

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Милица О. Радишић

**СРЕДЊОВЕКОВНО АРХЕОЛОШКО
НАСЛЕЂЕ НА ЈУГУ КАРПАТСКО-
ПАНОНСКОГ ПРОСТОРА:
„БЈЕЛОБРДСКИ КОМПЛЕКС” У СРБИЈИ**

докторска дисертација

Београд, 2020

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Milica O. Radišić

**MEDIAEVAL ARCHAEOLOGICAL
HERITAGE IN THE SOUTH OF THE
CARPATHIAN-PANNONIAN REGION:
THE „BJELO BRDO COMPLEX” IN SERBIA**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2020

Ментор:

др Перица Шпехар, ванредни професор

Филозофски факултет, Београд

Чланови комисије:

1. др Дејан Радичевић, доцент

Филозофски факултет, Београд

2. др Иван Бугарски, научни сарадник

Археолошки институт, Београд

Датум одбране: _____

У току процеса стварања ове дисертације, од почетка 2015. до краја 2019. године, имала сам добродошлу помоћ многих колегиница и колега. Нарочиту захвалност дугујем колегама из Археолошког института у коме сам запослена, др Вујадину Иванишевићу и др Ивану Бугарском, на постојаној подршци коју су ми пружали док сам ступала на ново поље истраживања. Креативни разговори са Иваном Бугарским помогли су ми да обликујем своје идеје, а он је уложио и немали труд у лектуру предфиналног текста. Захвалност дугујем и проф. Михаилу Миљинковићу са Филозофског факултета који је прочитао прву верзију дисертације. Његове примедбе сам добрим делом усвојила у финализацији рада. Ментор проф. др Перица Шпехар са Филозофског факултета пружио је значајну подршку и драгоцене методолошке савете.

Рад на археолошком материјалу из музејских збирки био ми је омогућен предусретљивошћу Лидије Милашиновић из Народног музеја Кикинда, Неде Димовски из Градског музеја Суботица, Миодрага Аралице из Градског музеја Вршац, Станка Трифуновића из Музеја Војводине у Новом Саду, Дивне Гачић и Радована Бунарџића (археолога у пензији) из Музеја града Новог Сада, Наташе Церовић, др Емине Зечевић и мр Слободана Фидановског из Народног музеја у Београду, Нике Стругар из Музеја града Београда, Марка Вуксана из Историјског музеја Србије, Смиљане Додић из Завичајног музеја Јагодина и Оливере Миловић из Народног музеја Пожаревац. Посебну захвалност изражавам Викторији Узелац из Градског музеја Сомбор на несебичној помоћи приликом обраде археолошких налаза из Бачке.

Др Стефан Поп-Лазич из Археолошког института ми је уз разговоре о средњовековној Сремској Митровици пружио увид у део необјављених података са новијих истраживањима на подручју града, а проф. др Весна Манојловић-Николић са Филозофског факултета у Новом Саду помогла је око детаља везаних за историјат истраживања средњовековних налазишта у Војводини.

Изузетном предусретљивошћу задужили су ме и стручњаци из окружења. Др Жељко Демо из Археолошког музеја у Загребу и др Силвију Оци (Silviu Ota) из Националног историјског музеја у Букурешту су ме поткрепили корисним подацима у вези са бјелобрдском грађом из Хрватске и Румуније, и пружили су ми највећу помоћ у налажењу тешко доступне литературе. Неопходном литературом снабдели су ме и др Јурај Белај и др Тајана Секел Иванчан из Института за археологију у Загребу, др Мартин Хусар (Martin Husár) са Универзитета Константин Филозоф у Нитри и колега докторанд Чете Катона (Csete Katona) са Универзитета у Дебрецину. Др Миклош Такач (Miklós Takács) из Археолошког института Мађарске академије наука и уметности у Будимпешти увек је имао времена да одговори на питања везана за керамичке налазе из насеља. Ива Папић из Конзерваторског завода у Осијеку била је одлична саговорница за разумевање појединих феномена у црквеној архитектури.

Свима још једном изражавам најсрдачнију захвалност.

СРЕДЊОВЕКОВНО АРХЕОЛОШКО НАСЛЕЂЕ НА ЈУГУ КАРПАТСКО-ПАНОНСКОГ ПРОСТОРА: „БЈЕЛОБРДСКИ КОМПЛЕКС” У СРБИЈИ

Апстракт:

„Бјелобрдски комплекс“ представља једну од најпознијих (рано)средњовековних европских култура у којој се огледа сажимање номадских и ненномадских популација и њихов преображај у феудално хришћанско друштво, у периоду од 10. до 12. века. Задатак дисертације био је да се дефинише, обједини и критички анализира археолошка грађа из Војводине, и мањег дела остатка Србије, која се у најширем смислу може означити овим појмом. У том циљу је обрађен археолошки материјал са преко 200 налазишта, према подацима из литературе и на основу увида ауторке у део непубликоване грађе. Кроз тумачење одлика насеља и некропола и типолошко-хронолошко проучавање налаза објашњене су културне и друштвене промене у ужим временским етапама. Показано је да се бјелобрдска култура може сагледати једино као сложена синтеза етнички хетерогеног панонског становништва и досељених Мађара, уз знатније утицаје из окружења. На њено обликовање у целини није утицао импулс са византијског Балкана већ су превагнула струјања из других европских средина – отонског Запада, Кијевске Русије и у извесној мери викиншког културног круга. То се нарочито јасно осликава у сфери верских, друштвених и модних образаца и кроз преузимање занатских техника и производа.

Дисертација доприноси потпунијем сагледавању места и улоге простора Војводине у ширим територијалним и историјским оквирима. Током свих временских етапа се прате појаве присутне широм Панонске низије, које су у вези са успостављањем и развојем Мађарске. Зато је у складу са токовима савремене науке предложено да се појам „бјелобрдски комплекс/култура“ укине (и) у домаћој научној средини и да се археолошки материјал разматра у општем контексту – као наслеђе из периода ране мађарске државе. С друге стране, због непосредне близине византијске границе и периодичне византијске превласти над Сремом, у јужној Војводини се прати својеврсно преплитање византијских и бјелобрдских културних тековина.

Кључне речи: бјелобрдска култура, бјелобрдски налази, раномађарски налази, некрополе, насеља, Војводина, Карпатска котлина, Мађарска, Византија, Европа, 10–12. век

Научна област: археологија

Ужа научна област: археологија раног и развијеног средњег века

MEDIAEVAL ARCHAEOLOGICAL HERITAGE IN THE SOUTH OF THE CARPATHIAN-PANNONIAN REGION: THE “BJELO BRDO COMPLEX” IN SERBIA

Abstract:

The “Bjelo Brdo complex” represents one of the last (early) medieval European cultures which reflected the convergence of nomadic and non-nomadic populations and their transformation into a feudal Christian society, in the period from the 10th to the 12th century. The task set for this thesis was to define, consolidate and provide a critical analysis of the archaeological material from Vojvodina, and certain smaller parts of the rest of Serbia, which could be defined as belonging to this culture, in the broadest sense possible. In order to achieve this goal archaeological material from over 200 sites was examined, according to data provided by literature and due to author's personal inquiry into unpublished findings. Through an interpretation of the characteristics of settlements and necropoles and typological-chronological examination of the findings, cultural and social changes were explained, divided into shorter periods of time. It was demonstrated that the Bjelo Brdo culture can be perceived only as a complex synthesis of the ethnically heterogeneous Pannonian population and newly settled Hungarians, with important influences from the surrounding areas. When it comes to the shaping of that culture as a whole, it wasn't an impulse from the Byzantine Balkans that influenced it, but rather the currents coming from other European milieux – Ottonian West, Kievan Rus' and, in a certain measure, the Viking cultural sphere. This can be seen especially clearly in the sphere of religious, social and fashion patterns and through the adoption of crafting techniques and products.

This thesis contributes to a more complete overview of the place and role of the area of Vojvodina in a wider territorial and historical context. Phenomena were registered from all of chronological phases, present throughout the entire Carpathian Basin, and linked to the founding and development of the Hungary. Therefore, in accordance with modern scientific tendencies, it is suggested that the use of the term “Bjelo Brdo complex/culture” should be discontinued in our scientific milieu (as well) and that the archaeological material should be taken into consideration in a more general context – as heritage from the period of the early Hungarian state. On the other hand, due to the immediate vicinity of the Byzantine border and periods of Byzantine dominance over Syrmia, an entwining of sorts of the Byzantine and Bjelo Brdo cultural heritage can be observed in southern Vojvodina.

Key words: Bjelo Brdo culture, Bjelo Brdo finds, finds from the Hungarian Conquest period, cemeteries, settlements, Vojvodina, Carpathian Basin, Hungary, Byzantium, Europe, 10th–12th century

Scientific field: Archaeology

Scientific subfield: Early Mediaeval Archaeology and Archaeology of High Middle Ages

САДРЖАЈ

1. УВОД: ОБЈАШЊЕЊЕ ТЕМЕ, ГЕОГРАФСКИ И ИСТОРИЈСКИ КОНТЕКСТ

1.1. Предмет и циљеви истраживања	1
1.2. Просторни оквири	3
1.3. Историјске прилике	6
1.3.1. Транзициони период: Карпатска котлина у 9. веку уз осврт на археолошке податке	6
1.3.2. Насељавање Мађара	15
1.3.3. Рано доба мађарске државе и односи са суседима	20

2. ИСТОРИЈАТ ИСТРАЖИВАЊА, ИДЕЈЕ И ПРОБЛЕМИ ХРОНОЛОГИЈЕ

2.1. Теренски радови и стање истражености	26
2.1.1. Теренски радови и стање истражености у земљама окружења	26
2.1.2. Теренски радови и стање истражености у Србији	30
2.2. Историјат тумачења феномена бјелобрдске културе.....	37
2.2.1. Историјат тумачења феномена бјелобрдске културе у окружењу	37
2.2.2. Историјат тумачења феномена бјелобрдске културе у домаћој археологији	44
2.3. Типолошко-хронолошке анализе и периодизација комплекса	48
2.4. Могућности и ограничења, методологија истраживања	52

3. КАТАЛОГ НАЛАЗИШТА

3.1. Некрополе са раномађарским и бјелобрдским материјалом	58
3.1.1. Некрополе са раномађарским и бјелобрдским материјалом у Бачкој	58
3.1.2. Некрополе са раномађарским и бјелобрдским материјалом у Банату	86
3.1.3. Некрополе са раномађарским и бјелобрдским материјалом у Срему	110
3.2. Касне бјелобрдске некрополе	126
3.2.1. Касне бјелобрдске некрополе у Бачкој	126
3.2.2. Касне бјелобрдске некрополе у Банату	149
3.2.3. Касне бјелобрдске некрополе у Срему	170

3.3. Бјелобрдска насеља	184
3.3.1. Бјелобрдска насеља у Бачкој	184
3.3.2. Бјелобрдска насеља у Банату	198
3.3.3. Бјелобрдска насеља у Срему	228

4. АРХЕОЛОШКО НАСЛЕЂЕ НА ЈУГУ КАРПАТСКО-ПАНОНСКОГ ПРОСТОРА

4.1. Главни културни именитељи: некрополе и налази из њих	240
4.1.1. О слојевитости материјалне културе у раном периоду	241
4.1.1.1. Мађарске традиције	241
4.1.1.2. Бјелобрдске традиције	264
4.1.1.3. Предмети страног порекла	296
4.1.2. Одлике и културно-друштвена подела раних некропола	307
4.1.2.1. „Класичне“ раномађарске некрополе елите	307
4.1.2.2. Бјелобрдске - мешовите некрополе	312
4.1.3. Касне бјелобрдске некрополе и униформизација материјалне културе.....	326
4.1.3.1. Осврт на постбјелобрдске налазе	346
4.2. Цркве: опште одлике и однос са некрополама	349
4.3. Насеља	362
4.3.1. Утврђени центри, трговачка и манастирска насеља, села	362
4.3.2. Насеобински објекти	372
4.3.3. Покретни материјал из насеља	379
4.3.3.1. Керамички материјал	379
4.3.3.2. Остали покретни налази уз осврт на садржаје остава	390

5. БЈЕЛОБРДСКИ И ЊИМА СЛИЧНИ НАЛАЗИ ЈУЖНО ОД САВЕ И ДУНАВА

5.1. Појава мађарских и бјелобрдских налаза на Балкану	396
5.2. Тумачење сродних налаза	404
5.3. Ливене наушнице у (не)бјелобрдском контексту	409

6. ЗАКЉУЧАК	421
--------------------------	-----

7. БИБЛИОГРАФИЈА	437
-------------------------------	-----

8. СПИСАК ПРИЛОГА	495–508
--------------------------------	---------

ПРИЛОГ 1: Карте

ПРИЛОГ 2: Илустративни прилози (Табле)

1. УВОД: ОБЈАШЊЕЊЕ ТЕМЕ, ГЕОГРАФСКИ И ИСТОРИЈСКИ КОНТЕКСТ

1.1. Предмет и циљеви истраживања

Након краха Аварског каганата и гашења његове материјалне културе почетком 9. века, на простору Карпатске котлине наступа транзициони период у коме није било услова за развој нове заокружене културне целине. Локалне заједнице, чији нам идентитет у овом тренутку није довољно познат, нашле су се на периферији интересних сфера и по страни непосреднијег утицаја ондашњих војно-политичких сила, Франачке, Византије и Бугарске. Са насељавањем Мађара крајем 9. и почетком наредног столећа почиње да се мења аморфна слика подручја. У новим политичким околностима створена је културна средина јединствених материјалних обележја која је у археолошкој литератури означена називом бјелобрдски комплекс (култура).¹ Разумевање појаве бјелобрдске културе у контексту односа локалних популација и досељених номадских група, и успостављања краљевине Угарске као европске феудалне државе, представља један од главних циљева истраживања средњовековне прошлости Карпатске котлине.

У складу са особеним развојем археолошке дисциплине који је често био трасиран у етноцентристичком духу утемељене су и различите истраживачке праксе у неколико земаља где се баштини особено бјелобрдско наслеђе. До данашњих дана није успостављено сагласје у проучавању истих појава на свим административним подручјима, као што је то углавном случај са изучавањем праисторијских култура или епохом сеобе народа. Не постоји чак ни јасан став међу истраживачима по питању прецизнијих хронолошких оквира саме културе. Ипак, најшире посматрано, елементе бјелобрдског стварања могуће је пратити у раздобљу од 10. до 12. века, што је време учвршћивања хришћанства и постепеног уклапања мађарске државе у заједницу феудалних европских земаља. Кључну прекретницу представљају друштвено-економска и политичка таласања почетком 13. века, која свој епилог добијају са разорним походима Монгола четрдесетих година тог века. Од друге половине столећа отпочиње ново историјско раздобље обележено сасвим другачијим археолошким феноменима.

Култура носи назив по епонимном локалитету Бијело Брдо код Осијека у Хрватској, где је крајем 19. века први пут откривен велики број гробова са

¹ У тексту се осим синтагме бјелобрдски комплекс користи и одговарајући синоним - бјелобрдска култура. Предност у наслову дисертације дата је термину „комплекс“ јер упућује на свеобухватни археолошки феномен, распрострањен на широком простору Карпатске котлине.

карактеристичним налазима који су истраживачима представљали полазиште за препознавање истих појава у окружењу. Термин је у литературу увео чешки археолог и слависта Лубор Нидерле.² Тако је релативно брзо изникла идеја о јединственој средњовековној култури чији су трагови откривени и на територији савремене Србије.

У стручној литератури постјугословенског простора заступљена су три језичка варијетета појма - бјелобрдски, бијелобрдски и белообрдски - с тим да је први најчешћи, нарочито у радовима новијег датума.³ Њега кроз рад неће пратити наводници, садржани у наслову дисертације како би се већ на почетку наговестио проблем употребе превазиђених термина у модерној науци. Наш термин, као и њему слични (нпр. кетлашка група), асоцирају на ригидан културно-историјски приступ у тумачењу материјалних трагова, који је био својствен раним истраживањима када су настајали ови називи. Зато се осим наводника данас прибегава и додавању предлога (тзв. бјелобрдски комплекс), док је у неким научним срединама термин готово сасвим изашао из употребе. Стога га овде користимо као техничку одредницу којом се обједињују археолошки налази груписани преваходно у областима северно од Саве и Дунава, тј. у Војводини.

Под сенком истраживања усмерених на балкански део Србије са тежиштем на изучавању византијског наслеђа и раздобља српске средњовековне државе, бјелобрдска култура у нашој средини није била предмет изучавања већ готово пола века. Ранија становишта нису критички разматрана, а спорадични осврти на северне тековине из Паноније откривају прилично флуидно и недоречено схватање њиховог значења у целокупном средњовековном наслеђу наше земље. Таква околност је са једне стране представљала својеврстан подстицај да теми данас приступимо на што детаљнији начин, а с друге је стране била и отежавајућа, у смислу одређивања јасних праваца истраживања.

Пре свега, примарни задатак дисертације јесте да се дефинишу, систематизују и критички анализирају сви објављени и један део необјављених материјалних трагова бјелобрдске културе у Србији, а затим и да се они јасно сагледају наспрам других културних појава у окружењу, уз разумевање њихових разлика и међусобних односа. На тај начин ћемо настојати да добијемо што целовитију слику о месту и улози домаћег простора у ширим територијалним и историјским оквирима. Као и за претходне

² Види стр. 39.

³ У ранијој литератури се претежно употребљавао ијекавски облик (бијелобрдски), односно на енглеском и немачком језику *Bijelo Brdo Culture/Bijelo Brdo Kultur*. Како је у савременим радовима готово у потпуности преовладао други облик – бјелобрдски, њему је овом приликом дата предност. Он је исправан и са граматичког становишта јер се код формирања присвојних придева губи слово „и“: Бијело Брдо = бјелобрдски, Осијек = осјечки, итд.

историјске периоде државна територија данашње Србије баштини наслеђе које археолозима омогућава праћење одређених синхроних феномена у различитим географским и оновременим административним целинама. С тим у вези за предложено истраживање је, поред осталог, битно и проучавање контаката између панонских популација и становништва на Балкану, где се прате интензивни процеси поновног успостављања византијске управе. Напоследку би се понудио одговор на питање шта је феномен бјелобрдске културе и како га разумети у складу са савременим токовима науке, што представља жељени исход овог рада.

1.2. Просторни оквири

Подручје на којем се простире бјелобрдски комплекс обухвата источни део централне Европе, односно Карпатску котлину као хомогену географску целину. Уједно, то је приближна територија распрострања угарске државе са чијим се оснивањем бјелобрдско стварање често доводи у непосредну везу (Bálint 1989, 192; Curta 2006, 192), мада се оно у свом пуном изражају прати и на нешто ширем простору у односу на зону политичког мађарског утицаја.

Културни комплекс није независни ентитет *per se* него (и понајпре) научни конструкт базиран на уоченој појавности одређених врста археолошког материјала на неком простору, као што ће у даљем тексту бити показано. Зато и не постоје јасно омеђене границе распрострања, оне су флуидне и преклапају се са другим културним сферама окружења. Тако, на југу и југозападу се бјелобрдски комплекс прожима са византијским и далматинско-хрватским културним кругом, а на западу са кетлашком групом и другим ранофеудалним културама пониклим на територијама Каролиншког царства. На северу и североистоку је у додиру са Пољском и Кијевском Русијом. Преко Трансилваније су оствариване везе са областима које су биле интересне зоне доњеподунавске Бугарске и номадских племенских савеза уз црноморску обалу, пре свих Печењега. Овакав положај је утицао и на комплексан изражај наше културе.

Препознатљиве групе бјелобрдских налаза се прате на подручју Мађарске, јужне Словачке, западне Румуније и панонских области Хрватске и Србије. Иако је општи утисак да је реч о прилично униформној култури, широк карпатски простор нема идентичне садржаје (Bálint 1989, 192; Curta 2006, 192; Filipc 2015, 214–215). Примећена је

најгушћа концентрација налаза у Трансданубији и средњем Потисју, при чему се налазишта углавном концентришу уз токове великих река, Дунав и Тису (Vinski 1954, 205; Ercegović-Pavlović 1975, 3; Demo 1996, 41). Нешто бројнија бјелобрдска налазишта су евидентирана и у панонским областима данашње северне Хрватске, где се налази епонимни локалитет културе, те су поједини аутори склони да њене зачетке управо виде у овом региону (Јанковић, Јанковић 1990, 53–54).

Периферни утицаји који се манифестују у појави одређених елемената одеће и накита, присутни су, у мањем или већем обиму, током различитих временских етапа, на суседним територијама Босне и Херцговине, Словеније, Аустрије, Чешке и Пољске (Bálint 1991, 182–184; Demo 1996, 41; Demo 2009, 552), сведочећи о контактима између средњовековних популација. Такође се у нешто значајнијем броју јављају у областима Далмације, где приспевају из правца Посавине (Petrinec 2009, 227–239, 253–256). Присуство културних добара из суседних подручја на изворном бјелобрдском простору такође говоре у истом смислу, мада они нису увек истог интензитета и значења. Примера ради, истакнуто је релативно слабо присуство кетлашких елемената у Карпатској котлини (Bollók 2010, 182, п. 64), док су бјелобрдски елементи прилично бројни на подручју те источно-алпске културне групе, нарочито у Птују и околини (*e.g.* Korošec 1947). Међутим, и таква слика се постепено мења са резултатима нових студија. Рад Ципријана Хорвата ипак показује значајнију појаву кетлашких творевина, додуше, пре свега у територијално ближој Трансданубији (Horváth, С. 2015).

Када је реч о домаћем простору, археолошки материјал бјелобрдског обележја се у свом пуном садржају манифестује на подручју Војводине, која припада југоисточној зони распрострањања културе. У наслову је истакнуто да се дисертација односи на ширу територију Србије јер је у домаћој научној средини присутно мишљење о (знатнијем) упливу бјелобрдских тековина јужно од Саве и Дунава. Један део дисертације се бави преиспитивањем таквог става. Бјелобрдски и њима сродни предмети се групишу махом уз десну обалу Дунава, али нису непознати ни у балканској унутрашњости.

У односу на свеукупни ареал и бројне препознатљиве ансамбле налаза из окружења рекло би се да је грађа са нашег простора прилично скромна, најпре због недостатка археолошких контекста, али не и сасвим спорадична, како се раније истицало (Јанковић, Јанковић 1990, 54). Истина, на картама дистрибуције бјелобрдских налазишта подручје Србије је до пре неколико деценија било готово сасвим празно (Giesler 1981, Taf. 49–51).

Природни и географски аспекти војвођанског равничарског тла одредили су униформну матрицу запоседања територија у прошлости. Пре регулационих захвата у 19. веку однос између сувог и плављеног земљишта био је сасвим различит од данашњег, а велике површине су биле под мочварама. Стога је разумљиво да се археолошки трагови појављују на шавовима лесних тераса и алувијалних равни, и спојевима других геоморфолошких целина, или пак у близини водених површина оног времена. О тој географској условљености насељавања у Панонији писано је у више наврата (Bugarski 2008; Takács 2013; Шпехар, Стругар Бевц 2016, 14, са литературом). Без обзира на честе етничке промене становништва исте регије су настањиване вековима, што се пре свега може схватити кроз стратегију коришћења ограниченог простора за насељавање. Ипак, локалитети из временски блиских епоха су често смештени на различитим позицијама, али се налазе у оквирима иначе насељаваних регија. На ту појаву је недавно указано кроз разматрање географске распрострањености налазишта касноаварског и раномађарског периода (Шпехар, Стругар Бевц 2016, 104).

Утврђено је и да се налазишта 10–11. века групишу у засебним кластерима, са ненастањеним међупросторима, што се наслућује на територији Мађарске. Сматра се да Мађари по доласку на нови простор нису бирали лесна подручја где није било могућности за испашу стоке, већ су настањивали области на ивицама инудационих регија (песковито тло) (Bálint 1991, 194–205; Takács 2013). С обзиром на све речено, у овом раду се нећемо бавити геоморфолошком матрицом запоседања простора у времену трајања бјелобрдске културе, већ ће картирањем бити прикане различите врсте локалитета и културно-хронолошке разлике у материјалу.

Широм отворене равнице Бачке и Баната делиле су најчешће судбину читавог Карпатског басена, док је историјска слика Срема била испуњена донекле другачијим догађајима, везаним за интензивне политичке односе између Угарске и Византије. Ово тим пре што је за разлику од других војвођанских области присуство античких локалитета представљало битну одредницу у формирању средњовековне топографије Срема. Таква околност је утицала на специфичне одлике материјалне и духовне културе овог дела Војводине.

1.3. Историјске прилике

1.3.1. Транзициони период: Карпатска котлина у 9. веку уз осврт на археолошке податке

Током Велике сеобе народа и раног средњег века Карпатски басен су насељавали разни племенски савези (Хуни, Гепиди, Лангобарди) чије је присуство оставило мање или више препознатљиве археолошке трагове. Шездесетих година 6. века досељавају се Авари, који су, ступивши у савез са Лангобардима, успели да униште гепидску државу и да окупирају читав карпатски простор. Добро је позната чињеница да је политичка творевина коју су образовали Авари представљала скуп етнички шареноликог становништва, чије се особености у извесној мери могу пратити у раним етапама Каганата.

Осим новопридошлих ратничких група са Истока у извесној мери се препознају трагови преосталих Гепида. Материјална сведочанства о Словенима у Аварском каганату нису изражена у толикој мери како би се дало очекивати на основу писаних података који сведоче о значајнијем присуству тог становништва. У науци још увек није утврђена матрица њиховог разликовања према материјалној култури, али се углавном сматра да су представљали најзначајнију етничку групу под аварском влашћу. За њих особене сахране са спаљивањем оставиле су сразмерно мало трага у самој Панонској низији, у односу на суседне области. Ни руком рађена грнчарија се не може сасвим поуздано повезати са Словенима. Поред Словена и Гепида у аварском конгломерату су биле присутне енклаве романизованог становништва, чија су културна обележја најпрепознатљивија у региону Балатона (тзв. Кестхелска група). У другој половини 7. века досељавају се и бугарска племена (*e.g.* Pohl 1991, 42–48; Daim 2003, 465–476; Stadler 2008, 59–79; Vida 2008, 38–41).

Раздобље доминације Авара је оставило изузетно бројне археолошке трагове који сведоче о општем просперитету и густој насељености региона. Поред десетине хиљада истражених гробова посведочена су и бројна насеља. Популације различитог порекла релативно брзо су обједињене под јединственим аварским идентитетом који се у касноаварском периоду манифестује готово потпуном униформизацијом материјалне културе и гашењем етноспецифичних обележја (*cf.* Daim 2003; Vida 2008). Ипак, у неким периферним деловима Каганата се налазе гробља спаљених покојника и биритуална гробља наговештавајући да су словенске заједнице одржале изворни идентитет кроз неговање погребне праксе. Такви примери су забележени у јужној Војводини, у Новом

Сланкамену (Јанковић, Ђ. 2003, 98–100) и Челареву (Гачић et al. 2008, 22), као и у панонским областима Хрватске, где се истичу налазишта у Винковцима (Sekelj Ivančan, Tkalčec 2006), Белишћу (Filipец 2015, 81–83) и Лобору (Filipец 2009b). Нарочито су добро истражене словенске некрополе спаљених покојника на југозападу Мађарске.

Најпознатија од њих је свакако некропола Покасепетк (Pókaszerpetk) где је, поред кремација у оквиру раноаварске некрополе, констатовано гробље од 172 гроба са кремираним покојницима, чији су остаци били сахрањени у урнама или плитким јамама. Некропола је била активна од средине 8. века и вероватно током 9. столећа (Sós, Salamon 1995, 129–135).

Више биритуалних и гробаља са кремацијама, датованих од 7. до 9. века, евидентирано је у централним, западним и јужним областима Трансилваније (Tiplić 2006, 24–40; Gáll, Nándor 2015). Северно од Дунава, пре свега у Моравској, пракса спаљивања се континуирано одржала кроз аварско раздобље, што је случај и у појединим источноалпским областима (Аустрија и Словенија). У Словачкој, пак, преовладавају велика биритуална гробља где доминирају скелетне сахране, што се тумачи аварским утицајем, јер се Каганат управо протезао до југозападног дела словачке територије (Sekelj Ivančan, Tkalčec 2006, 183–185, са литературом).

Након више од два столећа доминације Авари су поражени од војно јачих суседа Франака и Бугара када нестају са историјске сцене. Кнез Војномир је 795. године на челу франачке и словенске војске преко Крањске и Доње Штајерске продро до главног ринга, негде између Дунава и Тисе, освојио га и запленио благо, чиме Словени постају важан политички чинилац на средњем Дунаву (Pohl 1988, 235). Наредне године је војска Карла Великог поново упала у Подунавље и порушила главни аварски центар. Уништивши моћ Авара, Франци су државу проширили до Тисе и освојили велики плен којег су аварски кагани вековима сакупљали пљачком. Од почетка 9. века су наступиле крупне промене које се прате археолошким путем, јер престаје употреба карактеристичног накита, одевања, наоружања и другог. Током преломне треће деценије области источно од Тисе и делови Трансилваније нашли су се под окриљем ојачале бугарске државе (e.g. Pohl 1988, 315–323; Gračanin 2013; Gračanin 2018; Nikolov 2018). Иако се спорадични помени Авара у документима прате до 870. или 871. године (Rusu 1975, 201; Pohl 1988, 328), они се не препознају у материјалним траговима пуног 9. века.

У ранијој историографији је преовладавало становиште о значајној депопулацији Карпатске котлине након франачко-аварских борби. Мађарски стручњак Миклош Такач

исправно истиче да ова историјска хипотеза нема чврстих археолошких упоришта, нарочито у регијама које су добро археолошки истражене (Takács 2018, 228, 233). Сасвим је извесно да ратним сукобима није била захваћена читава територија; уз то извори упућују да је у највећој мери страдала аварска елита, а не шира популација (Takács 2018, 234). Штавише, савремена истраживања насеља са подручја западне границе Каганата не показују трагове деструкције. На појединим локалитетима је констатовано и по више десетина објеката који упућују на економски стабилне заједнице (Skriba 2010; cf. Takács 2017, 10; Takács 2018, 232–233). Уз то се на многим касноаварским некрополама прати континуитет сахрањивања барем током прве половине 9. века, поготово у јужним и југозападним крајевима (Риц 1997а, 149–156; Szóke 1991, 150–154; Takács 2016, 513, са литературом).

По франачком заузећу⁴ западног дела Аварског каганата на граници је успостављен војно-управни систем са задатком да се спречи најезда народа са истока. Такође су створени предуслови за чвршће наметање хришћанства. Панонија је раздвојена између три дијецезе. Подручје до реке Драве је припало аквилејској патријаршији, од Драве до реке Рабе Салцбуршкој надбискупији, а од Рабе до Дунава бискупији Пасау (Ферјанчић 1969, 47–48; Sós 1973, Abb. 7; Filipec 2008, 54–55; Filipec 2015, 119–120, 248–249). Обично се сматра да је становништво које је дочекало Мађаре крајем 9. столећа било делимично христјанизовано посредством франачких мисија (Szabados 2018, 244). Премда је у новије време откривена и црквена архитектура која потврђује западну мисионарску делатност (Filipec 2013), резултати истраживања гробаља 9. века ипак упућују на то да покрштавање није пустило корена (бројни гробни прилози, сахрањивање са керамичким посудама, понегде чак и кремације).

Франачко присуство се археолошки јасно манифестује пре свега у западним деловима међуречја Саве и Драве. Ту су посведочени бројни налази каролиншког наоружања, попут мачева и копаља, уз спорадичне делове коњаничке и појасне опреме (Грачанин 2011, 165–167, са литературом). Ови предмети могу да представљају маркере кретања западне војске (Sekelj Ivančan 2010, 171–173) или да показују непосредан франачки утицај у смислу прихватања наоружања као симбола социјалног статуса и новог политичког идентитета (Грачанин 2018, 212–218).

⁴ Појам *Франачка* се односи на политичку творевину у западној и централној Европи до 800. године. Термин *Каролиншко царство* је историјски назив за франачку државу и њене државе-наследнице под влашћу династије Каролинга, у периоду од 800. до 888. године.

Једна од пограничних области у раном 9. веку, названа Маркија (Marchia) или Сремска марка, обухватала је јужну Панонију са Сремом. Она је изгледа била кратког трајања јер нема конкретних историјских сведочанства из самог раздобља њеног постојања. Сећање на ову историјску епизоду сачувано је, сматра се, у каснијим изворима, кроз називање сремске области франачком облашћу (Калић 1997, 22; Калић 2007, 31–34). Иако поједини историчари сматрају да је Срем био под управом Каролиншког царства све до насељавања Мађара 896. године (Граћанин 2013, 10–11; Граћанин 2018, 209–210), тренутна археолошка сазнања не дају упоришта за такву тврдњу. Познато је тек једно копље са крилцима са налазишта Гргуревци-Шуљам на Фрушкој Гори, данас у Археолошком музеју у Загребу, које је углавном интерпретирано у контексту франачких домета на западносремски простор (Vinski 1978, 176, нап. 192; Граћанин 2011, 298). Међутим, нова анализа овог копља показала је да оно припада познијем раздобљу, од средине 9. до раног 11. века (Sajdl 2018). Друго слично копље непознатих околности открића потиче из Винче на супротној обали Дунава (Марјановић Вујовић 1984а, 92, кат. бр. 96).

У догађајима који су уследили после обнављања франачко-бугарског непријатељства 827. године Бугари су продрли уз Дунав до ушћа Драве и успут сменили локалне старешине, постављене или потврђене од франачких власти, а на њихова места су постављени бугарски управитељи (Nikolov 2018, 87). Следеће године Франци су их потисли, а 829. су Бугари су поново доспели до Драве и запоседали околне крајеве. Миром у Падерборну 845. окончано је њихово ривалство (Szóke 1991, 145–149). На тај начин се франачки утицај задржао западно, у Славонији, док је Бугарска у оквиру своје територије по свој прилици задржала источне делове, у данашњој Војводини (Ћирковић 1975, 97; *Карта 1*).

У контексту франачко-бугарских борби око претензија над међуречјем извори спомињу локалне кнежевине или области са извесном самосталношћу које настоје да се изборе за што бољу политичку позицију. Подручјем између Саве и Драве владао је франачки вазал кнез Људевит, са седиштем у Сиску. Покушавајући да нађе савезнике он се током друге деценије 9. века супротстављао западним властима (Граћанин 2011, 157–160). Западна Мађарска била је у саставу Панонске кнежевине, под владарима Прибином и Коцељом (Szóke 2014). Кнежевина Велика Моравска која је обухватала Моравску и западну Словачку, под управом Растислава и Сватоплука, у другој половини 9. века, наметнула се као најдоминантнији политички чинилац међу словенским заједницама

централне Европе (Wihoda 2014). Многи истраживачи сматрају да ове политичке јединице нису имале статус држава у правом смислу (*cf.* Sós 1973; Macháček 2012). У борби против франачких претензија кнез Растислав (846–870) се ослањао на помоћ савезника Бугара и Чеха, али и Византије. Резултат тог настојања представља чувена мисија солунске браће Константина и Методија у Моравској. Читава друга половина 9. века обележена је културно-политичким снажењењем Византије које је остваривано кроз хришћанске мисије међу Словенима средње Европе и Словенима и Бугарима на Балкану. У тим процесима је по свој прилици дошло до формирања сличних облика материјалне културе на ширим просторима доњег и средњег Подунавља (*cf.* Григоров 2013).

Археолошка истраживања изнедрила су изванредне податке о условима живота и духу раздобља пре досељавања Мађара. У Чешкој и Словачкој су истражена многобројна насеља, утврђења, цркве и некрополе (*e.g.* Dostál 1966; Hanuliak 2004; Poláček 2008; Macháček 2013; Boháčová, Profantová 2014; Great Moravia 2014; Macháček et al. 2016), као и у балатонској регији у Мађарској (*e.g.* Szőke 2003; Szőke 2007; Szőke 2012; Szőke 2014; Müller 2010a; Müller 2010b). На гробљима се прати изражено социјално раслојавање према количини и богатству гробних инвентара. Јасно је дефинисан хоризонт елитних сахрана са комадима каролиншког наоружања и опреме и луксузним накитом византијског стила („Byzantine-oriental“ find horizon: Szőke 2007, 412; *cf.* Ungerman 2005). Такви гробови се често налазе уз цркве или у њиховој унутрашњости. У појединим регијама се пак прати приметно осиромашење гробних инвентара, нарочито у другој половини 9. века. Истраживачи ту појаву тумаче као резултат успешније христијанизације друштва, а не као одраз социјалног статуса (Filipec 2009a, 117). Међутим, уочена је генерална разлика у погледу прилагања каролиншког наоружања и опреме у споменутим регијама – док је на великоморавским некрополама та пракса веома заступљена, сахрањивање елита у Панонској кнежевини није следило исти модел, па су гробови са западњачким наоружањем ретки (Szőke 2014, 108–109; Robak 2016, 621–622). Гробља са хоризонтом 9. и раног 10. века у северозападној Босни садрже мало налаза (Тomičić 2010; Tomićić 2012).

Када се говори о етничкој структури становништва западних и рубних делова Карпатског басена обично се уз Словене и преостале Аваре указује на трагове романског становништва, доњеподунавске Бугаре и западно становништво германског говорног подручја (Sós 1973, 83; Szőke 2003, 314; Filipec 2009a, 115; Filipec 2015, 337). У прилог словенској преминацији сведоче називи многих река који су словенског порекла (Тиса, Драва, Мура), као и други бројни топоними и етноними (Вакау 1999, 538). Лична имена

обласних кнежева из извора су такође словенска, попут споменутог Војномира, Људевита, Прибине, Растислава и других. И неки од мађарских војсковођа 10. века носили су словенска имена (Gáll 2010b, 268). Енклаве романског становништва се према материјалној култури прате до почетка 9. века у балатонској регији, на некрополама у Кестхељу и Лесецентомају (Müller 2010a; Perémi 2000).

На разнородан састав популација 9. столећа упућују резултати дугогодишњих истраживања центра Панонске кнежевине у Залавару (lat. Mosaburg). На тамошњим некрополама су констатоване различите погребне праксе и елементи материјалне културе чије се порекло прати од Балтика до Црног мора (Szőke 2007, 412–413; Szőke 2012). Из навода појединих латинских извора сазнаје се да је приликом заснивања престоног места кнез Прибина окупио становништво из различитих околних подручја (Szőke 2007, 412). У Залавару се такође налазило седиште солунског мисионара Методија који је деловао извесно време у Моравско-панонској дијецези, а од 880-их и једна од резиденција Арнаулфа, карантаншког војводе и краља источне Франачке (Szőke 2012). Према свему наведеном може се и разумети космополитски карактер овог места.

У западним деловима Мађарске прати се и континуитет популација кроз генетска истраживања. Један од најпознатијих примера је место Верш (Vörs) где су истражене четири некрополе из различитих периода: касноаварског, каролиншког, раномађарског и раног арпадовског (бјелобрдског). На основу серолошких анализа утврђене су генетске везе између припадника „породица“ сахрањених у различитим временским раздобљима, чиме је утврђан дуготрајан континуитет популација (Költő et al. 1992; Költő et al. 2014). Нека друга гробља из Трансданубије и Алфелда (мађ. Alföld или Велика мађарска равница) такође показују континуитет становништва пре и после доласка Мађара (Szőke 1991, 154), као и одређен број гробља у југозападној и западној Словачкој (Langó, Patay-Norvát 2015, 378, са литературом; Staššiková-Štukovská 2008).

Када је реч о средишњим и источним деловима Карпатске котлине њихов друштвени развој и етничка слика су нешто слабије осветљени и са историјског и са археолошког аспекта. Према неким мишљењима, подручја источно од Дунава у тзв. Великој (мађарској) равници су била ређе насељена преосталом аварском популацијом, што се објашњава тиме да су након пропасти Каганата становници расељени у склопу франачке пограничне политике (Szőke 2003, 314). Углавном се и сматра да су Мађари овде успели да наметну своју етничку и језичку доминацију захваљујући извесној депопулацији (Szőke 1991, 149; Makkai 1990a, 7; Rácz, T. A. 2019, 361), о чему говоре

латински извори (*Карта 2*). У источнофраначкој хроници друге половине 9. века *Annales Fuldenses* је записано: ‘Ungaris ... omnem illam regionem incendio devastandam’ (the Hungarians laid the whole land waste), слично као у познијем извору *Gesta Hungarorum* где се наводи ‘regnum erat optissimum et gentibus vacuatum’ (the region was ideal and empty of peoples) (цитирано према: Bakay 1999, 538, n. 10).

Насупрот реченом, новије мађарске студије истичу да у Великој равници ипак ваља рачунати на знатнију преосталу аварску популацију захваљујући узрапредовалом истраживању насеља 9. и 10. века на којима се не уочавају трагови деструкције већ континуитет живота (Rácz, T. A. 2019, 362–366). Споменута *Gesta Hungarorum*, која описује догађаје из доба мађарског досељавања, обавештава да су на простору Баната и Трансилваније постојале организоване локалне заједнице са кнежевима на челу (*Карта 4*). Међутим, тешко је рећи до које мере је дошло до културне интеграције тог становништва (Rusu 1975, 203–205; Alimov 2012a; Alimov 2012b). Међу војним јединицама се спомињу етнимима попут Словена, Бугара, Влаха и Кумана, али су прва два чинила већину (Alimov 2012a, 86–88; Fodor 1996a, 16). Навођење Кумана у извору свакако представља анахронизам јер је *Gesta* познија у односу на описана дешавања. Највероватније је реч о Печењезима који су заједно са Бугарима ратовали против Мађара.

Потпуна је непознаница докле се протезала бугарска држава и није сасвим јасно у ком виду је та власт била присутна северно од Дунава (Takács 2016, 502–505, fig. 1). Постоје мишљења да су Бугари имали извесну контролу над областима јужно и источно од међуречја Тисе и Мориша (Katona-Kiss 2010, 210–211, са литературом). Њихово присуство је археолошки јасно посведочено једино око средњег тока Мориша у Трансилванији, где се налазе изворишта соли (Yotov 2012). Премда се умножавају насеобинска налазишта датог периода у осталом делу Карпатског басена готово и да нема препознатљивих налаза бугарске провенијенције. Уломци керамичких посуда са знацима који би се евентуално могли приписати бугарским рунама су толико ретки, да не представљају показатеље директног утицаја доњеподунавске државе или трговачких веза са тим подручјем. Један уломак посуде глчане површине са накнадно урезаном ознаком |Y| нађен је у насеобинском слоју залаварске тврђаве (Szöke 2007, 413, n. 16; Szöke 2014, 110, 116, Fig. 99).

У новије време постоји тенденција да се неке појаве у јужној Панонији припишу бугарским акцијама. Немачки стручњак Уве Фидлер тумачи моћне земљане насипе, тзв. Римске шанчеве, у Бачкој, као део бугарског одбрамбеног система (Fiedler 2016), а

Флорин Курта чак помишља да они представљају средство симболичког приказивања бугарске моћи без стварне одбрамбене функције (Curta 2011, 22–23). Ова тумачења су, уз детаљну аргументацију о касноантичком датовању шанчева, убедљиво оспорена (Ivanišević, Bugarski 2018). Један уломак посуде који је интерпретиран у бугарском контексту потиче из Футога у јужној Бачкој (Јанковић, Јанковић 1990, 31–32, 116, кат. 109/11). Осим што је крајње неуобичајено место на коме се налази (на унутрашњој страни трбуха) ваља приметити да урезан знак ипак нема изразито обележје бугарских руна.

Све напред речено указује да ратни походи нису имали за последицу насељавање Бугара на прекодунавском простору, о чему на крају крајева не говоре ни писани извори. Они су своје претензије остваривали првенствено кроз савез са домородачким становништвом (Bálint 1991, 99–100; Komatina 2010, 78). За сада је археолошки потврђено да су имали војне испоставе на важним пунктовима крајњих западних граница своје државе, на централном Балкану, по свој прилици са ограниченим бројем трупа (Radišić 2018). Још увек пак није јасно разјашњено, према садашњој истражености, зашто таква упоришта нису заснована у Панонији на граници са Франачком.

У Војводини је у последњих тридесетак година откривено више насеобинских налазишта с краја 8. и из 9. века. То су локалитети у Бечеју, Челареву, Чантавиру, Бачкој Тополи, Санаду, Падеју и Опову (Станојевић 1987; Анђелић 1994а; Трифуновић 1997, 122–123; Ђорђевић, В. 2010, 214; Трифуновић et al. 2016, 107, 258–265). Исти слој се истражује на локалитету Панчево-Ливаде (Ђорђевић, Ђорђевић 2018b). Нешто каснијем раздобљу, 9. и раног 10. века припада неколицина објеката из Чуруга (Трифуновић, Пашић 2003, 282–284, сл. 17) и Земуне (Јанковић, М. 1996, 123–127, Т. III–VIII). Према прелиминарним подацима са заштитних истраживања и рекогносцирања у последње две деценије евидентирано је на десетине нових насеља из раздобља од 8. до 10. века (Пашић 2013, 32–33). У новије време се истичу обимна заштитна ископавања у Новом Саду и околини под руководством Душанке Веселинов из Завода за заштиту споменика културе Новог Сада.

Већ је споменуто запажање о различитој дистрибуцији касноаварских и раномађарских гробаља у Војводини. Само у неколико случајева је утврђено њихово постојање на истој локацији, и то у Банатском Деспотовцу, Богојеву и Сурдуку (Шпехар, Стругар Бевц 2016, 104), а још бисмо додали локалитет Посед грофа Талијана у Новом Кнежевцу и Капела у Земуну (кат. бр. 49, 90). На основу такве евиденције изведен је закључак да у први мах није дошло до преклапања локалне и мађарске популације. Овоме

ваља додати да се ни насеобинска налазишта са материјалом краја 8. и 9. века не налазе у зонама где су посведочени раномађарски налази. Исти феномен је потцртан и у суседству. У Мађарској је регистрован мали број налазишта на којима је утврђено преклапање сахрана из периода досељавања Мађара са касноаварским или гробовима 9. века (Merva 2018, 312).

Стиче се утисак да је војвођански простор остао изван важних културно-политичких догађаја у поставарском раздобљу, али свакако није био депопулизован. У којој мери је становништво било християнизовано тешко је рећи. Не би, ипак, требало искључити могућност да је у време бугарске власти у Срему обновљена стара епископија, последњих деценија 9. века (Ферјанчић 1969, 48–49; cf. Andrić 2009, 117). Иако није јасно дефинисан тај хоризонт, на налазишту у Мачванској Митровици постоје спорадични материјални трагови који могу да указују на рано заснивање насеља и црквеног центра. И поред тога Владислав Поповић његово успостављање везује за 10. век. Сматра да је најранија средњовековна епископија у Срему настала тек у време западних мисија које су после пада преславске бугарске 971. године стизале преко Мађарске (Поповић, В. 1980а, IX; Поповић, В. 1980b, V).

На некрополи у Мачванској Митровици су поред једноставних комада накита 9. века познати и луксузни примерци, истина из недокументованих гробних контекста, попут златних лунуластих наушница са купастим привеском и филигранским украсом или гроздоликих сребрних наушница. Ови налази имају сличности у накиту из гробаља Велике Моравске (Ercegović-Pavlović 1980, 64, Т. XIX, XXIV, XXXIX/1, 4, 9; Марјановић-Вујовић, Томић 1982, кат. бр. 260; cf. Filipец 2015, 255, нар. 694). Истом времену припада позлаћено дугме великоморавског типа из Трешњевца, мада се такви предмети, у продуженој употреби, налазе и у нешто познијим, мађарским гробљима (*кат. бр. 38; Т. 32/1*). Споменутих копљима из Гргуреваца и Винче ваља прикључити карактеристичне секире са крилцима великоморавског порекла из околине Вршца (Барачки 1977, Сл. 10; Јанковић, Јанковић 1990, 36, 110; кат. 97) и Раковца (Stanojević 1982a, кат. 9; Јанковић, Јанковић 1990, 109; кат. 95.1). Недавно је потцртано да се појава прилагања западњачког/централноевропског наоружања у локалном контексту може тумачити кроз социјалну политику прихватања новог ратничког идентитета (Gračanin 2018, 217–218). Међутим, на основу малог броја налаза наш простор се за сада тешко може уклопити у општу слику раносредњовековних елита, која се осим у западној и централној Европи, јасно манифестује и у Далмацији.

1.3.2. Насељавање Мађара

Појава Мађара у Карпатској котлини припада једној од последњих великих етничких промена у средњим деловима европског континента. Ранија хипотеза Ђуле Ласла о двоструком насељавању Мађара с разлогом је остала усамљена и неприхваћена. Он је највише сматрао да се пре историјски и археолошки јасно посведочене сеобе крајем 9. века, један део мађарских племена населио већ око 670. године, почетком Другог аварског каганата. Њих је поистоветио са бугарским Оногурима (László 1970). Мишљење је било базирано на прозаичним претпоставкама које се огледају у општим сличностима у материјалној култури источних народа, као што је широка примена фантастичних бића (грифона). Убедљиво је доказано да нема конкретних историјских и археолошких доказа о насељавању популација угро-финске групе у 7. веку (cf. Makkaí 1990a, 7; Vakaу 1999, 536; Fodor 1996a, 16).

Као и код других номадских група мађарска најранија историја није сасвим позната у појединостима, будући да су се сеобе одвијале на великим раздаљинама током дужих периода. Ипак, углавном је заступљено становиште према коме се првобитна прапостојбина Мађара налазила у сибирским областима западне Азији, одакле су се постепено померали ка Европи прешавши Урал. Тако је територија обитавања и кретања мађарских група у новој ери обухватала пространа од северозападног Урала до Кавказа и Црног мора на југу и југозападу. Током 6. века су их потисла турско-бугарска племена у област Башкирије између Волге и Урала, где се налазила историјска област *Magna Hungaria*. Најкасније до 830. године су запосели регију понтских степа између Дњестра и Дњепра, познату у изворима под појмом Етелкез (*мађ. Etelköz*), што у преводу и значи „земља између две реке“. Напоследку у својим ратним операцијама доспевају и до делте Дунава. Пошто су живели заједно са бугарско-турским племенима према њима су и добили назив у скоро свим језицима, као Угри, Онгри, Венгри, Хунгари, док су себе називали Мађарима (Moravcsik 1970, 37–44; Fodor 1996a, 13–15; Makkaí 1990b, 8–10). Једна мађарска област у изворима се назива Леведија (*Levedia*) према војсковођи чији је наследник Арпад, који је предводио Мађаре приликом заузимања Карпатске котлине (DAI, chap. 28; cf. Takács 2010a, 53). Археолошки трагови из мађарске прапостојбине у Украјини су дефинисани као Суботик хоризонт (Türk 2012b; Комар 2011; Комар 2013).

Након што су остварили надмоћ између Дњепра и источних Карпата Мађари су се последично окренули ка суседним областима на западу. Најранији војно-политички контакти са средњом Европом се везују за шездесете године 9. века, када су мађарски

коњаници периодично учествовали као најамничке снаге на страни Велике Моравске против франачке војске (Fodor 1996a, 16–17; Eggers 1997, 43–45). Целокупна ситуација у региону дала је иницијативу за њихово трајно насељавање - са једне стране слабљење каролиншке империје, а с друге, несигурност у Византији због јачања Бугарске и напредовања Арабљана.

Први конкретни подаци који се односе на освајачке походе у Карпатској котлини везују се за 894. годину. Затим су 895. године као византијски савезници иступили против Бугара у доњем Подунављу, а Бугари су организовали савез са Печењезима, који су извршили напад на Мађаре и коначно их потисли из црноморских области. Та два датума се обично узимају као почеци мађарске колонизације (Вакау 1999, 538–539).

Чувени спис византијског цара Константина VII Порфирогенита (913–959) *De administrando imperio* убраја се међу најважније изворе за рану историју Мађара. Једно од његових поглавља открива да је досељено седам мађарских племена и њима сродни Кабари, при чему су потоњи заузели простор на југу до Дунава (DAI, chap. 40; cf. Berend 2001, 18; Takács 2010a, 54–55). Није познато у којим областима су се тачно населила поједина племена (Makkai 1990b, 11), а већина мађарских археолога је скептична у погледу постојања племенских територија по доласку на нове територије, првенствено због јединственог карактера археолошке грађе (Takács 2010a, 55; Bálint 2010, 161). Уз нову материјалну културу која се рађа у Карпатској котлини, генетска испитивања хуманог остеолошког материјала недвосмислено потврђују долазак нових популација са истока (Csósz et al. 2016).

Према општој реконструкцији збивања сматра се да је заузимање нових области текло из правца северне Трансилваније ка долини Тисе, која је водила даље на југ. Регион јужно од Мориша контролисала је оновремена Бугарска, западно од Дунава владали су кнежеви под франачким протекторатом, а области око Нитре на северу су припадале Великој Моравској (*Карта 3*). Једино су Тиса и њена лева притока Сомеш биле отворене за почетне продоре Мађара; зато су најпре насељене североисточне и источне области Карпарске котлине (Makkai 1990b, 11; Fodor 1996a, 17).

Након пораза Морављана 902. уследио је сукоб са Баварцима 907. и исте те године велики франачко-мађарски окршај код Братиславе, чиме је окончана мађарска колонизација. Мађари су освојили територију до реке Енс у Аустрији, док је Каролиншко царство трајно изгубило поседе у Панонији (Вакау 1999, 12–13; Eggers 2002, 5–6; Langó 2005, 178, са литературом). Иако није сасвим јасно да ли је било већих борби,

наглашавање освајачког заузимања и покорвања староседелачког становништва постепено је продрло у историјску традицију. Извори бележе да се приликом мађарских упада становништво расељавало по суседним земљама (DAI, chap. 41, 42). Међутим, гашење тзв. златног доба Велике Моравске данас се не сагледава само као последица доласка мађарских племена већ и као одраз свеукупних друштвено-економских прилика и ширих историјских околности (Kurhájsová 2015).

Оновремена писана сведочанства пружају податке о специфичној атмосфери у региону која је настала по досељавању номадских група са истока. У писму баварских бискупа упућеног папи 900. године описују се нереди у Панонији. Из њега се сазнаје да су моравски Словени удружени са Мађарима пљачкали богате покрштене сународнике, спаљујући цркве и остављајући пустош по земљи. Према је писмо тенденциозно састављено јер је папа удовољио Морављанима да имају своју властиту митрополију, а они нису били одани западној цркви, оно сасвим јасно одражава слику времена (Filipcs 2015, 165–166). Уједно се читава модел по коме се локално становништво приклања дошљацима и прихвата доминантнији (ратнички) идентитет. О раном саживоту популација сведоче некрополе раног 10. века у западној Словачкој где је констатовано прожимање мађарских и локалних културних тековина (Langó 2013b, 327; Langó, Patay-Horvát 2015, 377–378; Staššiková-Štukovská 2008). Осим тога, археолошки извори не показују да је Панонија девастирана и напуштена, барем не у озбиљним размерама, јер се у неким регијама прати непрекинут континуитет сахрањивања из 9. у 10. век. То се пре свега односи на области западно од Балатонског језера које ионако нису биле у фокусу мађарског освајања у раним етапама (Filipcs 2015, 191).

Већина податка који детаљније извештавају о заузимању Паноније забележена је у хроникама каснијих столећа, које су састављене на основу усменог предања и података из старијих извора, па се аутентичност њиховог казивања често доводи у сумњу (*cf.* Révész 2014, 37–38). Међу њима посебно место има раније споменута *Gesta Hungarorum*, историјска хроника коју је саставио анонимни нотар краља Беле III (1172–1198) крајем 12. или почетком 13. века. Казивања у овом делу су заснована на једном старијем несачуваном извору 11. века. *Gesta* се редовно користи у прегледима раномађарске историје. Према њој су најранија освајања у правцу Војводине Мађари преузели непосредно по доласку у Карпатску котлину, још за живота војсковође Арпада. Такође се даје и осврт на политичку ситуацију непосредно пре мађарских освајања, при чему је посебно акцентовано сећање на бугарски утицај кроз помињање обласних господара.

У данашњем Тителу је наводно било седиште бугарског војводе Салана. Други, кнез Глад, имао је управу над територијом данашњег Баната, кнез Менуморт је владао севернијом облашћу са центром у Бихору, док је Трансилванијом управљао извесни Гелу. Најсевернија област коју спомиње извор је подручје око Нитре, у југозападној Словачкој, под управом обласног господара Зубура (*Карта 4*).

Мађари су најпре заузели област између горњег тока Тисе и Бодрога, 903. године, а потом је уследило освајање територија којима су господарили Салан и Менуморт. Пошто су освојене његове територије у Бачкој Салан је побегао у Београд, којег су опседали Мађари. Град се одржао захваљујући приспелој помоћи бугарске војске. Најдуже је по свој прилици трајала борба са банатским вођом Гладом, до тридесетих или четрдесетих година 10. века; тада су Мађари на југоисток продрли до Оршаве (*Gesta Hungarorum*, chap. 11, 44; Rady 2009, 693–695; 714–716; cf. Калић-Мијушковић 1967, 32–33; Ћирковић 1975, 97–98; Димитров 1998, 58–64; Alimov 2012a, 86–88). Већ је споменуто да се преиспитују историцистички заснована тумачења бугарског присуства у Карпатској котлини, која се преваходно темеље на овом извору, а немају упоришта у материјалним траговима (Szalontai 2000; Katona-Kiss 2010; Takács 2016).

Дело Константина Порфирогенита такође пружа важне податке о мађарским донетима у јужним областима које гравитирају ка Дунаву. Из њега сазнајемо да су поједине регије које су Мађари контролисали називане према рекама које кроз њих протичу: Тимисус (Тамиш), Тутис (Бегеј?), Морисос (Мориш), Крисос (Караш) и Тиса. Даље се описује позиција насељених Мађара према околним народима, тако што се наводи да их на истоку од Бугара раздваја река Истар (Дунав), на северу су им суседи Печењези, на западу Франци, а са јужне стране оближњи су им Хрвати (*DAI*, chap. 40). Информације из познатог дела су толико опсежне да се претпоставља како је царев извештај био Булчу, један од мађарских кнежева који је боравио на византијском двору и тамо био покрштен око 948. године (Takács 2010a, 54).

Сматрајући ово дело у приличној мери веродостојним наши стручњаци заступају становиште о протезању јужне мађарске границе на Дунаву већ од раног 10. века. Мишљења су и да је Срем током читавог 10. века био под мађарском управом (Динић 1978, 271; Поповић, В. 1980а, IX; Ћирковић 1997, 27–30; Калић 2007, 35), при чему се упућује на трагове најстарије мађарске топономастике на овом терену (Ћирковић 1997, 29). Међутим, осим епизоде о борбама Мађара у Посавини и Мачви са српским кнезом Чаславом Клоникировићем, негде између 934. и 943. године (Живковић, Т. 2007, 279–

280), нема јасних сведочанстава о њиховом заузимању сремске области. Неколико мађарских продора ка међуречју Саве и Драве у другој или трећој деценији 10. века зауставила је војска хрватског кнеза Томислава, који је наступио у оквиру своје вазалне дужности према Франачкој (Граћанин 2011, 189, 199). Тако је за разлику од Војводине Славонија углавном остала изван директног мађарског утицаја све до почетка 12. века, ако се изузму несигурне вести о привременој предаји мађарским владарима Стефану I и Андрији (Filipcs 2015, 226–227, 338).

Након учвршћивања на новој територији Мађари су се окренули пљачкашким походима ка другим деловима Европе. Они су обуставили ратове са својим, по обичајима живота блиским, номадским суседима, већ су настојали да продиру на територије Каролиншког царства и у Византију где су долазили до разног блага. Упадали су у Италију, Немачку, Швајцарску, Француску и до Пиринејског полуострва. У почетку су углавном имали успеха јер је њихов (номадски) начин ратовања био непознат на Западу, али су временом европски народи упознали мађарску војну тактику и успели су да их надјачају. Трајно су заустављени након тријумфа немачке војске Отона I код Аугзбурга 955. године (Makkai 1990b, 12–13; Bakay 1999, 542–544; Bíró, Langó 2013).

За Мађаре је војвођански простор свакако представљао значајну интересну сферу због проходности ка дунавској клисури и Балканском полуострву. Интензивнији продори на бугарску и византијску територију отпочели су са опадањем моћи Бугарског царства, након владе цара Симеона. Према византијским изворима први напад се одиграо 934. године, када је, након пустошења Тракије, мађарска војска допрла чак до Цариграда. Током друге трећине 10. века (943, 951, 961. године) извршено је још неколико пљачкашких упада различитог интензитета. У овим операцијама су учествовала јужна мађарска племена насељена у областима омеђеним на северу рекама Мориш и Зала а на југу Дунавом. Великом византијском победом над савезничком војском Кијевских Руса, Бугара, Печењега и Мађара код Аркадиополиса у европском делу данашње Турске, 970. године (Moravcsik 1970, 55–61; Димитров 1998, 71–73; Antonopolulos 1993; Balogh. L. 2007-2008), окончани су мађарски упади на Балкан у наредних стотину година. Византија трајно успоставља северну границу на Дунаву, а Мађари учвршћују позиције у Карпатској котлини и постепено се укључују у регионалне економске и културне токове.

1.3.3. Рано доба мађарске државе и односи са суседима

Процеси трансформације мађарског паганско-ратничког у феудално друштво и стварање стабилне државе трајали су око двеста година, а започели су након обустављања пљачкашких похода по Европи. Прва етапа је подразумевала уједињење племенских заједница у централизован систем под једним владарем, уз покорвање преосталих територија које су имале извесну самосталност под локалним управитељима. Након битке код Аугзбурга мађарски кнез Такшоњ је успоставио мир са немачким владарем Отоном I, а са друге стране с Кијевском Русијом и Печењезима. Његов наследник Геза (971–997) родоначелник је Арпадовске династије која ће владати Мађарском наредна три столећа.

Од пресудног значаја за даљи опстанак и развој државе било је прихватање хришћанске вере посредством мисија из Рима, од седамдесетих година 10. века, мада су Мађари раније имали контаката и са византијским хришћанством. Према историјским забелешкама средином 10. века су великаши Ђула и Булчу покрштени у Константинопољу, вероватно из политичких разлога (Moravcsik 1970, 106–109). У почетку је ширење Христове вере имало скромног успеха, нарочито у уклањању дубоко укорененог шаманизма и трибализма код Мађара. Кнез Геза је и сам званично покрштен иако је наставио да поштује паганске богове (Маккаи 1990с, 15–16; Вакау 1999, 547). Мађарска је стицањем статуса краљевине 1000. године под Стефаном I (997–1038) обезбедила посебно место у свету европских држава. Са развојем угарске државе остварили су се повољни услови за ширење црквене организације коју је подржавала владарска кућа Арпадоваца.

Речено је да је християнизација спроведена посредством западних мисионара, али су извесно деловање имали грчки и словенски свештеници источнохришћанске цркве. Византијско хришћанство је било делимично укоренено у Моравској (Vavřínek 2014). Црквени утицај Византије осећао се и у јужним и источним деловима Паноније. Према једном предању, кнез Ахтум (Ајтоњ) који је био Гладов потомак, примио је источно хришћанство и основао грчки манастир поред резиденције у Марошвару, каснијем Чанаду (западна Румунија). По мађарском заузећу Ахтумове кнежевине на месту византијског манастира у Чанаду настала је бенедиктинска опатија, а тај је манастир премештен у Оросланош, данашњи Мајдан, у северном српском Банату (Крстић 2010а, 68–69, нап.16; Petrovics 2013, 240–241). Манастир грчког обреда успостављен је у Сремској Митровици још пре средине 11. века (Andrić 2009), а почетком истог тог столећа у суседној

Мачванској Митровици настаје епископија (Поповић, В. 1980а; Поповић, В. 1980б; Калић 2007, 36).

Међутим, ова толерантна коегзистенција постепено прераста у доминацију латинске цркве и западне културе широм угарске краљевине (Хегедиш 1997, 107–110; Romhányi 1999, 159–161). Мађарска је подељена на бискупије, а главни црквени поглавар, угарски надбискуп, био је окренут немачкој цркви и учествовао је на саборима у Франкфурту (Veszprémy 2001, 78–79). Стефан I се због државотворне делатности и посвећености успостављану хришћанске вере сматра светим заштитником Угарске. Канизован је у Римокатоличкој цркви неколико деценија после смрти. Тај је чин, сматра се, додатно учврстио латинску веру и дао јој посебан легитимитет (Veszprémy 2001, 85–86). Ипак, покрштавање је праћено протестима и бунама локалних главешина током знатнијег дела 11. столећа (Múcska 2004; Рокаи et al. 2002, 34–37).

Средњовековне хронике бележе нарочиту улогу Стефанове супруге, немачке принцезе Гизеле, у мађарском усмерењу ка Западу. Краљ је уживајући подршку папе и немачког цара осим црквеног извршио и територијално уређење земље поделом на управно-административне јединице (жупаније). Под своју власт ставља и последње независне или полузависне територије, попут Трансилваније. Затим осваја област којом је владао раније споменути кнез Ахтум, која се простирала од Кереша до Дунава и од Тисе до јужних Карпата. Постоје различита мишљења по питању датовања мађарског освајања Ахтумове територије, а крећу се у оквирима од 1003–1004. до 1028. или најкасније до 1034. године. Веродостојност овог догађаја је донекле упитна будући да подаци потичу из временски знатно млађег списка, Житија св. Гелерта из 14. века (Madgearu 1993, 5–10; Petrovics 2013, 241; Чемере 2016а, 82). У сваком случају, већи део историографије сматра да је банатски регион најкасније прикључен Мађарској.

Прво седиште краљевине се успоставља у Острогону (Esztergom) и потом премешта у Секешфехервар (Székesfehérvár). Уређење младе краљевине пратила је изградња многобројних фортификација које су представљале средишта грофовија (counties) под управницима – ишпанима (ispáns). Читаво раздобље 11. века обележило је успостављање закона којима се постепено обликовало друштво у складу са западњачким концептом. Већ законик краља Стефана I (997–1038) прописује да је свако село дужно да сагради цркву, уз обавезу издржавања свештеника који у њој служи. Из доба краља Ладислава I (1077–1095) највероватније потиче одредба о заснивању сеоских гробаља уз цркве (Чемере 1998, 70–71; Вакау 1999, 550–551; Petrovics 2011, 14). Властела је, с друге стране, успостављала

манастире као неку врсту задужбинарских цркава (Makkai 1990c, 17–18; Рокаи et al. 2002, 26–30).

Наведеним процесима је мање или више била обухваћена и данашња Војводина као део Мађарске. Најпре је територија Бачке, од раног 11. века, припојена оквирима Бачке и Бодрошке жупаније. Жупски центри су се налазили у Бачу и Бачком Моноштору (Györfy 1963; cf. Ћирковић 1997, 99). Делови Баната су подељени између чак четири жупаније - Чанадске, Тамишке (касније Торонталске), Ковинске и Крашовске, при чему је првопоменуто најранија, заснована око 1030. године. Већина стручњака сматра да су остале жупаније формиране тек у првој или другој трећини 12. века (Györfy 1987; cf. Чемере 2016a, 82–83, 86–88, са литературом). У Ковину се налазило средиште истоимене жупаније, док се у Дупљаји код Беле Цркве у новије време убицира крашовски жупанијски центар (Чемере 2016a, 177–178, 331).

За разлику од других војвођанских области Срем је у раздобљу од 1018. до 1071. године био у територијалним оквирима Византије (Поповић 1980a, VIII; Поповић 1980b, VI). Током друге половине 11. века политичке прилике су се промениле. Са постепеним мађарским јачањем за владе Саломона (1063–1074) биле су угрожене северне византијске области. Преузет је Срем са Сирмијумом и краткотрајно је освојен Београд, а угарски одреди су у једном походу стигли чак до Ниша (Стојковски 2009a). Сирмијум је 1096. године у време Првог крсташког рата засигурно припадао Угарској; на византијско тле се ступало преласком из Земуна у Београд (Калић-Мијушковић 1967, 40; Ферјанчић 1969, 51–53; Калић 2007, 36–37).

Због преплитања једне и друге власти са историјског становишта није довољно разјашњено на који начин је сремска област укључена у територијално-управну поделу мађарске државе. Има мишљења да је већ средином 11. века, иако под (формалном) византијском управом, успостављена као засебна мађарска жупанија „*Marchia Bolgyán*“ (Секереш 1997, 138, са литературом), мада је вероватније да се то догодило нешто касније, током друге половине 11. или у 12. веку (Györfy 1959, 22–25). У позносредњовековним изворима се редовно помиње мађарска Сремска жупанија која је обухватала део данашњег Срема (источни део од линије Сусек-Лаћарак), док је западна половина улазила у оквире Вуковске жупаније (Динић 1978, 270–273; *Карта 7*).

На сремском подручју се читава и својеврсни дуализам западне и источне цркве. Сматра се да је за владе краља Стефана I оно било под јурисдикцијом угледне Печујске бискупије, основане још 1009. године (Petrovićs 2011, 14). После византијског заузећа 1018.

и формирања епископије, на простору источног Срема заснован је и архиђаконат са центром у Сирмијуму, који је био подређен архиепископу у Калочи. Када су Мађари повратили Срем грчки епископат није био укинут већ премештен у Бач који је постао средиште грчких црквених општина у Угарској. Бачка и Срем су до краја средњег века остали под духовном управом Калочко-бачке надбискупије, а Банат под протекторатом Чанадске бискупије (Рокаи et al. 2002, 31–34; Petrovics 2013, 241–244; Васин 2017, 238, нап. 996; *Карта 8*).

За разлику од често веома бурних и комплексних односа са Византијом Угарска је одржавала мирне везе са северним суседом, Кијевском Русијом, кроз династичке односе, међусобно помагање у војним снагама и повезаност у економско-трговачком смислу (Font 2000; Font 2015; Вернадски 2013, 351–352). Политичко и културно снажење Русије у време Владимира Великог (980–1015) и Јарослава Мудрог (1016–1054) временски је подударно са стабилизовањем Мађарске под Гезом и Стефаном I. Таква околност да је имала обезбеђен мир на северу, дала јој је могућност да у наредном периоду експанзију усмери ка југу, где, ипак, није остварила далекосежне резултате. Са Светим римским царством⁵ панонска краљевина такође није имала већих размирица. Због унутрашњих побуна у друге две трећине 11. века у Угарској је ситуација делимично била нестабилна, па је постојала могућност да потпадне у вазални однос према западном суседу. Поједини стручњаци, међутим, сматрају да је природа баровитог тла, односно тешка проходност ка Угарској, осујетила покушаје западне војске у том циљу (Veszprémy 2001, 83).⁶ Као резултат унутрашње консолидације и економског просперитета Угарска је од краја 11. века интензивирала експанзионистичку политику. Након окончане деценијске борбе Ладислава и Коломана са локалним властима 1102. године је проширена власт на Славонију и Далмацију (Šišić 2004, 151–156; Makkaï 1990c, 19).

Добар део 12. века био је испуњен тешком борбом Византије да учврсти границе својих територија на Сави и Дунаву и потисне из тих крајева мађарски утицај. Цареви из династије Комнина су настојали да догађаје у суседној Угарској доведу под контролу Цариграда, кроз разне политичке и родбинске везе. Сукоби започињу од треће деценије

⁵ Свето римско царство је историјски термин за моћну државу која је настала проглашењем немачког владара Отона I за цара у Риму, 962. године. Обухватала је земаље средње и западне Европе (Немачку, северну Италију и делове Аустрије, Швајцарске, Белгије и Француске). Раздобље 10. и 11. века које је одликовала специфична култура и уметност на тим подручјима назива се Отонски период или Отонска ренесанса.

⁶ Овакво тумачење свакако ваља прихватити уз резерву, ако се има у виду чињеница да је управо преко западнокарпатског простора франачко-словенска војска допрли до централног аварског ринга у Потисју, крајем 8. века, о чему је раније било речи.

века када под угарску власт краткотрајно доспевају Београд и Земун, за владе краља Стефана II (1114–1131). Византијски цар Јован Комнин (1118–1143) је потом прешао у офанзиву те је борба пребачена на угарску страну у јужни Банат, где су Мађари били поражени и заузет њихов град Харам, код данашње Банатске Паланке. Ратовања цара Манојла I Комнина (1143–1180) такође су била усмерена на Војводину, пре свега на Срем, мада је у једном тренутку византијска војска стигла до Титела и Бача. Краткотрајно је обновљена византијска власт у Срему, у периоду од 1164. до 1180. године (Ћирковић 1968, 215; Ферјанчић 1969, 54–55; Поповић, В. 1980b, VI; Калић 2007, 37–38). После окончане владе Манојла I Комнина политички утицај Царства је неповратно опао, што је искористио угарски владар Бела III (1172–1196) који је прешао у офанзиву и потчинио суседне области у северној Србији. Под угарском влашћу тада су се нашле територије северно од Јагодине и планина западне Србије, тако да Војводина за кратко није представљала гранично подручје. После крсташког освајања Константинопоља 1204. године Византија се повукла са северних позиција док се Угарска у политичком смислу у потпуности окреће ка западноевропским земљама.

Почетак 13. века донео је унутрашње немире узроковане социо-политичким размирицама, односно раздвајањем краљевских поседа у корист племства и војске, чиме су се сужавале конкуренције владара (Ћирковић 1968, 215–216; Рокаи et al. 2002, 49–77). Општој нестабилности региона доприноси инвазија Монгола, која је након Кијевске Русије и Пољске, у четвртој деценији 13. века, захватила читаву Мађарску. Монголи су лако и брзо освајали насеља остављајући за собом опустошене територије у којима су завладале епидемије и глад. Сматра се да је више од половине насеља у низијама тада уништено (Маккаи 1990d, 26–27). Осим што је довела до озбиљне депопулације разорна инвазија је означила прекретницу у политичком, духовном животу и привредном развоју читавог Карпатског басена (*e.g.* Font 2011; Bálint et al. 2003, 386; Gáll et al. 2010, 208). Кретања Монгола су такође значајно утицала на политички живот суседних јужнословенских и бугарских земаља у другој половини 13. века, где нису имала преваходни рушилачки карактер (Узелац 2015).

Досадашња проучавања показују да су наведена догађања проузроковала знатно више последица у областима источно од Дунава, пре свега у Потисју и Алфелду, него у Трансданубији (Font 2011, 693–697). С тим у вези, ваља потцртати чињеницу да се сакривене оставе новца и накита претежно концентришу у данашњој североисточној и централној Мађарској. Осим тога, констатовани су слојеви деструкције у насељима, уз

антрополошке показатеље насиља на хуманом остеолошком материјалу (Szilágyi 2012, 174–176; Vargha 2015, 22–23, 27–29).

Археолошки трагови који сведоче о немирним догађајима за сада су поуздано потврђени на налазиштима у Банату, у виду слојева пожара и остава драгоцених предмета (Узелац 2015, 44, са литературом; *Карта 13*). Уз то, у систематским рекогносцирањима севернобанатског подручја утврђено је да су локалитети са налазима грнчарије 11–13. века знатно бројнији наспрам позносредњовековних налазишта (Радичевић et al. 2012b, 358–359), што управо може бити речит показатељ депопулације региона.

Ипак, ваља скренути пажњу на историцистички заснована тумачења материјалних трагова. Један од таквих примера тиче се средњовековних цркава у Бачкој чије је напуштање, односно фазе обнове, довођено у последичну везу са најездом Монгола, без одговарајућих потврда на терену (Szekeres, L. 1977). Из угарских повеља може се стећи извесна слика о размерама страдања у Бачкој. Од 44 насеља која се спомињу до средине 13. века тада је опустело њих 20, нека привремено, а друга су заувек напуштена. Од осам насеља у непосредној близини Новог Сада преостала су само три. Процењује се да је и Бодрошка жупанија претрпела штете приближно истог степена (Ћирковић 1968, 216–217; cf. Font 2011, 693, Table 1). За Срем се такође располаже историјским сведочанствима која обавештавају да су током монголске пошасте страдала пре свега манастирска здања (Hardi 2016).

2. ИСТОРИЈАТ ИСТРАЖИВАЊА, ИДЕЈЕ И ПРОБЛЕМИ ХРОНОЛОГИЈЕ

У овом поглављу ће прво бити речи о историјату истраживања налазишта и развоју теорија о бјелобрдском комплексу. Да би се стекла целовита слика даје се преглед истраживачких токова и у Србији и у суседству. Засебан одељак се односи на хронологију и терминологију комплекса и његових хронолошких етапа, који се различито дефинишу у археологији централноевропских земаља. Последњи део тиче се методологије нашег истраживања где ће бити објашњене могућности и начин рада на бјелобрдској теми.

2.1. Теренски радови и стање истражености

2.1.1. Теренски радови и стање истражености у земљама окружења

Почетак историјата откривања средњовековних налазишта у Панонској низији сеже у доба Аустроугарске монархије, односно раздобље 19. века. Приликом земљаних радова на успостављању саобраћајне инфраструктуре и изградњи насеља случајно су налазени бројни налази, махом из некропола. Најпре су регистровани богати ансамбли ратничких сахрана. Прва коњаничка сахрана која је препозната као раномађарски налаз из 10. века откривена је 1834. године, у једном малом месту из околине Кечкемета. Нарочит замах у откривању археолошких налаза остварен је непосредно пред обележавање хиљадугодишњице од насељавања Мађара, током 1894. и 1895. године. Тај догађај је произвео специфичну атмосферу националног набоја; бројни интелектуалци при Мађарском националном музеју су се активирали на пољу обраде и публикавања налаза (Langó 2005, 183; Mesterházy 2003, 321–322).

У истом раздобљу се откривају раносредњовековне некрополе у Трансилванији. До двадесетих година 20. века само је у широј области Клуџа откривено неколико десетина налазишта (Gáll 2013a, 863–864). Сличан замах се прати и у јужним областима, где је ипак откривен скромнији број локалитета. Свакако је најважније споменути истраживања некрополе на локалитету Улица Венеција у Бијелом Брду код Осијека. Радове је у периоду 1895–1896. године обављао осјечки трговац и љубитељ старина Карло Нубер. Наредних година истраживања наставља Јосип Бруншмид, а последњи су радови обављени 1907. године од стране Виктора Хофилера. Документовано је око 230 гробова што чини само један део ове некрополе (Brunšmid 1904, 31–76; Ercegović 1958, 165–166; Tomićić 1991, 97–98).

Први и Други светски рат су донели извесно затишје у истраживачком замаху, али се у смислу институционализовања археолошке струке и научне обраде материјала доста урадило, пре свега у Мађарској. У међуратном периоду, тридесетих година, обављана су систематска истраживања некропола у Сентешу (Széll 1941), као и у Еленду и Васасу (Dombay 1961; Dombay 1962). Након средине 20. века је откривен огроман број некропола од којих је добар део публикован (Mesterházy 2003, 323–325). Истраживања су углавном била методолошки ваљано вођена, што значи да су гробови ископавани уз констатовање гробних рака, нивоа сахрањивања и бележење комплетних података о сахранама (дубина укопавања, положај скелета, позиција гробних налаза и сл.). Најранија обимна истраживања између 1952. и 1955. године односе се на велику некрополу у Халимби, у западној Мађарској, где је испитано више стотина гробова (Török 1962, 7–17), а у првој половини шездесетих је у Мајши ископано до сада највеће гробље са преко 1100 сахрана (Kiss, A. 1983, 73–75).

Средином прошлог века је истражено познато гробље Вуковар-Лијева Бара у Хрватској, такође са великим бројем гробова. Детаљно је публиковано тек у новом веку (Demo 2009, 16–21, са литературом). На подручју северне Босне евидентирано је неколико великих гробаља, у Гомјеници, Багруши и Петошевцима, где се прати својеврсно мешање тековина далматинско-хрватске, карантинско-кетлашке и бјелобрдске културне групе (Miletić 1989, са литературом). Због богатства и разноврсности материјала оне су добиле посебно место у истраживањима материјалне културе 10. и 11. века и постале су референтне за читав панонски регион, али и за Балкан.

У наведеном раздобљу је сразмерно мање пажње посвећено истраживању цркви са гробљима, из разлога што су таква налазишта пружала мање репрезентативан материјал, а уз то су захтевала више стручне пажње уз дужи временски период истраживања. Од деведесетих година 20. века се афирмишу истраживања и у тој области (Ritoók 1997; Gáll 2013b, 145, са литературом). Напред описана истраживања нису пратила истим интензитетом ни испитивања истовремених насеља, која су добила замах тек у новом веку. У познатој студији Миклоша Такача о керамичким котловима да се приметити како разматрани материјал великим делом потиче из недокументованих контекста или из заштитно истраживаних делова насеља са појединачним објектима (Takács 1986).

Упоредо са теренским радовима је текао рад на монографском публикавању и типолошко-хронолошкој обради богате средњовековне грађе. На том пољу су нарочито обимни резултати остварени до деведесетих година 20. века. Осим незаобилазних

публикација великих некропола у Словачкој (Тоџик 1968) и других, уз горе споменута, гробаља у Мађарској (*e.g.* Vakaу 1966; Vakaу 1968; Vakaу 1978; Kovács, L. 1994), шира јавност је била упозната са археолошким наслеђем из доба насељавања Мађара у обимном Каталогу приређеном поводом обележавања 1100 година од досељавања (The Ancient Hungarians 1996). Објављене су и многобројне специјалистичке студије о појединачним групама налаза. У тој врсти рада посебно су се истакли мађарски стручњаци данас још активне генерације, попут Кароља Мештерхазија и Ласла Ревеса, чије студије такође користимо овом приликом (*e.g.* Mesterházy 1980; Mesterházy 1990; Mesterházy 1991; Mesterházy 1994; Révész 1987; Révész 1988; Révész 1988). Иштван Фодор и Чанад Балинт су се бавили и материјалом са подручја Војводине, па ћемо њихов рад коментарисати у даљем тексту.

У Хрватској је на пољу археологије раног и развијеног средњег века доста радио Жељко Томичић, и то претежно на серијацијским анализама бјелобрдског материјала у међуречју Муре, Драве и Саве (Томичић 1991; Томичић 1992а; Томичић 1992б). Међутим, након радова Зденка Винског (*e.g.* Vinski 1970) није учињен значајнији помак у даљем разумевању генезе културе. То је постигнуто, примера ради, у студији Жељка Деме посвећеној бјелобрдским привесцима, која је до данас веома актуелна (Demo 1983). На том месту је извршено регионално груписање типова и изнета претпоставка о врстама које су могле бити произвођене у локалним радионицама југозападне Паноније.

У 21. веку окосницу проучавања у Хрватској углавном и даље представљају типолошко-хронолошка разматрања материјала и ревизија резултата раније истраживаних некропола, који су преточени у бројне радове (Томичић 2007; Томичић 2010; Томичић 2012). У мањој мери се истражију нова гробаља (Звонимирово), а тежиште је усмерено на откривање познијих средњовековних некропола. Присутно је настојање појединих стручњака ка ширем разматрању улоге и места јужнопанонског простора у раном средњем веку, кроз компаративну анализу историјских и археолошких података (Граџанин 2011; Филипс 2015).

Број научних публикација и радова о истраженим некрополама данас је у Мађарској већ досегао безобалне размере. Посебно се истичу монографске публикације гробаља (*e.g.* Kiss, G. 2000; Nepper 2002; Tóth, A. 2014; Kovács, L. 2015). Објављене су и синтетске монографије о гробљима у Трансилванији и Банату (Gáll 2013а; Оџа 2015). Према неким проценама до данас је на карпатско-панонском простору евидентирано 1500 налазишта, односно око 30 000 гробова, из периода 10–11. века (Langó 2005, 188;

Mesterházy 2013, 490). Истраживачи су и даље претежно фокусирани на детаљне анализе појединих облика материјалне културе, пре свега оних луксузних, који су унеколико инспиративнији због уметничко-занатске вредности. Споменућемо новије синтетске студије о орнаменталном стилу металних израђевина (Bollók 2015a), појасној опреми (Langó, Türk 2004; Langó, Patay Horvát 2016), наоружању и коњаничкој опреми (Bíró, A. 2014; Gáll 2015) и сл. Расположиви узорак неких група налаза, попут раномађарских металних украса за обућу је такав да им се посвећују читава докторска истраживања (Polónyi 2017). Међутим, ова истраживања још увек не прате археометријске анализе метала и порекла сировине, при чему готово сасвим изостају подаци о радионичким центрима.

Док се један број мађарских научника и даље бави изучавањем предложака у материјалној култури из мађарске прапостојбине, кроз сарадњу са стручњацима из Русије и Украјине (Türk 2012b; Тюрк 2018), друга струја истраживача предвођена Чанадом Балинтом настоји да скрене фокус са изучавања источних традиција (*cf.* Bálint 2007). Археолози млађе и средње генерације су посвећени проучавању улоге византијске сфере у формирању раносредњовековне материјалне културе Карпатске котлине (Bollók 2010; Bollók 2012a; Langó 2012a; Langó 2012b; Langó 2013b), као и утицајима из западне Европе и викиншке културе (Bollók 2015b; Horváth, C. 2015; Katona 2017). У Словачкој је приметан заостатак у монографском публикувању грађе, али се објављују радови који се баве појединим аспектима гробља 10. и 11. века (Fusek 2011; Fusek 2012a).

Веома су унапредовала истраживања у области физичке антропологије и биолошка проучавања која омогућавају праћење древне ДНК, чиме се егзактно потврђују миграције и мешање становништва (*e.g.* János et al. 2014; Thurzo et al. 2013; Csósz et al. 2016; Csákyová et al. 2016). Упоредном анализом скелетног материјала из аварског и поставарског раздобља (7–9. век) и оног из раздобља мађарског насељавања и формирања арпадовске државе, откривају се различите генетске карактеристике становника одређених периода и регија (Szathmáry 2000). Примера ради, та истраживања указују на велике промене становништва на прелазу 10. у 11. век у неким регијама, док у историјским забелешкама нема података о миграцијама становништва.

Насеобинска археологија, чини се, постепено преузима примат у 21. веку. Последњих деценија су интензивирани систематска истраживања насеља, фортификација и црквених објеката, како у Мађарској (Wolf et al. 1996; Bálint et al. 2003, са литературом) тако и у Румунији (Tiplic 2006, 89–118; Gáll 2013b). Обимније резултате о насеобинским

налазиштима изнедрила су истраживања у Подравини, мада још увек нису откривена насеља која одговарају познатим гробљима (Sekelj Ivančan 2010). У Хрватској се обављају ископавања у широком ископу, уз савремене анализе материјала, као што је датовање С-14 методом.

Бројна насеља на мађарској територији су откривена у истраживањима заштитног карактера приликом изградње аутопутева, у којима се ипак тежило целовитим истраживањима локалитета, а не само њихових угрожених делова. У периоду од деведесетих година прошлог века до данас истражено је чак 450 насеља из периода од 8. до 13. века (Takács 2017, 5–7). Објављивање резултата прати детаљна обрада керамичког материјала са савременим методама датовања и археометријским анализама, уз реконструкцију станишта и сл. На локалитетима који се истражују у широком ископу врше се просторне анализе налаза. Уз многобројне прегледне и студијске радове о насеобинској керамици, пре свега са акцентом на типологији и хронологији котлова (*e.g.* Takács 2010b; Takács 2012a), у новије време су објављене и исцрпне студије керамичког материјала из гробља 10–12. века (Merva 2014). У радовима Миклоша Такача се разматра и насеобински материјал са војвођанских локалитета.

2.1.2. Теренски радови и стање истражености у Србији

Као и у осталим деловима Паноније под Аустроугарском монархијом, у Војводини су током друге половине 19. века откривена бројна налазишта приликом земљаних радова и изградње грађевинских објеката. Захваљујући залагању ондашњих интелектуалца и имућних појединаца предмети су доспевали у музејске установе. Најранији налаз коњаничке сахране потиче из 1870. године са локалитета Переш у Хоргошу (Szél 1872), а исте су године започета истраживања тврђаве у Бачу (Henszlmann 1870).

У годинама пре Првог светског рата истицала се делатност Историјског друштва Бачко-бодрошке жупаније из Сомбора, чија је активност била везана за изучавање географске и историјске прошлости тог краја. Тада је у широј околини града евидентирано око 40 налазишта 10–12. века (Станојев 1989, 5; Секереш 1997, 140), при чему су нека истраживања извођена и уз бележење одговарајућих археолошких података. Издате су мање публикације са прегледом налазишта и групама материјала према хронологији (Gubitza, Trencsény 1908). Обимније радове је обавио Калман Губица на локалитетима Клиса и Сига у Бачком Моноштору, где је највероватније било седиште Бодрошке

жупаније (Gubitza 1902; Gubitza 1910; cf. Манојловић-Николић 2013, 116, нап. 3), док су на локалитету Бибоја улица у Богојеву вршена ископавања једне некрополе (Cziráky 1900; Cziráky 1901; Cziráky 1903). До данашњих дана некропола из Богојева представља најбоље истражено гробље у западној Бачкој, што у ствари илуструје колико је запостављено проучавање средњовековних локалитета у неким деловима наше земље.

Рад на научној обради тих раних открића, поред велике временске дистанце, отежава околност да су током Другог светског рата документација и предмети из војвођанских музеја пребачени у Мађарску, а накнадним враћањем је дошло до мешања материјала и губљења изворних података. Један од примера је некропола у Ловћенцу (Szász 1911). Осим тога, део материјала и даље се налази у мађарским музејима. У Мора Ференц музеју у Сегедину чувају се налази из севернобанатских гробаља, Раба (Reizner 1891) и Банатског Аранђелова (Tömörkény 1904). Више појединачних налаза чува се и у Мађарском националном музеју у Будимпешти.

Извесна сазнања о средњовековним старинама Баната проистекла су из прегалачког рада Феликса Милекера, једног од пионира археологије у овом делу Војводине (Радичевић 2012b, 23–26; Манојловић-Николић 2014, 320–321). Мада средњовековна археологија није била у домену његовог примарног интересовања Милекер је забележио многе насеобинске локалитете тог периода, нарочито у области Вршца. Његова интересовања за познију прошлост била су усмерена и на географско-топографске прегледе угарских жупанија. Севернобанатски регион је остао под контролом музеја у Сегедину.

Средњовековне и друге старине из сремског дела Војводине углавном су преко музејских повереника доспевале у Археолошки музеј у Загребу. Највећи број открића се везује за ангажовање Игњата Јунга, угледног интелектуалца и љубитеља старина из Сремске Митровице, чијој је делатности у новије време посвећена монографија (Miladinović-Radmilović, Radmilović 2015). Данас се у Археолошком музеју у Загребу чува један број средњовековних налаза из области Сремске Митровице који су тамо можда доспели Јунговим посредством, мада се за њега најчешће везују антички остаци Сирмијума. Средњовековни налази новца и накита из Нових Бановаца и Сурдука, који су набављени од других сремских налазача, такође се чувају у Загребу (Mirnik 1997; Demo 2014).

Након Првог светског рата војвођанске области су припојене територији новоуспостављене Краљевине СХС (од 1929. Југославија), али у том периоду нису предузимана значајнија археолошка истраживања, барем када је реч о средњовековним

локалитетима. Етнолог Јован Ердељановић је приликом сакупљања етнографске грађе банатског краја бележио податке и о неким археолошким старинама у местима која је обилазио (Радичевић 2012b, 26–30). Мада су била веома спорадична, истраживања су обављана током Другог светског рата, и то у областима Бачке која је тада била под мађарском окупацијом. Археолошки институт из Сегедина је 1943. године вршио ископавање цркве са некрополом на локалитету Папхалом код Сенте, и на оближњем налазишту Фаркаш тања (Foltiny, Korek 1946; Takács 2006a, 179). Године 1943. и 1944. године зрењанински музеј је организовао ископавања вишеслојног локалитета у Црној Бари на северу Баната. Уз остатке праисторијског и античког насеља тада је стицајем околности истражен и део средњовековне некрополе, али је документација у ратним околностима изгубљена (Гарашанин, Гарашанин 1957, 202; Станојев 1989, 129–130).

Од средине прошлог века, са формирањем развијене музејске мреже и стасавањем образованих кадрова у археологији, обављају се интензивнија стручна истраживања. Рад на проучавању средњовековне материјалне културе подразумевао је рекогносцирања и теренска истраживања, уз делимичан ангажман стручњака у сређивању музејских збирки. Осим археолога из установа културе и заштите у Војводини, на овом подручју су у мањем обиму радили и стручњаци из научних и културних институција у Београду, пре свега са Филозофског факултета и из Народног музеја. Шездесетих година су остварени контакти између научних установа у Србији и Мађарској ради прављења јединственог регистра налазишта 10. и 11. века. У том циљу је Археолошки институт Мађарске академије наука у Будимпешти послао допис Археолошком институту из Београда, са молбом да се за 48 тада познатих налазишта из Војводине пошаље списак општина којима припадају. Сарадници института су прикупили податке и списак је послат у Будимпешту (Извештаји о раду Археолошког института: бр. 377/1, за 1960. годину). Конкретнија иницијатива за даљу сарадњу са мађарским институцијама је изостала, премда Археолошки институт у историји своје делатности није имао значајнијег удела у истраживањима средњег века у северној покрајини, ако се изузме подручје Сремске Митровице.

У процени целокупног стања истражености потребно је навести неколико чињеница. Пре свега, у другој половини 20. века готово да није било планских систематских истраживања и рекогносцирања. Према неким оквирним подацима крајем деведесетих година било је познато приближно стотину налазишта из времена досељавања Мађара и раних Арпадоваца. Од тога је нешто више од половине представљало локалитете са појединачним налазима прикупљеним без пратећих података

(Секереш 1997, 140). Ископавања су углавном била заштитног карактера скромног обима, а теренска проспекција се сводила на обиласке појединачних индикативних локација. На насељима су откривани само мањи делови са по неколико објеката. Некрополе су нешто бројније, али се и о њима претежно може судити на основу непотпуних ископавања и сумарно публикованих резултата, уз примедбу да ископавања каткад нису вођена стратиграфски. Антрополошка обрада скелета је обављана на великим некрополама (Верушић, Рума-Врцалова воденица, Сремска Митровица). На основу свега реченог се може оценити да је квалитет расположиве грађе у Војводини, наспрам других области у Панонији, прилично скроман.

Раним истраживачким подухватима припада ископавање неколико насеља, на Најевој циглани код Панчева (Мано Зиси et al. 1948), Бостаништу у Мошорину (Веселиновић 1952; Веселиновић 1953), Селишту код Тараша (Нађ 1952) и Матејском Броду код Новог Бечеја (Рашајски 1952). Средњовековни насеобински хоризонт је констатован и на вишеслојном локалитету Гомолава код Хртковаца (Нађ 1965; Бунарцић 1988). Иако су у неколико наврата вршена истраживања жупских седишта у Бачу и Ковину, на основу објављених података стиче се прилично скромна слика о тим насељима, нарочито о ранијем периоду средњег века (Нађ 1961; Станојев 1996, 12–15; Вуксан 1997). Седамдесетих и осамдесетих година обимна заштитна истраживања у околини Новог Сада, Србобрана и Бечеја обављао је Покрајински завод за заштиту споменика културе у Новом Саду.

Детаљно су истражене једино некрополе у Хинги (Шафарик, Шулман 1954) и Батајници (Ковачевић 1961), а мањим делом гробља у Бочару и Јазову (Станојев 1989, 32, 46). Велика и по свој прилици веома дуготрајна некропола са неколико стотина гробова на Гомолави такође је остала необјављена; о њој постоје тек кратке цртице у неколико прегледа (Petrović et al. 1986, 105; Бунарцић 1988, 91). На подручју Сремске Митровице вршена су ископавања некрополе на Локалитету 4 (Паровић-Пешикан 1981), али је пре свега фокус био усмерен на систематско истраживање насеља и некрополе суседне Мачванске Митровице (Minić 1980; Ercegović-Pavlović 1980). Последња обимнија истраживања у Срему су обављена на локалитету Хумка у Врцаловој воденици код Руме осамдесетих година, и то у склопу изградње аутопута (Минић 1995).

Извештаји са ископавања су публиковани у часописима *Рад Музеја Војводине* и *Археолошки преглед*, а од осамдесетих година и у *Гласнику музеја Баната* и *Гласнику Српског археолошког друштва*. У свескама Рада Музеја Војводине 37/38 (1996) и

39 (1997) штампани су радови са научног скупа у организацији Музеја Војводине „Средњовековна и словенска археологија на тлу Војводине“. Средњовековна грађа је ретко била презентована на пригодним изложбама (Барачки 1977; Јанковић, Јанковић 1990). Небојша Станојев из Музеја Војводине у Новом Саду је приредио две значајне публикације о насељима и некрополама 10–15. века које до данас представљају основне публикације за изучавање средњег века наше северне покрајине (Станојев 1989; Станојев 1996). У њима је материјал каталошки обрађен и узорно илустрован, али није подвргнут научној обради.

Истраживању средњовековних локалитета на северу Бачке посветио се Ласло Секереш из Градског музеја Суботице (Szekeres, L. 1977; Секереш 1997). Он је крајем седамдесетих и почетком осамдесетих година вршио систематска истраживања велике некрополе на Азотари код Верушића. Гробови су каталошки публиковани на мађарском језику у сажетој публикацији која садржи и преглед гробова сарматске некрополе са истог локалитета (Szekeres, Szekeres 1996). У севернобанатском региону у периоду последњих деценија 20. века истиче се теренска делатност Милорада Гирића из Народног музеја у Кикинди. Мада је претежно био оријентисан према праисторијској археологији, он је евидентирао више средњовековних насеља, некропола и сакралних објеката, о којима је оставио краће забалешке (Гирић 1996).

Истовремено су стручњаци из Мађарске радили на научној обради и детаљнијем презентовању грађе са војвођанских налазишта, при чему се нарочита пажња посвећивала речитим металним налазима (Fodor 1980; Fodor 1981; Fodor 1996g; Kovács, L. 1991; Kovács, L. 1992). Истакнуто место свакако заузима знаменита студија Чанада Балинта *Südbungarn im 10. Jahrhundert* (Bálint 1991). Она садржи попис неких до тада непознатих или нетачно протумачених војвођанских локалитета који су разматрани у контексту раномађарске и бјелобрдске проблематике. Ипак, подаци које је аутор добијао усменим саопштењем овдашњих колега, могуће и без увида у материјал и документацију, нису у једнакој мери поуздани. Један од примера јесте некропола у Батајници, о којој се у Балинтовом прегледу доносе прилично другачији подаци у односу на стање које показује документација са истраживања (Шпехар, Стругар Бевц 2016, 19). На још неколико нејасних места биће указано у каталошком прегледу овде обрађених налазишта. И поред тога неоспорна је изузетна важност саме студије. До данас она представља најцеловитију научну публикацију о средњовековном материјалном наслеђу на југу Карпатске котлине.

Од осамдесетих година 20. века интензитет истраживања средњовековних некропола јужно од Саве и Дунава је значајно опао, па се и сазнања о бјелобрдским упливима на Балкан базирају на давно истраживаним некрополама, у Нишу и Матичанима на Косову (Ерцеговић-Павловић 1977; Јовановић, Vuksanović 1981). Још увек није научно обрађен материјал са великих некропола у околини Београда где се на основу доступних података може претпоставити одређено присуство налаза са севера (Марјановић-Вујовић 1984а; Марјановић-Вујовић 1989). На то упућује и група случајних налаза из ширег подунавског региона, објављених на различитим местима, који раније нису били правилно културно опредељени. Новија истраживања дела некрополе у Брестовику, која је обављао Народни музеј у Београду, такође су дала нове податке о бјелобрдском материјалу.⁷

Охрабрујућа је чињеница да се у овом веку дошло до осетног помака како у теренским радовима тако и у научној анализи материјала из наше средине. Значајно се умножава број откривених налазишта захваљујући заштитним радовима који прате изградњу аутопутева и гасовода. Они се претежно обављају на територији Бачке, а обимне радове води Покрајински завод за заштиту споменика културе у Новом Саду (Пашић 2013). За разлику од ранијег периода тежиште у новом веку је више усмерено на насеобинске остатке. Стручњаци се труде да осавремене начин рада. Нека истраживања се обављају по интердисциплинарном методу и укључују просторне анализе налаза, археозоолошку обраду животињског материјала, студијску анализу грнчарије и реконструкције објеката. Већ двадесет година се систематски истражује вишеслојни локалитет Стари виноград у Чуругу где су установљени и средњовековни хоризонти (Трифуновић, Пашић 2003; Трифуновић 2018).

Недавно су монографски публиковани резултати вишедеценијских истраживања манастирских здања са некрополама у Арачи и Раковцу и тврђавског комплекса у Бачу, која су праћена изградом 3D реконструкција цркава (Станојев 2004; Станојев, Станојев 2013а; Станојев, Станојев 2013б; Станојев, Станојев 2013с; Станојев 2015). Међутим, и даље изостају детаљнија студијска проучавања црквене архитектуре каква се обављају у окружењу (*e.g.* Szakács 2005; Goss 2005; Goss 2007; Jukić 2015; Szakács 2016). У процесу истраживања је неколико мањих цркава са некрополама у околини Сомбора, Врбаса и Суботице.

Посебно се уочава замах у истраживањима средњовековних локалитета у Банату

⁷ Резултати истраживања нису публиковани. За потребе овог рада уступљен нам је материјал из једне гробне целине (Т. 74).

која спроводе музеји из Панчева, Вршца и Зрењанина. Она су углавном скромнијег обима с обзиром на ограничена средства којима располажу истраживачи, али се раде на узоран начин. Нека од њих су систематског карактера. Резултати се редовно публикују и доступни су научној јавности (Бењоцки 2000; Бењоцки 2002; Ђорђевић et al. 2006; Ђорђевић et al. 2007; Ђорђевић, Ђорђевић 2005; Janković, Radičević 2005; Radičević 2012a). Уз то, средњовековна археолошка грађа са овог простора синтетизована је у по једном магистарском раду и докторској дисертацији где су аутори, поред осталог, приказали и резултате сопствених истраживања некрополе у Омољици и утврђеног комплекса у Дупљаји (Ђорђевић, В. 2010; Радичевић 2010). Издати су каталози изложби са пригодним текстовима за некрополе у Омољици и Панчеву (локалитет Ливаде) чија су истраживања приведена крају (Ђорђевић, Ђорђевић 2018a; Ђорђевић, Ђорђевић 2018b). Систематски се истражује манастирски комплекс у Мајдану (Недељковић, Станојев 2008).

У севернобанатским општинама Нови Кнежевац и Чока обављена су систематска рекогносцирања чији су резултати преточени у две публикације. Поред детаљног прегледа налазишта и прикупљеног површинског материјала, те публикације пружају и садржајне текстове о историјату истраживања подручја уз тумачење налаза према хронолошким раздобљима. Сасвим је сигурно да ће представљати драгоцену основу за даља истраживања банатског региона (Трифуновић ур. 2012; Трифуновић ур. 2016). Рекогносцирања мањег обима су раније обављана и на подручју Алибунара (Трифуновић 1990a; Трифуновић 1990c). За разлику од Бачке и Баната изостају обимнија археолошка истраживања средњовековних налазишта Срема.

Одлични резултати се постижу на другим пољима. Ту пре свега ваља истаћи изучавања антрополошког материјала на некролама Сремске Митровице, где су урађене велике антрополошке серије (Miladinović-Radmilović 2011; Miladinović-Radmilović 2012), као и рад на скелетном материјалу са некрополе у Верушићу (Czékus 1994; Czékus 2007). Такође се обрађују појединачни антрополошки занимљиви случајеви из Мајдана, Хоргоша и Омољице (Dimovski 2012; Димовски, Секереш 2012; Ђukić et al. 2017). Тај узорак је ипак недовољан да би се вршила компаративна разматрања са резултатима добијеним у окружењу (*e.g.* Vedić 2014). Још увек нема услова за ДНК анализе. Начињени су први кораци и на пољу археозоолошких истраживања. Тако су резултати анализе животињских скелетних остатака са раносредњовековне некрополе у Батајници дали веома занимљиве резултате (Марковић, Радишић 2016).

Уз теренски рад присутно је све веће интересовање за студијским публикавањем грађе која хронолошки и територијално припада оквирима бјелобрдског комплекса. То се најпре односи на карактеристичну оставштину досељених Мађара. Монографије ипак не проистичу на основу истраживања аутора већ представљају публикације давно ископаваних налазишта. У том смислу, посебно ваља истаћи резултате недавно објављене монографије о некрополи Велика хумка у Батајници, с обзиром на чињеницу да је материјал чекао публикавање од средине прошлог столећа (Шпехар, Стругар Бевц 2016). Некропола је веома узорно објављена, са богатим научним апаратом, уз квалитетне планове и илустративни материјал. Недавно су приређена и два значајна прегледна рада где се на основу познатих налаза проблематизују устаљена историјска тумачења везана за утицај Мађара на крајњем југу Паноније (Radičević, Špehar 2015; Радичевић, Шпехар 2015). Научно се обрађује и до сада стручној јавности непознат материјал из некропола (Радишић, Узелац 2018). Сви ови радови постепено враћају у научни фокус простор Војводине који није био предмет детаљнијих разматрања још од студије Чанада Балинта из 1991. године, истина, уз краће осврте других мађарских стручњака (Takács 2013).

Још увек нису развијене студије материјалне културе које би дале синтезе о појединим групама налаза (накит, керамика и сл.). Приметно је извесно интересовање за мађарско новчарство (Ramadanski 2014), уз обраду нумизматичких остава (Недвидек 2002; Недвидек 2010; Недвидек, Пашић 2007). Писано је и о појединачним налазима наоружања (Алексић 2004).

2.2. Историјат тумачења феномена бјелобрдске културе

2.2.1. Историјат тумачења феномена бјелобрдске културе у окружењу

Развој идеја о бјелобрдској култури има донекле другачију динамику у односу на сама теренска открића и зато је потребно да се размотри са посебног становишта. Најранија периодизација материјалне културе 10–12. века из некропола Карпатске котлине објављена је пре више од једног столећа у чувеном делу мађарског археолога Јожефа Хампела *Altertümer des frühen Mittelalters in Ungarn* (Hampel 1905). И поред својих недостатака који су разумљиви већ и стога што је реч о првенцу у овој области, студија је била од изузетног значаја за даља истраживања, пре свега јер је археолошку грађу овог периода поставила у жижу научног интересовања.

Аутор је дефинисао две различите групе материјала које је означио фазама IVA и IVB. Према Хампелу, фазу А представљају тзв. старомађарске сахране са богатом ратничком и коњском опремом, деловима ношње и накитом, временски ограничене у крај 9. и прву половину 10. века. Групи В припадају тзв. гробља на редове обичног народа, са другачијим гробним инвентаром, кога претежно чини накит израђен од бронзе. Ту групу је на основу налаза мађарског новца датовао у раздобље 11–12. века и приписао локалном, словенском становништву (Hampel 1905, I, 26–32, 819–839). Ова подела је дуго времена представља хронолошку и идејну окосницу истраживања средњовековне грађе карпатског простора. Хампелово поједностављено и романтичарско тумачење је у знатној мери одредило даља истраживања која су се у прво време фокусирали на етничке интерпретације, у смислу доминације једног (мађарског) или другог (словенског) културног супстрата.

Међутим, већ је сам Хампел уочио да није могуће повући сасвим оштре границе између наведених група. Поједини елементи попут карактеристичних бјелобрдских карика са S завршетком и дводелних срцоликих привезака, јављају се већ у најранијем периоду боравка Мађара на новим просторима (*cf.* Bálint 1991, 178–182; Giesler 1981, 22–23, Abb. 2; Napuliak 1992, Taf. 2, 4). Исто тако, постоје некрополе са израженим бјелобрдским обележјима на којима су присутни одређени предмети материјалне културе који се прилично поуздано могу довести у везу са номадским традицијама, пре свега наоружање и коњска опрема (Demo 2009; *cf.* Vinski 1970, 64–65, 73). У том смислу, кључни проблем у расветљавању генезе и хронологије целокупне грађе представља утврђивање механизма интеракције новопридошлог и локалног становништва, који се по свој прилици различито одвијао у различитим деловима Карпатског басена. Ослањајући се на етнографске паралеле (којима иначе треба обазриво приступати у реконструкцији феномена из прошлости) Даница Димитријевић је претпоставила како у раном периоду формирања бјелобрдске групе нису постојала заједничка гробаља популација различитих по пореклу и начину одевања (Димитријевић 1991, 212). Међутим, видећемо да управо поједина гробља на северу Карпатског басена упућују на мешање Мађара са аутохтоном популацијом непосредно по насељавању, већ у раном 10. веку.⁸ С друге стране, највећи број тзв. мешовитих некропола се датује од друге половине или последњих деценија 10. века, када су се мађарска племена учврстила на новом простору, па се са великом вероватноћом претпоставља да је остварен и знатнији контакт са затеченим становништвом.

⁸ Види поглавље 4.1.2.2.

Терминолошко одређење и идејну поставку бјелобрдске културе у литературу је увео чешки археолог и слависта Лубор Нидерле. У познатом раду *Slovania v Uhrách* (Словени у Угарској) он је уобличио типолошко-хронолошку скупину налаза са некропола средњег Подунавља којој одговарају налази Хампелове групе В, такође их интерпретирајући као „чисте“ словенске елементе. Материјал је именован према великој некрополи у Бијелом Брду код Осијека, у североисточној Хрватској, која је у то време представљала најдетаљније истражено гробље (Niederle 1921, 29–33). На тај начин је наговештен регион настанка културе, а појам је постао синоним за материјалну оставштину Словена у оквирима мађарске краљевине. Потоње, опречне реакције истраживача из Мађарске водиле су ка израженој политизацији ове теме, нарочито у периоду после Другог светског (Bálint 1989, 191–192). Развој идеја трасираних у етноцентристичком маниру је поделио научне кругове.

Мађарски стручњаци су бјелобрдску грађу углавном сагледавали као наслеђе обичног народа или широких маса, пре свега мађарског порекла (*енг.* commoners' culture, *нем.* des Gemeinvolkes). Овде ћемо се осврнути на становишта неколико аутора чији су радови имали знатнијег утицаја на обликовање идеја о овом археолошком комплексу. Један од првих радова, који је и данас актуелан и често цитиран, јесте поставка бјелобрдске културе према Бели Секеу (Szöke 1959, 32–47; *cf.* Mesterházy 2003, 324). Аутор је истицао мађарски супстрат као носећи у генези културе, сматрајући да су се трагови „аваро-словенске“ културе сасвим апсорбовали у новопридошлу етничку компоненту. Према њему материјална култура по карактеру одговара народу у коме се претпостављају три класе, подразумевајући већ постојеће раслојавање које су Мађари донели из прапостојбине. Првој (владајућој) и другој (средњој класи) припадали би мушки гробови са сахранама коња и оружјем као и богати женски гробови, док је трећа класа (обичан народ) сахрањиван на великим некрополама, где су гробови били релативно сиромашни у прилозима.

Према другом угледном мађарском стручњаку, Ђули Тереку, сам термин бјелобрдска култура није адекватан будући да је култура наметнута и донета од стране Мађара. Мора се ипак споменути да када говори о етничкој припадности гробља у Халимби, он не искључује потпуно словенски елемент јер осим о мађарском, говори и о тзв. аваро-словенском супстрату који се препознаје у гробљима обичног народа (Török 1962, 17, 64). Истим проблемом се у ранијем периоду свог истраживачког рада посветио Чанад Балинт, који је дошао до закључка да се у бјелобрдским некрополама налази

заоставштина широких маса, и то носилаца финско-угарског језика. Према Балинту, са знатнијим словенским популацијама треба рачунати једино у граничним областима (Балинт 1979, 97–143; Bálint 1989, 191–192; Bálint 1991, 159–193). Лингвистичка проучавања показују да су многи словенски термини ушли у мађарски језик релативно касно, тек након 11. века, што ипак не пружа индикативне смернице о угарско-словенским односима у најранијем периоду (Bálint 1991, 186–188, са литературом).

Утисак је да су истраживачи из земаља словенског говорног подручја настојали да бјелобрдски комплекс сагледају као панонску културу која је настала, како се веровало, на аутохтоној илиро-келтској, односно аваро-словенској основи, уз утицаје из византијског културног круга. Посебну струју су заступали стручњаци из бивших југословенских земаља, који су разматрања изразито мађарски оријентисаних ставова тумачили као плод великомађарске фасцинације и тињајућег анахронизма 19. века.

Истакнути стручњак за област раног средњег века у Хрватској, Зденко Вински, у неколико је наврата оштро коментарисао негирање словенског супстрата у целокупном бјелобрдском наслеђу, бранећи оправданост именовања епонимног налазишта културе на хрватском подручју (Vinski 1955, 616; Vinski 1970, 61, 78; Vinski 1982, 231; Vinski 1985, 78). Ипак, није могао да пренебрегне чињеницу да су у јужним деловима Паноније присутни извесни елементи мађарског присуства. То је био кључни параметар за регионалну диференцијацију гробља југословенско-панонског простора – на западну и источну варијанту бјелобрдске културе. У првој се варијанти не прати никакав мађарски утицај (будући да недостају коњаничке сахране и налази арпадовског новца), за разлику од источне варијанте где су такви налази присутни у одређеној мери (Vinski 1970, 73–79). Такво гледиште о регионалној подели је у југословенској литератури је махом прихваћено, али касније није подробније размотрено. Уз Винског, о бјелобрдској култури чији су носиоци панонски Словени кратко је писао Љубо Караман (Karaman 1952).

Нека друга писања се односе на изразито словенски оријентисане ставове. Примера ради, пољски археолог Витолд Хенсел предложио је сасвим особено тумачење бјелобрдске генезе, чије би корене заправо требало тражити у областима бугарског Подунавља. Одатле се култура ширила на север, обухватајући новопридошла мађарска племена. Њени носиоци су по Хенселу несумњиво јужни Словени (Hensel 1972, 307–308).

Напослетку ваља скренути пажњу на један важан детаљ у вези са опречним мишљењима стручњака из различитих научних средина. Требало би имати на уму да је језичка баријера допринела делимичном неразумевању због тога што су поједини важни

текстови писани интегрално на мађарском језику. Наиме, Миклош Такач истиче како у ранијим мађарским радовима присуство словенске компоненте није негирано у потпуности, већ напротив, да је оно било прихваћено. Он тврди да је бјелобрдска култура сагледана као сасвим полиетнична, што се, пак, није могло у довољној мери разлучити из кратких резимеа писаних на светским језицима (Takács 2010a, 59–60, са литературом). Чак су поједини мађарски истраживачи, на основу топономастичких и лингвистичких података, утврдили да су Мађари и Словени у Карпатској котлини чинили готово подједнак проценат становништва, с тим да је њихов однос знатно варирао према регијама. Сматра се, наиме, да је постотак Мађара у рубним деловима Карпатског басена заправо био минималан (Takács 2010a, 60). Другачије процене говоре да је почетком 10. века у Карпатској котлини било 200.000 Словена, а чак дупло више мађарских досељеника (Veszprémy 2001, 85). Наведене лингвистичке и демографске процене у радовима М. Такача и Ј. Веспремија нису детаљније објашњене, па остаје непознат методолошки поступак којим се до њих дошло.⁹ Навели смо их као илустративан детаљ о различитим становништима, а не као статистичке податке од пресудног значаја за наша разматрања.

У истом смилу ваља навести и друга мишљења мађарских истраживача који су заступали становиште о хетерогеном карактеру културе, па чак и о преваги словенског елемента. Примера ради, Геза Фехер је покушао да објасни како се локално становништво интегрисало у мађарско друштво, односно да јасно разлучи раномађарски и бјелобрдски хоризонт. Сматрао је да се мађарска култура једино може правилно разумети ако се утврди словенска компонента: „Man kann die Entwicklung des ungarischen Volkes erst dann richtig verstehen, wenn auch die Kultur der im Karpatenbecken vorgefundenen Slawen bekannt ist!“ (Fehér 1957, 275).

Користећи се анализом топономастичких и археолошких података 10–11. века, који указују на узајамно мешање страних и локалних елемената, Атила Киш је упозорио да се једино детаљним проучавањем микрорегиона може доћи до конкретних података о динамици мешања ондашњих популација (Kiss, A. 1973, 331–333, 338). Ово Кишово тумачење је иницирало негативан коментар Иштвана Боне приликом критичког разматрања резултата истраживања некрополе у Мајши (Bóna 1984, 294), а гледиште Ђуле Кришта (Gu. Kristó) према коме су Мађари чинили тек малобројну скупину становништва наспрам словенских популација као носиоца бјелобрдског комплекса, доживело је оштру

⁹ На различите процене мађарских стручњака око односа локалног и досељеног становништва недавно се осврнула Сабина Мерва (Merva 2018, 311–312).

критику (Langó 2005, 252–253, са литературом). На интернационалној основи је, чини се, присутно гледиште према коме су досељени Мађари представљали ипак релативно малобројну скупину наоружаних коњаника, која је као војно надмоћна елита језички асимиловала окружење (Takács 2010a, 58–59).

Група аутора из ондашње Чехословачке је остала изван попришта научних неслагања тако што су дошли до веома прихватљивих решења. Они су сматрали да Карпатски басен представља колевку бјелобрдске културе у којој је узело учешћа неколико културних група. Главни творци су подједнако и Мађари и Словени, и то не разједињени, већ спојени у један народ, при чему је свака група унела своје тековине (Váňa 1954; Rejholcova 1976). Најширу дефиницију дао је Јан Ајзнер према коме је реч о сасвим еклектичној култури, односно мешавини аваро-словенских, великоморавских и старомађарских елемената, са делимичним уделом продукције балканских и источних Словена, који су је обликовали посредством византијског утицаја. Он је правилно уочио да након кратког раздобља у коме се јављају мађарске мале некрополе, ничу већа бјелобрдска гробља на редове, за која се не може јасно одредити да ли су словенска, мађарска или заједничка (Eisner 1960, 189–210). У краћем осврту о бјелобрдској култури на једном месту писао је словеначки археолог Јосип Корошец; према њему је сасвим немогуће говорити о јасном етничком приписивању материјалне културе на простору где је историјски познато мешање различитих народа (Kogošec 1952, 49–50).

Стручњаци из Румуније су углавном остали по страни главних научних расправа о пореклу културе, која има своје манифестације у румунском делу Баната и Трансилванији. Добро је познато да су тамошња истраживања након Другог светског рата била фокусирана на испитивање домаћег дачко-романског супстрата, при чему су готово сасвим негирани раномађарски материјални трагови. Истраживања на овом пољу интензивно се одвијају тек новије време (Gáll 2013a, 866–868, са литературом), уз неколико ранијих изузетака. О присуству бјелобрдске културе у Трансилванији, као појаве која долази са севера и запада, а уклапа се у токове ширег развоја мађарске државе, дали су осврте стручњаци из Румуније немачког порекла Курт Хорет (Horedt 1986) и Раду Роберт Хајтел (Heitel 1994–1995).

Након вишедеценијских истраживања усмерених на недокучиво питање јасног етничког порекла припадника бјелобрдске културе, од деведесетих година 20. века фокус истраживања је усмерен и на друге теме. Тако су, примера ради, у Мађарској покренута студијска истраживања византијског утицаја у обликовању материјалног наслеђа

Карпатске котлине (*e.g.* Mesterházy 1990; Mesterházy 1991) и изучавање трговинског промета са окружењем (Mesterházy 1993). У 21. веку истраживања обухватају знатно разноврсније аспекте живота некадашњих популација, те је углавном одбачен ранији поједностављен приступ груписања налаза према етничком кључу. Данас се питању етничке атрибуције материјала углавном приступа на много објективнији начин. Све више се негира могућност да је уопште могуће доћи до података о етничком саставу ондашњег становништва, већ се о носиоцима бјелобрдске културе разматра у друштвено-економском контексту, уз употребу одреднице „обичан народ“ (Bálint 2010, 161, n. 123, 128; Takács 2010a, 60). Ипак, кроз праксу даљег коришћења или оспоравања самог појма бјелобрдске културе, данас се донекле може наслутити извесна подељеност између две групе истраживача, која нема суштинску важност, јер се тежиште проучавања променило у односу на пређашња истраживања. Тако се у већини земаља, изузев Мађарске, предност претежно даје појму бјелобрдске културе, али се не негира постојање раномађарског хоризонта. Територијално-хронолошки однос група материјала још увек није објашњен у већини регија.

С обзиром на околност да су у међуречја Саве и Драве класични налази из раномађарског доба сасвим непознати нису ни присутне дилеме око прожимања културних елемената, већ хрватски стручњаци изучавају „чисто“ бјелобрдско наслеђе (*e.g.* Tomićić 2003a; Tomićić 2003b; Tomićić 2007; Tomićić 2012; Demo 2009; Šmalcelj 2012). Идеја о бјелобрдској култури је делом присутна у савременим изучавањима у Румунији (Țiplic 2006; Crîngaci Țiplic, Oța 2007; Țiplic, Pinter 2007; Oța 2008; Oța 2015) и Словачкој (Fusek 2011; Fusek 2012a; Thurzo et al. 2013). Међутим, стиче се утисак да се приписивање археолошких налаза бјелобрдском стварању обавља по инерцији, без настојања да се понуде нова објашњења за развој особене материјалне културе. Одређене искораке у феноменолошком разумевању археолошког наслеђа југозападне Паноније учинио је Крешимир Филипец, који културу назива „тзв. бјелобрдска култура“, и сагледава је као део шире моде средње Европе у 10. и 11. веку (Filipец 2015, 214–215). Овај аутор по обиму посматрања феномена одступа од других хрватских стручњака који га сагледавају претежно локално.

Супротна је ситуација у Мађарској где се појам користи једино у критикама ранијих теорија. Тамо се савремена истраживања одвијају према другачијој појмовној подели - ранији период „заузимања земље“ (мађ. a honfoglalás kora, енг. Hungarian Conquest Period, нем. Landnahmezeit) схваћен као раздобље 10. или 10–11. века, и млађи,

„арпадовски период“ 11–13. века (Árpád period, Arpadian age) (e.g. Langó 2005; Bollók 2010; Gáll 2010a; Gáll et al. 2010; Bíró, A. 2014; Vargha 2015; Merva 2018). Очигледно је да постоји проблем термилошког одређења 11. века. Наиме, све више се испоставља да поједини предмети карактеристични за номадске групе настављају да се користе до у пуни 11. век, а налазе се у истим контекстима са бјелобрдским материјалом. То су делови појасних гарнитура, узенгије, стрељачка опрема и сл. (Gáll 2015; Langó, Patay-Horvát 2016). С друге стране, утемељена хронологија промена у бјелобрдском материјалу (Giesler 1981) није подударна са оваквим поделама, што доприноси неусаглашености између стручњака који проучавају исте културне феномене.

У другим централноевропским научним срединама као што је Немачка, где се стручњаци баве подручјем Карпатске котлине кроз изучавање контаката са Светим римским царством, појам бјелобрдске културе излази из употребе. То подручје се разматра у склопу политичке творевине - мађарске државе (e.g. Schulze-Dörrlamm 2010, 368).

2.2.2. Историјат тумачења феномена бјелобрдске културе у домаћој археологији

Сагледавајући домете средњовековне археологије у Србији може се констатовати да изучавање бјелобрдске археолошке грађе спада у теме које немају утемељену традицију истраживања, а самим тиме нису ни остварени обимнији резултати. Главни разлог за такву околност је, поред слабе истражености, чињеница да је од почетка појам бјелобрдске културе у нашој струци прихваћен на погрешан начин, односно њој су били приписивани и они елементи који јој заправо нису својствени.

Како средином прошлог века није био јасно дефинисан ареал распрострањања културе ка југу, тада су повезиване сличне, а често и прилично различите, археолошке појаве са једне и друге стране Саве и Дунава. У фокусу научне анализе били су бројни налази из региона Подунавља које је требало уклопити у контекст са препознатљивом културном појавом из суседних подручја у Панонији. Тако је у традицији истраживања утемељена искривљена слика о јединствености простора, која ипак не постоји, барем када је реч о раздобљу од 10. до 12. века.

Феномен бјелобрдске културе је у кратким цртама коментарисан у првим прегледним радовима о средњовековном материјалном наслеђу нашег простора

(Гарашанин, Ковачевић 1950, 41–43; Ковачевић, 1950, 10), док је детљанији осврт начињен у студији Мирјане Ћоровић Љубинковић *Метални накит белобрдског типа (гроздолике минђуше)* (1951). Након овог рада у стручној литератури су наушнице готово постале синоним за бјелобрдску културу. Међутим, та група налаза коју одликује изузетна стилска сличност није била погодна за разумевање регионалних специфичности, већ је пре усмеравала на повезивање широких простора и приписивање истим етничким групама. У настојањима да се утврди генеза накитних облика аутори су извориште идеја тражили у домаћој традицији (балканских и панонских) Словена, која је обликована посредством утицаја из Византије. Зато је бјелобрдска култура интерпретирана као „заједничка култура народних маса Јужних Словена“ (Ћоровић-Љубинковић 1951, 37), при чему готово уопште није разматрана могућност присуства мађарске компоненте у њеном развоју (cf. Bollók 2010, 181). Данас се сматра да су стручњаци са словенског говорног подручја настојали да оправдају историјски легитимитет својих нација кроз романтичарску идеју о тзв. пансловенском концепту у централној Европи, који су својим доласком разјединили Мађари (cf. Langó 2005, 230–232; Langó 2013a, 413–416).

Међутим, било је оштрих неслагања и међу стручњацима ондашње Југославије. На концепт обједињавања заједничке словенске оставштине за који су се залагали научници из Србије, пре свих Јован Ковачевић и Мирјана Ћоровић-Љубинковић, нису благонаклоно гледале хрватске колеге. О сучељеним мишљењима сликовито сведочи део текста Љубе Карамана поводом чланка М. Ћоровић-Љубинковић објављеног у дневном листу „Политика“ 1949. године. Наводимо коментар у целости: „U jednom članku u »Politici« (od 27. III. 1949) signiranom sa M. Lj., objelodanjenom u povodu nalaza zanimljivog srednjovjekovnog nakita kod starih crkava u Kuršumljiji, tvrdi se, da se danas sigurno zna, da slavenska narodna kultura takozvane bjelobrdске kulturne grupe nije pojava lokalnog karaktera vezana za teritoriju Slavonije, već je ona obuhvatala vjerojatno sve zemlje Južnih Slavena i bila zajednička svima Slavenima nastanjenim na Balkanskom poluotoku; odatle je njezin nakit pojedinačno prešao i u Mađarsku i Čehoslovačku kao kulturni utjecaj balkanskih Slavena. S takvim se mišljenjem također ne bih mogao složiti. Prvo, nije mi poznato, da se je ikada tvrdilo, da je bjelobrdска kultura lokalna pojava Slavonije. Već Brunšmid, koji je u nas prvi obradio podravska groblja u Bijelom brdu i t.d. veže najznačajnije predmete te kulturne grupe uz panonske Slavena. On veli, da su domovina pletenih ogrlica, narukvica i slično izrađenog prstenja izvan svake sumnje predjeli u Mađarskoj, gdje su po svoj prilici nastale i karičice s nastavkom u obliku slova S, što se s napomenutim nakitom obično zajedno nađu. Šeper i Vinski

također pomišljaju na Panonsku nizinu kao ishodište bjelobrdске културе. Šeper пише, да се чини, да подријетло бјелобрдских наушница с гроздolikим привјеском, што у degeneriranoј техници лијевања опонашају филигран бизантских наушница, морамо тражити у Панонској низини, гдје су Славени били вјеројатно они, који су прихватили тип бизантске наушнице, па га онда даље прерађивали. Vinski пак изричито тврди, да бјелобрдска култура потјече од панонских Славена, који су нестали под мађарском влашћу, а били су споника јужних Славена с осталим Славенима. I ја сам одвајкада био склон мислити, да је ishodište бјелобрдске културе у Угарској, па сам је обично споминјао као т. зв. бјелобрдску културу“ (Karaman 1952, 90).

Са напредовањем сазнања о средњовековним некрополама током шездесетих и седамдесетих година 20. века, и бјелобрдска култура је добила значајније место у студијском проучавању средњовековних тема, али је наспрам других о њој сразмерно мало писано. Тада се концепту бјелобрдске културе у нашој средини ипак приступало на унеколико објективнији начин него што је то учињено у пређашњим радовима. У том смислу се нарочито истичу истраживања Душице Минић која је настојала да наспрам предмета материјалне културе изворно мађарског порекла издвоји и објасни елементе локалних традиција у Карпатској котлини, а затим да их посматра у контексту сличних израђевина на Балкану. Правилно су уочене сличности, али и многобројне разлике између два културна круга и учињен је покушај да се оне што јасније објасне (Минић 1969). Ипак, одлике средњовековног накита су и даље посматране превасходно у светлу античког, односно византијског наслеђа, за које се сматрало да представља једино извориште идеја (Ерцеговић-Павловић 1968; Ерцеговић-Павловић 1972). Није било покушаја да се размотре уметничко-занатска и културна струјања из средње и источне Европе, и да се сагледа генеза културе на њеном матичном простору. На тај начин су до данашњих дана остали необјашњени узорци бјелобрдског стварања у целини, као и карактер изворне раномађарске културе.

Синтетско разматрање бјелобрдске грађе понуђено је у дисертацији Славенке Ерцеговић-Павловић под називом *Pojava bjelobrdske kulture i njeni uticaji na Balkanu* (1975). Ту је потцртано (очекивано) слабо присуство мађарских тековина у свеукупном материјалном наслеђу које се манифестује у областима Балкана. И у овом раду је знатнија пажња посвећена наушницама које су третиране као главно бјелобрдско обележје. У исто време је остварен сличан подухват са циљем компарације насеобинских налазишта у Војводини и балканском делу Србије, у дисертацији Душице Минић *Археолошка истраживања средњовековних сеоских насеља у Србији од X до XIV века* (1976). Указано

је на извесне разлике између насеобина, привреде и керамичког материјала између северних и јужних области, при чему се да приметити да је седамдесетих година 20. века било чак и више познатих насеља у Војводини него у преосталом делу Србије. Обе наведене студије, које нису биле преточене у научне публикације, нису ни имале одјека у даљим истраживањима средњег века у Србији. Пре свега су коришћене као извор података за давно објављену грађу, а не као упоришта за даље решавање научних проблема.

Након осамдесетих година 20. века тек је посредно указивано на проблем недовољне истражености бјелобрдске културе. Грађа са простора Војводине коју је каталогски публиковао Небојша Станојев (1989) до данашњих дана није размотрена у контексту са резултатима важнијих студија (Giesler 1981). Једини садржајнији, иако веома кратак, осврт на материјалну оставштину Мађара и бјелобрдску културу начињен је у пригодној публикацији уз изложбу *Словени у југословенском Подунављу* (Јанковић, Јанковић 1990, 53–55). Критички осврт на целокупну проблематику дала је Даница Димитријевић у склопу приказа монографије Чанада Балинта (Димитријевић 1991, 210–216). Она је добро потцртала чињеницу да се аутор није детаљније бавио објашњењем недостатка класичног раномађарског материјала у већем делу Трансданубије и панонског дела Хрватске, па је закључак да резултати монографије нису поникли на објективном разматрању грађе. Указала је на неколико спорних детаља у вези са обичајима сахрањивања и стилским одликама материјала у Панонији. Те опаске су нам биле веома корисне у разматрању одређених истраживачких питања.

Када је реч о самом значењу бјелобрдске културе у нашој научној средини и даље не постоји јасно дефинисано гледиште. Појам се превасходно користи као хронолошка одредница (Miladinović-Radmilović 2011; Miladinović-Radmilović 2012) или да би се именовали налази са некропола на централном Балкану слични израђевинама северно од Саве и Дунава (Радичевић 2007а; Викић 2010). Манифестације бјелобрдске културе нису критички размотрене ни у радовима који се тичу налазишта са матичног подручја Војводине. Примера ради, у магистарској тези Војислава Ђорђевића (2010) и дисертацији Дејана Радичевића (2010) поједине групе накита су означене као бјелобрдске али без, макар и оквирног, објашњења њиховог значења. Исто ваља констатовати и за издање о батајничкој некрополи где је превасходна пажња посвећена објашњењу „чистих раномађарских елемената“ (Шпехар, Стругар Бевц 2016).

И у другим савременим радовима налазишта 10. и 11. века се углавном разматрају кроз призму догађаја везаних искључиво за насељавање Мађара (Radičević, Špehar 2015;

Радичевић, Шпехар 2015). Ипак, нека од њих се коментаришу и двојако, мада поново без ближег објашњења. Тако се за некрополе у Јазову и Црној Бари на једном месту наводи да „се предмети нађени у њима, према својим типолошким одликама, уклапају у познате оквиру развоја металног украса и накита из времена након насељавања Мађара у Панонију, стабилизације прилика и успостављања ране фазе бјелобрдске археолошке културе“ (Радичевић et al. 2016, 350). Дакле, утисак је да се бјелобрдској теми данас не посвећује одговарајућа пажња јер постоје нејасноће везане за суштинско значење културе.

2.3. Типолошко-хронолошке анализе и периодизација комплекса

Како је већ напред истакнуто, окосницу истраживања средњовековља Карпатске котлине представља утврђивање међусобног односа између мађарских и других елемената, и њихово сажимање у један културни миље. Мађарска компонента се најпре може пратити као нова творевина у раној етапи и потом као супстрат који учествује у формирању бјелобрдске културе.

Појам „раномађарска (или старомађарска) материјална култура“ који је заступљен у домаћој литератури, обједињује групу археолошких налаза који су типични, пре свега, за мађарску популацију из периода освајања и раног боравка на простору Карпатског басена (мађарски „honfoglalás kora“, енглески „Hungarian Conquest Period“ и немачки „ungarische Landnahmezeit“ или „altungarischen Fundhorizont,,). Ово раздобље је могуће различито сагледати у историјском и археолошком контексту. Наиме, процес досељавања мађарских група из регија око северне обале Црног мора трајао је у историјски поуздано утврђеном времену – од средине последње деценије 9. века до 907. године (Langó 2005, 178). Особена материјална култура тзв. мађарске ратничке елите прати се пак у ширем временском оквиру, који обухвата и период њихових кретања по Европи до средине 10. века, након чега су уједињавањем племенских заједница створили стабилну државу (Makkaí 1990b, 12–14; Balogh, L. 2007–2008, 16–25). Хоризонт раномађарске материјалне културе припада тој етапи, односно датује се приближно од краја 9. века до средине или треће четвртине 10. столећа (Giesler 1981, 137–140, 151, Taf. 53; Schulze 1984), што одговара и раније споменутој Хампеловој IVB групи (Hampel 1905). На основу прецизније датованих гробних налаза Метхилд Шулце-Дерлам овај период је разложила на две

хронолошке целине - фазу I која траје у периоду од 896. до 925. године и фазу II са трајањем од 926. до 950/970. године (Schulze 1984, 502).

У овој дисертацији је појам раномађарске материјалне културе прихваћен у свом првобитном (ужем) значењу који је успостављен у студијама Ј. Хампела, Ј. Гизлера и М. Шулце-Дерлам. Раномађарски хоризонт је добро датован арапским и франачким новцем, као и хронолошки индикативним израђевинама византијског и каролиншког порекла. Карактеришу га гробни ансамбли са налазима коњаничке опреме и наоружања, специфичног накита, украса за одећу и обућу препознатљивих по особеном орнаменталном стилу. Присутан је обичај сахрањивања са парцијалним деловима коња који су Мађари донели из прапостојбине. При свему томе, ову материјалну културу не треба схватити дословно као етничку категорију, него као материјалну културу номадских одлика. Она представља сведочанство о новонасељеном становништву са истока чија је етногенеза вишеслојна. У односу на њу бјелобрдски ансамбли делују знатно скромније према техникама израде и материјалу, као и по садржају.

Хронологија бјелобрдског материјала се делимично преклапа са раномађарском групом, али не постоји потпуно сагласје око доње хронолошке границе најранијих елемената (*e.g.* S карика, дводелних провесака). Према неким ауторима почетак бјелобрдског стварања је истовремен са насељавањем Мађара јер су већ у раном 10. веку у појединим некрополама присутне S карице, које се сматрају најпрепознатљивијим обележјем културе. Ипак, такви примери се превасходно налазе у северним рубним деловима Карпатске котлине, у југозападној и западној Словачкој, које су Мађари и најраније запосели (Langó, Patay-Horvát 2015, 369–371; Staššiková-Štukovská 2008). Поједини аутори, попут Жељка Томичића, такође одређују почетак културе у исто време, са назнаком да је период од 900. до 965. тзв. прелазни период или рана бјелобрдска фаза (Томичић 1992b, 118; Томичић 2007, 31).

Материјална култура бјелобрдских обележја се у свом пуном облику јасно манифестује од друге половине 10. века; зато се средина столећа најчешће узима као *terminus ante quem non* (Váňa 1954, 78; Török 1962, 124). Примећено је и да се од тог времена умножавају гробља на читавом простору Паноније која сведоче о тзв. демографској експлозији, што се најчешће доводи у посредну везу са процесима који су пратили стварање мађарске државе (Curta 2006, 191–192; Filipcs 2015, 214, 338; Gračanin 2011, 252). Мултидисциплинарна истраживања су показала да је начелно европски простор до 1000. године био слабије настањен. Та година се узима као оквирна граница у

демографском развоју средњовековног друштва (Калић 1997, 23). Међутим, питање које се кроз литературу намеће практично стотину година јесте да ли је тај, према материјалу видљив популациони раст, природан процес или је у значајној мери везан за досељене Мађаре. Археолошки контексти ближе опредељени у прву половину 10. века који се односе на локалну компоненту слабо су испитани (непрепознати) у већем делу Карпатске котлине, те недостају као кључна спона у целовитом разумевању механизма настанка бјелобрдске културе.

Током досадашњих истраживања успостављене су три типолошко-хронолошке поделе бјелобрдских налаза. Прву детаљнију поделу понудио је чешки археолог Зденек Вана, који је утврдио три развојне етапе, у времену између последње четвртине 10. и почетка 13. века. Он је успоставио идеалне временске оквире, који се наравно не могу прихватити као стриктни: старија фаза (од 975. до 1025. године), средња фаза (од 1025. до 1075. године) и млађа фаза, коју је датовао од 1075. до 1200. године (Váňa 1954, 78–79). Повод за настанак нове материјалне културе доводи у везу са почетном етапом покрштавања у доба Гезе сматрајући да тада долази и до потпуног прекида паганских традиција (Váňa 1954, 78; cf. Kovács, L. 1985, 213, 217–219). Ово тумачење се временом показало као погрешно, будући да су елементи паганских традиција на гробљима присутни током доброг дела 11. века.

Основну типолошко-хронолошку поделу бјелобрдског материјала приредио је немачки археолог Јохен Гизлер у познатој студији *Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur* (Giesler 1981). Он је методом стратифицирања гробаља утврдио два основна хоризонта културе, с тим да је тежиште ставио на некрополе Трансданубије. Према њему ранамађарска фаза траје приближно до седамдесетих година 10. века и у том периоду почиње мешање са бјелобрдским елементима. Хоризонт Бјело Брдо I траје од седамдесетих година 10. века до око 1050. године, с тим да се већина карактеристичних бјелобрдских типова јавља у периоду рано Бјело Брдо I, које траје до краја прве трећине 11. века. Млађу фазу, Бјело Брдо II, смешта у оквире друге половине 11. века, при чему тзв. касно Бјело Брдо II траје у последњој трећини 11. века када неки типови накита излазе из употребе, а почиње употреба нових (Giesler 1981, 33–82, 151–152) (Т. 27).

Након готово четири деценије од објављивања резултати Гизлерове типолошко-хронолошке анализе су и даље веома поуздани, мада у појединим сегментима изискују ревизију јер се показало да неки типови накита остају у дужој употреби. Такође је извесно да се у његов преглед могу уврстити и нови елементи који су се у међувремену показали

као бројни на гробљима. Аутор није сасвим искључио трајање бјелобрдског хоризонта и током 12. века, пре свега на основу даље употребе S карика, али је то означио као једно од кључних питања за даља истраживања. Он није узео у разматрање некрополе формиране око цркава.

Трећу хронолошку поделу је поставио хрватски археолог Жељко Томичић, и она се у много чему ослања на Гизлеров рад. Томичићева подела је локалног карактера будући да обухвата некрополе у панонском делу Хрватске, са акцентом на Бијелом Брду и Лијевој Бари. Како је већ поменуто, аутор издваја тзв. прелазну фазу (900–965) са најранијим бјелобрдским материјалом и појединим елементима мађарске ратне опреме. Из те поделе није јасно који се конкретно типови накита могу приписати најранијој фази. Потом следи I ступањ, са раном (965–995) и касном фазом (995–1030), затим II ступањ, са раном (1030/1040–1070) и касном фазом (1070–1100) и III ступањ који траје од 1100. до средине 13. века (Томичић 1992b, 118; Томичић 2012, 31). Додатак Гизлеровој типологији односи се на прикључивање неколико нових врста наушница чија је масовнија појава управо специфична за међуречје Драве, Дунава и Саве. У сваком случају, овако стриктно постављене хронолошке фазе нису прихватљиве, нарочито не на читавом подручју распрострањања културе.

Један број аутора горњу границу комплекса такође одређује у средину или чак крај 13. столећа (Horedt 1986, 116–120; Јанковић, Јанковић 1990, 55; Cringaci Tiplic, Ota 2012, 50–51), и то углавном на основу континуиране и дуготрајне употребе S карика. Најчешће се прекретница доводи у везу са провалом Монгола, мада су у новије време директна повезивања археолошких феномена са историјским догађајима с правом доведена у питање.

На основу свега предоченог проистиче да хронолошки оквир нашег рада обухвата нешто шири оквир наспрам времена пуног трајања бјелобрдске културе, а одређен је насељавањем Мађара са једне и упадима Монгола са друге стране. Предметна грађа из некропола биће разматрана у три културна и временска хоризонта (фазе):

Први је *раномађарски хоризонт (или хоризонт досељавања Мађара)* који се приближно датује од почетка до средине или треће четвртине 10. столећа. Он обухвата материјал који се може везати за нове номадске групе досељене у Карпатску котлину.

Потом следи *рани бјелобрдски хоризонт* оквирно датован у другу половину 10. и прву половину (или прве три четвртине) 11. века, који је карактеристичан по, у целини,

другачијим и скромнијим гробним инвентарима. На нашој територији у овој фази је присутно знатније преплитање раномађарских и раних бјелобрдских елемената, у тзв. мешовитим некрополама, а постоји и више неопредељених случајева (појединачних налаза) који се због непознатих услова открића не могу поуздано приписати раномађарском/бјелобрдском хоризонту.

Трећи је *касни бјелобрдски хоризонт* који траје приближно од средине, или последњих деценија 11. века, до краја 12. и почетка 13. столећа. Њега одликују нови типови накита, с тим да је у односу на претходну фазу репертоар налаза скромнији. Обичаји сахрањивања имају хришћанске одлике и некрополе се формирају око цркава.

Нови елементи материјалне културе који означавају почетак позносредњовековне епохе, из (прве половине) 13. века, могу се означити као постбјелобрдски налази. Они су осим на некрополама добро познати из остава похрањених непосредно или у време најезде Монгола. Њих ћемо прокоментарисати само у краћем осврту будући да не представљају основну тему рада.

2.4. Могућности и ограничења, методологија истраживања

Истраживање у оквиру ове дисертације је највећим делом обављено на основу података из литературе, уз делимичан увид ауторке у археолошки материјал са налазишта у Војводини и Подунављу. Разматрани узорак обухвата више од 230 каталошки обрађена налазишта, при чему око две трећине чине некрополе и случајни налази из некропола, док се преостали део односи на трагове насеља. На појединим локалитетима је утврђено постојање и насеља и некрополе, а на неколико гробаља је потврђено више хоризоната сахрањивања који су обрађени под засебним каталошким бројевима, тако да свеукупни број налазишта износи око 200. Већи део локалитета није био подвргнут археолошким истраживањима, што значи да су налази без одговарајућих стратиграфских података, па је анализа обављена искључиво на основу компаративне грађе из типолошких прегледа и монографски публикованих налазишта из окружења.

Коришћена је готово сва расположива литература објављена до данашњих дана која се односи на познату грађу из Војводине, почевши од изворних мађарских публикација с краја 19. и почетка 20. века, ради што бољег упознавања околности открића налаза са давно обављених истраживања. Најбољи преглед грађе нуди узорак материјала са западнобачких налазишта који се чува у Градском музеју Сомбор (Археолошка збирка

средњег века). Зато се приступило његовој детаљнијој обради (види даље). Поред тога, за потребе израде дисертације обављен је увид у материјал из некропола који хронолошки одговара бјелобрдској култури из Градског музеја Вршац (Археолошка збирка антике и раног средњег века) и Музеја Војводине у Новом Саду (Археолошка збирка за рани средњи век и Археолошка збирка за касни средњи век). Такође нам је на располагању била грађа из Народног музеја у Београду (Археолошка збирка раног средњег века) и Музеја града Београд (Археолошка збирка сеобе народа и средњег века). О налазима из Народног музеја Кикинда и Градског музеја Суботица били смо обавештени у писаној или личној комуникацији са кустосима.

Дефинисање културних и друштвених промена у разматраном раздобљу се за сада најјасније остварује путем материјала из некропола, али се поставило питање на који начин треба приступити анализи других истовремених видова материјалне културе (насеља, сакрална архитектура, оставе предмета и др.). Пословично наглашавање недовољно квалитетне грађе за нашу тему у највећој мери се односи на насеља, будући да ниједно није испитано у целини или барем већим делом, нити су обављена истраживања једновременних гробаља и насеља истих заједница. Ова негативна околност такође прати и истраживања налазишта бјелобрдског периода у савско-подравском рејону Хрватске (Sekelj Ivančan 2010, 175).

Услед изражене хоризонталне стратиграфије условљене географским одликама равничарског терена и ширином простора, уз веома ретке нумизматичке и металне налазе у насеобинским слојевима, у Војводини је углавном тешко утврдити временски однос стамбених целина, исто као и у окружењу (Rácz, T. A. 2019, 361). Поред тога, стилско-типолошка изучавања грнчарије још увек нису на одговарајућем нивоу да би била могућа прецизнија датовања, уз одређене изузетке. Ту пре свега мислимо на споменута систематска истраживана насеља у јужном Банату где су издвојени насеобински нивои и уочене прецизније разлике у грнчарији (Панчево-Доњоварошка циглана, Долово-Циглана). У том смислу је значајан и бачки локалитет Чуруг-Стари виногради, мада су за сада публиковане појединачне целине из раздобља која нас овде интересују.

Анализа средњовековне грнчарије у Панонији представља посебну тематску целину са другачијим методолошким проблемима. Оваква ситуација је одредила специфичан приступ теми, па је излагање грађе организовано другачијим следом од уобичајеног. Предност су, дакле, добиле некрополе, а затим се засебно приступа обради истовремених насеља, уз покушај да се одгонетне шта говоре међусобне релације.

Истраживање су пратиле извесне недоумице пре свега у вези са раздвајањем „чистог“ раномађарског и бјелобрдског хоризонта, који се хронолошки и територијално преклапају, а у досадашњим истраживањима су различито третирани. Полазна хипотеза коју је требало проверити и објаснити јесте да бјелобрдска култура представља сложену синтезу досељених мађарских група са староседелачким супстратом након краја Аварског каганата, уз импулсе из околних културних сфера. Јасно је да се у материјалној култури некропола разликују „једни“ и „други“ елементи. Већ у раној фази рада утврдили смо да на подручју Војводине те хоризонте није могуће сасвим јасно разграничити, односно да су изузетно ретка гробља 10. и 11. века без мађарских елемената. Зато смо настојали да одредимо што ужа датовања и стилско-типолошке разлике између група материјала да бисмо разумели њихово прожимање и обликовање у јединствену материјалну културу. Такође се у једнакој мери приступило препознавању и обради страних елемената, византијског и западноевропског порекла, како би се проценила њихова свеукупна заступљеност према хронолошким фазама.

Тумачење односа западних и византијских тековина у црквеној архитектури и фигуралној и архитектонској каменој пластици такође је добило место у контексту наше теме, што је напослетку довело и до запажања значајних за разумевање стилских предлогака који су утицали на бјелобрдско стварање.

Разноврсни и наизглед добро познати археолошки ансамбли из доба насељавања Мађара и бјелобрдског комплекса су заправо недовољно проучени са аспекта прецизнијег временског одређења, наспрам, примера ради, авародопских налаза, чије су серијацијске анализе омогућиле датовање до у чак четвртину века (*cf.* Zábójník 1991). При томе се резултати тих анализа могу применити на целокупан простор Аварског каганата, а у раздобљу 10. и 11. века је установљено различито временско и територијално груписање исте врсте налаза (*cf.* Gáll 2009; Langó 2005, 279–283). Примећено је да се чак код територијално веома блиских некропола јављају знатније разлике у репертоару налаза (Filipcs 2015, 216–217), што све упућује на изражену регионализацију гробаља, а уједно отежава и јасније праћење порекла и ширења стилских предлогака. Изразита регионализација одликује и керамички материјал (Takács 2010b), о чему ће бити више речи у даљем тексту.

Датовање металних налаза се углавном креће у распону од педесет до стотину година, а ретки елементи се могу пратити у ужем оквиру до око трећине века. Стратиграфија некропола се могла утврдити у свега неколико случајева где постоје

ситуациони планови или детаљни описи гробова према истраживаним секторима (Верушић, Сента-Папхалом, Батајница, Врцалова воденица код Руме). И поред свега, наведени параметри нису неопходни да би се материјал разматрао у оквирима главних успостављених фаза (раномађарски/рани бјелобрдски/позни бјелобрдски хоризонт).

Будући да налази са нашег простора до сада нису били размотрени према важећим типолошко-хронолошким поделама (мисли се пре свега на типологију Ј. Гизлера, уз неколицину других које се односе на појединачне врсте налаза) приступићемо обради материјала на тај начин. Нарочита пажња ће се посветити испитивању порекла узора предмета материјалне културе јер то води до закључака о развоју бјелобрдског комплекса. Приликом коришћења аналогича неопходних за утврђивање порекла традиција имаћемо у виду сву комплексност таквог истраживања, уз неопходну уздржаност у етничком тумачењу. Поред тога, преиспитаће су функционалне одлике неких предмета који су у нашој литератури били погрешно тумачени, јер нису откривени у затвореним контекстима.

Ради формирања закључака о о бјелобрдској култури са феноменолошког становишта биће неопходно утврдити из чега (и како) она настаје, а шта означава њен завршетак. Тако се у дисертацији разматра шири временски оквир од 9. до 13. столећа, обухватајући појаве непосредно пре и после трајања саме културе. Осврнућемо се на поставарске елементе с једне стране, а с друге размотрити и нове феномене приспеле са западноевропског подручја који су означили постепено гашење бјелобрдског стварања.

Закључивање о моделу мешања популација, регионалним разликама и променама у археолошком материјалу је обављено просторним груписањем налаза. Веће или мање присуство предмета материјалне културе страног порекла упућује на интензитет веза и културна струјања, односно одраз политичке ситуације у уже дефинисаним зонама током хронолошких етапа. У најширем смислу може се рећи да методологија истраживања подразумева мултидисциплинарни приступ, јер се археолошка грађа доводи у везу са подацима из историјских извора, уз коришћење резултата историје уметности и архитектуре, и у мањој мери антрополошких анализа.

Савремена истраживања све више акцентују значај микрорегионалних проучавања и успостављање релативне хронологије на ужем простору, па се приликом поређења археолошког материјала најпре узимају паралеле са блиских територија. Тако је хронолошко одређење војвођанских некропола у оквиру фаза вршено на основу пажљиве анализе аналогних појава из нешто ближег окружења, пре свега из некропола у

Хрватској и Мађарској, уз спорадичне осврте и на налазишта са удаљенијих територија у Словачкој и Трансилванији.

Покушали смо да укажемо на сличности и разлике у заиста шареноликом спектру комбинација у којима се јавља материјал на некрополама. За аналогије смо користили узорно обрађене и публиковане некрополе у Лијевој Бари, Бијелом Брду, Халимби, Мајши, Саболчу, Сентешу, Чонграду и многим другим. Повољну околност данашњег бављења средњовековним темама представља чињеница да се велики број радова (у све већој научној продукцији) може набавити електронским путем. Дигитализоване су читаве серије часописа и бројне монографије. У том погледу нарочито предњаче мађарска и хрватска научна средина, а нешто мање словачка и румунска. Постоје и академске мреже где стручњаци редовно постављају своје радове.

У тексту који следи се најпре даје каталог налазишта где су обједињени публиковани и део непубликованих података који у најширем смислу припадају бјелобрдском комплексу. Настојали смо да их прикажемо на критички и што сажетији начин. С обзиром на околност да постоје знатне разлике у квалитету и исказној вредности расположиве грађе, извршена је мање или више детаљна обрада. Извесну предност су добили локалитети који су боље испитани и објављени будући да представљају моделе за разматрање промена у издвојеним фазама.

Један део каталога чине некрополе са раномађарским и бјелобрдским материјалом (10. и прва половина 11. века), а други припада касним бјелобрдским некропола (друга половина 11. до почетка 13. века). Попису некропола су прикључени локалитети одакле потичу појединачни налази без познатих услова открића, попут новца, комада накита, и наоружања, будући да се такви налази у Карпатској котлини углавном везују за гробне контексте. Приликом описа гробова није увек назначен пол скелета, већ је то учињено у случају некропола где се располаже поузданим подацима те врсте (Верушић, Јазово, Омољица, Врцалова воденица, Сремска Митровица/локалитет 4, Батајница). Тамо где је то било могуће назначена је и оријентација, са положајем руку покојника. Укратко се доносе и други индикативни подаци, попут постојања гробне конструкције или трагова даске, присуства животињских костију или трагова других погребних обичаја, мада је таквих запажања у целини врло мало наспрам броја локалитета који се приказују.

За један број локалитета у Бачкој подаци из литературе су делимично допуњени и ревидирани на основу података из музејске документације и личног увида у материјал Градског музеја Сомбор, колико је то било могуће, с обзиром на то да је ревизија збирки у

току. То су локалитети у Бачу, Богојеву, Вајској, Ловћенцу, Пригревици, Риђици и Руском Крстуру. Такође нам је на располагање стављен и део необјављеног материјала из Станишића, Бачког Моноштора, Бартана, Ранчева и Сомбора (Улица Матије Гупца). Из Градског музеја Вршац обрадили смо неколицину налаза са локалита средњег и јужног Баната, међу којима има и непубликованих (Тоба, Ватин, Дупљаја, Црвенка). Сав остали материјал се приказује уз упуте на публикације где су налази објављени са музејским генералијама и описом. Предмети бјелобрдског порекла са десне обале Дунава, који се чувају у Народном музеју и Музеју града Београд, биће посебно коментарисан у петом поглављу (Бјелобрдски и њима слични налази у Србији јужно од Саве и Дунава).

Резултати истраживања насеља се приказују у трећем одељку каталога и засебно обрађују у даљем тексту. Код појединих важнијих насеља дају се уводне историјске црте које се сажето понављају и у расправи, јер у контексту са приказаном археолошком грађом пружају целовитију слику о налазиштима (Бачки Моноштор, Бач, Тител, Мајдан, Арача, Ковин, Дупљаја, Сремска Митровица и Раковац). У преглед смо уврстили и узорно истражено насеље са некрополом у Мачванској Митровици, које чини историјско-географску целину са Сремском Митровицом. Осим тога, тамо се, заједно са доминирајућим византијским елементима у извесној мери јављају бјелобрдски налази.

У илустративном делу дисертације није приказан сав материјал из каталога већ је направљен шири избор грађе која јасно илуструје феномене коментарисане у расправи. Параметри према којима је то учињено укључивали су квалитет документовања археолошких контекста (затворене гробне целине и стамбени објекти, цркве са ситуационим планом), хронолошко-типолошку речитост налаза и напослетку, саму расположивост илустративног материјала. Налази су углавном приказани у одговарајућим размерама према доступним подацима из изворних публикација или других извора, који су наведени у списку прилога (осмо поглавље).

3. КАТАЛОГ НАЛАЗИШТА

У циљу што боље прегледности локалитети су представљени према административно-географском начелу, од Бачке преко Баната, до Срема, по правацу запад-исток или север-југ. Такав концепт ће се углавном следити и кроз коментарисање група налаза у главном тексту (четврто поглавље).

Нумерација табела са илустрацијама не следи каталожке бројеве из разлога што је материјал груписан у логичном распореду, односно према целинама и врстама покретних и непокретних налаза. У супротном, дословним праћењем (ређањем) грађе према каталожким бројевима табле би изгледале неуједначено. Тако, на пример, појединачни налази са неких локалитета су приказани само на таблама са групама материјала (*T. 30* наруквице, *T. 31* прстење, *T. 33* наоружање и коњска опрема). На посебним таблама су издвојени црквени објекти (*T. 52*), основе стамбених објеката (*T. 64*) и др. У неколико случајева су речити налази илустровани на два места, у цртежу и фотографији; на пример, налази из некрополе Батајница-Хумка приказују се и на таблама са комплетним садржајем из гробних целина (*T. 20–23*) и на табли са посебним групама налаза (*T. 32* византијски импорт).

Нумерација на картама обрађених налазишта (*Карте 11, 12 и 13*) одговара бројевима локалитета у каталогу.

3.1. Некрополе са раномађарским и бјелобрдским материјалом

3.1.1. Некрополе са раномађарским и бјелобрдским материјалом у Бачкој

1. Риђица, локалитет Стражарница (Стражара) (*T. 30/13*)

Подаци о локалитету и налазима: Према подацима из литературе (Станојев 1989) са локалитета потичу случајни налази ливене бронзане наруквице изведене имитацијом уплитања жице, са тзв. псеудокрајевима у облику две конфронтиране стилизоване животињске главе (*T. 30/13*), и једна бронзана S карика. Њих је 1902. године Лајош Редигер поклатио музеју у Сомбору.

У документацији Градског музеја Сомбор налазе се донекле другачији подаци о налазима са Стражаре. Наиме, у музејској књизи инвентара редом је уведено пет предмета

из једног, наводно женског гроба, којег је 1904. открио Имре Беке. Предмети су потом доспели у музеј посредством Лајоша Редигера.

Поред описане наруквице (инв. бр. 3032, пречник наруквице¹⁰ 7, 4 cm) и бронзане S карике чији је раскуцани крај фрагментован (инв. бр. 3034, пречник 2,5 cm), из истог гроба потиче још једна бронзана наруквица. Она је округлог пресека са отвореним и стањеним крајевима који се преклапају (необјављено, инв. бр. 3030, пречник 7 cm). У том гробу су откривене и две обичне карике од бронзане жице, отворених и равних крајева, нешто већих димензија (необјављено; инв. бр. 3031, пречник 2,7 cm, инв. бр. 3033 фрагментована и расходована).

Смештај материјала: Градски музеј, Сомбор

Библиографија: Fehér et al. 1962, 64 (858, 859)¹¹; Станојев 1989, 101, кат. бр. 532; Bálint 1991, 247 (216); Kovács, L. 1991, 411 (32); музејска документација.

2. Риђица, непознат локалитет

Подаци о локалитету и налазима: На непознатој локацији у Риђици крајем 19. века случајно је откривен скелет уз кога је нађена једна бронзана затворена наруквица са псеудокрајевима у облику животињских глава. Нема ближих података о налазу. У музеј је доспела као поклон Јожефа Хампела 1895. године.

Смештај материјала: Мађарски национални музеј, Будимпешта

Библиографија: Kovács, L. 1991, 419 (68).

3. Станишић, локалитет св. Анте - Машић салаш (Т. 1/4–5)

Подаци о локалитету и налазима: Локалитет се налазио на великој хумци недалеко од пута између Станишића и насеља Светозар Милетић, која је осамдесетих година прошлог века у потпуности девастирана скидањем земље механизацијом и дубоким орањем. Према речима власника, приликом уклањања земљишта са хумке налажено је доста костију и грнчарије, а били су наводно уочљиви и трагови гробних укопа. Сакупљено је неколико металних налаза који су откупљени за Градски музеј Сомбора. У ископавањима која је 1987. обавила Душанка Трајковић нису констатовани гробови већ се наишло на разрушена

¹⁰ У каталогу се наводи само спољашњи (највећи) пречник наруквице. Исто важи и за пречник алке прстења и карике за украшавање главе (S и O карике).

¹¹ Бројеви у заградама иза цитираних одредница представљају редне бројеве под којима се налазишта воде у списковима аутора.

огњишта са керамичким материјалом, о чијем ближем временском опредељењу нема података.

Откупљени налази, луксузне израде, припадају карактеристичним предметима материјалне културе раномађарских гробаља:

1. Златан прстен са масивном касетом коју уоквирују четири симетрично распоређена калотаста проширења („дугмета“); у касету је уметнута гема од карнеола са урезаном шематизованом представом лава чије је тело декорисано шрафурама (инв. бр. 1432, укупна висина прстена 2,7 cm, дим. главе 2,7 x 2,3 cm) (Т. 1/5).

2. Четири срцолике апликације једне појасне гарнитуре, израђене од сребра и позлаћене са предње стране, украшене мотивом петолисне палмете (инв. бр. 1435, 1436, 1437а, 1437б; дим. 2,5–2,6 cm x 1,9–2 cm) (Т. 1/4).

3. Златна карика отворених и стањених крајева (непубликовано; инв. бр. 1434, пречника 1,7 cm).

Уз описане налазе са потеза Машић салаш откупљена је и једна римска лучна фибула (инв. бр. 1433).

Смештај материјала: Градски музеј, Сомбор

Библиографија: Трајковић, Трајковић 1996, 89, сл. III; Радишић, Узелац 2018; музејска документација.

4. Гаково, локалитет Гадор-железничка станица

Подаци о локалитету и налазима: Материјал потиче из некрополе девастиране почетком 20. века о којој нема ближих података, осим да је оштећено између 15 и 20 скелетних гробова. Имре Фреј (Frey 1907) наводи да је уз накит нађено доста керамике са витла, вероватно из слоја у који су гробови укопани. Металне налазе су радници махом уништили мислећи да се ради о злату.

У стручној литератури се као налази са ове некрополе помињу део торквеса од увијених бронзаних жица, са очуваном петљом, и два бронзана прстена ромбоидног пресека, отворених и заобљених крајева. Чанад Балинт (Bálint 1991) наводи још једну наруквицу и прстен без ближег описа.

Смештај материјала: Непознато

Библиографија: Frey 1907, 95; Fehér et al. 1962, 37 (325); Nađ, Nađ 1964, 39, Т. LI/6; Kovács, L. 1991, 418 (56); Bálint 1991, 221 (78); музејска документација.

5. Бачки Моноштор, локалитет Полигон

Подаци о локалитету и налазима: Локалитет се налази на војном стрелишту-полигону, северно од Железничке станице у Бачком Моноштору. Према усменој информацији коју је Чанад Балинт добио од Павла Веленрајтера, кустоса сомборског музеја, на овој локацији су откривена три гроба. У једном је нађена S карика заједно са новцем Стефана I (997–1038).

У музејској документацији се налазе нешто другачији подаци о локалитету. Наводи се да је узвишени простор локалитета Полигон представљао хумку где је формирано средњовековно гробље 10–11. века. Међутим, нема података о истраженим гробовима. Од налаза се помињу две бронзане S карике (инв. бр. 1396, 1397) из 1969. године, без познатих околности открића.

Смештај материјала: Градски музеј, Сомбор

Библиографија: Bálint 1991, 210 (10); Kovács, L. 1991, 417 (49/2); музејска документација.

6. Бачки Моноштор, локалитет Сига (Острво Сига) (Т. 31/16, Т. 40/1)

Подаци о локалитету и налазима: Локалитет се налази на речном острву између рукаваца Дунава, у југозападном делу Бачког Моноштора. Калман Губица је испред Историјског друштва Бач-бодрошке жупаније вршио ископавања у периоду од 1898. до 1901. године. Том приликом је непосредно поред северног зида опатијске зграде откривена касносредњовековна некропола, са 37 гробова, о којима данас нема података.

У сомборском музеју се чува један занимљив прстен за чије је место открића у документацији назначен локалитет Сига (Т. 31/16). Могуће је да потиче управо са споменуте некрополе. Прстен представља ливену имитацију византијског луксузног прстења, са испупченом главом у виду калоте на којој се налазе радијално распоређени урези (имитација филигранских жица). Пречник карике 2,1 cm, инв. бр. 2787.

Смештај материјала: Градски музеј, Сомбор

Библиографија: Необјављено; документација музеја.

7. Ранчево, локалитет Атица (Т. 5)

Подаци о локалитету и налазима: Заштитна археолошка истраживања на средњовековној некрополи Атица, између салашких насеља Билића и Ранчева, обављена су крајем осамдесетих и у првој половини деведесетих година под руководством Душанке Трајковић. Гробље се налазило на уздигнутом делу терена, на мањем простору димензија

50 x 40 m. Резултати истраживања нису публиковани. Данас се на овој локацији налази депонија смећа што умањује изгледе за даља истраживања.

Откривен је део некрополе са 44 гроба. Покојници су полагани у раку у испруженом положају, на леђима, оријентисани приближно запад-исток, са рукама прекрштеним у пределу стомака, на карлици, опруженим уз тело или у различитим комбинацијама. Није било гробних конструкција, нити трагова од дасака. Археолошки налази констатовани су у приближно трећини гробова (гробови 1, 3, 4, 6, 14, 25, 30, 32, 34, 36, 39, 41 и 44) с тим да је реч о скромним инвентарима. Чине га бронзане S каричице, печуркаста дугмад, бронзане наруквице округлог танког пресека и сужених крајева, тракасто бронзано прстење, пређице, жвале, узенгије, делови тоболца, кресива и ножеви. Документовани су и прилози у храни - у гробовима 7 и 8 су нађене љуске од јајета, а у целинама 29, 32, 36 и 37 по једна животињска кост или животињски зуби. Није било коњских скелета. Антрополошке анализе хуманог скелетног материјала нису обављене, али је на основу општих запажања (дужине скелета) у дневнику истраживања истакнуто да већи део сахрањених припада дечијем узрасту или је реч о веома младим особама.

Овде се приказује материјал из три гробне целине са наоружањем и коњском опремом, према подацима који су добијени из теренске документације. Из девестираних гробова потиче један налаз коњских жвала, као и примерак дворого (ракљасте) стрелице, каква се иначе ретко налази на гробљима овог периода (*T. 5/14–15*).

Гроб 30: Скелет одрасле особе, пол није утврђен. У гробу су нађене три делтоидне стрелице и један нож. Из расположиве документације познат је положај једне стрелице, на десној надлактици скелета, дужине 9,4 cm (тер. инв. 19). Остали примерци су се вероватно распали услед корозије (*T. 5/13*).

Гроб 32: Скелет мушке особе, уз кога су нађени оков тоболца, коштане оплате лука, неколико стрелица, кресиво и кремен (*T. 5/1*). Поред десног рамена затечена једна животињска кост.

Оков тоболца у јако кородираним стању налазио се на десној страни покојника, од подлактице преко бутне кости до колена. Састоји се из два кружна плочаста обруча на горњој и доњој страни, између којих су четири вертикалне спојнице – пречке, са две очуване полукружне петље за привезивање; једна је приближно на половини висине тоболца. Висина тоболца износи 63 cm, пречник 7,8 cm (тер. инв. 31). Налаз је конзервиран и реконструисан. Приликом конзервације тоболца нађене су три стрелице делтоидног/ромбоидног облика, дужине око 7 cm (једна са тер. инв. 32) (*T. 5/6–7*).

Преко леве стране скелета су биле распоређене коштане оплате лука, од којих су се очувале три (једна плочица од сваког пара): 1. једна крајна оплата са полукружним зарезом, украшена урезаним паралелним линијама, дужине 26,8 cm (тер. инв. 26); 2. рукохват лука, односно средишња оплата, фрагментована; на оба њена краја налазе се украси у виду урезаних паралелних линија које се секу, дужине 15,4 cm (тер инв. 25); 3. друга крајња оплата са полукружним зарезом, украшена урезаним паралелним линијама које се секу, дужине 25,3 cm (тер. инв. 27) (*T. 5/2–4*). Кресиво у облику „лире“ (дужине 6 cm, тер. инв. 29) (*T. 5/5*) и мањи кремен, откривени су у пределу карлице.

Гроб 36: Скелет мушке особе, поред кога су нађени остаци тоболца, стрелице, узенгије, жвале, пређица, нож и кресиво (*T. 5/8*). Приликом подизања скелета нађена је једна животињска кост, као и зуб.

Са десне стране лобање нађен врх делтоидне стрелице, дужине 8, 2 cm (тер. инв. 46) (*T. 5/11*). Поред десне ноге су евидентирани остаци тоболца са стрелицама, у јако лошем стању, који су се по свој прилици распали након подизања (*T. 5/12*), те није била могућа њихова реконструкција као у случају гроба 32. На костима стопала леве ноге затечен пар узенгија трапезоидног облика, са заобљеном стопом и по два ојачања (тзв. дугмета) на бочним странама; петља за ремен плочаста, приближно кружна, са правоугаоним отвором. Димензије узенгија су идентичне: 18,8 x 13 cm (тер. инв. 39, 40) (*T. 5/9*). Поред узенгија, ближе костима стопала десне ноге, нађене дводелне коњске жвале; дужина 29 cm (тер. инв. 41) (*T. 5/10*). Кресиво облика „лире“ које до данас није сачувано било је положено преко левог колена што се види на фотографији гроба (*T. 5/8*). Пређица и нож су у јако лошем стању, без познатог места налаза и тер. инвентара.

Смештај материјала: Градски музеј, Сомбор

Библиографија: Необјављено; музејска документација.

8. Сомбор, локалитет са потеса око Железничке станице

Подаци о локалитету и налазима: Случајан налаз византијског новчића Јована Цимискија (969–976). Поклон житеља из Сомбора.

Смештај материјала: Непознато

Библиографија: Kovács, L. 1989, 78 (451).

9. Сомбор, локалитет Безданска улица

Подаци о локалитету и налазима: Године 1912. у Безданској улици у Сомбору откривен је један гроб коњаника. Покојник је лежао у опруженом положају оријентисан запад-исток, а у пределу ногу се налазио парцијални скелет коња (лобања и екстремитети). У гробу су затечене две узенгије, жвале, делови оплате рефлексног лука и стреле.

Налази су у сомборски музеј доспели посредством чланова Историјског друштва Бач-бодрошке жупаније. Данас о њима нема ближих података.

Смештај материјала: Непознато

Библиографија: Gubitza 1912, 27–28; Bálint 1991, 262 (333); Radičević, Špehar 2015, 156 (29); музејска документација.

10. Сомбор, непознато налазиште

Подаци о локалитету и налазима: Из околине Сомбора потичу три узенгије крушколиког облика и облог упоришта за стопала које се могу датовати у оквирно раздобље 10–11. века. У Каталогу Н. Станојева (1989) оне су представљене као налази са непознатог налазишта у ареалу Сомбора, док је другим местима (Bálint 1991; Fehér et al. 1962) као место открића назначена Пригревице. У Пригревици су, међутим, откривени други налази (*кат. бр. 16*). Зато се овом приликом као валидан прихвата податак Н. Станојева који је проверен и у документацији Градског музеја Сомбор.

Једна крушколика узенгија, најбоље очувана, има равне странице (дим. 15,6 x 13 cm), док су код две друге странице заобљене (дим. 14,7 x 12,5 cm; 14 x 13 cm). Једна узенгија је фрагментована.

Смештај материјала: Градски музеј, Сомбор

Библиографија: Hampel 1905, II, 843–844; Fehér et al. 1962, 63 (835); Станојев 1989, 117, кат. бр. 643–645; Bálint 1991, 210–211 (11), Taf. LIII.a/5, 12–13; LXII.b/2–3; музејска документација.

11. Околина Сомбора, непознато налазиште

Подаци о локалитету и налазима: Два бронзана новчића цара Јована Цимискија, кована између 972. и 976. године. Без перфорација. Поклон житеља из Сомбора.

Смештај материјала: Мађарски национални музеј, Будимпешта

Библиографија: Kovács, L. 1989, 78 (452), 86 (969).

12. Околина Сомбора, непознато налазиште (Т. 33/6)

Подаци о локалитету и налазима: Случајан налаз каснокаролиншког мача са јабуком тзв. сочивастог облика и дужом накрсницом. Припада групи спата типа α . Укупна дужина очуваног дела је око 0,75 m.

Смештај материјала: Градски музеј, Сомбор

Библиографија: Vinski 1983, 10, 28, нар. 21, Т. IV/2; Kovács, L. 1995, 179, Abb. 14/3; Алексић 2004, 262.

13. Апатин, локалитет Сикеш

Подаци о локалитету и налазима: Према подацима Викторије Узелац (девојачки Лакатош) налазиште се данас не може прецизније лоцирати, али је претпоставка да се налази југоисточно од града, уз границу атара Свилојева. Локалитет је откривен 1903. године евидентирањем трагова енеолитског насеља и неколико авародопских гробова из којих је материјал делимично објављен.

У литератури је на неколико места илустрована коштана дршка штапа, у виду шематизоване главе (барске) птице, која одудара од осталог аварског материјала са овог налазишта. Дршка је подужно перфорирана. Тај се налаз, уз неколико одговарајућих аналогија, опредељује у раномађарски хоризонт, међутим, сама намена предмета није прецизно утврђена.

Смештај материјала: Градски музеј, Сомбор

Библиографија: Bálint 1991, 207 (3), Abb. 50, Taf. LIII.a/2; Lakatoš 2009, 31; Bollók 2015a, 354, 112. kép 1.

14. Апатин, локалитет Римски шанчеви

Подаци о локалитету и налазима: Потес Римских шанчева простира се источно од Апатина, на граници атара Апатин-Свилојево. Познат је као вишеслојно налазиште са траговима из праисторијског, античког и средњовековног раздобља. Налази су скупљени крајем 19. века и почетком 20. века у активностима Бач-бодрошког историјског друштва као и каснијим обиласком терена од стране музејских радника.

Периоду 10–11. века припадају узенгија крушколиког облика, са обликом упориштем за стопала и правоугаоном петљом за ремен (дим. 14 x 12 cm) и део гвоздених жвала са једном алком (дужине 14,5 cm), који вероватно потичу из коњаничког гроба. На истој локацији су откривене две мање сребрне S карике (пречник 1,5 cm).

Смештај материјала: Градски музеј, Сомбор

Библиографија: Roediger 1904, 263; Bálint 1991, 207 (2), Taf. LXII.b/1; Lakatoš 2009, 29–30, T. IX/2–5; Radičević, Špehar 2015, 154 (1).

15. Апатин, непознат локалитет (Т. 1/6)

Подаци о локалитету и налазима: Са непознате локације у атару Апатина потичу четири раномађарске апликације за појас квадратног облика, израђене од сребра са позлатом и орнаментисане мотивом волуга. У средишњем делу имају кружни отвор за стаклени уметак који недостаје код свих примерака, а на угловима ситне перфорације. Димензије аплика износе 2,6 x 2,7 cm.

Смештај материјала: Мађарски национални музеј, Будимпешта

Библиографија: Hampel 1907, 101–102; Bálint 1991, 207 (4), Abb. 50, Taf. LIII.a/3; Kovács, L. 1991, 416–417 (46/1–46/5); Mesterházy 1996b, 299; Bóllók 2015a, 326, 97. kép 11.

16. Пригревица, непознато налазиште (Т. 28/1–2, Т. 31/6)

Подаци о локалитету и налазима: На непознатој локацији у Пригревици нађени су бронзани торквес и прстен које је 1891. године музеју поклонио мештанин. Торквес (инв. бр. 3028) је начињен од три уплетене жице, на крајевима се завршава петљом и куком за затварање. Пречник 13,5 cm, тежина 37,87 g. Оштећен на једном делу, али је у генерално добром стању (Т. 28/1). Други налаз са исте локације је бронзани масиван прстен (инв. бр. 3029) ромбоидног пресека, отворених и стањених крајева, пречника 2,4 cm (Т. 31/6).

У каталогу налазишта (Станојев 1989) публикован је још један торквес као налаз из Пригревице, инвентарисан под бројем 3936. Према саопштењу кустоскиње Викторије Узелац његово ближе место открића је непознато, али је свакако са подручја западне Бачке. Припада врсти тешких бјелобрдских огрлица, начињен је од четири уплетене жице и затвара се помоћу куке и петље. Пречник 14,6 cm, тежина 78.66 g. Веома добро очуван (Т. 28/2).

Смештај материјала: Градски музеј, Сомбор

Библиографија: Станојев 1989, 98, кат. бр. 517–519; музејска документација.

17. Дорослово, локалитет Улица Жарка Зрењанина 48 (Т. 2/1–4)

Подаци о локалитету и налазима: На приватном поседу у улици Жарка Зрењанина 1958. године је током земљаних радова случајно откривен коњанички гроб. Кости коња су

раније уклоњене, тако да је приликом стручног обиласка констатован само један коњски зуб. Интервенцијом кустоса Шандора Нађа гробни налази су пренети у Музеј Војводине.

Инвентар гроба су чинили следећи налази:

1. Бронзана дводелна копча за појас, изједна ливена, сачињена од овалне алке и правоугаоног дела за причвршћивање на ремен; трн недостаје (дим. 2,8 x 2,5 cm) (Т. 2/2).
2. Три појасне срцолике позлаћене апликација са мотивом палмете на предњој страни; очувана само једна аплика (дим. 1,6 x 1,4 cm) (Т. 2/3).
3. Део коштане оплате лука, украшен на суженим крајевима урезаним линијама које се секу (дим. 10 x 2,2 cm) (Т. 2/1).
4. Гвоздена бојна секира са широким лепезастим сечивом, релативно добро очувана (дужина 21 cm, дужина сечива 14 cm) (Т. 2/4).

Смештај материјала: Музеј Војводине, Нови Сад

Библиографија: Станојев 1989, 45, кат. бр. 225–228; Fodor 1981, 149–164; Fodor 1996g, 387–390; Radičević, Špehar 2015, 155 (8).

18. Богојево, локалитет Бибоја улица (Т. 3–4, Т. 28/4–5, 13–14, Т. 29/11, Т. 31/10–12)

Подаци о локалитету и налазима: На локалитету који се у литератури наводи под именом Бибоја улица, а чија је локација данас непозната, у периоду од 1899. до 1901. године истражен је део некрополе са око 40 гробова. Истраживања је обавио Ђула Цираки као члан Историјског друштва Бач-бодрошке жупаније. Из његових се извештаја закључује да су гробови откривани на парцелама различитих власника (Cziráky 1900, Cziráky 1901; Cziráky 1903), што значи да је гробље заузимало већу површину. У Богојеву су на чак четири позиције откривени и гробови из периода аварске доминације, означени као некрополе Богојево I, II, III и IV (Dimitrijević et al. 1962, 37–39; Веленрајтер 1952).

Гробови на средњовековној богојевској некрополи су оријентисни правцем запад-исток или јузозапад-североисток. Положај руку покојника је различит: углавном прекрштене на карлици, али и на грудима, ретко једна рука опружена а друга положена на груди. Подаци о полној припадности скелета се морају узети с резервом с обзиром на то да нема података о антрополошкој обради скелетног материјала. Разноврсни гробни налази (бјелобрдски накит, лична опрема, делови наоружања и коњске опреме) нађени су у приближно половини истражених гробова, док је други део био без инвентара. Посебно треба нагласити како на једном месту истраживач, успутно, казује да је реч о „коњском гробљу“, јер је у трећој кампањи, 1901. године, у једном девастираним гробу затекао

коњску лобању са остацима жвала (Cziráky 1903, 60). Ови налази нису илустровани па се због тога и не цитирају у каталогу Небојше Станојева.

Увидом у налазе, уз фотографије и податке које нам је уступила Викторија Узелац, утврдили смо да данашње стање грађе углавном одговара каталожском прегледу који је понудио Небојша Станојев (1989). Једино недостају налази из гроба 26 и гроба 40, и пар фрагментованих карика и прстења који су расходовани ранијих година.

Гроб 3: Гроб млађе женске особе. Са обе стране лобање нађена по једна бронзана наушница са привеском од купасто намотане жице (тзв. стошцем), висина 2,2 cm (*T. 3/1–2*). Из истог гроба потиче атипичан бронзани привезак у секундарној употреби са кружним реципијентом на једном крају, можда римски (дим. 4,5 x 1,5 cm) (*T. 3/3*), те два секундарно употребљена и пробушена римска новчића, царева Константина II и Валентинијана (*T. 3/4–5*).

Гроб 4: Гроб мушке особе у коме је нађена једна фрагментована бронзана S карика, пречника 2,4 cm (*T. 3/6*).

Гроб 5: Гроб мушке (?) особе. У пределу руку нађене две наруквице и један прстен. Једна је бронзана наруквица од тракастог лима, са отвореним и према споља увијеним крајевима, неорнаментисана (*T. 3/7*), док је друга танког, округлог пресека са стањеним и отвореним крајевима (*T. 3/8*). Прстен тракасте карике украшене псеудофилиграном и псеудогранулацијом, од бронзе, недостаје глава (*T. 3/9; T. 31/11*).

Гроб 6: Гроб млађе женске особе. Са обе стране лобање по једна бронзана S карика, пречника 2,1 и 2,3 cm (*T. 3/10–11*).

Гроб 9: Гроб млађе женске особе. Са обе стране лобање по једна бронзана отворена карика од танке жице (једна није очувана), пречника 2,3 cm (*T. 3/12*), у пределу грудног коша бронзано дугме печуркастог облика, дужине 1,2 cm (*T. 3/13*).

Гроб 19: Двојни гроб са два дечија скелета. Инвентар чине једна фрагментована бронзана S карика, пречника 2 cm (*T. 3/15*), бронзано дугме печуркастог облика дужине 1, 2 cm (*T. 3/16*) и бронзана пуноливена наруквица кружног пресека, отворених крајева, пречника 4,2 cm (*T. 3/14*). Положај налаза није познат.

Гроб 20: Дечји гроб. Уз лобању нађен нож са трном, дужине 8,4 cm (*T. 4/2*).

Гроб 25: Гроб мушке особе. У пределу грудног коша и карлице откривени фрагменти бронзаног лима, а уз бутне кости фрагменти ножа, коштане плочице рефлексног лука и гвоздени оков тоболца са три делтоидне стрелице. До данас се очувао

само тоболац са стрелицама; висина очуваног дела тоболца износи око 16 cm; дужина стрелица је између 8 и 9 cm (T. 4/1).

Гроб 26: Без података о полу. Уз карлицу откривена гвоздена пређица која се није очувала. Фрагменти бронзаног лима, уломци коштане оплате рефлексног лука и фрагментован гвоздени предмет (тоболац?) затечени уз кости ногу. Такође нису очувани. У гробу је нађен и део бронзаног прстена са уском тракастом кариком и незнатно проширеном, овалном, главом; очувана дужина траке 2,5 cm, ширина главе 0,5 cm (T. 3/22).

Гроб 27: Дечји скелет. Поред лобање нађена мања бронзана S карика, у пределу грудног коша фрагментовано дугме печуркастог облика. Илустровано је само дугме, висине 1,1 cm (T. 3/23).

Гроб 28: Гроб женске особе. Уз леву руку откривена бронзана наруквица начињена од три уплетене жице у каричастом преплету, чији се крајеви завршавају кукицом и петљом за затварање (пречник 8 cm) (T. 3/21). Затим, два бронзана дугмета печуркастог облика нађена су испод руке, односно у пределу грудног коша (висина 1,2 и 1,3 cm) (T. 3/17–18). Један бронзани прстен уске, тракасте и неукрашене карике, откривен уз десну руку, а други, њему сличан, био је испод карлице; пречник прстења износи 2,3 и 2,4 cm, ширина траке око 3 mm (T. 3/19–20).

Гроб 29: Дечји гроб. Уз леву страну лобање затечена бронзана карика чији је један крај кружно савијен (тзв. О карика), пречника 2,7 cm (T. 4/4). Код десне руке пронађен бронзани прстен отворених и равних крајева, спољна површина украшена урезаним линијама које обликују троуглове и ромбове, односно мрежаста мотив; пречник прстена 2,3 cm, ширина траке 6 mm (T. 4/3).

Гроб 32: Дечји гроб. На левој руци бронзани прстен у виду нешто дебље затворене карике кружног пресека, пречника 2,4 cm (T. 4/5).

Гроб 33: Гроб млађе женске особе. Са обе стране лобање по једна S карика од бронзане жице, пречника 2,9 и 3 cm, једна оштећена (T. 4/6–7). На левој руци затворен бронзани прстен чија је спољашња површина украшена траком пластичних косих ребара, пречника 2,3 cm, ширина карике 5 mm (T. 4/11). На десној руци прстен од широке бронзане траке са псеудофилиграном и псеудогранулацијом, отворених и проширених крајева, где се налазио спој за главу прстена која недостаје; пречник прстена 2,2 cm, ширина траке 7,3 mm (T. 4/9, T. 31/12). У гробу је откривен још један прстен, без познатог места налаза – прстен је у виду неукрашене карике са заобљеном површином (T. 4/10). Из

овог гроба такође потиче бронзано дугме печуркастог облика и издужене петље, дужине 1,4 cm (Т. 4/8).

Гроб 38: Без података о полу. Нађене две бронзане карике, које су највероватније чиниле пар. Једна карика има кружно савијен крај (О карика), док је на другој крај оштећен. Њихов пречник износи 3 cm (Т. 4/12–13).

Гроб 39: Гроб женске особе. У пределу главе откривене две бронзане О карике, пречника 2,1 и 2,2 cm (Т. 4/15–16). Ниже вратних пршљенова затечена два бронзана прстена: један у виду затворене карике чија је спољна површина наребрена, тј. украшена попречним жлебовима и полукружним испупчењима, пречника 2,2 cm, ширина карике 4 mm (Т. 4/18) и други, затворене карике, неукрашене површине, пречника 2,3 cm, ширина карике 4 mm (Т. 4/19). У пределу руку покојнице су биле две бронзане наруквице, тањег округлог пресека, отворених и сужених крајева; њихов пречник износи 6,8 и 6,9 cm (Т.4/17,20). Из истог гроба потиче и бронзано дугме печуркастог облика које није сачувано.

Гроб 40: Гроб женске особе са налазом карике-прстена отворених крајева, данас изгубљен.

Из Богојева потиче један фрагментован дводелни привезак, од кога је очуван доњи срцолики део са стилизованом представом птичије главе (вероватно сове), непознатих околности открића (Hampel 1905) (Т. 4/14, Т. 29/11).

Смештај материјала: Градски музеј, Сомбор (већи део налаза), Мађарски национални музеј, Будимпешта (део дводелног привеска)

Библиографија: Cziráky 1900, 265–267; Cziráky 1901, 424–428; Cziráky 1903, 60–61; Hampel 1905, I, 761, fig. 2319; Fehér et al. 1962, 24–25 (93); Giesler 1981, 157; Марјановић-Бујовић, Томић 1982, 39–40; Demo 1983, 271, sl. 8/8, 284; Станојев 1989, 24–29, кат. бр. 116–157; Kovács, L. 1991, 406–407 (5); Bálint 1991, 221 (85), Taf. LX.a/1–4; Vikić 2010, 91, sl. 59/4; Radičević, Špehar 2015, 155 (6); музејска документација.

19. Руски Крстур, непознат локалитет (Јаруга ?) (Т. 1/1, Т. 2/5, Т. 28/6, Т. 30/10–11, Т. 31/1–3)

Подаци о локалитету и налазима: У атару Руског Крстура почетком 20. века откривен је део средњовековне некрополе о којој постоје неусаглашени подаци. Налазе је, према наводима Н. Станојева (1989), прикупио локални учитељ А. Кузмиак и предао их сомборском музеју. У документацији тог музеја постоји једна забелешка Илинке Нађ која

доноси детаљније информације о средњовековном материјалу са ове локације. Наиме, на потесу Јаруга у Руском Крстуру откривена су три гроба у којима је затечен пар наруквица, S карике, прстење, привесци и апликације, све наводно од сребра. Грбови су откривени пре Првог светског рата, а ископавања је вршио локални учитељ. У књизи инвентара где се налазе описи тих предмета стоји пак другачији податак - да је предмете сакупио Лајош Редигер, на непознатом локалитету у Руском Крстуру.

Приликом прве објаве материјала из Руског Крстура (Hampe 1905) међу налазима накита илустрована је и једна руком обликована посуда, нетипична за бјелобрдска гробља. Та посуда би се пре могла приписати сарматском или аварском периоду (у шта смо се уверили увидом у налаз; предмет се чува под инв. бр. 3137). С друге стране, у публикацији Јожефа Хампела нису илустроване кружна апликација, прапорац, отворена карика и два позносредњовековна из каталога Н. Станојева (1989). По свој прилици је реч о налазима из Руског Крстура који су откривени накнадно. Станојев наводи да презентовани материјал потиче из две гробне целине, нумерисане као гроб 1 и гроб 3. Међутим, предмети из гроба 1 (две мање наруквице од бронзане траке, са отвореним и преклопљеним крајевима) припадају античком раздобљу, док су сви остали налази, којих је укупно 16, представљени као инвентар из потоњег гроба. Очигледно је реч о превиду, односно нетачним подацима, што се да закључити пре свега због хронолошких разлика међу предметима који су уврштени у једну целину. На то је већ указао Ласло Ковач (Kovács, L. 1991).

Овде приказујемо налазе који припадају ранонађарском периоду и бјелобрдској материјалној култури:

1. Класичном ранонађарском материјалу припада листолики бронзани привезак са позлатом, дужине 5,4 cm са петљом, украшен на предњој страни урезаним вегетабилним орнаментима (*T. 1/1*) и кружна апликација од бронзаног лима са малим калотастим испупчењима по рубу и једним већим у средишту; није нађена у ревизији материјала (*T. 2/5*).

2. Бјелобрдску групу налаза чине:

а) Две сличне пуноливане бронзане наруквице, пречника 7, 5 cm и 7,8 cm, округлог пресека, са псеудокрајевима обликованим у виду две супростављене стилизоване животињске главе (*T. 30/10–11*).

б) Бронзани прапорац са крстоликим прорезом и урезима на доњој половини, дужина 3,5 cm (*T. 28/6*).

с) Два затворена прстена израђена од сребра и бронзе, пречника 2,2 cm, са више или мање израженим валовитим испупчењима у правилном распореду (*T. 31/1–2*) и још два, сребрна, прстена пречника 2,2 cm, односно 2,5 cm, заобљене спољне површине, украшене косим урезима и ситним удубљењима на ивицама (*T. 31/3*).

У публикацији Небојше Станојева се спомиње још један обичан бронзани прстен, заобљене спољне површине (инв. бр. 542) који није евидентиран у ревизији средњовековне збирке.

Из некрополе у Руском Крстуру потичу још три фрагментоване S карике и једна обична отворена карика (инв. бр. 582, 583, 584, 586), које приликом ревизије нису нађене у музејском материјалу. Вероватно су расходоване.

Смештај материјала: Градски музеј, Сомбор

Библиографија: Hampel 1905, II, 510; III, Taf. 351; Fehér et al. 1962, 64 (863); Станојев 1989, 102–104, кат. бр. 535–548; Giesler 1981, 158; Demo 1983, 272, 278, сл. 6/8; Bálint 1991, 210 (9), Taf. LIII.a/4, 6, 9; Kovács, L. 1991, 412 (33); Kovács, L. 1994, 120 (5–6); Јовановић, В. 1996, 92, Т. V/1; Bollók 2015a, 264, 55. kép 4; музејска документација.

20. Каравуково, локалитет Хумка Вшина

Подаци о локалитету и налазима: Средњовековна некропола била је укопана у праисторијску хумку коју су мештани називали Хумка Вшина. Ископавања је крајем 19. века обављао Ђула Цираки испред Историјског друштва Бач-бодршке жупаније.

Данас нажалост нема ближих података о гробним целинама нити о прецизнијој локацији саме хумке. У сомборском музеју чува се неколико налаза са каравуковске некрополе. Поред бронзаног пуно ливеног прстена ромбоидног пресека, отворених и равних крајева (пречник 2,3 cm), ту су и две једноставне бронзане, отворене каричице (обе пречника 2,4 cm).

Смештај материјала: Градски музеј, Сомбор

Библиографија: Станојев 1989, 52, кат. бр. 267–269; Kovács, L. 1991, 418 (60).

21. Бач, локалитет Пруга Богојево - Бачка Паланка (Т. 6, Т. 28/3)

Подаци о локалитету и налазима: Некропола је констатована приликом отварања позајмишта песка за изградњу пруге која повезује Богојево и Бачку Паланку 1908. године. Њена прецизнија локација није позната. Према усменим информацијама радника који су обављали земљане радове овде су налажени гробови укопани до два метра, са

разноврсним накитом и украсним предметима. Налази су предати Историјском друштву Бачко-бодрошке жупаније и њих је објавио Калман Губица (Gubitza 1910). Губица је спровео и мања археолошка истраживања 1910. године приликом чега је откривено неколико гробова, али су они наводно били без инвентара. Изгледа да су неколико година касније на истом локалитету (или на ширем потесу уз пругу) откривени и гробови позне бјелобрдске фазе (*кат. бр. 98*).

Следи опис прикупљених предмета из некрополе у Бачу.

1. Торквеси:

а) Три торквеса од увијених бронзаних жица са петљом и кукицом за затварање; један поломљен торквес начињен од три бронзане жице, део уз петљу ојачан навојима танке жице; пречник 13,5 – 14 cm (*Т. 6/7*); други торквес такође благо оштећен, нешто дебљи, састоји се од четири уплетене жице; пречник 13,8 – 14,4 cm (*Т. 6/8*); трећи је у целости очуван торквес начињен од две уплетене жице; пречник 11,8/13 cm (*Т. 6/9*).

б) Два пуноливена торквеса са петљом и куком, односно две кукице за затварање; један благо деформисан; пречник 12,5/13,4 cm и 13/14 cm (*Т. 6/10–11, Т. 28/3*).

2. Прстење:

а) Сребрни прстен ромбоидног пресека и отворених, сужених крајева; пречник 2 cm (*Т. 6/1*).

б) Затворени бронзани прстен са симетрично распоређеним валовитим испупчењима; пречник 3 cm (*Т. 6/3*).

с) Сребрни тракасти прстен отворених и благо сужених крајева који се додирују, декорисан стилизованим урезаним орнаментима на површини; пречник 2/2,3 cm, ширина траке од 4 до 7 cm (*Т. 6/4*).

д) Бронзана карика-прстен, пуноливена; пречник 2 cm (*Т. 6/2*).

3. Неколико сребрних и бронзаних S карика, пречника 2,3 до 2,5 cm (*Т. 6/5–6*).

Сви ови предмети су у публикацији Н. Станојева (1989) приказани и описани без инвентарских бројева. Зато делује да су цртежи репродуковани из првобитног извештаја (Gubitza 1910), што све указује на то да највероватније нису ни били у Градском музеју Сомбор у време припреме публикације. Према саопштењу Викторије Узелац они се ни данас не налазе у музеју. Највероватније су однети током Другог светског рата у Мађарску и нису враћени.

У сомборском музеју се данас чува само део једног торквеса из Бача, који је откупљен 1909. године: фрагмент торквеса од три уплетене бронзане жице (инв. бр. 521), очувани део је дужине 9,1 cm.

Смештај материјала: Непознато

Библиографија: Gubitza 1910, 169–172; Fehér et al. 1962, 21 (27); Giesler 1981, 157; Станојев 1989, 22–23, кат. бр. 104–115; Kovács, L. 1991, 405 (4); Bálint 1991, 210 (7).

22. Футог, локалитет Нови Футог- Режо мајур (Т. 2/6–8, Т. 33/12, 14)

Подаци о локалитету и налазима: Приликом копања темеља зграде 1895. године на локалитету Нови Футог- Режо мајур у Футогу случајно је откривен коњанички гроб, али није познато да ли су у њему нађени скелетни остаци коња. Из гроба потичу две, по облику сличне, узенгије и коњске жвале. Предмети су поклоњени Историјском друштву Бачбодршке жупаније у Сомбору.

Једна узенгија је крушколиког облика, има вертикалне стране и правоугаону петљу на којој је изведен попречни правоугаони отвор, стајна плоча је оштећена; дим. 16,2 x 14,1 cm (Т. 2/7, Т. 33/14). Друга узенгија је такође крушколиког облика али са заобљеним странама и нешто другачијом петљом за ремен; дим. 15,4 x 14 cm (Т. 2/6, Т. 33/12). Жвале су очуване у целости, састоје се од две кружне карике међусобно спојене двома шипкама правоугаоног пресека које су спојене петљама; дужина жвала износи 24 cm (Т. 2/8).

Смештај материјала: Градски музеј, Сомбор

Библиографија: Roediger 1904, 261–263; Hampel 1905, II, 858; Fehér et al. 1962, 36 (323); Станојев 1989, 124, кат. бр. 679–681; Radičević, Špehar 2015, 155 (9).

23. Руменка - Ново насеље, локалитет улица Николе Тесле (Т. 7/1–6)

Подаци о локалитету и налазима: Некропола у Руменки откривена је у земљаним радовима раних 80-их година 20. века на парцелама које се налазе у данашњој улици Николе Тесле, тачније у делу улице који је ближе укрштању са Улицом омладинском.¹² Приликом изградње приватних објеката наилазило се на скелетне гробове са металним налазима које су разносили мештани. Локални колекционар Владимир Булић је прикупио неколико налаза које је предао Музеју града Новог Сада - наруквице, торквес, апликае и

¹² Тачну позицију некрополе саопштио нам је Радован Бунарџић, археолог-музејски саветник у пензији, који је обилазио локалитет.

узенгије.¹³ Предмети су данас изложени на сталној поставци Музеја Војводине у Новом Саду.

Постојала је иницијатива да се налазиште заштитно истражује под окриљем Музеја града Новог Сада 1984. године. У Покрајинском заводу за заштиту споменика културе Петроварадин постоји захтев музеја за издавање дозволе и ситуациони план простора где је планирано ископавање. Данас се у овом музеју налазе елаборат за ископавања и подаци о позајмици материјала од споменутог колекционара.¹⁴ Према потврди колеге Р. Бунарџића са којим смо ступили у контакт поводом ближих података о некрополи, до планираних истраживања није дошло.

Фотографија материјала из наводно једног, девастираног женског гроба, објављена је у чланку Жељка Деме о бјелобрдским привесцима у Југославији (Демо 1983). Ови предмети су ближе описани у Каталогу М. и Ђ. Јанковић (Јанковић, Јанковић 1990). На оба места је наведено да је на некрополи у Руменки било девастирано око 50 гробова. Међутим, Р. Бунарџић нам је саопштио да је тај податак заправо погрешан и да је на локалитету било мање гробова. Њихов тачан број је непознат. Данас је на месту некрополе изникло густо насеље па су изгледи за даља истраживања локације веома неповољни.

Материјал из гробне целине објављене у раду Ж. Деме, који се налази на сталној поставци Музеја Војводине у Новом Саду, чини један торквес, 13 дводелних привезака и четири наруквице. Следи њихов опис:

1. Торквес је начињен од три танке уплетене бронзане жице, са петљом и куком на крајевима, фрагментован; пречника око 14 cm (Т. 7/1).

2. Седам целих и шест фрагментованих дводелних срцоликих привезака истог типа, сви израђени од лошег сребра. Састављени су од горњег округлог дела са калотастим испупчењем у средишту и доњег, зооморфног, у виду стилизоване животињске главе (сове). Дужина привезака износи око 4,2 cm (Т. 7/2).

3. Четири ливене бронзане наруквице отворених крајева. Две наруквице су полукружног пресека, равних крајева, са попречним жлебовима на површини, пречника 6,4 cm. Једна од њих је преломљена на три дела (Т. 7/3–4). Друге две наруквице су округлог пресека и сужених крајева, једна преломљена, пречника 7cm (Т. 7/5–6).

Смештај материјала: Музеј Војводине, Нови Сад

¹³ О узенгијама са локалитета нема ближих података.

¹⁴ Подаци су добијени од Дивне Гачић, музејског саветника Музеја града Новог Сада.

Библиографија: Demo 1983, 271, 284, нар. 16, сл. 2; Јанковић, Јанковић 1990, 110 (99); уз додатне податке колега из Музеја града Новог Сада.

24. Суботица, локалитет Циглана Мачковић

Подаци о локалитету и налазима: Приликом земљаних радова на Циглани Мачковић давне 1890. године нађене су четири наруквице. Ближи подаци су доступни само за два примерка.

1. Једна је бронзана тракаста наруквица отворених крајева у облику животињских глава са назначеним очима и устима, пречника 5,8 cm. Оваква наруквица није карактеристична за материјалнеу културу 10–11. века (могуће да припада касној антици).

2. Друга је бјелобрдска бронзана наруквица од каричасто уплетене жице са петљом и куком на крајевима, пречника 6 cm.

Смештај материјала: Мађарски национални музеј, Будимпешта

Библиографија: Gohl 1895, 314; Hampel 1907, 194; Fehér et al. 1962, 67 (919); Риц 1979, 38 (111); Станојев 1989, 121, кат. бр. 660–661; Kovács, L. 1991, 414 (38).

25. Верушић, локалитет Азотара (Nitrogénművek) (Т. 9–10, Т. 30/14–15, Т. 31/5)

Подаци о локалитету и налазима: На локалитету Азотара у Верушићу систематски је истражена бјелобрдска некропола из 11. века, која се развијала на месту старије сарматске некрополе. Истраживања је спроводио Градски музеј Суботице у периоду од 1979. до 1981. године под руководством Ласла Секереша и Петера Рица.

На некрополи је истражен укупно 331 гроб. Грбови су оријентисани правцем исток-запад, уз извесна одступања ка северу и југу. Покојници су укопавани у правоугаоне гробне раке без гробних конструкција или трагова дасака. Положај руку је различит: опружене поред тела, благо савијене и стављене на карлицу, прекрштене у пределу карлице или у комбинацији (једна поред тела/на карлици, а друга на карлици/на грудима). Инвентар женских гробова готово у потпуности чине комади накита, а у мушким се уз понеку карику затиче нож, и ретко појасна пређица. Осим спорадичне појаве љуски од јаја нема података о другим гробним прилозима. Скелетни материјал је био подвргнут антрополошкој обради при чему је утврђен мали проценат дечјих индивидуа.

Због ситне нумерације гробова објављен план некрополе је готово сасвим неупотребљив, али се на основу разлике у инвентарима може говорити о две временске

фазе: старија је из прве половине 11. века, а млађа припада другој половини 11. столећа. Наиме, старији су гробови претежно груписани у западном (А сектору) некрополе који је истраживан 1979. године, док су млађи, чини се, претежно распоређени у источном (В сектору) истраживаном 1980. и 1981. године (*кат. бр. 102*). Стога ваља претпоставити да се гробље временом ширило од запада према истоку. Аутори су приликом публикавања ове секторе раздвојили као две некрополе - Верушић А и Верушић В.

На основу хронолошки индикативнијих налаза су издвојене карактеристичне гробне целине ране фазе.

Гроб 1/79: Гроб је уништен радом механизације. Из њега потичу две различите бронзане О карике, пречника 2,2 и 2,6 cm (*Т. 9/1–2*) и две наруквице, од којих је једна изгубљена. Очувана је затворена бронзана наруквица, рељефне (наребрене) спољне површине, са псеудокрајевима украшеним стилизованим животињским главама; пречник 7,7 cm (*Т. 9/3*).

Гроб 17/79: Лоше очуван скелет без лобање, неутврђеног пола. На подлактицама нађене две наруквице. Једна је затворена бронзана наруквица чији је обруч начињен имитирањем уплетених жица ливењем, са псеудокрајевима који се завршавају животињским главама; пречник 8 cm (*Т. 9/7*). Друга наруквица је такође бронзана, затвореног типа, али глатке површине, са псеудокрајевима који се завршавају главама животиња са чије су обе стране урезани Х мотиви између две попречне линије; пречник 7,8 cm (*Т. 9/5*). Из гроба потиче и једна бронзана S карика пречника 2 cm (*Т. 9/4*), као и стаклена биконична перлица (*Т. 9/6*).

Гроб 18/79: Неутврђен пол скелета. Нађена два бронзана прстена D пресека чија је спољашња страна наребрена на различите начине – код једног се налази урезан мотив јелове гранчице, а код другог попречни урези уз обе ивице; пречник 2,2 cm (*Т. 9/13–14*).

Гроб 26/79: Скелет женске особе уз који је нађена бронзана S карика.

Гроб 28/79: Скелет особе мушког пола. У пределу врата и груди покојника било је седам кружних, ситних апликација од позлаћеног сребра, са испупчењем у средини, које уз рубове имају ситне перфорације. На полеђини се налазе две нитне за причвршћивање; пречник око 1,5 cm (*Т. 10/9*). На рукама покојника су била два затворена бронзана прстена D пресека, украшена дуж спољних ивица са два реда косих и попречних уреза; пречник 2,2 cm (*Т. 10/10–11*).

Гроб 31/79: Непознат пол скелета. У гробу откривена једна бронзана S карика.

Гроб 33/79: Неутврђен пол. Уз скелет нађене две бронзане S карике пречника 2,1 и 2,5 cm (T. 9/17–18) и два бронзана прстена D пресека са рељефном површином изведеном косим урезима, пречника 2,2 и 2,3 cm (T. 9/15–16).

Гроб 39/79: Неутврђен пол. Уз скелет затечен нож.

Гроб 47/79: Лоше очуван скелет, нађене две бронзане S карике.

Гроб 50/79: Скелет у згрченом положају, неутврђеног пола. Једини налаз представља једноставна бронзана карика отворених крајева, неправилног елипсоидног облика.

Гроб 56/79: Скелет женске особе. Откривене две сребрне S карике, пречника 2,4 и 2,5 cm (T. 10/4–5).

Гроб 58/79: Уз скелет непознатог пола откривен само нож, дужине око 12 cm (T. 10/6).

Гроб 63/79: Лоше очуван скелет. Откривене две бронзане S карике, пречника 2,2 cm (T. 10/7–8).

Гроб 66/79: Неутврђен пол. Уз скелет су нађени фрагментована сребрна апликација са ситним кружним украсима по бордури, ширине 1,6 cm (T. 10/3), овална гвоздена пређица, дим. 3,4 x 2,4 cm (T. 10/2) и један нож са фрагментованим сечивом, дужине око 8 cm (T. 10/1).

Гроб 10/80: Највероватније скелет женске особе. На обе руке у пределу подлактица нађена по једна наруквица: једна је тања бронзана наруквица правоугаоно-овалног пресека, отворених и нешто стањених крајева (пречник око 6,5 cm) (T. 9/9), а друга је масивнија, пуноливена наруквица полукружног пресека тела, декорисана низовима попречних уреза на спољној површини, са отвореним крајевима који се завршавају стилизованим животињским главама (пречник 7 cm) (T. 9/11). У пределу шака су била два затворена, неукрашена, бронзана прстена D пресека; пречник 2,2 и 2,3 cm (T. 9/8, 10).

Гроб 109: Девастиран гроб из кога потиче бронзана наушница од жице, спирално увијеног завршетка (тзв. наушница са стошцем); висина наушнице 2,5 cm (T. 9/12).

Смештај материјала: Градски музеј, Суботица

Библиографија: Szekeres, Szekeres 1996, 31–62, 63–64, T. XXVII–XLII; Czékus 1994, 21–38; Czékus 2007, 51–66.

26. Палић, локалитет Жута обала

Подаци о локалитету и налазима: У земљаним радовима 1894. године на овом потезу је нађена једна узенгија приписана раномађарском периоду. Налаз је без ближег описа. Нема података о скелетним остацима коња.

Смештај материјала: Градски музеј, Суботица

Библиографија: Димовски, Секереш 2012, 9; Radičević, Špehar 2015, 156 (25).

27. Хајдуково, локалитет Кеваго (Т. 31/9)

Подаци о локалитету и налазима: Локалитет се налази на мањем узвишењу са јужне стране пута Суботица-Сегедин, код основне школе Кеваго. На основу рекогносцирања и пробних ископавања Градског музеја Суботица раних шездесетих година, установљено је постојање средњовековног насеља са црквом и некрополом (*кат. бр. 153*). Резултати радова нису публиковани.

У литератури су једино илустрована два прстена од којих се један може приписати раном бјелобрдском материјалу. Начињен је од двоструко спирално увијене тракасте бронзане жице; пречник 1,8 cm (*Т. 31/9*). Други, бронзани прстен, са кружно проширеном главом на којој се налази четвороугаоно лежиште за камен, можда припада позном средњем веку. Не располаже се археолошким подацима о гробовима и црквеној грађевини, али на њихово постојање указује грађевински шут и људске кости.

Смештај материјала: Градски музеј, Суботица

Библиографија: Szekeres, L. 1977, 13 (8); Станојев 1989, 125, кат. бр. 682–683.

28. Хајдуково, локалитет Физфашор

Подаци о локалитету и налазима: На Физфашору је 1957. пронађен коњанички гроб. У музеј је доспела само једна узенгија приписана раномађарском периоду. Налаз без ближег описа, нема података о евентуалној сахрани коња.

Смештај материјала: Градски музеј, Суботица

Библиографија: Димовски, Секереш 2012, 9; Radičević, Špehar 2015, 155 (10).

29. Хајдуково (Чурго), локалитет Переш

Подаци о локалитету и налазима: Године 1960. на Перешу је у земљаним радовима откривен коњанички гроб из кога потичу жвале и пар узенгија. Узенгије су крушколиког

облика, са издуженом и заобљеном плочицом за ремен која је изједна спојена са бочним странама, стопа веома заобљена. Нема података о сахрани коња.

Смештај материјала: Градски музеј, Суботица

Библиографија: Bálint 1991, 248 (224), Taf. LXII.b/8–9; Димовски, Секереш 2012, 9; Tákačs 2013, 657 (36) 1. kőr (погрешно назначено место налаза Хајдуково – Физфашор); Radičević, Špehar 2015, 155 (11).

30. Хајдуково (Чурго), локалитет Палићки салаши бр. 64

Подаци о локалитету и налазима: У непосредној близини салаша 1985. откривен је женски гроб са налазима сребрне наруквице и минђуше, без ближег описа. Опредељен у време насељавања Мађара. Не располаже се подацима о условима открића.

Смештај материјала: Градски музеј, Суботица

Библиографија: Риц 1997b, 205.

31. Суботица, локалитет Неђхаломдиле (Négyhalomdűlő)

Подаци о локалитету и налазима: На потесу Неђхаломдиле који се налази на самој граници између Србије и Мађарске, а припада општини Суботица, 1942. године су откривена два раномађарска гроба. У једном гробу су уз парцијални скелет коња, пар узенгија, жвале, копчу и украсне делове коњске орме у виду розета, откривени масиван златан прстен са круном и стакленим улошком и златна наушница са „кугластим привеском“. У другом је наводно нађена само коњска лобања. Спомињу се и налази перли и дугмади без ближег описа.

Смештај материјала: Мађарски национални музеј, Будимпешта

Библиографија: Kovács, L. 1991, 421 (76); Révész 1993, 398–399, cat. no. 57; Mesterházy 1996d, 353; Димовски, Секереш 2012: 8–9; Radičević, Špehar 2015, 156 (31).

32. Хоргош (Носа), локалитет Переш

Подаци о локалитету и налазима: На локалитету је давне 1870. године откривен коњанички гроб, у коме је уз људски скелет затечен и парцијални скелет коња. Гробне налазе чини једна узенгија, фрагментоване жвале са псалијом и неколико кружних апликација коњске орме украшених мотивом розете. Узенгија је крушколиког облика, заобљених страница.

Смештај материјала: Градски музеј, Суботица

Библиографија: Szél 1872, 40–43; Fehér et al. 1962, 41 (416); Риц 1979, 31 (46); Bálint 1991, 224 (106), Taf. LXII.b/7; Димовски, Секереш 2012, 8; Radičević, Špehar 2015, 155 (13).

33. Хоргош (Носа), локалитет Хинга

Подаци о локалитету и налазима: У подножју брда Хинге, где је откривена позна бјелобрдска некропола (*кат. бр. 106*), евидентиран је и један коњанички гроб приписан добу насељавања Мађара. Данас се у музеју чува остеолошки хумани и археозоолошки материјал (парцијални скелет коња), али нема података о гробном инвентару.

Сместиј материјала: Градски музеј, Суботица

Библиографија: Димовски, Секереш 2012, 7–16; Radičević, Špehar 2015, 155 (12).

34. Хоргош, локалитет Рек-мајур (Камараш, Буцак) (Т. 8/1–5, Т. 33/7)

Подаци о локалитету и налазима: Локалитет се налазио са јужне стране железничке пруге Хоргош-Сегедин, на приватном имању Ивана Река, где је приликом земљаних радова 1894. откривена некропола. Процењује се да је том приликом уништено око 20 гробова. Прикупљени су предмети из три гробне целине, од чега две по свој прилици припадају нешто познијем раздобљу, око средине 11. века (*кат. бр. 108*).

Гроб 1 (погрешно означен као гроб 3 код: Станојев 1989): Гроб са парцијалном сахраном коња и две различите узенгије крушколиког облика - једна заобљених страница, са широком четвороугаоном петљом за ремен, дим. 15 x 11 cm (*Т. 8/1*) и друга, која има равне странице и квадратну петљу, дим. 15 x 12 cm (*Т. 8/2*). Овом гробу су у старијој литератури (Hampe 1905) приписани и неки други налази са истог локалитета, непознатих услова открића. То су умбо штита, копча са штитасти трном, окови гвоздене ведрине и ритуално савијен мач. Према Ласлу Ковачу (Kovács, L. 1992) ти налази не припадају мађарском гробу, већ некој ранијој германској сахрани.

Ипак, чини се да треба задржати резерву када је реч о опредељењу мача и ведрине са локалитета Рек-мајур (*Т. 8/4; Т. 33/7*), док умбо и копча несумњиво не припадају овде разматраном раздобљу.

1. Од ведрине је очувано неколико гвоздених обруча који су држали дрвени реципијент, као и дршка са кукама за качење; процењује се да је пречник ведрине износио 15 cm (*Т. 8/4*).

2. Мач са локалитета Рек-мајур има савијено сечиво и ромбоидно обликовану накрсницу, слично као код каснокаролиншких мачева који су иначе коришћени у Карпатској котлини. Недостаје јабука мача. Није позната његова укупна дужина (*T. 33/7*). Локалитет смо определили у раномађарски период због парцијалне сахране коња са узенгијама, али није искључено ни нешто позније датовање, уколико је заиста реч о каролиншком мачу, будући да се такви налази углавном полажу у гробове од последњих деценија 10. века.

3. Истом периоду могу припадати још два нестратифицирана налаза: а) посребрена кружна аплика са калотастим испупчењем, пречника 2,9 cm (*T. 8/5*) и б) дугачак (бојни ?) нож са широким трном за дршку, дужине око 21 cm (*T. 8/3*).

Смештај материјала: Мора Ференц музеј, Сегедин

Библиографија: Tergina 1894, 203–206; Hampel 1905, *Alterthümer II*, 534–537; Fehér et al. 1962, 42 (417); Риц 1979, 32 (54); Станојев 1989, 126–128, кат. бр. 697–702; Bálint 1991, 224 (107); Kovács, L. 1991, 415 (42); Kovács, L. 1992, 58–60, *kép 12/1–3*; Димовски, Секереш 2012, 8; Radičević, Špehar 2015, 155 (14).

35. Мали Песак, локалитет Хумка

Опис и услови налаза: У земљаним радовима 1958. на приватном имању источно од насеља, на узвишењу које носи назив „Хумка“, пронађен је гроб коњаника. Уз људски скелет су откривени скелетни остаци коња, сребрне апликације (окови) и једна сабља. Налази су изгубљени, а о њима су музејски радници добили посредне податке од мештана. Не располаже се ближим описима налаза нити је позната њихова позиција у гробу.

Библиографија: Bálint 1991, 234 (126); Риц 1979, 33 (60); Димовски, Секереш 2012, 8; Radičević, Špehar 2015, 155 (17).

36. Мале Пијаце (Киспијац), локалитет Обала Киреша

Подаци о локалитету и налазима: На обали речице Киреш 1964. је пронађен коњанички гроб, у коме су уз људске и коњске скелетне остатке нађене сребрне апликације, о којима нема ближих података у литератури. Налази су у међувремену изгубљени. Данас се у суботичком музеју чува људска лобања са локалитета.

Библиографија: Риц 1979, 33 (59); Bálint 1991, 234 (133); Димовски, Секереш 2012, 9; Radičević, Špehar 2015, 155 (18).

37. Мале Пијаце (Киспијац), локалитет Богарзо

Подаци о локалитету и налазима: Са потеса Богарзо сомборски музеј је 2008. године на поклон добио једну узенгију и коњске жвале. Налази вероватно потичу из коњаничког гроба који је уништен приликом копања канала. Не располаже се описом налаза, нити има података о стручном обиласку терена.

Смештај материјала: Градски музеј, Суботица

Библиографија: Димовски, Секереш 2012, 9; Radičević, Špehar 2015, 155 (19).

38. Трешњевац, непознат локалитет (Т. 32/1)

Подаци о локалитету и налазима: Године 1969. у северном делу трешњевачког атара, на непознатој локацији, откривен је један карактеристичан налаз - велико позлаћено дугме великоморавског типа са флоралним украсима од филиграна. У стручној литератури је протумачено као налаз из мађарског гробља, иако нема података о другим налазима нити о скелетним остацима који би упућивали на некрополу. Прецизне димензије налаза су непознате (оваква дугмад обично имају пречник између 2 и 3 cm).

Смештај материјала: Градски музеј, Сента

Библиографија: Риц 1979, 36 (92); Kovács, L. 1991, 420 (70); Bálint 1991, 259 (307), Abb. 49,3.

39. Трешњевац, локалитет Пољопривредно добро Ударник (Т. 2/9–10)

Подаци о локалитету и налазима: Са локалитета потиче више металних налаза, највероватније из девастиране некрополе.

1. Деветнаест фрагментованих дводелних привезака израђених од бронзе са позлатом, од којих су сачувани само кружни (горњи) делови са калотастим испупчењем у средишту. На једном делу имају кукицу за причвршћивање доњег дела који недостаје, а на полеђини две петље за причвршћивање; пречник 1,2–1,4 cm (Т. 2/9).

2. Једна бронзана позлаћена аплика са кружним удубљењем у средини; пречник 1,4 cm (Т. 2/9a).

3. Сребрни прстен чија је глава, обликована у виду цвета са четири латице, причвршћена за тракасту карику помоћу два наспрамно постављена закивка. У средишњем делу се налази испупчени стаклени уметак; пречник 2,7 cm, димензије главе 2,7 cm (Т. 2/10).

Смештај материјала: Градски музеј, Сента

Библиографија: Станојев 1989, 115, кат. бр. 632–635.

40. Сента, локалитет Фаркаш тања (Т. 11, Т. 31/8, 14)

Подаци о локалитету и налазима: Некропола се развијала на хумци у непосредној близини локалитета Папхалом где се налазило нешто позније гробље (*кат. бр. 115*). У истраживањима која је 1943. обавио Археолошки институт из Сегедина испитан је мањи део некрополе, укупно 18 гробова. Не располаже се подацима о полној припадности сахрањених, оријентацији и другим детаљима везаним за сахрањивање, нити је познат положај налаза у гробовима .

Гроб 2: Из гроба потичу укупно четири бронзане S карике; једна нешто већих димензија, пречника 3 cm (Т. 11/1) и три приближно једнаке, мање карике, пречника између 1,3 и 1,5 cm (Т. 11/2–4).

Гроб 6: У гробу је нађена једна дебља бронзана карика отворених крајева, можда прстен; пречник 2,7 cm (Т. 11/5).

Гроб 8: Из гроба потичу две бронзане S карике различитих димензија, пречника 1,6 и 2,6 cm (Т. 11/6–7) и један сребрни ливени прстен, дебљег четвороугаоног пресека алке, отворених и спојених крајева. Прстен је у горњем делу украшен са три групе гранула, при чему се у средини налази највећа скупина гранула која заправо подражава круну; пречник прстена износи 2,4 cm (Т. 11/8, Т. 31/14).

Гроб 10: Један бронзани прстен, заобљеног (D) пресека, украшен паралелним, косим урезима; пречник 2,4 cm (Т. 11/9).

Гроб 11: Један бронзани ливени прстен (кружног или ромбоидног пресека?) отворених и стањених крајева; пречник 2,3 cm (Т. 11/10).

Гроб 13: Поред две неједнаке бронзане S каричице (пречник 1,4 и 2,4 cm) (Т. 11/14–15), огрлице начињене од мноштва стаклених овалних перлица (Т. 11/16) и једног сребрног прстена од четвороструке уплетене жице, отворених крајева који се додирују (Т. 11/13, Т. 31/8), у гробу су затечена два сребрна денара Стефана I (997–1038).

Гроб 14: Три бронзане S карике различитих димензија и једна оловна игленица чија је спољна површина украшена паралелним косим урезима (Т. 11/19–22).

Гроб 15: У гробу је нађена једна бронзана S карика; пречник 2,4 cm (Т. 11/11).

Гроб 18: У гробу је нађена једна бронзана S карика; пречник 2,3 cm (Т. 11/12).

У прегледном раду Ласка Ковача (Kovács, L. 1991) се налази додатни податак да су у још неколико гробова документовани новчићи Стефана I (997–1038), али и Петра I

(1038 –1041, 1044 –1046) и Андрије I (1046 –1060), што показује да је некропола трајала отприлике до краја друге трећине 11. столећа.

Смештај материјала: Градски музеј, Сента

Библиографија: Foltiny, Korek 1946; Jovanović 1977, V. 152, T. XII/1–6; Szekeres 1977, 23 S 24 (44); Станојев 1989, 109, 113, кат. бр, 610–631; Марјановић-Вујовић, Томић 1982, 44 S 45; Kovács, L. 1991, 414 (34/2), Abb. 2/2; Bálint 1991, 261 (327); Bikić 2010, 108, sl. 81/9.

41. Сента, непознат локалитет

Подаци о локалитету и налазима: Са непознатог налазишта у Сенти потиче солид Константина VII Порфирогенита и Романа II (948–959).

Смештај материјала: Непознато

Библиографија: Kovács, L. 1989, 77 (450).

42. Горњи Брег (Сента), локалитет Ватрогасни магацин

Подаци о локалитету и налазима: На локалитету је крајем шездесетих година прошлог века случајно документован један средњовековни гроб. Петер Риц (1979) описује гроб као „раномађарски“ али не даје податке о налазима, док се код друга два аутора (Kovács, L. 1991; Bálint 1991) спомињу налази дводелних срцоликих привезака, без ближег описа.

Смештај материјала: Градски музеј, Сента

Библиографија: Риц 1979, 36 (91); Kovács, L. 1991, 418 (57); Bálint 1991, 219 (74).

43. Мол (Ада), непознат локалитет

Подаци о локалитету и налазима: На данас непознатој локацији у Мољу 1897. је ископан један гроб који је садржао налазе дводелних срцоликих привезака, фрагментован прстен и наруквицу од уплетене жице. Налази су без детаљнијег описа.

Смештај материјала: Мађарски национални музеј, Будимпешта

Библиографија: Bálint 1991, 241 (173); Kovács, L. 1991, 419 (63).

44. Бечеј, непознат локалитет

Подаци о локалитету и налазима: Са непознатог потеса између Бечеја и Бачког Петровог Села потиче неколико налаза накита: пар бронзаних наруквица рељефне површине са псеудокрајевима у облику животињских глава, један сребрни прстен од уплетене жице и једна S карика. Доспели су у музеј 1900. године. Налази су без ближег описа и

илустрација, али се према сумарном опису закључује да припадају раној бјелобрдској фази.

Смештај материјала: Мађарски национални музеј, Будимпешта

Библиографија: Fehér et al. 1962, 23 (64); Kovács, L. 1991, 417 (53); Kovács, L. 1994, 130 (183–184).

45. Бачко Градиште, непознат локалитет

Подаци о локалитету и налазима: Са непознатог налазишта из Бачког Градишта потичу две бронзане наруквице чији је обруч изведен имитацијом уплетених жица ливењем, а отворени крајеви се завршавају стилизованим животињским главама. Не располаже се илустрацијом налаза.

Смештај материјала: Мађарски национални музеј, Будимпешта

Библиографија: Válint 1991, 210 (8); Kovács, L. 1994, 130 (183–184).

3.1.2. Некрополе са раномађарским и бјелобрдским материјалом у Банату

46. Рабе, локалитет Железничка станица (Т. 16/10–19)

Подаци о локалитету и налазима: На простору железничке станице у малом севернобанатском насељу Рабе 1912. случајно су откривена три гроба са бјелобрдским налазима. Грбови су били укопани на дубини од око 2 m. Из њих потичу следећи налази:

1. Седам дводелних привезака, скромне израде, од бронзе (Т. 16/10–16, Т. 29/7).

Привесци се састоје од горњег, кружно обликованог, дела са калотастим испупчењем у средини, и листолико обликованог доњег дела са капљичастим завршетком на врху. Имају рељефно украшену површину, са ситним испупчењима у симетричном распореду који прате листолики облик привеска. Два примерка су, чини се накнадно перфорирана, тј. имају по три кружна отвора у троугаоном распореду; укупна дужина привезака око 5 cm (Т. 16/9–10).

2. Два масивнија бронзана прстена ромбоидног пресека отворених и стањених крајева, пречника 2,4 и 2,5 cm (Т. 16/18–19).

3. Затворен бронзани прстен наребрене површине, пречника 2,2 cm (Т. 16/7).

На оближњем узвишењу (потез Острво Анка: *следећи кат. број*) откривени су налази раномађарског порекла.

Смеиштај материјала: Мора Ференц музеј, Сегедин

Библиографија: Fehér et al. 1962, 52 (633); Kovács, L. 1991, 419 (67); Kovács, L. 1992, 60–62, 14. kép/1–13; Гирић 1996, 141 (2); Radičević, Špehar 2015, 156 (28).

47. Рабе, локалитет Острво Анка (Анка Сигет) (Т. 12/2)

Подаци о локалитету и налазима: На јужној страни брдовитог узвишења на острву Анка у севернобанатском насељу Рабе, откривен је део раномађарске некрополе у земљаним радовима 1891. године. Према подацима Јаноша Рајзнера, кустоса музеја у Сегедину, том приликом је испитано седам гробова оријентисаних правцем север-југ. У три гроба није било налаза, док је у четири гробне целине затечен раномађарски накит.

Гроб 1: Уз лобању нађена једна фрагментована сребрна наушница са позлатом. Елипсоидна карика украшена линеарним урезима, отворена и стањена на једном крају. Привезак је издужен, састоји се од три или четири ромбоидно обликована сегмената, на којима се налазе ситни кружни отвори; висина наушнице око 6 cm (Т. 12/2).

Гроб 2: У пределу грудног коша затечене две једноставне кружне апликације од сребрног позлаћеног лима, са кружним удубљењем у средишњем делу. На полеђини су две петље за причвршћивање (пречник 1,5 cm).

Гробови 3 и 4: У гробовима је нађено по неколико перфорираних каури пужева, који су највероватније чинили део огрлице.

Смеиштај материјала: Мора Ференц музеј, Сегедин

Библиографија: Reizner 1891, 209–210; Fehér et al. 1962, 52 (633); Révész 1988, 149, 5. kép 1; Bálint 1991, 247 (215); Kovács, L. 1991, 411 (30); Kovács, L. 1992, 60–62, 14. kép./1.1–4a, 2.5–6, 3; Станојев 1989, 99, кат. бр. 521–523; Гирић 1996, 141 (1); Radičević, Špehar 2015, 156 (27).

48. Банатско Аранђелово, локалитет Виноград-железничка станица (Т. 1/2, Т. 12/3–20, Т. 29/2, 5, Т. 30/1, Т. 33/9–1, Т. 37/6)

Подаци о локалитету и налазима: Некропола се налазила на хумци која је оштећена изградњом железничке пруге крајем 19. и почетком 20. века. Данас познат материјал углавном потиче из уништених гробова. У ископавањима која је 1901. и 1903. године обављао сегедински музеј истражено је око двадесет гробова, у којима углавном није било налаза, осим што су у два случаја откривене коњске лобање.

Једине документоване целине представљају три гроба касније бјелобрдске фазе, приближно из друге половине 11. века, уз још неколико случајних налаза (*кат. бр. 122*).

Изгледа да је истраживање обављено на периферији некрополе где су гробови били разубјени. Уништавање овог гробља је настављено у земљаним радовима током наредног периода, све до 1909. године, када су последњи налази са локалитета доспели у сегедински музеј. Реч је по свој прилици о локацији која је коришћена за сахрањивање са временским хијатусом од неколико деценија, а можда и нешто више од педесет година, што би значило да су постојале две некрополе.

Већи део грађе објављен је у монографији Небојше Станојева (1989), док је комплетан материјал са некрополе, прикупљен између 1898. и 1909. године, приказан код Kovács, L. 1992. Убедљиво највећи број налаза са локалитета припада раномађарском материјалу:

1. Наушница сачињена од троугаоно обликованог горњег дела са вегетабилним украсом и доњег, висећег дела, којег чини пет лоптастих украса једнаке величине. Израђена од сребра, позлаћена, висина 9,5 cm (*T. 12/3*).

2. Више карика тањег или дебљег пресека, различитих димензија, отворених и равних крајева, који се у неким случајевима додирују. Претежно израђене од сребра (*T.12/4–5*).

3. Три једноделна листолика привеска од сребрног лима са тракастом петљом. Два имају благо испупчење у средишњем делу које прати облик привеска, а трећи је декорисан урезаним вегетабилним орнаментом; дужина 4,5 cm (*T. 1/2*).

4. Неколико врста апликација и украса за одећу:

а) Две мање сребрне кружне апликације са плитким кружним удубљењем у средини и две петље на полеђини; пречник 1,6 cm (*T. 12/13*).

б) 23 кружних, нешто већих апликација (од којих су неке фрагментоване), израђене од сребрног лима са позлатом, са кружним украсом у средини и полукружним украсима уз ивице тако да формирају мотив розете (цвета), на полеђини имају петље; пречник 3 до 3,2 cm (*T. 12/11*).

с) Једна сребрна апликација квадратног облика са већим кружним отвором у средини, око кога су распоређена четири вегетабилна украса; на полеђини су нитне за пришивање; дужина/ширина 2,3 cm (*T. 12/15*).

d) Две ромбоидне сребрне апликае са нитнама на полеђини, једна декорисана кружним испупчењима уз ивице (*T. 12/16*), а друга има крстолико распоређена, већа, испупчења на крајевима (*T. 12/17*). Дужина аплика око 2,5 cm, ширина 1,3-1,4 cm.

e) Пет мањих сребрних апликација облика заобљеног квадрата, украшене вегетабилним орнаментом и калотастим испупчењима, са петљама на полеђини или петљом на горњем делу као за привезак; дим. 1,7 x 1,3 cm (*T. 12/18*).

5. Два срцолика дводелна привеска од сребра са позлатом. Један састављен од кружног горњег дела са калотастим испупчењем у средишту и срцолико обликованог, и на месту где се провлачи петља, проломљеног, доњег дела; дужина 2,9 cm (*T. 12/7, T. 29/2*). Други привезак сачињен од правоугаоне плочице са три овална испупчења и срцолико обликованог доњег дела на коме је техником проламања изведен троугаони отвор са два кружна поља, на крају је тролисни завршетак; дужина 4 cm (*T. 12/6, T. 29/5*).

6. Три дугмета лоптастог облика и два дугмета печуркастог облика, са издуженом петљом, израђени од бронзе.

7. Пет тракастих наруквица од сребрног лима, са отвореним и проширеним крајевима. Две наруквице на крајевима имају причвршћен листолики додатак са удубљењем за украсно стакло (*T. 12/19*). Остале наруквице немају украсе, већ су проширења глатка (на једној наруквици су очуване перфорације од закивака за украс, *T. 12/20*). Пречник наруквица 7 до 7,3 cm, ширина траке 1,5 cm.

8. Једна бронзана наруквица, танког округлог пресека, чији су крајеви украшени попречним урезима.

9. Две обичне бронзане наруквице, тањег, округлог пресека са отвореним и суженим крајевима, који се код једног примерка преклапају.

10. Три бронзане наруквице од троструке уплетене жице, са отвореним, кружно проширеним и удвојеним крајевима.

11. Сребрни позлаћен прстен чија је глава обликована у виду цвета, са лежиштем за украсни камен (који недостаје) (*T. 12/8*) и један сребрни прстен са малом овалном главом украшеном урезима (*T. 12/9*). Укупна висина прстења, са круном око 2,5 cm.

12. Три срцолике (појасне?) бронзане апликације са позлатом, декорисане тролисном палметом, са лоше очуваним закивцима на полеђини. Секундарно изведене перфорације могу да указују на њихову пренамену; дим. 2,5 x 2,1 cm (*T.12/14*).

13. Бронзани украс за обућу (чизме) специфичног облика, на једном делу сужен и завршен печуркастим проширењем, украшен волутама; на полеђини има три закивка за причвршћивање; дужина 3 cm (*T. 12/10*).

14. Шест узенгија крушколиког облика, равних или благо заобљених страна (три фрагментоване), висине између 13 и 15 cm (*T. 33/11*). Једна широка узенгија која је више округлог облика, попут авародопских примерака, са равном стајном плочом; висина 12 cm (*T. 33/10*).

15. Једна добро очувана псалија која на крајевима има проширења печуркастог облика; дужина око 11 cm (*T. 33/9*). Од коњске опреме је нађено и неколико фрагментованих коњских жвала и овалне гвоздене пређице.

16. Бронзани оков за коњску орму, кружног облика, са испупчењем у средини, декорисан четворолатичном розетом; пречник 2,6 cm (*T. 12/12*).

Из девастираних гробова потичу један перфориран животињски зуб (очњак), фрагментован нож и цео лонац (*T. 37/6*) који се не могу ближе хронолошки одредити до у период 10–11. века.

Смештај материјала: Мора Ференц музеј, Сегедин

Библиографија: Reizner 1898, 190–192; Tömörkény 1904, 263–271 (A, C, D); Hampel 1905, II, 654–656, III. Taf. 430; Hampel 1907, T. 20–21; Fehér et al. 1962, 22 (55); Giesler 1981, 157; Demo 1983, 271, 280, sl. 8/5; Révész 1988, 149, 3. kép 6; Станојев 1989, 14–19, кат. бр. 1–13, 14 (?), 16–22, 31, 33, 34–50, 55–56, 58–75; Bálint 1991, 245 (198), Abb. 57; Kovács, L. 1991, 402–403 (2); Kovács, L. 1992, 37–57, 2. kép/1–7, 8(?), 9–12, 15, 3. kép/16–22, 4. kép/25–28, 32–75, 5. kép/76–81, 93, 6. kép/ 91–92, 7. kép/94–97, 100, 8. kép/98–99, 101, 104, 106, 9. kép/107–109, 111–112, 10. kép/122–123, 129–134, 11. kép/136–139, 140 (?), 141–142; Гирџић 1996, 142–143 (7); Radičević, Špehar 2015, 154 (2), fig. 6/1.

49. Нови Кнежевац, локалитет Посед грофа Талијана (Буцак) (*T. 1/3, T. 17/1–10, T. 30/2, T. 32/5*)

Подаци о локалитету и налазима: Локалитет је случајно регистрован крајем 19. века у земљаним радовима на приватном поседу, неколико километара источно од Новог Кнежевца. Том приликом су, према неусаглашеним подацима, откривена два или три скелетна гроба. О гробовима нема детаљнијих података осим да су у једном од њих нађене кости коња. Током 1949. године приликом обраде земље на истом месту су констатовани и

људски скелетни остаци. У најновијем попису, налазиште се води као локалитет 97 (Радичевић et al. 2012a, 197).

Нађен материјал упућује на то да је локација коришћена за сахрањивање у различитим раздобљима средњег века, али се о њему налазе неуједначени подаци у литератури. Међу налазима је било раноаварских, раномађарских и бјелобрдских предмета. Раноаварским периоду припадају језичци за појас, окови коњске орме, узенгије и ушице од корица мача.

1. Препознатљив мађарски налаз (раније погрешно опредељен као аварски) представља крупан кружни украс - диск од бронзе са траговима позлате, пречника око 8 cm. У средишту је украшен ромбоидним тачкастим пољем, односно шематизованом представом сунца са зрацима (или пелтом), око кога су изведени вегетабилни орнаменти. Реч је о украсу за оглавље или крајеве плетеница женске популације (braid disc) (*T. 1/3*).

2. Затим, раздобљу 10. века приписана је и група налаза коју чине узенгија, копље, део мача, жвале и пређица (Станојев 1989). Међутим, овде не треба искључити могућност да материјал заправо припада добу аварске доминације, на шта је указао Ласло Ковач (Kovács, L. 1991; Kovács, L. 1995). На такву могућност упућују пре свега типолошке одлике узенгије (округли облик је особен за авародопске стремене, мада с друге стране, узенгија има широку стајну плочу типичну за мађарске примерке: *T. 17/4*). Ни појава копља није у пуној мери карактеристична за раномађарске ратничке сахране, али се ипак понекад среће, и то у нешто познијим гробљима са бјелобрдским материјалом. Копље је издуженог листоликог облика са наглашеним ребром и широким тулцем за дршку; недостају прецизни подаци о укупној дужини (*T. 17/1*). Напоследку, мач нема очувану (јабуку и накрсницу на основу којих би био ближе временски опредељен. Од мача је очувано веома фрагментовано сечиво (*T. 17/2*). Жвале су такође фрагментоване, сачињене од две прилепљене шипке савијене на крајевима у петље (алке недостају) (*T. 17/3*).

3. Док се у литератури углавном коментаришу налази ратничке опреме и украсног дела оглавља, мање је познато да су на истом налазишту откривени и други комади накита, под такође слабо познатим околностима.

а) Једна је сребрна наушница волинско-кијевског типа, са масивним привеском чији се доњи део састоји од три реда ситних и једног реда крупнијих гранула раздвојених филигранском жицом, док је на крају већа гранула. Горњи део привеска који надвисује карику начињен је од ситнијих и једне крупне грануле на врху, са венчићем филигранске

жице између. На карици са обе стране привеска налазе се по два венчића гранула; висина наушнице 3 cm (*T. 17/10, T. 32/5*).

b) Друга, бронзана наушница са Поседа грофа Талијана припада реткој врсти са четири ситне, овалне јагоде; висина без карике 3 cm (*T. 17/9*).

c) Нађене су и три наруквице од уплетене жице са петљама на крајевима (*T. 17/5–7*) и једна бронзана тракаста наруквица са отвореним, и споља посувраћеним крајевима (*T. 17/8, T. 30/2*).

Смештај материјала: Мађарски национални музеј, Будимпешта

Библиографија: Hampel 1900, 114–116; Hampel 1905, II, 668–669; Hampel 1907, 149–150, T. 38. A, B; Dimitrijević et al. 1962, 23; Bakay 1967, 129; Vinski 1970, T. VI/13; Kovács, L. 1971, 92; Станојев 1989, 66, кат.бр. 343–347; Kovács, L. 1991, 410–411 (24); Mesterházy 1994, 218, Abb. 12/7; Kovács, L. 1995, 178, Abb. 12/7; Гирић 1996, 142 (5); Fodor 1996d, 355; Fodor 1996g, 385–387; Радичевић et al. 2012a, 197; Radičević, Špehar 2015, 155 (22), fig. 6/4; Bóllók 2015a, 100. kép 6.

50. Црна Бара, локалитет Пркос (*T. 16/1–8, T. 29/6*)

Подаци о локалитету и налазима: Локалитет се налази на греди окруженој некада плавним тереном. Током 1943. и 1944. године у заштитним ископавањима зрењанинског музеја откривено је велико праисторијско насеље и део средњовековне некрополе. О гробовима данас не постоје ближи подаци јер је у ратним условима део документације изгубљен. У литератури се наводи број од десетак или можда неколико десетина гробова. Забележено је само да су скелети нађени на дубинама 0,80–0,90 m и да су било оријентисани по правцу запад-исток.

1. Једној гробној целини највероватније припада група од пет дводелних привезака израђених у сребру са позлатом. Састоје се од горњег четвороугаоног, и доњег, срцолико обликованог дела; украшени су кружним орнаментима и мотивом животињске/совине главе. Дим. горњег дела 1,6 x 1,6 cm, дим. доњег 3,1 x 2,1 cm (*T. 16/1–5, T. 29/6*).

2. На некрополи су још откривене: крупнија бронзана карика са раскуцаним крајем у облику слова О, пречника 3,5 cm (*T. 16/6*) и две бронзане наруквице начињене од уплетених жица у мрежастом преплету, са петљом и куком на крајевима, пречника 7,1 и 8 cm (*T. 16/7–8*).

У ширем смислу дводелни привесци би се могли приписати раномађарском хоризонту, док су наруквице и О карике више особене за бјелобрдски репертоар.

Чанад Балинт (Bálint 1991) на основу података које је добио од Данице Димитријевић наводи да из Црне Баре потичу још неки налази, попут фрагмента филигранске наушнице и прстена за косу, као и привесци, без ближег описа.

Током недавно спроведених систематских рекогносцирања општине К.О. Црна Бара стручна екипа је обишла локалитет, при чему је уз праисторијску и античку керамику евидентирана и уситњена средњовековна грнчарија 11–13. века. У новијем попису налазиште се води као локалитет 28 (Трифуновић et al. 2016).

Смештај материјала: Народни музеј, Зрењанин

Библиографија: Гарашанин, Гарашанин 1957, 202; Станојев 1989, 129–130, кат. бр. 703–708; Kovács, L. 1991, 416 (43); Bálint 1991, 219 (73); Гирић 1996, 143 (10); Radičević, Špehar 2015, 155 (7); Трифуновић et al. 2016, 78–83.

51. Мокрин, локалитет Перјаница

Подаци о локалитету и налазима: Материјал са локалитета потиче из приватне збирке Јаноша Сасера, учитеља из Мокрина. Према његовим подацима, налази су откривени у четири гробне целине. Реч је о једној сребрној и три бронзане тракасте наруквице, отворених и благо проширених крајева, те једној наруквици од дебље бронзане жице са посувраћеним петљама на крајевима. Спомињу се и налази две стаклене цевасте перле и бронзана S карика.

Чанад Балинт наводи да се у Националном музеју у Будимпешти чува један прстен и сребрни новчић из Мокрина, који су нађени 1936. године. Међутим, не даје ближе описе налаза.

Смештај материјала: Народни музеј, Зрењанин

Библиографија: Станојев 1989, 58, кат. бр. 297–304; Bálint 1991, 241 (174); Kovács, L. 1991, 410 (20); Гирић 1996, 145 (19).

52. Јазово, локалитет Пролетерска улица 24–28 (Т. 13/а, б, Т. 29/3, Т. 31/17, Т. 33/13)

Подаци о локалитету и налазима: Раномађарска некропола је случајно откривена приликом земљаних радова у сеоском домаћинству 1966. године. Лоцирана је на североисточној периферији села, односно на северној падини једне пешчане греде. Уследило је заштитно ископавање некрополе у организацији Народног музеја у Кикинди које је резултирало открићем десет гробова. У новијем попису налазишта, који је начињен

приликом систематског рекогносцирања општина у северном Банату, овај потез је означен као локалитет 34 (Трифуновић et al. 2016, 250).

Грбови су констатовани на дубинама између 0,80 и 1 m. Покојници су сахрањивани у обичним ракама правоугаоног облика, опружени на леђима, са рукама опруженим уз тело или положеним на грудима, односно карлици. Оријентација грбова је по правцу запад-исток. Нема података о томе да ли је обављена антрополошка анализа, па није јасно на који начин је извршена процена о полној припадности индивидуа.

Део јазовачке некрополе представља најбоље документоване грбове раномађарског периода у Србији. Откривени су сетови сребрних и позлаћених дводелних срцоликих привезака, као и једноделне ромбодине и кружне апликације и наруквице, обичне карике отворених и стањених крајева, дугмад и сл.

Гроб 1: Без налаза.

Гроб 2: Скелет особе мушког пола. Уз лобању нађена обична бронзана карика отворених крајева (пречник 2 cm), у пределу грудног коша четири лоптаста дугмета са издуженом петљом (дужина 1,5 cm). Уз десну руку кресиво.

Гроб 3: Скелет особе мушког пола уз кога су евидентирани остаци лобање коња и једна узенгија крушколиког облика, заобљених страница (дим. 17 x 14,4 cm). Непозната позиција налаза (*T. 33/13*).

Гроб 4: Непознат пол. Уз лобању нађена карика од бронзане жице, отворених и спојених крајева (пречник 2,2 cm).

Гроб 5: Добро очуван скелет особе женског пола. На грудима покојнице нађено неколико врста украса који су били пришивени на одећу, сви израђени од сребра са позлатом:

У пределу врата и кључних костију 12 дводелних срцоликих привезака који се састоје од приближно кружне (нешто издужене у доњем делу) плочице са кукицом за коју је причвршћен срцолико обликовани део са такође срцоликим отвором у средишњем делу, дужине 2,8 cm (*T. 13/a.1*) и још девет ситних једноделних срцоликих апликација, дим. 1,1 x 1,1 cm (*T. 13/a.2*).

Са обе стране пршљенова, у уздужним низовима, било је распоређено по шест већих кружних апликација са украсом од концентрично распоређених пунцираних кружића; пречник 3,2 cm (*T. 13/a.3*). По две апликације у облику петолатичног цвета, пречника 2,5 cm, су такође са обе стране грудног коша (*T. 13/a.4*) и још и 13 каури пужића (*T. 13/a.5*).

На десној руци покојнице затечене су две наруквице – једна од бронзе, тракаста, отворених и проширених крајева, пречника 6,2 cm (*T. 13/a.7*), и друга пуноливена бронзана, кружног пресека и стањених крајева украшених попречним урезима, пречника 7,5 cm (*T. 13/a.6*).

Гроб 6: Скелет женске особе. Уз лобању једна отворена карика од бронзане жице пречника 2,2 cm (*T. 13/b.1*). На горњем делу груди, у полукружном низу од једног рамена ка другом, распоређено 12 ромбоидних апликација са калотастим испупчењима, од сребрног позлаћеног лима, дим. 1,4 x 2 cm (*T. 13/b.2*).

Гроб 7: Без података о полу. Из гроба потичу четири дводелна срцолика привеска (од којих је један фрагментован) слични примерцима из гроба 5, дужине 3,6 cm (*T. 29/3*), те четири крупне квадратне апликације са вегетабилним орнаментима, таласасто изведених ивица, највероватније горњи делови дводелних украса за кафтан (дим. 2,9 x 3 cm). Сви украси су од позлаћеног сребра.

Гроб 8: Без података о полу. Уз скелет нађена једна ромбоидна апликација, иста као примерак из гроба 6.

Гроб 9: Скелет женске особе. Уз лобању отворена карика од дебље сребрне жице (пречник 2,7 cm). У пределу груди нађено укупно 13 различитих сребрних апликација, од којих су неке са позлатом: осам кружних са калотастим испупчењем у средини и радијалним урезима по рубу, на полеђини имају петљу за причвршћивање (пречника 1,2 до 1,6 cm), те пет ромбоидних аплика са рељефним испупчењима уз ивице и две перфорације за пришивање (1,5 x 2,6 cm).

Поред левог рамена покојнице затечено једно кружно бронзано дугме (апликација?) са удубљењем у средишту и дугачком перфорираном петљом на полеђини. Уз десну шаку нађен ливени прстен од лошег сребра са лименом калотастом главом украшеном техником псеудофилигранна и псеудогранулације. На крајевима карике, уз ивицу круне, налази се украс од три крупније, пљоснате псеудо грануле (висина прстена 2,2 cm, пречник главе 1,5 cm). Налаз је данас у фрагментованом стању ; инв. бр. А'2821 (*T. 31/17*).

Гроб 10: Скелет мушке особе. Уз карлицу затечене животињске кости.

Смештај материјала: Народни музеј, Кикинда

Библиографија: Demo 1983, 271, 280–281, sl. 8/4–5; Марјановић-Вујовић, Томић 1982, 39–40; Станојев 1989, 46–51, кат. бр. 229–266; Bálint 1991, 226–229 (111), Taf. XXXVIII/8, XXXIX/6, LVI.a/1–27, b.1–3, LVII.a/1–33, b/1–21; Гирић 1996, 144 (13); Radičević, Špehar

2015, fig. 7; Radičević, Špehar 2015, 155 (15), fig. 7; Трифуновић et al. 2016, 250–252; Радичевић et al. 2016, 347–350. .

53. Кикинда, локалитет ПК Банат-товилиште (или локалитет „Галад-ИПП Банат“)
(Т. 17/16–19)

Подаци о локалитету и налазима: Некропола је констатована 1965. године приликом земљаних радова, када је уништено неколико гробова. Један гроб је археолошки документовао Милорад Гирић, кустос Народног музеја у Кикинди.

Гроб 1: Правоугаона рака, дно раке на дубини 0,90 m. Добро очуван скелет (вероватно женског пола), оријентације северозапад-југоисток, са рукама опруженим поред тела, ноге такође опружене и паралелне. У пределу вратних пршљенова откривено девет сребрних кружних апликација са калотастим испупчењем у средини и по две петље за причвршћивање на полеђини, пречника 1,3 cm (Т. 17/16), у пределу обе кључне кости по једна сребрна аплика у облику четворолатичног цвета са две петље на полеђини, на којима су констатовани и остаци коже, дим. 2,4 x 1,9 cm (Т. 17/17–18). У пределу грудне кости затечена једна сребрна кружна са мотивом розете и четири наспрамна вегетабилна мотива на ивицама. На полеђини су нитне са остацима коже или тканине. Пречник аплика 2,3 cm (Т. 17/19).

Смештај материјала: Народни музеј, Кикинда

Библиографија: Станојев 1989, 53, кат. бр. 271–274; Bálint 1991, 232 (116), Taf. LX.b/4–6; Гирић 1996, 149–150 (37); Radičević, Špehar 2015, 155 (16).

54. Бочар, локалитет Буцак-економија (Т. 14, Т. 28/7, Т. 30/4, 7, Т. 32/6–7)

Подаци о локалитету и налазима: Средњовековна некропола је констатована приликом изградње економије Опште земљорадничке задруге Бочар и тада је уништено, према проценама, између 10 и 15 гробова. Контролом грађевинских радова 1961. и 1962. године је документовано осам гробних целина. На истом месту се наишло и на старију некрополу из периода 5–6. века.

Дубина укопавања на некрополи је износила између 0,70 и 1,30 m, а раке су биле правоугаоне без гробних конструкција. Оријентација гробова је по правцу запад-исток, руке положене уз тело или у пределу доње карлице. Од осам истражених гробова само су у два евидентирани налази:

Гроб 6: Скелет је већим делом уништен, положен на леђа, са опруженим ногама. Нађена једноставна бронзана наруквица стањених и отворених крајева, пречника 6,5 cm (Т. 14/8) и један веома кородиран предмет, можда нож.

Гроб 7: Скелет особе мушког пола, добро очуван; оријентација запад-исток, лева рука опружена уз карлицу, десна благо повијена и на десној карличној кости, ноге су опружене и паралелне. Поред главе и леве руке затечене две бронзане отворене карике, равних засечених крајева (једна фрагментована), пречника 2,5 и 3,1 cm (Т. 14/1–2), док су три ромбоидне стреле, кресиво и кремен откривени у пределу око леве шаке (Т. 14/3–7). Джина стрелица износи између 6,5 и 7 cm.

1. Група раномађарских налаза из уништених гробова:

а) Две обичне бронзане карике танког пресека и отворених крајева, пречника 2,1 и 2,5 cm (Т. 14/12–13).

б) Једноделни привезак од танког бронзаног лима срцолико-листоликог облика, рељефне површине; на врху тракаста петља; дим. 3,9 x 2,5 cm (Т. 14/11).

с) Бронзана наруквица од троструко уплетене дебеле жице са дуплим удвојеним петљама на крајевима, пречника 7 cm (Т. 14/14) и друга, бронзана пуноливена наруквица, танког пресека, отворених и заобљених крајева украшених плитким урезаним линијама; пречник 7,9 cm (Т. 14/10).

д) Такође је откривена и једна узенгија крушколиког облика, равних страница, дим. 15 x 13,2 cm (Т. 14/9).

2. Другој, бјелобрдској групи налаза из девастираних гробова припадају:

а) Пар ливених бронзаних наушница волинског типа, са ваљакастим гроздоликим привеском и по два венчића са обе стране привеска; пречник карике 2,5 cm (Т. 14/15–16).

б) Бронзано дугме печуркастог облика са нешто већом петљом, дужине 1,5 cm (Т. 14/18) и бронзани прапорац (Т. 14/17, Т. 28/7) украшен низом псеудогранула на спојевима калота и прорезом на доњем делу.

Смештај материјала: Народни музеј, Кикинда

Библиографија: Станојев 1989, 32–35, кат. бр. 167–184; Bálint 1991, 214 (29), Taf.

LVI.a/28–35, b.4–12; Гирић 1996, 146 (31); Јовановић, В. 1996, 92, Т. V, 3; Radičević, Špehar 2015, 154 (5).

55. Ново Милошево, локалитет Излаз (Т. 33/16)

Подаци о локалитету и налазима: Локалитет је девастиран земљаним радовима за изградњу пута Ново Милошево-Кикинда. У заштитним радовима Народног музеја Кикинде и Војвођанског музеја 1977. године евидентирано је између 13 и 15 гробова. Оријентација гробова је правцем запад-исток, покојници су укопавани у уске правоугаоне или елипсоидне раке, релативно плитко, на дубинама око 0,70 и 0,80 m.

Гроб 1: Непознат пол. Испод десне подлактице откривен нож, а изнад леве руке животињске кости.

Гроб 2: Непознат пол. Уз лево раме откривен један каури пуж.

Гроб 3: Слабо очуван скелет, без налаза.

Гроб 4: Непознат пол. Уз лево раме откривена фрагментована стрелица, а код шаке леве руке фрагментован нож. У пределу карлице затечено шест бронзаних дугмади печуркастог облика са дугачком петљом.

Гроб 5: Гроб женске особе у коме је нађена огрлица сачињена од неколико десетина разнобојних керамичких (?) перли украшених мотивом „окаца“, једног рибљег пршљена, две каури шкољке и једне крупније лепезасте шкољке. У пределу рамена нађена два лоптаста дугмета, а код једног лакта затечен фрагментован нож.

Гроб 6: Скелет мушке особе. У пределу грудног коша нађено бронзано дугме печуркастог облика и издужене петље.

Гроб 7: Непознат пол, вероватно мушки. У гробу нађен фрагментован оков тоболца.

Гробови 8 и 9 су без налаза.

Гроб 10: Скелет мушке особе. Поред леве стране, уз карлицу покојника, положен парцијални скелет коња са две троугаоно обликоване узенгије, дим. 16 x 13 cm (Т. 33/16), фрагментованим жвалама и пређицом.

Смештај материјала: Музеј Војводине, Нови Сад

Библиографија: Станојев 1989, 67–69, кат. бр. 348–364; Гирић 1996, 148 (33); Radičević, Šrehar 2015, 155 (23).

56. Нови Бечеј, локалитет Матејски Брод (Т. 15)

Подаци о локалитету и налазима: Вишеслојно налазиште Матејски Брод налази се на лесном платоу недалеко обале Тисе, у општини Нови Бечеј. Констатован је приликом заштитних ископавања 1949. године, а у периоду од 1952. до 1965. године је систематски

истраживан кроз сарадњу Народног музеја у Зрењанину и тадашњег Народног музеја у Вршцу. Откривени су моћни праисторијски слојеви и трагови средњовековног насеља из 11–13. века (*кат. бр. 180*).

На северној страни платоа се наишло на један усамљени коњанички гроб највероватније с краја 10. века. Гроб је био оријентисан правцем југозапад-североисток; скелет особе мушког пола добро очуван, руке покојника су у пределу груди, ноге опружене и паралелне. Уз покојника су нађени делови коњског скелета, коњска опрема и наоружање.

Са леве стране покојника биле су распоређене коштане оплате рефлексног лука; дим. бочних плочица 28 x 2,6 cm (*T. 15/1a*), а средишњих плочица 12 x 2,8 cm (*T. 15/1b*). Поред остатака лука нађени гвоздени делови тоболца (*T. 15/2*) и седам врхова стрела делтоидног облика и различитих димензија (најмања дужине 4 cm и највећа 9 cm); једна је била уз лобању (*T. 15/3*). У пределу десне карлице нађено кресиво у облику лире (*T. 15/5*), кремен и нож дужине 9 cm (*T. 15/4*). Ниже ногу је откривена коњска лобања са доњим деловима екстремитета, и уз њу две сличне узенгије крушколиког облика, заобљених страница, дим. 14 x 15 cm и 15 x 17,6 cm (*T. 15/6–7*) и правоугаона пређица, дим. 5 x 6 cm (*T. 15/8*). У пределу леве потколенице покојника у пределу потколице покојника биле су коњске жвале (*T. 15/9*).

Смештај материјала: Народни музеј, Зрењанин

Библиографија: Нађ 1953b, 114–116; Féher 1962, 52 (647); Станојев 1989, 63–65, кат. бр. 333–342; Маринковић 2006, 9, кат. бр. 167–176; Radičević, Špehar, 2015, 155 (21), fig. 2.

57. Нови Бечеј, непознат локалитет (T. 33/1)

Подаци о локалитету и налазима: Случајан налаз каснокаролиншког мача (спата типа W) чије је типолошко обележје кратка накрсница и полукружна јабука. Укупна дужина мача износи 0,90 m.

Смештај материјала: Народни музеј, Зрењанин

Библиографија: Vinski 1983, 10, 16, нар. 14, Т. II/1; Kovács, L. 1995, 178, Abb. 8/5; Алексић 2004, 262.

58. Тоба, непознат локалитет (T. 16/9)

Подаци о локалитету и налазима: У Градском музеју Вршца чува се мања група налаза (торквес, део наруквице и две S каричице) која потиче са непознате средњовековне

некрополе у малом месту Тоба, у средњем Банату. Налази су доспели у музеј посредством Феликса Милекера који је активно обилазио и сакупљао археолошки материјал из Баната крајем 19. и током раног 20. века. Подаци о месту и условима открића непознати.

1. Добро очуван бронзани торквес (инв. бр. Аа 4202), пречника око 14 cm, припада врсти пуноливених торквеса глатког обруча ромбоидног пресека. Крајеви су сужени и завршени повијеним кукицама за закопчавање (Т. 16/9).

2. Оштећен део бронзане наруквице у виду дебље жице, на коме су изведени коси урези тако да се добија утисак тордирања (Аа 4203).

3. Две бронзане каричице са S завршетком, пречника 2,5 и 3 cm (инв. бр. Аа 4204, 4205).

Смештај материјала: Градски музеј, Вршац

Библиографија: Непубликовано; музејска документација.

59. Банатски Деспотовац, локалитет Циглана (Т. 17/11–15, Т. 29/1)

Подаци о локалитету и налазима: На простору циглане јужно од села, са десне стране пута за Ботош, нађено је укупно 13 металних налаза који вероватно потичу из недокументоване некрополе. У зрењанински музеј су доспели као део приватне збирке.

1. Два масивна сребрна дводелна привеска, украси кафтана, припадају веома реткој врсти налаза из Војводине. Састављени су од горње плочице која је обликована у виду цвета са четири латице, са кукицом, за коју је причвршћен доњи, срцолико обликован део, израђен техником проламања тако да у средишњем делу има два кружна поља око којих су отвори; дим. 7 x 3 cm (Т. 17/11–12, Т. 29/1).

2. Другој групи припада девет фрагментованих дводелних привезака од којих су очувани горњи, ромбоидно обликовани делови, украшени стилизованим биљним орнаментима. Такође су израђени од сребра. Неки од њих имају очувану кукицу за коју је био прикачен недостајући (доњи) део привеска; дим. 2 x 1,3 cm (Т. 17/15).

3. Са локалитета потичу још две обичне сребрне карике, отворених и заобљених крајева, пречника 2,3 cm (Т. 17/13–14).

Смештај материјала: Народни музеј, Зрењанин

Библиографија: Станојев 1989, 13, кат. бр. 1–5; Bálint 1991, 219 (65), Taf. XLVI/3; Radičević, Špehar 2015, 154 (3).

60. Околина Зрењанина, непознат локалитет (Т. 33/5)

Подаци о локалитету и налазима: Случајан налаз каснокаролиншког мача (спата типа α) чија је одлика тзв. сочиваста јабука. Укупна дужина мача, без шиљка, је око 0,90 m.

Смештај материјала: Народни музеј, Зрењанин

Библиографија: Vinski 1983, 10, 28, нар. 20, Т. IV/1; Kovács, L. 1991, 422 (83); Kovács, L. 1995, 169, Abb. 14/2; Алексић 2004, 262.

* 60a¹⁵ Зрењанин, непознат локалитет

Подаци о локалитету и налазима: Из околине Зрењанина потиче један солид Константина VII Порфирогенита и Романа II Лакапина (948–959) и један бронзани новчић Јована Цимискија кован између 972. и 976. Нису секундарно пробушени.

Смештај материјала: Мађарски национални музеј, Будимпешта

Библиографија: Kovács, L. 1989, 84–85 (907, 922); Kovács, L. 1991, 422 (83/2).

61. Опово, непознат локалитет

Подаци о локалитету и налазима: Са непознатог налазишта на подручју Опова потиче налаз бронзаног новчића Јована Цимискија кованог између 972. и 976. године, без секундарне перфорације. Поклон мештанина музеју.

Смештај материјала: Мађарски национални музеј, Будимпешта

Библиографија: Kovács, L. 1989, 84 (920).

62. Локве, непознато налазиште (Т. 30/12)

Подаци о локалитету и налазима: Случајан налаз бронзане затворене пуноливане наруквице кружног пресека, са псеудокрајевима у виду две конфронтране главе животиња, које су спојене тракастим лимом. Тело наруквице украшено плитко урезаним косим канелурама; пречник 7,5 cm (Т. 30/12).

Смештај материјала: Народни музеј, Панчево

Библиографија: Станојев 1989, 57, кат. бр. 295; Трифуновић 1990а, кат. бр. 99, Т. IV; Kovács, L. 1994, 130 (185).

¹⁵ Због накнадног уношења нових локалитета у већ нумерисан каталог, на два места су поновљени бројеви локалитета, помоћу ознаке а (кат. 60а и 100а).

63. Николинци, локалитет Кинипиште (локалитет 42) (Т. 18)

Подаци о локалитету и налазима: Локалитет Кинипиште, који се налази на најнижем платоу Делиблатске пешчаре, документован је приликом рекогносцирања осамдесетих година 20. века. Реч је о вишеслојном локалитету са праисторијским, античким и средњовековним слојевима. Археолошка ископавања спроведена почетком деведесетих година прошлог века, у организацији Одељења за археологију Филозофског факултета у Београду, показала су да је насеље 12. века (*кат. бр. 193*) настало на простору (две?) старије, такође средњовековне, некрополе.

Истражено је релативно мало гробова, укупно 12. Приликом публикавања резултата ископавања исказана је претпоставка о постојању две некрополе због различите оријентације и удаљености између две групе гробова. Једну групу према Јасмини Живковић чине два гроба (гроб 1 и 2) оријентације северозапад-југоисток, односно север-југ, које је она приписала нешто ранијем раздобљу, 9. веку. Инвентар тих гробова чине ситне лоптасте перле, кресиво, ножеви и овална пређица, који, међутим, нису типолошки и хронолошки индикативни (*Т. 18/1–6*). У пределу ногу покојника у гробу 1 је нађен део скелета овце, највероватније у функцији гробног прилога.

Другу групу чини 10 гробова, оријентисаних правцем запад-исток, који се налазе на удаљености око 15-ак метара од претходних. Судаћи према малобројним налазима могу се одредити у прву половину 11. столећа.

Гроб 4: У гробу су нађена два прстена. Један је бронзани тракасти прстен, неукрашене али благо испупчене спољне површине, са отвореним и заобљеним крајевима, пречника 2 cm (*Т. 18/7*) и други, сребрни прстен, који представља ливену имитацију прстења од уплетене жице; пречник 2,3 cm (*Т. 18/8*).

Гроб 5: Дечији гроб у коме је нађена велика ниска од преко 300 стаклених разнобојних перли, различитог облика (лоптастих, овалних и аморфних), мада се на основу расположивог цртежа не може стећи поуздана представа о њиховом изгледу (*Т. 18/9*). Овај гроб је био укопан на мањој дубини од осталих.

У свим гробовима руке покојника су углавном смештене поред тела, а само су у једном случају биле на стомаку. Покојници су укопани у правоугаоне раке на једнаким дубинама, односно на апсолутним котама од око 0,80 m. Само у једном (гроб 3) су нађени остаци дрвета. Нису утврђене гробне конструкције.

Смештај материјала: Народни музеј, Панчево

Библиографија: Живковић, Ј. 1997, 143–154.

64. Ватин, локалитет Главна улица бр. 64 (Т. 32/2–3)

Подаци о локалитету и налазима: У Ватину је 1903. године откривен женски гроб са две луксузне лунуласте наушнице византијског порекла. Гроб није био документован, а налази су посредством Феликса Милекера доспели у вршачки музеј.

Наушнице су израђене од легуре сребра и злата у високим занатским техникама филиграна и гранулације, при чему је један примерак релативно добро очуван, а други је у знатној мери оштећен. Састоје се од карике и крупне лунуле са два лоптаста украса (јагоде) у угловима. Полукружна ивица лунуластог привеска има бордуру од наизменично распоређених троугаоних испуста од ситних гранула и кружних филигранских украса. По површини лунуле су такође аплицирани ситни филигрански кругови и капљичасти детаљи. Приближне димензије наушница износе 3,8 x 3 cm (Т. 32/2–3).

У прегледу П. Ланга (Lángo 2010b) погрешно је наведено да су оба налаза данас изгубљена. Увидом у материјал из Збирке раног средњег века Градског музеја Вршац, уверили смо се да се ове наушнице и даље чувају у музеју. Међутим, неопходна је хитна конзервација јер су лунуле у знатној мери патиниране.

Смештај материјала: Градски музеј, Вршац

Библиографија: Kovács, L. 1991, 422 (80), Abb. 2/5–6; Lángo 2010b, 384, 399 (nr. 9), fig. 3/2b; документација музеја.

65. Вршац, локалитет Vizi utca 7, Vizistrasse 7

Подаци о локалитету и налазима: Приликом земљаних радова у оквиру санације приватне куће у улици која данас више не постоји под тим називом, 1908. године је откривен гроб са неколико занимљивих налаза, које је власник предао вршачком музеју. Предметима се у наредном периоду изгубио траг, а сумарни подаци, без илустрација, наводе се у неким мађарским прегледима.

У гробу је нађен пар наушница, једна наруквица, три дугмета и један украсни предмет (коњске опреме?), без ближег описа. Према расположивим подацима, наруквица је имала отворене крајеве са стилизованим змијским главама и косим урезима дуж тела који имитирају тордирање. Наушнице од сребра, са гроздоликим привеском, и два пара гранулираних венчића, највероватније припадају тзв. волинско-кијевском типу. Три мања, једнака дугмета, била су начињена од уплетене бронзане жице.

Смештај материјала: Изгубљени налази

Библиографија: Fodor 1980, 194; Bálint 1991, 260–261 (322); Kovács, L. 1991, 422 (82/1); Kovács, L. 1994, 129 (161).

66. Вршац, непознато налазиште (Т. 1/8)

Подаци о локалитету и налазима: У вршачком музеју се чува један занимљив налаз непознатог места и услова открића, са подручја Вршца, који је ту доспео почетком 20. века.

То је већи бронзани кружни украс са четвороугаоном петљом, на коме је техником проламања изведена представа фантастичне животиње са мотивом разгранате палмете или дрветом живота; пречник око 7 cm (Т. 1/8). У домаћој литератури је погрешно опредељен као коњска фалера. Реч је о украсу женског оглавља.

Смештај материјала: Градски музеј, Вршац

Библиографија: Барачки 1977, сл. 22; Fodor 1980, 192–194; Bálint 1991, 260 (320); Kovács, L. 1991, 422 (82/3); Radičević, Špehar 2015, 156 (133).

67. Околина Вршца, непознато налазиште (Т. 1/7, Т. 29/4)

Подаци о локалитету и налазима: Из околине Вршца потиче осам луксузних дводелних привезака који су доспели у Мађарски национални музеј у Будимпешти 1900. године као поклон мештанина Арада. Услови открића непознати.

Израђени су од сребрног лима и делимично позлаћени, на начин типичан за уметничко-занатску производњу досељених Мађара (Т. 1/7, Т. 29/4). Три привеска су у целости очувана. Састоје се од кружне плочице са калотастим испупчењем и низом уреза уз ивице, и срцоликог доњег дела, урашеног мотивом волута или стилизованом главом животиње изражених очију. На крају се налази тролисни завршетак. Укупна дужина привезака је око 4 cm. Пет привезака је фрагментовано; очувана је само горња кружна плочица са петљом за пришивање на полеђини.

Смештај материјала: Мађарски национални музеј, Будимпешта

Библиографија: Fehér et al. 1962, 84 (1215); Giesler 1981, 158; Demo 1983, 271, sl. VIII/7; Станојев 1989, 43, кат. бр. 218–219; Bálint 1991, 260 (321); Kovács, L. 1991, 408 (10); Fodor 1996e, 358; Radičević, Špehar 2015, 156 (133).

68. Околина Вршца, непознато налазиште (Т. 33/2)

Подаци о локалитету и налазима: Из околине Вршца потиче каснокаролиншки мач (спата типа X) кога одликује релативно мала полукружна јабука и равна, нешто дужа накрсница. О продуженој употреби мача сведоче трагови репаратуре на сечиву које је било преломљено. Укупна дужина спате је 0,85 m.

Смештај материјала: Градски музеј, Вршац

Библиографија: Vinski 1983, 10, 25, нар. 18, Т. III/2; Kovács, L. 1991, 422 (82/2); Kovács, L. 1995, 179, Abb. 8/7; Алексић 2004, 262.

69. Вршац/Банатска Паланка (околина), непозната налазишта (Т. 32/26–27)

Подаци о локалитету и налазима: Са непознатих локација на подручју између Вршца и Банатске Паланке потиче укупно 16 различитих крстоликих привезака и реликвијара, из раздобља од 10–12. века:

1. Осам крстоликих привезака небрижљиве израде, израђени углавном од олова, од којих неки имају једноставне урезе на предњој страни. Углавном су нешто мањих димензија (висине између 2,5 и 4 cm).

2. Фрагментован крстолики привезак, очуваног горњег дела лунуластог облика са делом крака и петљом на супротној страни. Израђен од бронзе (очувана висина 1,8 cm).

3. Два примерка припадају типу крстоликих привезака једнаких наспрамних кракова, са стилизованом представом Христовог распећа на предњој страни. На горњем краку се налази крупна петља. Ливени у бронзи (висина 2,7 и 3,8 cm).

4. Бронзани крстолики привезак приближно једнаких кракова са рачвастим крајевима. На предњој страни се налази пет тачкастих мотива у симетричном крстоликом распореду. Горњи крак се завршава петљом; висина 4,6 cm (Т. 32/26).

5. Два добро очувана бронзана реликвијара (висина 5 и 8 cm) и један, од кога је очувана само једна половина (висина 8 cm), на којима се са обе стране налазе урезане представе Богородице, Христа и светитеља (Т. 32/27).

Смештај материјала: Градски музеј, Вршац

Библиографија: Барачки 1988, 171–176, кат. бр. 4–16; Langó, Türk 2004, kat. 55–58, Abb. 11/8.

70. Панчево, локалитет Горњоварошка циглана (Т. 16/20; Т. 30/6; Т. 32/12–19)

Подаци о локалитету и налазима: Горњоварошка циглана се налази на северној периферији града, удаљена неколико стотина метара од данашњег корита Тамиша. Са локалитета потиче већи број случајних налаза, од праисторијских епоха, преко античког и аварског доба, до средњовековног периода, који су под различитим околностима доспевали у музеје у Вршцу, Панчеву и Будимпешти. Прве налазе на локалитету је прикупио Феликс Милекер крајем 19. века. Раздобљу 10–11. века припада већи број металних налаза, пре свега комади накита.

1. У каталогу Н. Станојева (1989) су приказане три отворене сребрне карике и једна бронзана наруквица од четири уплетене жице у мрежастом преплету, са петљом и куком на крајевима, пречника 7,8 cm (Т. 16/20, Т. 30/6). Остале наруквице из његовог прегледа припадају раздобљу антике.

2. Међутим, поред поменутих налаза, према Војиславу Ђорђевићу (2010) са Горњоварошке циглане потиче и 14 ливених бронзаних наушница: шест примерака су гроздолике наушнице (од чега две представљају имитацију луксузних волинских наушница са по два венчића с обе стране привеска), три су наушнице лунуластог типа изведене техником ливења на пробој, са шишаркастим додатком на доњој ивици лунуле, а четири су такође лунуласте наушнице на пробој, али са другачије изведеним привеском (две имају привезак у виду јагоде са венчићем гранула на доњој ивици лунуле, који није повезан са извијеним врхом таласа на супротној страни, док је код друга два примерка тај привезак повезан са горњим врхом таласа). Једна наушница је знатно фрагментована, па није могуће да се типолошки определи.

Може се претпоставити да ови комади углавном представљају импорт са десне обале Дунава. Будући да су илустровани у оквиру необјављене магистарске тезе, због ауторских права нисмо у могућности да преузмемо фотографије. Део тих налаза је у другим публикацијама објављен као материјал са локалитета Рудине у Банатској Паланци (кат. бр. 78; Т. 32/12–19).

Смештај материјала: Градски музеј, Вршац (наушнице); Народни музеј, Панчево (карике и наруквице)

Библиографија: Станојев 1989, 89, кат. бр. 486–489; Јанковић, Јанковић 1990, 106 (87); Bálint 1991, 246 (205), Т. LXII/17; Kovács, L. 1991, 411 (27); Ђорђевић, В. 2010, 163–164, Т. ХCV.

71. Панчево, локалитет Доњоварошка (Најева) циглана

Подаци о локалитету и налазима: У радовима мађарских аутора постоји податак о два коњаничка гроба са Најеве циглане откривена између четрдесетих и шездесетих година прошлог века. Уз стопала оба покојника су нађене коњске лобање са костима екстремитета, коњске жвале, копче и врхове стрела. Ти налази се наводно чувају у панчевачком музеју, при чему се нигде не наводи њихов инвентарски број.

О овим гробовима нема података у прегледу налазишта Небојше Станојева (1989), као ни у магистарском раду Војислава Ђорђевића (2010) где су детаљно обрађена налазишта из Војводине, односно из јужног Баната. Такође се не наводе ни у новијем прегледу раномађарских локалитета у Војводини (Radičević, Špehar 2015). Или је реч о погрешној информацији или су ови налази у међувремену изгубљени.

Локалитет Доњоварошка циглана је у литератури познат пре свега по остацима средњовековног насеља (*кат. бр. 208*).

Библиографија: Bálint 1991, 246 (204); Kovács, L. 1991, 419 (66); Takács 2013, 661 (19).

72. Панчево, непознато налазиште (Т. 16/21)

Подаци о локалитету и налазима: Са непознатог локалитета на територији Панчева потиче једна срцолика апликација за појас. Аплика је израђена од бронзе, на предњој страни украшена вегетабилним орнаментом, односно мотивом палмете; дим. 2,1 x 1,6 cm (Т.16/21). У публикацији Небојше Станојева (1989) наводи се Горњоварошка циглана као место налаза апликае, али тај податак је ревидиран код Ђорђевић, В. 2010, што је усвојено у овом раду.

Смештај материјала: Народни музеј, Панчево

Библиографија: Станојев 1989, 89, кат. бр. 494; Ђорђевић, В. 2010, Т. ХСVI/3; Radičević, Špehar 2015, 156 (26).

73. Панчево, непознат локалитет

Подаци о локалитету и налазима: Пет бронзаних новчића Јована Цимискија, кованих између 972. и 976. године, нађено је крајем 19. века у ареалу Панчева и тада поклоњено музеју у Будимпешти. Четири примерка су без перфорација, док један комад уз ивицу има перфорацију.

Смештај материјала: Мађарски национални музеј, Будимпешта

Библиографија: Kovács, L. 1989, 85–86 (939, 941, 949–950, 956).

74. Иваново, непознат локалитет

Подаци о локалитету и налазима: Случајан налаз бронзаног новчића Јована Цимискија кованог између 972. и 976. године. Без секундарне перфорације. Поклон мештанина музеју крајем 19. века.

Смештај материјала: Мађарски национални музеј, Будимпешта

Библиографија: Kovács, L. 1989, 85 (948).

75. Банатски Брестовац, непознат локалитет (Т. 33/4)

Подаци о локалитету и налазима: Случајан налаз каснокаролиншког мача (спата типа Y) чију главну типолошку одлику представља издужена јабука тзв. трогрбог облика, и сечиво дамасцирано у облику рибље кости. Укупна сачувана дужина мача износи 87 cm.

Претпоставља се да је у питању налаз из уништеног ратничког гроба.

Смештај материјала: Историјски музеј Србије, Београд

Библиографија: Јанковић, Јанковић 1990, 70 (3); Алексић 2004, 251–265.

76. Ковин, непознат локалитет (Т. 33/3)

Подаци о локалитету и налазима: Са непознатог локалитета на подручју Ковина потиче каснокаролиншки мач (спата типа Z). Његове типолошке одлике су благо трогрбо обликована јабука и нешто дужа, повијена накрсница. Сечиво мача је дамасцирано техником заваривања у облику рибље кости. Укупна дужина, без шиљка, је 0,88 m.

Смештај материјала: Музеј Баната, Темишвар

Библиографија: Vinski 1983, 10, 25, 27, нар. 19, Т. III/3; Kovács, L. 1995, 167, Abb. 13/5; Алексић 2004, 261.

77. Ковин, локалитет Улица Жарка Зрењанина 18 (Т. 16/25–28)

Подаци о локалитету и налазима: На приватном поседу у Улици Жарка Зрењанина бр. 18. приликом копања темеља за кућу нађени су бјелобрдски комади накита - један торквес и три наруквице. Обиласком терена Димитрије Мадас из Завода за заштиту споменика културе у Панчеву није утврдио карактер локалитета. Према изјави налазача накит није био откривен уз кости које би указивале на постојање некрополе, нити је било трагова

укопа. На истој локацији је нађено двадесетак уломака керамике, претежно од лонаца, који се шире опредељују у средњи век.

1. Торквес је начињен од три уплетене жице са петљом и куком за затварање; место где се формира петља ојачано је густим намотајима танке жице. Пречник торквеса износи 14 cm (Т. 16/25).

2. Све три наруквице припадају истом типу. То су масивне ливене наруквице, ромбоидног пресека тела, са отвореним и стањеним крајевима, пречника 7 cm (Т. 16/26–28).

Смештај материјала: Завод за заштиту споменика културе, Панчево (?)

Библиографија: Мадас 2012, 58–60.

78. Банатска Паланка, локалитет Рудине (Т. 32/12–19)

Подаци о локалитету и налазима: На подручју Банатске Паланке, односно на дунавском острву Сапаја, налазио се угарски град Харам, који се помиње у писаним изворима у вези са ратним операцијама између Угарске и Византије током 12. века (*кат. бр. 217*).

Налазиште Рудине се простире између реке Караш и Банатске Паланке, у правцу канала Дунав-Тиса-Дунав. Није археолошки истраживано, већ је у литератури познато по случајним налазима који су прикупљани од краја 19. века. Материјал потиче из металних праисторијских периода и средњег века.

На основу налаза накита који су доспели у Музеј у Вршцу непосредно пре Другог светског рата, може се претпоставити постојање некрополе 10–11. века. Нађено је неколико ливених наушница лунуласто-гроздоликог типа (Т. 32/12–19) и S карика. Са истог локалитета, могуће, потичу и делови појасних гарнитура, односно три срцолико-листолике бронзане апликације, од којих једна има кружну петљу на ширем делу. На потесу Рудине је нађен уломак трбуха лонца, са украсом таласасте линије, из периода 10. и прве половине 11. века.

Већ је наведено да са ширег подручја између Вршца и Банатске Паланке потичу бројни налази крстоликих привезака и реликвијара (*кат. бр. 69*).

Смештај материјала: Градски музеј, Вршац

Библиографија: Барачки 1977, 14, сл. 12, 17–18; Јанковић, Јанковић 1990, 70 (кат. 4);

Барачки, Брмболић 1997, 211 (на овде приказаној слици налазе се комади накита који

према В. Ђорђевићу потичу са Горњоварошке циглане); Bálint 1991, 245–246 (203a), Taf.

LIII.a/1,7–8, 10–11, 18; Kovács, L. 1991, 417 (52); Ђорђевић, В. 2000, 19–20, Т. I/1; Teicu 2009, 46–50, Pl. 26, figs. 14–15.

3.1.3. Некрополе са раномађарским и бјелобрдским материјалом у Срему

79. Сремска Митровица, локалитет 4 (Т. 19, Т. 32/22, 25, Т. 70)

Подаци о локалитету и налазима: Крајем педесетих и током шездесетих година прошлог века, у рушевинама зграде касноримске виле и на простору око ње, делимично је истражена средњовековна некропола оквирног датовања од почетка 11. до средине 12. века (*кат. бр. 138; Т. 70/a, b*). Испитано је нешто више од 50 гробова, а евидентирано је и доста поремећених скелета.

Дубина укопавања гробова је износила између 1,20 и 1,80 m. Гробне раке су биле тешко уочљиве, с обзиром на то да су се укопавања вршила у слоју шута. Оне су могле бити јасно документоване једино у случајевима укопавања у подницу римског објекта (правоугаони укопи). У неким гробовима је констатовано ограђивање раке камењем и уломцима опека, као и делимично или потпуно поплочање самог дна где је лежао покојник. Коришћен је грађевински материјал из античких рушевина. Тек у два случаја су нађени клинови за које се сматра да упућују на постојање сандука, мада нису уочени трагови дасака.

Покојници су оријентисани приближно исток-запад. Занимљив је податак да су руке покојника најчешће биле на карлици или благо савијене у лактовима, или опружене поред тела, а само у три случаја прекрштене на грудима покојника. На некрополи је такође установљено и парцијално сахрањивање лобања одраслих мушкараца. Налази животињских костију који представљају остатке прилога у храни указују на пагански карактер гробља.

Услед недостатка ситуационог плана некрополе и сразмерно малобројног, и претежно хронолошки неосетљивог материјала (S карике), није могуће поузданије утврдити фазе сахрањивања. Најранијим гробовима могу да припадају пре свега они са налазима животињских костију и предметима попут ножева, коњских жвала, римских новчића и сл. Судећи по добро датованим аналогним налазима византијског порекла из некрополе у Батајници, највероватније да гроб са волинским наушницама (гроб 2/1968–1969) треба датовати до средине или краја треће четвртине 11. века. Слично или нешто

позније датовање (друга половина 11. века) може се предложити за сребрни прстен са касетом из гроба IV/1958–1959, као и за стаклену наруквицу из гроба 15/1968–1969.

Недостају подаци о димензијама налаза из гробова.

Гроб 2/1968–1969: Гроб женске особе. У пределу главе нађен пар сребрних наушница волинског типа чија је карика украшена са четири гранулирана венчића (по два распоређена са обе стране привеска). Привезак је у облику купе од тордиране филигранске жице, с тим да је код обе наушнице оштећен завршетак. Горњи део привеска сачињен је од гранулираног венчића и једне веће грануле у средини (*T. 19/1–2*). Још су откривене бронзана S карика (испод лобање) (*T. 19/4*), кружна перла од плавог стакла (код врата) и један сребрни, пуноливени прстен отворених и преклопљених крајева који је у горњем делу украшен са три групе крупнијих гранула (нађен испод скелета) (*T. 19/3*). Код десног рамена је затечена тробридна стрела којом је особа највероватније усмрћена.

Гроб IV/1958–1959: Поред скелета нађен сребрни прстен широке, тракасте карике украшене филиграном и гранулацијом; глава је шестоугаоног облика са касетом за ружичасто-љубичастим каменом (аметист?), по ивици украшена ситним гранулама (*T. 19/16, T. 32/25*).

Гроб 5/1968–1969: Гроб мушке особе. Између колена покојника откривен бронзани римски новчић, а код руке привезак од необрађеног камена.

Гроб 6/1968–1969: Гроб мушке особе. Дно раке је поплочано фрагментима опека. На руци нађена бронзана карика – прстен (?), испод појаса фрагментован гвоздени нож, а у пределу ногу бронзани римски новчић и део коњских жвала, сачињен од две прилепљене шипке савијене на крајевима у петље (недостају кружне алке) (*T. 19/17–19, 19/a*).

Гроб 8/1968–1969: Гроб одраслог детета. Уз скелет нађен фрагментован нож и животињска кост (коњска нога?).

Гроб 13/1968–1969: Гроб мушке особе, без археолошких налаза. На месту лобање скелета (која недостаје) нађена гомила костију од говечета.

Гроб 15/1968–1969: Изван гроба, „али у истом нивоу са њим“, нађена је стаклена наруквица мрке боје са сликаним кружним и спиралним украсом. Вероватно потиче из девастираног гроба (*T. 19/15, T. 32/22*).

Гроб 32/1968–1969: Дечји гроб, без налаза, слабо очуван. Делимично ограђен опекама. На удаљености 1,50 m јужно од гроба откривен је парцијални скелет животиње, највероватније овце (*T. 19/c, d*).

Гроб 35/1968–1969: Непознат пол. Десно и лево од лобање откривена по једна сребрна S карика, с тим да једна од њих има изразито задебљану карику (*T. 19/35*) што је пак одлика познијих бјелобрдских карика. Међутим, како из гроба потиче и налаз бронзаног римског новчића (Константин) овај гроб смо условно определили у старији хоризонт некрополе.

Смештај материјала: Музеј Срема, Сремска Митровица

Библиографија: Раговић-Пешикан 1973, 18, Pl. XII/1, XXIII/3; Паровић-Пешикан 1981, 179–190; Милошевић П. 1994, 13–14; Takács 2013, 661 (21); Miladinović-Radmilović 2011, 45.

80. Сремска Митровица (околина), случајни налази са непознатих локалитета (*T. 28/9, 12, T. 32/8, 10*)

Подаци о локалитету и налазима: Са подручја шире околине Сремске Митровице нађено је неколико случајних налаза који се данас данас чувају у Археолошком музеју у Загребу. У музеј су доспели крајем 19. или почетком 20. века. То су:

1. Сребрна S карика, већа бронзана карика отворених крајева од којих је један стањен, а други фрагментован и мањи камени крстолики привезак, висине око 2 cm (*T. 28/12*), затим два бронзана прапорца, и три бронзана дугмета печуркастог облика са издуженом петљом. Уз њих, са подручја сремске Митровице потичу и две фрагментоване гроздолике наушнице волинског типа, при чему је једна рађена у филиграну и гранулацији, а друга је ливена (*T. 32/8, 10*).

2. У Националном музеју у Будимпешти чува се један бронзани крст-привезак из Митровице са представом Христа на предњој страни, која је прилично излизана, али се назире основне контуре. Христ има раширене руке, благо повијене у лакту, а огрнут је дугачком туником. Висина крста износи 4,8 cm (*T. 28/9*). У музеј је стигао почетком 20. века са другим антиквитетима са овог простора, који су претежно из римског периода.
Библиографија: Ercegović 1958, 183, br. 21; Vinski 1970, 49, 81, T. III/11, IV/5, V/4; Lovag 1980, 366, Abb. 1/7, a, b; Станојев 1989, 120, кат. бр. 651, 653–659; Јовановић, В. 1996, 92, T. V,4, a, б.

81. Мачванска Митровица, локалитет Ширинград (Зидине) (*T. 46/a, 1–16*)

Подаци о локалитету и налазима: Локалитет се налази у непосредном суседству Сремске Митровице, на десној обали Саве, удаљен за око 100 метара од реке. Током шездесетих година прошлог века вршена су обимна систематска археолошка истраживања

у оквиру пројекта истраживања Сирмијума од стране Археолошког института у Београду.

Откривено је дуготрајно средњовековно насеље и истовремена некропола са три средњовековне цркве изграђене једна на другој, из раздобља од 10. до 15. века. Најпре је у 10. веку изграђена једнобродна црква, а над њом је, почетком 11. века, у време византијске реокупације Срема, подигнута тробродна базилика (*T. 46/a*). Она је трајала до у прву половину 13. века, када је над њом изграђена готичка бенедиктинска црква са правоугаоном апсидом.

У појединим гробовима 11. и 12. века се јављају бјелобрдски типови накита, најчешће у комбинацији са византијским врстама (с тим да је реч о једноставним облицима бјелобрдског материјала). Раним налазима може се приписати једна ромбоидна стрелица, нађена у слоју између гробова, дужине 7,5 cm (*T. 46/12*) и евентуално, копље са тулцем, такође из девастираног гроба. Издвајамо неколико гробних целина ранијег датовања. Они, највероватније, припадају почетној фази уповавања око друге цркве са три апсиде, чија се градња датује у почетак 11. века.

Гроб 34: Тракасти отворени прстен, од бронзе, са мотивом спојених кругова који тече читавом дужином траке; пречник 2,1 cm (*T. 46/2*).

Гроб 61: Из гроба потиче крупна карика отворених, преклопљених крајева (пречник 4,6 cm), као и једна S карика (пречник 2,5 cm) (*T. 46/13–14*).

Гроб 62: Заједно са византијским новцем анонимне класе А2 из последњих деценија 10. и раног 11. века, у гробу је откривен бјелобрдски тип прстена. Реч је о затвореном бронзаном тракастом прстену, испупченог (D) пресека, пречника 2,2 cm (*T. 46/1*).

Гроб 107: У гробу је откривен тракасти прстен испупченог (D) пресека, пречника 2,1 cm (*T. 46/3*), заједно са једним византијским типом прстена који има ромбоидну главу и рамена у виду трочлане розете. Занимљив је и налаз секундарно употребљеног римског жишка у функцији гробног прилога.

Гроб 229: Налазе из гроба представља једна S карика и нож. Будући да се ножеви углавном јављају у ранијим гробљима (паганских карактеристика) определили смо га у овај хоризонт.

Са простора Мачванске Митровице потиче више случајних налаза од којих се неки данас чувају у Археолошком музеју у Загребу. То су бројни примери S карика, ситна печуркаста дугмад са издуженом петљом (*T. 46/4–5*) и крстолики привесци небрижљиве израде који се можда могу приписати бјелобрдском радионичком кругу. Један је рађен од

олова, други од бронзе, док је трећи од легуре калаја и олова; висина 2 до 3 cm (*T. 46/6–8*). Осим ових налаза, забележена је и неколицина ливених гроздоликих наушница које би се према стилским одликама пре могле везати за балканско-подунавски радионички круг. *Смештај материјала*: Музеј Срема, Сремска Митровица; Археолошки музеј, Загреб
Библиографија: Ercegović-Pavlović 1980, 61–69, Pl. XIX/groupe 27, XX/tombe 61, 68, 229, 230, XXII/tombe 62, 107, XXIV/sondage 3c, XXV/sondage 3c, XXVI; Bikić 2010, 91, sl. 59/3.

82. Рума, локалитет Хумка код Врцалове воденице (*T. 32/24, T. 49–50*)

Подаци о локалитету и налазима: Налазиште је евидентирано 1964. године у рекогносцирањима Покрајинског завода за заштиту споменика културе у Новом Саду, на основу знатне количине шута и дислоцираних људских костију. У обимним заштитним ископавањима која су предузета 1983. године у организацији истог Завода, приликом изградње аутопута, истражена је црква са некрополом из периода 11–15. века.

Црква је саграђена у другој половини 12. столећа на већ постојећој некрополи. Њени темељи су на неким местима оштетили старије гробове. Можда је такав случај са гробом 96 из квадрата VI и VII/3 који је управо смештен уз само унутрашње лице југозападнoг угла цркве (*T. 49/a*). Међутим, приликом публикувања резултата истраживања нису означене конкретне гробне целине које претходе изградњи цркве. Највећи број налаза припада позној бјелобрдској фази (*кат. бр. 140*: са наведеним подацима о начину сахрањивања), док се нешто ранијим укупима могу приписати тек две гробне целине, на основу хронолошки индикативнијих налаза. У прилог ранијем датовању ових гробова сведочи податак да се налазе у крајним, источним деловима ископне површине који су удаљени од саме цркве (квадрати I и II: *T. 49/a*). Не треба искључити могућност да су неки гробови са налазима S карика као јединим гробним инвентаром (које смо све приписали касној бјелобрдској фази) заправо из овог, ранијег периода. Истом хоризонту припада и један новчић Стефана I (997–1038) из девестираног гроба.

Гроб 18: Женски гроб, оријентисан запад-исток, једна рука поред тела, друга на карлици. На грудима нађен бронзани биконични прапорац са крстоликим прорезом и канелурама (*T. 50/11*).

Гроб 106: Женски гроб, оријентисан запад-исток, једна рука поред тела, друга на карлици. Са леве стране лобање нађен византијски новчић Василија II и Константина VII (976–1025), а крај леве руке византијски бронзани прстен уске карике, са малом купастом

главом на којој је уложак од светлозеленог стакла. На раменима прстена су изведена по два утиснута кружића са тачком у средини (*T. 32/24, T. 50/17*).

Смештај материјала: Музеј Срема, Сремска Митровица

Библиографија: Минић 1995, 287–299, Т. II/18, VI/106, XI/7; Крунић 1995, 319–329; Прица 1995, 313–317; Miladinović-Radmilović 2011, 511–513.

83. Сурдук, непознат локалитет

Подаци о локалитету и налазима: Са непознате локације из Сурдука потиче раномађарски украсни комплет за главу и груди типа Варполта, који је откупљен за Археолошки музеј у Загребу између 1903. и 1920. године. Данас се још увек налази у том музеју. Услови открића нису познати.

Украсни комплет чини једна наушница са ливеним штапићастим привеском од три размакнуто нанизане куглице (висина 7,2 cm), каричасти ланац и два крупна срцолико-листолика привеска са бадемастим украсом у средини која су причвршћена за ланац (дужина око 4,6 cm). Сви елементи су израђени од сребра са позлатом (*T. 12/1*).

Смештај материјала: Археолошки музеј, Загреб

Библиографија: Demo 2012; Demo 2014, 67–68, kat. br. 19; Radičević, Špehar 2015, 156 (32), fig. 6/3.

84. Сурдук, непознат локалитет (*T. 32/9*)

Подаци о локалитету и налазима: Из Сурдука потиче случајан налаз фрагментоване наушнице волинског типа од сребра. Очуван је купасти привезак начињен од навијене жице са крупним налемљеним гранулама на доњем делу (*T. 32/9*). Заједно са наушницом су наводно нађене сребрна S карика и фрагмент бронзане уплетене наруквице са куком и петљом на закопчавање, које нису илустроване у литератури.

Смештај материјала: Археолошки музеј, Загреб

Библиографија: Ercegović 1958, 183, br. 22; Vinski 1970, 81, Т. V/3; Demo 2009, 468, нар. 277.

85. Нови Бановци, локалитет Градина на Дунаву

Подаци о локалитету и налазима: Крајем 19. века у Археолошки музеј у Загребу је доспео налаз бронзаног крстоликог привеска са лунуластим проширењем у горњем делу, који

потиче са потеса Градина на Дунаву у Новим Бановцима. Налаз је очуван у целости (дим. 3,5 x 2 cm).

Смештај материјала: Археолошки музеј, Загреб

Библиографија: Vinski 1970, IV/7; Станојев 1989, 60, кат. бр. 307; Langó, Türk 2004, cat. 32–33, Abb. 12/8.

86. Нови Бановци (Т. 26/8–9, Т. 28/11, Т. 29/9–10, 12, Т. 32/11)

Подаци о локалитету и налазима: Археолошки музеју у Загребу чува знатан број средњовековних случајних налаза из Нових Бановаца који су пронађени крајем 19. и почетком 20. века и откупљени за музеј. Док се у домаћој литератури (Станојев 1989) као потез наводи Хегерова башта, у хрватским прегледима материјала из Нових Бановаца се нигде не спомиње тај назив, већ се налази са овог подручја третирају као грађа са непознатог налазишта (Ercegović 1958; Demo 1983; Gračanin 2011).

Материјал познијег датовања је приказан у *кат. бр. 145*.

Налази су следећи:

1 Три различите појасне апликације од бронзе украшене флоралним орнаментима, односно мотивом палмете. Једна је штитастог, друга срцоликог (Т. 26/8), а трећа листоликог облика (Т. 26/9); дим. 2,3 x 1,6 cm, 2,9 x 2,7 cm и 2,5 x 1,7 cm.

2. Бјелобрдску групу накита и украса одеће чине:

а) Неколико S карика различитих димензија и бронзани прапорац са крстоликим прорезом и канелурама.

б) Фрагментована ливена гроздолика наушница, имитација волинског типа, од које је очуван доњи купасто обликован привезак (Т. 32/11).

в) Крстолики привезак приближно једнаких кракова, чији се горњи крак завршава лунуластим проширењем са петљом; на предној страни се налазе благо урезане линије које прате форму крста и лунуле (висина око 3,5 cm) (Т. 28/11).

д) Три фрагментована дводелна срцолика привеска од бронзе. Два привеска су веома слична, а трећи се од њих унеколико разликује. Код прва два примерка је округли, горњи део, декорисан ситним калотастим испупчењима, односно косим радијално распоређеним линијама, а доњи, срцолико обликовани део, који се највероватније завршавао капљичастим додатком, има декорацију у виду зооморфног мотива, можда совине главе са израженим очима (Т. 29/9–10). Трећи привезак се састоји од кружне плочице са ситним калотастим испупчењима и срцоликог дела на коме је украс од волута

уоквирен тачкастим орнаментом, завршен капљичастим додатком (*Т. 29/12*). Очувана дужина привезака је између 4 и 5 cm.

У каталошком прегледу Чанада Балинта (Bálint 1991) још се спомињу прстен са проширеном главом за стаклени уметак, и крстоликим орнаментом (у средишту главе?), једна бронзана копча и дводелни срцолики привезак, без ближег описа.

Смештај материјала: Археолошки музеј, Загреб

Библиографија: Ercegović 1958, 182, br. 13; Fehér et al. 1962, 58 (750); Vinski 1970, Т. III/10; IV/7; Giesler 1981, 158; Demo 1983, 272, 286, 288, Т. 1/1–3; Станојев 1989, 60–61, кат. бр. 308–309, 311, 313, 315; Bálint 1991, 243–244 (192), Abb. 56; Јовановић, В. 1996, 92, Т. V/5; Gračanin 2011, 313; Radičević, Špehar 2015, 155 (20).

87. Војка, локалитет Хумка (*Т. 23a/6–7*)

Подаци о локалитету и налазима: Вишеслојно налазиште Хумка налази се у атару села Војка, у непосредној близини десне обале канала Велики Бегеј, на раскрсници путева Војка-Попинци и Војка-Крњешевци. Сондажно је истраживано 1960. године у сарадњи Музеја града Београда и Археолошког института (Даница Димитријевић и Јован Ковачевић), исте године када је обављано ископавање позноаварске некрополе на локалитету Брдашица у Војки (Dimitrijević et al. 1962, 97–101). Резултати истраживања радова нису публиковани, али се у старијој југословенској и мађарској литератури налазе оквирни подаци о локалитету и налазима. Налазиште је у литератури познато као Војка-Хумка, док се на цедуљама уз материјал који се данас чува у Музеју града Београд налази пунији назив – Велика хумка крај Бегеја. У међувремену је локалитет пао у заборав па није споменут у најновијим прегледима раномађарских налазишта Војводине (Radičević, Špehar 2015; Радичевић, Шпехар 2015).

Ископавања су показала да је реч о праисторијском тумулу вучедолске културе где је вршено сахрањивање током различитих историјских раздобља. На основу једног налаза карактеристичног језичка претпоставља се да је на локалитету првобитно постојало аварско гробље које је уништено познијим сахрањивањем. Поуздано су установљене две некрополе - једна која припада времену 10–11. века, и друга из раздобља 16–17. века која је оштетила старију. Према објављеним подацима, из старије некрополе су документована два или три гроба раномађарског обележја са налазима узенгија, окова коњске орме у виду розета и ромбоидних апликација.

Након детаљног прегледања архиве Музеја града Београда колегиница Ника Стругар Бевц, која је задужена за Археолошку збирку раног средњег века, обавестила нас је да у том музеју нема теренске документације са ископавања Хумке у Војки.

Претпоставља се да је загубљена или није ни била донета у Музеј града Београда 1968. године када му је припојен Музеј у Земуну (где је била запослена Даница Димитријевић која је руководила ископавањима). Гробни налази су пак доступни, инвентарисани и уз њих се налазе подаци о месту открића. Следи њихов опис:

1. Четири ромбоидне апликае од сребрног лима, од којих је једна фрагментована, са делимично очуваном позлатом. Декорисане су кружним проширењима у угловима и рељефно изведеним ивицама, на полеђини су две петље за причвршћивање; дим. 2,8 x 1,2 cm (Т. 23a/6). Нађене су око гробова 5 и 21 који су били растурени (необјављени налази, инв. бр. ЗА 1774)

2. Две гвоздене узенгије, једна цела, а друга очувана у фрагментима. Узенгија је крушколиког облика, заобљених страна и проширене стајне плоче, са правоугаоном петљом на којој је изведен попречни правоугаони отвор; дим. 13,4 x 10,4 cm (Т. 23a/7). Нађене су у Сегменту I, уз југозападни профил, ван гроба без броја (необјављени налази, инв. бр. ЗА 1774).

Украсне розете коњске орме које се спомињу у ранијим радовима нису евидентирание приликом прегледања збирке коју је обавила Ника Стругар Бевц. У музеју се чува аварски језичак и материјал познијег гробља 16. и 17. века.

Смештај материјала: Музеј града Београда

Библиографија: Dimitrijević et al. 1962, 101; Vinski 1970, 73, нар. 146; Bálint 1991, 261 (324); Kovács, L. 1991, 422 (81); музејска документација.

88. Батајница, локалитет Велика хумка (Т. 20–24, Т. 26/1–2, Т. 28/10, Т. 31/7,15, Т. 32/4, 20,23, Т. 33/15,17)

Подаци о локалитету и налазима: Средњовековна некропола је настала на бронзаноопској хумци по којој је локалитет и добио име. Истраживања су вршена крајем педесетих година прошлог века у сарадњи Археолошког института у Београду и Народног музеја у Земуну, под руководством Јована Ковачевића и Данице Димитријевић. Некропола је истражена у целости; евидентирано је укупно 115 гробова. Њено датовање је у оквирима друге половине 10. и прве половине 11. века, или вероватније, краја 10. и прве три четвртине наредног века.

Гробље припада тзв. некрополама на редове. Истраживачи су уочили 12-13 редова оријентисаних у правцу север-југ, неједнаке ширине, која варира од 2 до 4 m. Редови су углавном неправилни тако да у многим случајевима гроб залази у два реда. Грбови нису истражени праћењем рака већ су скелети остављани на банцима. Забележени су на релативним дубинама између 0,60 и 1 m (мада се не располаже потпуним подацима за све гробове). Примећено је да је код дечјих скелета дубина знатно мања, и износи око 0,50 m. У 11 гробова су констатовани остаци дрвета и клинова који показују да су покојници били сахрањени у дрвеним сандуцима или да су покривени даскама. Оријентисани су правцем запад-исток са извесним одступањима. Утврђено је чак 18 различитих положаја руку покојника, с тим да је најчешћи положај на карлици.

Грбови са ратничким обележјима су констатовани у средишњем делу некрополе, што показује да припадају почетној фази коришћења хумке за сахрањивање (*T. 24/a*). Коњска и ратничка опрема су нађени у пет гробних целина (гробови 8, 13, 36, 51 и 95), а у гробовима 73 и 74 уз покојника су затечени само врхови стрелица. У четири гроба су нађане лобање и кости екстремитета коња (гробови 13, 29, 36 и 51). Осим костију коња, у гробовима су прилагане кости говечета, овце/козе, пса и јелена, углавном као прилози у месо или као део погребне гозбе, и то у чак 27 гробова (гробови 7, 25, 28, 33, 35, 43, 45, 46, 52, 53, 56, 57, 59, 68, 77, 78, 81, 90, 92, 97, 99, 100, 101, 105, 107, 110, 115; *T. 24/b*).

Утврђивање пола покојника заснива се првенствено на подацима из дневника ископавања, у којима изгледа није био ангажован стручњак за физичку антропологију. До данас је нажалост сачувана врло скромна количина антрополошког материјала, па је била немогућа примена савремених метода физичке антропологије.

Грбови са опремом коњаника и коњском опремом:

Гроб 8: Гроб мушке особе. У пределу лобање је нађена сребрна каричица отворених крајева (пречник 2,6 cm) (*T. 20/гр. 8/1*), а на грудима три бронзана разводника¹⁶, поређана хоризонтално у једном реду. Разводници су неправилног кружног облика, са три отвора за провлачење ремена, украшени на средишњем пољу урезаним концентричним круговима (пречник 3,3 –3,4 cm) (*T. 20/гр. 8/2*). Са десне стране покојника, у нивоу карлице, затечено је пет врхова стрелица делтоидног облика (дужина од 8,2 до 9,7 cm) (*T. 20/гр. 8/3*), а са исте стране у нивоу потколенице нађен је гвоздени оков тоболца (дим. највећег фрагмента 9,6 x 3,3 cm) (*T. 20/гр. 8/4*). Две фрагментоване гвоздене копче (*T.*

¹⁶ У публикацији батајничке некрополе ова три налаза су опредељена као фалере, односно разводници коњске орме и узди. Међутим, кружни разводници попут батајничких најчешће су коришћени за провлачење каишева којима је тоболац причвршћен за појас.

20/гр. 8/6–7), коњске жвале (Т. 20/гр. 8/8) и делови једне (или можда две) узенгије (Т. 20/гр. 8/9) нађени су код стопала покојника.

Гроб 13: Гроб мушке особе. Изнад главе покојника се налазио део ваљкастог коштаног предмета од свињске тибије (Т. 20/гр. 13/1), у пределу подлактица и карлице укупно 12 дугмади (данас очувано пет дугмади печуркастог облика и једно лоптасто, дужине од 1,3 до 1,8 cm: Т. 20/гр. 13/4–5), поред леве бутне кости кресиво, кремен и бријач (Т. 20/гр. 13/6–8), а уз десну бутну кост једна делтоидна стрелица дужине 7,3 cm (Т. 20/гр. 13/9). Поред десног лакта нађена је фрагментована животињска кост, чије се порекло није могло прецизније дефинисати (Т. 20/гр. 13/3). На потколеницама покојника био је положен део скелета коња, тј. лобања окренута ка глави покојника и доњи екстремитети, са коњским жвалама (Т. 20/гр. 13/10) и две узенгије крушколиког облика, од којих је једна сасвим фрагментована; дим. 15,6 x 12,8 cm (Т. 20/гр. 13/11–12). Током уклањања скелетних остатака покојника и коња испод лобање коња нађене су још две стрелице, једна се није сачувала (Т. 20/гр. 13/13).

Гроб 29: Гроб мушке особе. На потколеницама покојника је откривена лобања коња са екстремитетима, без покретних налаза.

Гроб 36: Гроб мушке особе. Са обе стране лобање откривена по једна сребрна отворена карика, пречника 2,2 cm (Т. 21/гр. 36/1–2), поред десног рамена три делтоидне стрелице, дужине 6,5 cm, 9 cm и 9,1 cm (Т. 21/гр. 36/3) док је поред леве ноге покојника био положен гвоздени бријач лучно обликоване оштрице, дужине 11,5 cm, нађен у фрагментованом стању (Т. 21/гр. 36/4). Преко стопала је била положена лобања и кости екстремитета коња, са коњским жвалама (Т. 21/гр. 36/5), две сличне узенгије крушколиког облика при чему је једна оштећена (Т. 21/гр. 36/6–7, Т. 33/15), и малом гвозденом копчом стремена D облика (Т. 21/гр. 36/8). Димензије узенгија износе 17,2 x 14,8 cm и 16,4 x 14,8 cm.

Гроб 44: Гроб мушке особе. Изнад левог рамена констатован део копља (тулац) који није сачуван до данашњих дана, нити је технички документован, тако да се о њему не може рећи ништа одређеније (Т. 22/гр. 44).

Гроб 51: Гроб мушке особе. Са обе стране лобање и дуж леве стране покојника нађени су мањи фрагменти оплата рефлесног лука од јелењег рога (Т. 22/гр. 51/1), а у висини десног рамена седам стрелица делтоидног облика, различитих дужина, од 5 до 8 cm (Т. 22/гр. 51/2). На десној страни грудног коша и у пределу левог лакта затечене су две срцолике апликације од позлаћене бронзе украшене стилизованим флоралним мотивом,

дим. 2,4 x 2,5 cm и 2,6 x 2,5 cm (*T. 22/гр. 51/3–4, T. 26/1–2*). На карлици се налазила бронзана плочица и неколико гвоздених предмета непознате намене (данас изгубљени) (*T. 22/гр. 51/5–6*). Са десне стране покојника, код појаса и десне шаке, откривени су гвоздени окови тоболца у виду плочастих трага са остацима закива (*T. 22/гр. 51/7*), а нешто ниже је била већа гвоздена правоугаона копча са попречним ребром, дим. 5,8 x 5,5 cm (*T. 22/гр. 51/8*). Из гроба потиче и једна узенгија крушколиког облика заобљених страница, дим. 15,4 x 12,2 cm (*T. 22/гр. 51/9*), која је по свој прилици била положена са десне стране покојника. Преко остатака покојника биле су разбацане многобројне животињске кости, највероватније коња.

Гроб 73: Гроб мушке особе. Поред десне бутне кости откривена фрагментована делтоидна стрела дужине око 5 cm (*T. 22/гр. 73/1*).

Гроб 74: Гроб мушке особе. Са десне стране у висини карлице налазили су се фрагментовани делтоидни врх стреле и фрагментован бријач, а у пределу између ногу комад кремена (*T. 23/1–3*).

Гроб 95: Гроб мушке особе. Поред леве стране покојника нађене су распоређене коштане оплате лука од јелењег рога, њих пет укупно; фрагменти су пригачани а на три се уочавају намерно урезане линије у виду мрежастог орнамента, дужина најцеловитије очуване оплате износи 19,7 cm (*T. 23/гр. 95/1*). Поред десне ноге су документовани окови тоболца који су се распали, али према цртежу основе гроба може се констатовати да је дужина тоболца износила 0,75 cm (*T. 23/гр. 95/5*). У тоболцу су биле три делтоидне стрелице (*T. 23/гр. 95/3–4*). У пределу колена и потколеница су затечене две једнаке узенгије трапезоидног облика, дим. 16, 6 x 11,6 cm (*T. 23/гр. 95/8–9, T. 33/17*), добро очуване коњске жвале са крупним алкама, дужине око 25 cm (*T. 23/гр. 95/10*) и две гвоздене правоугаоне копче од којих се једна није очувала (*T. 23/гр. 95/11–12*). У гробу је још нађена и фрагментована апликација од позлаћене бронзе, украшена стилизованим флоралним мотивима (*T. 23/гр. 95/2*) и фрагментовано кресиво у облику лчире са кременом (*T. 23/гр. 95/6–7*). Нема података о животињским костима.

У осталим гробовима је углавном налажен бјелобрдски и византијски накит, мађарски новац, а у једном гробу је код ногу покојника био положен лонац. Најмлађи гроб (гроб 31) датован новчићима Стефана I (997–1038) и Петра I (1038–1041) налази се у источном рубном делу некрополе.

Гроб 7: Гроб женске особе. Са десне стране лобање два бронзана ливена прапорца у облику четворостране пирамиде, са крстоликим отвором на доњој страни, око кога су изведени паралелни урези, висина 2,3 cm (*T. 20/гр. 7/1*). Једноставна сребрна каричица отворених крајева, пречника 2 cm, налазила се са леве стране лобање (*T. 20/гр. 7/2*). У пределу грудног коша су биле две велике огрлице сачињене од неколико стотина, претежно веома ситних, коничних перлица од стакла зеленкасте и жућкасте боје (*T. 20/гр. 7/2, T. 23a*).

Гроб 11: Гроб женске особе. Уз лобању покојнице откривена је релативно добро очувана сребрна гроздолика наушница волинског типа. На доњем делу њене карике, са обе стране привеска, налазе се по два венчића од гранула (један недостаје). Привезак навучен на карику је у облику купе од тордиране филигранске жице, која се завршава венчићем гранула и гроздоликим додатком у виду цвета са три латице и наглашеним тучком. Горњи део привеска такође је сачињен од нешто крупнијих гранула (*T. 20/гр. 11/11, T. 32/4*).

Гроб 12: Гроб женске особе, у коме је нађена једноставна сребрна каричица отворених крајева.

Гроб 21: Гроб особе женског пола. Уз лобању нађене три отворене сребрне карике (две приближно једнаке, пречника 2,3 и 2,4 cm и једна мања, пречника 1,8 cm: *T. 21/гр. 21/1–2*), а на грудима покојнице је била дугачка огрлица. Ниску чини преко 200 претежно кружних, коничних и цилиндричних стаклених перлица, зеленкасте, плавичасте и беличасте боје. У ниски се налази и калота шупље ливеног бронзаног дугмета (*T. 21/гр. 21/3, T. 23a*).

Гроб 23: Гроб особе женског пола. Са леве стране у висини уха пронађен је пар сребрних S карика пречника 1,9 и 2,2 cm (*T. 21/гр. 23/1*), уз лево раме фрагментован бронзани прапорац у облику четворостране пирамиде са крстоликим прорезом на доњем делу, висине 2,5 cm (*T. 21/гр. 23/2*), док је у пределу груди затечена ниска састављена од неколико десетина стаклених перли сегментног пресека (односно са малим сужењима са стране) жућкасте боје, са сребрнкастим премазом, и једне веће светломрке цилиндричне перле (*T. 21/гр. 23/3, T. 23a, T. 28/10*).

Гроб 31: Гроб особе женског пола. У пределу лобање нађена сребрна S карика и још једна обична сребрна карика отворених крајева који се додирују, пречника 2,6 и 2 cm (*T. 21/гр. 31/1–2*). Код десне подлактице затечена два новчића – сребрни денар Стефана I (1000–1038) и сребрни денар Петра I (1038–1041 и 1044–1046) (*T. 21/гр. 31/3–4*). У гробу

су нађена још два гвоздена предмета непознате намене, који су у међувремену изгубљени (Т. 21/зр. 31/5–6).

Гроб 35: Гроб женске особе. Са леве стране лобање затечен пар сребрних S карика пречника 1,9 cm (Т. 21/зр. 35/1), а у пределу грудног коша огрлица састављена од преко 200 стаклених перли разноврсних облика и боја (двојне/сегментне перле, цилиндричне и коничне од стакла беличасте, светломрке, зелене, плаве и жуте боје); једна је већа перла од провидног стакла чија је површина кришкасто обрађена (Т. 21/зр. 35/2, Т. 23a). Из истог гроба потиче фрагментован сребрни прстен од уплетене четвороструке жице у каричастом преплету, отворених крајева, пречника 2,3 cm (Т. 21/зр. 35/3).

Гроб 37: Гроб женске особе. Са обе стране главе нађена по једна отворена сребрна карика пречника 2,2 cm (Т. 22/зр. 37/1–2). У пределу грудног коша налазила се велика ниска од око 700 различитих стаклених перли: највећи број чине ситне коничне перле, потом биконичне, двојне, тројне и цилиндричне перлице које су зеленкасте, плаве, тиркизне, беличасте, светломрке и црвене боје. На нисци су се још налазиле и једна лоптаста перла од горског кристала и једна наранџаста лоптаста перла, те црна у облику семенке лубенице, затим два каури пужа, два коштана пршљенка и биконични привезак од филигранске жице (Т. 22/зр. 37/3, Т. 23a, Т. 32/20). Из истог гроба потиче и једна фрагментована гвоздена кружна алка (Т. 22/зр. 37/4).

Гроб 41: Гроб женске особе. У пределу карлице откривен необичан прстен, састављен од три бакарне алке, при чему је једна глатка док су друге две тордиране (Т. 22/зр. 41/1). У непосредној близини скелета су откривена и два клина, можда од дрвеног сандука.

Гроб 65: Гроб женске особе. Са обе стране лобање по једна сребрна отворена каричица.

Гроб 69: Гроб особе женског пола. Код лобање сребрна каричица отворених крајева, пречника 2,2 cm (Т. 22/зр. 69/1), у пределу врата једно бронзано дугме печуркастог облика са издуженом петљом, дужине 1,3 cm (Т. 22/зр. 69/2) и два данас изгубљена предмета (Т. 22/зр. 69/3). У пределу грудног коша откривен пуноливени прстен затвореног типа, наребрене површине, пречник 2,3 cm (Т. 22/зр. 69/4). На десној подлактици бронзана тракаста наруквица отвореног типа, чији је шарнир механизам за затварање оштећен; површина наруквице је украшена мотивом рибље кости изведеним пунктираним кружићима (Т. 22/зр. 69/5, Т. 32/23).

Гроб 81: Гроб женске особе. Са обе стране лобање по једна сребрна S карика, пречник 2,4 cm (Т. 23/гр. 81/1–2).

Гроб 83: Дечји гроб. У пределу врата откривена ниска састављена од око 60 стаклених сегментних беличастих перли са сребрнкастим премазом и понеком зеленом, плавом и жућкастом перлицом. На огрлицу се налазио и пробушени мађарски сребрни новчић, вероватно Стефана I (997–1038) (Т. 23/гр. 83/1, Т. 23a).

Гроб 87: Гроб особе женског пола. Са леве стране лобање нађена фрагментована бронзана наушница са биконичном јагодом (део наушнице са четири такве јагоде). У пределу карлице затечени су фрагмент бакарног лима и клин (Т. 23/гр. 87/1–3).

Грбови 91, 93 и 98: У сва три гроба је нађена по једна сребрна отворена карика.

Гроб 100: Гроб женске особе. Са леве стране лобање откривена сребрна карика отворених крајева, пречника 2,3 cm (Т. 23/гр. 100/1), а на левој руци сребрни отворени прстен полигоналног пресека, чији су крајеви стањени, пречник 2,2 cm (Т. 23/гр. 100/2).

Из девастираних грובה батајничке некрополе потиче још неколико металних предмета, попут дугмади, пређица и гвозденог прстена са ситним испупчењем које имитира главу (Т. 23/a).

Смештај материјала: Музеј града Београда

Библиографија: Ковачевић 1961, 282–283; Vinski 1970, Т. V/1; Jovanović, V. 1977, 152, Т. XII/7–13; Марјановић-Вујовић, Томић 1982, 49–50; Bálint 1991, 211 (17); Шпехар, Стругар Бевц 2016, 16–112, Т. I–XVII; Марковић, Радишић 2016, 192–203.

89. Батајница, околина Бељарице (Т. 33/7)

Подаци о локалитету и налазима: На лесном платоу уз обалу Дунава, на око 100 m западно од вишеслојног налазишта Бељарица са хоризонтом 12. и 13. века (*кат. бр. 230*), приликом орања земље случајно је откривен фрагментован средњовековни мач.

Мач је нађен у савијеном стању, без јабуке. Након што је у конзервацији сечиво исправљено установљено је да је укупна дужина очуваног дела нешто више од 0,50 m. На основу ромбоидно обликоване накрснице и ширине сечива мач је сврстан у посткаролиншке спате типа X (Т. 33/7).

Смештај материјала: Музеј града Београда

Библиографија: Мркобрад 1983, 5–7.

90. Земун, локалитет Капела (и други непознати локалитети) (Т. 26/4–7)

Подаци о локалитету и налазима: Са локалитета Капела и других непознатих налазишта у Земуну, потиче већи број случајних раносредњовековних налаза. Поред неколико комада касноаварске појасне опреме и наушница, пронађени су и метални налази 10. и 11. века.

Три различита бронзана срцолика појасна окова украшени волутама и палметама (дим. 2 x 1,8 cm, 2 x 2,5 cm, 2 x 1,8 cm: Т. 26/4–6) и један језичак истог стила (дим. 3,3 x 1 cm: Т. 26/7). Затим два бронзана дугмета (једно лоптасто дугме сачињено од две половине спојене по вертикалној оси, а друго, фрагментовано ромбоидно дугме са три вертикалне канелуре на доњем делу) и ливена наушница лунуласто-гроздоликог типа, која није илустрована у литератури.

Смештај материјала: Музеј града Београда

Библиографија: Бајаловић-Хаџи-Пешић 1984, кат. бр. 475, 494–497, Т. VI/2, XIII/7–10, XLIX/3; Јанковић, Јанковић 1990, 91–92 (51); Bálint 1991, 261 (331), Taf. XXXIII.a/8, 11 (*погрешно наведен 19), 32, 33; Radičević, Špehar 2015, 165 (34).

91. Земун, локалитет Булдожер (Т. 26/3)

Подаци о локалитету и налазима: На локалитету је случајно нађен изузетно редак налаз матрице за отискивање раномађарских кружних апликација за одећу. Матрица је бронзана, пречника 2,5 cm (Т. 26/3). Нису познате околности открића.

Смештај материјала: Музеј града Београда

Библиографија: Bálint 1991, 261 (329), Abb. 26; Бајаловић-Хаџи-Пешић 1984, кат. бр. 691, LXIV/1; Bollók 2015a, 184, 28. kép.

92. Земун, локалитет Дунапарт

Подаци о локалитету и налазима: Случајан налаз појасне бронзане апликације, срцоликог облика, са декорацијом у виду палмете.

Смештај материјала: Музеј града Београда

Библиографија: Bálint 1991, 261 (330).

93. Земун, локалитет Поље

Подаци о локалитету и налазима: Са ове локације потиче случајан налаз коњских жвала приписаних раномађарском периоду. Налаз није илустрован у литератури.

Смештај материјала: Музеј града Београда

Библиографија: Válint 1991, 261 (332).

3.2. Касне бјелобрдске некрополе

3.2.1. Касне бјелобрдске некрополе у Бачкој

94. Бачки Моноштор, локалитет Бартан (Т. 53)

Подаци о локалитету и налазима: Локалитет Бартан се налази у Бачком Моноштору, на јужном ободу тзв. Безданске шуме. Топоним „Бартан“ помиње се у неколико наврата у изворној историјској грађи 13–16. века, и то као утврђење и насеље. Почетком 20. века су обављена мања археолошка ископавања на утврђењу, у организацији Историјског друштва Бач-бодрошке жупаније, и потом није било других истраживања. Резултати ових истраживања нису објављени.

Данас се остаци утврђења препознају у облику већег узвишења са ровом. Градски музеј Сомбор је отпочео систематска ископавања 2004. године на простору јужно од утврде, под руководством Драгана Радојевића, сада археолога у пензији. На локалитету су откривени остаци једнобродне цркве, са полукружном апсидом, димензија 16 x 10 m и некропола која је окружује (Т. 53/1). Очувани део темеља чине редови секундарно коришћене римске опеке кохорте VII *Vreucorum* између којих су слојеви жуте земље дебљине око 20 cm (Т. 53/2). У шуту цркве је налажено доста уломака римских опека и тегула (Т. 53/3–4).

Откривен је део некрополе, са 96 гробова, који су густо укопани у паралелним редовима, и углавном прате орјентацију цркве правцем југозапад-североисток. Налази из гробова се могу одредити у раздобље од 11. до 15. века. Неколико S каричица сведочи о старијој фази гробља, али су позносредњовековни налази знатно бројнији (почелице, метални делови појаса, прстење и др.). Констатовано је доста девастираних гробова што такође указује на дуготрајно коришћење локације за сахрањивање. Од раније је са локалитета познат новчић Ладислава I (1077–1095) (Kovács, L. 1991, 417, 49/1), који највероватније потиче са некрополе.

Може се споменути и то да су на локалитету евидентирани трагови средњовековног насеља на основу површинских налаза уломака грнчарије.

Оквирни подаци о овом налазишту су добијени од Викторије Узелац која је учествовала у истраживањима и са сајта музеја у Сомбору (библиографија). У плану је детаљно публикавање резултата истраживања.

Смештај материјала: Градски музеј, Сомбор

Библиографија: Необјављено; музејска документација и подаци са сајта:

http://gms.rs/muzej/arhiva_vesti_2004.htm.

95. Бачки Моноштор, локалитет Сига (Острво Сига) (Т. 40/а, б, 1–4)

Подаци о локалитету и налазима: Локалитет се налази на речном острву између рукаваца Дунава, у југозападном делу Бачког Моноштора. У ископавањима Калмана Губице од 1898. до 1901. откривена је средњовековна некропола непосредно поред северног зида опатијске зграде.

Том приликом је истражено 37 гробова, међу којима је било и гробница на две воде (Т. 40/б). Нема прецизнијих података о самим налазима, мада се у појединим прегледним радовима (Kovács, L. 1991) за острво Сигу везују бројни налази накита из доба насељавања Мађара и арпадовског периода; спомиње се различито прстење, карике, крстолики привесци и др. Данас је познат тек један прстен, највероватније с краја 10. и почетка 11. века, који се чува у Градском музеју Сомбора (*кат. бр. б*), док о другим налазима нема ближих података.

На ситуационом плану манастирског комплекса налази се једноставна једнобродна црквица, типична за рану сакралну архитектуру јужне Угарске (Т. 40/а). Манастир је припадао западном монашком реду павлина који су били посебно активни од почетка 13. века. О велелепности грађевина са овог простора сведочи архитектонска пластика која се налази на археолошкој поставци сомборског музеја - део доворотника са палметиним лишћем, пауновима и крстом (Т. 40/3) и два делимично очувана капитела са рељефним представама распетог Христа (Т. 40/4), односно фигуром коња (Т. 40/2).

Смештај материјала: Градски музеј, Сомбор

Библиографија: Gubitza 1902, 1–7; Јанковић, Јанковић 1990, 71 (7); Kovács, L. 1991, 417 (49/3).

96. Сомбор, локалитет Улица Матије Гупца 72 (Т. 34/1–6)

Подаци о локалитету и налазима: Приликом градње кружног пута у улици Матије Гупца у Сомбору, 1976. године откривена је једна гробна целина. Није познато да ли је том

приликом констатован још неки гроб, односно да ли се ради о некрополи или усамљеној сахрани.

У гробу је откривено пет S карика и прстен од уплетене жице. Две једнаке S карике које представљају пар (пречник 2,4 cm), израђене од сребра, нађене су са обе стране лобање (инв. бр. 6197, 6198) (Т. 34/1–2); остале три S карике су такође нађене у пределу главе, једна је фрагментована (инв. бр. 6199, 6200, 6201; пречник 1,7 до 1,9 cm) (Т. 34/3–5). Прстен је израђен од четири сребрне жице у каричастом преплету, отворених и стањених крајева (инв. бр. 6203; пречник 2,4 cm). Нађен уз десну руку скелета (Т. 34/6).

Смештај материјала: Градски музеј, Сомбор

Библиографија: Необјављено; музејска документација.

97. Вајска, локалитет Хумка (Гомбош улица?) (Т. 34/7–21)

Подаци о локалитету и налазима: Ископавања у Вајској су вршена 1903. године у организацији Историјског друштва Бач-бодрошке жупаније, а под руководством Ђуле Циракија. У музејској документацији не постоје прецизнији подаци о самом локалитету, већ се у музејским картонима на мађарском језику наводи једино локација „Хумка“.

На том узвишењу су откривене две некрополе - једна сарматска и друга средњовековна, при чему потоњој припада најмање пет гробних целина. Грбови су садржали налазе који су детаљно описани код Небојше Станојева (1989), с тим да нису за све наведени инвентарни бројеви. У данашњој документацији сомборског музеја налази из Вајске су инвентарисани под бројевима 3266–3295. Многобројне карике и карактеристичне перле показују да је пре свега реч о касној бјелобрдској некрополи, из познијег 11. века. Нема података о евентуалним налазима новца.

1. 12 бронзаних S карика пречника између 1,5 и 2,8 cm (Т. 34/7–18) и једна већа, обична карика од бронзане жице, отворених и равних крајева, пречника 4,3 cm (Т. 34/19). Са локалитета изгледа потиче (још) 13 S карика које су евидентирани у музејским картонима, али нису нађене приликом ревизије материјала (инв. бр. 3268–3280, десет од бронзе пречника око 1,5 cm; инв.бр. 3277, 3278 и 3279 су од сребра, пречника 1,7 cm).

2. Две огрлице сачињене од различитих крупнијих и ситнијих перли:

Огрлица коју чини пет крупнијих перли неправилног полиедарског облика од аметиста (дужина око 1,5 cm) и осам, нешто мањих, стаклених перлица ваљкастог облика (дужина око 1,5 cm), инв.бр. 3266 (Т. 34/20).

Огрлица састављена од девет крупних перли од аметиста, неправилног полиедарског облика (дужина око 2 cm) и три мање стаклене перлице (једна полиедарска, а две кружне дужина око 1 cm), инв.бр. 3267 (*Т. 34/21, Т. 51/8*)

3. Једна стрела можда делтоидног облика (инв. бр. 3292; лоша фотографија, а предмет није нађен), може да указује на постојање нешто старије фазе сахрањивања.

У музејској документацији се налазе подаци о још неколико налаза са локалитета Хумка, који нису хронолошки и културно индикативни: два сечива ножа (инв. бр. 3285, 3286) и горњи део кључа са петљом (инв. бр. 3293). Даље, са локалитета потичу и два уломка лонца (инв. бр. 3294, 3295), као и једна потковица (инв. бр. 3284), који данас недостају у музејском материјалу.

Смештај материјала: Градски музеј, Сомбор

Библиографија: Cziráky 1905, 62–65; Станојев 1989, 36–37, кат. бр. 185–199; Bálint 1991, 260 (319); Kovács, L. 1991, 407–408 (9).

98. Бач, локалитет Пруга Богојево - Бачка Паланка

Подаци о локалитету и налазима: Прецизнији подаци о локацији некрополе нису познати, осим да се налазила уз железничку пругу која повезује Богојево и Бачку Паланку. Поред налаза накита ране бјелобрдске фазе, из девастираних гробова (*кат. бр. 21*), на овом потесу су у мањим ископавањима обављеним 1912. године откривени и предмети који би се на основу описа могли приписати касној бјелобрдској фази. Осим сребрних и бронзаних карика нађене су ниске стаклених перли и перли од аметиста, уз једну целу керамичку посуду. Налази нису илустровани у литератури. О њима нема података у каталогу Небојше Станојева (1989), већ у допуњеном прегледу налазишта из Војводине Ласла Ковача (Kovács, L. 1991).

На основу налаза керамике, ексера и уломака опеке, које је Калман Губица проналазио приликом обиласка терена, можда би требало рачунати на постојање насеља и цркве на истом потесу. Међутим, нема ближих података о месту где би се евентуално очекивао црквени објекат - да ли на позицији раније некрополе или у непосредној околини.

Смештај материјала: Непознато

Библиографија: Gubitza 1910, 169–172; Fehér et al. 1962, 21 (27); Giesler 1981, 157; Станојев 1989, 22–23, кат. бр. 104–115; Kovács, L. 1991, 405 (4); Bálint 1991, 210 (7).

99. Нови Сад, потес Сајлово-Југовићево, локалитет Касарна Слободан Бајић Баја

Подаци о локалитету и налазима: У кругу касарне, у западном делу Новог Сада, сондажно је истраживана некропола из перида 11–12. века, о којој нема ближих података у литератури. У околини некрополе наводно нису утврђени трагови насеља.

Смештај материјала: Музеј Војводине, Нови Сад

Библиографија: Станчић 1987, 27.

100. Горњи Таванкут, локалитет св. Ана (Греда)

Подаци о локалитету и налазима: У земљаним радовима на приватном поседу који носи назив св. Ана (или Греда), средином прошлог века су откривени трагови цркве и некрополе. Заштитна истраживања је обављао Градски музеј у Суботици 1967. године. Том приликом је делимично истражена некропола са 115 гробова, који су датовани у раздобље од 11. до 15. века.

Резултати истраживања нису публиковани у целини, већ само у кратком извештају. Периоду 11–12. века припадају налази S карика који су евидентирани у седам гробова. У појединим случајевима су налажене у већем броју. Бјелобрдском хоризонту се највероватније могу приписати и гробови у којима је нађен новац приложен у устима покојника. Такав обичај је констатован у три гроба, али нема података о којим ковањима се ради.

Гроб 41: Нађено седам S карика.

Гробови 30, 54, 57: Нађене две S карике.

Гроб 104: Нађена S карика и прстен од вишеструке уплетене жице.

У млађем хоризонту сахрањивања (оквирно од 13. до 15. века) откривене су кожане траке од дијадема са бронзаним украсима у виду розета, дугмад, апликације и делови појасева. Остацима цркве припада уломак каменог прозорског оквира, али нема археолошких података о њеном изгледу, односно, из извештаја се да закључати да темељи цркве нису били евидентирани током ископавања.

Смештај материјала: Градски музеј, Суботица

Библиографија: Sekereš 1967a, 147–150, T. LI; Szekeres, L. 1977, 15–16 (16).

* 100a Доњи Таванкут, локалитет Капоња

Подаци о локалитету и налазима: Градски музеј у Суботици од 2010. године обавља заштитна истраживања цркве са некрополом на налазишту Капоње у Горњем Таванкуту.

Објекат је случајно откривен дубоким орањем. Димензије цркве износе 15 x 8 m (са звоником на pročелју). До 2014. је истражено око 180 гробова, али је процењено да је више од половине гробља оштећено у земљаним радовима.

Уз S карике у гробовима су откривени новчићи ковани од Коломана (1095–1116) до Беле III (1173–1196), на основу чега је узградња цркве датована у 12. век. Локација се користила за сахрањивање до у позни средњи век, судећи по налазима почелица и игала са остацима тканине. Неки гробови су били укопани у слој шута што значи да је сахрањивање настављено по рушењу самог објекта.

Подаци о локалитету су добијени путем усменог саопштења Неде Димовски, кустоскиње Градског музеја Суботица и преко интернет странице (<https://www.novosti.rs/vesti/srbija.73.html:466332-Subotica-Duboko-oranje-izbacilo-crkvu-iz-12-veka>).

101. Келебија, локалитет Темпломхеђ (Templomhegy)

Подаци о локалитету и налазима: Ископавања на локалитету Темпломхеђ у Келебији је 1913. године вршио Ђ. Бибо Биге, професор из Суботице. Откривен је зид цркве која је била смештена на једном риту окруженим јарком.

Простор око цркве у потпуности је био попуњен гробовима, са налазима новца Стефана II (1116–1131) и Гезе II (1142–1162), украсним дугмадима („дугмад декорисана мотивима Арпадовске династије“) и апликацијама, бронзаним копчама, деловима коже, ексерима од дрвених сандука и сл. Ти налази нису илустровани у литератури, али се на основу описа може закључити да некропола припада оквирном раздобљу 12–15. века. Поједини гробови су по свој прилици имали гробне конструкције, односно били су ограђени опекама.

Јужно од овог положаја Ласло Секереш је у рекогносцирањима терена прикупио уломке керамике позносредњовековне грнчарије који упућују на насеље.

Смештај материјала: Градски музеј, Суботица

Библиографија: Bibó-Bige 1914, 58–59; Szekeres 1977, 11 (2); Kovács, L. 1991, 409 (15).

102. Верушић, локалитет Азотара (Nitrogénművek) (Т. 35, Т. 51/6)

Подаци о локалитету и налазима: На локалитету Азотара у Верушићу истражена је некропола из 11. века са око 330 гробова. На основу анализе археолошке грађе може се

говорити о две временске фазе некрополе. Издвојено је неколико гробова са налазима карактеристичним за прву половину 11. века, односно рани бјелобрдски хоризонт. Они су махом груписани у сектору А (*кат. бр. 25*).

Источни (В) сектор некрополе по свој прилици припада млађој фази, друге половине 11. века, када се на овом потесу вршило масовније сахрањивање. Приказали смо гробове са налазима новца и карактеристичним накитом. У осталим гробовима су углавном налажене по две S карике, каткад у комбинацији са једном до две обичне каричице, уз један или два прстена од уплетених жица. У једном гробу је затечена дводелна пређица, док је у више гробова поред сахрањених био положен нож, и то уз особе мушког и женског пола. Гробови су оријентисани правцем исток-запад, уз извесна одступања ка северу и југу. Установљен је велики број варијанти код положаја руку, као и у случају гробова раније фазе. Руке су биле опружене поред тела, благо савијене и стављене на карлицу, прекрштене у пределу карлице или у комбинацији (једна поред тела/на карлици, а друга на карлици/на грудима). Нису документовани случајеви са рукама прекрштеним у пределу груди. Скелетни материјал је антрополошки обрађен, при чему је утврђен мали проценат дечјих индивидуа.

Гроб 3/80: Гроб женске особе у коме су нађене три сребрне тордиране S карике (пречника 2 до 2,6 cm) и један прстен од четвороструке уплетене жице у мрежастом преплету, отворених крајева (пречник 2,4 cm), заједно са сребрним новцем Ладислава I (1077–1095). Новчић је био у пределу карлице (*Т. 35/1–4*).

Гроб 37/80: Неодређен пол скелета, лоше очуван. У устима нађен сребрни новац Саломона (1063–1074), а у пределу груди још један сребрни, нечитљив новчић.

Гроб 52/80: Лоше очуван скелет одрасле особе, уз који је нађен сребрни новац Андрије I (1046–1060). Место налаза није познато.

Гроб 74/80: Гроб мушке особе. На грудима сребрна монета Ладислава I (1077–1095).

Гроб 76/80: Гроб особе женског пола. У десној шаци положен нечитљив сребрни новчић, у пределу леве руке фрагментован сребрни прстен који је украшен групама гранула на горњем делу карике (вероватно у дужој употреби) (*Т. 35/20*).

Гроб 116/81 Гроб особе мушког пола. У устима покојника сребрни новчић Саломона (1063–1074).

Гроб 128/81: Женски гроб у коме су нађена два новчића – један је највероватније Саломонов (1063–1074), а други је неидентификован; положени у устима или у горњем делу грудног коша. Из истог гроба потичу две сребрне S карике чији је пречник 2,2 cm.

Гроб 133/81: Лоше очуван скелет. У пределу груди откривен сребрни новац Ладислава I (1077–1095), а код лобање оштећена S карика од сребра.

Гроб 136/81: Женски гроб из кога потиче осам S карика и једна перла. Све карике су од сребра, различитих димензија, при чему њих пет има проширене и канеловане S завршетке (пречник карика је између 1,4 и 2,3 cm). У гробу је изгледа било више перли, али је остала у целини очувана само једна, ваљкасто обликована перла са проширеним крајевима, од стакла са сребрнкастим премазом, дужине око 1,4 cm (*T. 35/11–19, T. 51/6*).

Гроб 148/81: Гроб особе женског пола. У пределу главе су нађене две нешто веће (пречник 2,5 cm) и једна минијатурна S карика (пречник 1,3 cm), све од сребра (*T. 35/5–6, 8*), а у пределу руку један затворени прстен изведен обичним уплитањем чији је пречник 2 cm (*T. 35/7*). Уз скелет су такође откривена два фрагментована ножа (*T. 35/9–10*). На грудима покојнице био је положен сребрни новчић Ладислава I (1077–1095).

Гроб 156/81: Гроб особе женског пола. На грудима сребрни новац Андрије I (1046–1060), а на руци сребрни прстен од троструке уплетене жице у каричастом преплету, отворених и стањених крајева.

Гроб 198/81: Гроб женске особе. Код лобање нађена једна сребрна S карика, у устима нечитљив, сребрни новчић, а на руци прстен од троструке уплетене сребрне жице, отворених и стањених крајева.

Гроб 199/81: Гроб женске особе. У пределу лобање две сребрне S карике. Уз скелет нађен и сребрни новчић краља Саломона (1063–1074), без прецизнијег положаја.

Гроб 202/81: Дечји гроб у коме је нађен нечитљив сребрни новчић, без података о прецизном месту налаза.

Гроб 218/81: Дечји гроб. На десном рамену откривене љуске јајета и сребрна монета Андрије I (1046–1060).

Гроб 224/81: Лоше очуван дечји скелет. У устима сребрни новчић Саломона (1063–1074), а поред лобање сребрна карика отворених и стањених крајева.

Гроб 248/81: Гроб особе женског пола. Испод доње вилице нађен сребрни новчић Саломона (1063–1074). Из гроба потиче и фрагментована сребрна S карика.

Гроб 264/81: Неутврђен пол. Уз скелет су откривене две фрагментоване сребрне S карике и новчић Саломона (1063–1074).

Смештај материјала: Градски музеј, Суботица

Библиографија: Szekeres, Szekeres 1996, 31–62, 64–65, Т. XXVII–XLII; Czékus 1994, 21–38; Czékus 2007, 51–66.

103. Шупљак, локалитет Бабахалом (Т. 51/16)

Подаци о локалитету и налазима: Локалитет се налазио на благом узвишењу, можда хумци, без ближих података о самој локацији. У рекогносцирањима суботичког музеја (није познат период радова) су евидентирани површински налази шута и накита који указују на постојање средњовековног насеља и некрополе са црквом.

Гробним налазима, уз једну сребрну S карику, припада и један сребрни прстен. Прстен је у виду широке тракасте карике украшене густим урезаним цик-цак линијама, отворених крајева који се преклапају; пречник 2 cm (Т. 51/16).

Смештај материјала: Градски музеј, Суботица

Библиографија: Станојев 1989, 131, кат. бр. 711–712.

104. Хајдуково, локалитет Задруга Хајдуково

Подаци о локалитету и налазима: Локалитет је регистрован у рекогносцирањима Градског музеја у Суботици 1950. године. Случајни налази указују да се на овој позицији највероватније налазила некропола.

Нађена је бронзана тракаста наруквица отворених и проширених крајева на којима су урезане цик-цак линије и једна наруквица од тамноплавог стакла, који се оквирно могу датовати у 12–13. век. Са истог локалитета такође потичу два прстена и пређица из раздобља позног средњег века.

Смештај материјала: Градски музеј, Суботица

Библиографија: Станојев 1989, 125, кат. бр. 684–685.

105. Хоргош (Носа), локалитет Стража (Т. 30/3)

Подаци о локалитету и налазима: На локалитету Стража, смештеном на узвишењу уз југоисточну обалу Лудошког језера, приликом обраде земље откривена је некропола.

Нађено је седам S карика од бронзане или сребрне жице, уједначених димензија (пречника око 2,2 cm), бронзана наруквица од жице са отвореним петљасто увијеним крајевима који се додирују, пречника 7,5 cm (Т. 30/3), један цео лонац и новчићи

Ладислава I (1077–1095). Лонац је израђен на ручном витлу од песковите земље, профилисаног обода и заобљеног трбуха, украшен хоризонталним линијама.

На основу недовољно прецизних података не може се закључити да ли налази потичу из једног или више гробова. Док на једном месту Војислав Јовановић спомиње „grobove sa nakitom“, на другом каже да је ван гроба нађен (и) још један новчић Ладислава. Као извор података се цитира документација музеја у Суботици.

Смештај материјала: Градски музеј, Суботица

Библиографија: Јовановић V. 1977, 154, Т. XVIII/1–8; Станојев 1989, 70–71, кат. бр. 365–372.

106. Хоргош (Носа), локалитет Хинга (Т. 28/8; Т.44/14–16; Т. 51/3)

Подаци о локалитету и налазима: Средњовековна некропола Хинга налази се на узвишењу уз североисточну обалу Лудошког језера. Истраживана је у две кампање, 1948. и 1949. године, у организацији Градског музеја Суботица, Археолошког института и Антрополошког завода у Загребу. Радовима су руководили Миодраг Грбић, Олга Шафарик и Мирко Шулман. Истражено је 138 гробова. Почетак сахрањивања се везује за последње деценије 11. века. Некропола је трајала до 15. столећа, при чему су најбројнији позносредњовековни гробни налази, који су били најбоље очувани.

Према наводима Ласла Секереша, постоји могућност да се на самом врху брежуљка где се просторала некропола налазила црква, чији су трагови потпуно уништени изградњом војног објекта 1940. године. Бјелобрдске налазе представљају бронзане S карике и прапорци, а забележене су и наушнице које су највероватније византијског порекла. Ови налази су махом евидентирани уз оштећене скелете који припадају најранијем хоризонту укопавања. На овом локалитету је такође документован један ранији коњанички гроб (*кат. бр. 33*), док је на суседној локацији Јанково брдо констатовано средњовековно насеље (*кат. бр. 155*).

Гроб 1/48: Непознат пол. У пределу лобање нађене две бронзане S карике, пречника 1,5 cm.

Гроб 4/48: Непознат пол. Уз лобању откривене две сребрне наушнице са крупном псеудогранулираном јагодом израђеном отискивањем матрице, пречник карике 3,5 cm (Т. 44/15–16). У пределу десне руке један сребрни прстен тракасте карике која је у горњем делу орнаментисана урезаним мотивом рибе кости. На кружној, полочастој глави се

такође налазе урези - мотив јелове гранчице у комбинацији са X мотивима; пречник главе 2,2 cm (Т. 44/14).

Гроб 16/49: Скелет женске индивидуе. Уз лобању откривена фрагментована S карика, пречника 1,7 cm.

Гроб 26/49: Скелет женске индивидуе. Испод лобање откривена фрагментована (S?) карика чији је пречник 2,9 cm.

Гроб 27/49: Девастиран гроб. Очувана лобања уз коју је откривена S карика, нешто већег пречника – 2,7 cm.

Гроб 35/49: Дечји скелет. У гробу је откривен новчић краља Ладислава I (1077–1095) и бронзани прапорац на чијој је доњој половини прорез са две перфорације, пречник лоптастог дела 2,3 cm (Т. 28/8). Покојник је био положен на дасци чији су остаци нађени читавом дужином испод скелета.

Гроб 36/49: Скелет женске особе. Са обе стране лобање откривена по једна S карика од бронзане жице, пречника 2 cm.

Гроб 41/49: Непознат пол. Испод лобање откривена оштећена S карика од бронзане жице којој недостаје раскуцан завршетак (пречник 1,8 cm), а уз десну карлицу фрагментован нож са остацима дрвених корица (дужина 28 cm).

Гроб 45/49: Дечји скелет, уз који је нађен прапорац исти као из гроба 35/49.

Гроб 87/49: Очувана само лобања, уз коју је нађена фрагментована S карика пречника 1,7 cm.

Гроб 89/49: Скелет особе мушког пола. У пределу доње вилице откривен сребрни новчић Андрије II (1205 –1235).

Гроб 98/49: Скелет особе женског пола. Код лобање фрагментована S карика од бронзане жице пречника 1,8 cm.

Гроб 119/49: Женски гроб са занимљивим гробним налазима нешто познијег датовања: масивна сребрна наушница слична примерцима из гроба 4, једно лоптасто дугме од сребрног лима, сребрни прстен танке карике кружног пресека, са плочастом неукрашеном главом, чије су ивице наглашене у виду лежишта за украс (који недостаје) и 15 кружних перлица од сивкастог стакла. Помињу се и остаци дрвета и текстила, као и оков сандука.

Међу предметима прикупљеним из уништених или дислоцираних гробова налази се неколико S карика (пречника од 2,5 до 3 cm), са изражено раскуцаним S наставком (Т. 51/3). На некрополи је откривено више од четрдесет нумизматичких налаза, с тим да

најстарији комади из бјелобрдске фазе углавном потичу из уништених гробних целина: један примерак Саломона (1063–1074), један Ладислава (1077–1095), три Коломана (1095–1116), један Стефана II (1114–1131), два Беле II (1131–1141), један Гезе II (1141–1161), два Стефана IV (1162–1163), један Беле III (1172–1196), један Беле III, Емериха и Андрије (1173–1205), док остали новчићи припадају периоду друге половине 13. до прве половине 15. века (најмлађи је примерак краља Алберта 1437–1439).

Касносредњовековне налазе представљају лоптаста дугмад, апликације за одећу, ниске перли начињених од кости, стакла, или ћилибара, уз спорадичне налазе крупних перли од кристала, брошеви и прстење са плочастом главом. Може се приметити да у позним гробним целинама нису налажене S карике, што указује на јасне хронолошке разлике.

Сместај материјала: Градски музеј, Суботица

Библиографија: Шафарик, Шулман 1954, 5–50; Fehér et al. 1962, 67 (918); Szekeres, L. 1977, 14 (10); Jovanović V. 1977, 154; Станојев 1989, 71–80, кат. бр. 373–375, 384, 389–391, 412, 414, 453–458, 462–470, 481; Kovács, L. 1991, 411 (411); Јовановић, В. 1996, 92, Т. V/2а, 2б, 2в.

107. Хоргош, локалитет Темпломдомб (Т. 52/7)

Подаци о локалитету и налазима: На узвишењу Темпломдомб, удаљеном неколико стотина метара од железничке пруге Суботица - Хоргош, шездесетих година је у целини истражен један црквени објект. Ископавања је обављао Градски музеј Суботица.

Реч је о једнобродној цркви са дубоком правоугаоном апсидом на истоку и звоником са западне стране, чија укупна дужина око 18 m (Т. 52/7). Темељи цркве су грађени од већих и мањих камених блокова неправилног облика, у сухозиду, док су зидови од опеке везане малтером. У унутрашњости објекта нађено је мноштво гвоздених клинова који могу да указују на постојање дрвене кровне конструкције. Градња цркве је датована у рани 13. век, мада није јасно на основу којих археолошких параметара је то учињено. Сондама је утврђено да у околини цркве нема средњовековних сахрана, али се ипак спомињу налази неколико (нововековних?) гробова који су били укопани у слој рушења саме цркве. Површински уломци грнчарије у непосредној близини указују и на трагове средњовековног насеља.

Сместај материјала: Градски музеј, Суботица

Библиографија: Sekereš 1967b, 150–151; Szekeres 1977, 11–12 (3).

108. Хоргош, локалитет Рек-мајур (Камараш, Буцак) (Т. 8/6–13, Т. 30/5, 8–9)

Подаци о локалитету и налазима: Локалитет је констатован током земљаних радова 1894. године на имању Ивана Река. Том приликом је уништено око 20 гробова. Уз налазе германског обележја и један гроб раномађарског периода (*кат. бр. 34*), на локалитету су откривена и два гроба са налазима накита који припадају врстама коришћеним на прелазу ране у касну бјелобрдску фазу.

Гроб 2: У гробу је нађена једна бронзана наруквица ромбоидног пресека, отворених и сужених крајева, декорисана попречним урезима у појединим сегментима, пречника 7,5 cm (*Т. 8/7, Т. 30/9*) затим, једна мање масивна бронзана наруквица кружног пресека, чији су крајеви отворени и сужени, пречника 6,5 cm (*Т. 8/6*), две мале сребрне S карике, пречника 1,4–1,5 cm (*Т. 8/9–10*) и сребрни прстен од уплетених жица у каричастом преплету, отворених крајева, пречника 2,5 cm (*Т. 8/8*). Из истог гроба потиче и пет цилиндричних перли са кружно проширеним ивицама од беличастог стакла, дужине око 2 cm (*Т. 8/11*).

Гроб 3: Из гроба потиче бронзана наруквица од три увијене жице, отворених крајева који се завршавају петљама, пречника 7 cm (*Т. 8/12, Т. 33*) и једна бронзана S карика чији је пречник 2,3 cm (*Т. 8/13*).

У рекогносцирањима суботичког музеја 1975. године, близу места на коме је откривена некропола, констатовани су трагови шута са опеком, који можда упућују на постојање цркве. У непосредној околини су откривени и уломци грнчарије опредељени у шири период 11–14. века, без ближих података.

Смештај материјала: Мора Ференц музеј, Сегедин (налази из гробова); Градски музеј, Суботица (налази са рекогносцирања)

Библиографија: Tergina 1894, 203–206; Hampel 1905, II, 534–537; Fehér et al. 1962, 42 (417); Риц 1979, 32 (54); Szekeres, L. 1977, 12 (4); Станојев 1989, 126–128, кат. бр. 688–702; Bálint 1991, 224 (107); Kovács, L. 1991, 415 (42); Kovács, L. 1992, 58–60, kép.13/6–14.

109. Стара Моравица, локалитет Кишјараш (Kisjárás)

Подаци о локалитету и налазима: Након што је некропола девастирана у земљаним радовима на локалитету су предузета мања ископавања 1975. под руководством Петера Рица. Резултати нису публиковани.

Уопштено се наводе подаци о налазима S карика и угарског новца из гробова, а наводно је откривена и једна конзола црквеног објекта. Међутим, није јасно да ли је црква

археолошки документована. У оквиру некрополе је откривена јама са налазом целог котлића, највероватније познијег датовања (13–14. век) (*Т. 59/16*).

Смештај материјала: Градски музеј, Суботица

Библиографија: Szekeres 1977, 19–20 (29); Takács 1986, 46–47, cat. 47; Kovács, L. 1991, 421 (75); Ric 2009, 23.

110. Бачка Топола, локалитет Пустатемплом

Подаци о локалитету и налазима: Седамдесетих година прошлог века на локалитету Пустатемплом су евидентирани остаци цркве и истражен је део некрополе са налазима од 11. до 15. века. Ископавања је обавио Ласло Секереш.

Истражено је 86 гробова који нажалост нису објављени. Од бјелобрдског материјала се једино помињу налази S карика, док су најмлађи налази дијадема и новац Матије Корвина. У близини некрополе су откривени уломци керамике 11. века који упућују и на постојање насеља. Нема расположивих података о изгледу црквеног објекта.

Смештај материјала: Градски музеј, Суботица

Библиографија: Szekeres, L. 1977, 21 (34); Kovács, L. 1991, 417 (48/1).

111. Бачка Топола, локалитет Трафостаница

Подаци о локалитету и налазима: На потесу уз трафостаницу у Бачкој Тополи документована је још једна некропола, на којој је Градски музеј Сомбор истражио 12 гробова датованих у 11–12. столеће. Не располаже се подацима о гробовима и покретним налазима.

Смештај материјала: Градски музеј, Суботица

Библиографија: Kovács, L. 1991, 417 (48/2).

112. Бачка Топола, локалитет Бајша

Подаци о локалитету и налазима: Око један километар јужно од Бачке Тополе налазе се рушевине средњовековне цркве са некрополом. Међу површинским налазима, осим уломака опеке и људских костију, спомињу се S карике. Судаћи према налазима новца Матије Корвина некропола је трајала до 15. века.

Смештај материјала: Градски музеј, Суботица

Библиографија: Szekeres 1977, 21–22 (36); Kovács, L. 1991, 417 (51).

113. Ловћенац, локалитет Посед Ђорђа Неумана (Т. 36–37)

Подаци о локалитету и налазима: Почетком 20. века на сеоском гробљу у Ловћенцу откривена је средњовековна некропола која је била оштећена рецентним укопавањем. На суседном поседу Ђорђа Неумана налазио се интактни део некрополе који је истражио локални учитељ Ференц Сас 1910. године, по одобрењу Народног музеја Трансилваније у Клужу. Истражено је укупно 12 гробова који су објављени наредне године (Szász 1911; Т. 37/а).

Приликом увида у музејску документацију и материјал из Збирке средњег века Градског музеја Сомбор уочили смо да је у публикацији Небојше Станојева (1989) дошло до приказивања истих налаза на два места – у Ловћенцу и Фекетићу (*кат. бр. 114*). Овде доносимо објашњење будући да је реч о важној некрополи са налазима новца и керамичког материјала друге половине 11. века.

Најпре се може приметити да у каталошкој јединици која се односи на Ловћенац Н. Станојев не наводи димензије налаза и њихове инвентарске бројеве (што је иначе доследно учињено за друге локалитете), већ су описи предмета израђени на основу извештаја Ф. Саса, одакле је репродукован илустративни материјал. Као место чувања предмета наводи се Мора Ференц музеј у Сегедину. Није познато у ком периоду је материјал враћен у сомборски музеј где се данас налази. У Градском музеју Сомбор се чувају и картони попуњени на мађарском језику, на којима се уз детаљан опис предмета и ознаку гробних целина (што се све поклапа са подацима у раду Ф. Саса) свуда наводи *Szeghegy*, што је мађарски назив за Ловћенац. Међутим, у књизи инвентара је за те предмете, из непознатих разлога, погрешно назначено место открића - Фекетић, како је преузео Н. Станојев. Из тога произилази да аутор приликом припреме Каталога није имао увид у материјал и музејске картоне.

Упоредивањем са изворном публикацијом утврдили смо да налази који се данас чувају у музеју несумњиво потичу са локалитета Посед Ђорђа Неумана у Ловћенцу. Уз описе налаза и њихове инвентарске бројеве, навешћемо упуте на каталошке бројеве који се односе на поновљене предмете.

Гроб 1: Оријентација запад-исток, без података о полу. У гробу нађен један сребрни новчић који се распао приликом вађења из земље. Поред лобање, са десне стране, откривен је лонац (инв. бр. 3149) (Т. 36/1). Лонац висине 9, 5 cm, рађен на спором витлу, широког, готово цилиндричног, односно сасвим благо заобљеног реципијента и косо извијеног стањеног обода, који је делимично оштећен. На рамену је изведен украс

двоструким низом убода, испод се налазе две благо урезане хоризонталне линије. Површина суда је потамнела од излагања ватри. Посуда је напукла на више места, потребна конзервација (Szász 1911, 303, 305, 1. kép; cf. Станојев 1989, кат. бр. 275).

Гроб 2: Скелет женске особе, оријентација запад-исток. Нађене две S карике и један новчић. Карике су различитих димензија, од сребрне/бронзане жице (*T. 36/2–3*):

1. S карика, инв.бр. 3139, пречник 2,2 cm (Szász 1911, 304–305; cf. Станојев 1989, кат. бр. 276 и 662).
2. S карика, инв.бр. 3140, пречник 1,5 cm (Szász 1911, 304–305; cf. Станојев 1989, кат. бр. 275 и 663).
3. Сребрни денар Ладислава I (1077–1095), инв. бр. 3141, пречник 2 cm (*T. 36/4*); у добром стању, налази се изложен на сталној поставци (Szász 1911, 305; cf. Станојев 1989, стр. 54, гроб 2 (без. кат. бр.) и кат. бр. 664). Уз лобању покојнице откривен је и један лонац, који је услед влаге уништен приликом подизања.

Гроб 3: Скелет мушке особе, оријентације запад-исток. Без налаза.

Гроб 4: Скелет особе женског пола, оријентација запад-исток. Са десне стране лобање нађена једна S карика, на рукама две нарукнице, а у пределу груди новчић. Лонац положен уз лобању.

1. Сребрна/бронзана (?) S карика, инв. бр. 3144, пречник 2cm (*T. 36/6*) (Szász 1911, 305, 3. kép/3; cf. Станојев 1989, кат. бр. 279 и 669; погрешно наведене димензије).
2. Две бронзане нарукнице ромбоидног пресека и отворених, стањених крајева; једна је нешто масивнија од друге (*T. 36/7–8*); инв. бр. 3142, 3143, пречник 7, 6 cm и 7, 9 cm (Szász 1911, 305, 3. kép/1–2; cf. Станојев 1989, кат. бр. 280–281 и 670–671).
3. Сребрни новчић Андрије I (1047–1060), инв. бр. 3145, фрагментован (Szász 1911, 305–306; cf. Станојев 1989, стр. 54 и 122, гроб 4). Није нађен у ревизији збирке.
4. Лонац, инв. бр. 3146, висина 13, 5 cm (*T. 36/5*). Лонац са спорог витла, овално обликованог трбуха и високог, косо разгрнутог обода. На рамену украшен урезаним паралелним хоризонталним линијама. Мрко окер боје печења, површина потамнела од ватре. Посуда напукла на више места, потребна конзервација (Szász 1911, 305, 2. kép; cf. Станојев 1989, кат. бр. 278 и 672).

Гроб 5: Без података о полу, оријентација запад-исток. У пределу грудног коша нађен новац, а уз лобању лонац.

1. Сребрни новчић Саломона (1063–1074), инв. бр. 3147, фрагментован (Szász 1911, 306; cf. Станојев 1989, стр. 54, гроб 5, без. кат. бр.).

2. Лонац, инв. бр. 3148, висине 12 cm (*T. 36/9*). Лонац рађен на спором витлу, мрке боје печења, овално обликованог трбуха и косо разгрнутог обода. Украшен је низом јамица на рамену и водоравним паралелним линијама по осталом делу реципијента. Посуда је у релативно добром стању, изложена на сталној поставци (Szász 1911, 306, 4. kép; cf. Станојев 1989, кат. бр. 282).

Гроб 6: Дечји скелет, оријентације запад-исток. Без налаза.

Гроб 7: Дечји скелет, оријентације запад-исток. У пределу главе нађене две S карике, на левој руци прстен, а у пределу карлице стаклене перле. Поред лобање, са десне стране, откривени су лонац и новчић.

1–2. Две S карике од бронзане или сребрне жице, данас очувана једна: инв. бр. 3157, пречник 1, 4 и 2 cm (*T. 36/12*). Према изворној публикацији то су биле карике истих димензија (Szász 1911, 304, 306; cf. Станојев 1989, кат. бр. 284–285 и 675).

3. Бронзани прстен, нешто дебљег, ромбоидног (?) пресека, отворених и стањених крајева који се преклапају, инв. бр. 3156, пречник 2, 2 cm (Szász 1911, 304, 306; cf. Станојев 1989, кат. бр. 286 и 673). Није нађен у ревизији материјала.

4. Ниска стаклених перли, инв. бр. 3158 (*T. 36/11*). Тридесетак мањих перлица, округлог, аморфног и режњевитог облика, две веће полигоналне и једна, такође крупнија, лоптаста перла. На површини имају сребрнкасто-златни премаз (Szász 1911, 304, 306; cf. Станојев 1989, кат. бр. 287 и 674).

5. Сребрни новчић Андрије I (1047–1060), инв. бр. 3159, фрагментован (Szász 1911, 306; cf. Станојев 1989, 55, гроб 7 (без. кат. бр.)). Није нађен током ревизије збирке.

6. Лонац, инв. бр. 3160, висина 10, 6 cm (*T. 36/10*). Лонац рађен на спором витлу, мрко црне боје печења, готово цилиндричног реципијента и високог непрофилсаног обода, испод кога је крупан таласasti украс. На трбуху је изведен украс од неколико паралелних урезаних линија. Посуда напукла, потребна конзервација (Szász 1911, 306, 5. kép; cf. Станојев 1989, кат. бр. 283).

Гроб 8: Скелет мушке особе, оријентација запад-исток. Уз десно раме фрагментовано сечиво ножа; инв. бр. 3165. Предмет није нађен у ревизији материјала (Szász 1911, 306, 308; cf. Станојев 1989, стр. 55, гроб 8, без. кат. бр.).

Гроб 9: Скелет женске особе, оријентација запад-исток. У пределу лобање нађене две S карике и неколико перли, у устима новчић, код леве руке бронзана копча и глава прстена. Уз лобању откривен керамички лонац.

1. S карика од бронзане или сребрне жице, инв. бр. 3161, пречник 1,4 cm (*T. 37/3*) (Szász 1911, 307–308; *cf.* Станојев 1989, кат. бр. 289 и 676/ погрешно наведен гроб 8, уместо гроб 9).
2. S карика од бронзане или сребрне жице, инв. бр. 3162, пречник 2 cm (*T. 37/4*) (Szász 1911, 307–308; *cf.* Станојев 1989, кат. бр. 290 и 677/погрешно наведен гроб 8, уместо гроб 9).
3. Ниска перли, инв. бр. 3166 (*T. 37/2*). Десет крупних перли, приближно полиедарског облика, од кристала и/или аметиста (Szász 1911, 307–308; *cf.* Станојев 1989, кат. бр. 291 и 678).
4. Сребрни новчић Андрије I (1047–1060), инв. бр. 3167, фрагментован (Szász 1911, 308; *cf.* Станојев 1989, 55, гроб 9, не наводи се инв. број). Није нађен у ревизији.
5. Бронзани украс или део копче, инв. бр. 3164, дужине 2, 2 cm (*T. 37/5*). Састоји се од два полукружна дела спојена пречком, највероватније секундарно употребљен предмет из старијег (аварског?) раздобља; није познат у репертоару бјелобрдских налаза (Szász 1911, 307–308; *cf.* Станојев 1989, кат. бр. 292).
6. Глава прстена или украсна аплика (?), инв. бр. 3163, нису познате димензије. Бронзани предмет кружног облика, са калотастим испупчењем у средишту, није пронађен у ревизији збирке (Szász 1911, 307–308; *cf.* Станојев 1989, кат. бр. 293).
7. Лонац, инв. бр. 3168, висина 9,6 cm (*T. 37/1*). Лонац рађен на спором витлу, окер мрке боје печења, широког и благо лоптастог рецелијента, наглашеног врата и косог обода. Површина суда украшена једним низом јамица (убода) и хоризонталним паралелним линијама. У добром је стању (Szász 1911, 308, 6. kép; *cf.* Станојев 1989, кат. бр. 288).

Гроб 10: У гробу није било налаза.

Гроб 11: Непознат пол, оријентација запад-исток. Поред лобање нађен лонац рађен на спором витлу, црвенкасто сиве боје печења, косо разгранутог обода, израженог врата и лоптастог рецелијента. На рамену украшен једном урезаном таласастом линијом; инв. бр. 3169, висина 13, 2 cm (*T. 36/13*). Посуда је у добром стању (Szász 1911, 308, 7. kép; *cf.* Станојев 1989, кат. бр. 294)

Гроб 12: У гробу није било налаза.

Смештај материјала: Градски музеј, Сомбор

Библиографија: Szász 1911, 301–309; Fehér et al. 1962, 65 (881); Jovanović V. 1977, 152–154, T. XIII–XV; Giesler 1981, 158; Станојев 1989, 54–56, кат. бр. 271–294, *cf.* 122–123, кат. бр. 662–678; Kovács, L. 1991, 409–410 (17), Abb. 1/7–8; музејска документација.

114. Фекетић, непознат локалитет (Т. 37/7 ?)

Подаци о локалитету и налазима: У претходној каталошкој јединици је објашњено да гробни налази приказани као материјал из Фекетића (Станојев 1989, 122–123, кат. бр. 662–678) заправо потичу са некрополе у Ловћенцу. То, међутим, не искључује могућност да је и на простору Фекетића откривена некропола, можда са веома сличним налазима, о којој су изгубљени изворни подаци. На то упућује инвентар гроба бр. 3 са једном S кариком, две карике отворених и преклопљених крајева и једноставним прстеном-кариком (Станојев 1989, 122, кат. бр. 665–668) који једини не одговара материјалу из изворне публикације о Ловћенцу.

Осим тога, у сомборском музеју се чува и један цео лонац, издуженог реципијента са украсом валовитих и хоризонталних линија на рамену (инв. бр. 3150; висина око 15 cm), који према инвентарском картону такође потиче из извесног гроба бр. 3, али о њему нема података у каталогу Н. Станојева. Илуструјемо га овом приликом будући да је реч о интересантном налазу (Т. 37/7). Шире датовање посуде није могуће до у раздобље од 9. до 11. века.

Смештај материјала: Градски музеј, Сомбор

Библиографија: Непубликовано; музејска документација.

115. Сента, локалитет Папхалом (Поповић) (Т. 29/8, Т. 38–39, Т. 51/11, Т. 52/2)

Подаци о локалитету и налазима: Локалитет се налази на ивици лесне заравни, неколико километара северозападно од Сенте. Прва ископавања је обавио Археолошки институт из Сегедина 1943. године, под руководством Иштвана Фолтинија (István Foltiny) и Јожефа Корека (Józef Korek). Истражени су остаци цркве и 175 гробова. Током 1957. и 1958. године у земљаним радовима је уништено на десетине гробова. Наредне 1959. године ископавања је спровео Градски музеј у Сенти при чему су откривена још 22 гроба, а констатовани су и старији слојеви из праисторије и антике.

Црква: Црква на Папхалому је једнобродна грађевина са полукружном дубоком апсидом у облику слова U, укупне дужине око 18 m, и ширине брода око 6 m. Зидови су местимично очувани, грађени од ломљеног камена, али није познато да ли је коришћен малтер као везиво. На апсиди и оба подужна зида брода, са спољне стране, налазе се по два мања контрафора. Грађевина је имала и накнадне доградње у виду два масивна ојачања уз западни зид, као и сакристију уз северни зид апсиде. У броду цркве се налазила крипта (Т. 38/а, Т. 52/2).

Некропола: Инвентар гробова (детално презентован код: Foltony, Korek 1946) показује да је некропола коришћена од друге половине или краја 11. века до у касни средњи век. То значи да је црква била подигнута на месту где се већ обављало сахрањивање. Налазе претежно чине S карике, отворено прстење начињено од три или четири уплетене жице и ниске стаклених перли, са понеким примерком од ћилибара. Нађено је укупно шест новчића Ладислава I (1077–1095), један комад Коломана (1095–1116) и један Беле II (1131–1141). Откривени су и млађи комади новца из 14. и 15. века, уз украсне апликације, копче, делове тканина, као и један у целости очуван појас са кожном подлогом и украсним оковима. Не располаже се ближим подацима о полу скелета, оријентацији и положају руку.

Гробови истражени у кампањи 1943. године, који се могу одредити у крај 11. и 12. столеће (*T. 38*):

Гроб 7/1943: Бронзана S карика, на коју је нанизана мања овална карика, пречника 2,5 cm (*T. 38/1*).

Гроб 45/1943: Бронзана карика отворених и равних крајева, пречника 1,6 cm (*T. 38/2*).

Гроб 47/1943: Бронзана S карика чији пречник износи 3,2 cm (*T. 38/3*).

Гроб 106/1943: Новчић Коломана (1095–1116) (*T. 38/4*).

Гроб 131/1943: Бронзана S карика пречника 2,3 cm (*T. 38/5*).

Гроб 136/1943: Фрагментована бронзана S карика пречника 2,2 cm (*T. 38/6*).

Гроб 142/1943: Велика бронзана карика са једним споља савијеним крајем, који је прилепљен уз карику, док други крај налаже преко њега. Погрешно одређен као наруквица; пречник 3,5 и 4,1 cm (*T. 38/7*).

Гроб 147/1943: Бронзани тракасти прстен са малом, елипсасто проширеном главом на којој су изведени урези; ширина главе 0,8 cm (*T. 38/8*).

Гроб 153/1943: Три бронзане S карике - две мање фрагментоване, пречника 1,6 cm, и једна знатно већих димензија, пречника 3,3 cm (*T. 38/9–11*).

Гроб 162/1943: Мања затворена карика од бронзане траке (пречник 1,3 cm) и бронзана S карика пречника 1,6 cm (*T. 38/12–13*).

Током земљаних радова 1958. уништено је, како је већ споменуто, више гробова, из којих су прикупљени бројнији налази: S карике, један сребрни отворени прстен од четири уплетене жице, у каричастом преплету (*T. 51/11*), тракасти сребрни прстен украшен тачкастим цик-цак мотивом и две ниске састављене од перли цилиндричног облика,

полиедарских и кружних перли, које су израђене од плавог и зеленог стакла, док је њих неколико од калцедиона. По свој прилици и овде је реч о налазима из најранијег слоја сахрањивања, пре подизања цркве. Није познато какав је положај тих гробова у односу на оне истраживане током Другог светског рата.

Гробови истражени у кампањи 1959. године (*Т. 39*):

Гроб 7/1959: Три S карике приближно једнаке величине, при чему је једна од сребра, а две су од бронзе; пречник 1,8 и 2 cm (*Т. 39/1–3*).

Гроб 8/1959: Две сребрне S карике (пречника 2,4 и 2,9 cm) и сребрни прстен отворених крајева рађен од три уплетене жице у мрежастом преплету, пречник 2,4 cm (*Т. 39/4–6*).

Гроб 9/1959: Сребрна S карика (пречника 2,6 cm) и сребрни прстен од уплетене вишеструке жице, отворених и стањених крајева, пречник 2,4 cm (*Т. 39/7–8*).

Гроб 10/1959: Четири сребрне S карике - три мање, приближно једнаке величине (пречника 1,7 и 1,8 cm) и једна већа чији је пречник 2,9 cm. Огрлица коју чини 18 цилиндричних перли од тамног стакла и две заобљене и нешто веће, приближно полиедарске, перле од аметиста; дужина перле од аметиста је 2 cm (*Т. 39/9–13*).

Гроб 12/1959: Две сребрне S карике приближно једнаких димензија, пречника 1,4 и 1,5 cm (*Т. 39/14–15*).

Гроб 13/1959: Фрагмент карике од бронзане жице (*Т. 39/16*).

Гроб 14/1959: Према подацима Рашка Рамаданског (Ramadanski 2014) у овом гробу је нађен сребрни денар Беле II (1131–1141).

Гроб 15/1959: У гробу су нађене две сребрне S карике пречника 1,7 и 1,8 cm (*Т. 39/17–18*). Према подацима Р. Рамаданског (Ramadanski 2014) из гроба још потиче и сребрни денар Ладислава I (1077–1095).

Гроб 17/1959: Једна фрагментована бронзана S карика и сребрни прстен од три уплетене жице у каричастом преплету, отворених и стањених крајева; пречник 2,5 cm (*Т. 39/19–20*).

Гроб 18/1959: Из гроба потиче доњи део бронзаног дводелног привеска срцоликог облика, са плитким вегетабилним орнаментом у средишњем пољу, дим. 2,6 x 1,6 cm (*Т. 29/8, Т. 39/24*). Откривена је и огрлица састављена од неколико десетина округлих и чланковитих стаклених перлица, једне крупније перле од аметиста и једног каури пужа. Према наводима Р. Рамаданског (Ramadanski 2014) у гробу је затечен и сребрни денар Ладислава I (1077–1095).

Гроб 21/1959: Две сребрне S карике различитих димензија, пречника 1,8 и 2,6 cm (Т. 39/21–22).

Смештај материјала: Градски музеј Сента и Градски музеј Сомбор

Библиографија: Foltony, Korek 1946, 149–190; Jovanović, V. 1977, 155, Т. XVIII/17; Szekere, L. 1977, 18 (25); Марјановић-Вујовић, Томић 1982, 45–46; Станојев 1989, 105–109, кат. бр. 551–609; Kovács, L. 1991, 412, Abb. 2/1; Bálint 1991, 261 (327); Ramadanski 2014, 32–36, cat. nos. 2–9.

116. Бачко Петрово Село, непознато налазиште

Подаци о локалитету и налазима: Са подручја Бачког Петровог Села потиче више налаза приписаних арпадовском периоду, који су споменути у литератури без ближег описа. Сакупио их је Калман Губица у оквиру деловања Бач-бодрошког историјског друштва. Реч је о налазима бронзаних наушница и карика, наруквица, перли, шкољки, фрагментованим ножевима и сл.

Смештај материјала: Градски музеј, Сомбор

Библиографија: Fehér et al. 1962, 21 (28); Bálint 1991, 246 (211); Kovács, L. 1991, 417 (50).

117. Бечеј, локалитет Ботра (Т. 52/5)

Подаци о локалитету и налазима: Локалитет се налази на ивици лесне заравни Тисе, односно уз стару речну обалу која је око километар удаљена од самог положаја локалитета. Истраживања су показала да је локација била насељавана практично током читавог средњег века. Уз трагове насеља (*кат. бр. 162*) испитани су темељни остаци једнобродне црквице са полукружном апсидом, из 12–13. века (Т. 52/5). Објекат је имао стубове који носе емпору, и један звоник испред нартекса, док је уз северни зид била крстионица. На околном простору је утврђено постојање некрополе, али нису вршена ископавања гробова.

Смештај материјала: Градски музеј, Бечеј; Музеј Војводине, Нови Сад

Библиографија: Станојев 1996, 20–21 (сл. на стр. 21).

118. Мошорин, локалитет Чот код Дукатара

Подаци о локалитету и налазима: Некропола је регистрована у земљаним радовима 1947. године. Из уништених гробова прикупљено је неколико налаза: једна обична бронзана карика, једна карика са раскуцаним и канелованим S завршетком и наушница са

полумесечастим привеском (нетипична за бјелобрдску материјалну културу). Исте године је отворена мања сонда са циљем испитивања интактних гробова. Евидентирана су два гроба оријентисана правцем запад-исток. У једном је нађена обична бронзана каричица, отворених крајева, док у другом није било налаза.

Обимнијим заштитним радовима на некрополи приступило се 1951. и 1952. године, у организацији Народног музеја у Панчеву и Народног музеја у Вршцу. Ископавања на Чоту су вршена упоредо са истраживањем насеља на локалитету Бостаниште, удаљеном око један километар (*кат. бр. 166*). Археолошки је испитано укупно 11 гробова, а налази су евидентирани тек у два гроба. У једном су нађене две сребрне S карике, док је у другом откривена једноставна бронзана каричица отворених и стањених крајева. Трагови цркве нису евидентирани.

Смештај материјала: Музеј Војводине, Нови Сад

Библиографија: Веселиновић 1952, 156–158; Веленрајтер 1953, 148–151; Fehér et al. 1962, 55 (691); Станојев 1989, 59–60, кат. бр. 305–306.

119. Тител, непознато налазиште (*Т. 40/5–6*)

Подаци о локалитету и налазима: У Тителу се налазило једно од важнијих регионалних средишта на југу угарске државе будући да се од краја 11. века често помиње у краљевским повељама. Између 1077. и 1095. године краљ Ладислав I и његов брат Лампрехт овде подижу цркву свете Премудрости, где је установљен и августински манастир. Према једној каснијој белешци у цркви је био и сахрањен споменути Ладислављев брат. Арапски писац Идриси у својој Географији описује Тител као многољудно и просперитетно насеље, са добрим условима за живот.

На постојање велелепних црквених здања указују уломци богато украшене архитектонске пластике који су на простору Титела налажени још током 19. века. Један фрагмент архитектонске декорације од белог кречњака, са преплетом, вероватно од довратника романичке цркве, данас се чува у музеју у Новом Саду (*Т. 40/5*). Још неколико монументалних комада тителске камене пластике доспели су у музеј у Темишвару давне 1877. године, а данас су изгубљени. Један импост капител (*Т. 40/6*), део базе стуба (?) и плоче, са исклесаним представама људских фигура, животиња и карактеристичним романичким преплетом, датују се на основу стилских карактеристика у период од краја 11. до средине 12. века.

Колико нам је познато, на простору самог Титела нису вршена стручна истраживања. У литератури се спомињу случајни налази накита (наруквице, прстење и S карике, без ближег описа) који највероватније потичу са некрополе.

На супротној страни Тителског брега, у Мошорину, истраживано је насеље и некропола (*кат. бр. 118, 166*).

Смештај материјала: Музеј Војводине, Нови Сад (уломак пластике); Музеј Баната, Темишвар (уломци пластике); Мађарски национални музеј, Будимпешта (накит)

Библиографија: Fehér et al. 1962, 81 (1150); Ћирковић 1975, 99; Bálint 1991, 260 (311); Kovács, L. 1991, 421 (79); Tóth, S. 1995, 227–232.

3.2.2. Касне бјелобрдске некрополе у Банату

120. Мајдан, локалитет Манастириште (Т. 42)

Подаци о локалитету и налазима: Локалитет Манастириште се налази у селу Мајдан, на тремеђи српске, мађарске и румунске границе. Обухвата манастирски комплекс са гробљем који се простире на приближној површини 50 x 50 m. Сондажна истраживања су започета деведесетих година прошлог века, а од 2003. године локалитет систематски истражује Међуопштински завод за заштиту споменика културе из Суботице. У новијем попису, налазиште је означено као локалитет 8 (Радичевић et al. 2012a, 209–210).

Истраживачи комплекса на Манастиришту убицирају манастир св. Ђорђа, који је према писаном предању настао око 1030. године, а засновао га је мађарски кнез Чанад са грчким монасима након победе обласног кнеза Ахтума. У писаним изворима манастир се помиње као *Wruzlamus munustura* или *Orozlanus munustura*. Црквени центар је настао на месту где је постојало насеље, које се у изворима спомиње већ око 1000. године, под називом *Orozlanus* и *Orozlanos* (Györffy 1963, 865–866). На његове трагове упућују бројни површински налази керамике са мајданских њива. За разлику од осталих севернобанатских насеља овог доба, која су доласком Турака готово сасвим опустела, Оросланош је и током турског раздобља важило за значајно насеље.

Цркве: На досад истраженим површинама откривени су остаци три црквена објекта, изграђених један преко другог, и део некрополе са приближно 300 гробова. Због прекопавања и одвожења грађевинског материјала нестали су сви надземни делови

објеката. Резултати истраживања су публиковани у виду кратког извештаја (Недељковић, Станојев 2008). Објављене фотографије темељних остатака цркава нису речите у довољној мери (и нису праћене планом и техничким цртежима) тако да изостаје прецизнија слика о њиховом изгледу.

Прва, мања романичка црква са темељима од набоја земље и појединачних фрагмената опека, настала је на већ формираној некрополи, што је утврђено негирањем старијих гробова. Каснија црква, која је такође грађена у романичком стилу, већих је димензија (тробродна?) и изграђена је крајем 12. века. Будући да је њен источни део девастиран није познато како је изгледао олтарски простор, нити се располаже податком о укупној дужини објекта. На њеним рушевинама установљена је трећа, готичка црква, знатно скромнијег габарита. У темељима те цркве су налажене фрагментоване опеке пређашње цркве са мотивом крста проширених крака, који је уписан у кружно поље (Т. 42/1–2). На појединим опекама је изведен и мотив четвороножне животиње, највероватније лава, са подигнутим репом и малим крстом изнад почетка леђног дела, такође у кружници. Сматра се да је реч о подним опекама. У извештајима са истраживања се помињу и налази камене пластике рађене у пешчару и мермеру, али без ближег описа.

Некропола: Материјал из некрополе која окружује цркве датује се од 11. до 15. века. Гробни инвентар чине сребрне и бронзане S карике (Т. 42/5–6, 8–12), отворено сребрно прстење од уплетених жица (Т. 42/4, 7), тракасто прстење отворених и преклопљених крајева са пунцираним орнаментима (Т. 42/3), појасне копче (Т. 42/15), новац (Т. 42/13–14) и др. Није нам познато којим ковањима припадају новчићи нађени на некрополи. Констатовано је више гробница од опека, а евидентирано је и доста дислоцираних костију што је карактеристично за дуготрајна гробља. Резултати истраживања нису публиковани.

Смештај материјала: Народни музеј, Кикинда

Библиографија: Györfy 1963, 865–866; Гирић 1996, 141–142 (3); Чемере 2002, 157–158; Недељковић, Станојев 2008, 160–163; Радичевић et al. 2012a, 209–210.

121. Мајдан, локалитет Попречна греда (Сеоско гробље)

Подаци о локалитету и налазима: На сеоском гробљу у Мајдану крајем 19. века су откривени случајни налази Првог аварског каганата. У једном од уништених гробова је пронађен пар златних минђуша типа обрнуте пирамиде, посуда и два пршљенка. Том

приликом је пронађена и једна златна S карика са канелованим завршетком, али околности самог открића нису познате (пречник 1,5 cm). Несумњиво је, међутим, да припада знатно познијем раздобљу у односу на авародопски гроб. У новијем попису, ово налазиште се води као локалитет 50 (Радичевић et al. 2012a, 250).

Смештај материјала: Мора Ференц музеј, Сегедин

Библиографија: Reizner 1895, 380–381; Dimitrijević et al. 1962, 19; Станојев 1989, 57, кат. бр. 296; Bálint 1991, 238 (155); Kovács; L. 1991, 410 (19); Kovács, L. 1992, 60, 13. kép/1; Радичевић et al. 2012a, 250.

122. Банатско Аранђелово, локалитет Виноград-железничка станица (Т. 37/6, Т. 51/12)

Подаци о локалитету и налазима: Локалитет је констатован у радовима на изградњи пруге у Банатском Аранђелову крајем 19. и почетком 20. века. Поред бројнијих налаза из девастираних гробова који припадају раномађарском периоду (*кат. бр. 48*), на локалитету је документован и познији хоризонт сахрањивања, из 11. века, коме припадају три истражена гроба:

Гроб 1: На десној руци отворен прстен од уплетене жице, а на грудима два сребрна новчића Ладислава I (1077–1095).

Гроб 2: На десној руци отворен прстен од уплетене жице, у пределу груди два новчића Саломона (1063–1074) и један Ладислава I (1077–1095).

Гроб 3: У пределу главе нађене две отворене једноставне карике и две S карике, а на грудима новчић Ладислава I (1077–1095).

Из уништених гробова потиче:

1. Неколико S карика претежно израђених од бронзе (од којих је једна, крупнија, тордираног тела).

2. а) масиван прстен ромбоидног пресека, отворених и стањених крајева и б) четири прстена израђена уплитањем жица, у различитом преплету, спојених или отворених, приближених крајева (*Т. 51/12*). Неки су рађени ливењем.

3. Дугме печуркастог облика са издуженом петљом и ниска сачињена од ситних цилиндричних и биконичних перлица.

4. Могуће је да овом хоризонту одговара и један готово у целости очуван лонац, израженог врата и разгнутаг обода; украшен валовитим и хоризонталним паралелним урезима (*Т. 37/6*).

Смештај материјала: Мора Ференц музеј, Сегедин

Библиографија: Tömörkény 1904, 263–271 (B, E); Fehér et al. 1962, 22 (55); Jovanović, V. 1977, 153–154; Giesler 1981, 157; Станојев 1989, 14–19, кат. бр. 14 (?), 15, 23–29, 51–54, 57; Kovács, L. 1991, 402–403 (2); Kovács, L. 1992, 37–57, 2. kép/8, 13; 5. kép/82–90; 8. kép/102–103; 10. kép/115, 124, 134 (?); Bálint 1991, 245 (198); Гирић 1996, 142–143 (7).

123. Киkinда, локалитет Олуш-свињогојска фарма

Подаци о локалитету и налазима: На заштитно истраживаној локацији на рудини Олуш (граница атара Киkinда-Наково) 1983. је испитан део некрополе са око 40 гробова. Радове је обављао музеј у Киkinди, а резултати истраживања нису објављени у целини.

Располаже се податком да су гробови укопавани на дубинама од 0,80 до 1,20 m. Покојници су оријентисани правцем запад-исток са рукама опруженим поред тела. Гробни налази су евидентирани само у три случаја.

Гроб 8: У устима покојника је нађен новчић Ласла III (1204–1205), на грудима кородирани гвоздени предмет.

Гроб 21: Пар малих S карика од посребреног бакра са обе стране лобање и велика огрлица од ситних стаклених перли на грудима.

Гроб 31: Једна каричица.

Нема података о црквеном објекту.

Смештај материјала: Народни музеј, Киkinда

Библиографија: Гирић 1996, 149 (35).

124. Киkinда, локалитет Вешало

Подаци о локалитету и налазима: Некропола је заснована на узвишењу (хумци) познатој међу мештанима као топоним Вешало, на самом улазу у Киkinду. Приликом изградње нове трасе пута из правца Београда девастирано је неколико десетина гробова. Скелети су били оријентисани правцем запад-исток, са рукама опруженим уз тело, а налазили су се на дубини од свега 0,50 m. Гробови су археолошки документовани у стању у ком су затечени након оштећења. Њих неколицина је садржала гробне налазе. Не располаже се подацима о евентуалном постојању црквеног објекта.

Гроб 3: Дечји гроб. Испод лобање нађена мала S карика од бакарне жице.

Гроб 9: Неутврђен пол одрасле особе. Пронађена два пара малих S карика, такође од бакарне жице.

Гроб 11: Неутврђен пол одрасле особе. У гробу је затечена једна већа, и друга мања S карика.

Гроб 19: Гроб мушке особе. Нађене две мале S карике од бакарне жице.

Гроб 21: Гроб женске особе. Испод лобање већа S карика од тордиране жице, и мања каричица са равно искованим савијеним крајем.

У још једном гробу (без броја) нађена је ниска од 15 ситних стаклених перли.

Смештај материјала: Народни музеј, Кикинда

Библиографија: Гирић 1996, 149 (36).

125. Кикинда, локалитет Галад-Винцаид

Подаци о локалитету и налазима: Око 17 km јужно од Кикинде, у насељу Винцаид, налази се хумка позната као „Хумка стеве Путника“, на којој је евидентирана средњовековна црква са некрополом. По њеној површини се налази на велику количину грађевинског шута са циглама и малтером, уз делове људских скелета (према процени до сада је девастирано између 15 и 20 гробова).

Приликом орања на површини хумке је пронађен део прстена од вишеструке уплетене жице чије је оквирно датовање у периоду 11–12. века.

Смештај материјала: Народни музеј, Кикинда

Библиографија: Гирић 1996, 150 (40).

126. Нови Бечеј, Арача (Т. 43, Т. 52/8)

Подаци о локалитету и налазима: Десетак километара североисточно од Новог Бечеја, на обали некадашњег водотока Црне баре, налазе се рушевине монументалне романичке цркве са манастирским комплексом која спада међу најочуваније средњовековне архитектонске споменике у Војводини. Манастир су у касном средњем веку користили западни црквени редови, бенедиктинци и фрањевци. У непосредној околини је постојало насеље-варош под именом Арача, које је више пута споменуто у мађарским изворима. Насеље је запустело у турским освајањима средином 16. века, а назив Арача се потом пренео на рушевине цркве и траје до данас.

Током времена је здање оштећено прекопавањем и разношењем грађевинског материјала за изградњу оближњих салаша. Ш. Нађ је оставио интересантну забелешку у вези са страдањем Араче, казујући да су у 19. веку „среска господа“ из Бечеја правила излете до Араче ради проналажења вредних предмета; за те потребе су водили своју

послугу која је прекопавала грађевинске остатке (Нађ 1953а, 88). У првим ископавањима која је обавио Ј. Сентклари 1878. а потом 1897. П. Герце, откривене су гробнице у оквиру цркве као и делови манастирских обимних зидова.

Арачка плоча: Нарочито вредан налаз са првих истраживања представља комад пластике, тзв. арачка плоча од кречњака, која је доспела у Национални музеј у Будимпешти где се и данас чува (*Т. 43/с*). На једној страни су два поља раздвојена трочланим преплетом, у којима се налази аутентична представа свештеника са латинским молитвеним текстом, односно делови глава још две фигуре између којих је нечитљив латински натпис. Ове фигуре представљају мушкарца (оснивача цркве) и његову жену. На бочним странама плоче такође је изведен украс преплета уз представе птица и коња. На њеној горњој страни се налази рељефни приказ цркве са торњем и лучно обликованим прозорима. Како је плоча нађена у секундарној употреби, а анализа средњовековних камених споменика је у целини веома комплексна због преплитања различитих стилских утицаја, то је њено прецизније датовање и коначно тумачење још увек отворено. Дугогодишњи истраживач Араче Н. Станојев (2004) плочу приписује позном 11. веку уз мишљење да се ради о вотивном споменику који је свештеник у знак захвалности подигао оснивачу прве арачке цркве. Сматра се и да представа цркве на плочи може одговарати изгледу цркве која је претходила арачкој базилици.

Цркве: Први стручни археолошки радови у Арачи су обављени средином прошлог века. У раним етапама скромног обима, током седамдесетих година прерастају у обимна систематска истраживања праћена конзерваторско-рестаураторским захватима. Радови су обављени у сарадњи Покрајинског завода за заштиту споменика културе и Музеја Војводине. Откривени су остаци самостанског комплекса са унутрашњим двориштем из друге половине 15. века. Темељном архитектонском анализом је утврђено да је градња арачке базилике отпочела у првим деценијама 13. века, и да је завршена у другој половини тог века. То је тробродна грађевина импозантних размера, чији су бродови подељени са два реда од по три стубца, а зидови су грађени од опеке (*Т. 43/а*).

У централном броду базилике су откривени темељи старије једнобродне цркве са правоугаоном апсидом, чији су темељи од набијене земље, а само у горњој зони имају два реда опека (*Т. 43/б, Т. 52/8*). Њена дужина без звоника износи 12 m, док је унутрашња ширина брода нешто мање од 7 m. Истраживач комплекса Небојша Станојев (2004) градњу те црквене грађевине смешта у другу половину 11. века, али без убедљивих

археолошких показатеља. Наиме, најранији материјал из некрополе формиране на простору око сакралних објеката пре свега указује на другу половину 12. столећа (мада је црква могла настати извесно време пре почетка укопавања).

Некропола: На основу приказаних резултата стиче се утисак да некропола није истражена на методолошки узоран начин, односно праћењем стратиграфије и издвајањем хоризоната сахрањивања. Истражен је део некрополе од приближно стотину гробова и осам зиданих гробница, које припадају познијем раздобљу манастира. Констатовани су бројни поремећени скелети, пресецања гробова и групације дислоцираних костију. Занимљиво је да су и овде забележени различити положаји руку покојника, при чему знатан број скелета има положене руке уз тело или на карлици, а тек мањи проценат на грудном кошу.

Датовање материјала је вршено на основу неадекватних аналогија и без консултовања савремене литературе, тако да је и тумачење налаза у највећој мери непоуздано. Пре свега, сасвим је необично то што је као параметар за одређивање најранијих гробова узета једино оријентација. Тако су гробовима 11–12. века, који би припадали гробљу око првобитне цркве, приписани они оријентисани ближе „географском истоку“. То би били гробови 18, 29, 38, 42, 49, 55, 60, 66, 69, 89, 90, 91, 93 и 96. У четири гроба је било налаза.

Гроб 55: Бронзана отворена карика (*T. 43/6*).

Гроб 69: Две фрагментоване јагоде од наушница, начињене од сребрног лима, и кружна пређица од гвожђа.

Гроб 90: Овална (полиедарска?) перла од кварца или горског кристала.

Гроб 91: Један фрагментован шестокраки бронзани брош, мање округло сребрно дугме и огрлица од стаклених перли различитог облика и боја.

Према ситуационом плану некрополе ти гробови нису груписани око најстарије цркве, већ се налазе неравномерно распоређени на читавој површини гробља. Истина, они јесу оријентисани незнатно другачије у односу на већину гробова који прате оријентацију обе цркве, али нису пак једини; могло би се издвојити још неколико скелета са сличном оријентацијом.

Карика из гроба 55 и перла из гроба 90 не припадају хронолошки осетљивим налазима, док су остали недвосмислено из позносредњовековног периода, пре свега бронзани брош. Савремене анализе убедљиво показују да је та врста украса на

војвођанском простору карактеристична за 14. век (*cf.* Belaj 2017). Налази наушница са једном лоптастом јагодом која има попречно ребро настало на споју извијених калота, попут примерака из споменутог гроба 69, и других (гробови 4 и 70) који су налажени заједно са брошевицама и печатним позносредњовековним прстењем, никако се не могу приписати времену пре (средине) 13. столећа.

Поред тога, Н. Станојев не искључује могућност да је некропола постојала пре изградње једнобродне цркве, али нигде се не спомиње негирање укопа темељима. Иако њену градњу датује у другу половину 11. века (ослањајући се на арачку плочу) аутор ипак запажа да пратећи материјал не даје довољно података у том погледу.

Издвојио је и једну другу групу налаза који би се евентуално могли приписати ранијем периоду. Ту пре свега мислимо на бронзану наруквицу стањених и отворених крајева, из поремећеног гроба (*T. 43/1*). Сличне наруквице су особене за период друге половине 10. и прве половине 11. века, али ваља рачунати и на њихову продужену употребу. Раној фази некрополе су приписана још два тракаста прстена са једним, односно два плитка жлеба дуж спољашне површине. Један прстен потиче из уништеног гроба, а други је нађен у гробу 67 (*T. 43/9–10*). Слично прстење са жлебовима се, истина, јавља у бјелобрским некрополама, мада је оно увек отворених и преклопљених крајева, и жлебови су им наглашенији, за разлику од арачких примерака. Прстење из Араче ипак припада позносредњовековном периоду што показују аналогни комади из гробних целина које се јасно датују у 14. и 15. век (Мачванска Митровица, Врбас-Клиса).

Коначно, периоду 12. и раног 13. века са већом сигурношћу може се једино приписати садржај два гроба:

Гроб 17: Једна бронзана S карика (*T. 43/4*).

Гроб 32: Један новчић Беле III (1173–1196).

Из 12. и 13. века највероватније потичу и примерци тракастог прстења са кружном плочастом главом на којој се налазе линеарни и геометријски мотиви у виду ромба, сви из дислоцираних гробова (*T. 43/8, 11*).

Инвентар гробова на арачкој некрополи у највећој мери припада касном средњем веку, оквирно од друге половине 13. до 15. столећа, и чине га делови тканине са оглавља, апликације за одећу, брошеви, дугмад, појасне копче, печатно прстење, као и налази новца (најмлађи Матије Корвина, из друге половине 15. века).

Време заснивања и функционисања насеља и однос са црквама и некрополама могу се реконструисати само у најгрубљим оквирима. На основу прикупљене „претурске средњовековне керамике“ приликом обиласка терена, први истраживачи Араче закључују да се средњовековно насеље простирало источно од манастира (Мано-Зиси 1953). У каснијим истраживањима је утврђено да се уз темељне зоне манастира налази керамика 11–12. века, која би могла да упућује на насеље истовремено са првобитном црквом и старијим хоризонтом некрополе. Међутим, међу објављеним керамичким материјалом из насеља нема такве грнчарије, већ је искључиво реч о позним налазима (лонци рађени на брзом витлу, пећњаци, сликани бокали и сл.). Од откривених насеобинских целина документовано је неколико грнчарских пећи и јама-силоса (Станојев 1996). У новије време се истражује део насеља у близини манастира који се према налазима керамике и новца датује од 13. до 16. века, при чему нема података о ранијим археолошким насеобинским траговима. Испитују се остаци темељних зона зиданих грађевина и део обзиђа са кулом које је штитило позносредњовековно насеље.

Смештај материјала: Музеј Војводине, Нови Сад

Библиографија: Мано-Зиси 1953, 76–84; Нађ 1953а, 85–91; Чанак-Медић 1974, 17–43; Станојев 1996, 108–113; Чемере 2002, 161–162; Петровић 2003, 313–323; Станојев 2004, 5–80, 125–127. (примерци најранијег накита из арачке некрополе илустровани су: Т. IV/35, 36, Т. VI/73, 78–79, Т. VIII/115, 117–118, IX/132; Станојев, Станојев 2013с, 5–42.

127. Тараш, Селиште

Подаци о локалитету и налазима: Локалитет се налази неколико километара северозападно од села Тараш, а у непосредној близини Тисе. Смештен је на лесној греди која надвисује околни терен, тако да локалитет заправо представља острво у некадашњем плавном терену Тисе.

Евидентиран је у рекогносцирањима 1947, а ископавања су вршена 1951. под руководством Шандора Нађа. Откривена су три гроба од којих су у једном документоване две бронзане S карике. Налазе није могуће прецизније датовати до у раздобље од 11. до 13. века.

Смештај материјала: Музеј града Новог Сада

Библиографија: Нађ 1952, 159–161; Kovács, L. 1991, 421 (78).

128. Перлез, локалитет Свете водице (Т. 52/6)

Подаци о локалитету и налазима: Јован Ердељановић је приликом обиласка Баната констатовао да се на потесу Свете водице у Перлезу налази доста грађевинског материјала, за који је претпоставио да потиче од некадашњег мађарског села на Батки. На потесу се раније убицирао и манастир Дреновац који се спомиње у Катастигу Пећке патријаршије 1666. У циљу лоцирања манастирских остатака екипа Народног музеја у Зрењанину више пута је обилазила локалитет и евидентирала углавном сарматски и средњовековни материјал. Истраживања су обављена 1997. и 1998. године.

Црква: Откривена је средњовековна црква и делимично истражена некропола која је окружује. Црква је очувана у темељима рађеним у комбинацији средњовековне и римске опеке, са ломљеним каменом и кречним малтером. Мањих је димензија, око 11 x 6 m, с тим да се на плану може видети како је имала прилично широке зидове (Т. 52/6).

Некропола: На околном простору је испитано укупно 84 гробова и откривена велика количина дислоцираних костију (у чак 53 гроба). У више случајева су евидентирани остаци угљенисаног дрвета испод скелета, што показује да су покојници приликом сахрањивања полагани на даску. Нису уочене гробне конструкције осим што су у неколико случајева затечене једна до три насатично постављене опеке. Покојници су оријентисани запад-исток, са рукама опруженим поред тела и/или на карлици. Само у два случаја су руке биле прекрштене на грудима. Налази накита су забележени у свега пет гробова. У гробовима 11, 44, 59 и 75 откривено је неколико сребрних и бронзаних S карика, пречника између 2 и 3 cm, од којих је једна тордирана, а у гробу 72 је нађена и гвоздена пређица. Две обичне бронзане каричице су евидентиране изван гробних целина. Нема података о налазима новца.

Око цркве се налазило насеље на шта упућују површински налази уломака лонаца и котлова, опредељени у 11–13. век.

Смештај материјала: Народни музеј, Зрењанин

Библиографија: Бењоцки 2000, 5–11; Бењоцки 2002, 53–102.

129. Сечањ, локалитет Атар – С (Т. 51/13)

Подаци о локалитету и налазима: Локалитет Атар у непосредној близини обале Тамиша у Сечњу, познат је већ низ деценија на основу случајних налаза из праисторијског,

сарматског и средњовековног раздобља. Током 2010. и 2011. године Народни музеј у Зрењанину спровео је ископавања дела средњовековне некрополе.

Истражено је око четрдесет гробова са ретким налазима, што онемогућава прецизније датовање некрополе. Као „највреднији налаз“ наводи се тракасти прстен са ромбоидном главом, отворених и преклопљених крајева, на коме је урезана нејасна представа. Датован је у 12. и почетак 13. века (Т. 51/13). Помињу се и уломци средњовековне керамике из испуна гробних рака, али није сасвим јасно да ли представљају гробне налазе или трагове старијег насеља преко кога је настала некропола (друга могућност се чини вероватнија).

Гробне конструкције нису посведочене, али су у неким гробовима затечене опеке постављене на грудима, уз карлицу или у пределу стопала покојника. На основу велике концентрације малтера и шута утврђено је и постојање црквеног објекта.

Смештај материјала: Народни музеј, Зрењанин

Библиографија: Маринковић 2012, 93–94, Т. I–VI.

130. Ботош, локалитет Млака (Т. 51/10)

Подаци о локалитету и налазима: Са локалитета потиче неколико случајних налаза који су протумачени као материјал из једног гроба. Бјелобрдском времену припада сребрни прстен отворених и стањених, али спојених, крајева, који је направљен уплитањем три сребрне жице (Т. 51/10), а можда и бронзана тракаста наруквица отворених и орнаментисаних крајева. Крупна глава игле украшена филиграном и гранулацијом припада позном средњем веку, што несумњиво показује да налази не припадају једној целини.

Смештај материјала: Народни музеј, Зрењанин

Библиографија: Станојев 1989, 30–31, кат. бр. 164–166; Маринковић 1998, 66.

131. Јабука, локалитет Три хумке

Подаци о локалитету и налазима: Приликом систематских истраживања једне праисторијске хумке констатован је део средњовековне некрополе са осам гробова, оквирно датованих у 12. век. У једном гробу је откривен пар сребрних S карика, по једна са обе стране лобање. Нема података о црквеном објекту.

Смештај материјала: Народни музеј, Панчево

Библиографија: Вуквић 1979, 18; Ђорђевић, В. 2010, 94, Т. XXXI/9.

132. Војловица, локалитет Хумка-азотара (Т. 44/1–13, Т. 51/15)

Подаци о локалитету и налазима: Некропола се налазила на хумци која је оштећена земљаним радовима за изградњу фабрике вештачког ђубрива. Уништено је пет гробова. Заштитна ископавања Народног музеја у Панчеву обављена су 1958. приликом чега је откривено 14 гробова. Гробови су оријентисани запад-исток, положај руку покојника углавном на стомаку, а у једном случају на грудима.

Репертоар налаза у Војловици у великој мери, уз позни бјелобрдски, асоцира и на византијски културни круг, односно припада раздобљу 12–13. века. У том смислу је нејасно зашто га Чанад Балинт (Bálint 1991) интерпретира као материјал раномађарског доба. Исти аутор такође наводи да је у Војловици откривен гроб са скелетним остацима коња, о чему нема података нити код Небојше Станојева (1989), нити код Војислава Ђорђевића (2010) где су детаљно презентовани налази са локалитета. Слични, непоздани/нетачни подаци у прегледу налазишта мађарског аутора се понављају и у случају других локалитета на југу Баната (нпр. Најева циглана: Bálint 1991, 246 (204).

Гроб 1: Гроб женске особе. На десној подлактици две бронзане тракасте наруквице отворених и благо заобљених крајева. Једна наруквица украшена неправилном цик-цак урезаном линијом, а друга, која има по једну ситну перфорацију на крајевима, целом дужином је орнаментисана пунцираним круговима и линијама. Пречник наруквица 5,1 и 5,5 cm (Т. 44/1–2).

Гроб 2: Гроб особе женског пола. Са десне стране лобање сребрна наушница са једном јагодом украшеном филигранском жицом и гранулама, карика има петљу и кукицу; пречник карике 3,1 cm (Т. 44/5). У гробу је нађен и сребрни прстен тракасте карике и ромбоидне главе са урезаним крстоликим мотивом; пречник карике 1,7 cm, ширина главе 1,1 cm (Т. 44/6).

Гробови 3 и 4: Без налаза.

Гроб 5: Дечји гроб са налазом једног тракастог бронзаног прстена. Карика украшена техником псеудофилигранана, на крајевима је проширена у плочице од танког бронзаног лима које подсећају на главу прстена (или је на њима била залемљена купаста глава која недостаје ?); пречник карике 1,9 cm, ширина траке 0,5 cm (Т. 44/7).

Гроб 6: Гроб особе женског пола. Уз кости десне шаке бронзани прстен тракасте карике чији се отворени крајеви преклапају. Кружно проширена глава украшена је урезаном линијом која прати спољну кружну ивицу главе и мотивом вреже са

шрафираним пољем у средишњем делу; пречник карике 1,7 cm, ширина главе 1,4 cm (Т. 44/8, Т. 51/15).

Гроб 7: Без података о полу. Нађен бронзани тракасти прстен чији се крајеви карике преклапају. Приближно кружно проширена глава декорисана пунцираним котивом крста; пречник карике 2,2 cm, ширина главе 1,3 cm (Т. 44/9).

Гробови 8, 9 и 10 су били без налаза.

Гроб 11: Гроб женске особе. Уз леву бутну кост био је приложен срп, дужине око 25 cm (Т. 44/2).

Гроб 12: Гроб особе женског пола. Поред лобање нађена крупна бронзана карика фрагментованих крајева, пречника 4,1 cm (Т. 44/11), а уз кости шаке један прстен од танког бронзаног лима, чији се отворени крајеви преклапају, а кружно обликована глава и раме су украшени косим урезаним линијама груписаним у троугаона поља: пречник карике 2,2 cm, а пречник главе 1,5 cm (Т. 44/10).

Гроб 13: Гроб женске особе. Нађена једна бронзана S карика пречника 2,5 cm (Т. 44/13).

Гроб 14: Гроб особе женског пола. Уз лобању откривена једна танка каричица отворених крајева, од гвожђа, пречника 1,9 cm (Т. 44/12).

Из уништеног гроба потиче једна бронзана наушница са лоптастом, псеудогранулираном јагодом, која је фрагментована (Т. 44/4).

Смештај материјала: Народни музеј, Панчево

Библиографија: Станојев 1989, 39–42, кат. бр. 205–216; Bálint 1991, 103, Abb. 27; 222 (88a); Ђорђевић, В. 2010, 83–87, Т. VII – IX.

133. Панчево, локалитет Ливаде (Т. 16/22–24, Т. 31/4, 13, Т. 51/7)

Подаци о локалитету и налазима: Локалитет Ливаде се налази на истоименом потесу у катастарској општини Панчево, удаљен 6 km од периферије града и исто толико североисточно од Старчева. Будући да се до 2010. године налазио у катастарској општини Старчева првобитно је у стручној литератури вођен као Старчево-Ливаде. У најновијим публикацијма (Ђорђевић, Ђорђевић 2018a; Ђорђевић, Ђорђевић 2018b) се означава називом Панчево-Ливаде, што је усвојено и у овом раду.

Локалитет је смештен на ивици лесне терасе и вештачког водотока који се пружа поред пута Панчево-Ковин. Евидентиран је почетком седамдесетих година прошлог века у рекогносцирањима, а осамдесетих година је приликом прокопавања канала вршено прво

заштитно ископавање од стране Завода за заштиту споменика културе и Народног музеја у Панчеву. Делимично су испитане касноантичка некропола и гробље из периода аварске доминације. Током новијих истраживања панчевачког музеја, од 2008. до 2013. године, у непосредној близини је откривено вишеслојно средњовековно насеље (*кат. бр. 209*) и некропола.

Око 130 m јужно од насеља налази се благо узвишење на коме се формирало гробље са најмање три јасно издвојена хоризонта сахрањивања и црквеним објектима. Истражено је нешто више од 70 гробних целина уз више дислоцираних гробова.

Најранији ниво сахрањивања, пре изградње прве цркве, датује се у 10–11. век и њему припада свега неколико истражених гробова. Они су по оријентацији другачији од гробова из млађих фаза (који прате оријентацију цркава), односно оријентисани су правцем северозапад–југоисток. Установљено је и њихово пресецање млађим укупима.

* Ова фаза некрополе није обрађена као засебан каталогски број јер смо до нових публикација из 2018. дошли у тренутку када је завршена нумерација каталогских јединица и картирање. У сваком случају, налазиште је обрађено према фазама и материјал је коментарисан у тексту према успостављеној хронологији.

Гроб 10: Са обе стране лобање по једна сребрна карика отворених и преклопљених крајева, пречника 2,3 cm (*T. 16/24*), на руци затворени бронзани прстен приближно троугаоног пресека, са спољашње стране украшен наизменичним, попречно урезаним линијама; пречник 2,2 cm (*T. 16/23*).

Гроб 65: У лобањи новчић Стефана I (997–1038), а у пределу шаке бронзани пуно ливени прстен ромбоидног пресека са отвореним и заобљеним крајевима, пречника 2,4 cm (*T. 16/22*).

Још два карактеристична комада бјелобрдског накита потичу из девастираних гробова. Један је сребрни ливени прстен нешто дебље карике правоугаоног пресека, са главом коју чине два грозда од пет једнаких гранула, на чијем је споју једна већа; са обе стране, на рамену прстена, налазе се по два грозда мањих гранула; пречник карике 2,2 cm (*T. 31/13*). Други налаз изван контекста представља оштећен прстен сачињен од неколико увијених, сребрних жица, у каричастом преплету.

Наредном хоризонту из 12. века припада неколико десетина гробова и црква, од које су истражени тек мањи делови јер је изнад изграђена млађа црквена грађевина која у

потпуности прати њен положај и габарите. Откривени су делови темеља који се јасно разликују од касније цркве према квалитету градње, рађени су од набоја земље, без икаквих трагова шута или додатака камена и опеке. Зидови цркве су грађени од опеке. Реч је о једноставној једнобродној грађевини са полукружном апсидом, која је уз западни зид највероватније имала и звоник. Према проценама њена дужина износи око 12 m.

Грбови су оријентисани приближно правцем запад–исток; покојници су положени на леђа уз веома различит положај руку. Покојници су укопавани у правоугаоне раке на дубинама између 0,50 и 1,20 m. Нису констатоване гробне конструкције, али су у неколико случајева откривени остаци гаражи и угљенисаног дрвета на дну раке, уз налазе клинова који указују на сахрањивање у сандуку. Гробни налази су сразмерно ретки и своде се готово искључиво на сребрне мађарске денаре, који су прилагани покојницима у уста или су бацани у земљу приликом затрпавања раке. Најранији припадају ковању Коломана (1095–1113), а затим следе примерци Беле II (1131–1141), Стефана II (1116–1131) и Стефана III (1162–1172). У гробу 21 је нађена ниска од тридесетак овалних и кружних перлица од стакла црвене, мрке и зелене боје (Т. 51/7).

Најмлађем хоризонту сахрањивања припадају грбови укопавани након рушења старије цркве, односно у време функционисања новог црквеног објекта, који је подигнут, како се претпоставља, у другој половини 13. века након провале Монгола. То је једнобродна црква са полукружном апсидом чији су спољашњи зидови ојачани контрафорима. Грбови су без налаза. Особену појаву представљају тзв. плаштеви, направљени од ломљене опеке, поређане прко затрпане раке гроба или непосредно преко скелета, као и конструкција од усправно или хоризонтално ређаних опека уз ивицу раке.

Смештај материјала: Народни музеј, Панчево

Библиографија: Ђорђевић, Ђорђевић 2012, 82–83, figs. 8–9; Ђорђевић, Ђорђевић 2018a, 2–15; Ђорђевић, Ђорђевић 2018b, 16, 22–25.

134. Омољица, локалитет Преко Слатине (Т. 45/1–9, Т. 51/14, Т. 52/1)

Подаци о локалитету и налазима: Локалитет се налази североисточно од Омољице на десној обали данас каналисаног и пресахлог водотока Слатине. Познат је од седамдесетих година 20. века, када су у рекогносцирањима евидентирани трагови црквеног објекта. Ископавања су обављена 2004. и 2005. године у организацији Народног музеја у Панчеву и Одељења за археологију Филозофског факултета у Београду.

Црква: У целини су истражени темељи једнобродне цркве са издуженом полукружном апсидом, димензија 12 x 6,4 m, и некропола која је окружује. Темељи цркве су од жутомрке набијене земље док је надземни део грађен опекама и кречним малтером (Т. 52/1). У шуту су међу бројним уломцима пронађене ретке целе опеке које указују да су у градњи коришћена најмање четири различита формата. Није уочено присуство црепа па се претпоставља да је покривка била од дрвета или другог трошног материјала. Констатовано је да је објекат подигнут над постојећом некрополом јер су укопавањем темеља пресечена три гроба. У њима није било налаза, али истраживачи претпостављају да између старијег и млађег нивоа сахрањивања коме припада црква не постији знатнији временски хијатус.

Некропола: На омољичкој некрополи је истражено 160 гробова. Број гробова је сасвим сигурно био знатно већи с обзиром да је уз евидентирани гробне целине пронађена већа количина дисцираних људских костију из старијих, поремећених гробова. Покојници су најчешће слободно укопавани у гробне раке без гробних конструкција. Онде где је било могуће одредити облик, установљено је да су раке биле правоугаоне са заобљеним ивицама, а ретко су трапезоидне или овалне. Малобројни случајеви, који би се евентуално могли сврстати у примере једноставних гробних конструкција, представљају налази опека, као и гробови са остацима дрвета. У девет гробова су откривене опеке које су појединачно, по две или највише три, насатице биле постављене најчешће уз главу или стопала покојника. Угљенисани остаци су по правилу констатовани испод скелета на дну раке, тј. представљају подлогу на коју је полагао покојник.

Гробови су оријентисани приближно југозапад-североисток, пратећи оријентацију цркве. Положај руку покојника је неуједначен: најчешће у различитим комбинацијама положене или прекрштене на карлици, стомаку или грудима, али је забележено и више случајева да су руке опружене поред теле или је једна поред тела а друга положена на стомак или карлицу. Скелети су откривени на дубинама од 0,50 до 1,50 m. Запажено је да су деца укопавана нешто плиће у односу на одрасле особе (обављене су антрополошке анализе остеолошког материјала).

У гробовима 2, 13, 23–25, 37–38, 42, 49, 51, 53, 58–59, 63, 67, 69, 73–74, 78, 85, 89–91, 94, 98–99, 103, 105, 109, 121, 130–131, 139, 155, 157 евидентирани су само нумизматички налази, и то један до два комада. Новац је углавном мађарски, у распону од владавине Беле II (1131–1141) до Беле IV (1235–1270), док су у само једном гробу нађени

новчићи Манојла I Комнина (1143–1180) и Алексеја III Комнина (1195–1203) (гроб 67), односно по један фризашки новац из прве половине 13. века у гробовима 155 и 157. Новац је прилаган најчешће у устима покојника, а каткад је стављан у пределу груди и појаса. У неколико случајева је констатован комад коже са спољне стране вилице, испод кога се налазио новчић.

Уз материјал из гробова прикупљено је више налаза из слоја међу дислоцираним костима. То су тордиране S карике (*T. 45/1*) и необична сребрна наушница која се састоји од карике са S завршетком и лименог привеска украшеног кружним детаљима од филигранских жица и гранула, висине 2,7 cm (*T. 45/9*).

Гроб 12: Дечји гроб. У пределу врата и на грудима пронађена је ниска од ситних перли ваљкастог и лоптастог облика и неколико крупнијих, израђених од стакла и калцедона (*T. 45/2*). У пределу лобање сребрни денар кован у време Гезе II (1141–1162) или од Беле III (1172–1196) до Андрије II (1205–1235).

Гроб 15: У лобањи је пронађена фрагментована S карика од сребрне жице, пречник 1,6 cm.

Гроб 22: Поред лобање дечијег скелета пронађена је лоптаста перла од калцедона и сребрни денар кован у време Стефана III (1162–1172) или од Беле III (1172–1196) до Андрије II (1205–1235).

Гроб 32: Поред лобање је нађена сребрна S карика тордираног тела (пречник 1,8 cm), а испод лобање ниска од око 90 стаклених ситних, кружних перлица.

Гроб 35: Гроб женске особе у коме је нађена обична бронзана каричица отворених крајева и сребрни денар кован у време Стефана III (1162–1172) или од Беле III (1172–1196) до Андрије II (1205–1235). Новац затечен са леве стране лобање.

Гроб 36: Гроб мушке особе. Пронађена су два сребрна новчића, један поред кључне кости а други у пределу доњих пршљенова. Оба новчића су сребрна, кована у доба Стефана III (1162–1172) или од Беле III (1172–1196) до Андрије II (1205–1235). Поред бутне кости затечен је део бронзане игле (или трн појасне копче).

Гроб 43: Гроб мушке особе. Испод карлице покојника су пронађени делови гвоздене појасне копче, сачињене од овалне пређице и издуженог окова троугаоног облика. На истом месту је нађен и сребрни денар кован у време Стефана III (1162–1172) или од Беле III (1172–1196) до Андрије II (1205–1235).

Гроб 45: Дечји гроб. У пределу лобање су нађене две луксузне сребрне наушнице. Једна је наушница са три ажуриране јагоде и ситним налемљеним гранулама, с тим да

средишња јагода има купасте додатке од намотане жице са горње и доње стране; дим. 3,8 x 3 cm, пречник карике 3,5 cm (*T. 45/8*). Друга наушница има овалну јагоду такође рађену техником отвореног филигран, односно ажурирањем; закопчава се помоћу ваљкастог додатка у који се умеће крај карике; пречник карике 2,6 cm, дим. јагоде 1,1 x 0,8 cm (*T. 45/7*). Приликом чишћења лобање нађен нечитак сребрни денар, а испод ребара сребрни денар кован у време Стефана III (1162–1172) или од Беле III (1172–1196) до Андрије II (1205–1235).

Гроб 47: Гроб женске особе. Поред лобање нађена бронзана S карика, пречника 2,8 cm.

Гроб 48: Неутврђен пол. Поред лобање откривена гвоздена каричица, а у пределу вилице нечитљив сребрни новчић.

Гроб 52: Гроб женске особе. Поред десне надлактице затечен је сребрни тракасти прстен, отворених и преклопљених крајева, благо проширене главе, са тачкастим убодима (четири усправне паралелне цртице изведене пунцирањем, које се не виде на самој фотографији предмета); пречник 2,3 cm (*T. 45/3, T. 51/14*). У устима сребрни денар Беле III (1172–1196).

Гроб 55: Гроб мушке особе. На доњој вилици и у пределу карлице нађен по један сребрни денар Стефана III (1162–1172) или од Беле III (1172–1196) до Андрије II (1205–1235). У пределу карлице су били и делови појасне гарнитуре коју чине делови гвоздене копче (овална пређица спојена са правоугаоним оковом), трапезоидни језичак од искуцаног гвозденог лима и гајка са привеском.

Гроб 57: Гроб мушке особе у коме је нађена једна стаклена перлица режњевите површине.

Гроб 60: Гроб женске особе. Испод лобање је нађена сребрна S карика, пречника 2,2 cm.

Гроб 61: Гроб женске особе. У пределу карлице фрагментована правоугаона пређица, дим. 3,7 x 3 cm.

Гроб 62: Дечји гроб. Са десне стране лобање нађена бронзана S карика, пречника 2,4 cm. Из истог гроба потиче сребрни денар кован у доба Гезе II (1142–1196) или од Беле III (1172–1196) до Андрије II (1205–1235).

Гроб 65: Гроб мушке особе. У пределу карлице откривени делови појасне гарнитуре, односно правоугаона гвоздена пређица и округла алка.

Гроб 76: Гроб женске особе. Поред лобање откривена сребрна S карика, пречника 2,2 cm.

Гроб 81: Гроб детета мушког пола. Испод лобање сребрна S карика пречника 2,2 cm.

Гроб 100: Гроб особе женског пола. У лобањи пронађен сребрни новчић кован у време од Беле III (1172–1196) до Андрије II (1205–1235). Поред левог колена откривена је цилиндрична стаклена перла.

Гроб 102: Гроб особе женског пола. Са десне стране лобање сребрна S карика (пречник 1,9 cm), а на карлици прстен направљен од танког бронзаног лима, растављених крајева, са незнатно проширеном главом (пречник 2,2 cm).

Гроб 120: Гроб женске особе. Поред бутне кости пронађен је сребрни денар кован у доба Гезе II (1142–1196) или од Беле III (1172–1196) до Андрије II (1205–1235), а на руци прстен од сребрног лима, отворених и преклопљених крајева, са овално проширеном главом која је украшена пунктирањем слова X око кога су неправилне урезане линије (пречник 2,1 cm).

Гроб 140: Гроб особе мушког пола. Испод лобање пронађен нечитљив сребрни новчић, а у пределу појаса су затечени делови појасне гарнитуре састављени од гвоздене копче, језичка и четири гајке. Копчу чини правоугаона пређица и правоугаони оков од раскуцаног гвозденог лима на коме су биле нитне за причвршћивање на кожни ремен. Језичак је такође од раскуцаног гвозденог лима, правоугаоног облика и заобљених углова. Гајке су ромбоидног издуженог облика са кружним отвором на средини. На једној од гајки налази се потковичасти привезак.

Гроб 141: Гроб мушке особе. Поред лобање нађена мала округла гвоздена каричица.

Гроб 151: Дечји гроб. Између потколеница скелета откривен сребрни, пуноливени прстен, са урезом фантастичне животиње (змаја) на проширеној округлој глави. Руб главе је украшен пунцираним тачкицама. На раменима и карици је урезан украс у виду неправилних волута; пречник карике 1,9 cm. Веома лоше очуван, нечитљив новчић, нађен у пределу бутне кости.

Смештај материјала: Народни музеј, Панчево

Библиографија: Ђорђевић et al. 2006, 159–166; Ђорђевић et al. 2007, 187–192; Ђорђевић, В. 2010, 103–135, Т. XXXVII–L; Ђорђевић, Ђорђевић 2018a, 16–18; Ђорђевић, Ђорђевић 2018b, 13–16.

135. Ковин, локалитет Град (Т. 45/10, Т. 63/а)

Подаци о локалитету и налазима: Локалитет Град у Ковину чине остаци средњовековног утврђења са још видљивом кулом и бедемом, на уздигнутом лесном платоу изнад места где се спајају Дунавац и Поњавица, рукавци Дунава. Заштитна сондажна истраживања је обављао Покрајински завод за заштиту споменика културе у Новом Саду 1961. и 1968. године, потом и 1986. године. Поред остатака средњовековног насеља и бедема (*кат. бр. 210*) откривен је и мањи део некрополе (Т. 63/а).

Већ пре почетка радова, у југоисточном профилу оштећеног платоа, назирали су се укопи гробних рака са скелетима. На том простору је отворена једна сонда, у којој је истражено осам гробова са налазима неколико сребрних S карика. Из поремећеног гроба потиче и једна златна S карика, налаз какав је релативно ретко заступљен на бјелобрдским гробљима. Ова карика, чији пречник износи 1,7 cm, има кружни пречник тела и петљу код које је доњи део S завршетка дупло увијен (Т. 45/10). На ковинској некрополи су случајно откривене и две наруквице од плавог стакла. Утврђено је да је гробље било вишеслојно и дуготрајно, са три или четири нивоа сахрањивања. У појединим гробовима се наилазило на остатке дасака и гвоздене клинове од сандука.

На овом делу налазишта су приликом ранијих земљаних радова забележени и извесни грађевински остаци, о којима, осим самог помена о постојању, нема ближих података. Могуће је да се ради о црквеном објекту око кога се вршило сахрањивање.

Смештај материјала: Градски музеј, Вршац (златна S карика)

Библиографија: Барачки 1977, 19; Brukner, Medović, 184–188; Kovács, L. 1991, 419, Abb. 2; Вуксан 1997, 181.

136. Дупљаја, локалитет Град (Т. 61/5)

Подаци о локалитету и налазима: Локалитет Град је позициониран на доминантном ободу лесне терасе, тридесетак метара изнад некадашње велике окуке Караша. Систематска истраживања која се обављају од почетка новог века, у сарадњи Одељења за археологију Филозофског факултета и Градског музеја у Вршцу, показују да је дупљајско утврђење активно коришћено у периоду од 11. до 13. века (*кат. бр. 214*).

Црква: У западном делу утврђеног простора откривена је црква са некрополом. Истражена је њена јужна половина (Т. 61/5). У питању је једнобродна грађевина са полукружном апсидом, чије су димензије износиле око 16,5 x 8,5 m. Откривен је негатив

темељног рова ширине око 1,3 m који је био испуњен шутом. На основу састава шута закључено је да су темељи били зидани каменом и кречним малтером. Они су пресекли неколико гробова, у којима нажалост није било налаза, тако да није прецизније одређено време заснивања некрополе.

Некропола: На испитаном делу гробља откривено је нешто више од 60 гробова. Они углавном прате оријентацију цркве, која је оријентисана са великим одступањем од основног правца, готово североисток-југозапад. Утврђено је да су дечји гробови закопавани на мањој дубини од гробова одраслих особа. Нису констатоване гробне конструкције, осим што је у неколико случајева евидентирано постојање појединачног камена или делова опеке, и то махом уз дечје скелете. Установљени су различити положаји руку, али у највећем броју случајева руке су биле прекрштене у пределу груди или на карлици.

Материјал са некрополе није публикован, али се из прелиминарних извештаја стиче увид у карактер налаза. У неколико гробова су нађене сребрне и бронзане S карике од једног комада жице, или тордиране, затим обичне карике, прстење од уплетене жице отворених или спојених крајева и новчићи, од којих су неки били и у функцији обола. Пронађени новчићи припадају анонимним серијама мађарских владара и оквирно се могу датовати у другу половину 12. или прве деценије 13. века.

Осим у унутрашњости града сондажна ископавања су обухватила потес Виногради где се налазило предграђе дупљајског града. И овде је откривен део некрополе (осам гробова) у којима није било налаза.

Смештај материјала: Градски музеј, Вршац

Библиографија: Јанковић, Радичевић 2008, 155–159; Радичевић 2010, 288–289, сл. 162; Radičević 2012a, 85–86; Radičević 2013a, 88–89.

137. Дупљаја, локалитет Велики прокоп (Т. 33/21, Т. 44/17, Т. 52/9)

Подаци о локалитету и налазима: Локалитет представља веће узвишење, највероватније праисторијску хумку, непосредно уз пут који од локалитета Град води ка Гребенцу. У истраживањима која су започета 2002. године у сарадњи Одељења за археологију Филозофског факултета и Градског музеја у Вршцу, откривени су део средњовековне цркве крстообразне основе и дуготрајне некрополе од 12. до 15/16. века (Т. 52/9).

Црква: Као и на локалитету Град, ископавања су показала да је црква настала над већ постојећом (средњовековном) некрополом. Темељима апсиде негирана су три гроба,

али није било могуће одредити њихово датовање јер су без налаза. Реч је о грађевини која је јединствена на јужнопанонском простору - са крстообразним западним делом чија је апсида споља четвороугаона, а изнутра полукружна, и припратом на истоку. Према расположивом плану њена дужина износи око 14 m. Црква је очувана само у темељима који су рађени од чврсто набијене глине, док се за зидове може претпоставити да су били грађени од опеке и камена који су везани малтером.

Некропола: Не располаже се подацима о укупном броју истражених гробова и њиховим инвентарима. Они су, пратећи оријентацију цркве, укопавани ближе правцу југозапад-североисток. Руке покојника су углавном биле смештене у пределу стомака или на грудима, док су сасвим ретки случајеви са рукама опруженим поред тела. Најстарији поуздано датован слој укопавања је из раздобља 12. и раног 13. века, судећи по налазима угарских новчића из доба Коломана (1095–1114), односно између владавине Беле III (1173–1196) и Андрије II (1205–1235). Том хоризонту припадају налази S карика, крупних карика од бронзе са ваљкастим проширењем на једном крају, наушнице са јагодама (*T. 44/17*), делови огрлица од каури пужева, као и бронзано прстење од уплетене жице или тракасто прстење које може бити и нешто позније. Из једног гроба потиче стаклена наруквица чија је површина рељефно декорисана имитирањем тордирања (*T. 33/21*). Најмлађе налазе чине новчићи Матије Корвина (1458–1490).

Смештај материјала: Градски музеј, Вршац

Библиографија: Јанковић, Radičević 2005, 275–278; Радичевић 2010, 289–290, сл. 163; Radičević 2009, 385–387, fig. 3/1; Radičević 2012a, 87, fig. 9; Radičević 2013a, 89–90.

3.2.3. Касне бјелобрдске некрополе у Срему

138. Сремска Митровица (*T. 19, T. 70*)

Локалитет 4

Подаци о локалитету и налазима: Крајем педесетих и почетком шездесетих година прошлог века на локалитету бр. 4, у рушевинама зграде касноримске виле и на простору у непосредној близини, делимично је истражена средњовековна некропола 11. и 12. века (*T. 70/a, b*). Откривено је преко 50 гробова. У рану бјелобрдску фазу смо определили гробове 2, 5, 6, 8, 13, 15, 32 и IV (*кат. бр. 79*: где су наведени подаци о одликама сахрањивања).

Некрополи припада још осам гробова откривених на суседном локалитету бр. 35, на простору истог касноантичког комплекса (в. даље).

Могуће је да неки од овде наведених гробова припадају ранијем периоду, што се пре свега односи на сахране са S карикама, будући да оне без других налаза у истом контексту углавном нису хронолошки индикативне. Ипак, када је реч о сребрним S карикама мањих димензија може се са више сигурности рећи да припадају каснијем времену.

Гроб 3/1968–1969: Дечји гроб. Испод лобање нађена мања сребрна S карика и једна гвоздена карика (*T. 19/5–6*).

Гроб 4/1968–1969: Гроб особе мушког пола. Испод скелета откривен нечитљив мађарски новчић.

Гроб 9/1968–1969: Од скелета очувана само лобања. Испод нађена бронзана S карика.

Гроб 12/1968–1969: Гроб женске особе. Испод главе нађена сребрна отворена карика од дебље жице (можда прстен), а код груди сребрни новчић Беле II (1131–1141) (*T. 19/13*).

Гроб 22/1968–1969: Непознат пол. Са обе стране лобање по једна бронзана S карика, и са леве стране још једна, сребрна, отворена карика. Гроб је био ограђен опекама и камењем (*T. 19/7–9, 19/b*).

Гроб 27/1968–1969: Гроб женске особе. Откривене две сребрне S карике на месту главе (лобања недостаје) (*T. 19/10–11*).

Гроб 29/1968–1969: Непознат пол. Откривена једна бронзана S карика (*T. 19/10–11*).

На неколико локација у Сремској Митровици које су заштитно истраживане у периоду од шездесетих до осамдесетих година 20. века, а неке од њих и у ископавањима новијег датума, налажени су средњовековни гробови који су уобичајено датовани у раздобље бјелобрдске културе. Премда је скелетни материјал био подвргнут детаљној антрополошкој анализи (Miladinović–Radmilović 2011; Miladinović–Radmilović 2012), инвентар гробова је остао готово сасвим непознат стручној јавности, осим што су у појединим случајевима дати сумарни описни подаци без илустрација. У том смислу, приписивање гробова на свим позицијама бјелобрдском хоризонту треба прихватити с резервом. Управо смо анализом доступних података установили да се на неким локалитетима највероватније налазе (само) некрополе из позног средњег века и турског

доба (локалитети бр. 37 и 85). Једина некропола у Сремској Митровици која се за сада може поуздано датовати у 11–12. век простире се на локалитетима бр. 4 и 35 (Т. 70/б).

Локалитет 25: Тркалишна стаза хиподрома Сирмијума. Током заштитних истраживања су пронађена четири средњовековна гроба, опредељена у 10–11. век. Не располаже се подацима о гробном инвентару.

Локалитет 34: Хиподром Сирмијума. Изнад римског слоја је пронађен један средњовековни гроб, оивичен римским опекама, опредељен у 10–11. век. Без података о покретним налазима.

Локалитет 35: Остаци стамбеног насеља и *villae urbanae* уз римску улицу. На овом простору је откривен средњовековни гроб са шест S карика у пределу лобање (са десне стране једна, а са леве стране пет). На основу облика и величине наушница истраживачи су гробну целину датовали у 12–13. век. У непосредној близини је нађено још седам „словенских“ доста оштећених гробова.

Локалитет 37: Део северног крила царске палате Сирмијума и гепидски слој 5. века. На овом потесу је шездесетих година прошлог века заштитно истражен део некрополе са нешто више од 50 гробова. Међу налазима из гробова и слојева у које су укопавани, спомињу се наушнице, алке, пређице, прстен са (турским?) натписом, привесци, потковице, једна цела посуда (здела), клинови и др. У нивоу гробова је откривен и један турски нишан са карактеристичним оријенталним орнаментима. На основу ових података да се закључити да је реч пре свега о сахранама из позног средњег века и турског периода. Међутим, и поред тога се у литератури локалитет погрешно доводи у везу са бјелобрдском групом.

Завод за заштиту споменика културе у Сремској Митровици је 2010. године обавио даља заштитна истраживања на локалитету. Откривено је још 18 гробова, који су приликом објављивања резултата антрополошке обраде опредељени у 10–12. век, без података о налазима који би оправдали такво датовање. Те године су, судећи по подацима из документације на које се позива Наташа Миладиновић-Радмиловић, у гробовима били откривени (само) клинови од дрвених сандука (Miladinović-Radmilović 2011, 182, нар. 6).

Локалитет 66: Хиподром Сирмијума. Према расположивим подацима, на релативно малом простору откривено је око педесет гробова средњовековне некрополе, о којима нема ближих података у литератури. На истом простору је откривен један објект 14. века, али није познато какав је његов стратиграфски однос према некрополи.

Локалитет Јужни бедем: Један гроб са дислоцираним костима и две групе дислоцираних костију који највероватније припадају средњовековној некрополи откривеној на локалитету 66.

Локалитет 83: У току радова механизације пронађени су скелетни остаци који су девастирани, а потом сакупљени и однети у Музеј Срема. Позиција гробова дозвољава да се повежу са средњовековном некрополом откривеном на локалитетима 37 и 66. Нема података о гробним налазима.

Локалитет 85: На локалитету се од 2002. године спроводе систематска истраживања у сарадњи Археолошког института и Музеја Срема. Истражен је део монументалне готичке Катедрале св. Марије, изграђене у 13. или 14. веку, и вишеслојно гробље око ње. Локалитет обухвата и део комплекса царске палате са богатим слојевима из касне антике и сеобе народа. Резултати истраживања средњовековне цркве и некрополе још увек нису интегрално публиковани, а на неколико места у литератури се налазе различити подаци о њеном оквирном датовању.

Према Наташи Миладиновић-Радмиловић простор је коришћен за сахрањивање од 10. до 16. века. Међутим, у Панонији су гробља са тако дугим распоном сахрањивања практично непозната (ако се изузме Мачванска Митровица која представља јединствен пример из више разлога). Ауторка најранији хоризонт гробова одређује једино према дубинама укопавања, односно скелете на најнижим kotaма датује у период од 10. до 12. века. Ни у овом случају се не наводе археолошки налази који би потврдили такво временско одређење. Наводно су „најранији grobovi“ откривени како на простору северно и источно од цркве (уз апсиду) тако и у њеној унутрашњости (Miladinović–Radmilović 2011, 486, sl. 246).

Мирослав Јеремић ово гробље датује од 14. до 17. века, с назнаком да је најинтензивније сахрањивање било у 14. и 15. stoleћу (Jeremić 2006, 152). Према подацима из документације Археолошког института, које нам је на увид пружио Стефан Поп-Лазих, један од руководилаца истраживања на локалитету 85, најчешћи су налази новца из времена Сигисмунда Луксембуршког (1387–1437). Од осталог материјала су заступљени делови појасева (округле пређице и гајке), позносредњовековно прстење и апликације за одећу. Нема налаза који би се могли датовати у период ранији од 13. века. Такође није евидентирано ни пресецање гробова темељима цркве. На основу свих ових података, са доста сигурности се може закључити да ни на овом локалитету не постоји бјелобрдски хоризонт сахрањивања.

Смештај материјала: Музеј Срема, Сремска Митровица

Библиографија: Milošević, A. 1969, 194–197; Parović-Pešikan 1973, 18, Pl. XII/1, XXIII/3; Паровић-Пешикан 1981, 179–190; Милошевић, П. 1994, 13–14, 23, 30, 31, 46; Jeremić 2006, 147–155; Miladinović–Radmilović 2011, 465–497, karta 7; Miladinović–Radmilović 2012, 181–200.

139. Мачванска Митровица, локалитет Ширинград (Зидине) (Т. 46/а, 11, 15–16, Т. 51/4)

Подаци о локалитету и налазима: Локалитет се налази у непосредном суседству Сремске Митровице, на десној обали Саве, удаљен за око 100 m од реке. Током шездесетих година прошлог века стручњаци Археолошког института из Београда вршили су обимна систематска истраживања у оквиру пројекта истраживања Сирмијума. Откривено је дуготрајно средњовековно насеље и истовремена некропола са три средњовековне цркве изграђене једна на другој, из раздобља од 10. до 15. века.

На некрополи је уз византијски новац и накит балканске продукције забележен значајнији број мађарског новца и предмета бјелобрдске културне припадности. Из најстаријег хоризонта сахрањивања, оквирног датовања у другу половину 10. и прву половину 11. века, потиче неколико гроздоликних ливених наушница, уломак волинске наушнице и једна лунуласта наушница са шишаркастим привеском. Бјелобрдске налазе представљају S карике, прстење D пресека, дугмад печуркастог облика са издуженом петљом, крстови небрижљиве израде, ромбоидна стрелица (*кат. бр. 81*).

Добар део материјала се може приписати пуном 11. и 12. веку када се сахрањивало око цркве са три апсиде. Нумизматички материјал тог хоризонта потиче из шест гробова, док су два примерка, један византијски и један мађарски новчић, нађени у слоју ван гробова. Византијски новац чине фолиси анонимне емисије класе А2 и скифат Манојла I Комнина (1143–1180), а мађарски су новчићи Андрије I (1046–1061), Коломана (1095–1116), Стефана II (1116–1131), Беле II (1131–1141) и Гезе II (1141–1162). Позним бјелобрдским налазима пре свега припадају S карике (Т. 46/11, 15–16). Бројнији су комади византијског накита (наушнице са гранулираним венчићима, различито прстење, енколпиони и др.).

Занимљиво је споменути да су документовани средњовековни гробови са зиданим конструкцијама од опеке, тј. зидане гробнице са двосливним покривачем које подсећају на античке. Такви гробови вероватно припадају особама бољег материјалног стања.

Издвојили смо једну речиту целину са налазима бјелобрдског и византијског културног круга:

Гроб 215: У гробу је нађена S карика чији је доњи део украшен жичаним украсом, односно гужвом од жице (*T. 46/15, T. 51/4*), једна оштећена византијска наушница (можда са јагодама?), прстен са издигнутом главом и утиснутим окцима, огрлица састављена перли и каури пужева, те седам новчића кованих у време од Коломана до Гезе II (1095–1162). Три новчића су била у саставу ниске, а четири су откривена у пределу шаке.

Смештај материјала: Музеј Војводине, Нови Сад

Библиографија: Ercegović-Pavlović 1980, 61–69, Pl. XIX/groupe 27, XX/tombe 2, 49, XXI/tombe 193, XXIII/tombe 215, XXVI; Popović, V. 1978, 194–195; Поповић, В. 1980а, VI–IX; Поповић, В. 1980б, V–VII; Минић 1987, 75, Т. I/2; Miladinović-Radmilović 2011, 498–506.

140. Рума, локалитет Хумка код Врцалове воденице (*T. 49–50, T. 51/5, 9*)

Подаци о локалитету и налазима: На локалитету Хумка недалеко Руме обављена су 1983. године заштитна истраживања Покрајинског завода за заштиту споменика културе у Новом Саду. Откривен је део цркве са некрополом.

Црква: Најистакнутији део узвишења на коме се налазио црквени објекат из друге половине 12. века био је уништен интензивном обрадом земље, тако да су од грађевине остали само темељи крајњег западног дела саграђени од ломљеног камена и кречног малтера уз спорадичну употребу римских опека. Са унутрашње стране су очувана два ступца, а са спољашње су била два контрафора. Ширина објекта је износила око 8,50 m. Ситни фрагменти фреско бојеног малтера показују да је унутрашњост била живописана.

Некропола: Поред 260 истражених гробних целина констатован је велики број људских костију из девастираних гробова, што је разумљиво с обзиром да је положај коришћен за сахрањивање у дужем временском периоду, судећи по гробним налазима, од 11. до 15. века. Највећа концентрација гробова је забележена уз саму цркву, односно делове очуваних темеља.

Гробове карактерише уобичајена оријентација запад-исток са мањим или већим отклонима ка северу и југу. Како су скелети махом лоше очувани првобитни положај руку могао је да се одреди у сразмерно малом броју гробова. Руке су биле положене на карлици или у пределу појаса, опружене поред тела или је једна постављена поред тела, а друга на

појасу, карлици или грудима. Покојници су полагани у једноставне гробне раке које су се на терену тешко уочавале. У појединим гробовима скелети су потпуно или делимично ограђени насатично постављеним римским опекама. Комплетна ограда око скелета је констатована нпр. у гробу 86, два скелета су ограђена са обе подужне стране, док се у 12 гробова ограђивање сводило на по једну или две опеке поред лобање, крај ногу, појаса или груди покојника. Примећено је да су такви гробови претежно лоцирани западно од цркве, где се наишло на доста дислоцираних костију старијих скелета, што значи да углавном припадају каснијем периоду (*Т. 49/а*). Антрополошку обраду скелетног материјала обавила је Славица Крунић.

Издвојене су гробне целине које би се могле приписати старијем хоризонту, оквирно из прве половине 11. века (*кат. бр. 82*). Бјелобрдском хоризонту сахрањивања из 11. и 12, односно почетка 13. века, припадају гробови са налазима S карика од обичне или тордиране жице, једноставне карике са отвореним крајевима, делови ниски и спорадични налази прстења. Из девастираних гробова потичу уломци два лонца. Сразмерно су бројни нумизматички налази: Василија II (976–1025), Стефана I (997–1038), Коломана (1095–1116), Стефана II (1114–1131), Гезе II (1141–1161) и Стефана IV (1162–1173), али они углавном потичу из поремећених гробова. Гробови са бјелобрдским обележјима су распрострањени на готово целом простору некрополе, с тим што их је далеко највише у крајњим, периферним деловима. То значи да је већ у првим столећима некропола била пространа и да је заузимала скоро целу површину хумке (*Т. 49/а*).

Гроб 1: Гроб мушке особе. Нађена једна фрагментована S карика од уплетене бронзане жице, пречника 1,5 cm (*Т. 49/1*).

Гроб 4: Гроб мушке особе. Нађена једна сребрна S карика од дебље жице, пречника 1,7 cm (*Т. 49/2*).

Гроб 8: Пол неодређен, одрасла особа, очувана само лобања. Откривене две сребрне S карике (пречника 2,5 cm), једна обична карика тањег пресека (пречника 2,6 cm) и прстен у виду дебље карике са стањеним и преклопљеним крајевима (пречника 2,3 cm) (*Т. 51/9*). Гроб је, за разлику од осталих, оријентисан правцем север-југ (*Т. 49/3–6*).

Гроб 10: Гроб одраслог детета. Поред лакта десне руке бронзани прстен са тракастом кариком и кружном главом на којој је урезан мотив разгранатог крста са два хоризонтална крака; пречник 2 cm (*Т. 49/8*).

Гроб 15: Гроб женске особе. Са обе стране лобање по једна сребрна S карика (пречник 1,7 cm), а испод лобање новчић Стефана II (1114–1131) (*Т. 49/9–10*).

Гроб 40: Дечји гроб. Уз лобању нађена једна веома ситна, овална карика, од пуније бронзане жице, са отвореним крајевима који се додирују; пречник 1,3 cm (T. 50/1).

Гроб 45: Гроб женске особе, јако лоше очуван. Поред леве надлактице скелета новчић Стефана II (1162–1173).

Гроб 60: Пол неодређен, одрасла особа, очувана само лобања. Из гроба потиче једна S карика од танке бронзане жице, пречника 1,6 cm (T. 50/2).

Гроб 61: У гробу су сахрањене три особе, при чему је један скелет (у средини) знатно слабије очуван него друга два. На месту лобање тог скелета, која недостаје, откривене су три каричице од сребрне жице, различитих димензија, пречника 1,2, 2,4 и 2,6 cm (T. 50/3–5). На грудима скелета лево био је део танке плочице, вероватно од апликације (T. 50/6).

Гроб 73: Дечји гроб, очувана само лобања. Уз њу откривене четири ситне S карике од сребрне жице, при чему су две оштећене; пречник 1,3 до 1,5 cm (T. 50/7–10).

Гроб 79: Гроб женске особе. Нађене су две сребрне S карике. Једна, од тордиране жице, сачувана у целости, док је од друге очуван само S завршетак; пречник 1,8 cm (T. 50/15–16, T. 51/5).

Гроб 96: Дечји гроб. У гробу су нађене бронзана S карика (пречник 1,8 cm) и ниска сачињена од више ситних, овалних перлица од стакла црне и светлозелене боје, неколико крупнијих перли неправилног полиедарског облика од калцедона и ваљкастих перлица са златним премазом (T. 50/13–14).

Гроб 114: Дечји гроб, очувана само лобања. Са њене леве стране затечене две сребрне S карике, оштећених крајева; пречник 1,2 и 2,3 cm (T. 50/11–12).

(?) Гроб 141: Дечји гроб са ниском од 12 ситних прстенастих перли од светло зеленог стакла и једном бронзаном, мањом, кружном апликацијом (фрагментована).

Гроб 154: Гроб женске особе. Са десне стране лобање две сребрне S карике делимично оштећених завршетака; пречник 1,5 и 1,8 cm (T. 50/18–19).

Позносредњовековним налазима припада другачији материјал који се састоји претежно од делова појаса (копче, окуви, гајке) и украсних аплика за одећу са западним мотивима, попут љиљана. Из млађег хоризонта потичу новчићи Стефана V (1270–1272), Ласла IV (1272–1290) и Лудвига I (1342–1382).

Сместај материјала: Музеј Срема, Сремска Митровица

Библиографија: Минић 1995, 287–299, Т. I/1,4,8, 10, 15; IV/60,73,79; V/96; VI/114,154; X/3–4, XI/1, 3–5; Прица 1995, 313–317; Крунић 1995, 319–329; Miladinović-Radmilović 2011, 511–513.

141. Хртковци, локалитет Гомолава (Т. 46/б)

Подаци о локалитету и налазима: Током дугогодишњих истраживања чувеног локалитета Гомолава код Хртковаца, осим моћних слојева из праисторијских раздобља и антике, истражен је део средњовековног насеља (*кат. бр. 221*) и некропола.

Некропола се налазила између насеља и реке, на нешто уздигнутијем терену, где се простирао земљани келтски опидум. Истражено је више стотина гробова који нажалост нису публиковани; према Petrović et al. 1986 истражено је око 350 гробова, док Радован Бунарџић (1988) наводи да их је било преко 500. Најбоље су биле очуване гробне целине из позног средњег века, будући да је констатовано прекопавање старијих гробова. Гробље је на основу налаза датовано од 12. до 15. века.

Бјелобрдски материјал представљају малобројне S карике (Т. 46/б), док се ниске, копче, прстење и апликације за одећу везују за касније време. Од налаза новца, поред оних римских који су били у секундарној употреби, спомињу се једино примерци сребрних денара Лудвика I (1342–1382). Са некрополе наводно потиче и део сребрног торквеса, који није илустрован (Petrović et al. 1986, *кат. бр. 341*).

Истраживања на доњем, нижем платоу, непосредно изнад некрополе касноаварског периода, открила су остатке темеља веће грађевине, неправилне вишеугаоне основе, са неколико просторија, за чију градњу је коришћен старији грађевински материјал. Бројни налази ексера могу да указују на то да је знатнији део грађевине или само кров био од дрвене грађе. Објекат је био оријентисан у правцу северозапад-југоисток. Његова функција је непозната.

Из Хртковаца и околине потичу случајни налази бронзаног накита, без ближег описа и илустрација, који су у ранијој литератури опредељени као бјелобрдски: једна гроздолика наушница са коленцима, две S карике и један прстен.

Смештај материјала: Музеј Војводине, Нови Сад

Библиографија: Ercegović 1958, 181, *кат. бр. 8*; Petrović et al. 1986, 105, *кат. бр. 341*; Brukner 1967, 46, Т. XVIII/1; Бунарџић 1988, 90–92; Станојев 1996, 143–146; Gračanin 2011, 299.

142. Раковац (Домбо), локалитет Градина - манастир св. Ђорђа (Т. 47–48, Т. 51/1)

Подаци о локалитету и налазима: У данашњем насељу Нови Раковац на Фрушкој Гори налазе се остаци утврђеног самостана, насталог на остацима касноримске виле, којег средњовековни извори бележе под називом Dombo (Dombó). Делови манастирског обзиђа са црквом и другим зградама лоцирани су у самом средишту насеља, на узвишици званој Градина. Поред зуба времена споменик је у знатној мери оштећен развлачењем материјала за потребе градње савременог насеља. Због своје импозантности и богате архитектонске пластике и црквеног мобилијара, убраја се међу најрепрезентативнија остварења црквене архитектуре из јужне Паноније.

Археолошка ископавањима са прекидима обавља Музеј Војводине у Новом Саду од 1963. до данашњих дана. Недавно је публикована монографија која обједињује досадашње резултате истраживања (Станојев 2015). Међутим, изузимајући квалитетне илустрације и 3D реконструкције, она није сачињена према уобичајеним стандардима археолошке струке и писана је нејасним стилем, тако да се тешко из прве руке стиче прецизна слика о црквеним објектима и пратећој некрополи. Нешто бољи преглед истраживања и историје раковачких цркава дат је у публикацији *Монатур: манастири средњег века* (Станојев et al. 2012). Ту се, примера ради, налазе и подаци о нумизматичком материјалу из некрополе, о коме нема помена у новијој публикацији Небојше Станојева.

Цркве: Овде ћемо сажето приказати одлике цркава и одређене детаље везане за некрополу и гробне налазе, односно најранији материјал који је у вези са бјелобрдском темом.

У северном делу комплекса на Градини налазила се једнобродна готичка црква са полигоналном апсидом ојачаном контрафорима, чија се градња приближно датује у другу половину 13. века (или тек у 15. век; подаци су неуједначени у публикацијама Н. Станојева). Она је сазидана великим делом од градива порушене романичке цркве која се налази испод њених темеља (Т. 47/а). Романичка тробродна базилика је нешто шира, али и краћа наспрам готичке грађевине. Њена дужина износи око 33 m, а ширина 14 m. Средњи брод носе два реда са по пет стубаца, у светилишту је имала крипту, а на западном pročелу два звоника. Доњи део базилике грађен је римском опеком и жбуком. Опеке су потицале из касноримске грађевине чији су темељи идентификовани испод западног дела цркава. Зидови су изнутра били осликани фрескодекорацијом.

Сматра се да је првобитна базилика подигнута крајем 11. или почетком 12. века, а разрушена средином 13. столећа у продорима Монгола. Њој припадају бројни уломци

капитела, стубаца, делова олтарских преграда и рељефних плоча израђених од кречњака или мермера, декорисаних биљним орнаментима, људским и животињским фигурама, који се данас чувају у Музеју Војводине у Новом Саду (*T. 47/1–8*). Крајем 19. века је у Археолошки музеј у Загребу доспео део једног импост-капитела и уломци три плоче са Градине, где се и данас налазе (Goss 2007). Камена пластика је налажена на самом локалитету, у грађевинском шуту или уграђена у готичку цркву и манастирско обзиђе, али и развучена по имањима широм Раковца. Посебно су интересантни делови плутеја олтарске преграде који су украшени исклесаном виновом лозом, птицама и представом свештеника уз модел цркве (*T. 47/4–5, 7–8*). Због велике количине сачуваних елемената успешно је реконструисан изглед раковачког темплона.

У науци постоји полемика око идентификације градитеља раковачке базилике. С. Андрић је доводи у везу са бенедиктинском опатијом св. Ђорђа (св. Јурја) већ од њеног оснивања крајем 11. века (Andrić 2006), док други сматрају да се ту првобитно налазио манастир грчког обреда и да је тек касније, са формирањем манастирског утврђења, прешао у руке католичког реда (Станојев et al. 2012; Станојев 2015). Угарски извори 12. и раног 13. века не спомињу ову велелепну цркву, можда управо из тог разлога што је првобитно била грчког обреда. Као седиште бенедиктинске редовничке заједнице Домбо се спомиње 1237. године. Самостан је током друге половине 15. века прешао у посед сремских бискупа, а у наредном столећу је коначно опустео у турским освајањима. Турци нису користили думбовачку утврду па је она временом запустела.

Некропола: На простору око цркава се формирала некропола, која је, судећи по налазима, коришћена од краја 11. до 15. века. Не располаже се ситуационим планом некрополе нити постоје подаци о нивоима сахрањивања. Најранији хоризонт, истовремен са изградњом базилике и вероватно релативно малим монашким братством, може се препознати у дислоцираним и често поремећеним гробним целинама. С друге стране, грбови деце и жена указују да је манастирско гробље коришћено и као мирско гробље, вероватно у периодима када није било монаштва. О тим, евентуалним, раздобљима напуштања манастира нема података у историјској грађи. До сада је откривено укупно 140 грובה, углавном концентрисаних на простору јужно и западно од цркава (*T. 48/a*). Гробље није истражено у целости.

Нумизматички налази потичу са простора западно, односно северозападно уз базилику. То су новчићи Стефана IV (1162–1163) (*T. 48/c*), Беле III (1172–1196) и

Ладислава III (1204–1205). У више гробова су откривени комади једноставног бјелобрдског накита, попут отвореног прстења, S карика и перли, и њих би такође требало приписати најранијем хоризонту сахрана, оквирно до средине или чак краја 13. века.

На некрополи је установљено сахрањивање у обичним ракама и гробницама од опека или камених плоча. Већи број гробница је груписан са јужне стране цркава. Њих неколико има двосливни кров од опека по угледу на античку фунерарну праксу, што представља интересантан феномен, присутан на средњовековним некрополама насталим на месту античких локалитета, какав је управо случај у Раковцу. Налази надгробних плоча на којима су посвете писане латинском мајускулом упућују на присуство становништва западног порекла. Оне су нађене у дислоцираном положају. На популације страног порекла може да упућује и једна зидана антропоморфна гробница, са кружним лежиштем за главу (*T. 48/b*).

У литератури је илустрован материјал из следећих гробова:

Гроб 12/87 (гробница 17): Из гроба потиче пар сребрних затворених карика са једним венчићем од ситних гранула.

Гроб 52/88 (гробница 18): У гробу су нађене једна бронзана округла копча за појас и округла бронзана карика (копча без очуваног трна?).

Гроб 90/89: Из гроба потичу метални делови појаса – гвоздена копча са овалном пређицом и правоугаоним оковом на коме са три закивка и неколико ситних правоугаоних апликација такође од гвожђа.

Гроб 77/89: У гробу су нађене четири S карике – две сребрне и две бронзане, различитих димензија (*T. 48/5–8*).

Гроб 93/89: Бронзана S карика од уплетене жице (*T. 48/4*).

Гроб 96/89: Сечиво ножа са трном за насађивање (погрешно опредељено као копље) (*T. 48/9*).

Гроб 108/89: Две сребрне S карике приближно једнаке величине (*T. 48/10–11*).

Гроб 110/89: Из гроба потичу бронзана игла са мањом кружном главом, једна бронзана S карика и сребрни прстен са пирамидално обликованом главом, на чијем је врху мало лежиште за камен (*T. 48/1–3*).

Гроб 119/89: Мања бронзана карика отворених крајева који се додирују и бронзана игла са мањом кружном главом сачињеном из две калоте.

Гроб 114/89: Из гроба потичу фрагментована бронзана S карика и бронзана игла са мањом кружном главом сачињеном из две калоте.

Гроб 117/89: Нађене две сребрне S карике приближно истих димензија (Т. 48/12–13).

Гроб 123/89: Откривене три бронзане S карике приближно једнаких димензија (Т. 48/16–18).

Гроб 124/89: Једна фрагментована бронзана S карика (Т. 48/14).

Гроб 154/03: Из гроба потиче прстен дебљег ромбоидног пресека и отворених, сужених крајева (Т. 48/15).

Гроб 162/03: Из гроба потиче једна бронзана S карика (Т. 48/22).

Гроб 164/03: У гробу је нађена једна бронзана игла мале лоптасте главе.

Гроб 166/03: Из гроба потиче једна бронзана S карика (Т. 48/19).

Гроб 167/03: Нађена једна бронзана S карика.

Гроб 171/03: Две бронзане игле (једна без очуване главе), и делови ниске, односно шест стаклених перлица ваљкастог облика и различитих димензија (Т. 48/23–24).

Гроб 22/011: Нађен је пар крупних карика од бронзе са ваљкастим проширењем на једном крају, у који се умеће супротни крај, преко кога је аплициран елипсоидни украс са вегетабилним урезима (Т. 48/20–21, Т. 51/1).

Нешто познијим налазима пуног 13. века припадају један ромбоидно обликован сребрни брош и делови појасева. Касносредњовековни налази су у Раковцу, како се чини, малобројнији у односу на материјал 14–15. века откривен на некрополама у Арачи и Хинги. Њему припадају делови тканина, апликације за одећу и један печатни прстен.
Смештај материјала: Музеј Војводине, Нови Сад; Археолошки музеј Загреб
Библиографија: Nagy 1971, 161–168, 175–183; Stanojev 2000, 383–428; Andrić 2006, 160–180; Goss 2007, kat. br. 86–89; Станојев et al. 2012, 25–100; Станојев, Станојев 2013b, 5–34; 37–43; Станојев 2015, 5–228, 244–245.

143. Раковац, локалитет Клиса (Т. 52/3)

Подаци о локалитету и налазима: На потесу Клиса, око 300 m јужно од Градине, налазе се остаци цркве средњовековног насеља у Раковцу. У изворима се први пут спомиње 1237. уз манастир св. Ђорђа, под именом црква Свих Светих. Заснивање ове цркве је, судећи по начину градње, архитектонским и другим детаљима, бар једним делом истовремено са изградњом оближње базилике и манастира. Вероватно је доживела катастрофално разарање у време монголске пошасте, након чега је обновљена. Грађевина је технички

снимљена али археолошка ископавања нису вршена. У конфигурацији терена се уочава одбрамбени ров који окружује цркву, највероватније из доба турских провала.

Реч је о једнобродној цркви са полукружном апсидом и зидовима од римских опека и ломљеног камена, дужине око 20 m (Т. 52/3). Имала је олтарску преграду и декоративну камену пластику сличну оној са базилике на Градини, од кречњака, која је ипак нешто скромнија у занатско-уметничком погледу. У рушевинама се углавном налазе комади плоча са трочланим преплетом. Приликом чишћења објекта наишло се на неколико гробова, од којих је један дечји (у каменом ограђеној гробници), а документоване су и групе дислоцираних костију. Нема података о гробним налазима.

Сместај материјала: Музеј Војводине, Нови Сад

Библиографија: Andrić 2006, 168, 170; Станојев, Станојев 2013b, 7, 35–38; Станојев 2015, 229–245.

144. Раковац, локалитет Фрушкогорска улица 43

Подаци о локалитету и налазима: На приватном поседу удаљеном око 150 m западно од локалитета Градина, приликом земљаних радова 1963. наишло се на средњовековну некрополу. Уништено је око 30 гробова, а прикупљени налази су предати Музеју Војводине. Поред пет бронзаних S карика нађен је и један мермерни крст, димензија 27 x 19, 8 cm, који према речима налазача такође потиче из гроба.

Небојша Станојев (1989) ово гробље датира у 11. век иако недостаје хронолошки индикативан материјал. Наиме, налази S карика могу да потичу и из 12–13. века. Аутор претпоставља да се локација напушта у тренутку формирања оближње базилике на Градини и мање парохијске цркве на Клиси, око којих се развијају нова гробља.

Сместај материјала: Музеј Војводине, Нови Сад

Библиографија: Nagy 1971, 164, 167–168; Stanojević 1982a, kat. br. 2630; Станојев 1989, 100, кат. бр. 525–531; Станојев 2015, 214, сл. 20.

145. Нови Бановци (Т. 45/11–13, Т. 51/2)

Подаци о локалитету и налазима: Са подручја Нових Бановаца потичу случајни налази карика, наушница и прстења који су доспели у Археолошки музеј у Загребу између 1898. и 1912. године. Највероватније потичу из девастираних гробова, мада луксузнији примерци могу да припадају и растуреним оставама – скривницама. Материјал ранијег датовања је приказан у *кат. бр. 86*.

1. Једној групи налаза припада десетак S карика различитих димензија, израђених претежно од бронзе, а неколико од злата и сребра (од којих су неке тордиране). Једна златна S карика ромбоидног пресека тела има пречник свега 1,4 cm (T. 45/11) док је друга сребрна S карика знатно већа, пречника 4,3 cm (T. 45/13, T. 51/2).

2. Златна наушница са три јагоде израђене техником отвореног филиграна чија карика има тракасто раскуцан S завршетак; пречник карике 1,6 cm, висина целокупне наушнице 2,4 cm (T. 45/12).

3. Случајне налазе са истог подручја представљају и два прстена од бронзе, односно сребра, рађена уплитањем више жица, са растављеним и спојеним крајевима.

Смештај материјала: Археолошки музеј, Загреб

Библиографија: Brunšmid 1895, 178, sl. 147; Fehér et al. 1962, 58 (750); Giesler 1981, 158; (12); Станојев 1989, 60–62, кат. бр. 308, 316–318, 321–329; Demo 2014, 71, kat. br. 21.1,2; 78, kat. br. 24.1.

3. 3. Бјелобрдска насеља

3.3.1. Бјелобрдска насеља у Бачкој

146. Бачки Моноштор, локалитет Сига (Острво Сига)

Подаци о локалитету и налазима: Локалитет се простире на острву између рукаваца Дунава, у југозападном делу Бачког Моноштора. Ту се обично убицирају остаци средњовековног насеља Бодрога где је почетком 11. века успостављено седиште Бодрошке жупаније. Крајем 19. и почетком 20. века на локалитету Сига је откривен манастирски комплекс са црквом и некрополом (*кат. бр. 6, 95*).

У археолошким радовима мањег обима 1950. године Павле Веленрајтер је истражио мали део насеља, са грнчаријом 12–13. века. Спомињу се лонци рађени на ручном витлу, украшени низом јамица изведених радлом или валовницом и низом водоравних линија на рамену. Резултати истраживања нису публиковани, тако да нема података о стамбеним или другим објектима. Не располаже се ни подацима о односу тог насеља и раније евидентираног манастирског комплекса.

Смештај материјала: Градски музеј, Сомбор

Библиографија: Јанковић, Јанковић 1990, 71 (7); Ћирковић 2017, 99.

147. Сонта, локалитет Циглана

Подаци о локалитету и налазима: Локалитет се простире на благо узвишеном терену уз југозападни обод села, у близини железничке станице. Девастиран је радом циглане. У питању је вишеслојан локалитет са налазима праисторијске и средњовековне керамике. Насељу из раздобља 12–13. века припада неколико случајних налаза уситњених обода котлова, лонаца и крчага.

Смештај материјала: Градски музеј, Сомбор

Библиографија: Lakatoš 2009, 44–46, Т. XVII/1–4.

148. Бач, тврђава у Бачу (Т. 54)

Подаци о локалитету и налазима: Средњовековно насеље се формирало на левој обали потока Мостонге Баре, која се неколико километара јужно улива у дунавску инундацију (ритове). Мостонга је усецајући се у дунавску лесну терасу обликовала стратешки веома повољан простор за живот, у виду овално-троугаоног платоа, који је насељаван од неолита до касног средњег века (Т. 54/а).

На простору данашњег Бача се налазило седиште Бачке жупаније и надбискупије које су основане већ почетком 11. века. Као важно економско, административно и верско средиште на југу мађарске државе оно се често спомиње у историјским изворима. Средином 12. века је описано и у чувеној Географији арапског путописца Идрисија, као богат и просперитетан град, а спомиње се и у византијским изворима.

Данашња тврђава са донжоном на западном делу платоа, настала је у време угарског краља Карла Роберта, средином 14. века. Прва обимна истраживања бачке тврђаве је обављао Имре Хензлман седамдесетих година 19. века; очишћени су обимни зидови и зграде које су биле прекривене земљом, и откривени антички слојеви. Систематска археолошка истраживања започињу 1958. у сарадњи Војвођанског музеја и Покрајинског завода за заштиту споменика културе (Нови Сад), и са дужим прекидима трају до данашњих дана.

Потпуна је непознаница како је изгледало насеље Бач у периоду када је било жупско средиште. Оскудни археолошки трагови из 12. века, евидентирани у истраживањима крајем педесетих година прошлог века, показали су да је ондашње насеље било смештено ближе окуци Мостонге, дакле на супротном крају у односу на простор где

је подигнута позносредњовековна утврда. На том делу је изникао део савременог насеља, што представља отежавајућу околност за даља истраживања.

У споменутих ископавањима је откривено само неколико објеката - грнчарска пећ и јаме (силоси) са налазима керамике и новчићима Стефана IV (1162–1163) (*T. 54/b, 1–4*). Према описним подацима керамички материјал чине лонци и котлови украшени паралелним урезаним или валовитим линијама. Том хоризонту припадају и дна лонаца са жиговима (крст у кругу) и лонац кратког врата и разгнута обода, са жлебом за поклопац. Међутим, много више података са ондашњих ископавања односи се на позносредњовековни материјал који се илуструје у литератури.

Дугогодишњи истраживач Бача, Небојша Станојев, у више наврата спомиње материјалне трагове оквирног датовања од 10. до 13. века који нису публиковани. Према наводима аутора (Станојев 1996) црква са некрополом се налазила у југоисточном делу средњовековног насеља, уз саму обалу Мостонге, али ни о њима нема ближих података. У археолошким радовима који се обављају у новом веку превасходна пажња је посвећена истраживању позносредњовековних слојева тврђавског комплекса и његовој рестаурацији. Обављају се истраживања комплекса палате, цистерне и донжон куле, као и делова бедемског обзиђа. Керамички материјал 12. века се налази у слојевима шута којим је засипана унутрашњост објеката (Вујовић, Станојев 2005).

На другој локацији у Бачу, на локалитету Пруга Богојево - Бачка Паланка, евидентирани су бјелобрдски налази из 10. и 11. века који потичу из девастиране некрополе (*кат. бр. 21, 98*).

Смештај материјала: Музеј Војводине, Нови Сад

Библиографија: Henszlmann 1870, 2–9, 49–56, 85–93; Нађ 1961, 94, Таб. IV; Györfly 1963, 210; Станојев 1996, 12–15, сл. 1/1; Вујовић, Станојев 2005, 67–71; Станојев 2006, 182–186; Станојев, Станојев 2013а, 5–13; Ћирковић 2017, 99.

149. Нови Сад, потес Клиса, локалитет Барутни магацин (*T. 59/a, 1–5*)

Подаци о локалитету и налазима: Локалитет се налази на самој јужној ивици дунавске лесне терасе, на простору темеринске петље магистралног пута Београд-Нови Сад-државна граница. Крајем 19. века историчар Мелхиор Ердунхелми овде је убицирао средњовековни Петруварад (Стари Петроварадин, Варад и Вашарош Варад) обављајући и прва археолошка истраживања. Открвени су остаци насеља и некрополе са црквом која је имала камену декорацију. Нађен је део капитета или неки други део стуба са украсом

романичког преплета (и то „веома „примитивног“: Станчић 1987, 25). До данас се црквена пластика није сачувала, нити је позната локација цркве. Претпоставља се да је уништена у земљаним радовима. На њено некадашње постојање указује сам топоним Клиса, које представља словенизовано скраћење речи латинске речи *ecclesia* (црквица, црквиште).

Локалитет је заштитно истраживан 1981. и 1982. године, у сарадњи Војвођанског музеја и Покрајинског завода за заштиту споменика културе у Новом Саду. Том приликом су констатовани праисторијски хоризонти од неолита до бронзаног доба, спорадични налази из времена сарматске доминације и остаци насеља из периода 10–16. века.

Будући да је Вашарош Варад био развијени трговачки центар и најважније средњовековно насеље на бачкој обали данашње територије Новог Сада, о њему постоје бројни писани извори из 13–16. века. Међутим, из публикованог материјала се стиче утисак да су у археолошким истраживањима били најбројнији налази из ранијег раздобља, 10–12/13. века. Зато сматрамо да би мишљење о убицирању овог великог насеља на локалитету Клиса ипак требало узети с резервом.

У ископавањима је откривено више објеката - станишта, ровова, јама и пећи у слободном простору. Једно станиште (12/3 према Станојев 1996), делимично истражено, имало је правоугаону основу, претпостављених димензија 3,6 x 2,8 m (*T. 59/a*). Укопано је у лес нешто више од пола метра, са једном јамом за стуб на краћој страни. Друга јама се вероватно налазила на супротној, оштећеној страни објекта, што би значило да је кров био на две воде. У једном углу се налази већа јама (за складиштење хране?), а од улаза куће се наставља ров, односно стаза за комуникацију.

Инвентар кућа и испуне јама и ровова представљају углавном котлови косих ивица и заобљеног дна, неукрашене површине, уз бројније налазе лонаца уједначених димензија (више здепасте форме), облика и профилације, са украсом у виду паралелних или таласастих линија, ретко са убодима и јамицама (*T. 59/1–5*). Нема података о другим насобинским налазима, изузимајући животињске кости.

Сместијај материјала: Музеј Војводине, Нови Сад

Библиографија: Stanojević 1982с, 128–130; Станчић 1987, 25–26; Станојев 1996, 114–122.

150. Суботица, локалитет Огрев (*T. 59/b, c, 6–10*)

Подаци о локалитету и налазима: Насеље се налази на Телечкој лесној заравни, односно јужном рубу Суботичке пешчаре. Заштитна истраживања је обавио Градски музеј Суботица 1981. године, али резултати нису публиковани у целини. Испитана је, како се

претпоставља, периферија средњовековног насеља са лончарским пећима, силосима за чување хране и рововима.

Пећи су биле груписане око прилазних јама или ровова (*T. 59/b, c*) где је налажен бројан керамички материјал, претежно котлови и у мањем броју лонци. Котлови су косих зидова и заобљеног дна, неукрашене површине и сви припадају групи која имитира металне котлове (*T. 59/6, 8–9*). Материјал се датује у период од 11. до 14. или 15. века. У супструкцијама пећи проналажена је и старија грнчарија 10–11. века, на основу чега би се могла претпоставити и старија фаза насеља. Тај материјал није илустрован. У објектима су осим грнчарије евидентирани фрагменти гвоздене згуре и животињске кости.

У непосредној близини насеља је констатована некропола која није била обухваћена истраживањима. Небојша Станојев на локалитету Огрев убицира насеље Кер које се први пут у изворима помиње 1193. године. То је било једно од неколико средњовековних насеља на широј територији данашње Суботице.

Сместај материјала: Градски музеј, Суботица

Библиографија: Ric 1982, 125–127; Станојев 1996, 135–142.

151. Суботица, локалитет Болница

Подаци о локалитету и налазима: Локалитет се налази на јужној периферији Суботице.

Приликом стамбене градње седамдесетих година прошлог века откривена је средњовековна некропола о којој нема никаквих ближих података. Накнадним обиласком терена музејски радници су у непосредној близини констатовали насеља са траговима грнчарије 11–12. века. Без ближег описа и илустрације.

Сместај материјала: Градски музеј, Суботица

Библиографија: Szekeres 1977, 12 (5).

152. Александрово код Суботице, локалитет Циглана

Подаци о локалитету и налазима: Приликом грађевинских радова на западном краку

Палићког језера средином прошлог века су констатовани трагови средњовековног насеља.

Од налаза се спомиње један цео лонац, опредељен у 11. век. Без ближег описа и илустрације.

Сместај материјала: Градски музеј, Суботица

Библиографија: Szekeres, L. 1977, 13 (6).

153. Хајдуково, локалитет Кеваго

Подаци о локалитету и налазима: Локалитет се налази на мањем узвишењу са јужне стране пута Суботица-Сегедин, код основне школе Кеваго. Рекогносцирања и пробна ископавања су открила средњовековну некрополу уз трагове шута цркве (*кат. бр. 27*) и насеље. Из јединих расположивих података се сазнаје да насеобинским налазима припада неколико уломака котлова, косих зидова, заобљеног дна и неукрашене површине.

Смештај материјала: Градски музеј, Суботица

Библиографија: Szekeres 1977, 13 (8); Takács 1986, 44–45, cat. 65, 68.

154. Лудош, локалитет Буцак

Подаци о локалитету и налазима: Са локалитета Буцак потиче неколико налаза котлова, непознатих услова открића, али се може претпоставити да се ради о остацима средњовековног насеља. Налазиште је пре свега познато по налазима из праисторије.

Смештај материјала: Градски музеј, Суботица

Библиографија: Takács 1986, 45, cat. 67, 70.

155. Хоргош (Носа), локалитет Јанково брдо

Подаци о локалитету и налазима: Узвишење Јанково брдо удаљено је око 150 m источно од локалитета Хинга где је истражена средњовековна некропола (*кат. бр. 106*).

Ограничено је потоком Киреш са северне стране. Приликом земљаних радова је констатован бројан средњовековни насеобински материјал, али нису обављена археолошка истраживања.

Наишло се на остатке огњишта и објеката са керамичким материјалом, уломцима лонаца и котлова, из периода 12–13. века. Такође је прикупљено земљорадничко оруђе (раоник, косир), грађевинска опрема (кланфе, клинови), поткови и сл. У рекогносцирањима потеса откривени су и новчићи Коломана (1095–1116), Беле III (1172–1196) и Андрије (1205–1235), који потврђују датовање насеља.

Смештај материјала: Градски музеј, Суботица

Библиографија: Szekeres, L. 1977, 14 (9); Шафарик, Шулман 1954, 43–48, Т. IX–X; Takács 1986, 44–45, cat. 62–64, 69.

156. Гунарош, локалитет Победа (Т. 58/е)

Подаци о локалитету и налазима: Локалитет је смештен на десној обали речице Чик. Истраживан је у заштитним археолошким радовима који су претходили изградњи гасовода Ада-Бачка Топола током 1995. године, од стране Покрајинског завода за заштиту споменика културе у Новом Саду. Истражени су делови насеља из периода касне антике (4. век), сеобе народа и пуног средњег века (оквирно 11–12. век). Средњовековном насељу припада неколико објеката, пећи и ровова.

Објекти су у виду мањих овалних, односно четвороугаоних укопа са једном или две пећи унутар или изван габарита. Само у једном станишту су евидентирани јаме за дрвене стубове. Објекат 2, који је овде илустрован (Т. 58/е), састоји се од правоугаоног укопа димензија 2 x 1,3 m и две калотасте пећи које су постављене изван, уз јужни и западни зид. Обе пећи су фундиране фрагментима керамике. Свакако није реч о кући, већ радном простору уз пећи. Откривен је малобројан керамички материјал који се састоји од уломака котлића и лонаца рађених на спором витлу.

Смештај материјала: Градски музеј, Бечеј

Библиографија: Анђелић 2003, 370–374, Т. I, III.

157. Врбас, на Телечкој тераси

Подаци о локалитету и налазима: Локалитет се налази на јужном рубу Телечке лесне заравни, на северној обали водотока Црна бара. Истраживања су обављена седамдесетих година прошлог века у организацији Покрајинског завода за заштиту споменика културе у Новом Саду и Градског музеја Бечеј. Констатован је праисторијски и касноантички слој и истражен један већи стамбени објекат из 15. века. Спорадични керамички налази упућују на коришћење простора у 11–12. веку, па се претпоставља да се овде налазио један од заселака већег насеља на локалитету Шуваков салаш – Клиса (следећи *кат. бр.*).

Смештај материјала: Градски музеј, Бечеј

Библиографија: Станојев 1996, 86–89.

158. Врбас, локалитет Шуваков салаш – Клиса (Т. 41, Т. 52/4)

Подаци о локалитету и налазима: Локалитет се налази око један километар југоисточно од Врбаса, на јужној обали Црне баре чије је корито послужило приликом изградње Великог бачког канала и постало његов саставни део. Мања ископавања су обављена већ

почетком 20. века у организацији Историјског друштва Бач-бодрошке жупаније. Заштитна ископавања током осамдесетих година су извођена у организацији Војвођанског музеја у Новом Саду. Резултати нису публиковани у целини. На локалитету су утврђени неолитски и средњовековни хоризонти живота. Према расположивим подацима, материјални трагови указују на то да је простор насељаван у широком временском периоду, од 10. до почетка 16. века.

На западном крају насеља налазила се једнобродна црква датована у крај 12. или рани 13. век, око које се развијала некропола. Њеним темељима су негирани насеобински трагови из периода од 10. до 12. века (нису публиковани). Црква према истраживачима припада византијском типу; има полукружну апсиду и две мање конхе са стране које представљају протезис и ђаконикон. Њена дужина без накнадно дозиданог нартекса је око 14 m, а ширина конхи према плану износи свега 1,5 m. Уочава се размимоилажење између плана (*T. 52/10*) и фотографије, на којој се не виде обе већ само једна конха (*T. 41/a*). Објекат је солидно грађен, од опека, ломљеног и обрађеног камена. Унутрашњост је била фрескодекорисана, али о композицији саме декорације нема ближих података. Због опасности од Турака током 15. века црква је заштићена воденим ровом и палисадном оградом (*T. 41/b*). Њено страдање се, заједно са насељем, опредељује у почетак 16. века. На поду порушене цркве, у грађевинском шуту, пронађени су остаци снажне дрвене кровне конструкције, прозорских окулуса и оружја.

Током 2014. и 2015. године Градски музеј Врбас је спровео нова истраживања ради дефинисања одбрамбеног рова, и довршетка ископавања западног дела сакралног објекта. У тим радовима је констатован и други, мањи ров, за који је претпостављено да припада старијем средњовековном насељу. Истражено је више гробова са налазима почелица, игала, делова појасева и прстења, чије је датовање од 13. до 15. века. На основу свих расположивих података закључује се да на овој локацији није постојала ранија некропола са бјелобрдским обележјима (зато је и нисмо уврстили међу раније каталожке бројеве). Приликом прањњења ровова и гробова налажен је насеобински керамички материјал оквирно датован у старију (11–13. век) и млађу групу (13–16. век).

Смештај материјала: Музеј Војводине, Нови Сад; Градски музеј, Врбас

Библиографија: Станојев 1996, 77–85; Гргуновић 2016, 89–92; Гргуновић 2018, 2–11.

159. Србобран, потес између пруге и пута Србобран-Турија (Т. 59/d, 11–15)

Подаци о локалитету и налазима: Налазиште је смештено на простору дунавско-тиске лесне терасе и десне обале водотока Црна бара. На основу површинских налаза процењено је да је локација насељавана у времену од 10. до 15. века, док су археолошки откривени и документовани делови насеобине која је према материјалу датована у 12–13. столеће. Истраживања је обављао Покрајински завод за заштиту споменика културе из Новог Сада, 1979. године.

Истражени су полуукопани стамбени објекти, ровови и јаме. Један укоп четвороугаоне основе, димензија 2,6 x 1,6 m, укопан око пола метра у лес, без јама за стубове и пећи опредељен је као стамбени објекат (Т. 59/d). Насеобински материјал у највећем проценту чине уломци котлића мање или више искошених зидова и заобљеног дна, углавном неукрашене површине (Т. 59/14–15). У мањој мери су заступљени лонци, уједначеног облика (њихова ширина је приближно једнака висини), са високим и благо профилисаним ободом, украшени са две-три урезане валовите линије, понекад и низом убода (Т. 59/11–13). Према целокупном изгледу су веома слични налазима загробне керамике са некрополе у Ловћенцу.

Црква са некрополом лоцирана је источно од насеља, удаљена око 1,5 km на истој десној обали, али није археолошки истраживана.

Смештај материјала: Музеј Војводине, Нови Сад

Библиографија: Stančić 1979, 176–177; Станојев 1996, 127–134.

160. Бачко Добро поље, локалитет Чарнок

Подаци о локалитету и налазима: На локалитету Чарнок се налази келтски опидум неправилног четвороугаоног облика, опасан бедемом и окружен ровом. Музеја Војводине у Новом Саду је 1984. године обавио сондажна истраживања.

У унутрашњости утврђења евидентиран је моћан латенски културни хоризонт уз спорадичне трагове из средњег века. Конкретнији археолошки налази су откривени на површинама у непосредној близини опидума, односно на дунавско-тиској лесној тераси која се пружа уз делимично мочварне околне терене. Ту је испитано неколико пећи и ровова са керамичким материјалом широко опредељеним у период 10–15. века, а утврђено је и постојање једне мале цркве-капеле са средњовековном некрополом. Црква представља једноставну једнобродну грађевину са полукружном апсидом; у њеној изградњи је

коришћен велики број римских опрека (једна носи жиг кохорте VII Вреусорум). Нема података о истраженим гробовима.

Публикован керамички материјал чине лонци и котлићи који већином припадају раздобљу 12–13. столећа.

Смештај материјала: Музеј Војводине, Нови Сад

Библиографија: Јовановић, М. 1986, 33–34; Станојев 1996, 16–19; Стојановић 2009, 107.

161. Бечеј, локалитет Перлек (Т. 55/а–е, 1–9)

Подаци о локалитету и налазима: Локалитет Перлек се налази на лесној тераси уз десну обалу окуке Тисе која тече ка југозападу. Истраживања су обављана током седамдесетих и осамдесетих година прошлог века у организацији Градског музеја Бечеј, Покрајинског завода за заштиту споменика културе у Новом Саду и Филозофског факултета у Београду. Констатовани су слојеви из праисторијских раздобља, потом сарматска и раносредњовековна некропола, а делимично је испитано вишеслојно средњовековно насеље из 11–15. века, са више десетина објеката, силоса, ровова и пећи. Насеље није публиковано у целости, осим неколико основа укопа (станишта) са делимичним инвентаром. Најстаријој фази, из 11. и 12. века, припада пет стамбених објекта.

Кућа 1 (4/2 према Станојев 1996): Делимично истражена кућа, четвороугаоног облика, ширине око 2 m, укопана пола метра у лес, са улазом на северозападној страни (Т. 55/а).

Кућа 2 (4/3 према Станојев 1996): Плитко укопана кућа четвороугаоног облика, димензија 2,5 x 3,6 m, са улазом на јужној страни и стазом (ровом) која се надовезује на њега. На средини краћих страница, западној и источној, налазе се кружни отисци стубова за двосливну кровну конструкцију. Подница је од набијене земље. У једном углу куће се налази четвороугаона јама. Објекат је без пећи (Т. 55/б).

Кућа 3 (4/4 према Станојев 1996): Кућа четвороугаоног облика, димензија 3 x 4 m, укопана око један метар, са отисцима два стуба на угловима југоисточне стране. Северно и јужно од куће се налазе ровови (Т. 55/с). У њеној близини је истражена пећ са калотастим ложиштем, са основом од црвено запечене земље армиране фрагментима керамике.

Кућа 4 (4/6 према Станојев 1996): Кућа четвороугаоне основе, димензија 3,1 x 3,3 m, плитко укопана у лес, на средини југозападне односно североисточне стране су кружни отисци стубова који су носили двосливну кровну конструкцију. Са две стране куће, изван

њеног габарита, биле су укопане нише са калотастим пећима, изнад којих се вероватно налазио димњак. Обе имају калотасто ложиште са црвено запеченом подницом. У средишту куће се налазе две плитке четвороугаоне јаме (*Т. 55/d*).

Кућа 5 (4/9 према Станојев 1996): Плитко укопано станиште четвороугаоног облика, димензија 3 x 2, 6 m, на средини краћих страна су кружни отисци за стубове који су носили кров. Констатована је једна правоугаона јама и мање огњиште у средишту. Око куће је истражен сплет дубоко укопаних ровова, до око два метра, који су служили за комуникацију (*Т. 55/e*). У објекту је са керамичким материјалом нађен и новчић Стефана IV (1162–1163).

Истом хоризонту насеља припада и неколико површина са калотастим (хлебним) пећима и рововима, у слободном простору, који су везани за економију кућа. У свим истраженим објектима међу налазима преовлађују уломци грнчарије. Најбројнији су лонци. Једну групу чине лонци лоптастог реципијента и цилиндрично или благо искошеног високог обода (*Т. 55/6*), другу чине лонци широког трбуха и дна са профилисаним ободом, а трећој врсти припадају лонци уског дна, широког трбуха и обода (*Т. 55/1–3, 7–8*). Лонци су украшени таласастим или паралелним урезаним линијама, понекад са низом јамица на рамену. Другу врсту представљају котлови уједначеног облика, широког реципијента, са косим зидовима и заобљеним дном, неукрашене површине (*Т. 55/4, 9*), а забележени су и уломци поклопаца (*Т. 55/5*). Осим керамике налажене су животињске кости, фрагменти жрвњева, и сл.

Позносредњовековном хоризонту, из 14. и 15. века, припада више надземних кућа, ровова и трапова. За ово насеље се везује и неколико грнчарских пећи.

Смештај материјала: Градски музеј, Бечеј

Библиографија: Stanojević 1982b, 127–128; Станојев 1996, 42, 47–55.

162. Бечеј, локалитет Ботра (*Т. 56*)

Подаци о локалитету и налазима: Локалитет се налази на ивици лесне заравни Тисе, односно уз стару речну обалу која је око километар удаљена од самог локалитета.

Истраживања крајем седамдесетих и током осамдесетих година прошлог века у сарадњи Градског музеја Бечеј и Војвођанског музеја у Новом Саду, показала су да је локација коришћена практично током читавог средњег века.

Осим дела насеља који припада 9. веку, најцеловитији резултати добијени су истраживањем стамбеног хоризонта из 11. века, са објектима и грнчарским радионичким

центром. У непосредној близини, уз саме ритове Тисе евидентирани су остаци средњовековне цркве са некрополом из нешто познијег раздобља (*кат. бр. 117*).

Кућа (3/16 према Станојев 1996): Полуукопан објект, без познатих димензија, са стубовима на средини краћих страна који су носили кровну конструкцију. У северној половини су два правоугаона укопа (*Т. 56/а*). Из куће потичу уситњени фрагменти керамике који нису типолошки одређени.

Детаљно су истражене три радионице за израду керамике са укупно једанаест пећи, обележени као објекти бр. 7, 9 и 15 (3/11–3/14 према Станојев 1996) и једна засебна пећ означена као објект 1 (*Т. 56/б, с, д*). Сваку радионицу чинило је неколико пећи зракасто распоређених у односу на радни простор укопан у здравицу. Конструкцију надстрешнице носили су вертикални стубови, чији су трагови откривени у угловима укопа. Укоп малих димензија око кога су биле распоређене пећи служио је за припремање глине и обликовање посуда пре печења. Керамички материјал готово у целости чине лонци, и свега неколико примерака других керамичких облика.

Лонци се могу поделити у две групе. Једној припадају они издуженог овалног реципијента, широког дна и мање или више разгрнутог обода, који су по целој површини орнаментисани хоризонталним линијама и низом јамицама на рамену (*Т. 56/1, 4–5, 7–16, 23–25*). Другу групу чине лонци благо разгрнутог обода, подигнутог рамена, декорисани валовитим и хоризонталним линијама или радлом (*Т. 56/3, 6, 26–27*). На неколико дна лонаца јављају се печати у виду кружница са урезаним крстом. Посебно се издвајају лонци са цилиндричним наребреним вратом, који су иначе ретки на налазиштима у Војводини (*Т. 56/18–22*). Документовано је и неколико котлова, благо искошених ивица и заобљеног дна (*Т. 56/2*), од којих је један декорисан тачкастим убодима - радлом.

Смештај материјала: Градски музеј, Бечеј; Музеј Војводине, Нови Сад

Библиографија: Stanojević 1979, 165–166; Станојевић 1980, 89–117; Stanojević 1986, 84–86; Станојев 1996, 20–21, 33–38; Милошевић, Г. 1997, 55–59.

163. Чуруг, локалитет Стари виногради (*Т. 57–58*)

Подаци о локалитету и налазима: Вишеслојни праисторијски, антички и средњовековни локалитет Стари виногради у Чуругу угрожен је радом циглане више од две деценије. У заштитним систематским истраживањима која од краја 90-их година 20. века успешно спроводи Музеј Војводине у Новом Саду, под руководством Станка Трифуновића,

истражено је више стотина археолошких целина широког хронолошког распона, од бронзаног доба до 17. века, као и гробови из сеобе народа.

На локалитету су утврђена два средњовековна хоризонта, из раздобља 9–10. и 12–13. столећа. Ранијем периоду припадају две плитко укопане куће са огњиштем у средишњем делу. У објектима је нађен керамички материјал који у целини чине лонци, већих димензија, рађени на спором витлу и украшени урезаним паралелним и валовитим линијама по читавом телу. Нађено је и неколико примерака руком обликованих, такође великих, лонаца (*T. 57/1–7*).

Материјална култура познијег средњовековног раздобља, 12–13. столећа, сасвим се разликује. Откривен је периферни део већег насеља са неколико полуземуница иза којих су се налазиле пећи за спремање хране, као и обори и штале за стоку. Констатована су два типа станишта. Један представљају полуземунице готово квадратне основе, димензија око 3 x 3 m (*T. 58/b*), а други чине објекти издужене правоугаоне основе, димензија око 4 x 2,5 m, са уздужно подељеним подом на два нивоа (*T. 58/a*). Куће су биле укопане око један метар у лесно тле, а имале су кров на две воде. У унутрашњости се налазила калотаста пећ, укопана у један од зидова станишта. Каткад су објекти имали и по два извора топлоте. Овом хоризонту насеља припадају простори које ограђују паралелни плитко укопани ровови дужине око 100 метара, за које истраживачи претпостављају да су служили за чување великог броја сточних грла (*T. 58/c, d*).

Керамички репертоар је према облицима разноврснији него у ранијем раздобљу, а чине га лонци израђени на спором витлу, уједначених димензија, косо профилисаних обода и израженог врата, украшени густим паралелним линијама у горњој половини (*T. 57/8–10*), те котлови неукрашене површине, искошених зидова и заобљеног дна (*T. 57/15, 16*). У једном објекту су нађена и четири лонца са брзог витла, квалитетније израде, са наглашеним вратом, декорисани хоризонталним линијама и јамицама (*T. 57/11–14*). Из стамбених целина потичу коштана шила и коштане оплате ножева, као и животињске кости. Метални налази нису констатовани.

Смештај материјала: Музеј Војводине, Нови Сад

Библиографија: Трифуновић, Пашић 2003, 282–285; Трифуновић 2006; Трифуновић 2018, 18–23.

164. Госпођинци, локалитет Црквине

Подаци о локалитету и налазима: На потесу Црквине је 1964. године случајно откривена остава новца депонована у малом лонцу. Нађено је око 530 новчића који углавном припадају ковању Беле III (1172–1196), уз још неке анонимне новчиће 12. века. Закопавање оставе је повезано са немирним догађањима у време грађанског рата након смрти Беле III.

У рекогносцирањима Музеја Војводине на локалитету је констатовано средњовековно насеље са црквом и некрополом, датовано на основу површинских налаза у 12–15. век.

Смештај материјала: Музеј Војводине, Нови Сад

Библиографија: Недвидек 1996, 95–102.

165. Жабалъ-Ђурђево, непознат локалитет

Подаци о локалитету и налазима: Музеј Војводине је 1984. откупио део оставе византијског новца из ђурђевачког атара. Реч је о 12 билон аспрон трахеја, три из времена Манојла I Комнина (1143–1180), седам припадају Исаку II Анђелу (1185–1195) и два Алексију III Анђелу (1195–1203). Остава се датује у сам почетак 13. столећа и тумачи у контексту са немирним догађајима у Угарској који су били узроковани политичким превирањем.

Смештај материјала: Музеј Војводине, Нови Сад

Библиографија: Недвидек 1993, 87–94.

166. Мошорин, локалитет Бостаниште (Т. 60)

Подаци о локалитету и налазима: Локалитет Бостаниште налази се у Мошорину на северној падини Тителског брега (Т. 60/а). Рекогносцирања и истраживања су обављена у сарадњи Народног музеја у Панчеву и Народног музеја у Вршцу средином прошлог века. Евидентирани су трагови праисторијских култура и касноантички слој, али су најинтензивнији средњовековни и нововековни хоризонти живота.

Насеља из периода 12–13. и 16–18. века простирала су се на лесној наплавини код излаза из Кељиног сурдука, на самој падини Тителског брега. У профилу наплавине и у оквиру археолошких ископа евидентирано је више средњовековних и нововековних објеката. Резултати нису интегрално публиковани.

Према извештајима са ископавања откривен је само периферни део насеља. Највећи број објеката припада пећима на отвореном простору - калотастим пећима за спремање хране (*T. 60/c*) и грнчарским пећима са решеткама (*T. 60/d*). Откривено је и неколико вишепросторних плитко укопаних кућа, правоугаоног, издуженог облика, са јамама за стубове, које су страдале у пожару. Констатован је моћан слој рушења са угљенисаном дрвеном грађом (*T. 60/b*), нагорелим уломцима посуђа и угљенисаним ботаничким остацима. Јанко Веселиновић (1953) је претпоставио да је насеље страдало приликом војних операција византијске војске у области Титела, почетком друге половине 12. века.

Међутим, ово првобитно тумачење није тачно. У публикацији Небојше Станојева објављене су основе две куће које су садржале угљенисане трагове од кровних и зидних дрвених конструкција са инвентаром из раздобља 16–18. века (пјатогра стаклена боца, потковица, лонци рађени на брзом витлу и сл.) (Станојев 1996, 104–107). То недвосмислено указује да се слој рушења може повезати са неким много познијим догађајем. У објектима су налажени делови жрвњева, животињске кости и комади накита, попут лоптастог дугмета и две стаклене наруквице, које су деформисане горењем.

Керамички материјал из грнчарских и калотастих пећи припада средњовековном периоду (Веселиновић 1952; Станојев 1996, 101–103). То су уломци лонаца и котлова украшени урезаним паралелним и валовитим линијама (*T. 60/1–10*). Није јасно да ли овом ранијем периоду припада и нека стамбена целима. У близини Бостаништа налази се средњовековна некропола 12. века са неколико истражених гробова (*кат. бр. 118*).

Смештај материјала: Музеј Војводине, Нови Сад

Библиографија: Веселиновић 1952, 143–156; Веселиновић 1953, 5–46; Станојев 1996, 101–107.

3.3.2. Бјелобрдска насеља у Банату

167. К.О. Ђала

Подаци о локалитету и налазима: На подручју северног Баната су спроведена систематска рекогносцирања у периоду 2004–2005. године у сарадњи Музеја Војводине, Покрајинског завода за заштиту споменика културе у Новом Саду и Народног музеја у Панчеву, уз периодично учешће још неколико институција (Филозофски факултет и Археолошки институт у Београду, и Градски музеј Вршац). Поред праисторијских и античких

налазишта евидентирано је мноштво средњовековних локалитета на основу површинских налаза грнчарије, који су бележени према катастарским општинама (*кат. бр. од 167 до 178*).

У општини Ђала евидентирана су два локалитета са грнчаријом 9–10. века и њих девет са грнчаријом 11–13. века.

Библиографија: Радичевић et al. 2012а, 39–53.

168. К.О. Српски Крстур

Подаци о локалитету и налазима: У Српском Крстуру је забележено 18 локалитета са насеобинским траговима (керамиком) 11–13. века. Није констатован материјал из 9–10. века.

Библиографија: Радичевић et al. 2012а, 57–116.

169. К.О. Нови Кнежевац

Подаци о локалитету и налазима: На простору Новог Кнежевца у рекогносцирањима су забележена два локалитета са керамичким налазима 9–10. века и чак 43 локалитета са грнчаријом опредељеном у 11–13. век.

Библиографија: Радичевић et al. 2012а, 119–202.

170. К.О. Санад

Подаци о локалитету и налазима: У Санаду је евидентиран тек један локалитет са материјалом 9–10. века и седам налазишта са налазима уломака керамике 11–13. века.

Библиографија: Трифуновић et al. 2016, 105–122.

171. К.О. Чока

Подаци о локалитету и налазима: На подручју Чоке је евидентирано пет локалитета са керамиком 11–13. века.

Библиографија: Трифуновић et al. 2016, 128–137.

172. К.О. Остојићево

Подаци о локалитету и налазима: На подручју Остојићева је утврђено тек два локалитета са грнчаријом 9–10. века, док је на 34 локације прикупљена грнчарија 11–13. века.

Библиографија: Трифуновић et al. 2016, 149–220.

173. К.О. Јазово

Подаци о локалитету и налазима: У Јазову је забележено 14 локација са налазима 11–13. века.

Библиографија: Трифуновић et al. 2016, 229–249.

174. К.О. Падеј

Подаци о локалитету и налазима: У Падеју је евидентирано четири локалитета са керамичким материјалом 9–10. века и њих 24 где су откривени керамички налази 11–13. столећа.

Библиографија: Трифуновић et al. 2016, 252–328.

175. К.О. Мајдан

Подаци о локалитету и налазима: На простору општине Мајдан забележена су три локалитета са налазима керамике 9–10. века и знатно више њих из периода 11–13. века (29 локалитета).

Библиографија: Радичевић et al. 2012а, 205–253.

176. К.О. Банатско Аранђелово

Подаци о локалитету и налазима: У програму рекогносцирања северног Баната на територији Банатског Аранђелова је констатовано пет локалитета са налазима 9–10. века и чак 45 локација са материјални траговима из 11–13. века.

Библиографија: Радичевић et al. 2012а, 257-334.

177. К.О. Врбица

Подаци о локалитету и налазима: У Врбици је забележена грнчарија 11–13. века на девет локација. Није било налаза ранијег керамичког материјала, из 9–10. века.

Библиографија: Трифуновић et al. 2016, 35–45.

178. К.О. Црна Бара

Подаци о локалитету и налазима: Рекогносцирања у Црној Бари су указала на постојање два локалитета са налазима грнчарије 9–10. века и 25 локалитета са керамиком 11–13. века.

Библиографија: Трифуновић et al. 2016, 51–90.

179. Мокрин, локалитет Водоплав-ливаде

Подаци о локалитету и налазима: Приликом орања земље на потесу Водоплав-ливаде у Мокрину, 1962. је откривена велика остава западног новца похрањена у керамичком лонцу. Бројала је око 700 фризатика из 12. и 13. века, уз доминирајуће пфенинге корушких радионица. Као најмлађи новац, у остави се могу издвојити комади који се датују непосредно пред 1241. годину. На овом потесу је сакупљена и мања количина грнчарије из раздобља 12–14. века.

Смештај материјала: Народни музеј, Кикинда

Библиографија: Гирић 1996, 145 (21); Недвидек 2010, 40–93.

180. Нови Бечеј, локалитет Матејски Брод (Т. 69/24)

Подаци о локалитету и налазима: Вишеслојно налазиште Матејски Брод налази се на лесном платоу недалеко обале Тисе, у општини Нови Бечеј. Констатован је приликом заштитних ископавања 1949. године, а у периоду од 1952. до 1965. године је систематски истраживан кроз сарадњу Народног музеја у Зрењанину и тадашњег Народног музеја у Вршцу. Откривени су моћни праисторијски слојеви, нарочито из доба неолита, као и трагови средњовековног насеља из 11–13. века. Осим насеобинских остатака на северној страни платоа откривен је и један, по свој прилици усамљен, ратнички гроб (*кат. бр. 56*).

Истражени су укопи станишта са пећима и ватриштима и доста покретног археолошког материјала, углавном грнчарије, која је датована у период 11–13. века. Резултати истраживања нису интегрално публиковани, али су поједини налази презентовани у неколико каталожских прегледа. Репертоар налаза углавном чине лонци и котлови рађени на спором витлу, каткада украшени хоризонталним или таласастим урезаним линијама, као и убодима испод обода. У једној целини су нађена два у целости очувана котлића, поред којих се налазио камени жрвањ са два диска. Оба котла су неукрашене површине, биконичног облика, благо конкавних зидова и заобљеног дна (*Т.*

69/24). Откривени су поред куће бр. 9 о чијем целокупном инвентару нема расположивих података.

Смештај материјала: Народни музеј, Зрењанин

Библиографија: Takács 1986, 47–48, cat. 76–77; Бењоцки 1994, кат. бр. 72–73; Маринковић 2006, 9, кат. бр. 160–162, 165–166.

181. Арадац, локалитет Леје

Подаци о локалитету и налазима: Локалитет се простире на самој обали инудационог земљишта према старој обали реке Тисе. За потребе изградње магистралног пута спроведена су заштитна истраживања крајем седамдесетих година прошлог века. Том приликом је отворена 21 сонда и прикупљена средњовековна керамика „која се налазила на самој површини или њеним првим откопним слојевима“. С обзиром на број ископних површина помало изненађује то што нема података о археолошким ситуацијама и детаљнијем прегледу материјала.

Керамичке налазе чине делови обода и зида лонаца, котлова и поклопаца, који су датовани у раздобље 11–13. столећа. Лонци су украшени водоравним линијама често у комбинацији са косо утиснутим јамицама, док су котлови неукрашене површине.

Смештај материјала: Народни музеј, Зрењанин

Библиографија: Бењоцки 1994, 11–12.

182. Перлез, локалитет Батка

Подаци о локалитету и налазима: Вишеслојан локалитет Батка се налази између села Стајићева и Перлеза, на самој обали реке Бегеј. Заштитно је истраживан због регулације Бегеја током седамдесетих и осамдесетих година прошлог века. Међутим, не располаже се детаљнијим подацима о истраженим целинама и покретном материјалу средњовековног насеља, будући да резултати ископавања нису публиковани, већ споменути у крајње сумарној цртици. Откривен је доста керамичког материјала 12–13. века. У прелиминарној обради је уочена бројнија појава котлова наспрам лонаца.

Смештај материјала: Народни музеј, Зрењанин

Библиографија: Бењоцки 1994, 18–19.

183. Сечањ, локалитет Ледине (Т. 64/7, Т. 69/26)

Подаци о локалитету и налазима: Приликом изградње фабрике алатних машина на потесу Ледине у Сечњу 1978. године су обављена сондажна ископавања зрењанинског музеја. Констатован је моћан средњовековни слој са доста грнчарије.

Ареолошки је документован један плитко укопан објекат са прилазом за улаз и ровом са супротне стране, која је опредељена у 12. век (Т. 64/7). Недостају подаци о његовим димензијама. Инвентар овог објекта и налазе из слоја чине пре свега котлићи и лонаци, уз спорадичне уломке здела. Сви су украшени карактеристичним орнаментом урезаних паралелних линија и косих јамица испод обода, а местимично се јављају валовите линије и тачкасти украс начињен радлом. Издваја се уломак посуде са цилиндричним, вертикалним ободом који је наребрен (Т. 69/26).

Смештај материјала: Народни музеј, Зрењанин

Библиографија: Бењоцки 1996, 28–43.

184. Идвор, локалитет Старо село

Подаци о локалитету и налазима: Локалитет се налази северозападно од Идвора, на левом ободу лесне терасе Тамиша. То је за око 10 m уздигнути плато у односу на околни ритски терен, који чине плавине Тамиша и његовог рукавца. Налазиште је познато још од средине прошлог века захваљујући случајним налазима и обиласцима терена. Археолошка истраживања су обављена почетком 2000-тих година у организацији Народног музеја у Панчеву. У питању је вишеслојно средњовековно и нововековно насеље, а утврђени су и остаци из праисторијских раздобља и сеобе народа.

Истражена су два полуукопана стамбена објекта и две јаме-силоса, датовани на основу керамичких налаза у 10–11. век. Пошто су били оштећени ископом циглане, оба станишта су делимично истражена. Реч је о плитко укопаним четвороугаоним кућама са кружним траповима за чување хране. У угловима се налазе јаме угаоних носећих стубова. Покретни материјал чине искључиво лонци рађени на спором витлу, са украсом густих водоравних линија. У рекогносцирањима су откривени спорадични налази керамике 11–13. века. У питању је свега неколико уломака обода и трбуха лонаца рађених на спором витлу, са украсом водоравних линија и један уломак обода котлића.

Смештај материјала: Народни музеј, Панчево

Библиографија: Ђорђевић, Ђорђевић 2005, 261–262, сл. 7; Ђорђевић, В. 2009, 24, 26, Т. I/8, III/1–6.

185. Идвор, локалитет Стари виногради

Подаци о локалитету и налазима: Потес Стари виногради је у близини претходног локалитета Старо село. Такође је смештен уз ивицу лесне терасе која се пружа уз стари ток Тамиша (познат и као поток Крива бара). Налазиште је констатовано у рекогносцирањима Народног музеја у Панчеву 2001. године. Поред керамике касноантичког и праисторијског периода, тада је прикупљен већи број уломака грнчарије 10–11. века, али и извесна количина керамике 11–13. столећа.

Керамику раније средњовековне фазе чине уситњени уломци обода, трбуха и дна лонаца рађених на спором витлу. Украс је сачињен од густо урезаних хоризонталних и местимично, таласастих линија, које прекривају већи део посуда. Неколико уломака позније керамике оквирног датовања у 11–13. столеће откривен је на извесној удаљености у односу на старије средњовековне налазе, односно „по дубини обале“, што значи на простору који се налази одвојено од саме ивице лесне терасе уз стари ток Тамиша. Реч је о неколико уломака лонаца и котлића рађених на спором витлу, углавном без украса.

Смештај материјала: Народни музеј, Панчево

Библиографија: Ђорђевић, В. 2009, 24–26, Т. IV/2–10, V/1–9, 11–27, VI/1–19, VII/1–6.

186. Баранда, локалитет Утрине-Боранђанска шума

Подаци о локалитету и налазима: Локалитет се простире на високој старој обали Тамиша. Приликом обиласка терена стручњака Покрајинског завода за заштиту споменика културе у Новом Саду и Народног музеја у Панчеву, прикупљени су површински налази праисторијске, касноантичке и средњовековне грнчарије. Средњовековна грнчарија се датује у раздобље 9–11. и 11–13. века, с тим да је потоња знатно заступљенија. У питању су уситњени делови трбуха лонаца и обода котлића, са украсима водоравних паралелних линија.

Смештај материјала: Народни музеј, Панчево

Библиографија: Ђорђевић, В. 2002, 139, Т. III/1–14.

187. Опово, локалитет Нови виногради

Подаци о локалитету и налазима: Потес Нови виногради се налази у атару Опова, на некадашњој северној обали рукавца Тамиша. Пре рекогносцирања из 2000. године налазиште није било познато. Поред малобројније праисторијске и касноантичке керамике том приликом је откривен бројан средњовековни керамички материјал, претежно из

раздобља 11–13. века. Грнчарија је доста уситњена, али је анализа показала да се углавном ради о уломцима лонаца и котлића са спорог витла. Украшени су паралелним водоравним линијама и утиснутим јамицама, и то у горњим деловима. Издвојено је и неколико уломака лонаца приписаних раздобљу 9–11. века.

Смештај материјала: Народни музеј, Панчево

Библиографија: Ђорђевић, В. 2002, 140–144, Т. IV/6, 8, 9; V–VIII.

188. Опово, локалитет Бели брег

Подаци о локалитету и налазима: У кругу фабрике „Утва“, на потесу који се назива Бели брег, Народни музеј у Панчеву је вршио мања заштитна истраживања 1980. године.

Утврђен је културни слој бронзаног доба, који је поремећен укопавањем средњовековног насеља. Евидентирано је неколико укопа са богатим керамичким инвентаром датованим у 11–12. век. Не располаже се прецизнијим детаљима о функцији истражених укопа.

Укоп II: Највише елемената за анализу материјала је пружио укоп означен римским бројем II и та целина је и публикована. Наводи се да је реч о јами неправилног кружног облика (дубине свега око 0,70 m, али без познатог пречника) у којој је нађен већи број посуда (око 15 лонаца, једна здела и четири котла), уз налаз керамичког тега и коштане игле. Чини се да је овде реч о стамбеној целини а не отпадној јами, будући да се уломци керамике спајају у целе посуде и уједначених су облика.

Грнчарија је претежно рађена на спором витлу, украшена урезивањем шиљатом алатком, односно урезима и јамицама у једном реду, а сасвим се ретко јављају валовите линије. Уочено је и присуство рељефних ознака на дну лонаца. Лонци су уједначеног лоптастог облика, разгрнутог обода и израженог врата. Котлови су благо искошених ивица и заобљеног доњег дела, сви једнако украшени низовима хоризонталних линија. Здела је конична, са увученим ободом.

Смештај материјала: Народни музеј, Панчево

Библиографија: Takács 1986, 69–71, cat. 172, 174–181; Манојловић 1989, 41–46.

189. Ковачица, локалитети Чапаш, Јаме код стрводернице, Ђуришове јаме

Подаци о локалитету и налазима: Средином прошлог века у Ковачици су вршена рекогносцирања и сондажна истраживања три потеса који се протежу на једној благој лесној греди уз пут Ковачица-Падина. У радовима су учествовали стручњаци из Народног музеја у Панчеву, Народног музеја у Зрењанину и Завода за заштиту споменика културе у

Београду. Утврђени су слојеви из касне антике, сеобе народа, и средњег века, међутим, нема података о затвореним целинама.

Средњовековном периоду припадају уломци лонаца и котлића украшени паралелним урезаним линијама или валовитим линијама, оквирног датовања од 11. до 13. века. Спомињу се и налази накита из раније уништених гробова, са некрополе чији је положај остао непознат. По опису предмета и расположивим цртежима није могуће извести поузданије датовање (ниске стаклених перли, тракасте и тордиране бронзане наруквице, бакарни прстен и „стаклени судић са пластичним орнаментом биљног карактера“).

Смештај материјала: Народни музеј, Панчево

Библиографија: Јуришић 1953, 141, 145, Т. IV.

190. Добрица, непознато налазиште

Подаци о локалитету и налазима: Приликом земљаних радова на једном приватном поседу у Добрици откривен је 1923. скупни налаз сребрног накита и новца, похрањен у керамичком лонцу.

Остава је садржала пар сребрних наушница од којих су очувани крупни привесци купастог (крушколиког) облика, декорисани филигранском жицом, на чијем су доњем делу прикачени висуљци са троугластим плочицама на крајевима, потом једну сребрну S карику, један сребрни кружни брош без очуване игле, део прстена са шестоугаоним оквиром за стаклени камен и више ситних кружних аплика и делова висећих ланчића од наушница. Уз комаде накита нађено је око 600 примерака сребрног западног новца, али је приликом откупа у музеј доспело нешто више од половине (382 комада). Осим једног келнског и једног угарског денара, сви остали налази представљају фризатике који већином потичу из корушких радионица. Процењује се да је остава закопана за време монголске најезде, почетком четрдесетих година 13. века, или нешто раније.

Смештај материјала: Народни музеј, Београд

Библиографија: Saria 1925, 91–97; Милошевић, Д. 1990, кат. бр. 239, 243, 296; Недвидек 2010, 46.

191. Алибунар

Подаци о локалитету и налазима: Рекогносцирањем општине Алибунар крајем осамдесетих година прошлог века, која је спроводио Станко Трифуновић за потребе израде дипломског рада, евидентирано је више позиција са средњовековним налазима. Сви локалитети се налазе на североисточном рубу Делиблатске пешчаре. Њих 15 се на основу површинских налаза керамике датује од почетка 9. до почетка 11. века. Од облика преовлађују лонци на спором витлу, украшени урезивањем вишеструких валовница и водоравних линија готово по целој површини посуде.

Знатно већи број локалитета (око 40) је из раздобља 11–13. века. У керамичком репертоару преовлађују кухињске посуде (лонци, котлићи, веома ретко поклопци), док је стоно посуђе заступљено у незнатном проценту. Лонци и котлови су рађени на спором витлу, углавном декорисани сноповима хоризонталних уреза и јамицама на рамену посуда, каткада и таласастим линијама. Доста су заступљени и неукрашени котлови. Ретки уломци стоног посуђа припадају тањирима, крчазима и бокалима, рађеним на брзом витлу, специфично украшене спољне површине. Из понуђених описа и илустрација није сасвим јасно радионичко порекло и ближе датовање ових посуда.

Смештај материјала: Народни музеј, Панчево

Библиографија: Трифуновић 1990а; Трифуновић 1990б, 99–107, Т. X–XVIII.

192. Банатски Карловац, локалитет Калварија (Т. 69/а, 11–23)

Подаци о локалитету и налазима: Локалитет се налази северно од Банатског Карловца, на високој лесној греди изнад вршачког рита која се пружа правцем север-југ. Позиција је насељавана у периодима од енеолита до позног средњег века. Пошто је већи део налазишта био уништен радом циглане Завод за заштиту споменика културе у Панчеву је 1996. предузео заштитна ископавања. Са раније уништеног дела локалитета прикупљен је материјал из два оштећена средњовековна објекта. У археолошким истраживањима су документовани моћни праисторијски културни слојеви, са спорадичним налазима сарматског и средњовековног периода.

Ојекат 1: Истражен је само део једног полуукопаног средњовековног објекта, без рупа од дрвеног коља, који највероватније представља станиште (Т. 69/а). У њему су нађени делови од око петнаест посуда, у највећој мери лонци и котлићи рађени на ручном витлу. Котлићи су неукрашене површине, дубоког реципијента, благо конкавних зидова и облог дна (Т. 69/11, 14, 17), а лонци су здепасте форме, наглашеног заобљеног обода, са

паралелним урезаним линијама и јамицама (*Т. 69/15–16, 18–19*). Све посуде у фактури садрже доста лискуна, што представља одлику грнчарије јужнобанатског простора.

Поред наведених облика документовани су и делови трпезних посуда рађених на брзом витлу, попут једне боце-крчага и две чаше (*Т. 69/21–23*), уломак руком рађеног вршника (*Т. 69/12*) и део мамузе (*Т. 69/20*). Налази су датовани позно, у прву половину 13. века. Међутим, можда не би требало искључити могућност и нешто ранијег датовања целине, у 12. век, пре свега због појаве котлова са конкавним ивицама.

Смештај материјала: Завода за заштиту споменика културе, Панчево

Библиографија: Трифуновић 1990с, 218, Т. III/7–14; Брмболић, Манојловић-Николић 1998, 130–131, сл. 6; Пашић 2001, 181–182, сл. 6–7.

193. Николинци, локалитет Кинипиште (локалитет 42) (*Т. 64/6, Т. 67*)

Подаци о локалитету и налазима: Потес Кинипиште смештен је на најнижем платоу Делиблатске пешчаре. Приликом рекогносцирања 1987. установљен је вишеслојан локалитет са праисторијским, античким и средњовековним слојевима. Преовладава материјал 12–13. века, уз мању количину уситњене грнчарије ранијег датовања (оквирно 9–11. век).

Археолошка ископавања раних деведесетих година 20. века, која је обавило Одељење за археологију Филозофског факултета у Београду, показала су да је средњовековно насеље делимично засновано на простору старије некрополе, из 10–11. века (*кат. бр. 63*). Откривене су једна полуземуница са оближњом јамом које су оштетиле гробове.

Укоп станишта, релативне дубине око 0,70 m и димензија око 3 x 2,60 m, на средини северне и јужне странице има две јаме за стубове који су држали конструкцију двосливног крова (*Т. 64/6, Т. 67/а*). Испуну станишта чини бројан керамички материјал (најмање 30 посуда) и животињске кости, уз друге покретне налази попут ножева, брусева, пршљенака и сл. Заступљени су котлићи, лонци и крчази, са доста лискуна у фактури, при чему су прва два облика далеко најбројнија. Сви лонци су рађени на ручном витлу. Међу њима се издвајају два основна облика – лонци широког отвора, заобљеног рамена, са краћим ободом (*Т. 67/9*) и бројнији лонци суженог отвора, равног рамена, са ободом који има жлеб за поклопац (*Т. 67/1–8*). Украшени су низом јамица изнад водоравних урезаних линија.

Котлићи су такође рађени на ручном витлу, мање или више искошених зидова и хоризонталног, споља проширеног обода и заобљеног дна. Једној групи припадају котлићи неукрашене површине, односно са тек две урезане линије испод обоца (Т. 67/34, 36–39), а другој они који су украшени на сличан начин као и лонци (јамицама и водоравним линијама) (Т. 67/20–21, 25–26, 31–33).

У полуземунци је затечено и неколико уломака од различитих крчага. Два крчага су рађена на исти начин као кухињска грнчарија, са додатком лискуна у глини (Т. 67/22, 27), а неколико ситних уломака је финије структуре, без додатка примеса, са брзог витла (Т. 67/28–30). Један уломак крчага са маслинастом глеђи највероватније представља византијски импорт (Т. 67/24). Материјал из објекта се датује у другу половину 12. века.

Сместај материјала: Народни музеј, Панчево

Библиографија: Ђорђевић, В. 2000, 23, Т. XIV/1–14; Пашић 2001, 178–181, сл. 2–5.

194. Ватин, непознато налазиште

Подаци о локалитету и налазима: Са локалитета на непознатој локацији у Ватину или у његовој околини потичу уломци керамике који указују на постојање средњовековних насеља и у овом делу Баната. Материјал се датује у 9–10. век и 10. и прву половину 11. века, а претежно се састоји од уломака трбуха лонаца са густим украсом од водоравних и таласастих линија.

Сместај материјала: Градски музеј, Вршац

Библиографија: Ђорђевић, В. 2000, 20, Т. II.

195. Велико Средиште, локалитет Фиртов виноград

Подаци о локалитету и налазима: Са локалитета који је крајем 19. века био познат под називом Фиртов виноград, а данас га није могуће убицирати, међу бројном античком керамиком издвојено је и неколико уломака грнчарије 9–10. столећа и један комад опредељен у 10. и прву половину 11. века. То су фрагменти обода и трбуха лонаца рађених на спором витлу, чија је површина већим делом била прекривена украсима водоравних и таласастих линија.

Сместај материјала: Градски музеј, Вршац

Библиографија: Ђорђевић, В. 2000, 20, Т. III.

196. Вршац, локалитет Утрине

Подаци о локалитету и налазима: Локалитет се налази девет километара северно од Вршца и простире се уз магистрални пут Вршац-Темишвар. Поред случајних праисторијских налаза, са Утрина потиче и неколико уломка грнчарије датоване од 9. до прве половине 11. столећа.

Смештај материјала: Градски музеј, Вршац

Библиографија: Ђорђевић, В. 2000, 22, Т. X/1–2.

197. Вршац, локалитет Стрмоглавица

Подаци о локалитету и налазима: Локалитет се простире на лесној греди између железничке пруге и магистралног пута Вршац-Ватин. Приликом обилазака терена током земљаних радова седамдесетих година прошлог века, поред праисторијске керамике, прикупљена је и средњовековна грнчарија 9–10. века (уломци обода и трбуха лонаца украшени валовитим и водоравним линијама). Са локалитета наводно потиче и познија грнчарија 11–13. века о којој нема ближих података.

Посебно интересантан налаз представља уломак обода котла са извијеном ушицом, односно пластичном дршком вертикално постављеном у односу на обод, који наликује налазу котла са Црвенке (*cf. Т. 68/b.5*).

Смештај материјала: Градски музеј, Вршац

Библиографија: Fodor 1979, 316, 3. ábra; Ђорђевић, В. 2000, 22, Т. IX; Takács 2012a, 10. ábra 8.

198. Вршац, локалитет Црвенка (Пескара) (Т. 68)

Подаци о локалитету и налазима: Локалитет Црвенка налази се неколико километара северозападно од Вршца. Простире се на лесној греди која чини вододелницу између две депресије (Великог и Малог рита). Вађењем песка од средине прошлог века налазиште је знатно угрожено, а данас се испред високих засечених профила на којима се виде средњовековни укопи, налазе депоније смећа.

Вишегодишњим праћењем експлоатације песка (од 1955. до 1962.) и археолошким истраживањима мањег обима, која је обављао Народни музеј у Вршцу, установљени су моћни праисторијски, антички и средњовековни слојеви. Према речима Миодрага Аралице, садашњег музејског саветника Градског музеја Вршац, археолошке целине су на Пескари у већој мери биле реконструисане на лицу места, приликом праћења рада

механизације, него самим археолошким истраживањима. У литератури су приказане поједине групе налаза које не дају прецизнију слику о средњовековном хоризонту локалитета, али се ипак може стећи оквиран увид у карактер и хронологију насеља. Према расположивим подацима оно се простирало на површини од приближно 120 x 80 m.

У споменутим радовима је документовано више објеката са материјалом који се оквирно може приписати раздобљу од 11. до 13. века. Према расположивим подацима међу њима су четири куће, које су само делимично истражене јер су се налазиле у засеченом профилу. То су биле четвороугаоне полуземунице, дужине страница око 4 m, са банком за седење (спавање) дуж ивица. Нису откривени укопи од коља. У непосредној близини станишта биле су пећи, отворена огњишта, отпадне и житне јаме, и сл. Откривен је прилично велики број пећи, према неким подацима око 30. Биле су укопане у земљу, у основи кружне или крушколиког облика, са калотом различитог облика и величине (један до два метра у пречнику). Житне јаме су цилиндричног или крушколиког облика са суженим или левкастим грлом.

Дејан Радичевић (Radičević 2013b) је дао до сада најцеловитији преглед средњовековног материјала са Црвенке, са инвентаром из неколико целина - једне куће и седам јама. Најбројније налазе представљају уломци лонаца и котлићи, уз неколико здела, са лискуном у фактури. Како се лежишта лискуна налазе на оближњем Вршачком брегу разложно се претпоставља локална керамичка продукција.

Лонци су широког и веома разгнутог обода који оштро прелази у раме, мање или више лоптастог реципијента, најчешће украшени на рамену низовима хоризонталних линија и јамицама. Ретки су печати у виду круга са крстом на дну лонаца (*T. 68/b.4, 8, 10-13*). Котлови су заступљени незнатно мање од лонаца, већина њих је неорнаментисане површине, а јављају се у неколико облика. Сви у основи представљају имитацију металних котлова, мање или више искошених зидова и заобљеног дна, са унутрашњим дршкама и перфорацијама за качење. Неки примерци имају искошене или конкавне ивице (*T. 68/b.2-3, 6*). Сасвим је изузетан налаз једног котла готово цилиндричног тела и заобљеног дна, који за разлику од других има језичасте дршке вертикално постављене наспрам обода (*T.68/b.5*).¹⁷Присутне су и плитке зделе благо искошених зидова, декорисане убодима изведеним радлом (*T. 68/b.9*).

¹⁷ Могуће је да овај налаз не припада средњовековном већ античком периоду, што ће бити коментарисано у поглављу о керамичким налазима (4.3.3.1).

Д. Радичевић је налазе из насеља прецизније датовао у другу половину 12. и прву половину 13. века. Аутор указује на приличну уједначеност керамике и претпоставља да је насеље било кратког трајања, те да је највероватније уништено у монголској најезди четрдесетих година 13. века. Констатује да на Црвенки није установљена вертикална већ једино хоризонтална стратиграфија. Уз податке да су утврђени слојеви пожара, на изненадно напуштање насеља посредно указују и налази целих посуда из затворених целина.

Неколико керамичких налаза из прегледа Небојше Станојева (1996) се разликује од осталог материјала и чини се да припадају ранијем периоду, 10–11. века. То се пре свега односи на лонце благо профилисаног, широког обода, овалног трбуха који су украшени густим линијама и убодима (*Т. 68/б. 7*). Осим тога, неки облици котлова, попут примерака са конкавним ивицама, у мађарској литератури се везују и за раноарпадовски период. Зато се констатација о кратком животу насеља ипак мора узети са резервом.

У насељу у Црвенки су забележене и друге врсте покретног археолошког материјала. Интересантан је податак да је нађено чак четрдесет жрвњева од гнајса чија су лежишта такође на Вршачком брегу. Ти налази јасно указују на развијену пољопривреду и прераду зрнасте хране у насељу. Међу предметима од кости издвајају се клизаљке, а посведочена је и једна сребрна S карика.

У ареалу насеља откривене су две гвожђарске оставе са различитим пољопривредним, ковачким и дрводељарским алатом. У већој остави био је похрањен укупно 21 предмет: три чекића, једна клешта, два длета, сврдло, тесла, две секире, раоник, мотика, коса, четири српа, оков ашова, нож, узенгија и потковица (*Т. 68/а*). Друга остава је садржала срп, два окова ашова, два гвоздена окова непознате намене и још две гвоздене кокиле-полуге. Ови скупни налази су регистровани на удаљености од свега неколико метара. Будући да садрже гвоздену сировину која је припремана за обраду претпоставља се да су припадале ковачу из насеља. На прераду гвожђа упућују и остаци згуре из отпадних јама.

За разлику од свих осталих предмета који припадају утилитарним формама дугог трајања, узенгија и потковица из прве оставе представљају једине хронолошки индикативне налазе (*Т. 68/а. 20–21*), чије је датовање у оквирима 12–13. века. Похрањивање предмета се такође доводи у везу са напуштањем насеља у доба монголских провала.

Смештај материјала: Градски музеј, Вршац

Библиографија: Барачки 1960, 186–195; Барачки 1977, 16; Минић 1976, 59–65; Fodor 1979, 317–318, figs. 1–2; Takács 1986, 71, cat. 182–183; Станојев 1996, 90–95; Јанковић, Јанковић 1990, 85–86; Takács 2012a, 251 (37–40), 10. ábra/2–6; Radičević 2013b, 329–346.

199. Вршац, локалитет Циглана

Подаци о локалитету и налазима: Потес на коме се налази циглана је на западној периферији Вршца, а пружа се на лесној греди која чини другу обалу Малог рита. Од локалитета Црвенка је удаљен око 1,5 km. Будући да је годинама систематски уништаван локалитет данас не постоји, терен је насут и поравнат земљом.

Осим неолитског и сарматског керамичког материјала одавде потиче изванредан број уломака средњовековне грнчарије 11–13. столећа и скупни налаз гвозденог алата, који је по садржају веома сличан двома гвожђарским оставама из Црвенке. Предмети су преузети из приватне збирке без ближих података о условима налаза. Остава садржи четири раоника, један срп, пет различитих секира и теслу.

Смештај материјала: Градски музеј, Вршац

Библиографија: Барачки 1960, 186–188; Минић 1976, 65–66; Барачки 1977, 17.

200. Вршац, локалитет Стадион

Подаци о локалитету и налазима: Локалитет се налази у близини центра Вршца, на помоћном игралишту поред градског стадиона. Приликом заштитних истраживања средином прошлог века откривено је неколико јама са позносредњовековним материјалом. Међутим, у оквиру тог материјала, издвојено је и двадесетак уломака грнчарије датоване од 9. до прве половине 11. века (ободи и трбуси лонаца са спорог витла, украшени хоризонталним и валовитим линијама).

Смештај материјала: Градски музеј, Вршац

Библиографија: Ђорђевић, В. 2000, 22, Т. VII–VIII.

201. Вршац, локалитет Ат

Подаци о локалитету и налазима: Налазиште се простире у самом подножју и по западним обронцима Вршачких планина. Пре свега је познато као праисторијско вишеслојно налазиште, и по налазима из античког периода. Материјални остаци из средњег века су малобројни, документовани приликом ископавања 1975. и 1976. године. Публиковано је неколико уломака лонаца 9–10. века, а спомиње се наводно нешто

обимнији керамички материјал 11–13. столећа, који није објављен, уз напомену да је сличан репертоару грнчарије са налазишта Црвенка.

Смештај материјала: Градски музеј, Вршац

Библиографија: Минић 1976, 104; Барачки 1977, 16; Ђорђевић, В. 2000, 21, Т. VI/2–5.

202. Павлиш, локалитет Белуца

Подаци о локалитету и налазима: Село Павлиш се налази 3 km западно од Вршца, а сам локалитет Белуца је смештен на рубу једног пространог узвишеног платоа. Налазиште је познато од почетка 20. века када је Феликс Милекер обишао терен и прикупио праисторијску и античку керамику. Каснијим обиласком терена су такође евидентирани керамички налази, а међу њима и средњовековна грнчарија. Публиковано је свега неколико уломка лонаца из периода од 9. до прве половине 11. века, а спомињу се и налази грнчарије 11–13. столећа која није објављена.

Смештај материјала: Градски музеј, Вршац

Библиографија: Ђорђевић, В. 2000, 23–4, Т. XV/2–4.

203. Павлиш, локалитет Брест

Подаци о локалитету и налазима: Локалитет се налази у селу Павлиш, неколико километара југозападно од Вршца, на издуженој лесној тераси у чијем подножју тече поток Кевериш. Реч је о вишеслојном налазишту, познатом на основу случајних налаза још са почетка 20. века. Осим праисторијске и античке грнчарије прикупљени су уломци керамике опредељени у 9–10. век. То су уситњени делови трбуха лонаца са украсима густих хоризонталних, паралелних и валовитих линија.

Смештај материјала: Градски музеј, Вршац

Библиографија: Ђорђевић, В. 2000, 24, Т. XV/5–9.

204. Влајковац, локалитет Хумка

Подаци о локалитету и налазима: У околини Влајковца западно од Вршца налази се већи број праисторијских хумки, које је први уочио Феликс Милекер 1896. Тада их је било укупно 28. На површини хумки су осим праисторијске и античке керамике прикупљени уломци средњовековних лонаца и котлића, који се датују у 10–11., односно 11–13. век.

Смештај материјала: Градски музеј, Вршац

Библиографија: Ђорђевић, В. 2000, 21, Т. V/9–10.

205. Потпорањ, локалитет Старо село

Подаци о локалитету и налазима: Локалитет је позициониран на мањој узвишици са десне обале речице Криваје, неколико километара јужно од Вршца. Познат је од почетка 20. века, пре свега по бројним праисторијским налазима, уз налази мањег бројних уломака средњовековне грнчарије 9–10. века. У питању су уситњени делови обода и трбуха лонаца са украсима густих валовитих линија.

Смештај материјала: Градски музеј, Вршац

Библиографија: Ђорђевић, В. 2000, 24, Т. XVI/3–5, XVII/1–6.

206. Долово, локалитет Циглана на Делиблатском путу (Т. 69/1–10)

Подаци о локалитету и налазима: Локалитет се налази на југозападном рубу Делиблатске пешчаре у близини источне периферије Долова. Смештен је на високој лесној тераси изнад некадашњих, данас каналисаних водотокова, који се спајају у подножју локалитета и уливају у поток звани Морава. У циљу заштите локалитета на простору циглане су спроведена заштитна сондажна ископавања шездесетих година 20. века у организацији Народног музеја из Вршца и Народног музеја из Панчева. Откривени су делови сарматског и средњовековног насеља.

На локалитету је установљен релативно моћан средњовековни слој, око метар дебљине, али су од затворених целина констатоване две јаме и могуће, остаци огњишта. Наводи се да је насеље живело на релативно малом простору, без назначених габарита и начина на који је одређена укупна површина. Керамички материјал је различито датован.

Првобитно је Дариа Батистић-Попадић (1988) налазе определила у почетак 12. века, а потом је Небојша Станојев (1996) исправно уочио да материјал припада ширем временском оквиру, од 10. до 12. века. Наиме, један део грнчарије чине лонци издуженог реципијента и благе профилације, украшени густим валовитим линијама који би могли да припадају старијим керамичким облицима 9. и 10. века (Т. 69/1–2). Млађој, и бројнијој групи, грнчарије припадају лонци широког и лоптастог реципијента, наглашеног рамена са украсом од урезаних паралелних линија који покривају готово целу површину посуда и низом јамица на врату (Т. 69/3–4, 10). Заступљено је и неколико врста котлића. То су неукрашени котлови, дубоког реципијента, конкавних зидова и заобљеног дна (Т. 69/7) и примерци са мање или више искошеним зидовима и мање или више израженим и заобљеним дном, чија је површина прекривена паралелним урезаним линијама (Т. 69/5–6,

8). Један котао, веома израженог заобљеног реципијента, готово округле форме, могао би да припада позносредњовековном раздобљу (Т. 69/9).

Девастација локалитета радом циглане обустављена је почетка новог века, када је она престала са радом, али су високе профиле цигларског ископа мештани наставили да користе као позајмиште земље и песка. Како би се спречило даље уништавање Народни музеј Панчева од 2013. обавља систематска ископавања. Истраживања се изводе на северној и јужној периферији насеља. До 2018. године је истражено укупно 140 археолошких целина, при чему већи број припада сарматском периоду, а око њих 40 средњовековном раздобљу.

Поуздано су утврђена два средњовековна хоризонта живота, један датован од краја 8. до почетка 10. века и други, из 12. и раног 13. века. За разлику од старијег хоризонта са земуницама које су имале камене пећи, у млађем нивоу насеља су констатована веома лоше очувана станишта, која се манифестују у виду глиненних подова од набоја. Вероватно је реч о плитко укопаним или надземним колибама. На међупросторима између станишта истражене су земљане калотасте пећи и трапови за чување хране, уз трагове уских ровова који су чинили окућнице или су служили за одвођење воде. Материјал из објеката није публикован. Уз грнчарију у насељу су налажени и метални предмети, попут бронзаног прапорца са крстоликим прорезом на њоњој страни, чије је датовање у оквирима 10. и 11. века.

Смештај материјала: Народни музеј, Панчево

Библиографија: Батистић-Попадић 1988, 7–18; Станојев 1996, 96–100; Ђорђевић, Ђорђевић 2018b, 26–33.

207. Панчево, локалитет Горњоварошка циглана

Подаци о локалитету и налазима: Локалитет се налази на северној периферији Панчева, удаљен неколико стотина метара од данашњег корита Тамиша. Поред случајних металних налаза из 10. и 11. века (*кат. бр. 70*), познати су и налази грнчарије 11–13. века. У питању су малобројни уломци лонаца и котлова, рађени на спором витлу, са украсом од вишеструких водоравних лонија.

Смештај материјала: Народни музеј, Панчево

Библиографија: Ђорђевић, В. 2010, 163, Т. LXXXIX/4–10.

208. Панчево, локалитет Доњоварошка (Најева) циглана (Т. 64/1–4, Т. 65–66)

Подаци о локалитету и налазима: Локалитет се налази у панчевачком насељу Топола, смештен на високој обали истоимене баре, једног од рукаваца Тамиша, која својом олуком окружује локалитет и одваја га од околног мочварног терена. Највећи део је уништен дугогодишњим радом циглане.

Реч је о вишеслојном налазишту са културним хоризонтима из праисторијских раздобља, антике, авародопског периода и средњег века. Прве налазе је забележио Феликс Милекер крајем 19. столећа. Заштитна истраживања су организована непосредно након Другог светског рата, 1947. године, у организацији тадашњег Уметничког музеја (Народног музеја) из Београда и Народног музеја у Панчеву, у којима су узели учешћа Ђорђе Мано Зиси, Милутин Гарашанин, Мирјана Љубинковић, Јован Ковачевић и Рајко Веселиновић. Том приликом је откривен део средњовековног насеља, односно две куће, оквирно датоване у период 9–10. столећа. Новија истраживања су обављена 2003. и 2004. године у организацији Народног музеја у Панчеву у сарадњи са Филозофским факултетом у Београду, и то на једином преосталом делу локалитета. Откривене су још две куће - једно станиште из 10. и раног 11. века, и друго, нешто млађег датовања.

Овде најпре доносимо кратак опис објеката истражених у првим ископавањима 1947. године:

Кућа 1: Плитко (?) укопан објекат неправилне четвороугаоне основе, димензија 3,50 x 2 m. Дуж ивица станишта констатовани су укупно за коље који показују да су зидови били начињени од плетера облепљеног блатом, док је простор између њега вероватно попуњаван земљом. Кућа је на средини имала две јаме за централне стубове од, највероватније, четворосливне кровне конструкције. Уз зидове, са унутрашње стране, концентрично се пружао банак за седење обликован у здравици. Објекат је у једном углу имао камену пећ, док се са спољашње стране налазила јама за уклањање отпада (Т. 64/1).

Кућа 2: Полуукопана кућа откривена је у непосредној близини претходне. Објекат је четвороугаоне основе, димензија 2,50 x 2,10 m, са подницом од земљаног набоја чија се супструкција састојала од дрвених облика. Укопи од коља за зидове су распоређени у двоструким редовима уз ивице. На једној страни је улаз са малим испустом (тремом). Кућа је имала мање огњиште (Т. 64/2).

Кућа 3: Овај објекат је истражен у археолошкој кампањи из 2004. године. Такође представља полуземуницу четвороугаоне, односно квадратне основе (једна страница дужине 3,30 m), са подницом од набијене земље (Т. 64/3). У супротним угловима,

постављени један наспрам другог, налазили су се пећ и огњиште. Дуж страница куће су укопи од дрвених стубова за зидове. Положај улаза није поуздано установљен, али распоред огњишта јасно указује да се могао налазити најпре на јужном делу. Непосредно уз кућу, са спољне стране, откривена је већа јама која је највероватније чинила са њом целину.

У сва три објекта је нађено доста покретног материјала. Осим грнчарије откривене су животињске кости, коштана шила, жрвњеви, ножева и др. Керамичке налазе махом представљају лонци рађени на спором витлу, са густим валовницама и хоризонталним линијама, а у знатно мањем броју су присутне зделе са ручног витла и налази рукама обликованих вршника (*Т. 65*). Грнчарија је датована у 10. и рани 11. век.

У новијим истраживањима на Доњоварошкој циглани откривен је и млађи културни слој, из раздобља од 11. до 13. века, коме припада једна кућа, пећ и неколико огњишта на отвореном простору. Детаљно је објављен садржај једне стамбене целина

Кућа 4: Реч је о полуземуници неправилног четвороугаоног облика, димензија 3,5 x 3,2 m, са подницом од набијене земље, која има огњиште у углу и четвороугаону јаму укопану у под. Нису евидентирани трагови рупа од коља за зидове и кровну конструкцију. Објекат је оштећен укопавањем два гроба позносредњовековне некрополе (*Т. 64/4*). У испуни је откривена велика количина керамичког материјала, животињске кости, делови камених жрвњева, неколико предмета од гвозђа нејасне намене и керамички пршљенак. Пре свега је занимљив керамички репертоар кога чини чак неколико десетина посуда, и то најмање 20 лонаца и око 15 котлића, уз један поклопац (*Т. 66*). Уочено је да су посуде мањих димензија, уједначених облика и фактуре. За разлику од других локалитета у јужном Банату где грнчарија има доста лискуна у фактури, код ове керамичке групе коришћен је кварцит и песак.

Лонци су лоптастих форми, са спуштеним или наглашеним раменом и једноставним косо разгрнутим ободом, каткада са жлебом за поклопац на унутрашњој страни, док су котлови веома униформни, благо искошених или готово вертикалних зидова, с тим да им углавном нису сачувани доњи делови тако да није реконструисан целокупан изглед (*Т. 66/1–24*). Све посуде су рађене на спором витлу и украшене сноповима паралелних линија и косих зареза/јамица, са понеком валовитом линијом (лонци), односно густим паралелним линијама (котлови: *Т. 66/25–37*). Нађен је тек један уломак трбуха крчага који је исте фактуре као остала грнчарија.

Сличан керамички материјал потиче са простора отворених пећи и огњишта који су евидентирани у околини. Чини се да би ближе датовање овог материјала било у оквирима 12. stoleћа.

Најмлађу средњовековну фазу на локалитету представља једно станиште и део истражене некрополе, који су датовани у период 14–16. века.

Смештај материјала: Народни музеј, Панчево

Библиографија: Мано-Зиси et al. 1948, 57–59; Минић 1976, 18; Станојев 1996, 123–126; Ђорђевић, Ј. 2009, 7–22; Radičević et al. 2011–2012, 82–89, Pls. 5, 7, 10–19; Радичевић et al. 2012c, 201–214.

209. Панчево, локалитет Ливаде (Т. 64/5)

Подаци о локалитету и налазима: Локалитет Ливаде се налази на истоименом потесу у катастарској општини Панчево, удаљен 6 km од периферије града и исто толико североисточно од Старчева. Будући да се до 2010. године налазио у катастарској општини Старчева првобитно је у стручној литератури вођен као Старчево–Ливаде. У најновијим публикацијама (Ђорђевић, Ђорђевић 2018a; Ђорђевић, Ђорђевић 2018b) се означава називом Панчево–Ливаде, што је усвојено и у овом раду.

Локалитет је смештен на ивици лесне терасе и вештачког водотока који се пружа поред пута Панчево-Ковин. Евидентиран је почетком седамдесетих година прошлог века у рекогносцирањима, а осамдесетих година је приликом прокопавања канала вршено и заштитно ископавање од стране Завода за заштиту споменика културе и Народног музеја у Панчеву. Тада су делимично испитане касноантичка некропола и гробље из периода аварске доминације. У новим истраживањима панчевачког музеја од 2008. до 2013. године у непосредној близини је откривено вишеслојно средњовековно насеље и некропола (*кат. бр. 133*).

Истражени су делови насеља из 8–9. века, 10. и првих деценија 11. века и из раздобља 12–13. stoleћа. Установљена је сложена стратиграфија са пресецањем старијих објеката укопима из млађих хоризоната. Насељу 10. и раног 11. века припадају два стамбена објекта, неколико ровова и једна отворена пећ. Куће су једнопросторне, плитко укопане, са четвороугаоном основом. Једна кућа квадратне основе (димензија 4,2 x 4,2 m) дуж ивица је имала укопане ровове са отисцима коља од дрвене конструкције зидова. У једном од углова је пећ од запечене земље, ограђена каменом, док су у два друга угла

констатоване јаме дубине око 0,5 m, вероватно оставе за храну (Т. 64/5). На основу веће количине грнчарије у слоју затрпавања овог објекта може се претпоставити да је након напуштања служио као отпадна јама.

Друга, слична кућа, димензија 5,4 x 4,4 m датована је налазом византијског анонимног фолиса, кованог између 976. и 1030/1035. Овај објекат није илустрован у литератури. Истраживачи наводе да је реч о станишту са сложеном стратиграфском ситуацијом, јер је током свог трајања претрпео најмање три преправке – констатована су три огњишта и више нивоа поднице. И ова кућа је након напуштања по свој прилици служила као отпадна јама.

Керамички материјал, који је публикован само једним мањим делом, чине лонци и зделе израђени на ручном витлу, украшени таласастим и хоризонталним густим линијама, а забележени су и уломци руком рађених, конично обликованих вршника. Поред грнчарије у кућама су забележена коштана шила, стрелице, пршљенци и др.

Резултати истраживања млађег насеља из 12. и 13. века нису објављени.

Сместај материјала: Народни музеј, Панчево

Библиографија: Ђорђевић, Ђорђевић 2012, 78–79, 84, figs. 6–7; Ђорђевић, Ђорђевић 2018a, 3; Ђорђевић, Ђорђевић 2018b, 16, 20–21.

210. Старчево, непознат локалитет

Подаци о локалитету и налазима: Почетком 1973. године Народни музеј је путем размене набавио седам новчића Нићифора III Вотанијата (1078–1081), који представљају део оставе нађене на подручју Старчева. Остава је вероватно садржала и већи број новчића на шта би могао да указује податак да су примерци који су доспели у музеј ковани у различитим калупима.

Сместај материјала: Народни музеј, Београд

Библиографија: Иванишевић, Радић 1997, 134–135.

211. Ковин, локалитет Град (Т. 63, Т. 69/25)

Подаци о локалитету и налазима: Ковин је у средњем веку представљао значајну угарску варош и седиште једне од банатских жупанија. О његовом угледу и просперитету сведоче историјски извори 12–13. века.

Налазиште Град у Ковину чине остаци средњовековног утврђења са још видљивом кулом и бедемом, на уздигнутом лесном платоу изнад места где се спајају Дунавац и

Поњавица, рукавци Дунава (*T. 63/a*). Нажалост, локалитет је у великој мери изложен девастацији. Око целог локалитета су вертикално засечени профили јер се површина платоа током година смањивала обрушавањем земље и коришћењем материјала за изградњу одбрамбеног насипа Дунава и данашњег насеља. Нарочито је био угрожен јужни део локалитета где дебљина културних слојева премашује четири метара, у коме су пре почетка радова, поред праисторијског слоја, били видљиви зидови средњовековне тврђаве. У југоисточном профилу оштећеног платоа назирали су се укопи гробова средњовековне некрополе, као и слој изгореле земље са отисцима дрвене конструкције од средњовековног бедема.

Заштитна сондажна ископавања мањег обима обављао је Покрајински завод за заштиту споменика културе у Новом Саду 1961, 1968. и 1986. године. Резултати истраживања нису интегрално публиковани па се не располаже детаљнијим подацима о археолошким целинама. Постоје краћи извештаји и радови о стратиграфији налазишта и покретном материјалу који су у неким сегментима нејасни (поготово када је реч о фортификационим остацима), мада се ипак може стећи извесна слика о ситуацији на терену.

Средњовековно насеље је на већем делу платоа укопано у праисторијске слојеве. Трагови касноантичког периода су регистровани само на мањем простору. Најраније остатке из средњег века представљају спорадични налази 10–11. столећа, док трагове живота из познијег раздобља 12–15. века представљају моћни слојеви са остацима стамбених целина, пећи и јама. Уз насеље је откривена истовремена некропола (*кат. бр. 135*).

Утврђење и истражени објекти: Према интерпретацијама истраживача средњовековни хоризонт 12. и прве половине 13. века припадао је насељу брањеном земљано-палисадним утврђењем, које је постојало пре подизања зидане тврђаве. За њега се везује један „плићи ров“ ширине 1,5 m, откривен у истраживањима, чији би правац пружања одговарао првобитном фортификационом елементу. Трагове његовог постојања представљају и налази огромних комада лепа, дебљине и до 40 cm, са отисцима греда, евидентирани у једном од профила. Према најновијим подацима о ситуацији на локалитету (Мадас 2012) на неким деловима вертикалног профила обрушеног платоа у земљаној маси још увек су могли да се виде отисци дрвених облица (*T. 63/b*). Као део фортификационе целине Димитрије Мадас спомиње и одбрамбени ров на спољној страни земљаног бедема, са северне стране Града. Међутим, нејасно је да ли су земљани бедеми и

ров старији од камених конструкција на јужном делу платоа или са њима чине једновремену просторну целину (Т. 63/а).

Осим полуукопаних станишта у средњовековном ковинском насељу било је и надземних објеката са супструкцијом од камена и опеке за дрвене зидове. Не располаже се подацима о изгледу и броју отквених објеката.

Налази: Репертоар керамике у највећем проценту чине лонци и котлићи (Т. 63/4–13, Т. 69/25), а у знатно мањем броју су заступљене зделе, крчази и поклопци. Грнчарија 12–13. века је претежно рађена на спором витлу и у фактури има доста лискуна, што је карактеристично за области јужног Баната. Керамика је украшена на униформан начин, са хоризонталним паралелним линијама и низовима утиснутих јамица. На дну појединих лонаца налазе се жигови у облику концентричних кругова, крста који се рачва и линија несиметрично постављених у кругу (Т. 63/12). У објектима и слојевима између њих је налажено доста грађевинског материјала, коњске опреме, жрвњева и пољопривредног и занатског алата. Издвајају се налази секире, раоника и ашова (Т. 63/1–3)

Приликом археолошких ископавања констатован је слој пожара којим се завршава старија средњовековна фаза на насељу. После страдања насеља, које се доводи у везу са разорном најездом Монгола, ковинско утврђење је обновљено, а позносредњовековни слојеви садрже грнчарију у духу средњоевропске производње.

Средином 20. века на једном приватном имању у Ковину откривена је *нумизматичка остава* похрањена у лонцу, која је бројала око 270 новчића. Чине је византијски бронзани скифати ковани од Манојла II до Алексија III Анђела (1195–1203) и тзв. бугарске и латинске имитације (Radić et al. 2008). Остава је највероватније закопана првих деценија 13. столећа.

Смештај материјала: Покрајински завод за заштиту споменика културе, Нови Сад ? (материјал са ископавања на Граду); Народни музеј Београд (остава новца)

Библиографија: Барачки 1977, 19; Brukner, Medović 1968, 184–188; Вуксан 1989, 117–122, Т. II/1–11; Вуксан 1997; 175–183; Зечевић 1997, 185–187, Т. I–IV; Radić et al. 2008, 332–333; Мадас 2012, 48.

212. Гај, локалитет Бели брег

Подаци о локалитету и налазима: Потес Бели брег се налази на једној узвишици у близини обале Дунава, на самој граници гајског и дубовачког атара. Познат је захваљујући обиласцима терена Феликса Милекера, и то пре свега по налазима из праисторијског и

римског периода. Међутим, тада је откривен и један цео „раносредњовековни лонац“ који се данас чува у вршачком музеју.

Рекогносцирањем терена средином прошлог века откривена је грнчарија 11–13. столећа. Нађени су и комади бјелобрдског накита, односно две бронзане S карике, од којих једна има навијену жицу на доњој половини (и деформисан ? S завршетак). Нема података о налазима људских костију који би евентуално указали на некрополу.

Смештај материјала: Градски музеј, Вршац

Библиографија: Барачки 1977, 17; Ђорђевић, В. 2000, 23, Т. XI/1.

213. Гај, непознат локалитет

Подаци о локалитету и налазима: Давне 1858. године у Гају је откривена велика остава византијских златника која је била растурена. Према прикупљеним подацима из разних извора процењено је да је садржала између 200 и 210 номизми неколико византијских владара, од Теодосија III (715–717) до Василија II (963–969). До данас су сачувана свега два примерка Романа I и Константина VII (919–921) и Нићифора II и Василија II (961).

Смештај материјала: Историјско-уметнички музеј у Бечу

Библиографија: Kovács, L. 1989, 39, no. 157a–b, Taf. VII; Иванишевић, Радић 1997, 134, са литературом; Lángo 2012, 51.

214. Дубовац, локалитет Козића брдо (Стуб 17)

Подаци о локалитету и налазима: Приликом радова на постављању далековода Костолац-Банат на потесу Козића брдо у Дубовцу, 1986. године Владимир Лековић (Покрајински завод за заштиту споменика културе, Нови Сад) је обавио контролно археолошко ископавање. Установљен је вишеслојан локалитет са материјалом из бронзаног доба, позне антике и средњег века.

Из непубликованог извештаја са ископавања, на који се позива Димитрије Мадас, сазнаје се да су истражене три плитко укопане куће од којих је једна имала огњиште. На основу керамичког материјала из основа ова станишта су опредељена у 7–8. век (Мадас 2012). У новије време је грнчарија из објекта са каменим огњиштем ближе опредељена у другу половину 7. века и приписана раним Словенима (Радичевич 2015). На околним површинама налажен је и керамички материјал 11–12. века, односно уломци неукрашених котлова благо искошених зидова и лонаца наглашеног трбуха и искошеног обода са

урезаним паралелним и таласастим линијама и јамицама. Нема података о затвореним целинама овог периода.

Смештај материјала: Покрајински завод за заштиту споменика културе, Нови Сад (?)

Библиографија: Мадас 2012, 26–27; Радичевич 2015, 289, Рис. 6.

215. Дупљаја, локалитет Град (Т. 61/2–4, Т. 62, Т. 73/13)

Подаци о локалитету и налазима: Локалитет се налази око пола километара западно од села Дупљаје, позициониран на повољном стратешком положају који чини доминантан обод лесне терасе изнад некадашње велике окуке Караша (Т. 61/3, 62/а). У археолошкој литератури Дупљаја је позната пре свега по бронзанодопском налазу - тзв. Дупљајским колицима. На узораним њивама се проналазе уломци керамике из бронзаног и гвозденог доба, грчки и римски новац, касноантичка грнчарија, средњовековна грнчарија и новац, опеке и различити метални предмети, сведочећи о дуготрајном коришћењу ове позиције.

Пробна археолошка сондирања на Граду је обављао Станимир Барачки из Градског музеја у Вршу 1972. и том приликом је у унутрашњости утврђења откривено гробље (неколико гробова је садржало само S карике), а сонда постављена на бедему указала је на постојање угљенисаних дрвених конструкција. Ископавања систематског карактера започета су 2002. године у сарадњи Одељења за археологију Филозофског факултета у Београду и Градског музеја Вршац. Истраживањима је првобитно руководио Ђорђе Јанковић, а касније Дејан Радичевић, који је до сада публиковао више радова о овом значајном налазишту, с тим да је најдетаљнији преглед материјала по целинама презентован у његовој дисертацији (Радичевић 2010).

Локалитет се састоји из неколико целина - утврђеног комплекса (локалитет Град), предграђа (потес Виногради) и потеса Велики прокоп у непосредној близини (Т. 61/2–3). Поредџи историјске податке и резултате досадашњих археолошких истраживања, историчар Золтан Чемере је у својој дисертацији о средњовековним утврђењима и фортификацијама Баната изнео мишљење да се управо овде налазило средиште Крашовске жупаније, жупски град Караш (Чемере 2016а).

Утврђење: Налазиште обухвата раван плато неправилног, приближно троугаоног облика, димензија око 250 x 250m. Са северне и западне стране Град је окружен меандрима Караша, изнад којих су вертикални одсеци лесне терасе, а на источној страни се налази широк и висок бедем, испред кога је дубоки суви ров (Т. 61/3). Ширина рова

данас износи 20 m. Бедем је доста моћан и висок, ширине око 10 m, а очуване висине између 5 и 10 m. Направљен је од каскадно постављених зона набијене земље и ојачан са хоризонтално постављеним гредама, што је потврђено његовим пресецањем (Т. 61/4). Пажљивим стратиграфским ископавањима и анализом материјала коначно је јасно дефинисано да фортификација припада средњем веку.

Наиме, констатоване су две фазе бедема. Старији бедем је начињен од компактнијих површина набијеног леса, правилно омеђених водоравним гредама. Њему одговара слој датован уломцима лонаца и здела украшених густим водоравним и таласастим линијама, из 11. и раног 12. века (Т. 62/3–9). Бедем је у неком тренутку нивелисан и проширен насипањем нових слојева леса. На круништу млађег бедема је посведочено присуство камена и кречног малтера и констатован је њему одговарајући слој датован налазима новца Беле II (1131–1141), тзв. анонимним новцем од Беле II (1173–1196) до Андрије II (1205–1235), и византијским новцима Исака II Анђела (1185–1195) и Алексија III Анђела (1195–1203). Из тог слоја потичу керамички налази који се разликују од грнчарије из нивелационог слоја уз старији бедем. Лонци су декорисани урезаним паралелним линијама и низом јамица на рамену, а присутни су и уломци котлова, плићег реципијента, благо конкавних зидова украшени паралелним линијама на ободу (Т. 62/10–17).

Насеобински објекти: У затвореним слојевима уз унутрашњу и спољашњу страну бедема је откривено више полуукопаних објеката са земљаним пећима, на различитим дубинама. Будући да се неки објекти и преклапају, таква околност пружа могућност за јасније разматрање хронолошких фаза у насеобинском материјалу. Археолошка истраживања у унутрашњем простору су такође показала да је дупљајско утврђење активно коришћено у периоду од 11. до 13. века. Ископано је неколико полуукопаних објеката са пећима, један надземни објекат импозантнијих размера и делимично је испитан простор са црквом и некрополом (*кат. бр.* 136). Публикована је основа једне куће са укопаном пећи у страници и пећ са налазима посуда *in situ* (Т. 62/b, c, 1–2).

Посебну пажњу привлаче остаци великог правоугаоног објекта који је откривен на западном делу Града, недалеко од цркве. Датован је према налазима грнчарије у 12. столеће. Објекат још увек није истражен у свом пуном габариту, а процењује се да његове димензије износе 30 x 15 m. Темљеи су сачињени од решеткасто постављених слојева дрвених греда насутих лесом. Грађевина лежи на старијем насеобинском хоризонту 11.

века коме одговарају полуукопани објекти. У непосредној близини ове грађевине откривен је скупни налаз луксузног накита и новца (*Т. 62/d*). Остава садржи комад горског кристала, пар наушница са три јагоде, осам (стаклених?) наруквица, девет прстенова, три броша и више од хиљаду комада мађарског, фризашког, енглеског и ирског новца. На основу прелиминарне анализе њено похрањивање је опредељено у доба монголске најезде четрдесетих година 13. века. Публиковање је у припреми.

Налази: Керамички репертоар из слојева и објекта на Граду припада стандардним облицима грнчарије карактеристичне за јужне панонске области, а то су претежно лонци и котлићи израђени на спором витлу и украшени чешљем. Налажени су уломци стаклених посуда и стаклених наруквица, гвоздени алат, опрема за кућу и други насеобински материјал. Осим споменутих нумизматичких налаза из слојева констатованих приликом пресецања бедема, са локалитета потичу и бројни случајни, односно нелегално откривени, налази мађарског, фризашког и византијског новца. Данас се налазе у приватним колекцијама појединаца који деценијама прикупљају археолошке налазе са локалитета.

Јединствен налаз са локалитета Град представља византијски печат који је доспео у вршачки музеј као поклон налазача (*Т. 73/13*). Реч је о оловном печату који је припадао синовцу или сестрићу извесног Нићифора скевофилакса¹⁸; на основу епиграфских и сфрагистичких карактеристика датован је у прву половину 12. века.

Смештај материјала: Градски музеј, Вршац

Библиографија: Madas 2001, 24–25; Janković, Radičević 2005, 275–285; Јанковић, Радичевић 2008, 155–159; Вуксан 2008, 91; Радичевић 2010, 76–82; Radičević 2012a, 85–86; Janković, Ђ. 2012, 89–91; Radičević 2013a, 85–97; Радичевић, Целебцић 2013, 275–288; Чемере 2016a, 176–180.

216. Гребенац, локалитет Град (*Т. 61/1*)

Подаци о локалитету и налазима: Локалитет Гребенац - Град смештен је у подножју Делиблатске пешчаре, готово наспрам локалитета Град у Дупљаји, са супротне стране Караша. Представља утврђени комплекс од набоја земље који се пружа на једном узвишењу издуженог језичастог облика. На површини платоа проналазе се праисторијски керамички фрагменти, средњовековна керамика, људске кости и делови опека.

¹⁸ Скевофилакс је византијска титула за високог црквеног великодостојника чије је задужење било чување покретних светих предмета (сасуда, одежди и светих књига).

Локалитет чине две целине раздвојене дубоким ровом – тзв. Велики и Мали Град (Т. 61/1). На оба простора су вршена мања сондажна ископавања која су указала на постојање моћног средњовековног слоја са остацима грађевина, који се према покретном материјалу, пре свега грнчарији, датују у раздобље од 13. до 15. века. Међутим, са локалитета су од раније познати и површински налази керамике који припадају времену 11–12. века. Још увек није поуздано утврђено у ком периоду је положај у Гребенцу фортифициран, али има мишљења да је то могло бити пре средине 13. столећа.

Смештај налаза: Градски музеј, Вршац (?)

Библиографија: Madas 2001, 30, Т. 24; Мадас 2006, 51–53; Radičević 2012a, 87–88.

217. Стара Паланка, локалитет Сапаја-Град

Подаци о локалитету и налазима: Локалитет се налазио на уској и издуженој ади уз леву обалу Дунава, између ушћа Караша и Нере. Након изградње хидроцентрале у Ђердапу већим делом је потопљена, док је остатак уклопљен у насип канала Дунав-Тиса-Дунав. Сапаја се налазила на значајном стратешком положају који је омогућавао лак прелаз преко Дунава, а уједно је представљала и важну комуникацију током Караша ка северу. Ту се убицира средњовековни угарски град Харам који се у ранијој историографији доводио у везу са седиштем Крашовске жупаније.

Археолошка истраживања су обављана у периоду од 1966. до 1970. године у оквиру програма заштитних истраживања приликом изградње хидроелектране Ђердап. Резултати нису публиковани у целости, будући да је акценат стављен на презентовање остатка касноантичког и рановизантијског кастела и њему одговарајућих археолошких слојева. Кастел, истражен у целости, имао је квадратну основу и угаоне квадратне куле. У исцрпном раду Данице Димитријевић (1984) спорадично се спомињу и материјални трагови из средњег века и турског, односно аустријског периода. Изгледа да је средњовековни слој био оштећен каснијим градњама, тако да је очуван само на мањој површини.

Раздобљу средњег века је приписана градња масивне кружне куле у југоисточном делу утврђења, која је настала над квадратном кулом ранијег утврђења. Око ње је констатован моћан средњовековни слој (дебљине преко једног метра) са великом концентрацијом грађевинског шута измешаног са касносредњовековном и турском керамиком, стаклом и металним налазима (датовање од 14. до 16. века). При дну тог слоја се налазио археолошки материјал који је оквирно датован од 12. до 13. века, али ниједан

налаз није илустрован. Важно је споменути да су у том слоју констатовани трагови пожара, уз местимичне зоне стерилног и пешчаног наноса које чине границу између средњовековног и рановизантијског хоризонта становања. У ранијим извештајима споменути су фрагменти лонаца 11. и 12. века, такође без илустрација (Рађајски 1967).

Смештај материјала: Градски музеј, Вршац (?)

Библиографија: Рађајски 1967, 83–85; Димитријевић 1984, 48; Чемере 2016а, 141, 176.

218. Бела Црква, локалитет Циглана

Подаци о локалитету и налазима: Локалитет се налази у источном делу града, на самом његовом излазу. У првим истраживањима Феликса Милекер осамдесетих година 19. века откривени су налази из праисторијских раздобља и касне антике. Налазиште је уништано радом циглане, те је средином прошлог века Растко Рашајски истражио неколико укопа у профилима циглане. Том приликом су нађени средњовековни котлићи који нису ближе датовани. Објављено је само неколико уломака трбуха лонаца опредељених у 9–10. век.

Смештај материјала: Градски музеј, Вршац

Библиографија: Ђорђевић, В. 2000, 20, Т. I/2–7.

3.3.3. Бјелобрдска насеља у Срему

219. Сремска Митровица, Локалитет 1а (Т. 70, Т. 71/1–22)

Подаци о локалитету и налазима: Уз ионако оскудне писане изворе који упућују на комплексну историјску ситуацију на подручју Срема у 11. и 12. веку, археолошки остаци средњовековног насеља у Сремској Митровици прилично су скромни и фрагментарни. Ово је раздобље обележила дихотомија новоуспостављене угарске власти и настојања Византије да сачува традицију присуства у Срему. Изгубивши под угарском влашћу свој пређашњи значај, некадашњи Сирмијум је постао мало насеље руралног карактера на периферији земље, с тим да се у њему дуго времена одржао и византијски црквени центар. У латинским изворима насеље је носило име *Villa Sancti Demetrii*, по грчком манастиру св. Димитрија основаном приближно у другој трећини 11. века, док је име античког града *Sirmium* означавало читаву област Срема.

Археолошки трагови показују да су становници средњовековне Митровице користили античке структуре које су сасвим сигурно у оно доба већ могле деловати као неугледне рушевине. За сада су обављена истраживања средњовековне некрополе која се простирала на локалитетима 4 и 35 (*кат. бр. 79, 138*). Насеобински трагови су утврђени на неким локацијама приликом истраживања античких грађевина, мада о њима постоје тек успутни подаци у литератури.

Током заштитних истраживања дела комплекса царске палате на локалитету 1а, крајем педесетих и почетком шездесетих година прошлог века, откривена је знатна количина средњовековне керамике (*Т. 70/а, б*). Будући да је локалитет већ био оштећен грађевинским радовима млађи слојеви су уништени, па је средњовековни материјал налажен измешан са античким налазима. Објављена керамика се може оквирно датовати у 11–12. столеће (Милошевић, Милутиновић 1958). У највећој мери су заступљени уломци обода лонаца декорисани убодима, јамицама, водоравним и таласастим линијама као и дна лонаца са жиговима (*Т. 71/1–16, 21–22*). Нађено је неколико уломака обода котлова (*Т. 71/17–20*). Грнчарија са овог локалитета компаративна је са керамичким материјалом из оближње Мачванске Митровице. Колико нам је познато, ово су једини публиковани насеобински налази из раздобља бјелобрдске културе на подручју Сремске Митровице. У другим извештајима са истраживања локалитета 1а спомињу се остаци пећи са пећњацима, који указују и на позније средњовековне хоризонте (Милошевић, Р. 1961).

Насеље *Villa Sancti Demetrii* се простирало око грчког манастира чији остаци још увек нису поуздано лоцирани на простору савременог града. Разматрањем плана Сремске Митровице са размештајем свих истраживаних површина, закључује се да се локалитети са средњовековном некрополом и насеобинским материјалом налазе са северне и јужне стране источног дела сирмијумског хиподрома, дакле, на релативно малој удаљености (*Т. 70/б*). На том простору Мирослав Јеремић претопоставља позицију ондашњег манастира. Он сматра да су делови хиподрома могли били искоришћени за грађење цркве св. Димитрија. Манастирска црква је касније највероватније претворена у турску џамију, а после ослобођења од турске власти на истом је месту подигнута католичка црква.

Са стицањем градског статуса и краљевских привилегија средњовековна Сремска Митровица је у 14. веку доживела процват. Насеље је задржало своје пређашње име, с тим да се у каснијим изворима наглашава и градски статус, па се у изворима назива *Civitas Sancti Demetrii*. Овом насељу припада катедрална црква са некрополом на локалитету 85 и средњовековна комуникација (улица) са неколико објеката који чине једну целину. Према

подацима из документације Археолошког института, које смо добили љубазношћу колеге Стефана Поп-Лазича, у супструкцији споменуте улице нађен је новчић Беле III (1172–1196), који представља *terminus post quem* за њено датовање. Овде га спомињемо будући да за сада представља ретко сведочанство о налазима мађарског новца 12. века са подручја Сремске Митровице, уз један, нешто ранији примерак новчића Беле II (1131–1141) са некрополе на локалитету бр. 4 (*кат. бр. 138*).

Смештај материјала: Музеј Срема, Сремска Митровица

Библиографија: Милошевић, Милутиновић 1958, 8, 36–37, сл. 37; Milošević, P. 1961, 81; Милошевић, П. 1997, 11–12; Ћирковић 1969, 59–62; Поповић, В. 2003, 331–344; Jeremić 2006, 147–149, 155; Andrić 2008, 119–127.

220. Мачванска Митровица, локалитет Ширинград (Зидине)

Подаци о локалитету и налазима: Локалитет се налази у делу данашње Сремске Митровице, на десној обали Саве, удаљен око 100 метара од реке. Током шездесетих година прошлог века вршена су обимна систематска археолошка истраживања у оквиру пројекта истраживања Сирмијума од стране Археолошког института у Београду. Тада је откривено дуготрајно средњовековно насеље и истовремена некропола са три средњовековне цркве изграђене једна на другој, из раздобља од 10. до 15. века.

Нивои становања: На насељу су установљена четири нивоа становања. Први, најстарији ниво, датован је од половине 10. до почетка 11. века. Њему временски одговара рана средњовековна црква са једном апсидом и некропола која се око ње формирала. Други ниво становања је знатно боље очуван него претходни и добро је датован византијским и мађарским новцем у 11. и почетак 12. века. Трећи ниво становања је знатно оштећен, а временски такође добро одређен помоћу византијског и мађарског новца у ток 12. и прву половину 13. столећа. Другом и трећем нивоу становања одговара црква са три апсиде изграђена над остацима старијег црквеног објекта и некропола око ње. Четврти, најмлађи ниво живота на насељу у Мачванској Митровици, из периода од средине 13. до 15. века, скоро је у потпуности уништен, представљен спорадичним керамичким материјалом. Њему одговара нова црква у готичком маниру, сазирана око 1230. године, са бројним позносредњовековним гробовима који показују да је живот у насељу и у то време био прилично интензиван.

Откривено је укупно 38 станишта. Истражени објекти су махом једнопросторни, четвороугаоне основе, димензија приближно 4 x 4 m, са пећима од глине или опеке које су се обично налазиле у углу или поред зидова кућа. Уочене су извесне разлика у градњи кућа током издвојених временских фаза. Тако, станишта првог нивоа су полуукопана, са зидовима од дрвене грађе са или без трагова од коља, док су у другој и трећој фази зидови имали сокл од античких опека на који се наслањала дрвена надземна конструкција. Четвртој групи (којој одговара трећи ниво становања из 12. и прве половине 13. века) припадају надземне куће са подовима од глине, на подницама од античких опека, чији су зидови грађени од брвана или талпи.

Детаљна истраживања локалитета су обезбедила драгоцене податке како о стамбеној и црквеној архитектури, тако и о разноврсном покретном материјалу који указују на извесно мешање византијског и бјелобрдског културног миљеа, који је ипак присутан у скромнијем обиму. То се најбоље осликава пре свега путем налаза из раније коментарисане некрополе (*кат. бр. 81*).

Покретни налази: Керамички материјал из насеља у Мачванској Митровици одговара грнчарској продукцији са десне обале Дунава, првенствено из средњовековних налазишта у Београду и налазишта у Ђердапу, али је установљено да има сличности и са јужнобанатским областима, на пример са грнчаријом из околине Вршца. Заступљени су различити облици лонаца и коничних здела. Упливима са севера недвосмислено се могу приписати налази котлова, који нису бројни. Репертоар других покретних налаза такође указује на претежни утицај јужног, византијског културног круга (*e.g.* оловне ампуле, уломци стаклених наруквица, енколпиони). Из насеобинских слојева потиче више срцоликих аплика и језичака са вегетабилним орнаментима (*T. 26/10–12*), који се могу приписати двома културним сферама – како мађарској/бјелобрдској тако и бугарској. Ипак, ваља потцртати да су такви налази у насеобинском контексту особени за простор Бугарске, док се на простору насељеном Мађарима јављају пре свега у гробовима. Међу налазима накита из насеобинских слојева издвајају се бјелобрдске S карике и прстење отворених крајева са заобљеним (D) пресеком, какво је нађено и на некрополи.

У насељу је забележен релативно бројан нумизматички материјал, и то 12 византијских и шест мађарских комада. То су анонимни византијски фолиси (976–1030/5), ковања Константина X Дуке (1059–1067), Манојла I Комнина (1143–1180) и Алексија III Комнина (1195–1203), као и сребрни новац мађарских краљева Саломона (1063–1074) и

владара од Коломана до Беле II (1095–1162) и Беле III (1173–1196). На простору насеља је случајно откривена и мања остава од двадесетак византијских фолиса анонимне емисије класе A2 (976?-с. 1030/5), а случајне налазе са ширег простора Мачванске Митровице представља и десет византијских новчића кованих у раздобљу од 10– 11. до 13. века. Уз то, још крајем 19. века у Мачванској Митровици су нађене две номизме Нићифора III (1078–1081) које највероватније припадају једној растушеној остави новца.

Смештај материјала: Музеј Срема, Сремска Митровица

Библиографија: Minić 1980, 73–80, Pl. I–XVIII; Mirnik 1981, 91, nr. 361; 93, nr. 370; Иванишевић, Радић 1997, 135; Милошевић, Г. 1997, 61–65; Поповић, В. 2003, 119–120, 291–296, 303–306, 331–344.

221. Хртковци, локалитет Гомолава

Подаци о локалитету и налазима: Током вишедеценијског истраживања Гомолаве код Хртковаца, поред моћних слојева из праисторијских раздобља и антике, констатовани су и трагови живота из средњовековног раздобља. У периоду између педесетих и седамдесетих година 20. века археолошка ископавања Гомолаве обављана су у сарадњи Војвођанског музеја из Новог Сада, Археолошког института и Балканолошког института из Београда. Будући да је превасходна пажња била посвећена откривању праисторијских и античких материјалних трагова, археолошки налази из средњовековног периода су, нажалост, остали слабо познати стручној јавности.

Према расположивим подацима средњовековном периоду припада више истражених целина у виду огњишта и пећи са керамичким материјалом из 12–13. века. Репертоар средњовековне керамике углавном чине лонци украшени хоризонталним, валовитим линијама и кратким косим урезима, али су присутни и ретки примерци поклопаца и крчага. Судаћи према изворним фотографијама и описима може се закључити да су документоване како насеобинске калотасте пећи тако и оне грнчарске, које су имале средишњи стуб и решетку. Средњовековна некропола се налазила између насеља и реке, на нешто уздигнутијем терену, где се простирао земљани келтски опидум (*кат. бр. 141*).

Смештај материјала: Музеј Војводине, Нови Сад

Библиографија: Веселиновић 1957, 31–33; Јовановић, Б. 1965, 131–132; Нађ 1965, 247–250, Т. I; Petrović et al. 1986, 105; Бунарџић 1988, 90–92; Станојев 1996, 143–146.

222. Бољевци, локалитет Село

Подаци о локалитету и налазима: Вишеслојан локалитет са културним слојем из доба енеолита и средњовековним хоризонтима становања 8–9. и 11–12. века, истраживан је у првој половини осамдесетих година прошлог века од стране стручњака Археолошке збирке Филозофског факултета у Београду.

Старијем средњовековном хоризонту припада једна полуукопана кућа са налазима оновремене грнчарије. Млађем слоју 11–12. столећа припада неколико хлебних пећи са уломцима лонаца, здела, поклопаца (?) и котлова. Лонци и зделе су рађени на витлу, украшени таласастим линијама и убодима, а котлићи су неукрашене површине. Установљено је да су пећи имале више фаза коришћења, а нове поднице су прављене од супструкције са керамиком, што је била уобичајена пракса. Керамички материјал потиче и из средњовековних слојева документованих око самих пећи. У насељу су нађене и две бронзане S карике.

Смештај материјала: Музеј града Београда

Библиографија: Мркобрад 1982, 29–31, Т. XIII/2–7; Мркобрад 1985, 167–172, сл. 4; Мркобрад 1986, 63–65.

223. Раковац, локалитет Улица Вељка Пауновића бр. 3 (Т. 73/1–12)

Подаци о локалитету и налазима: Приликом земљаних радова на приватном поседу у улици Вељка Пауновића шездесетих година прошлог века нађена је остава икона и неколицина других предмета, из 12. века, који се на основу стилских одлика приписују византијском културном кругу. Потес је око двеста метара удаљен од манастирског комплекса на локалитету Градина (*кат. бр. 142*). Обиласком терена је установљено да је остава била укопана на простору касноантичке некрополе. Нема података о другим покретним налазима из средњег века, али је извесно да се у близини манастира развијало насеље.

Остава је садржала укупно 12 предмета, и то осам правоугаоних иконица од бронзе, од којих су неке посребрене, са рељефним представама светитеља, два бронзана медаљона, један предмет језичастог облика од бронзаног лима и један фрагментован фриз са животињским фигурама, такође од бронзаног лима. На иконама које носе грчке натписе приказани су Богородица (*Т. 73/4–6, 8*), Исус Христ (*Т. 73/2*), св. Ђорђе (*Т. 73/1*), св. Прокопије (*Т. 73/7*), св. Никола и св. Василије (*Т. 73/3*). Посебно је занимљива икона св. Ђорђа (*Т. 73/1*) где натпис говори о сребрном лику светитеља. Међутим, како је сам

предмет израђен од бронзе могуће је претпоставити да га је израдио локални мајстор, без разумевања грчког језика, копирајући оригинал од племенитог метала (Шпехар 2016, 136–137).

На једном кружном медаљону се налази представа св. Пантелејмона у попрсју (*T. 73/10*), а на другом фигура ратника на коњу кога напада лав разјапљених чељусти (*T. 73/9*). Предмет језичастог облика, декорисан увијеним палметима и витицама, представља највероватније крак крста (*T. 73/12*). Тракаста лимена оплата је фрагментована, али се у средишњем пољу очувао фриз сачињен од три кружна поља са представама лава, птице и грифона (*T. 73/11*).

Смештај материјала: Музеј Војводине, Нови Сад

Библиографија: Nagy 1971, 164, 168–175; Andrić 2006, 166–167, 172–176; Станојев 2015, 23–27; Шпехар 2016, 135–137.

224. Сремска Каменица

Подаци о локалитету и налазима: Средњовековно насеље је лоцирано на најнижој тераси Фрушке горе над Дунавом. Према наводима истраживача, откривени су релативно скромни насеобински трагови из ширег средњовековног периода. Грађа је необјављена. Помињу се налази уломака средњовековних котлића.

Смештај материјала: Музеј Војводине, Нови Сад

Библиографија: Станчић 1987, 28–29.

225. Чортановци, локалитет Обала Дунава (*T. 71/23–29*)

Подаци о локалитету и налазима: На самој обали Дунава у Чортановцима, поред павиљона код купалишта, средином прошлог века је делимично истражена једна средњовековна јама са керамичким материјалом опредељеним у крај 11. и почетак 12. века. Нађено је више уломака различитих котлова косих, или заравњених зидова, махом украшени таласастим линијама испод обода, каткада и паралелним урезаним линијама и косим јамицама (*T. 71/23, 26–27*). Други керамички облик представљају лонци лоптастог реципијента и косо разгрнутог обода, украшени појединачним валовитим линијама, јамицама или тачкастим орнаментом изведеним радлом. На дну лонаца се налазе печати грнчарских радионица, у виду кружнице или квадратног поља са урезаним крстом (*T. 71/24–25, 28–29*). Уз налазе керамике испуну јаме чинили су уломци римских опека, животињске кости и једна бронзана игла са округлом главом.

Неколико година касније (1967. године) у непосредној близини је случајно откривена велика остава новца у керамичком лонцу од кога је очувано дно са рељефним печатом. Бројала је преко 2200 угарских анонимних динара из друге половине 12. века, кованих у време Беле III (1172–1196) и још неке анонимне новчиће 12. столећа. Сакривање оставе је повезано са немирним догађањима у време грађанског рата након владе Беле III, које су вођене између присталица угарског краља Емерика и његовог брата Андрије.

Сместиј материјала: Музеј Војводине, Нови Сад

Библиографија: Нађ 1956, 163–169; Takács 1986, 48–49, cat. 78–80; Станојев 1996, 152–154; Недвидек 1996, 95–102.

226. Чортановци, локалитет Просјанице над шумом

Подаци о локалитету и налазима: На потесу који се назива „Просјанице над шумом“ удаљеном око 500 метара у односу на претходно споменуто налазиште, случајно је откривен део још једне оставе новца с краја 12. века. Састоји се од укупно 124 комада византијског чанкастог новца кованог у периду од Манојла I Комнина (1143–1180) до Алексија III Анђела (1195–1203), као и неколико примерака бугарских и латинских имитација.

Сместиј материјала: Музеј града, Бачка Паланка

Библиографија: Недвидек 2002, 231–242.

227. Белегиш, локалитет Стојића гумно

Подаци о локалитету и налазима: На праисторијском локалитету Стојића гумно, у истраживањима музеја у Земуну 1963. године откривени су и трагови средњовековног насеља. Према подацима Чанада Балинта (Bálint 1991) ту је констатовано „мађарско насеље“ са бројним налазима грнчарије међу којом има и котлова, деловима наоружања и коњском опремом, а спомиње се и налаз S карике. Посебно је занимљив налаз лонца од беле глине, са украсом изведеним чешљем на рамену, који се у литератури различито датује: у 9–10., односно 11–12. век. Посуда представља највероватније импорт из централноевропских области.

Сместиј материјала: Музеј града Београда

Библиографија: Бирташевић 1970, 11, кат. бр. 46, сл. 28; Јанковић, Јанковић 1990, 72 (9); Bálint 1991, 102.

228. Нова Пазова, локалитет Ловиште (Т. 72/а, 1–23)

Подаци о локалитету и налазима: Локалитет је удаљен 1,5 km од Нове Пазове а око 4,5 km од обале Дунава. Покрајински завод за заштиту споменика културе у Новом Саду почетком деведесетих година вршио је заштитна истраживања због изградње регионалног гасовода. На делу где је спроведено ископавање констатован је прилично танак средњовековни културни слој, али су истражене две затворене целине - једна полуземуница са бројним материјалом, и отпадна јама у њеној близини, где је затечено свега неколико уломака керамике.

Полуземуница је димензија 3,80 x 3,30 m, укопана нешто више од пола метра у лес, са подницом од набијене земље. Кроз средину објекта, по дужини, налазе се распоређене три јаме за стубове двосливног крова. Још две јаме за стубове су на источној страни. Кућа је у једном углу имала калотасту пећ, а у другом овалну јаму (спремницу) (Т. 70/а).

Инвентар се састоји од најмање 13 лонаца, четири котла, једне зделе и једог крчага. Лонци су различитих димензија, али уједначених облика и профилације, лоптастог реципијента, украшени у горњој половини паралелним хоризонталним или валовитим линијама, понекад у комбинацији са јамицама (Т. 72/1, 4, 6, 8–9, 11–13). По облику се посебно издвајају два лонаца цилиндричног врата, од којих један има и ребро, по чему подсећа на посебан керамички облик (pots with ribbed neck) који би могао бити и нешто ранијег датовања у односу целокупни керамички материјал (Т. 72/3). Котлови имају незнатно профилисан обод и благо искошене зидове, украшени су паралелним хоризонталним линијама или валовницама у горњем делу (Т. 72/16, 20, 22–23). Здела је благо биконичног облика, споља пригачана и украшена хоризонталним жлебом изнад рамена (Т. 72/17). Од крчага је очуван узак цилиндричан врат са благо разгнутим ободом (Т. 72/5).

У кући су такође затечени жрвањ, мамуза, нож и керамички пршљенак (Т. 72/14, 18–19). Целина је на основу одлика грнчарије датована у крај 11. и 12. век. Мамуза се на основу аналогија може одредити и касније, у 12. и рано 13. столеће.

Смештај материјала: Покрајински завод за заштиту споменика културе, Нови Сад (?)

Библиографија: Анђелић 1994а, 106–107, Т. II–III.

229. Нови Бановци, непознати локалитети

Подаци о локалитету и налазима: Из Нових Бановаца потиче богат средњовековни нумизматички материјал (10–12. века) који се махом чува у Археолошком музеју у Загребу, а мањи део у Музеју града Београда. Новац редом представља случајне налазе непознатих или слабо познатих услова открића, с краја 19. и из прве половине 20. века. На нашој карти (*Карта 13*) нумизматичка грађа из Нових Бановаца је условно означена као да представља материјал из насеља, али свакако треба оставити могућност да део налаза потиче и са некропола, на које понајпре упућују налази накита, представљени у ранијим каталожним јединицама (*кат. бр. 85–86, 145*).

Међу византијском новчаном грађом налази се бронзани новац Константина VII (913–919) и анонимни фолиси (ковани од 927. до 1092.), као и скифати Алексија I (1081–1118), Манојла I Комнина (1143–1180) и Алексија III Анђела (1195–1203). Из Нових Бановаца потиче и једна мања остава од свега неколико византијских новчића с краја 12. века.

Када је реч о бројнијем мађарском новцу, њега чине сребрни комади Стефана I (997–1038), Андрије I (1046–1061) и Саломона (1063–1074), али највећи део припада владавини мађарског краља Коломана I (1095–1114), преко 40 новчића. Осим тога, познато је и неколико мађарских монета краљева Стефана II (1114–1131), Стефана IV (1162–1163) и Андрије II (1205–1235).

Сместиј материјала: Музеј града Београд; Археолошки музеј, Загреб

Библиографија: Mirnik 1981, 93, cat. 367; 95, cat. 382; Mirnik 1997, 193–194, 196–202 (византијски новац: cat. 1–2, 9, 12, 16–22, 28; мађарски новац: cat. 1–2, 10, 16–18, 26–36, 38–68, 70–80, 82); Црнобрња 1984, 26–28, 128–134 (византијски новац: кат. 897, 899, 904, 907–908, 918–920; мађарски новац: кат. бр. 932–933, 936, 939–940, 946–948).

230. Батајница, локалитет Бељарица

Подаци о локалитету и налазима: Локалитет се налази на лесној обали Дунава и великим делом је девастиран савременим коришћењем. Краткотрајна сондажна истраживања су вршена 1980. у сарадњи Одељења за археологију Филозофског факултета и Музеја града Београда. Пре почетка радова био је видљив део једне грађевине, са зидовима ширине 1,20–1,30 m, сачувани изнад темељне зоне свега десет до петнаест центиметара. Зидање је изведено притесаним каменом са обе стране, испуном у средини и дерсовано кречом изнутра. У истраживањима је очувани део грађевине очишћен од шута, и испод је

констатован слој паљевине са уломцима посуда, ексера и др. Претпоставка је да се ради о цркви страдалој почетком 14. века. Међутим, нема података о гробовима. Испод темеља се наишло на праисторијске културне слојеве.

Хронолошки се за овај објекат везује налаз оближње калотасте пећи са уломцима керамичких посуда, датованих у раздобље 12–13. века. Реч је о уситњеним фрагментима лонаца са урезима и јамицама, а откривене су и дршке посуда (крчага?).

Смештај материјала: Музеј града, Београд

Библиографија: Мркобрад 1981, 52–53, Т. XXXVI–XXXVIII.

231. Земун, локалитет Шљункара (Т. 72/б, 24–25)

Подаци о локалитету и налазима: Локалитет је позициониран на шљункари дунавске аде, око 2 km западно од Земуна. Средином осамдесетих година прошлог века извршена су заштитна истраживања скромног обима од стране Музеја града Београда. Поред трагова насеља из гвозденог доба, касноантичких гробова и насеља касног 9. и раног 10. века, евидентирани су и насеобински трагови 12. века.

Том периоду припадају две глинене пећи са заједничком приступном јамом (Т. 70/б), испуњеном уломцима од десетак лонаца и једног котла. Грнчарија је уједначене израде и истоветне декорације (неколико паралелних линија и низ јамица на горњем делу посуде), па делује као да је потекла из једне радионице (Т. 72/24–25). Зато се и претпоставља да је управо реч о остатку грнчарске радионице, иако су од пећи очувана само дна, па се не може са сигурношћу говорити о функцији.

Смештај материјала: Музеј града Београда

Библиографија: Јанковић, Јанковић 1990, 92 (51); Јанковић, М. 1996, 123, Т. II.

232. Земун, непознати локалитети

Подаци о локалитету и налазима: У Музеју града Београд чува се више примерака византијског и мађарског новца прикупљеног на различитим теренима у Земуну. У питању су случајни налази који су у музеј доспевали путем откупа. Иако су на нашој карти (*Карта 13*) они условно означени као материјал из насеља, свакако не треба искључити могућност да неки од њих потичу из некропола. Неколико византијских нумизматичких налаза са земунског подручја чува се у Археолошком музеју Загребу; они су такође без познатих услова открића (Mirnik 1997).

У каталогу Н. Црнобрње (Црнобрња 1984) који је обрадио новчане налазе из збирки Музеја града Београд, представљено је око 20 византијских новчића из 11. и 12. века. То су фолиси Василија II и Константина VIII (976–1025), скифати Алексија I Комнина (1081–1118), Манојла I Комнина (1143–1180), Андроника I Комнина (1183–1185), Исака II Анђела (1185–1195) и Алексија III Анђела (1195–1203).

Мађарски новац је заступљен мањим бројем комада. Представљено је укупно 9 примерака мађарских обола из 12. и прве половине 13. века, кованих за време краљева Коломана (1095–1114), Стефана II (1114–1131), Беле II (1131–1141) и Стефана IV (1162–1163). На земунској територији је у много већем броју заступљен познији угарски новац, из друге половине 13. и из 14. и 15. века.

Смештај материјала: Музеј града Београда; Археолошки музеј, Загреб

Библиографија: Mirnik 1997, 193, 196 (cat. 4–5); Црнобрња 1984, 26–28, 128–134 (византијски новац: кат. 894–896, 898, 900–903, 905–906, 909–917, 921–922; мађарски новац: кат. 934–935, 937–938, 941–945); Црнобрња, Црнобрња 2004, 49–50.

233. Потес Сремски Карловци – Земун, непознат локалитет

Подаци о локалитету и налазима: Осамдесетих година 19. века на непознатој локацији између Сремских Карловаца и Земуна, случајно је откривена нумизматичка остава од 40 сребрних новчића, похрањених у керамичкој посуди. Осим два византијска новчића Михаила VII Дуке (1071–1078) и Нићифора III (1078–1081), остатак припада ковањима мађарског владара Ладислава I (1077–1095).

Смештај материјала: Историјски музеј, Будимпешта

Библиографија: Parádi 1963, 207, 242, 1. kép 2, 14. kép 1, 2, 2a.

4. АРХЕОЛОШКО НАСЛЕЂЕ НА ЈУГУ КАРПАТСКО-ПАНОНСКОГ ПРОСТОРА

4.1. Главни културни именитељи: некрополе и налази из њих

У раздобљу од 10. до 12/13. века на карпатско-панонском простору су заступљене некрополе са скелетним сахрањивањем, формиране у мање или више правилним редовима, на којима се уочавају различите фунерарне праксе током хронолошких етапа. Гробља се у равници често заснивају на природним узвишењима или праисторијским хумкама, односно на уздигнутим деловима лесних тераса, и то у склопу насеља или у њиховој близини. Покојници су током читавог раздобља сахрањивани по оријентацији запад-исток са извесним одступањима ка северу и југу,¹⁹ у опруженом положају на леђима, уз веома неуједначен положај руку. Дубина укопавања може да варира. У ранијим фазама се обавља сахрањивање у обичним гробним јамама без конструкција, док је у каснијим периодима, од друге половине 11. века, присутно делимично или потпуно ограђивање опекама, ређе каменом, као и полагање покојника у дрвени сандук или на дрвену плогу.

Уколико се подела врши према обичајима сахрањивања и садржају гробних инвентара разликују се паганске некрополе, тзв. прелазне некрополе или прото-хришћанске некрополе (са паганским и хришћанским елементима) и гробља настала око цркава, где се сахрањивало у потпуности христијанизовано становништво (Gáll 2010b, 268–272). Паганским гробљима припадају раномађарске некрополе из ранијих одсека 10. века, као и мешовите некрополе са бјелобрдским и раномађарским материјалом из последњих деценија 10. и прве половине 11. века. Покојници су сахрањивани са одећом и накитом. Заступљене су разноврсне погребне праксе - прилагање парцијалног скелета коња, оружја и опреме, керамичких посуда и прилога у животињском месу.

Главну одлику прото-хришћанских некропола друге половине 11. века представља редуковање гробног инвентара са једноставним накитом касне бјелобрдске фазе и обичај стављања новца на груди или у уста покојника. Од 12. века се гробља формирају око цркава по узору на западноевропска (енг. churchyard) и на њима се најчешће сахрањивање наставља до у касни средњи век (Gáll 2010b, 269; Gáll 2013b, 140–141; Langó 2005, 188).

Према другим општим поделама средњовековне некрополе се могу класификовати и на основу броја сахрањених. Разликују се усамљени гробови, некрополе са неколико

¹⁹ Појава одступања од основне оријентације неретко се прати и на некрополама уз цркве где је положај сахрањивања био условљен положајем самог објекта (при чему цркве најчешће нису биле правилно оријентисане запад-исток).

сахрањених, потом, гробља средње величине и велике некрополе са више стотина гробова (Gáll 2010b, 266). У Војводини се налазе гробља средње величине, као што је некропола на Великој хумци у Батајници, са 115 гробних целина, док је највећа она у Верушићу, са око 330 гробова. Остале некрополе су делимично испитане па се не може говорити о њиховом обиму. У сваком случају, чини се да велика гробља попут неколицине некропола 10–12. века са преко 1000 сахрана (*cf.* Török 1962; Kiss, A. 1983), нису карактеристичне за простор Карпатске котлине. Гробља се користе највише до око стотину година. Честе промене локација за сахрањивање се доводе у везу са многим историјским и друштвеним процесима (формирање мађарске државе, покрштавање, паганске побуне и сл.) који су били праћени размештањем популација.

У уводном делу дисертације је објашњено да се праћење културних и друштвених промена за сада најјасније остварује путем материјала из некропола, што ће у наредним одељцима бити учињено анализом раномађарских и бјелобрдских елемената у гробљима раног датовања, из 10. и прве половине 11. века. Како је већ установио Чанад Балинт, између ове две групе налаза се најчешће не могу подвући стриктне хронолошке и територијалне разлике (Bálint 1991, 172–185), што се у знатној мери показује и кроз обрађену грађу са територије Војводине (*Карта 11*). Овде ћемо ближе размотрити њихове одлике и међусобно сажимање у некрополама што представља окосницу разумевања бјелобрдског феномена.

4.1.1. О слојевитости материјалне културе у раном периоду

4.1.1.1. Мађарске традиције

Познато је да су различити номадски савези у источној Европи и Азији вековима баштинили донекле сродно материјално наслеђе, што представља објективну потешкоћу у разумевању источних прототипова мађарске оставштине у Карпатској котлини. Народи који су насељавали евроазијске степе су имали сличан начин живота, привређивања и ратовања, а у свом уметничко-занатском изразу су користили симболичке и декоративне мотиве усвојене из стваралаштва околних цивилизација (Византије, Сасанидског царства и Кине). Мађарска племена су, дакле, донела номадску културу која се од осталих није разликовала суштином, него у детаљима. У сталном померању и контакту са другим народима прилагођавали су начин одевања и визуелни идентитет према срединама где су

трајније боравили. Тако су они по насељавању на нови простор имали већ делимично измењену материјалну културу наспрам оне коју су неговали док су живели између Урала и Црног мора.

Супротно становиштима из већег дела 20. столећа, у савременој науци је заступљено мишљење да налази јасног источног порекла нису значајније затупљени у археолошком наслеђу Карпатске котлине. Поједини стручњаци чак сматрају како је практично и немогуће пронаћи директне аналогije, уз аргументацију, да ако би се посматрале опште сличности у материјалу онда би се трагови прото-Мађара могли пратити широм читаве источне половине европског континента (sic!) (Bálint 1989, 189; Langó 2005, 296–306; Bálint 2010, 162). Овакав став ипак демантују археолошки трагови из географски ближе одређених области у Русији и Украјини, где се на основу поузданих аналогija у обичајима сахрањивања и предметима материјалне културе са више вероватноће могу убицирати мађарска станишта. То су, наводи се, културе у областима средњег и јужног Урала, назване Кушнареново култура (6–8. век) и култура Карајакупово (8–10. век) (Мажитов 1981, 27–28; Boldog et al. 2015). Инвентари најпознатијих гробља из руских покрајина Башкирије и Татарстана, између Волге и Каме, донекле наликују материјалној оставштини раних Мађара у Панонији. За њих је пре свега био особен обичај парцијалног сахрањивања коња мада је таква пракса позната и код ранијих номадских група, на пример код бугарско-турских племена у 7. и 8. веку. Међу Печењезима и Куманима се практиковала веома дуго, од 10. до 14. столећа (Атавин 1984; Türk 2014, 146–148). Споменуте регије омеђене рекама Волгом и Камом се повезују са историјском облашћу Magna Hungaria коју су Мађари насељавали пре померања под притиском Печењега ка југозападу и Црном мору (The Ancient Hungarians 1996, map. 1; Türk 2012b, fig. 1).

Готово је сасвим напуштен став о везама прото-Мађара са Салтовско-Мајацком културом између Дона и Дњепра, где се некада убицирала Леведија (cf. Комар 2011; Комар 2013; Boldog et al. 2015). Установљено је да ту културу треба посматрати пре свега као заоставштину Хазарског каганата; Мађари су у међусобном контакту са становницима тог каганата преузимали само поједине културне тековине.

Леведија по свој прилици није представљала самосталну територијалну јединицу Мађара већ је чинила део веће области Етелкеза (Türk 2012b, 5). Данашњи стручњаци су једногласног става да је област Етелкеза обухватала међуречје Дњепра и Јужног Буга. На том простору је осамдесетих година 20. века дефинисан тзв. Суботик хоризонт према

насељу Суботци (Суботці, Кировоградска област), где су откривени неки од најкарактеристичнијих елемената старомађарске културе. Најзападнији налази су установљени на налазишту Слободзеја (Слободзея), у долини Дњестра, на граници између Украјине и Молдавије. Хоризонт се датује приближно у другу половину 9. века, тачније у период од око 840–895. године; одликују га равна гробља и гробља под курганима са сахранама делова коња у пределу потколеница или стопала покојника. У њима се налази карактеристична коњска опрема (посебно узенгије са обликом испупченим дном и рефлексни лук) и орма, позлаћене појасне гарнитуре са срцоликим оковима украшеним мотивом палмета, те препознатљиве врсте женског накита, попут листоликих привезака, прстења и наруквица са лежиштима за стакло или украсни камен и висећих наушница (Бокий, Плетнева 1988, 99–115; Комар 2011, 56–68; Türk 2012b, 3; Тюрк 2018, 423–433) (*e.g.* T. 1/1–2, 4–5, T. 12/1–3, 8, 14, 19–20, T. 33/11–15).

Материјална култура Мађара у Карпатској котлини садржи и сасвим нове елементе који немају узор на некрополама Суботик хоризонта (дводелни привесци, апликације за одећу и обућу, поједини детаљи оглавља и др. *e.g.* T. 1/3, 6–7 (?), T. 12/6–7, 10–11, 15–18, T. 13, ...). Осим тога, приметна је огромна несразмера у количини материјалних трагова са једне и друге територије – док се стиче утисак да је у областима мађарске прапостојбине истражен скроман број некропола са по неколико десетина гробова, у Карпатском басену је евидентиран велики број налазишта (Mesterházy 2013, 490). У том смислу, сразмерно је и веома мали узорак аналогних предмета из руско-украјинских степа који одговарају предметима на територији где настаје мађарска држава. Осврнућемо се на основне одлике раномађарске материјалне културе са налазишта у Војводини уз фокус на њихово разликовање од бјелобрдске грађе.

Мада се могућност поузданог етничког присписивања археолошких налаза данас доводи у сумњу, ипак је често заступљен став да се на основу погребних обичаја и ансамбала група налаза у затвореним контекстима може проценити етничко-културна припадност сахрана (*cf.* Pohl 1991, 47). Етничка атрибуција је лакша ако се ради о мигрантској материјалној култури које претходно није било на неком простору, као што је управо случај са Мађарима у Карпатској котлини. Нова материјална култура се од претходне често разликује на основу другачијих уметничко-занатских традиција и према предметима који задовољавају одређене функције каквих раније није било. Ипак, код нестратифицираних појединачних налаза (који не потичу из одговарајућих гробних ансамбала где се осликавају етноспецифичне погребне праксе) етничко опредељење је

сведено на минимум. Зато се и добар део овде разматраног узорка може проблематизовати у том смислу - питање је да ли су били у употреби код Мађара или и код припадника других популација.²⁰ Ово тим пре, што се све више испоставља да су поједини предмети који су иницијално везани за досељену популацију коришћени у дужем периоду, а са протоком времена повећава се могућност преношења традиција на локално становништво.

Материјална култура 10. века баштини византијске обрасце пре свега у орнаменталном стилу, који је обликован на традицијама медитеранског, орјенталног и античког наслеђа (Bóllók 2015a). Како су се области мађарске прапостојбине граничиле са зоном византијског зрачења дуж северне обале Црног мора, где је најзначајнија колонија била Херсонес на Криму, они су остварили чврсте контакте са Царством и пре приспевања у Карпатску котлину. Занимљив је један детаљ који говори о сусрету моравског епископа Методија са мађарским краљем (rex Ungarorum) у његовој резиденцији у доњем Подунављу, што наравно не значи да су тада мађарска племена и прихватила хришћанску веру (Moravcsik 1970, 38, 44–46; Makkai 1990b, 10).

Извор металних сировина Мађари су набављали у пљачкашким походима, узимањем данка и откупом заробљеника (Révész 2014, 87–90).²¹ Драгоцене предмете су претапали или их делимично инкорпорирали према укусу у сопствену материјалну културу. У мађарском златарству су осим уметничко-занатских струјања из Византије и са Истока у извесној мери присутне и идеје преузете из западноевропских области, на пример у домену хришћанске симболике.²² У орнаментици преовлађују биљни и геометријски мотиви, и нешто мање животињске представе, попут приказа птица и других животиња, док су људски прикази сразмерно ретки. Нова студијска изучавања раномађарског орнаменталног стила показују да су мотиви коришћени не само ради одређене симболичке позадине већ да би појачали вредност предмета и учинили га атрактивнијим. Са даљим продором западног хришћанства у 11. веку мења се визуелни изражај материјалне културе у Карпатском басену (Bollók 2012b, 229–234; Bollók 2015a, 584–585), што се осликава кроз репертоар налаза бјелобрдске групе.

²⁰ Антрополошке анализе хуманог остеоолошког материјала из некропола 10. и 11. века у Војводини нису могле да пруже одговарајуће податке о антрополошким типовима. На некрополу у Батајници то је било онемогућено услед изузетно лоше очуваности кранијалних делова скелета (Миладиновић-Радмиловић, Вуловић 2016, 182–183). Приликом анализе лобање из једног коњаничког гроба у Хинги утврђено да је реч о кромањонском типу (Димовски, Секереш 2012, 14–16).

²¹ Краљ северне Италије Беренгар Фурлански је 904. године Мађарима платио 375 kg сребра како би осигурао мир у земљи.

²² Такви предмети нису познати у репертоару налаза из Војводине. Најпознатији пример из Мађарске представља оплата коњаничке торбице са представом латинског крста и фантастичних животиња из Тисабездеда (Tiszabездéd) (Bóllók 2015a, 429–500).

Осим што су опонашали и обликовали стилске обрасце из окружења Мађари су користили западноевропске и византијске израђевине набављене пљачком. Неке предмете су вероватно набављали трговином или путем дипломатских поклона, мада о њима нема конкретних података. У гробљима прве половине 10. века присутни су предмети западне провенијенције као што су делови појасних гарнитура и украсно камење, нарочито геме (Bollók 2015b), а међу нумизматичким материјалом преовлађују ковања италијанских владара (Schulze 1984: *Карта 5, б*). Од византијских производа Мађари су нарочито ценили златне наушнице, прстење и новац, који су претежно заступљени у гробовима средине или друге половине 10. века (Lángo 2010b; Lángo 2012a).

Раномађарска оставштина садржи луксузне предмете или можда пре веома разноврсне. Израђевине се могу оценити као квалитетни производи према уметничко-занатском нивоу и стилском изразу. Претежно су рађени од сребра, често са позлатом која делимично прекрива предмет. Наспрам свеукупног броја познатих раномађарских ансамбала веома је мало предмета израђено од чистог злата, свега неколико десетина комада (Mesterházy 2013). Украси се израђују углавном техником тзв. танког ливења (*thin casting*), али се доста примењује и техника искуцавања, тј. пресовања. Запажена је уједначена техника израде јер се и скупочени предмети као и они који потичу из скромнијих гробних целина производе на исти начин. Раномађарско златарство не познаје луксузне технике филиграна и гранулације, које су особене за занатство Византије и Запада. Ретко је заступљено уметање драгог камења (Bollók 2012b; Bollók 2015a, 584).

Предмети раномађарске материјалне културе нису једнако заступљени на читавом простору Карпатске котлине. Уочене су извесне регионалне разлике. Чанад Балинт је издвојио групе предмета особене за горње Потисје, северне планинске пределе, Малу угарску равницу и јужну Угарску (којој по тој подели припада Војводина). У јужној Угарској је уочена масовна употреба ромбоидних украса оковратника, квадратних појасних аплика и украса коњске орме у виду розета, док недостају окуви луксузних торбица и неки елементи женског оглавља (Bálint 1991, 121–158). Други стручњак, Ервин Гал, такође је установио различиту појаву налаза, односно недостатак неких предмета у гробљима у Трансилванији познатих у Малој угарској равници. Претпоставка је да та појава указује на различите групе мађарских племена (Gáll 2010a, 294). Ипак, већина мађарских археолога је скептична у погледу постојања посебних племенских територија по досељавању (Takács 2010a, 55; Bálint 2010, 161).

На налазиштима у Војводини заступљени су украси оглавља, наушнице, украсни делови одеће (апликације и дводелни привесци), наруквице, прстење и сасвим ретко, метална декорација обуће и делови појасева. Тај материјал у највећој мери потиче из банатских некропола, из Раба, Банатског Аранђелова, Црне Баре, Јазова и Банатског Деспотовца (*кат бр. 47–48, 50, 52, 59*). У Бачкој је посебно значајна некропола у Станишићу, која је готово сасвим уништена, као и некрополе око Палићког и Лудошког језера. Установили смо да наша грађа има бројне аналогije у мађарским и румунским некрополама прецизније датованим у прве две трећине 10. века. Упоређивање је обављено пре свега са некрополама у Карошу (Karos-Eperjesszög) (Révész 1996a), Тисавашвари-Арањкerti (Tiszavasvári-Aranykerti) (Révész 2007), Харти (Harta) (Langó et al. 2016), Шиклау (рум. *Șiclău*, мађ. *Sikló*) на мађарско-румунској граници (Gáll, Mărginean 2015), као и са некрополама у Сегедину и околини (Szeged-Algyó; Szeged-Kiskundorozsma) (Kürti 1980; Lőrinczy, Türk 2011). Будући да је литература о раномађарској материјалној култури изузетно обимна у наредном тексту ћемо се осврнути на референтније студије и радове о појединим групама налаза.

У репертоару украса женске популације посебно препознатљиве елементе представљају разноврсно орнаментисани **кружни украси за огавље** (braid discs), најчешће израђени од искуцаног сребрног или бронзаног лима са делимичном позлатом. На њима су изведене праве уметничке представе митолошких животиња и биљака, уз комбинацију са геометријским формама, које у пуном светлу осликавају домете раномађарске занатске уметности. Један такав украс, истина нешто скромније и сведеније орнаментике, од бронзе и са траговима позлате, потиче из девастиране некрополе у Новом Кнежевцу (Fodor 1996d, 355: *кат. бр. 49/1; Т. 1/3*). Диск је по ободу украшен биљним мотивима, а у средишту се налази геометризована представа која се не може сасвим јасно растумачити. Реч је о ромбоидном пољу са конкавним ивицама који је украшен такавим орнаментом, у чијем се централном делу налази мањи ромб. Неки стручњаци сматрају да је реч о стилизованој представи сунца или пелте (Fodor 1996d, 355; Bóllök 2015a, 331–333). Са подручја Карпатске котлине је познато десетак кружних дискова сличне орнаментике (Bóllök 2015a, 332–333, 100–101. *kép*), а раније је наш предмет био погрешно тумачен као раноаварски оков коњске орме (Dimitrijević et al. 1962, 23, *sl. 2*).

Један кружни украс рађен техником ливења са проламањем са представом фантастичне животиње, из околине Вршца, мађарски стручњаци сврставају у групу раномађарских украса магијско-симболичког значења који су коришћени као декоративни

деталј на одећи или украс женског оглавља (Fodor 1980, 192–194, 2-3. ábra: *кат. бр. 66; T. 1/8*). У некрополама Карпатске котлине су бројни слични (али не и истоветни) примери, рађени промалањем, са донекле слично изведеним представама животиња. За разлику од вршачког комада углавном немају петље (*e.g.* Fodor 1996c, 188, fig. 7; Mesterházy 1996a, 244, fig. 1; Mesterházy 1996c, 347, fig. 1; Nepper 1996, 260, Fig. 7; Révész 1996b, 381, fig. 1; Bóllók 2015a, 109. kép). Кружни украси израђени техником проламања су иначе били широко распрострањени у номадским културама Закавказја у раном средњем веку; сматра се да су их преузели угро-фински народи у контакту са тамошњим популацијама и пренели у Европу. Коришћени су највише две до три генерације по насељавању у Панонију, односно до краја друге трећине 10. века (Dragotă, Nițoi 2012, 115–116, са литературом).

Иако нема ликовних извора који приказују изглед досељене мађарске популације велики узорак добро истражених гробова пружа могућност за реконструкцију њихове ношње и начина одевања (*T. 13/c*). Тако се у гробним целинама дискоидни украси најчешће затичу у пределу рамена или на грудима покојнице, што значи да су били прикачени о крајеве плетеница или на тракама које су висиле низ слепоочнице (Révész 2003, 341–342; *cf.* Csallány 1970, 280, Abb. 16; Langó, Siklósi 2013, 147, 7–8. kép; Langó et al. 2016, fig. 7). Интересантан је податак да су девојке сахрањиване најчешће са једним, а жене са два украсна диска (Dragotă, Nițoi 2012, 116).

Најједноставније украсно-функционалне предмете представљале су **каричице** од бронзане, сребрне или златне жице отворених и засечених крајева, ношене појединачно или у пару. Налазе се најчешће у гробовима жена и деце, али и гробовима мушкараца, било да се ради о обичним сахранама или сахранама са коњем, о чему управо сведоче примери са батајничке некрополе (Шпехар, Стругар Бевц 2016, 80–81, са литературом). Изгледа да су биле ношене уплетене у коси, у пределу слепоочница или су коришћене за причвршћивање плетеница (реконструкција: *T. 13/d*). Једина за сада позната златна карика потиче из раномађарске некрополе у Станишићу (*кат. бр. 3/3*). У Бочару су две каричице нађене у гробу мушкараца (гроб 7) који је сахрањен са стрелицама (*кат. бр. 54; T. 14/1–2*), док је у Јазову једна каричица откривена у женском гробу бр. 6 (*кат. бр. 52; T. 13/b.1*).²³

Саставни део женског оглавља представљале су раномађарске **наушнице са висећим украсима**, које су у ранијој литератури означаване као наушнице салтовског типа

²³ Расположиве реконструкције приказују жене и мушкарце са дугом косом везаном у плетенице и репове, али ваља подсетити на податак из латинских извора према коме су мађарски ратници практиковали бријање главе (Révész 2014, 39).

(Révész 1988). Оне имају јасно источноевропско порекло (Тјурк 2018, 424–425, Рис. 1/4–5). Рађене су од позлаћеног сребра, са дебљом кариком или плочицом у горњем делу за коју је прикачен штапићасти привезак са кугластим или овалним проширењима. Наушнице не представљају честе налазе на војвођанским локалитетима, мада се сразмерно ретко налазе наспрам других украсних предмета и у осталим деловима Паноније. Два примерка потичу из Банатског Аранђелова и Раба (Станојев 1989, кат. бр. 50, 521: *кат. бр. 47/гр. 1, кат. бр. 48/1; Т. 12/2–3*), а један представља део украсног комплета из Сурдука (*Т. 12/1*). Према Ласлу Ревесу наши примерци припадају трећем типу (тип С) старомађарских наушница које се временски опредељују до у другу или чак, трећу трећину 10. века, што значи да су остале у дужој употреби (Révész 1988, 149, 3, 5. кёр). За ову врсту накита, својствену пре свега номадским културама источне Европе, установљено је да се не јавља у гробљима „обичног“ становништва (бјелобрдске-мешовите некрополе).

У гробовима се понекад налазе и византијске лунуласте наушнице израђене у филиграну и гранулацији (*Т. 32/2–3*), о којима ће бити још речи.

Раномађарском репертоару налаза припадају *огрлице* сачињене од разнобојних стаклених перли са тзв. окцима и перфорираних каури пужева, попут примера из Раба и Новог Милошева (Станојев 1989, кат. бр. 233, 349, 357, 520: *кат. бр. 47/гр. 3 и 4, кат. бр. 55/гр. 2 и 5*). Највише каури пужића је откривено у гробу 5 некрополу у Јазову - њих 13. Они су били распоређени са обе стране груди покојнице, заједно са металним апликама, у положају који би пре указивао на то да су ношене пришивене за одећу, него у виду ниске око врата (*кат. бр. 52; Т. 13а/5*).

Употреба каури пужића (*cypraeidae cowrie*) чија су станишта у Индијском океану и Црвеном мору траје од праисторијских култура до у позни средњи век и ново доба, широм евроазијског простора, тако да се може сматрати феноменом широких размера. Њихова релативно честа појава у гробљима Панонске низије, не само у онима која се могу повезати са раним Мађарима него и у каснијим некрополама, упућују на активну међурегионалну трговину са далеким областима. Резултати проучавања показују су каури пужеви у Панонију стизали из области Поволшких Бугара (ушће Каме у Волгу у Русији) који су били у тешњем контакту са Арапским калифатом где се налазе изворишта ове врсте. Бугари су, дакле, били трговачки посредници преко којих су и Мађари набављали производе са Блиског Истока. Осим каури пужева, на источноевропске просторе је стизао арапски новац, полудраго камење и друго (Kovács, L. 2008, 125–128). Уз украсну и

статусну улогу сматра се да су каури шкољке поседовале и својство амајлија (Kovács, L. 2008, 122–125).

На огрлицама и ланчићима жене су носиле **срцолико-листолике привеске**, рађене техником пресовања, који у средишњем делу имају благо бадемасто испупчење или су каткад украшени урезаним вегетабилним орнаментима. Имају петље за качење. Припадају скупини карактеристичних облика источног накита; најранији предлошци из области између Каме и Урала се датују у другу половину 8. и у рани 9. век. На новонасељеном подручју у највећем су броју налажени у Словачкој и горњем Потисју (Тоџић 1968, Taf. XV/1, Taf. XIX/20–21; Демо 1983, 275–276, са литературом).

Неколико привезака потиче са локалитета у Банатском Аранђелову, Бочару и Руском Крстуру (Станојев 1989, кат. бр. 60, 68–69, 176, 543: *кат. бр. 19/1, кат. бр. 48/3, кат. бр. 54/1/a; Т. 1/1–2, Т. 14/11*). Два привеска чине саставни део скорије објављеног украсног комплета за главу и груди из Сурдука, који је у Археолошки музеј у Загребу стигао као откуп почетком 20. века (Демо 2012, 81–94, sl. 1, Т. 1). Овај раномађарски украсни комплет, у литератури познат као тип Варполта према једном налазу из Мађарске (Pegémi 1987, 121–122, III. tábla), сачињен је од споменуте наушнице са ливеним штапићастим привеском и каричастог ланца са два обешена крупна листолика привеска (*кат. бр. 83; Т. 12/1*). Према Жељку Дему налаз из Сурдука припадати трећој четвртини 10. столећа, односно завршној фази Хампелове IVа раномађарске групе и фазе II према Метхилд Шулце-Дерлам (Демо 2012, 94, нар. 93). Сличан декоративни комплет, мада доста лошијег стања, откривен је на средњовековној некрополи у Птују где доминирају налази бјелобрдског обележја (Когошес 1947, 12, sl. 5). Птујски налаз јасно илуструје продужену употребу раномађарских предмета у периферним деловима Карпатске котлине.

Обично се сматра да је срцолико-листолика форма раномађарских привезака представљала полазиште за настанак **дводелних срцоликих привезака** који су ношени зашивени на порубима хаљине или оковратнику (*Т. 29/1–14; реконструкција: Т. 13/d*). Додаје се нови елемент, односно један део у облику конвексно испупчене плочице са алкама за причвршћивање на подлогу. Те су плочице најчешће украшене концентричним кружницама и псеудогранулама, а у доњем делу имају ушицу помоћу које се причвршћивао срцолико-листолики наставак са тролисним или капљичастим завршетком на крају. На тим, доњим, елементима се углавном налазе шематизоване представе животињских глава и ређе биљних мотива. Неки комади имају мање отворе, односно рађени су техником ливења са проламањем.

Примерцима оквирног датовања у друге две трећине 10. века могли би се приписати сетови дводелних привезака из Банатског Аранђелова, Јазова, Црне Баре и Вршца (Станојев 1989, кат. бр. 49, 218–219, 237, 243–245, 703–707; Fodor 1996е, 358: *кат. бр. 48/5, кат. бр. 50/1, кат. бр. 52/гр. 5, кат. бр. 67*). Они имају или проломљени доњи део (*Т. 12/7, Т. 13/a.1, Т. 29/2–3*), или се на њима налази мотив сачињен од два кружна поља између којих је такође мањи отвор (*Т. Т. 12/6, Т. 29/5*), док на некима доња срцолика плочица носи мотив који би се најпре могао протумачити као предимензиониране совине очи (*Т. 1/7, Т. 16/1–5, Т. 29/4, 6*). Сви комади имају бројне паралеле у типологији Чанада Балинта (Bálint 1991, 123–133, Taf. XXXIX/6, 10, XL/24; XLI/5, XLII/5). Из девастиране некрополе у Трешњевцу очували су се само горњи делови позлаћених привезака чији целокупан изглед није могуће реконструисати (Станојев 1989, кат. бр. 634: *кат. бр. 39/1; Т. 2/9*).

Дводелни срцолики привесци почињу масовно да се користе једну до две генерације након досељавања Мађара, приближно од друге четвртине 10. века (Giesler 1981, 89–90, Taf. 53/C; Ота 2015, 141, са литературом). Чињеница је да их у таквом облику нема на просторима које су Мађари насељавали пре доласка у Карпатску котлину (Demo 1983, 278). Према Метхилд Шулце-Дерлам мода ношења бројних украса на оковратнику и грудима међу Мађарима представља опонашање византијских луксузних огрлица са висећим привесцима, које су радо ношене и у отонском периоду на подручју германских земаља. То су биле масивне огрлице са низовима ланчића украшеним драгим камењем или секундарно искоришћеним античким гемама и камејама, чија су лежишта листолико-срцоликог облика као код дводелних привезака (Schulze-Dörrlamm 1989, 415–419, Abb. 2; cf. Lightbown 1992, 414, Pl. 8; Григоров 2007, Обр. 135–136).

Наведено тумачење је углавном прихваћено и међу другим стручњацима (Demo 2009, 535, пар. 557; 626), али би га у будућности требало подробније испитати, као и само порекло узора дводелних украса.²⁴ У том смислу, вреди истаћи да је у 10. веку на византијском Балкану било практиковано украшавање одеће са донекле сличним формама привезака, који су за сада слабо археолошки документовани. Наведимо пример дводелних лимених привезака из Биљана Доњих и Бискупије у Далмацији који су сачињени од кружне плочице и бадемастог висећег дела спојеног жичаном алком (Petřinec 2009, 250–253, Sl. 132; Petřinec 2014, 81–86). Осим тога, на западном и средњем Балкану познате су масивне огрлице са бадемастим композитним елементима. У неким областима Русије

²⁴ О пореклу облика дводелних срцоликих украса биће још речи на стр. 269–271.

током 10. и 11. века коришћени су крупни кружни медаљони распоређени у један или два низа на оковратнику, често у комбинацији са лунуластим украсима (Жилина 2010, Рис. 2/4, 7, 9, Рис. 5/2–6, Рис. 8/2–7). Међутим, и овде се може говорити о једној начелној сличности јер су дводелни привесци из Карпатске котлине били пришивани на одећу, а нису коришћени у функцији огрлице.

Осим што су украшавали одећу дводелни привесци су коришћени и за украс главе, пришивени за траке преко чела, како показују налази затечени на лобањи. Такви примери су малобројнији (Bálint 1991, 69, Taf. 21).

У раној етапи су прављени од сребра и са делимичном позлатом, а касније се израђују од бронзе или лошијег сребра. Најбројнија појава дводелних привезака из ранонађарских контекста бележи се у средњем Потисју и Подунављу, северно од Будимпеште (Giesler 1981, Taf. 50/1; Bálint 1991, Abb. 36). Код ових примерака је горњи део различито обликован, односно имају кружну, ромбоидну или четвороугаону плочицу (стиче се утисак да позније, бјелобрдске привеске, одликује кружно обликован горњи део). Главну типолошку особеност пак представља начин на који је причвршћен доњи део привеска. Постоји могућност да ранији примерци имају пречку - танки хоризонтални носач - док се код нешто млађих јављају праве кружне петље (Demo 1983, 276).

Посебну групу украса, сличну претходној, представљају дводелни украси који су масивнији у односу на остале дводелне привеске. Они су богато декорисани; са рељефним горњим плочицама најчешће у виду ромба или квадрата, док се на доњем, срцолико обликованом елементу налази отвор изведен техником проламања (Bálint 1991, 132, 136, Taf. XLV–XLVI). Такви су украси откривени у Банатском Деспотовцу (Станојев 1989, кат. бр. 1–2: *кат. бр. 59/2; Т. 17/11–12, Т. 29/1*) и у гробу 7 у Јазову, где су очуване само горње плочице (Станојев 1989, кат. бр. 246–249: *кат. бр. 52*).

Поред описаних, у ранонађарским гробовима се проналазе друге врсте, једноделних, **апликација за одећу**, различитих облика и величина, које су најчешће израђене од сребрног позлаћеног лима отиснутог матрицом. Могу бити кружног, квадратног и ромбоидног облика, са калотастим испупчењима или украсом у виду розета. У неколико гробова у Јазову документоване су *in situ* (Станојев 1989, кат. бр. 236, 238, 241, 256–265: *кат. бр. 52/гр. 5, 6 и 9; Т. 13/а. 2–4, Т. 13/б.2*), као и у једном гробу на локалитету Кикинда - ПК Банат-товилиште (Станојев 1989, кат. бр. 271–274: *кат. бр. 53; Т. 17/16–19*). Више разноврсних аплика потиче са девастиране некрополе у Банатском Аранђелову (Станојев 1989, кат. бр. 40–44, 48, 58–59, 61, 63–64, 72: *кат. бр. 48/4; Т. 12/11*,

13, 15–17). Најјужнији налази аплика за одећу су из недокументованог гроба са некрополе Војка-Хумка. Нађена су четири иста примерка који су највероватније чинили део једног украсног сета (*кат. бр. 87/1; Т. 23а/6*). Аналогије за украсне детаље одеће су многобројне, а потичу са раније споменутих некропола у Карошу, Тисавашвари-Арањкерти и Харти (*e.g. Révész 1996a; Révész 2007; Langó et al. 2016*) и др. Судаћи по распореду налаза у гробовима утврђено је да су ромбоидне апликае ношене на оковратнику кошуље, а крупније кружне апликације биле су распоређене у уздужним низовима на порубима прслука дугих рукава - кафтана (*Т. 13/а, б* и реконструкције: *Т. 13/с, д*). Ромбоидне апликације се најчешће датују у прве две трећине 10. века, мада је утврђено да се у секундарној употреби јављају и у контекстима 11. столећа (Gáll, Mărginean 2015, 278–280).

Јединствен налаз на нашем простору јесте матрица за израду украсних аплика у виду розете са локалитета Булдожер у Земуну, тим пре што су налази који указују на златарску производњу у периоду 10. века изузетно ретки у Карпатској котлини (Бајаловић-Хаци-Пешић 1984, кат. бр. 691, LXIV/1; Bálint 1991, 261, Abb. 26: *кат. бр. 91; Т. 26/3*). Овај комад свакако не мора да представља директан податак о производњи украсних аплика у источном Срему већ је ту могао доспети на разне начине. Одговарајућа аплика настала у слично резаном калупу нађена је, примера ради, у Руском Крстуру (Станојев 1989, кат бр. 542: *кат. бр. 19/1; Т. 2/5*).

Украшавање одела сетовима различитих аплика није практиковано у истовременим културама мађарског окружења, али се ипак могу наћи извесне паралеле, пре свега у византијском материјалу луксузне израде. Златне квадратне плочице украшене флоралним мотивима, сличне неким раномађарским украсима, посведочене су у оставама драгоцености бугарског племства у Великом Преславу. Због околности да нису нађене у гробним целинама остаје непознато да ли су чиниле украс одеће или можда појаса и оглавља (Daim ed. 2012, 316–317, Kat. XI. 27–29).²⁵

На одећи су ношена **бронзана дугмад** печуркастог облика и издужене петље, која се чешће јављају у гробовима из каснијих одсека 10. века. Понекад се на раномађарским некрополама затичу и крупна дугмад великоморавског типа, од племенитих метала, попут примерка непознатих услова открића из Трешњевца (*кат. бр. 38; Т. 32/1*). У литератури се трешњевачко позлаћено дугме са филигранским украсом интерпретира као предмет који

²⁵ Златне апликације (укупно 36 комада) чине део преславског блага нађеног 1978. године, које је бројало око 150 комада византијског накита и украса израђеног од злата, сребра, драгог камења и емајла. На основу налаза новчића Константина VII и Романа II (945–959) похрањивање оставе је доведено у везу са немирним догађајима приликом руско-византијског освајања Бугарске кајем шездесетих и почетком седамдесетих година 10. века (Daim ed. 2012, 316).

припада хоризонту доласка Мађара (Bálint 1991, 259, Abb. 49, 3). Претпоставка је да овакви комади представљају заплењене драгоцености моравских Словена и да их досељеници нису користили у својој првобитној функцији (*e.g.* Schulze 1984, 498, Abb. 27). Ипак, изван одговарајућег контекста не треба их нужно везати за Мађаре већ можда и за (расељене) становнике из Велике Моравске, међурегионалну трговину и сл. Најјужнији налаз представља примерак нађен у гробу 41 на некрополи Багруша у Петошевцима у Босни (Žeravica 1986, 138, T. IV/2; *cf.* Tomičić 2010, 134). Мање је познато стручној јавности сребрно позлаћено дугме великоморавског стила са розетама, које такође потиче са рубног, севернобалканског простора. Оно је нађено на простору античке Ледерате на десној обали Дунава (Цуњак, Јовановић 2014, 162–163, 174, кат. 21).

Репертоар раномађарских *наруквица* најбоље је представљен налазима из Банатског Аранђелова, Јазова и Бочара (Станојев 1989, кат. бр. 34–35, 38–39, 65–66, 167, 183–184, 234–235: *кат. бр. 48/7–10, кат. бр. 52/гр. 5 и кат. бр. 54/гр. 6 и 1/с*). Једну врсту чине сребрне и бронзане тракасте наруквице овално проширених крајева у којима се понекад налази лежиште за украс (*T. 12/19–20, T. 13/a.7, T. 30/1*). Ова врста представља наслеђе донесено из мађарске прапостојбине (Тюрк 2018, 424–425, Рис. 1/8). Луксузни примери лимених наруквица са уметцима за стакло или драги камен, које могу бити и позлаћене, ипак нису толико честе на некрополама у Панонији. Неколико их је евидентирано у Словачкој (Тоџић 1968, Taf. IX/1–2, Taf. LIX/7–9). Оне потичу, примера ради, из богатог женског гроба у Хевесу (Heves) у мађарском Потисју (Révész 1996c, 393, fig. 4) и из девастираног женског гроба у Саркад-Пекешвару (Sarkad-Peckesvár) са југоисточне мађарске границе (Mesterházy 1996g, 374–375, figs. 3–4).

Другој врсти наруквица припадају масивније бронзане наруквице од уплетених жица, са удвојеним овалним или кружним петљама на крајевима (*T. 14/14, T. 30/4*), које су раније такође сматране источним елементом (Váňa 1954, 65). Ипак, источноевропско порекло ових предмета није сасвим јасно утврђено. Ово тим пре јер новија истраживања упућују на њихово нешто позније датовање, око средине 10. века, и морфолошку сличност са познијим бјелобрдским уплетеним наруквицама са петљом и кукицом за затварање (Dragotă 2015, 257–258). Констатовано је и да се наруквице са удвојеним петљама чешће јављају у Словачкој и Мађарској, него у Трансилванији и јужним деловима Паноније.

Трећу групу представљају једноставне наруквице пуног пресека, отворених и стањених крајева, које су ретко украшене партијама попречних уреза (*T. 13/a. 6, T. 14/8,*

10, T. 30/7). Иста врста наруквица се користи и касније у гробљима са бјелобрдским материјалом.

Интересантно је да су досељени Мађари користили само једну врсту *прстења*. У питању је крупно прстење са касетом уоквиреном са четири симетрично распоређена испуста („дугмета“), у коју је уметнуто стакло или украсни камен (four-knobbed rings). Ово прстење има јасно источноевропско порекло и представља један од најпрепознатљивијих елемената донетих из црноморских области у Панонску низију (Türk 2012a, 11–12, Abb. 3/1; Тјурк 2018, 424–425, Рис. 1/7). Будући да се најбројнији предлошци налазе на подручју салтовско-мајацке културе у понтским степама између Дњепра и Дона често се у литератури назива прстењем „салтовског типа“ (Mesterházy 2013; Horváth 2005; Чернышенко 2015). Међутим, оно је заступљено у много ширим ареалима источне Европе - од горње Волге и средњег Урала, преко средње Украјине до источног Закарпатја и Молдавије (e.g. Halikova 1976, figs. 4/9, 5/26, 7/13, 8/29; Комар 2011, 56–68, Рис. 12/10; Рјабцева, Рабинович 2014, 266, Рис. 4/13–14; 276).

У гробљима Панонске низије евидентиран је солидан узорак од неколико десетина прстења са круном, при чему је већина израђена од сребра, док су златни комади ретки (Horváth 2005). Запажено је да се подједнако налазе у гробовима мушке и женске популације. Појава масивнијег, златног прстења, карактеристична је пре свега за сахране мађарске војничке елите, па би се могло претпоставити да је оно имало извесну симболичко-статусну функцију (Révész 1996a, 111–112, 78. táb/2; Révész 2003, 341; Horváth 2005, 148). У том смислу је значајан један примерак из Војводине који представља и најјужнији налаз ове врсте.

На девастираној некрополи у Станишићу код Сомбора откривен је златан прстен чија је глава украшена секундарно употребљеном гемом од карнеола са урезаном шематизованом представом лава (*кат. бр. 3/1; Т. 1/5*). Масивност прстена и ширина алке, као и скупоценост предмета и представа на њему, указивали би на мушког власника, припадника ондашње војничке аристократије.²⁶ Нашем налазу је сличан прстен из ратничког гроба на некрополи Сеређ-Мачеди домбок у југозападној Словачкој (*мађ. Szered-Mácsédi dombok; слов. Sered'*) који је украшен гемом са приказом царице Фаустине. Датује се у рани 10. век (Točík 1968, 48, Taf. XXXVIII/7, 19, LV/17; Bollók 2015a, 96, fig. 7/1).²⁷ Други

²⁶ Публикацију налаза припремају потписница овог рада и Викторија Узелац (Градски музеј Сомбор).

²⁷ У студијама новијег датума исказана је претпоставка према којој геме и камеје коришћене за декорацију раномађарских предмета потичу са луксузних каролиншких израђевина присвојених у ратним експедицијама на Западу (Bollók 2015b). Не треба искључити ни другу могућност, да су набављане на

територијално близак примерак прстена са круном, такође од злата, али без очуваног уметка, потиче са потеза Неђхаломдиле на српско-мађарској граници. Данас се чува у Националном музеју у Будимпешти (Mesterházy 1996d, 353: *кат. бр. 31*).

Уз наведено луксузно прстење познати су скромнији комади, израђени од сребра, са круном која обликом подсећа на четворолатични цвет у чијем је средишту украсни камен. Потичу из Трешњевца и Банатског Аранђелова (Станојев 1989, *кат. бр. 56, 635: кат. бр. 39/3, кат. бр. 48/11; Т. 2/10, Т. 12/8*). Слично прстење, датовано око средине или у трећу четвртину 10. века, откривено је, примера ради, на некрополи Лијева Бара код Вуковара (Demo 2009, 530, *sl. 43a/3.5; gr. 347*) и некрополи Тертел Деметер тања (Törtel-Demeter tanya) у Мађарској (Mesterházy 1996e, 356, *fig. 1*). Прстен са Лијеве Баре је нађен у средишту некрополе са гробовима у којима се налазила ратничка опрема, који су и најранијег датовања.

На крају прегледа украсних израђевина који се у најужем смислу могу везати за Мађаре, треба споменути и *металне делове обуће* (чизама). Према најновијим студијама овакви украси су искључиво били везани за женску популацију (Polónyi 2017). Налажени су у гробовима у пределу стопала на основу чега је поуздано утврђена њихова функција. Веома су разноврсни и често израђени од скупоценог материјала. На нашим локалитетима се јављају изузетно ретко. Заправо, издвојили смо тек један сигуран украс обуће из Банатског Аранђелова израђен од бронзе (Kovács, L. 1992, 41, 4. *kép/25; кат. бр. 48/13; Т. 12/10*). Овај примерак има блиске аналогije у одговарајућим типологијама које се датују оквирно у 10. век (*e.g.* Csallány 1970, 269, Т. XLII; Polónyi 2017, *fig. 5/6*). Интересантно је да се манир украшавања обуће код богатијих жена јавља и међу неким другим номадским групама на Истоку, попут турских Огуза, Печењега и фино-угарских група у области Волге (Polónyi 2017, 39).

Када је реч о препознатљивим предметима материјалне културе из гробова мушке популације, на првом месту треба споменути *појас*, који је представљао одлику војног знамења и својеврсну инсигнију. Појас је симболизовао просперитет и виши социјални статус корисника, како сведочи низ примера на некрополама Карпатског басена; украсни окови појасева налажени су у гробовима племенске и кланске аристократије заједно са војним знамењима као што су богато украшене сабље (Révész, Nepper 1996, 48–49; Révész 2003, 341). Раномађарски појас се састојао од низа, најчешће срцолико или листолико

локалном терену, односно да су их занатлије налазиле међу глиптичким материјалом римских панонских градова (Gesztelyi 2011, 257).

обликованих, аплика украшених мотивом разгранате палмете. Овај мотив је настао као реакција номадских група на прихватање уметности медитеранског света и Блиског Истока (Bóllók 2015a, 585–586).

Мода ношења појасева декорисаних срцоликим и листоликим апликама успоставља се током 8–9. века у областима централне Азије, јужног Урала и северних обала Црног мора (e.g. Плетнева 1967, 161–164; Мажитов 1981, 80, Рис. 55; Грудочко, Боталов 2013, 128–138). Од последњих деценија 9. века и током наредног столећа се шири на читавом простору источне и дела централне Европе, све до Скандинавије, доњег Подунавља и других области које је обухватала ранобугарска држава (e.g. Schulze-Dörrlamm 1991; Eniosova, Murashova 1999; Плетњов, Павлова 2000, 98–114; Muraševa 2006; Рябцева 2013, 172–173; Langó 2014). Због изузетне стилске сличности примерака из мађарског и бугарског културног круга (cf. Langó, Patay-Horvát 2016) понекад је тешко утврдити прецизније радионичко порекло налаза, нарочито у областима које су биле под директним утицајем обе сфере, као што је случај са јужном Војводином и српским Подунављем.

Појасне апликације су најчешће израђене од сребра са делимичном позлатом. Уз квадратне позлађене апликае из Апатина, са мотивом волута, данас у Мађарском националном музеју у Будимпешти (Mesterházy 1996b, 299: *кат. бр. 15; Т. 1/6*), најлуксузнији примери срцоликних аплика потичу из Станишића. За сада представљају ретке примере из Војводине. Оне су специфичне и по томе што позлата прекрива целу површину (Радишић, Узелац 2018: *кат. бр. 3/2; Т. 1/4*). Судаћи по орнаменталној композицији а само делимично и према облику, станишићким налазима веома су сличне срцолике апликае појасне гарнитуре из гроба 52 познате некрополе у Карошу (Karos-Eperjesszög II) где су сахрањивани припадници високог мађарског staleжа (Révész 1996a, 111–112, 79. *táb*). Реч је о једној од најчешће коментарисаних раномађарских сахрана, будући да садржи најрепрезентативније предмете ондашње материјалне културе, попут раскошне сабље и оплате тоболца, окова коњаничке торбице, коњске орме, накита и другог.

Престанак употребе појасева као амблемских обележја исказивања статуса доводи се у везу са променама након обустављања пљачкашких похода по Европи, када се Мађари коначно окрећу консолидацији државе и кад се мења њихова изразито ратничка култура (Révész 2006, 120). Како је већ споменуто, и посебан декоративни стил са доминантним палметиним мотивом нестаје у слично време. Свакако треба рачунати са постепеним одумирањем моде и продуженом употребом појединих делова појасева,

можда и као секундарно употребљених комада. Према новијим истраживањима неки се датују до у прве деценије 11. века (Langó, Patay-Horvát 2016). И поред тога што се приписују познијем раздобљу, чињеница је да се апликае и други делови појасева ретко затичу у бјелобрдским гробљима, где се пак местимично појављују узенгије, стрељачка опрема, као и поједине друге врсте раномађарских украса. Питање је да ли су те елементе прихватиле локалне популације или су они и у каснијем периоду у употреби код становништва мађарског порекла, можда сахрањених на заједничким гробљима. Археологија у том домену не може дати ни приближно поуздан одговор без генетских испитивања, која би могла да покажу колики је проценат домаће, односно досеље компоненте на некој некрополи.²⁸

Појасне апликације су евидентирание на свега неколико локалитета у Војводини (Radičević, Špehar 2015, 151, fig. 1; Радичевић, Шпехар 2015, 48, карта 1). Одраније су познате срцолике апликае од позлаћене бронзе из коњаничког гроба у Дорослову, датованом око средине или у другу половину 10. столећа. Три апликае су биле нађене заједно са појасном копчом у пределу карлице покојника. Због лоше очуваности преостао је само један комад који се илуструје у литератури (Fodor 1981, 152, 2. kép/3: *кат. бр. 17/2; Т. 2/3*). Дводелна изједна ливена копча из Дорослова (*кат. бр. 17/1; Т. 2/2*) припада Ревесовом А типу копчи (Révész 1987, 270, Abb. 6/1), односно тзв. типу Кецељ према систематизацији Шулице-Дерлам (Schulze-Dörrlam 1991, 382–385, Abb. 6; *cf.* Fodor 1996f, 324, Fig. 3). Оне су релативно бројне у материјалу бугарско-византијског Балкана и Карпатске котлине, а датују се у читаво раздобље 10–11. века. Примећено је да се у Карпатској котлини копче налазе како у гробовима богатијих ратника тако и у гробовима „обичног“ становништва. Једна слична копча дорословском примерку откривена је у гробу 61 некрополе у Верушићу код Суботице која припада пуном 11. столећу (Szekeres, Szekeres 1996, 37–38, Т. XXXI/7).

Карактеристичне срцолике апликае за појас су документоване и на некрополи Велика хумка у Батајници чије је датовање у оквирима друге половине, или вероватније краја 10. века и прве половине наредног столећа. Два позлаћена бронзана комада са веома стилизованом флоралном орнаментиком, у виду обичних уреза, су нађена у гробу 51, на грудима, односно у пределу левог лакта покојника. Аутори публикације нису подробније

²⁸ Речит пример је локалитет Верш-Папкерт са некрополама касноаварског, каролиншког и раномађарског периода, где је путем серолошких истраживања посведочено дуготрајно сахрањивање генетски сродних популација на истом месту. Тамо је утврђено да гробови са материјалом раномађарских карактеристика припадају потомцима касноаварских популација (Költő et al. 2014, 381).

размотрили питање функције ових металних украса (Шпехар, Стругар Бевц 2016, 77, сл. 7. 2, Т. VI: *кат. бр. 88; Т. 22/зр. 51/3–4, Т. 26/1–2*). На основу самог положаја дало би се претпоставити да су апликације секундарно употребљене као украси на одећи или су чиниле гробни прилог, а не да чине део појаса. У прилог првим двама претпоставкама сведочи чињеница да у гробу 51 нису откривени други елементи појаса.²⁹ Једна масивнија гвоздена копча нађена је уз делове тоболца што значи да је чинила његов саставни део, тј. није представљала појасну копчу (*contra*: Шпехар, Стругар Бевц 2016, 76). У сваком случају правилно је истакнуто да батајничке аплике имају идентичне паралеле у некрополама 10–11. век југозападне Словачке, што указује на њихово северно порекло (Шпехар, Стругар Бевц 2016, 78, са литературом).

Три срцолике аплике од позлаћене бронзе са нејасном орнаментиком услед лоше очуваности, које су протумачене као елементи појаса, потичу из девастиране некрополе у Банатском Аранђелову. Оне имају накнадне перфорације (Kovács, L. 1992, 11. *kép/136–138; кат. бр. 48/12; Т. 12/14*). Малобројни комади из околине Панчева, Нових Бановаца и Земуна су без познатих околности открића (Radičević, Špehar 2015, 155–156, *fig. 1/20, 24, 26, 34; Радичевић, Шпехар 2015, 50–51*). Бронзана срцолика аплика декорисана палметом из панчевачке околине (*кат. бр. 72; Т. 16/21*) има блиску аналогију у материјалу некрополе 10. века у Кишкунмајши (Kiskunmajsa-Ipari hegy) са југоистока Мађарске (Balogh 2003, 287, 3. *kép/2*).

Из ареала Нових Бановаца познате су још три аплике од којих две припадају срцолико-листоликом типу (Станојев 1989, *кат. бр. 311, 313; кат. бр. 86/1; Т. 26/8–9*). Ове аплике имају бројније паралеле у бугарским типологијама (Плетњов, Павлова 2000, 182–183, Т. XLII/735–740, Т. XLIII/755–759, 762; типови CXIV. 1, 4–5 и CXIV.7), али нису непознате ни у Карпатској котлини. Примерку са вишечланом разгранатом палметом (*Т. 26/9*) веома наликују нешто шири појасни окови једне, у целости очуване, појасне гарнитуре из Кецеља (Kecel-Vádéi dűld) (Fodor 1996f, 324, *Figs. Figs. 2–3*). Аплики из Нових Бановаца одговарају и примерци из насеља у Мачванској Митровици (*Т. 26/10–12*) (Minić 1980, 55–56, Т. XVIII/5–7, Т. XXVIII/ 2–4; *cf.* Радишић 2015а, 29, са литературом). Три различите аплике и један језичак из Земуна, украшени мање или више стилизованим палметама и волутама (*кат. бр. 90; Т. 26/4–7*), могу се упоредити са налазима из Бугарске (Плетњов, Павлова 2000, Т. XXXIV/609–610, Т. XXXV/611–613; типови CXII. 4–6). Осим

²⁹ Ипак, ни такву могућност не треба сасвим искључити јер су на карлици покојника била два предмета (један бронзани, а други гвоздени) непознате намене, који су изгубљени.

тога, у широј околини Београда уз десну обалу Дунава нађено је више срцоликих аплика истог стила (*T. 26/15–27*) о којима ће бити више речи у петом поглављу (*5.1.*).

Посебне елементе ратничке појасне опреме представљају **кружни разводници** са троугаоним пољем и три пречаге (*T. 26/13–14*). Служили су за причвршћивање помоћних каишева за тоболац са стрелама, који је висио обешен о појасу. Судаћи по примерима из затворених гробних целина најчешће је коришћено по неколико комада (*e.g. Révész 1996a, 28. táb, 29. táb/7–9*). Познати су неукрашени разводници са глатким средишњим пољем и они декорисани тачкастим орнаментима и стилизованим биљним мотивима (*Nepper 1996, 261, Fig. 12; 273, Fig. 40; Horváth, A. 1996, 328–329, Fig. 2*). Понегде су ови предмети опредељени као фалере, тј. разводници за узде и каишеве коњске орме (Шпехар, Стругар Бевц 2016, 92), мада се они не проналазе у класичним сетовима коњске и коњаничке опреме уз скелет коња (узенгије, жвале, пређице, розете и копче орме). И ови елементи појасне опреме, попут срцоликих аплика, могу се приписати наслеђу источноевропског културног круга. У многобројним варијантама се налазе на просторима од Урала до Новгорода, међу опремом номадских група и источних Словена. Датују у раздобље 10. и 11. столећа (Приймак 2011).

Гробни налази кружних разводника потичу из гроба 8 батајничке некрополе. Нађена су три примерка украшена мотивом концентричних кругова у средишњем пољу, у веома занимљивом положају - наиме, били су поређани на грудима покојника у једном хоризонталном реду (Шпехар, Стругар Бевц 2016, 22, сл. 5.3; 92, сл. 7.11: *кат. бр. 88: T. 20/гр. 8/2*). Поставља се питање њихове функције, односно да ли представљају (секундарно искоришћене?³⁰) функционалне и/или украсне предмете на одећи или су евентуално чинили гробн прилог. Колико нам је познато, овакав распоред кружних разводника је једини за сада забележен пример у гробљима Панонске низије. Фрагментован кружни разводник чинио је инвентар једног богатог женског гроба у Матичану на Косову (*T. 77/4*). Из околине Београда потичу још два случајна налаза са украшеним средишњим пољем и преградама (*T. 26/13–14*).

Напоследку, велику групу предмета у гробљима раномађарског хоризонта чини **наоружање**, коме припадају сабља, коштане оплате лука, тоболци и врхови стрела ромбоидног или делтоидног облика. Реч је о наоружању типично номадског порекла. У гробовима највише племенске елите прилагана је **сабља**. На нашем простору је нађена само једна у околини Суботице, на локалитету Мали Песак-Хумка, али је у међувремену

³⁰ У гробу 8 су документовани гвоздени делови тоболца поред десне ноге покојника.

изгубљена (Válint 1991, 234; Риц 1979, 33: *кат. бр. 35*). Највећа концентрација раномађарских сабљи утврђена је у богатије опремљеним гробовима горњег Потисја. Обично имају раскошно декорисан рукохват и каније, попут примерка из Кароша у Мађарској и Гнадендорфа у Аустрији (Révész, Nepper 1996, 46–47; Tobias 2006, Kat. Nr. 23–31, Taf. I, IV–VII; Révész 2006, Taf. IX, X, XII).

Раномађарски рефлексни лук се састоји од три пара коштаних плочица распоређених на крајевима и рукохвату лука, са мрежастим урезима на крајевима. У питању је најзаступљенија врста, тзв. латерални тип оплате, чија је карактеристика да су плочице лучно повијене према урезу за напињање и равномерно су сужене на врху (Demo 2005, 79–80; Bíró, A. 2014, 523–524, fig. 1/1). Рефлексни лукови су коришћени током 10. и раног 11. века, с тим да је њихова појава можда и нешто израженија у каснијим одсечцима овог раздобља. Најбоље су очуване оплате из Матејског Брода (Веселиновић 1953, 114, сл. 12; Станојев 1989, кат. бр. 333: *кат. бр. 56; Т. 15/1*). У гробу 32 из Ранчева су очуване три плочице (*кат. бр. 7; Т. 5/2–4*), а примери из Богојева (Станојев 1989, 25: *кат. бр. 18/гр.25*) и Батајнице (Шпехар, Стругар Бевц 2016, 89, Т. VII/1, X/1: *кат. бр. 88; Т. 22/гр. 51/1, Т. 23/гр. 95/1*) су фрагментовани или изгубљени. Из Дорослова потиче само једна, средишња, оплата (Fodor 1981, 149, 2. kép/1: *кат. бр. 17; Т. 2/1*).

Уз коштане плочице рефлексног лука у гробовима се редовно затичу други делови стрељачке опреме, а то су гвоздене оплате **тоболаца и стрелице**. Тоболац је обично био приложен са једне стране покојника, подужно поред ноге, док се са друге стране налазио лук. Ређи су примери да су лук и тоболац били постављени преко руке и дела груди покојника. Фрагментовани делови тоболаца потичу из раније споменутих гробова са деловима коштаних оплата: гроб 25 богојевске некрополе (*кат. бр. 18; Т. 4/1*), гробови 32 и 36 некрополе Ранчево-Атица (*кат. бр. 7; Т. 5 /7, 12*), Матејског Брода (*Т. 15/2*) и Батајнице (*кат. бр. 88; Т. 20/гр. 8/7, Т. 22/гр. 51/7, Т. 23/гр. 95/5*).

Стрелице се затичу у тоболцима или положене уз покојника на различитим местима као гробни прилог, често око горњег дела тела или у пределу око шаке. Све припадају источној групи стрела чија је главна одлика трн за насађивање дршке (Demo 2009, 429, са литературом). Разликују се стрелице ромбоидног облика (приближно истих страница: *e.g. Т. 5/11*), делтоидног облика (две доње странице су дуже у односу на горње две: *e.g. Т. 5/6, 13*) и тзв. двороге или рачвасте стрелице са два одвојена врха (*Т. 5/14*). Сматра се да је потоња врста, која је уједно и нешто тежа, коришћена превасходно за лов

дивљачи (Demo 2009, 429). Она је у гробовима знатно ређа присутна од ромбоидних и делтоидних стрела.

У материјалној култури досељених Мађара *коњаничка опрема* је имала сасвим посебно место, као и код других номадских група. Њу чине узенгије, жвале, псалије и украсни окуви за коњску орму.

Према општем изгледу се разликују три основне групе *узенгија* - крушколиког (*T. 33/11–15*), троугаоног (*T. 33/16*) и трапезоидног облика (*T. 33/17*). Све имају издужену плочицу за ремен и широко, ребрасто профилисано и најчешће заобљено упориште стопала. Раномађарске узенгије се датују од почетка 10. до краја прве трећине 11. века, уз напомену да се најбројније крушколико обликоване врсте претежно јављају у прве три четвртине 10. века. Даља типолошка подела се врши на основу изгледа страница и отвора за ремен (Kovács, L. 1986; Gáll 2015).

Према расположивој евиденцији на војвођанским налазиштима је међу најзаступљенијима тип крушколиких узенгија без наглашеног рамена, са правоугаоном и равно завршеном петљом, чије се странице равно спуштају до стајне плоче (Gáll 2015, тип Pe1a1: *T. 33/14–15*). Та врста је коришћена током читавог 10. века. Више примерака потиче из Сомбора, Футога и Хоргоша (Станојев 1989, кат. бр. 644, 680, 720: *кат. бр. 10, 22, 34/гр. 1; T. 2/7, T. 8/2*), Банатског Аранђелова, Бочара и Матејског Брода (Станојев 1989, кат. бр. 16, 74 (?), 175, 341–342: *кат. бр. 48/14, кат. бр. 54/1d, кат. бр. 56; T. 14/9, T. 15/6–7*). Неке узенгије са ових налазишта су оштећене па се не могу типолошки ближе одредити. Две узенгије Галовог типа Pe1a1 потичу и са батајничке некрополе (Шпехар, Стругар Бевц 2016, 94–95, сл. 7. 13, сл. 7.14/2: *кат. бр. 88; T. 20/гр. 13/11, T. 21/гр. 36/7*).

Следећем типу, који за разлику од претходног има горњу лучно обликовану ивицу петље, са датовањем у средину 10. века (Gáll 2015, тип Pe1a2), припада пар узенгија са локалитета Хајдуково-Переш (Tákaš 2013, 657, 36, 1. кёр: *кат. бр. 29*) и једна из Батајнице (Шпехар, Стругар Бевц 2016, 94–95, сл. 7.14/1: *кат. бр. 88; T. 21/гр. 36/6*). Неки комади из Јазова (Станојев 1989, кат. бр. 231: *кат. бр. 52/гр. 3; T. 33/13*), Батајнице (Шпехар, Стругар Бевц 2016, 95, Т. VII/9: *кат. бр. 88; T. 22/гр. 51/9*) и Војке (*кат. бр. 87/2; T. 23a/7*) имају благо заобљене странице и правоугаоно обликовану петљу чије су дуже стране хоризонталне, а отвор је овалан. Ближе се одређују у последње деценије 10. и почетак наредног века (Gáll 2015, тип Pe1a3).

Савим су јединствени троугаони стремени са равном стајном плочом из гроба 10 у Новом Милошеву (Станојев 1989, кат. бр. 363–364: *кат. бр. 55; T. 33/16*). Реч је о иначе

реткој врсти у Карпатској котлини, која типолошки не улази у групу крушколиких и трапезоидних стремена (Gáll 2015, 377, fig. 19). Осим тога, две узенгије из Банатског Аранђелова и Новог Кнежевца су више кружног облика и донекле подсећају на авародопске примерке, мада имају четвороугаоне петље особене за неке раномађарске стремене (Станојев 1989, кат. бр. 73, 347: *кат. бр. 48/14, кат. бр. 49/2; Т. 17/4, Т. 33/10*). Оба налаза су из нејасних контекста.

Посебну групу чине трапезоидне узенгије документоване на свега две војвођанске некрополе - у Ранчеву и Батајници. У односу на крушколике примерке оне представљају нешто млађе комаде, и везују се за последњу четвртину 10. и прве деценије 11. века (*Т. 33/17*). Пар из гроба 95 на Великој хумци у Батајници има правоугаону петљу са вертикалним дужим ивицама, кратак и узан врат, док се на прелазу бочне странице у стопу налази троугаоно проширење (Шпехар, Стругар Бевц 2016, 95–96, сл. 7. 15: *кат. бр. 88; Т. 23/гр. 95/8–9; cf. Gáll 2015, тип Tr2b*). Две узенгије из гроба 36 некрополе Ранчево-Атица према типологији Ервина Гала припадају типу Tr2c, с разликом у односу на претходне што је петља лепезастог облика, а на страницама се налази по једно веће задебљање, тзв. дугме (*кат. бр. 7; Т. 5/9*).

Заједно са узенгијама у раномађарским гробним контекстима се редовно појављају *жвале и псалије*. Жвале су нађене у више коњаничких гробова. Припадају једној уобичајеној врсти са две кружне карике међусобно спојене двома шипкама правоугаоног пресека (*Т. 2/8, Т. 5/10, 15, Т. 15/9, Т. 17/3, Т. 19/17, Т. 20/гр. 8/8, гр. 20/10, Т. 21/гр. 36/5, Т. 23/гр. 95/10*). С друге стране, на војвођанским налазиштима псалије су откривене једино у Банатском Аранђелову. Реч је о примерку који на крајевима има проширења печуркастог облика (Kovács, L. 1992, 49, 11. кёр/140: *кат. бр. 48/15; Т. 33/9*). Ова врста псалија се датује веома рано; аналогије из источне Европе потичу већ из друге половине 9. века (Schulze-Dörrlamn 1991, Abb. 53). Према класификацији Валерија Јотова, реч је о типу I, варијанти В, који се у Бугарској јавља од краја 9. до 11. века (Йотов 2004, 135, Т. LXVII/724–725).

Ретким налазима са војвођанског простора припадају *украци коњске орме*. Најчешће су то кружни, калотасто испупчени украси са рељефно изведеном розетом, различитих величина. Прављени су од племенитих метала (сребро са позлатом) и од бронзе. На полеђини имају три или четири велика закивка. Такви налази углавном потичу из недокументованих контекста у северној Бачкој, случајно откривених у земљаним радовима. О њима се сазнаје само на основу сумарних описа без илустрација. Илустрован

је само један примерак из северног Баната, са некрополе у Банатском Аранђелову, који је бронзани (Станојев 1989, кат. бр. 71; Kovács, L. 1992, 38, 2. kép/3: *кат. бр. 48/16; Т. 12/12*). Да је реч управо о украсу за коњску орму сведочи низ примера нађених уз парцијалне коњске скелете из студије Ласла Ревеса (Révész 1993, 351–371, 1. kép/6–8, 2. kép/7–17, 3. kép/26–27, 6. kép/12–35, 8. kép/2–26).

На крају прегледа налаза који припадају најранијим (раномађарским) гробљима, треба споменути да се међу гробним прилозима, уз керамичке лонце,³¹ понекад јављају и **окови ведрица**. Оков ведрице потиче са девастиране некрополе у Хоргошу, могуће из истог контекста са крушколиким узенгијама (Станојев 1989, кат. бр. 700: *кат. бр. 34/1; Т. 8/4*). Аналогни окови ведрица су нађени на некрополама у Секешфехервару (Székesfehérvár-Rádiótelep) у Мађарској (Bakay 1967, 132–133, Т. III–IV) и Хурбанову (Hurbanovo-Bohata) у Словачкој (Rejholcova 1976, Т. II/5–8). Будући да су ведрице веома чест прилог у великоморавским гробљима (Dostál 1966, 85–86, Т. LXXXII) могуће је да њихова појава у раномађарским контекстима представља обичај који су Мађари преузели од домаће популације.

³¹ У Војводини нису забележени поуздани налази керамичких прилога који се могу приписати раномађарском хоризонту.

4.1.1.2. Бјелобрдске традиције

Наспрам материјалне културе коју су Мађари донели из црноморских области и делимично је обликовали на новом простору, на раносредњовековним некрополама Карпатске котлине се издваја друга група предмета - украсних делова одеће и накита - у целини различита од претходне групе. То су предмети настали на другачијим предлошцима, који улазе у моду током тзв. ране фазе бјелобрдске културе, у другој половини 10. и првој половини 11. века.

Најдетаљнију поделу бјелобрдских налаза приредио је немачки стручњак Јохен Гизлер. Он је издвојио 41 тип накита, са бројним варијантама, при чему највећи део припада управо раној фази (*T.* 27). Репертоар чине следећи типови: торквеси (тип 1/a,b), наруквице (типови 2–8), дводелни срцолики привесци (тип 9/a,b), прапорци (тип 10), дугмад (тип 11/a,b), лунуласти привесци (тип 12), карике и наушнице (типови 13, 14/a,b, 15/a,b,c, 16, 17/a,b, 18, 19), S карике (типови I, II), прстење (типови 20–38) и перле/огрлице (типови 39–41) (Giesler 1981, 103–133, Taf. 1–4). Велика већина ових врста је евидентирана на налазиштима Војводине, с тим да се у одговарајући репертоар могу уврстити и неки новопронађени (или раније непрепознати) елементи, о којима ће даље бити речи.

Гизлер је установио и облике који се јављају на гробљима изразитих раномађарских обележја а настављају да се користе у „чистим“ бјелобрдским и мешовитим некрополама. То су отворене карике, прапорци, дугмад печуркастог облика, дводелни привесци, и неке врсте наруквица (Giesler 1981, 88–91; типови 2–5, 9–11, 13: *T.* 27). Ти примери најјасније осликавају мешање популација у раносредњовековним гробљима.

За бјелобрдско, често у ранијој југословенској литератури називано „рустикално“ стварање (Vinski 1955; Vinski 1970), особен је пре свега накит израђен од легура бакра (бронзе), калаја или ретко олова (Takács 2012c, 43). Ипак, требало би напоменути да је удео накита од сребра или посребрених комада знатно већи него што се то обично наводи приликом процена о општем квалитету бјелобрдског материјала, односно његовој скромности. Најзаступљеније технике израде су ливење у једноставним калупима или уплитање жица, уз коришћење искуцавања у лиму (*e.g.* *T.* 7/a). Примењивана је и техника тзв. псеудофилигранна и псеудогранулације која је подразумевала имитацију луксузних златарских техника ливењем. Имитације су рађене од бронзе и сребра слабијег квалитета.

Комплексност изучавања производа бјелобрдског стила лежи у разнородним традицијама које нису препознатљиве на први поглед, а до сада је проучавању узора стилских предложака посвећена сразмерно мала пажња. Помишљало се на пређашње традиције из доба аварског и поставарског периода, на утицај занатско-уметничког круга Велике Моравске као и на реминисценције из дубље прошлости (панонске античке културе), али је генеза облика у целини остала недовољно разјашњена. У мањој мери су разматрани директни утицаји изворног раномађарског наслеђа на обликовање бјелобрдске културе. У даљем тексту ћемо настојати да јасније укажемо на параметре који осликавају различита изворишта идеја.

О одсјајима великоморавског златарства у Карпатској котлини по насељавању Мађара исцрпно је писао Владимир Достал, који је сматрао да се секундарни утицај у значајној мери пренео на бјелобрдско материјално наслеђе (Dostál 1965, 395–408). У новијим истраживањима је махом пренебрегнута теза о знатнијем уделу великоморавских тековина, или боље речено, сасвим је одбачена. Већ је речено да је раномађарски стил обликован на традицијама источномедитеранске (византијске) и каролиншке уметности (Bóllók 2015a; Bollók 2015b). Такође је речено да се обликовао и на источним, номадским предлошцима (Тјурк 2018; Комар 2011; Комар 2013; Boldog et al. 2015). Чини се логичним да би управо у првобитном тешњем контакту популација то оставило трага у уметничко-занатској изради Мађара, а посредно и у нешто каснијем бјелобрдском стварању. Реминисценције великоморавског накита, који је иначе био веома разноврстан у погледу облика и техника израде, не ишчитавају се ни на бјелобрдском материјалу.

У ранијој југословенској литератури је углавном истицано да су елементи бјелобрдског стварања настали према узорима староседелачке римско-провинцијске уметничке производње. Сматрало се да је романизовано становништво, присутно у већем или мањем континуитету, преносило на словенску културу изражај касноантичког културног круга. Осим у неколико кратких осврта та идеја није даље разрађивана нити је чвршће утемељена (Ђоровић-Љубинковић 1951, 33–35; Vinski-Gasparini 1954, 126–127; Vinski 1970, 55; Vinski 1982, 231). Опште је место да неки облик материјалне културе може, уз извесне измене, претрајати дуго, на широком простору.

Слична истраживања су обављана у неколико наврата на грађи из Србије јужно од Саве и Дунава где се јасно препознаје огроман удео античког наслеђа. То је и разумљиво с обзиром да је реч о територијама које су у раздобљима средњег века готово перманентно биле под утицајем Византијског царства (Бикић 2002; Bikić 2010; Поповић, И. 2016).

Међутим, у Панонији су, чини се, много слабије изражене појаве са античким реминисценцијама. И поред тога је дошло до формирања ранијих погрешних становишта о утицају кестхелске групе на стварање бјелобрдске културе, а носиоцима прве су сматрани панонски Словени поставарског раздобља (Bálint 1991, 167–168, са литературом). Данас је јасно да ова археолошка група, где се прате римски облици накита у предимензионираној форми све до раног 9. века, нема никаквих додирних елемената са бјелобрдским наслеђем (*cf.* Müller 2010a; Peregémi 2000). Она се распростире на ограниченом простору западне Мађарске и не представља културну појаву која би могла да прерасте у феномен ширих размера. Аварска и поставарска теза у формирању бјелобрдске културе, изненађујуће, није детаљније разматрана, али је указано на поједине предлошке (Szöke 1991, 151, 154).

Стилско-типолошку анализу бјелобрдског материјала започињемо са најпрепознатљивијим елементима, а то су карике чији је један крај тракасто раскуцан и обликован у виду S петље (*S карике*) или је много ређе, кружно савијен (*O карике*) (Т. 28/4–5). Ови украси су ношени на глави нанизани на траке или уплетени у косу, у пару или по више комада заједно. S карике су биле у дуготрајној употреби у Карпатској котлини, од 10. до 13. века, али су код становништва у западним и јужним деловима Паноније коришћене и пре појаве бјелобрдске културе (Szöke 1992, 846–847). Најранији су карике са двоструким или троструким увијеним завршетком које се јављају крајем аварског раздобља и у инвентарима некропола 9. века. Већ се тада формира и класичан облик карике са једном, прецизно раскованом, S петљом, премда су такви примерци малобројнији (Szöke 1992, 847–850, 886–887, Abb. 1–2; Stadler 2008, 65). Примера ради, комади са двоструким петљама откривени су на некрополи 9. века у Бродском Дреновцу у источној Славонији (Vinski-Gasparini, Ercegović 1958, 150, Tab. XVI/3, XVIII/5). На нашем подручју је познат један случајан налаз из Нових Бановаца (Станојев 1989, кат. бр. 320). Обликовање карике у виду S завршетка присутно је и код неких, мада ретких, наушница са гроздоликим привеском из великоморавских некропола (Great Moravia 2014, 473, cat. 405). Иако се у мађарској археологији оправдано проблематизује њихово искључиво повезивање са наслеђем панонских Словена (*cf.* Bollók 2010, 180), недвосмислено је реч о локалним израђевинама, при чему се веома ретко затичу класичним ранамађарским гробљима.

Према тумачењу Јохена Гизлера S карике се у бјелобрдским гробљима јављају заједно са новим типовима накита, односно онима који замењују облике карактеристичне

за раномађарски хоризонт. Аутор их датује од последње трећине 10. века. Уочено је да су карике ранијег датовања у просеку нешто већих димензија, између 2,5 и 3,5 cm, а да се у каснијој фази културе користе нешто ситније карике израђене од сребрне жице дебљег пресека. Оквирно их је поделио према величини, на велике и мале, при чему је прве означио као карактеристичне за фазу рано Бјело Брдо I (Giesler 1981, 40–41, 113–116; Taf. 53/ I–II). Међутим, није непозната ни појава крупних карика у каснијем раздобљу, тако да се ова поједностављена подела не може дословно користити.

Због једноставних морфолошких карактеристика ових предмета нису установљене прецизније типолошке поделе, мада се код примерака из касних бјелобрдских некропола на петљама углавном јављају канелуре. Такође је код познијих примерака карика понекад тордирана.

У раном бјелобрдском контексту се бројније S карика најпре јављају на северозападу Карпатске котлине, у тзв. поствеликоморавском хоризонту словачких гробаља прве половине 10. века (*e.g.* Hanuliak 1993; Hanuliak 2004; Fusek 2012b; Langó, Patay-Horvát 2015, 369–370, Fig. 1). Присутне су и на некрополама у Чешкој. На некрополи Будеч у Бохемији су откривене бронзане и сребрне карике малих димензија, свега 1-1,5 cm у пречнику. У појединим гробовима је нађено више примерака; датују се у другу половину 10. века (Štefan, Krutina 2009). Веома су бројне на некрополама у Халимби и Мајши у мађарској Трансданубији где се датују од последњих деценија 10. века (Török 1962; Kiss, A. 1983). Када је реч о средишњим и источним деловима Карпатског басена, односно областима Велике (мађарске) равнице и Трансилваније, појава S карика се углавном везује за почетак 11. столећа, па је заступљено мишљење да се оне управо шире са северозапада (Mesterházy 1965; Gáll 2009). Слично је констатовано на добро проученој некрополи из последњих деценија 10. и раног 11. века у Лијевој Бари код Вуковара, будући да су тамо сасвим ретке, посебно карике малог пречника (Demo 2009, 448). На некрополама у северозападној Босни, попут Гомјенице, масовна појава S карика је утврђена у каснијој фази коришћења некрополе (оквирно друга трећина 11. века). Претежно су јављају у рубним зонама гомјеничке некрополе (Tomčić 2007, 158–159, 164).

У светлу наведених података, може се рећи да и у Војводини најраније S карике потичу из некропола позног 10. и прве половине 11. века, с тим да се чини да су пре свега особене за 11. столеће. Заступљени су подједнако примерци од бронзе и сребра, најчешће у гробовима особа женског пола. Ношене су у пару, у пределу слепоочница, прикачене на мараму или уплетене у косу, некада и у комбинацији са

једноставним карикама отворених крајева. Мода ношења већег броја украса углавном је карактеристична за нешто позније време друге половине 11. века.

Хронолошки најранији примери S карика потичу из гробова у Богојеву (Станојев 1989, кат. бр. 121, 125–126, 130, 144–145: *кат. бр. 18/гр. 4, 6, 19 и 33; Т. 3/6, 10–11, 15, Т. 4/6–7*) и Батајници (Шпехар, Стругар Бевц 2016, 80–82, сл. 7. 5: *кат. бр. 88; Т. 21/гр. 23/1, гр. 31/1*). У гробу 13 некрополе Фаркаш тања у Сенти нађене су са новчићима краља Стефана I (Станојев 1989, кат. бр. 624–625: *кат. бр. 40; Т.11/14–15*). Комади датовани отприлике до средине 11. века још потичу из некропола у Верушићу (Szekeres, Szekeres 1996, Т. XLIV–XLVIII: *кат. бр. 25/гр. 1, 33, 56 и 66; Т. 9/1–2, 17–18, Т. 10/4–5, 7–8*) и Сремске Митровице (Паровић-Пешикан 1981, 183, сл. 3, Т. IV: *кат. бр.79, 138; Т. 19/6–12, 14*).

Друга врста, тзв. О карике, сразмерно је ретка. И оне, попут блиских S карика, имају локално порекло. Присутне су на поствеликоморавским налазиштима, на пример на некрополи Поханско у Брецлаву (Чешка) која је детаљном стратиграфском анализом гробова и радиокарбонским датовањем скелетних остатака опредељена у сам крај 9. и прву половину 10. века. Тамо су О карике налажене као самосталан украс или као део наушница, тј. карика на коју је навучен гроздолики привезак (Macháček et al. 2016, 495–499, Figs. 56/5, 88/3, 7, 14–17). У Војводини су О карике посведочене на некрополама у Богојеву и Верушићу, углавном у пару (Станојев 1989, кат. бр. 142, 144–145, 154–155; Szekeres, Szekeres 1996, Т. XLIV/1–2: *кат. бр. 18/гр. 38 и 39, кат. бр. 25/гр.1; Т. 4/12–13, 15–16, Т. 9/1–2*), уз један примерак у Црној Бари (Станојев 1989, кат. бр. 710: *кат. бр. 50/2; Т. 16/6*). Карике из Богојева и Црне Баре су старије (крај 10. века), док комади са верушићке некрополе припадају првој половини 11. столећа. На Лијевој Бари О каричице су опредељене у сам почетак 11. века (Демо 2009, 447–448).

Током читавог трајања бјелобрдске културе коришћене су и **обичне каричице** од кружно савијене жице, отворених крајева који су размакнути или се додирују и преклапају (*e.g. Т. 3/12, Т. 14/12–13, Т. 16/23*). Највећи узорак је откривен на батајничкој некрополи где су налажене у гробовима оба пола (*Т. 20/гр. 7/2, Т. 20/гр. 8/1, Т. 21/гр. 21/1–2, Т. 21/гр. 31/2, Т. 21/гр. 36/1–2*). И оне су као S и О карике поред украсне имале функционалну улогу, за причвршћивање скупљених делова косе (плетеница). Сасвим је ретка појава каричица од ромбоидно савијене жице, попут сребрних примерака из дечијег гроба у Брестовику, који садржи византијске и бјелобрдске налазе (*Т. 74/5–6*). Аналогне каричице су откривене на некрополи у Саболчу (Kovács, L. 1994, 47. Abb. 12/Gr. 185/1a, 1b), али

нису непознате ни на некрополама балканске унутрашњости (Ђуровић 2012, 19, кат. бр. 8). Ромбоидно обликоване карике за сада нису потврђене на војвођанским налазиштима.

Уз описане украсе за главу спорадично се јавља још један једноставан облик накита који претрајава из ранијег времена. То су **наушнице од жице са једним спирално/купасто увијеним крајем** (тзв. стошцем). Оне су заступљене на гробљима касноаварског и поставарског времена (9. век), нарочито у западној Мађарској и источној Аустрији. Наушнице са стошце настављају да се користе и током читавог раног ступња бјелобрдске културе, при чему су најбројније у међуречју Саве, Драве и Дунава (Giesler 1981, Taf. 3/19; Demo 1996, 48; Demo 2009, 449–452). Један пар је откривен на богојевској некрополи (Станојев 1989, кат. бр. 116–117: *кат. бр. 18/гр. 3; Т. 3/1–2*), уз усамљен комад у Верушићу (Szekeres, Szekeres 1996, Т. XXXVI/12: *кат. бр. 25/гр. 109; Т. 9/12*). Ова врста је често присутна и на раносредњовековним гробљима у српском и бугарском Подунављу, али и у дубљем залеђу, на пример у Македонији, у гробљима Комани групе, те је очигледно реч о дуго коришћеном облику накита (Јовановић, Vuksan 2005, 207; Григоров 2007, 15, Обр. 3/1–6; Манева 1992, 44–45, Т. 17, 101).

Када је реч о другим украсима за главу бјелобрдском репертоару у ширем смислу припадају и **ливене наушнице** са гроздоликим или лунуластим привеском, односно са четири јагоде (Giesler 1981, 94–103, Taf. 3/14–17). То су врсте које су пре свега особене за југозападне области културе у међуречју Драве и Саве, где је, у Сиску, налазом калуца потврђена њихова локална производња (Vinski 1970, 57–61). Комади из Војводине пак припадају импорту са балканско-подунавског (византијског) подручја где се производе веома слични облици наушница, о чему ће још бити речи.

У даљем разматрању материјалне културе посебно место припада **дводелним срцоликим привесцима** који представљају једно од најпрепознатљивијих обележја бјелобрдског стварања (Т. 29). Реч је о предметима чији узор није сасвим разјашњен будући да је облик непознат како у античком наслеђу и сеоби народа са простора Паноније и Балкана, тако и у областима мађарске прапостојбине у црноморским степама. Није познат ни у истовременим културама окружења. Међутим, углавном се сматра да украси воде порекло из угарског златарства, а тумаче се и као имитација раскошних огрлица византијског и отонског културног круга, о чему је већ било речи.

Бројне врсте дводелних привезака налажене су широм Карпатске котлине на некрополама опредељеним од друге трећине 10. до прве трећине 11. века, са тежиштем у 10. веку (Giesler 1981, 23, 89–91, Taf. 3/ 9.a, b). С обзиром на то да нису налажени са

новцем чије се полагање у гробове интензивира ближе средини 11. века, прилично је поуздано одређено да се не јављају у каснијем раздобљу. Изутетак представља налаз на Папхалому код Сенте где је део привеска нађен са огрлицом и новчићем Ладислава I (1077–1095) (Станојев 1989, кат. бр. 606: *кат. бр. 115/гр. 18; Т. 39/24*), али је овде очигледно у питању продужена или секундарна употреба предмета.

Стилско-типолошка анализа дводелних привезака дата је у два наврата (Demo 1983, 271–295; Bálint 1991, 123–132, Taf. XXXVI–XLII), након чега нису били предмет посебних разматрања, осим краћих осврта на саму проблематику недовољно разјашњеног узора (*cf.* Takács 2006b, 234–235). Жељко Демо је понудио класификацију дводелних привезака и дистрибуцију типова са тежиштем на налазима јужнопанонских области. Настојао је да установи регионалне особености издвајањем типова карактеристичних за ондашњи југословенски простор. Бројнија појава је забележена у гробљима панонског дела Хрватске и северозападне Босне (Demo 1983, sl. 1). Са великом сигурношћу се, ипак, може рећи да се овај елемент у бјелобрдској култури усваја директно из раномађарског круга.

Већ је било речи о примерцима луксузније израде из раномађарских некропола коришћеним за украшавање оковратника горњих делова одеће или обрубe кафтана. Бјелобрдски комади су у целини веома слични, али скромније израде и са новим стилским детаљима, а разлике између група још увек нису сагледане у целини. Чини се да разлика лежи како у квалитету израде, тако и у шематизацији украсних детаља, уз чешће присуство капљичастог (уместо тролисниг) завршетка. Судећи по једноставнијој изради, односно коришћењу бронзе/лошег сребра, на војвођанском простору се бјелобрдском радионичком пореклу могу приписати комади из Богојева, Руменке, Раба и Нових Бановаца. Већином потичу из недокументованих контекста. То су типови који не припадају најраширенијим облицима установљеним у посавско-подравским областима бјелобрдске културе (Demo 1983, 292–293, типови D 6 и D 16). У питању су врсте чије је радионичко порекло по свој прилици у севернијим областима Карпатске котлине.

Примерци из Раба, са локалитета Железничка станица (Kovács, L. 1992, 61, 14. *kép/3–9; кат. бр. 46/1; Т. 16/10–16, Т. 29/7*), према типологији Жељка Деме припадају типу D 13, односно Гизлером типу 9b. Имају рељефно украшену површину са ситним испупчењима у симетричном распореду који прате срцолико-листолики облик привеска. То је најраширенији вид дводелних привезака при чему убедљиво највећи број примерака потиче са налазишта у Мађарској, али се јављају и у Трансилванији и јужној

Словачкој. Карта дистрибуције указује на концентрацију налаза источно од Тисе, и уз реку, а друга (западна зона), распростире се уз Дунав (Demo 1983, sl. 12; Demo 2009, 534, sl. 51; Giesler 1981, Taf. 3/9b). Тиме је посредно указано на два могућа центра за производњу. Ипак, до сада није откривен ниједан калуп или недовршени примерак који би поуздано упутили на радионичке центре. Примера ради, предмети истоветни примерцима типа D 13 налазе се на некрополи у Секешфехервару (Székesfehérvár) (Bakay 1966, T. XXIX/25–28) и Сабадкиђошу (Szabadkígyósi) (Pálóczi-Horváth 1971, I. táb/1–6), али и на Лијевој Бари (Demo 2009, 52–53, 532–533, sl. 49). У гробовима је обично налажено између четири и седам комада, што значи да су ови украси коришћени у мањем броју него друге врсте.

Три дводелна привеска потичу из Нових Бановаца (Demo 1983, 272, 286, 288, T. 1/1–3: кат. бр. 86/2d), при чему се два веома слична комада, са стилизованим совињим главама и израженим очима (T. 29/9–10), могу уврстити у Демин тип D10, односно Гизлеров тип 9а (Demo 1983, sl. 10; Giesler 1981, Taf. 3/9a). Припадају врсти са највећом дистрибуцијом у југозападној Панонији. Сет од 12 целих и шест фрагментованих примерака нађен је на некрополи у Васасу у мађарској Барањи, заједно са типичним бјелобрдским инвентаром: торквесом, наруквицом ромбоидног пресека стањених крајева, прстеном ромбоидног пресека, S кариком и лунуластим привеском (Dombay 1962, 71–73, T. IV/7–24).

Трећи примерак из Нових Бановаца (T. 29/12) припада Демином типу D12 на коме је мотив птичије главе крајње стилизован, а можда представља и биљни мотив (волута/палмета). Наведени тип је распрострањен широм Карпатске котлине, али скромним бројем примера (Demo 1983, sl. 12). Споменућемо поново украсни комплет из Црне Баре (кат. бр. 50/1; T. 16/1–5, T. 29/6) који је према материјалу израде нешто луксузнији од бронзаних бјелобрдских комада; међутим, ови примерци имају капљичасти додатак који је карактеристичан за позније време. Аналогије се датују у крај 10. и сам почетак 11. века (Gáll 2013a, 149. táb, 315. táb/10a1–10a3, 332. táb). У Црној Бари су откривени други комади накита попут О карика и мрежасто уплетених наруквица са петљама и кукицама за затварање.

Занимљив детаљ на дводелним привесцима, дакле, представља капљичасти додатак. Он чини саставни део неких предмета из раздобља антике. Овде мислимо на печатне римске капсуле из Сиска чији горњи део (поклопац) изузетно подсећа на елементе дводелних привезака (Koščević 1991, T. I/15–20, T. II/21–34; cf. Vinski-Gasparini 1954,

126). У цитираној студији Жељко Демо се осврнуо и на раноцарске срцолике апликае рађене на пробој као једну од опција у обликовању средњовековних украсних елемената (Демо 1983, 282, нар. 119, 120). Срцолики облик украса није представљао честу појаву у античком накиту, мада није ни непознат. Постоје примери римских срцолико-листоликих привезака, глатке површине, са неколико капљичастих завршетака. Ношени су на ланчићима о торквесима, некада и у комбинацији са лунуластим привесцима. Такви комади се јављају у накиту 2–3. века на средњем и западном Балкану (Поповић, И. 2002, 35–38, 48–55, кат. бр. 19–22, сл. 11).

Мотив птичије (совине) главе са предимензионираним очима присутан је и на привесцима из Руменке и Богојева. Код овог типа доњи део привеска је малих димензија и у целини је обликован у виду совине главе. Припада најређој скупини дводелних привезака, Деминим типу D8. У Руменки је нађен комплет од седам целих и неколико фрагментованих привезака (Демо 1983, 271, 284, сл. 2: *кат. бр. 23/2; Т. 7/2*), док из Богојева потиче само један комад непознатих околности открића (Hampel 1905, I, 761, fig. 2319: *кат. бр. 18; Т. 29/11*). Ови комади би се могли прецизније определити у крају 10. века.

Занимљиво је да се врло сличан мотив совине главе пренаглашених очију среће већ на предметима праисторијских култура, уз познату чињеницу да је био омиљен у античкој Грчкој (где је сова представљала симбол мудрости). Примера ради, присутан је на перлама илирског племена Јапода, из Лике и Босне, а доводи се у везу и са келтском уметношћу (*Т. 29/a*). Идентичан мотив сове примењен је на раномађарским позлаћеним украсима за обућу, у раномађарској некрополи Гава-Синчедомб (Gáva-Szincsedomb) (Fodor 1996b, 143; *cf. Bóllök 2015a, 352–354, 111. кёр. 6–7*). У сличном се облику, осим на дводелним привесцима, понавља и на другим облицима средњовековне материјалне културе, као што је фигурална романичка пластика с краја 11. и из 12. столећа. Поједине цркве у Славонији (Рудине код Пожеге) и Мађарској (Печуј) красиле су фигуралне скулптуре, односно главе са предимензионираним очима и бадемастим носем (*Т. 29/b–e*). Овај мотив је управо и разматран у контексту реминисценција предримских традиција у романичкој уметности јужне Паноније (Goss 2009, 10–13, сл. 6–16). Налазимо га такође на богатој декоративној пластици базилике у Раковцу, на пример на лику фигуре сатира од пешчара (*Т. 47/3*).

Осим споменутих украса за одећу током 10. и већег дела 11. века користе се једноставна дугмад, која су релативно честа на бјелобрдским некропола. Реч је углавном о ситним ливеним дугмадима са дугачком петљом и главом печуркастог облика (Giesler

1981, Taf. 11b) (*T. 28/14*), ређе лоптастог, мада су познати и нешто крупнији примерци - овална дугмад начињена од две спојене калоте. Утврђено је да се у гробовима 10. века налази нешто већи број дугмади, док се у наредном столећу редукују на један до два комада, када постепено излазе из употребе (Andrási 2015, 168). У гробљима друге половине 11. века дугмад су изузетно ретка. Жељко Томичић је у подравском делу Славоније установио њихову местимичну употребу до последње трећине века (Томичић 1990, 89–90, Т. VII/1, Т. VIII/2) .

Дугмад печуркастог облика се јављају како на класичним раномађарским, тако и на некрополама са раномађарским и бјелобрдским материјалом, и то у гробовима различитог пола и узраста покојника. То би свакако могло да упућује на посебну врсту одела. У гробу 4 из Новог Милошева нађено је шест дугмади (Станојев 1989, кат. бр. 351–356: *кат. бр. 55*), а у Јазову их је у гробу 2 било четири (Станојев 1989, кат. бр. 230: *кат. бр. 52*). Пет дугмади печуркастог облика и једно бронзано шупље ливено дугме састављено од две половине по вертикалној оси, нађени су у гробу 20 батајничке некрополе. Други гроб (гроб 69) исте некрополе садржао је само једно дугме (Шпехар, Стругар Бевц 2016, 78–79, сл. 7. 3: *кат. бр. 88; Т. 20/гр. 13/4–5, Т. 22/гр. 69/2*). У Богојеву је у неколико гробова такође нађен по један комад (Станојев 1989, кат. бр. 128, 131, 135, 137, 139, 146: *кат. бр. 18/гр. 9, 19, 27, 29, 33; Т. 3/13, 16–18, 23, Т. 4/8*). Њих неколико потиче из недокументованих гробова севернобанатских некропола у Банатском Аранђелову и Бочару (Станојев 1989, кат. бр. 14, 45–47, 181: *кат. бр. 48/6, кат. бр. 54/2b*), а познати су и случајни налази из Сремске и Мачванске Митровице (Егсеговић-Павловић 1980, Т. XXVI/6–7; Станојев 1989, кат. бр. 657–659: *кат. бр. 80–81; Т. 46/4–5*). Речено је да је Ј. Гизлер употребу дугмади окарактерисао као тековину раномађарског културног круга, која упућује на продужено трајање одређеног начина одевања и током ране бјелобрдске фазе.

Бјелобрдске огрлице од перли углавном се везују за богатије опремљене гробне целине (Демо 2009, 473). Приметили смо да су ниске нарочито често заступљене на гробљима у јужној и западној Трансданубији, при чему се јављају ближе средини 11. века. На тренутном нивоу истражености је тешко утврдити њихово радионичко порекло. За изучавање перли од пресудног су значаја археометријске анализе. Наспрам добро испитаног авародопског материјала, археометријско проучавање перли из раномађарског и арпадовског периода је готово сасвим изостало (Bollók 2012b, 29).

Ипак, на основу општих формалних одлика могуће је угрубо одредити две групе перли које су карактеристичне за Карпатску котлину. Једној припадају перле сегментног пресека (односно са малим сужењима са стране), са сребрнкастим премазом, које су углавном ситније. У литератури се оне називају „segmented single and multiple glass beads“ (Szilágyi 1995, 70–71, figs. 2/1–4, 3/1–4). Познати примерци потичу из гробова 23, 35 и 83 на некрополи у Батајници (Шпехар, Стругар Бевц 2016, 85–86: *кат. бр. 88; Т. 21/гр. 23/3, гр. 35/2, Т. 23/гр. 83/1, Т. 23а, Т. 28/10*) и из гроба 13 некрополе Сента-Фаршаш тања (Станојев 1989, кат. бр. 623: *кат. бр. 40; Т.11/16*). У односу на њих нешто је познија огрлица из гроба 7 у Ловћенцу (Szász 1911, 304; Станојев 1989, кат. бр. 287: *кат. бр. 113; Т. 36/11*). Бјелобрдске ниске углавном нису велике и масивне; састоје се од неколико десетина перли (e.g. Kiss, A. 1983, 11–13, 21, 25, 27, 31, 33. *táb, etc.*). Само се у изузетно богато опремљеним гробовима налазе огрлице са више стотина перли (Томиčić 2003а, 555, *sl. 3; Kiss, A. 1983, 35. táb*).

Аутори монографије о батајничком гробљу су приметили да су огрлице из гробова блиске како панонским (бјелобрдским) тако и огрлицама византијског културног поднебља. Уз то је правилно истакнуто да на овој некрополи изостају перлице са тзв. окцима које су карактеристичне за раномађарске гробове (Шпехар, Стругар Бевц 2016, 86), што, поред ученог специфичног карактера гробља, такође сведочи о његовом нешто познијем датовању.³² Тако, другу врсту, могућег византијског порекла, представљају велике огрлице од разнобојних стаклених перлица, различитог облика, претежно ваљкастих, округлих и цевастих. Са њима се у комбинацији каткад јављају и сегментне перлице са сребрнкастим премазом. Нађене су у Батајници у гробовима 7, 21 и 37 (Шпехар, Стругар Бевц 2016, 85–86: *кат. бр. 88; Т. 20/гр.7/3, Т. 21/гр. 21/3, Т. 22/гр.37/3, Т. 23а*) и у гробу 5 некрополе на локалитету Кинипиште у Николинцима (Живковић, Ј. 1997, 146, Т. III/10: *кат. бр. 63; Т. 18/9*). Описане ниске имају сличности са дугачким огрлицама које садрже по више стотина перли на некрополама централног Балкана, из Донићког брда код Крагујевца, Ниша (Гласија) и Матичана (*cf.* Ђуровић 2012, 37–48, са литературом). Перле дугачке огрлица из гроба 37 у Батајници (*Т. 32/20*) према облику и колориту веома наликују перлицама ниске из гроба 2 у Брестовику (*Т. 74/1*).

Такође је занимљива даља појава *каури пужева* у гробним контекстима. На огрлицама се заједно са многобројним перлицама обично налазе по два-три пужића, како показују примери из Батајнице (*Т. 22/гр. 37/3*) и Папхалома (*Т. 39/23*). Раније је објашњено

³² Шири осврт на карактеристике батајничког гробља дат је у поглављу 4.1.2.2.

да су ови предмети добављани из удаљених крајева у Азији, посредством мађарских племена, и да су имали одређена заштитна својства.

Посебне украсе за груди, ношене у саставу ниски или пришивене за одећу, представљају *прапораци* (Шпехар, Стругар Бевц 2016, 83) (Т. 28/6–8). Једну, бројнију, врсту чине биконични или купасти прапорци који на доњој страни углавном имају крстолики прорез око кога су распоређени коси урези, из Руског Крстура, Бочара, Нових Бановаца и из Батајнице (Станојев 1989, кат. бр. 182, 315, 544; Шпехар, Стругар Бевц 2016, 83, сл. 7. 6: *кат. бр. 19/2b, кат. бр. 54/2b, кат. бр. 86/2c и кат. бр. 88; Т. 20/гр. 7/1, Т. 21/гр. 23/2; Т. 28/6–7*). Ређи су, и нешто познији, овални примерци са једним прорезом на чијим крајевима су отвори; нађени су на некрополи у Хинги са новчићима последњих деценија 11. века (Станојев 1989, кат. бр. 388, 392, 481: *кат. бр. 106/гр. 35; Т. 28/8*).

У раномађарским гробљима ова врста украса је прилично ретка, при чему су тамо другачијег (овалног/јајоликог) облика, и са густим урезима на доњој половини, попут примера из некрополе у Карошу (Révész 1996a, 65. *táb/25; 95. táb/27–30*). Осим тога, на тим се некрополама они налазе у склопу украсне опреме коња заједно са оковима коњске орме. Такви примерци нису откривени у војвођанским гробљима, већ их на овом месту спомињемо као податак о њиховој појави и у ранијим контекстима. С тим у вези, још се може споменути да су прапорци познати у аварским гробљима, где су претежно налажени у женским и дечјим гробовима, а понекад су красили и орму коња. Они су пак другачији од бјелобрдских – немају крстолики прорез и тело им је у целини украшено уздужним канелурама (Dimitrijević et al. 1962, 36, *sl. 2*). Интересантну појаву представљају људски прикази на неким од њих. Време интензивне употребе ондашњих прапораца је крајем 8. и почетком 9. века (*e. g. Garam 1995, 342, Abb. 200/10, 254; Rácz, Z. 2012, 435, Abb. 13/5–9*).

У раздобљу којим се овде бавимо прапорци су особени пре свега за рана бјелобрдска и карантанско-кетлашка гробља; у нарочито великом броју су забележени на гробљима северозападне Босне и континенталне Хрватске (Miletić 1967, 132; Miletić 1980, 155, Т. XIV, XV, XVIII; Žeravica 1986, 178, Т. VII; Demo 2009, 483–485, *sl. 40*). Спорадично се налазе на средњовековним некрополама јужно од Саве и Дунава, где се датују од 11. до касног средњег века. Највише примера потиче из Подунавља (Јовановић, В. 1996, 92–94). Не постоје битније типолошке разлике између северних и јужних примерака, а уопштено се сматра да су ови предмети имали извесно апотропејско значење (Јовановић, В. 1996, 96–100). Нису непознати ни у доњем Подунављу, на пример на налазишту Диногеција, где

имају крстолике прорезе на доњем делу, али су без канелура (Dumitriu 2001, 50; Taf. 3/1–4, 57/10–17).

Даље, посебној врсти предмета украсне и извесне симболичке (религијске) функције припадају налази **крстоликих привезака**, који на војвођанском простору редом представљају случајне налазе. Откривено је неколико примерака из Сремске Митровице и околине (Мачванска Митровица), из Нових Бановаца и са подручја између Вршца и Банатске Паланке. Заступљено је пет врста. Првој врсти припадају мали крстови небрижљиве израде од олова и камена (*T. 28/12*), другу чине бронзани крстови чији је горњи крак завршен лунулом (*T. 28/11*), трећу представљају бронзани крстови са шематизованом представом Христовог распећа на предњој страни (*T. 28/9*), а четвртој групи припадају примерци са једнаким проширеним крацима, каткад са декорацијом у виду тачкастог орнамента (*T. 32/26*). Последњу, засебну и уједно најмалобројнију врсту, чине бронзани енколпиони за чување светих честица (*T. 32/27*).

За разлику од енколпиона који се поуздано могу везати за византијске производне центре, у погледу радионичког порекла крстоликих привезака постоје различита мишљења. Због њихове изузетне разноврсности (готово и да не постоје идентични комади) и распрострањености на источном и централном Балкану, као и у Карпатској котлини, претпоставка је да представљају производе настале у локалним занатским центрима (Vinski 1970, 53–56; Шпехар 2016, 134; Шпехар 2017, 196). С друге стране, сматра се и да су директан византијски импорт на територију мађарске државе (Bollók 2012a). Дobar део не потиче из поуздано документованих контекста. Примери из затворених целина показују њихову претежну употребу у раздобљу друге половине 10. и 11. века. Навешћемо гробове 26 и 73 некрополе Сентеш-Сентласло (Szentés-Szentlászló) где су крстолики привесци и енколпиони нађени заједно са торквесима и огрлицама од перли и каури пужева (Széll 1941, 234, 238, III. tábla B, VI. tábla). У гробу 60 некрополе Соб-Кисерде (Szob-Kiserdő) крст је био у саставу ниске перли са животињским зубом и новчићима (Bakay 1978, 29–33, 60. sír: T. XVI, XXI/39). На некрополи Саретудвари-Хизофелд (Sárrétudvari-Hízófold) у два гроба (гробови 95 и 107) су нађени крстолики привесци у саставу огрлица, заједно са лунуластим привесцима и прапорцима, и деловима одеће и накитом (дводелни бјелобрдски привесци, наруквице ромбоидног пресека и сл.), док је у гробу 199 исте некрополе затечен и један реликвијар (Nepper 1993, Taf. III, V–VI, Abb. 15; Nepper 1996, 271–273).

Питање је у којој мери ови предмети одржавају хришћанске традиције будући да некрополе одају паганске карактеристике готово током читавог 11. века (сахране са деловима наоружања, понегде и са коњима, прилози у месу, полагање посуда), што је нарочито изражено у ареалима источно од Дунава. Идеја крстоликих привезака би се у најширем смислу могла посматрати као феномен који долази из Византије јер налази из Карпатске котлине углавном имају бројне аналогije на Балкану (*cf.* Bollók 2012a), мада се у исто време слични предмети користе у Кијевској Русији и на отонском Западу. У сваком случају, због разноврсности и технолошке скромности која одликује већину налаза не треба искључити локално панонско-бјелобрдско порекло. Према тумачењу Зденка Винског налази крстова у бјелобрдским некрополама јужне Паноније настају као локални производ под непосредним утицајем Византије у Срему између 1018. и 1071. године. Осим тога, један калуп за израду крстова нађен је у Сиску, али он не одговара ниједном до сада познатом привеску (Vinski 1970, 53–56, Т. III/4). Производња крстоликих привезака потврђена је и налазом калупа из Сексарда (Szekszárd-Béla tér) у јужној Мађарској (Langó 2010a, 453, 9. ábra).

Локалним израђевинама могу се приписати мали крстови небрижљиве израде, најчешће рађени од олова или камена, понекад са једноставним урезима, из југоисточних делова српског дела Баната, Сремске и Мачванске Митровице (Vinski 1970, 55, Т. IV/5; Барачки 1977, кат. бр. 9–12, 14, 17; Егсеговић-Павловић 1980, Т. XXVI/15–17; Станојев 1989, кат. бр. 651: *кат. бр. 69/1, кат. бр. 80–81; Т. 28/12*). Слични примерци се јављају већ у аварском периоду (Demo 2009, 479, нар. 298–299). У контексту аварске популације проблематизовано је питање да ли оловни крстићи представљају одраз хришћанског веровања или културни и модни утицај касноантичког културног круга, при чему је прва могућност истакнута као вероватнија управо због једноставне израде самих предмета (Bugarski 2009, 226–227). Када је реч о познијем раздобљу 10. и 11. века, оловни крстићи небрижљиве израде су махом налажени у гробљима панонског дела Хрватске (Vinski 1970, Т. IV/3–4; Demo 2009, 479, sl. 37/1b), а спорадично и на налазиштима у Словенији (Bitenc, Knific ur. 2001, Kat. Nr. 360).

Слични крстови су једнако заступљени на десној обали Дунава између Ритопека и Костолца где такође редом представљају случајне налазе. Понекад су и брижљивије израде, али без украса или имају понеки урез (Марјановић-Вујовић 1987, 17–18, кат. бр. 69–75, 80–81; Јанковић, Јанковић 1990, 97, бр. 27). Иако за сада не постоје јасне

индиције о радионичком пореклу условно би се могли окарактерисати као локални подунавско-бјелобрдски тип материјалне културе.

Друга занимљива врста крстоликих бронзаних привезака, чији је један крак обликован у виду лунуле, заступљена је скромним бројем примерака. Осим једног фрагментованог банатског налаза (Барачки 1988, 174, кат. бр. 5: *кат. бр. 69/2*), и другог, у целости очуваног, из Нових Бановаца (Vinski 1970, 55, Т. IV/7; Станојев 1989, кат. бр. 307: *кат. бр. 86/2с; Т. 28/11*) потичу још са десне обале Дунава (Марјановић-Вујовић 1987, кат. бр. 58–59). Као и оловни мали крстови ни ова врста није позната из централних и северних области Карпатског басена, па се у ширем смислу може окарактерисати као локални подунавско-бјелобрдски производ. У бјелобрдском стварању су заступљени крупни лунуласти привесци ношени на огрлицама, настали по узору на комаде из кијевско-руског круга (Giesler 1981, Taf. 3/12), па се у комбиновању са крстоликим привесцима да утврдити мешање различитих стилских предложака.

Најраширенијим врстама у југоисточној Европи и Карпатској котлини припадају крстови-привесци са два наспрамна једнака крака на којима су изведене рељефне представе Христовог распећа. У Војводини је откривено свега неколико примерака; један потиче из Сремске Митровице и данас се чува у Мађарском националном музеју у Будимпешти (Lovag 1980, 366, Abb. 1/7, a, b: *кат. бр. 80/2; Т. 28/9*), а два примерка, са крајње шематизованом и излизаном представом, су из области између Вршца и Банатске Паланке (Барачки 1988, 147, кат. бр. 4, 6: *кат. бр. 69/3*). Слични налази у највећем броју потичу са некрополе на Доњем граду Београдске тврђаве (Марјановић-Вујовић 1989, 33–34, сл. 52, 54–55), али и многих других налазишта на централном и источном Балкану. Произвођени су у различитим варијантама и практично да нису позната два иста примерка.

Речено је да се у савременим истраживањима појава крстоликих привезака углавном везује за византијски културни круг, нарочито бројни примерци са представама Христовог распећа. Разматрани су и кроз могуће византијске мисије покрштавања, али само присуство тих налаза не мора да значи да је становништво христијанизовано (Bollók 2012a, 139–140; Langó 2013b, 326). За разлику од Војводине где ниједан налаз не потиче из документованог контекста, на некрополама у региону су забележени у гробовима паганских карактеристика. Већ је споменут гроб 60 некрополе Соб-Кисерде (Szob-Kiserdő) где се крстић налазио у саставу огрлице са животињским зубом, перлицама и новчићима, који сами по себи нису пагански (Вакау 1978, 29–33, 60. *ср:* Т. XVI, XXI/39). Може се

навести и територијално близак пример из Мачванске Митровице, и то са простора некрополе око цркве; у истој гробној целини 11. века нађени су енколпион и перфорирани животињски зуб (Ercegović-Pavlović 1980, 64–65, Т. XXI/226).

Постоје претпоставке да су ови предмети произвођени на различитим местима, за разлику од енколпиона који су ипак везани за ходочасничке центре (Bikić 2010, 125–131; Шпехар 2012, 210, сл. 3/1–10; Шпехар 2016, 134). Ваља рачунати и на друге правце приспећа крстова у– из Русије и са Запада. Посебно је остављена могућност да су због различитих стилских детаља, пре свега положаја Христових руку и изгледа његове одеће, неки привесци управо произвођени у панонским радионицама према западњачким, а не византијским предлошцима. О утицају руског културног круга није ипак детаљније разматрано (Lovag 1980, 369–371; Langó, Türk 2004, 401–403 (са литературом); type 7: Abb. 12/2–7). Примера ради, једини бронзани крстолики привезак са Лијеве Баре носи приказ Христа огрнутог перизомом, са рукама савијеним у лактовима и предимензионираним прстима, на начин који је својствен хришћанској иконографији латинског Запада (Demo 2009, 479, п. 297). Чини се да крстолики привесци са византијског подручја најчешће носе представу Христа равније опружених руку који је огрнут колобијумом, попут нашег примерка из Сремске Митровице (Т. 28/9). Опште закључке на ову тему још увек није могуће извести јер нису обављена детаљнија компаративна разматрања између налаза са Балкана и из Карпатске котлине.

Уз описане су коришћени крстолики привесци украшени геометријским мотивима или се ради о примерцима глатке површине са урезаним линијама уз ивице. Један крстић са проширеним крацима и тачкастим орнаментима, без рељефне представе, са непознатог налазишта у југозападном Банату (Барачки 1988, 174, кат. бр. 7: *кат. бр. 69/4; Т. 32/26*), има директне аналогије, на пример, из археолошког контекста 11. века у Гамзиграду (Јанковић, Ћ. 1983, 145, сл. 5; Јанковић, Ћ. 2010, 203, сл. 174). Ова врста крстоликих привезака није позната на другим налазиштима у Панонији па се са више сигурности може сматрати балканским импортом, као и енколпиони. У Војводини је за сада примећено ретко присуство енколпиона, који су једино познати у југоисточном Банату (Барачки 1988, 172–174, кат. бр. 1–3: *кат. бр. 69/5; Т. 32/27*). Енколпиони се користе током 11. и 12. столећа (Шпехар 2012, 207–210; Шпехар 2016, 133–134).

За разлику од огрлица са перлама и привесцима за бјелобрдски културни круг је много особенија појава крутих масивних огрлица – *торквеса*. Овај вид украса, који је постао омиљен већ у праисторијским културама бронзаног доба и код келтских племена,

повремено је употребљаван током историјских раздобља. У предримско и римско време торквеси су били бројно заступљени у Трансилванији (Поповић, Борић-Брешковић 1994, 35). Код античких торквеса нису постојале петље и кукице за закопчавање, већ је тај механизам успостављен у средњем веку, а присутан је и на наруквицама. Раскошни торквеси су коришћени као инсигније у рановизантијско доба. Ретки једноставни примери документовани су на ранобугарским гробљима доњег Подунавља (Григоров 2007, 81–83, обр. 125).

Једноставне врсте крутих огрлица од уплетених жица или од обичне дебље жице са петљама за качење спорадично се јављају у 8. и 9. веку, у Мађарској и Словачкој. Континуирана употреба торквеса се прати и на северу Европе где су се као украсни елемент одржали током 10. и већег дела 11. века (Szöke 1992, 865, Taf. 1; 887, Abb. 2; Demo 1996, 48; Petrinec 2009, 135–136, са литературом). С друге стране, торквеси нису карактеристични за средњовековну материјалну културу области византијског зрачења на Балкану (Минић 1969, 169–170), мада и поред тога поједини аутори њихову појаву у бјелобрдском стварању тумаче византијским утицајем (Demo 2009, 468, нар. 274).

Бјелобрдске огрлице од жице заступљене су у два основна облика. Првој врсти припадају торквеси у виду отвореног обруча са додатком за закопчавање – овалном петљом и кукицом (Giesler 1981, 116–120, Taf. 1/a–c). Израђени су увијањем две до четири жице (*T. 28/1–2*). Развијеније врсте масивних бронзаних торквеса начињених уплитањем жица у мрежастом преплету, попут наруквица, који су иначе веома ретки у бјелобрдским гробљима (Вакау 1978, ЛП/17), нису потврђени ни на територији Војводине. Другу врсту, чини се мање бројну, представљају пуноливени бронзани торквеси глатког обруча ромбоидног пресека, сужени при крајевима, са кукицама за затварање (*T. 28/3*) или, ретко, са посувраћеним крајевима у облику слова S (Demo 2009, 458–470, sl. 32).

Торквеси се сасвим изузетно јављају у гробљима пре средине 10. века (*e.g.* Bálint 1971, 53–54, Tab. III/1–2; Demo 2009, 468, са литературом), а након тога су масовно присутни на некрополама широм Карпатског простора. Нешто већа концентрација је примећена у међуречју Муре, Драве, Дунава и Саве, у босанској Посавини, мађарској Барањи, и најдаље до Словеније на западу (Томиčić 2012, 41, 50).

У Војводини је откривен значајан број торквеса, пре свега у Бачкој. Забележено је око десетак примерака с тим да за већину нису познати ближи услови открића. Пет торквеса потиче из девастиране некрополе у Бачу, од чега су три изведена уплитањем вишеструких жица (на једном се уз петљу налази ојачање од навоја танке жице), а два

припадају врстама глатких пуноливених торквеса (Т. 6/10–11). Сви ови комади су данас изгубљени и о њима нема ближих података у документацији Градског музеја Сомбор (Станојев 1989, кат. бр. 111–115: *кат. бр. 21/1a, 1b*). У попису налаза из археолошке збирке Имре Фреја постпостоји кратка цртица о делу жичаног торквеса из уништене некрополе у Гакову (Нађ, Нађ 1964, 39, Т. LII/6: *кат. бр. 4*). Два добро очувана торквеса - један из Пригревице, а други са непознатог локалитета из западнобачког подручја - разликују се у дебљини жица, самим тим и у тежини (Станојев 1989, кат. бр. 518–519: *кат. бр. 16; Т. 28/1–2*). Комад из некрополе у Руменки припада лаким торквесима јер је начињен од три веома танке увијене жице; нађен је у гробу са дводелним привесцима и отвореним наруквицама (Демо 1983, 271, 284, сл. 2: *кат. бр. 23/1; Т. 7/1*). Остали жичани торквеси из Војводине су масивнији у односу на примерак из Руменке.

Са непознате некрополе у малом месту Тобе у средњем Банату потиче добро очуван пуноливени торквес са кукицама за закопчавање, нешто тањег пресека (*кат. бр. 58/1, Т. 16/9*), који припада истом типу као раније споменути комади из Бача (Т. 6/10–11). Један уплетени торквес чија је петља ојачана навојима танке жице откривен је у недокументованом контексту у Улици Жарка Зрењанина у Ковину (Мадас 2012, 58–60: *кат. бр. 77/1; Т. 16/25*). Налази торквеса из Срема за сада нису познати.³³

У раздобљу трајања бјелобрдске културе торквеси су били нарочито омиљени у Кијевској Русији, Пољској и источнобалтичким викиншким регијама, где су налажени у богатим оставама датованим новцем од 9. до 11. века (*e.g.* Корзухина 1954, 79–105, Таб. I/2–4, III/1–6, VI/20, XI/2, XII/2, XIV/4, XV/2, XVII–XIX, XXVIII/5; Кóчка- Krenz 1982, 43, 45, fig. 1/1; Жилина 2010, 182–186, рис. 4/6–10; Fuglesang, Wilson eds. 2006, 73–78 (са литературом), Pls. 1–2A, 32A, 33B, 34D, 35B). На овим подручјима су огрлице чешће сачињене од већег броја сребрних и златних жица у различитим техникама увијања, уплитања и ливења. Имали су различито решене крајеве: у виду две кукице, стањене и увијене посувраћене крајеве, спирално завршене и премотане крајеве и др. Примерци из викиншког културног круга чешће имају затворен обруч помоћу петље на једном и печуркастог проширења на другом крају (Sheehan 2014, 142–144, Pls. 1–3). Посебну одлику представља аплицирање танких филигранских нити на површину торквеса.

Судећи по подацима из оновремених писаних извора торквеси су, осим симболичке улоге у кићењу удатих жена, поседовали и тржишну вредност. Били су масивни и тешки

³³ На средњовековној некрополи на Гомолави (12–15. век) наводно је пронађен део сребрног торквеса, без ближег описа и илустрације (Petrović et al. 1986, kat. br. 341). Могуће је да налаз припада каснијим врстама које су другачије од бјелобрдских, и које се везују за досељене Кумане.

те су коришћени као платежно средство. Руски назив за торквес (гривна) означавао је валуту и меру тежине која се у раном средњем веку користила како у Русији тако и у другим источнословенским земљама (Седова 1981, 22–23; Рис. 1/7–9; Жилина 2010, 182–186; Вернадски 2013, 136–137; Hårdh 2016, 49–51). Уз волинске наушнице, за које је утврђен правац приспећа долином Тисе у панонске области (Vinski 1970; cf. Mesterházy 1994), евентуално преузимање торквеса из северних култура није разматрано у сличном контексту. Ипак, потцртали бисмо упадљиву подударност у истовременој и бројној појави између ових регија.

У вези са напред реченим може се споменути један детаљ проистекао из анализе бјелобрдских торквеса коју је обавио Жељко Демо. Мерењем налаза са Лијеве Баре и из других гробаља северне Хрватске и Босне аутор је закључио да су разлике у тежини индикативне у хронолошком смислу, односно, испоставља се да су торквеси веће тежине (преко 50 g) познијег датовања. Торквеси мање масе су особени за крај 10. и почетак 11. века, а тешки комади се користе између двадесетих и шездесетих година 11. века (Demo 2009, 465–468; 553–554). Тако би се тенденција повећања масе могла тумачити као одраз пораста економског просперитета ондашњих популација. Значајнија разлика у тежини је уочена и код појединих уплетених и ливених бјелобрдских наруквица у Румунији, при чему су примерци веће масе такође млађег датовања. Поставило се питање да ли тај феномен треба сагледати и кроз извесну промену модних образаца (Gáll 2013a, 885). Уз све наведено, разложно је претпоставити и да овај накит осликава друштвени статус жена, у чијим се гробовима он увек проналази.

За панонска гробаља је нарочито особен обичај ношења окаченог прстења о торквесе, вероватно у симболичком значењу. Бројни такви примери су забележени на некрополама у Бијелом Брду и Лијевој Бари (Tomčić 1991, Т. 19, 21, 24; Demo 2009, 460), али у Војводини ниједан торквес није евидентиран у документованој гробној целини. Обичај качења додатака на торквесима је присутан још у римском периоду, међутим, сам по себи није довољно индикативан, већ га наводимо као занимљив детаљ. Иста пракса је у раздобљу од 9. до 11. века присутна у скандинавско-руској културној сфери, где су на уплетеним торквесима ношени привесци култног карактера у облику малих секира закачених на кружне карике, понекад заједно и са нанизаним прстењем (Novikova 1992).

У репертоару бјелобрдског накита разликује се неколико врста *наруквица* (Т. 30). Наруквице које су по изради сличне торквесима су израђене од уплетених жица, најчешће од три или четири комада. На основу технике израде издвајају се две основне варијанте.

Прву варијанту представљају бронзане наруквице од једноставно уплетене троструке жице, са петљом и куком за затварање. Три примерка потичу са локалитета Посед грофа Талијан у Новом Кнежевцу (Hampel 1907, 149, T. 38A/1–3: *кат. бр. 49/3с; Т. 17/5–7*) и један из Хоргоша (локалитет Рек-мајур) (Станојев 1989, кат. бр. 694: *кат. бр. 108/гр. 3; Т. 8/12, Т. 30/5*). Реч је о једној од врста коју је Јохен Гизлер означио као заједничку за раномађарске и бјелобрдске некрополе (Giesler 1981, 88, Taf. 2/5, Taf. 53). Зато се и сматра хронолошки релативно старијим типом, и обично се везује за последњу трећину 10. века (Révész 2007, 305, Abb. 24/2).

Другој групи уплетених бронзаних наруквица припадају комади направљени од неколико жица у мрежасто-каричастом преплету, са куком и петљом за закопчавање. Установљена је њихова масовна појава крајем 10. и почетком 11. века (Giesler 1981, 120–124, Taf. 2/6). Један пример је откривен на богојевској некрополи, а други представља случајан налаз са Циглане Мачковић у Суботици (Станојев 1989, кат.бр. 136, 661: *кат. бр. 18/гр. 28, кат. бр. 24/2; Т. 3/21*). Код неких наруквица, као што су оне из Црне Баре и Горњоварошке циглане код Панчева, део уз куку је ојачан са неколико навоја попречно обмотане жице (Станојев 1989, кат. бр. 489, 708–709: *кат. бр. 50/2, кат. бр. 70/1; Т. 16/7–8, 20, Т. 30/6*). Слично ојачање уз петље је примењивано на бјелобрдским торквесима. Манир мрежастог, односно, вишеструког уплитања жица практикован је и у изради прстења. Та занатска техника је била веома раширена у културама источне и северне Европе где је представљала основни метод у изради накита. Тамо су мрежасте наруквице масивније јер су израђиване од већег броја бронзаних, сребрних или златних жица и имају различито решене крајеве, за разлику од бјелобрдских које се увек завршавају петљом и кукицом. Многобројни примерци су налажени у оставама и некрополама у околини Кијева, Новгорода и у скандинавским земљама (e.g. Корзухина 1954, Таб. V/5, XI/1, XIII/3, LXII/3, 6; Седова 1981, 100–102, Рис. 36; Fuglesang, Wilson eds. 2006, 78–80 (са литературом), Pls. 2/B, 32B, 34B, 35A, B).

Посебну врсту представљају наруквице од тракастог неукрашеног бронзаног лима, са посувраћеним спирално увијеним крајевима. Оне су у Гизлеровој типологији означене као прелазни тип који се јавља у класичним раномађарским и бјелобрдским некрополама (Giesler 1981, 88, Taf. 2/2, Taf. 53). Осим у Богојеву (Станојев 1989, кат. бр. 122: *кат. бр. 18/гр. 5; Т. 3/7*), један примерак је документован у Новом Кнежевцу (Hampel 1907, 149, T. 38A/4: *кат. бр. 49/3с; Т. 17/8, Т. 30/2*). У Лијевој Бари исти налаз је према стратиграфским подацима опредељен у прелаз 10. у 11. столеће, међутим, указано је и на ранију појаву

врсте, већ од раног 10. века, и то у контексту са типичним раномађарским налазима (Demo 2009, 494, sl. 42/1.1). У морфолошком смислу, односно према тракастој форми, споменуте наруквице су донекле блиске најранијим наруквицама донешеним у Карпатску котлину из црноморских области (тракасте наруквице са проширењима на крајевима: *T. 30/1*).

Следе пуноливане наруквице које се јављају у три основна облика. Једну врсту представљају примерци тањег пресека и отворених равних или сужених (ретко посувраћених) крајева, другу чине масивне отворене наруквице ромбоидног пресека и отворених стањених крајева, а трећу представљају наруквице са крајевима обликованим у виду животињских глава.

Танке наруквице кружног/полукружног пресека са отвореним крајевима се јављају у нешто ранијим раномађарским некрополама, али и у гробљима са бјелобрдским материјалом. Реч је о једноставном облику који не представља изразито специфичну врсту у културном и хронолошком смислу. Ипак, чини се да је тежиште њихове употребе у бјелобрдским контекстима везано за крај 10. и почетак 11. века, када се прати интензивна употреба и других врста наруквица. Заступљене су са по неколико примерака на војвођанским некрополама у Богојеву и Бочару (Станојев 1989, кат. бр. 123, 156–157, 167: *кат. бр. 18/гр. 5 и 39, кат. бр. 54/1с; T. 3/8, T. 4/17, 20, T. 14/8*). Неуобичајена је појава чак четири комада у коментарисаном гробу са торквесом и дводелним привесцима из Руменке (Demo 1983, 271, 284, sl. 2), јер се наруквице обично налазе појединачно или у пару. У овом гробу су затечене две наруквице полукружног пресека, равних крајева, са попречним жлебовима на површини и још две округлог пресека и сужених крајева (*кат. бр. 23/3; T. 7/3–6*). Ређе заступљеној врсти припадају наруквице са посувраћеним спирално увијеним крајевима који се додирују, а по свој прилици потичу из нешто каснијег времена, ближе средини 11. века. Нађене су у Хоргошу и Мокрину (Станојев 1989, кат. бр. 301, 372: *кат. бр. 51, 105; T. 30/3*).

У ранији бјелобрдски материјал Јохен Гизлер је уврстио и отворене наруквице сужених крајева и ромбоидног пресека тела, које су масивније у односу на претходне (Giesler 1981, 120–121, Taf. 2/7; *T. 30/9*). Према типолошкој табели Ервина Гала у Трансилванији се оне датују у прве деценије 11. столећа (Gáll 2013a, 330–331 *táb.*). Тек понегде је констатована њихова каснија употреба; примерци датовани новцем краљева Андрије (1046–1060) и Саламона (1063–1074) потичу из неких гробаља у Мађарској (Demo 1996, 53, нар. 152). На локалитету Бакс-Кестарсасаг (Baks-Köztársaság) у јужној Мађарској је откривен гроб са бројним налазима (датован радиокарбонском методом

шире, у 11. век), у коме су уз пар масивних наруквица нађени торквес, ниска перли, украсне апликае и каричице отворених и стањених крајева (Balogh et al. 2017, 686, figs. 10–14).

Наруквице ромбоидног пресека и сужених отворених крајева су у Војводини такође откривене у нешто познијим гробним целинама, око средине 11. века, на пример у Ловћенцу. У гробу 4 је пар наруквица нађен са сребрним денаром Андрије I (1047–1060) (Szász 1911, 305; Станојев 1989, кат. бр. 280–281: *кат. бр. 113; Т. 36/7–8*). На некрополи Рек-мајур у Хоргошу наруквице су евидентирание заједно са малим сребрним S карикама, жичаним прстеном и перлама, што све упућује на средину или чак другу половину 11. века (Станојев 1989, кат. бр. 688–689; Kovács, L. 1992, 59, *kép 13/10–11: кат. бр. 108/гр. 2; Т. 8/6–7, Т. 30/9*). У улици Жарка Зрењанина у Ковину три масивне бронзане наруквице су откривене заједно са торквесом, додуше у нејасном контексту (Мадас 2012, 58–60: *кат. бр. 77/2; Т. 16/26–28*).

Чини нам се да ромбоидно обликован пресек наруквица, на начин који је примењиван и код једне групе торквеса и отвореног прстења (*cf. Т. 6/10–11, Т. 8/6–7, Т. 16/9, 18–19, 22, 26–28, Т. 30/9, Т. 31/6*), представља манир усвојен из западно- и северноевропског занатског круга. Сличне наруквице (*stiff arm rings*) од сребра, изузетно масивне и тешке, налажене су у оставама драгоцености, а имале су пре свега монетарну вредност. Нарочито су бројне у ареалима викиншког деловања (Carlsson 2004, 13). Ретко су налажене у контекстима који показују да су коришћене као накит. Сребрна наруквица ромбоидног пресека тела, налик бјелобрдским комадима, посведочена је у једном гробу на некрополи под хумком у месту Плеснеск (Пліснеськ) у западној Украјини, која се управо доводи у везу са војском скандинавског порекла ангажованом у доба јачања Кијевске Русије крајем 10. и у првој половини 11. века (Ливох 2010, 488–489, Рис. 2/9).³⁴

Последња и најпрепознатљивија врста бјелобрдских наруквица јесу масивне ливене наруквице са отвореним или тзв. псеудокрајевима у облику животињских глава (Giesler 1981, 120–124, Taf. 2/8), које су релативно бројне у Војводини (*Т. 7/а; Т. 30/10–15*). Термин псеудокрајеви значи да је наруквица затворена, односно да су сучељене главе животиња спојене кариком или се тек додирују. Јављају се у неколико облика и разликују према начину израде животињских глава и тела наруквице. У ранијој литератури су главе најчешће тумачене као змијолике, али чини се да неки примерци пре подсећају на птице изражених очију и кљуна. Тело наруквице је глатко или имитира уплитање жица, односно

³⁴ На овој некрополи су били сахрањени викиншки војници са породицама.

има попречно изведене урезе или наребрену спољну површину (слично као код прстења). Наруквице су најчешће израђене од бронзе, уз ретке примерке од месинга и сребра (Kovács, L. 1994, 132–137).

У гробовима се углавном налазе у пару или се затичу два слична комада; понекад су комбиноване и са једноставнијим наруквицама. Нађене су у гробним целинама раније фазе на некрополи у Верушићу: гроб 1/79, гроб 17/79 (једна наруквица изгубљена), гроб 10/80 (Szekeres, Szekeres 1996, 64–65, Т. XXVIII/4–7, Т. XLIV/1, 4–5: *кат. бр. 25; Т. 9*). У Риђици је наруквица са животињским главама откривена са обичном наруквицом отворених и стањених крајева (Станојев 1989: *кат. бр. 532: кат. бр. 1; Т. 30/13*). Други примери из недокументованих контекста потичу из Руског Крстура (Станојев 1989, *кат. бр. 536–537: кат. бр. 19/2a; Т. 30/10–11*), Бачког Градишта (Kovács, L. 1994, 130 (183–184): *кат. бр. 45*), као и са два налазишта у јужном Банату -Локве (Станојев 1989, *кат. бр. 295: кат. бр. 62; Т. 30/12*) и Вршац (Kovács, L. 1994, 129 (161): *кат. бр. 65*). Наши примерци чешће имају рељефно изведен обруч него глатку површину. Наруквице глатког обруча се сматрају и релативно хронолошки старијом врстом (Giesler 1981, 124).

Нешто већа заступљеност наруквица са животињским главама прати се пре свега у областима јужне и југозападне Мађарске, у Славонији, Барањи и хрватском делу Срема (Rapan-Pareša 2014, 289–291, са литературом). С друге стране, бројни примери забележени су и на некрополама горњег Потисја, на пример из Саболча (Szabolcs). У публикацији некрополе из Саболча понуђена је типологија наруквица за Карпатску котлину (око 200 примерака) и њихово датовање је одређено у последње деценије 10. и прву половину 11. века. Хронолошке разлике између врста нису прецизније установљене (Kovács, L. 1994, 116–138).

Према хронолошкој табели Ервина Гала у Трансилванији се такве наруквице датују у прву половину 11. века (Gáll 2013a, *táb. 330–333*). Међутим, потцртано је да се на некрополи у Мајши (мађарска Барања) појављују и до последњих деценија 11. века, у контекстима са новцем Ладислава I (Tomčić 1992, 138). И други појединачни примери из хоризоната друге половине 11. века (Kiss, G. 2000, 59. *táb., I/4*) упућују на регионалне разлике у хронологији, односно на дужу (можда и секундарну) употребу наруквица након што су изашле из моде. Уз то, може се помишљати и на могућност да су старије особе сахрањене са накитом које су носиле у млађој доби, што са своје стране потцртава значај антрополошких анализа у археологији некропола, али их у овом случају није било.

О пореклу наруквица са крајевима/псеудокрајевима у облику животињских глава писао је мађарски археолог Геза Фехер, који их је, уз препознатљиве S карике, означио као један од главних елемената словенске материјалне културе насталих на античким основама (Feher 1957, 277–302; cf. Langó 2005, 215, n. 285). И други аутори су специфичан начин обликовања крајева тумачили у контексту претрајавања касноримских традиција у јужној Панонији, при чему се помишља на центре у Печују (Sopianae) и Сиску (Siscia) (Demo 1996, 52; Tomičić 2012, 41–42, 50). Та античка традиција се најдуже задржала у културама германских народа, да би се наново појавила у источној Европи, како се претпоставља, преко контаката са балтичким регионом (cf. Рябцева 1999).

Тако се наруквице од уплетене жице са специфично обликованим главама животиња отворених чељусти често налазе у богатим оставама драгоцености скандинавско-балтичког подручја, пре свега у бројним оставама сребра са Готланда (<https://www.archaeology.org/issues/240-1701/features/5123-sweden-gotland-viking-wealth>). Наруквице из кијевско-руског културног круга су им сличне, са кариком украшеном мрежастим преплетом, увек растављених крајева, али се на месту животињских глава налазе овална/трапезаста проширења са улошком за стакло или другом декорацијом (Седова 1981, 100–102, Рис. 34–36; Жилина 2010, 196, Рис. 7/17–21). По том детаљу оне веома подсећају на раномађарске наруквице (*T. 12/14*).

Три златна примерка која према стилу израде упућују на скандинавско радионичког порекло потичу из оставе у области Ваш (Vas megye) у западној Мађарској (Mesterházy 1996f, 378). Управо присуство тих комада показује да су могли послужити као инспирација за израду бјелобрдских наруквица. Указано је на битне разлике у обликовању наруквица са животињским главама на северу европског континента наспрам примерака медитеранског културног круга (Márkiné Poll 1934). Закључак је да су бјелобрдски комади у начелу сроднији управо северним узорима.

Осим имитације уплетених жица (*T. 30/12–13*) на бјелобрдским наруквицама је примењена особена техника рељефне обраде површине, тако што су у три уздужна поља наруквице изведени попречни или коси урези (*T. 30/14–15*). Веома слична техника је коришћена и код неких других врста наруквица скандинавског подручја (Sheehan 1992, figs. 1–2, Pls. 5–6). Међутим, особен детаљ у изради наших наруквица, непознат у суседним културама, представља спајање украшених крајева наруквице бронзаним лимом тако да су оне затворене (зато се и користи термин псеудокрајеви). Осим тога, специфичан је и начин обликовања животињских глава, које су у неким случајевима крајње

стилизоване док су код других прецизније изведене. У том смислу, може се споменути један занимљив детаљ. На наруквицама из Руског Крстура (*T. 30/10–11*) присутан је мотив изражених очију који се јавља и у орнаменталном стилу дводелних срцоликих привезака (*T. 29*). Све то недвосмислено указује на локални радионички изражај.

У слично време, крајем 10. и почетком 11. века, наруквице са животињским протомима се користе и на Балкану (Србија, Македонија и Бугарска), с тим да су оне другачије како по начину израде обруча тако и по стилизацији животињских глава. Осим тога, узорак у Србији јужно од Саве и Дунава је веома скроман.³⁵

Коначно, најбројнију групу налаза у оквиру бјелобрдског репертоара представља **прстење**. Јохен Гизлер је издвојио 20 типова (Giesler 1981, 109–113, Taf. 4/20–38), од којих је на домаћем простору, у Војводини и Подунављу, забележена већина. Бјелобрдско прстење одликује једноставна израда и скроман манир украшавања који се своди на урезивање или рељефно обликовање карике. Израђено је ливењем или искуцавањем тракастог лима, уплитањем жица, а разликују се примерци са отвореном и затвореном кариком. На прстењу се примењују исте технике израде и украшавања као на наруквицама (*T. 31*).

На војвођанским некрополама је пре свега бројно једноставно прстење у виду масивне карике, отворених и стањених (ретко преклопљених) крајева, ромбоидног или полигоналног, односно кружног пресека (*T. 31/6–7*). Углавном је рађено од бронзе, а свега један или два примерка из нашег материјала је од сребра. Ова врста прстења, која се понегде у домаћој литератури погрешно опредељује као карика (*e.g.* Станојев 1989, кат. бр. 104, 517), карактеристична је за време ближе средини 11. века (Giesler 1981, Taf. 4/26–28, Taf. 53; *cf.* Томиčić 1990, 88–89), као и исто обликоване наруквице ромбоидног пресека тела и сужених крајева.

Највише познатих примера је из западне Бачке, где углавном представљају налазе из недокументованих гробова: у Гакову (Kovács, L. 1991, 418 (56); Bálint 1991, 221 (78): *кат. бр. 4*), Каравукову, Пригревици, Бачу и Сенти (Фаркаш тања) (Станојев 1989, кат. бр. 105, 267, 517, 614: *кат. бр. 16, кат. бр. 20, кат. 21/2a, кат. бр. 40/гр. 6 и 11; T. 6/1, T. 11/5, 10*). У Банату су познати из девастираних некропола у месту Рабе (локалитет Железничка станица) и Банатском Аранђелову (Kovács, K. 1992, 46, 60, 10. кеп/115, 14. кеп/1–2: *кат. бр. 46/2, кат. бр. 122/2a; T. 16/18–19*). На локалитету Ливаде у Панчеву прстен је нађен у гробу 65 најстаријег хоризонта сахрањивања заједно са новчићем Стефана I (997–1038)

³⁵ Види поглавље 5.2.

(Ђорђевић, Ђорђевић 2018а, 10–11, кат. бр. 5–6, сл. 6: *кат. бр. 133; Т. 16/22*). Напоследку, по један примерак потиче из гробова батајничке некрополе (Шпехар, Стругар Бевц 2016, 88, сл. 7. 10/2: *кат. бр. 88; Т. 23/зр. 100/2, Т. 31/7*) и Раковца (Станојев 2015, 213, сл.14: *кат. бр. 133/зр. 154; Т. 48/15*). Може се споменути да је овакво прстење бројно на некрополи у Мајши (Majs-Udvari-rétek) где је најгушће сахрањивање обављано у првој половини 11. века (Kiss, A. 1983, 11. táb/12, 18. táb/111, 21. táb/179, 181, 24. táb/222, 25. táb/223, 26. táb/251, 27. táb/264, etc.).

Исто масивно прстење, најчешће израђено од злата и сребра, распрострањено је у областима централне и западне Европе, на подручју Светог римског царства и раносредњовековне Енглеске. Примерак датован у крај 10. и прву половину 11. века, уз позивање на сличне бјелобрдске комаде, објављен је у једном немачком каталогу накита (Schulze-Dörrlamm 1992, 442, Nr. 20). Други златан прстен, затворене карике и ромбоидног пресека, потиче из Стафордшира у Енглеској (Johnson 2014, Cat. 13). Осим тога, бројно масивно прстење, различитих величина и ромбоидног пресека, отворене или затворене карике, израђено од сребра или олова, налази се у викиншким оставама у Енглеској, Шкотској и Данској. Тамо се због веће тежине ови предмети тумаче као монетарно средство (Hinton 2005, 149–159, fig. 5. 5; 158–159, fig. 5. 9; Hårdh 2016, 18, fig. 4). Појединачни комади су, примера ради, познати и са неких налазишта у Великој Британији где углавном представљају нестратифициране налазе (Ottaway, Rogers 2002, 1492/11077, 14796; Johnson 2014, Cat. 40, 42; Johnson 2014, Cat. 75, 115, 136, 170). Треба потцртати чињеницу да овакав, прилично једноставан, начин обликовања прстења није познат у земљама византијског културног круга. У сваком случају је реч о бројној врсти на некрополама широм Паноније.

Следећу, такође веома заступљену групу, чини затворено прстење са испупченом површином чији је обруч D пресека (Giesler 1981, Taf. 4/31, 33, 34/a, b, Taf. 53). Најчешће је израђено од бронзе, мада има и примера од сребра. Најједноставнији комади су неукрашене површине (*Т. 4/19, Т. 9/8, 10*). Од декоративних решења се јављају коси или попречни урези уз ивице или кроз средишњи део карике, а најразвијенији је мотив јелове гранчице. Каткад су ситним зарезима наубљене само ивице прстена. На неким примерцима урези су брижљиво изведени, док су понегде асиметрични и невешто израђени (*Т. 31/2–5*). Најразвијенија варијанта прстења има валовита или кружна рељефна испупчења у симетричном распореду по целој површини (*Т. 31/1*).

Више примера је документовано у гробовима у Богојеву (Станојев 1989, кат. бр. 140, 147, 149, 152–153: гробови 28, 33, 39/ *кат. бр. 18/гр. 28, 33 и 39; Т. 3/20, Т. 4/10–11, Т. 4/18–19*), Верушићу (Szekeres, Szekeres 1996, 64–65, Т. XXVIII/5–6, Т. XLV/1–2, 5–6, Т. XLVI/3–4: *кат. бр. 25/гр. 10, 18, 28 и 33; Т. 9/8, 10, 15–16, Т. 10/10–11, Т. 31/5*) и Сенти (Фаркаш тања) (Станојев 1989, кат. бр. 618: *кат. бр. 40/гр. 10; Т. 11/9*). Приметно је да се често сахрањивало са два прстена. Неколико различитих комада потиче из девастираних некропола у Руском Крстуру и Бачу (Станојев 1989, кат. бр. 108, 535, 538–541: *кат. бр. 19/2с, кат. бр. 21/2б; Т. 4/11, 18, Т. 6/3, Т. 9/13–16, Т. 10/10–11, Т. 11/9, Т. 31/1–3*), и из недокументованих гробних целина са локалитета Железничка станица у банатском насељу Рабе (Kovács, L. 1992, 61, 14. *kép/13: кат. бр. 46/3; Т. 16/17*). На некрополи Панчево-Ливаде из гроба 10 потиче један прстен наребрене површине (Ђорђевић, Ђорђевић 2018а, 10, кат. бр. 4: *кат. бр. 133; Т. 16/23, Т. 31/4*), док у Батајници прстен из гроба 69 има валовита испупчења (Шпехар, Стругар Бевц 2016, 87, сл. 7.10/1: *кат. бр. 88; Т. 22/гр. 69/4*).

Једноставно прстење D пресека, без декорације, евидентирано је у средњовековном насељу (Minić 1980, Pl. XVIII/4) и некрополи Мачванске Митровице, где је у гробовима налажено са византијским новчићима анонимне класе А2, из последњих деценија 10. и раног 11. века (Ercegović-Pavlović 1980, Pl. XXII/tombe 62, 107: *кат. бр. 81/гр. 62 и 107; Т. 46/1, 3*). Поједини неукрашени, или примерци са наребреном површином, познати су са налазишта на десној обали Дунава (*Т. 75/3–5, 13, Т. 77/35*).³⁶

Ова група прстења представља уобичајен инвентар на некрополама широм Карпатске котлине, мада се чини да није у толикој мери заступљена у средишњим и северним областима као у јужним и западним. У нарочито великом броју прстење је евидентирано на некрополама у Бијелом Брду код Осијека, Лијевој Бари и даље на запад, у Клоштару Подравском (Brunšmid 1904, sl. 7, 30; Tomićić 1991; Demo 2009, 516–518, sl. 43a/2.1–2.4), као и на некрополама северне Босне, на пример у Гомјеници (Tomićić 2007, 161–163, Т. II, IV–VIII). Стиче се утисак да је веома бројно на појединим гробљима Трансданубије (*e. g. Török 1962; Вакау 1978; Kiss, A. 1983; Kiss, G. 2000*). Затворено прстење D пресека јавља се и на некрополама у Далмацији (Petrines 2009, 242–243). Датује се у последње деценије 10. и рани 11. век.

Порекло узора бјелобрдског прстења рељефне површине можда би требало довести у везу са неким врстама луксузног прстења које су коришћене на просторима средње и

³⁶ Види поглавље 5.1.

западне Европе. Реч је о прстењу израђеном од злата, тракасте или пуноливиене карике, која је по целој површини декорисана кружним уметцима за драго камење, или је карика квадратним пољима подељена на сегменте, тако да посматрано са фронталне стране делује фасетирано (Schulze-Dörrlamm 1992, 441–443, Nr. 16, 21–22; Ottaway, Rogers 2002, Fig. 1492/12919). Неколико таквих примерака потиче из далматинских некропола, и мада нису културно ближе опредељени (Petřinec 2009, 242, Sl. 127; T. 315), претпостављамо да припадају западном импорту. Осим тога, у сличном маниру су прављене раскошне златне нарукнице које дуж целе површине имају квадратне испусте са драгим камењем, а по ивицама бордуру од полукружних лимених додатака (Schulze-Dörrlamm 1992, 440, Nr. 14). Подсећања ради, поново ваља потцртати да се и на бјелобрдским нарукницама са псеудокрајевима обруч декорише на исти начин - урезивањем и фасетирањем површине.

Све напред речено упућује на претпоставку да поједина декоративна решења на бјелобрдском накиту опонашају луксузне златарске производе из културних средина на отонском Западу. Осим тога, и на тамошњем се простору јавља једноставно бронзано прстење, валовите/наребрене површине (Ottaway, Rogers 2002, fig. 1492/12920; Johnson 2014, Cat. 50, 150, 236, 239, 240) које је готово идентично бјелобрдском.

Посебну врсту чини тракасто прстење од бронзаног или сребрног лима, отворених, заравњених/заобљених или затворених крајева (Giesler 1981, Taf. 4/35). Оно има нешто ширу карику у односу на друге врсте и углавном је декорисано урезаним линеарним мотивима (цик-цак линије, мрежаста поља). По један комад потиче из Богојева и Бача (Станојев 1989, кат. бр. 103, 141: *кат. бр. 18/гр. 29, кат. бр. 21/2с; Т. 4/3, Т. 6/4, 31/10*) и Николинаца (Живковић, Ј. 1997, 147, Т. III/8: *кат. бр. 63/гр. 4; Т. 18/7*). Најбројније аналогије налазе се на Лијевој Бари где је евидентирано чак неколико десетина подељених према пресеку обруча у две групе (равног и сводастог пресека). Занимљиво је да су пронађени у готово свим деловима некрополе, што значи да је овај једноставан тип украса био омиљен током читавог трајања некрополе, у другој половини 10. и првој половини 11. века (Demo 2009, 506–508, sl. 43/1.2a–c; 510–512, sl. 43/1.5a–b). Неколико комада, на пример, потиче и са бјелобрдских налазишта у околини Загреба где се датују у рано 11. столеће (Томићич 1999, 43, Т. 7/4; Simoni 2004, 38, kat. br. 29/11; 56–57). Чини се да ова врста није толико бројна у другим областима Панонске низије, барем када је реч о раној бјелобрдској фази. Центар за производњу највероватније се налазио на славонском подручју.

Тракасто прстење јасног бјелобрдског порекла, из Богојева и Мачванске Митровице, погрешно је уврштено у прегледе византијског накита (Bikić 2010, 91, sl. 59/3–4). Примера ради, за тракасти отворени прстен са мотивом спојених кругова који тече читавом дужином траке, из Мачванске Митровице (Ercegović-Pavlović 1980, Pl. XXII/34: T. 46/2), директне аналогije постоје на Бијелом Брду (Tomičić 1991, T. 19) и налазиштима у Румунији (Gáll 2013a, 296. таб/3), док сасвим недостају на централном Балкану. Истина, тракасто прстење са цик-цак орнаментом познато је на некрополама у Равни код Књажевца и Гамзиграду, из гробних целина које припадају крају 10. и 11. века, али су нешто пунијег пресека и углавном имају затворене карике, за разлику од бјелобрдских комада (Jovanović, Vuksan 2005, 217, fig. 14, Pl. I/4, 8, VII/5,7; Јанковић, Ђ. 1983, 154, 156, кат. бр. 271–272).

Засебну врсту представља прстен од двоструко увијене спиралне, неукрашене, траке, са премотаним крајевима, из Хајдукова код Суботице (Станојев 1989, кат. бр. 683: кат. бр. 27; T.31/9). Реч је једином таквом примерку из Војводине. Установљено је да се слично израђено прстење јавља већ у касноаварским контекстима, те се може сматрати локалном претрајалом варијантом (Demo 2009, 514, sl. 43/7, са литературом). Ретки примерци познати су из поствеликоморавских гробаља прве половине 10. века у Чешкој (Macháček et al. 2016, 370, T. 29/4). Територијално најближи сродан пример нашем прстену из Хајдукова је прстен из гроба 279 некрополе на Лијевој Бари, који је начињен од једноструке траке овалног пресека са дугачким премотаним крајевима (Demo 2009, 254–255, sl. 43/7). Такви налази су познати и на другим некрополама 10. и 11. века у Карпатском басену, на пример у Дунајварошу (Dunaújváros-Öreghegy) у централној Мађарској (Horváth, J. 1979, 280–281, II. tábla/1,3, III. tábla/4–5). Поред тога, слични украси од увијене спиралне жице/траке су широко распрострањени на средњовековним налазиштима скандинавско-руског културног подручја као што је Новгород (Седова 1981, 122, Рис. 45/2–4). Познати су и на гробљима североисточне Пољске, где су, међутим, били у функцији украса за главу (temple rings). Тамо се и датирају позније, од краја 11. до 13. века (Bieńkowska et al. 2013, Tab. IX/1–2, X/2–7, XXX/1, CXI/1, CXIII/1; Bieńkowska et al. 2014, 168, fig. 67/1b). Иако није непознато на панонским гробљима прстење од увијене спиралне траке није уврштено у Гизлерову типологију. С обзиром на једноставност израде (уз постојање других врста тракастог прстења у бјелобрдском фонду накита) извесно је да се може рачунати на његово локално радионичко порекло.

За касније одсечке ране бјелобрдске фазе особено је прстење од уплетених и увијених жица и њихове ливене имитације. Будући да је тежиште употребе овог типа пре свега у другој половини 11. века оно ће детаљније бити обрађено са групом позних бјелобрдских налаза (поглавље 4.1.3.). Нешто ранијег датовања могу бити комади на некрополама у Сенти (Фаркаш тања) (Станојев 1989, кат. бр. 620: *кат. бр. 40/гр. 13; Т. 11/13, Т. 31/8*), Николинцима (Живковић, Ј. 1997, 147, Т. III/9: *кат. бр. 63/гр.гр. 4; Т. 18/8*) и Батајници (Шпехар, Стругар Бевц 2016, 87, Т. XV: *кат. бр. 88; Т. 21/гр. 35/3*).

У оквиру раног бјелобрдског репертоара накита посебну групу налаза чини прстење са испупченом, купасто обликованом главом (Giesler 1981, Taf. 4/38 a, b, Taf. 53), које представља имитацију византијског прстења високе златарске израде какво је познато на централном и источном Балкану (Јовановић, В. 1988b, 264–266; Bikić 2010, 109–112, са литературом), и у мањој мери у Далмацији (Petrinec 2009, 243–244). Купасто прстење поред наушница волинског типа по свој прилици представља омиљене врсте византијских производа на простору бјелобрдског културног круга, уз напомену да о пореклу волинских наушница постоје различита становишта (види даље у тексту; поглавље 4.1.1.3.). Често се и јављају у истим гробовима. Питање је одакле стиже луксузан византијски накит у међуречја Саве, Драве и Дунава - да ли из правца средњег Балкана или из јадранских области. У Војводини није забележено импортовано прстење већ једино имитације (*Т. 31/11–17*).

Имитације византијског прстења се јављају претежно у јужној зони распрострањања бјелобрдске културе, од последњих деценија 10. века, али трају и током првих деценија 11. столећа (Giesler, 111–112, Taf. 4/38.b; Demo 2009, 528; Petrinec 2009, 244). Посебно су бројне на некрополама у Лијевој Бари и Бијелом Брду где је укупно нађено преко 40 примерака. Претпоставка је да се управо у овој области налазио центар за производњу; зато је у хрватској литератури предложено именовање типа Вуковар-Бијело Брдо (Demo 2009, 523–528). Ово прстење је углавном израђено у бронзи или лошем сребру, а због скромне технике ливења и лошег лемљења често му недостаје глава. На очуваним примерцима глава је у виду кружне лимене касете са украсним стаклом или груменом запечене земље. Код нешто раскошнијих примерака база главе је украшена са два низа псеудогранула. Тракаста карика је декорисана имитацијом филигранских плетеница (Demo 2009, 525, Т. 19/3–4).

Имитације византијског прстења из Војводине се међусобно разликују (*Т. 31/11–17*). Хронолошки најранијим примерцима могао би припадати сребрни ливени прстен из

гроба 9 некрополе у Јазову, која се датује приближно у другу трећину или другу половину 10. века (Станојев 1989, кат. бр. 251; Радичевић et al. 2016, 349: *кат. бр. 52*). Карика прстена је наребрена тако да имитира филигранске жице, док је на калотастој глави изведен украс од ситних псеудогранула у троугаоним пољима. На врху главе се налазила крупнија гранула која није сачувана. По три плосната испупчења која такође имитирају грануле, изведена су и на раменима прстена, уз обруч главе (*T. 31/17*). По начину декорације јазовачки прстен је веома близак неким балканским налазима, на пример прстену из Бигренице код Јагодине (Јовановић, В. 1988b, 265, сл. 18).

С друге стране, прстење из гробова 5 и 33 некрополе у Богојеву стилски је ближе коментарисаном прстењу типа Вуковар-Бијело Брдо, и може се претпоставити да потиче из суседне Славоније. Богојевско прстење има широку карику украшену подужним низовима псеудофилигранских плетеница и групама гранула на раменима, док глава није сачувана (Станојев 1989, кат. бр. 124, 148: *кат. бр. 18; T. 3/9, T. 4/9, T. 31/11–12*). Један сличан примерак без очуване главе, вероватно у дужој употреби, нађен је на некрополи 12. века у банатској Војловици (Станојев 1989, кат. бр. 210: *кат. бр. 132/гр. 5; T. 44/7*), а два сродна комада потичу са гробља у Доњем Милановцу, на десној обали Дунава, датованог у другу половину 11. и прву половину наредног века (*T. 75/7–8*).

Прстен са локалитета Сига у Бачком Моноштору, непознатих услова открића, крајње је једноставне израде. Тракаста карика није декорисана, а на очуваној, са кариком изједна ливеној глави, налази се тек неколико уреза који подражавају филигранске жице (*кат. бр. 6; T. 31/16, T. 40/1*). Други комад израђен наводно од гвожђа, дебеле карике и мале купасте главе, откривен је на батајничкој некрополи (Шпехар, Стругар Бевц 2016, 88, сл. 7. 10/3: *кат. бр. 88; T. 23/a, T. 31/15*).

Ливене копије луксузног прстења са купастом главом су познате и на Балкану, мада је расположиви узорак спрема целокупног познатог репертоара византијског прстења, чини се, релативно скроман. Делује да је код тих примерака имитирање узора извођено на унеколико квалитетнији и разноврснији начин (нпр. псеудогрануле нису спљоштене већ заобљене). Поред тога, сво прстење је очувано у целости, што значи да је поступак лемљења композитних делова рађен на квалитетнији начин (Јовановић, В. 1976, 131–132, Taf. V; Манева 1992, 86, T. 80–81; Petrinec 2009, 244; Bikić 2010, 110, sl. 83/1, 5, sl. 84). У сваком случају, бројнији налази на просторима Славоније и Војводине дозвољавају претпоставку о локалном радионичком пореклу.

Другу групу византијских имитација чини прстење пуноливане (квадратне) и отворене или тракасте и уске карике, које нема главу, већ је у горњем делу украшено групама (псеудо?)гранула тако да подражавају форму круне или касете (Bikić 2010, 108, sl. 81). Реч је о примерима са локалитета Фаркаш тања у Сенти (Станојев 1989, кат. бр. 615: *кат. бр. 40/гр. 8; Т. 11/8, Т. 31/14*), из Верушића (Szekeres, Szekeres 1996, 39, Т. XXIII/1: *кат. бр. 102/гр. 76; Т. 35/20*), Сремске Митровице (Паровић-Пешикан 1981, 183, Т. III/1: *кат. бр. 79/гр. 2; Т. 19/3*). Један комад је из девастираног гроба прве фазе сахрањивања на некрополи Панчево-Ливаде (Ђорђевић, Ђорђевић 2018а, 9, кат. бр. 2: *кат. бр. 133; Т. 31/13*). Иако је прстење израђено од сребра, са украсом од гранула, ради се ипак о нешто скромнијим занатским израђевинама. Примерак из Сенте је нађен у гробу са две S карике различитих димензија, а у Сремској Митровици са паром волинских наушница које су, највероватније, балканског порекла. Верушићки примерак је фрагментован (дужа употреба?), при чему је у гробу нађен са нечитљивим новцем, највероватније из друге половине 11. века, попут осталих нумизматичких налаза са ове некрополе.

Описано прстење је релативно ретко на некрополама Карпатске котлине. Учили смо примерак из гроба 51 на некрополи Хајдусобосло-Аркошалом (Hajdúszoboszlo-Árkoshalom) (Nepper 2002, 32 *táb./3*) и из гроба 490 у Халимби, који је нађен са новчићем Ладислава I (1077–1095) (Török 1962, 169, *Taf. LXXXVII*). Стиче се, дакле, утисак да је ова врста нешто познијег датовања у односу на тип Вуковар-Лијева Бара. Још увек није јасно да ли се прстење масовно користи (производи) у другој половини 11. века или је реч о продуженој употреби након што украс излази из моде. Претпостављамо да је израђивано у неком од занатских центара на југу Панонске низије, можда чак и у Војводини, где је најбројније. Аналогни комади из панонског дела Хрватске нису нам познати, као ни са византијског Балкана.

На крају бисмо се осврнули и на један занимљив облик прстена који осликава дуготрајне традиције у средњовековном накиту. То је прстење тракасте карике, са главом начињеном од спирално увијене жице и попречним навојима жице на раменима. Два најчешће коментарисана налаза потичу са вуковарске некрополе (Demo 2009, 528–529, *Pl. 19/1–2; Demo 2014, 76–77, kat. br. 23.1*). У Војводини нису посведочени такви комади, али су два прстена нађена на десној обали Дунава. Један потиче из некрополе Чаир у Брестовику где је у гробу нађен заједно са другим предметима бјелобрдског и византијског порекла (*Т. 74/8*). Други донекле сличан прстен је са некрополе на Доњем граду Београдске тврђаве (*Т. 75/13*).

Прстење са спирално увијеном главом је познато већ у млађем гвозденом добу, а њихова римска израда је посведочена примерцима датованим од 1. до 4. века (Demo 2014, 529). За сада је сасвим неуобичајена појава једног прстена у касноаварској некрополи у Манђелосу, у гробу 31, заједно са накитом краја 8. и 9. века (Тадин 1995, 261, 268, Т. X/5). Примећено је да током 10–11. века овај тип украса није често заступљен, при чему малобројни комади потичу из удаљених крајева у Словачкој, Мађарској, Румунији и Хрватској (Demo 2009, 529, sl. 48). Слично прстење од жице, као и наруквице и торквеси са истим функционално-декоративним решењем (спиралом и петљом) масовно се користе у другим културама средњовековне Европе у раздобљу трајања бјелобрдског комплекса (e.g. Sheehan 1992; Graham-Campbell, Sheehan 2009, 79, fig. 2; Demo 2014, 77; <https://www.pinterest.com/pin/186829084525883454/>). Како је накит од жице у назначеном периоду превасходно карактеристичан за источно- и северноевропски занатско-уметнички круг, сматрамо и да је извориште ове врсте изван византијског подручја (contra: Поповић, И. 2016, 83). Међутим, за сада није јасно да ли је оно произвођено на карпатско-панонском простору или потиче из околних европских средина.

На крају овог поглавља у најкраћем се може резимирати следеће. Бјелобрдске традиције се односе искључиво на појаву нових детаља одеће и накитних форми који се везују за женску популацију. Нема нових амблемских обележја мушке популације (појасева) нити се јављају локалне врсте наоружања и опреме. Домаће становништво по свој прилици преузима део ратничке опреме и друге симболе социјалног статуса које су донели Мађари, уз нове врсте наоружања са отонског Запада. О тим феноменима ће бити више речи у поглављу 4.1.2.2.

4.1.1.3. Предмети страног порекла

Разматрањем материјала издвојили смо и групе предмета стране провенијенције који упућују на директне контакте са околним културним поднебљима (*Карта 11*). За рану фазу бјелобрдске културе у Војводини карактеристично је пре свега присуство производа византијског културног круга, који представљају импорт са Балкана или осликавају стварно политичко присуство Царства у појединим временским етапама (*Т. 32/2–4, 12–28*). Осим тога, неколицина предмета указује на контакте са Кијевском Русијом (*Т. 2/4, Т. 32/5*) и западноевропским земљама (*Т. 33/1–8*).

Међу стручњацима се разликују ставови по питању укупне оцене о утицају византијске сфере на средњовековно наслеђе мађарске државе. Док једни истраживачи сматрају да је присуство византијских израђевина релативно скромно и да су зрачења јужног културног круга минимална или спорадична (Lángo 2013a, 327), према гледиштима других аутора, импортовани предмети или они настали под утицајем Византије имају значајног удела у свеукупном наслеђу Карпатске котлине, с тим да их је више у 10. него у 11. веку (Bollók 2010, 182–185). Чак се сматра да је значај израђевина са југа у ранијим истраживањима био пренебрегнут, и како се мисли, циљано изостављан у приказима целокупног мађарског наслеђа (Bollók 2010, 182, n. 61). Примећено је да су неке групе налаза веома бројне, док друге готово сасвим изостају.

У даљем излагању изложићемо налазе страног порекла у хронолошком распореду. Расположиви репертоар налаза открива да су у Панонију стизале металне израђевине луксузније израде, али и скромни бронзани комади. За разлику од првих које се најчешће тумаче као део ратног плена, сматра се да су израђевине од бронзе углавном доспевале посредством трговине или са досељеницима, односно заробљеницима доведеним приликом мађарских упада ка југу (Bálint 2010, 182; Lángo 2012a, 60; Langó 2013b). На налазиштима 10. и 11. века јављају се наушнице, прстење, крстолики привесци, металне наруквице, као и неки елементи појаса (копче)³⁷ који се у најширем смислу могу приписати византијском културном кругу, било као директан импорт или предлошци. У неким случајевима, као што је то са крстоликим привесцима, тешко је са сигурношћу утврдити радионично порекло.

Ови налази су најбројнији у средњем и горњем току Тисе и у делу словачко-мађарског подунавља (Keszi 1999, 2. ábra; Mesterházy 1990, 8. ábra; Mesterházy 1991, 10. abra; Langó, Türk 2004, 13. kép; Bollók 2012a, fig. 3). На појединим некрополама потиског региона налази из византијско-бугарског културног круга су присутни у великом броју, готово подједнако као и домаћи, на пример на некрополи у Сентешу (Széll 1941). Уз бронзано прстење са представом птица у Мађарској је посебно омиљено византијско прстење са калотастом главом или касетом за камен украшеном крупним гранулама и филиграном (Mesterházy 1991, 156–159, 10. abra), које је, уз ливене имитације, нешто бројније и на налазиштима у панонском делу Хрватске, о чему је већ било речи.

³⁷ Византијске копче 10. века које су документоване на неколицини налазишта централних и северних области Карпатске котлине (Langó, Türk 2004, 15–17. kép), нису забележене у Војводини.

У Војводини је појава византијских налаза очекивана с обзиром на близину територије Царства (*Карта 11*). Најпре ћемо се осврнути на пар луксузних *лунуластих наушница* израђених од легуре сребра и злата, из Ватина, које наводно потичу из уништеног женског гроба (Kovács, L. 1991, 422, Abb. 2/56; Lángo 2010b, 384, 399, fig. 3/2b: *кат. бр. 64; Т. 32/2–3*). Најчешће се такви комади интерпретирају као мађарски ратни плен из Италије, где је и забележен највећи број примерака, мада постоје претпоставке и да потичу из византијско-бугарског културног круга. Углавном су налажене у богатим женским гробовима који се датују у развијени или другу половину 10. века (Giesler 1981, 140–141, Abb. 17; Lángo 2010b, 369–371). Међутим, конкретно повезивање оваквих налаза искључиво са мађарском популацијом треба прихватити с резервом, као и појаву других налаза страног порекла.

На исти начин ваља приступити тумачењу налаза *византијског новца*. Новац пре свега сведочи о развоју трговине и укључивању Карпатске котлине у шире економске оквире (Lángo 2012a; Lángo 2013b, 322). Углавном се везује за раније некрополе, док је у нешто каснијим гробовима, са бјелобрдским материјалом, појава византијског новца ретка. На подручју Војводине појединачне византијске монете углавном представљају случајне налазе.

Два златна солида Константина VII Порфирогенита и Романа II Лакапина (948–959) нађена су у Сенти и Зрењанину (Kovács, L. 1989, 77 (450), 84 (907): *кат. бр. 41, 60a*). Бронзани новчићи Јована Цимискија из седамдесетих година 10. века, који потичу из околине Сомбора, Сенте, Зрењанина, Опова, Панчева и Иванова, су случајни налази без прецизнијег места открића (Kovács, L. 1989, 78 (451–452), 84 (920, 922), 86 (969), 85 (939, 941, 948–950), 86 (956): *кат. бр. 8, 11, 59, 61, 73–74*). Питање је како је византијски новац доспевао у прекодунавске области - у ратним походима, трговином, пресељавањем становништва и сл. У некрополама су такви налази углавном перфорирани, што значи да су били у дужој употреби, посебно златни комади. Утврђено је да се византијски новац у панонским гробљима јавља нешто касније у односу на време када је кован (Kovács, L. 1989; Lángo 2012a). Обично је налажен у саставу огрлица богатије опремљених гробова. То показује, примера ради, налаз веома излизаног солида Константина VII и Романа II перфорираног на чак три места из гроба 2 некрополе Вуковар - Лијева Бара (Demo 2009, 488, Т. 7/7–8).

Војвођански примерци византијског новца, изузев једног бронзаног из Панчева, нису накнадно пробушени, што оставља могућност да потичу из другачијих контекста

(насеља или остава). Тим пре јер је један византијски анонимни фолис (кован између 976. и 1030/1035) нађен у стамбеном објекту на локалитету Ливаде у Панчеву (Ђорђевић, Ђорђевић 2012, 79: *кат. бр. 209*). На овом месту ваља споменути оставу византијских златника из Гаја у јужном Банату, која је бројала око 200 новчића сакривених вероватно крајем 10. века (*кат. бр. 213*). Овај скупни налаз углавном се повезује са догађајима који су пратили поновно успостављање византијске власти на дунавској граници у време Јована I Цимискија (Иванишевић, Радић 1997, 134, са литературом; Lángo 2012a, 51).

На некрополи у Врцаловој воденици у Руми у гробу 106 је нађен новчић Василија II-Константина VII (976–1025) положен уз лобању. То је за сада једини пример византијског новца у гробном контексту ране бјелобрдске фазе. Из истог гроба потиче и прстен мале купасте главе са стакленим улошком (Минић 1995, 291, Т. VI; Прица 1995, 314, кат. 1: *кат. бр. 82/гр. 106; Т. 32/24, Т. 50/17*). Уз сличан прстен са шестоугаоним лежиштем за украсни камен, са локалитета 4 у Сремској Митровици (Паровић-Пешикан 1981, 183, 185, сл. 3/о: *кат. бр. 79/гр. IV; Т. 19/16, Т. 32/25*), има паралеле међу византијским налазима јужно од Саве и Дунава (Викић 2010, 105, сл. 79, сл. 80/5).

За период 11. века везују се налази **сребрних наушница волинског типа** (раскошнија врста гроздоликих наушница) чију главну одлику представљају по два гранулирана венчића са обе стране привеска. Волинске наушнице носе назив по области северозападној Украјини, на самој граници са Пољском, где је евидентиран већи број налаза. На подручју средњовековне Мађарске се појављују већ у другој половини 10. и првим деценијама 11. столећа, и углавном се приписују северном импорту. Зато је и наш примерак из Батајнице (*Т. 32/4*) у раду Кароља Мештерхазија прикључен групи кијевско-руских предмета (Mesterházy 1993, 467, 4. кеп/34). Готово истоветне наушнице нађене су у богатом женском гробу у Звонимирову (северна Хрватска, уз реку Муру) заједно са прстеном византијског порекла и неколико бјелобрдских комада накита. Датоване су у почетак 11. века (Томичић 2003а). У Трансилванији се волинске наушнице датују већ од последњих деценија 10. века (Gáll 2013a, Т. 334). Детаљан преглед и анализу ове групе наушница дала је Светлана Рјапцева уз претпоставку да је највећа производња у областима око Висле и у средњем Подунављу (Рјапцева 2010, 284, Рис. 3).

Иста врста наушница, израђена од сребра у високим златарским техникама, распрострањена је и на Балкану, где се датује нешто позније, у раздобље 11. и прве половине 12. века. Релативно бројни примери су откривени на налазиштима српског Подунавља, између Браничева и Прахова, и у унутрашњости (Крагујевац, Параћин и Ниш)

(Радичевић 2007а, 92–93, са литературом). Како је истакла Душица Минић, и поред генералне сродности налаза, група из српског Подунавља и са централног Балкана се начином обликовања привезака унеколико разликује од наушница из источне Европе, Румуније и Мађарске. Док примерци из окружења имају привезак приближно ваљкастог облика, са три или четири навоја глатке или тордиране филигранске жице, на наушницама са нашег простора привесци су сачињени од већег броја навоја, што им даје и другачију форму - купастог издуженог облика. Стога се исправно претпоставља да су у питању производи балканско-византијских радионица (Минић 1970, 242).

Споменути налаз волинске наушнице из батајничке некрополе (*кат. бр. 88/гр. 11; Т. 20/гр. 11/1, Т. 32/4*) у домаћој литератури није био детаљније размотрен у погледу радионичког порекла (Шпехар, Стругар Бевц 2016, 84, сл. 7. 8). На основу купасто обликованог привеска од филиграна који се завршава крупним гранулама, мишљења смо да је управо ближи балканској него централно/источноевропској варијанти волинских наушница. Још два комада потичу из Сремске Митровице (локалитет 4 и непознато налазиште), а један из Сурдука (Vinski 1970, 59–60, Т. V/3–4; Паровић-Пешикан 1981, 183, Т. III/2–3: *кат. бр. 79/гр. 2, кат. бр. 80/1, кат. бр. 84; Т. 19/1–2, Т. 32/8–9*).

Од сремских примерака се разликује сродна наушница из Новог Кнежевца (Hampel 1907, 149, Т. 38. A/6; Mesterházy 1994, 218, Abb. 12/7: *кат. бр. 49/3a; Т. 17/10; Т. 32/5*). То је такође сребрна наушница волинско-кијевског типа, али са другачијим, ваљкастим, привеском. Наушница је аналогна примерцима из Токаја и најпре се може довести у везу са северним кијевско-руским импортом, из правца Тисе (Mesterházy 1994, 240–241, Abb. 12/1–2, 6–7). Један други примерак, који има директне аналогиије у области Кијевске Русије посведочен је у Лијевој Бари (Demo 2009, 452–456, sl. 27/1.2, 28). Наведени налази наушница су уједно, колико нам је познато, и најјужнији предмети овог културног круга.

Посебну врсту представљају ливене имитације волинских наушница из Срема, са подручја Сремске Митровице и Нових Бановаца (Vinski 1970, 49, Т. III/10–11: *кат. бр. 80, 85; Т. 32/10–11*). Ови комади се можда могу сматрати локалном варијантом јер нису познати на другим просторима, а уз то је индикативно да представљају недовршене комаде, са веома грубо израђеним привеском (Vinski 1970, 60). У Бачкој за сада сасвим изостају налази ливених наушница, док су у северном Банату нађена тек два примерка у Бочару, који такође представљају имитације, али у другачијем маниру (Станојев 1989, кат. бр. 179–180: *кат. бр. 54/2a; Т. 14/15–16, Т. 32/6–7*). Бочарске наушнице имају глатку

карику са два наспрамно постављена венчића и кратак привезак који је више ваљкастог него купастог облика, са изливеним украсима (псеудогранулама).

Просторна дистрибуција две групе описаних наушница – оних украшених у високим златарским техникама и ливених комада – веома је неуједначена. Иако се луксузне волинске наушнице проналазе у Потисју, где најпознатији налаз представља чувена остави из Токаја (Mesterházy 1994), ливени комади рађени по том узору су карактеристични за прилично удаљену регију – југозападну Панонију (*Т. 79/b.1, 11, 21, 29–43*). Зденко Вински је њихову појаву тумачио утицајем из Кијевске Русије преко Потисја, уз истицање јаким политичких и трговачких веза између краљевине Мађарске и Русије. Он види ширење моде преко Потисја даље ка југу где се имитирају ливењем у бронзи, са највећом концентрацијом у западној Славонији, северној Босни и хрватском и словенском дравско-савском међуречју (Vinski 1970, 68–73). Ипак, не треба искључити да предлошке представљају и балкански примерци волинских наушница израженијег купастог привеска, какав је опонашан код неких ливених комада (*Т. 79/b. 37–41*).

Друге врсте **ливених наушница** гроздоликог и лунуластог облика или са имитацијом јагода такође су пре свега карактеристичне за западну варијанту бјелобрдске групе (Vinski 1970, 57–61). Такве наушнице у целини представљају ретке налазе у гробљима у Мађарској; сразмерно их је мало у односу на огроман број истражених некропола. Мађарски стручњаци их углавном тумаче као импорт са византијске територије или као наслеђе које су донели са собом балкански досељеници (Mesterházy 1991, 175–177, Abb. 1–3, 10; *cf.* Bollók 2010, 181). На гробљу у Халимби (Halimba-Cseres) је нађено неколико различитих гроздоликих наушница које, ипак, највероватније потичу из радионица у континенталној Хрватској (Török 1962, Т. IX–XI, XIII, XXVIII). С друге стране, наши комади из јужне Војводине свакако представљају импорт са десне обале Дунава (*cf.* Оџа 2015, 120, Pl. 132). На то указују технолошке и стилске разлике о којима ће бити речи у петом поглављу (5.3.). Приближно двадесетак наушница евидентирано је на локалитетима Банатска Паланка-Рудине и Горњоварошка циглана (Барачки, Брмболић 1997, 211; Ђорђевић, В. 2010, 163–164, Т. ХCV: *кат. бр. 70, 78; Т. 32/12 –19*). Имају бројне аналогije на налазиштима између Београда и Ђердапа (*Т. 79/a*).

Још један импорт са византијског Балкана представља фрагментована наушница са једном сачуваном биконичном јагодом из гроба 87 на некрополи Велика хумка у Батајници (Шпехар, Стругар Бевц 2016, 84, сл. 7. 7: *Т. 23/гр. 87/1*).

Даље, израђевинама страног порекла припада неколико *наруквица* јасне византијске провенијенције. Пре свега је препознатљива тракаста наруквица са шарнир механизмом и ситним кружним орнаментима из батајничке некрополе (Шпехар, Стругар Бевц 2016, 87, сл.7. 9: *кат. бр. 88/гр. 69; Т. 22/гр. 69/5, Т. 32/23*), врста каква иначе представља изузетно редак налаз на гробљима Карпатског басена. Наруквице са шарниром су карактеристичне за области јужне Србије и Косово; више комада је нађено у Нишу, Матичанима и Прчеву (Ерцеговић-Павловић 1977, Т. VII/7; Јовановић, В. 1988а, сл. 17; Археолошко благо КМ 1998, кат. бр. 402; *cf. Vikić 2010, 84–85, sl. 55*). Интересантно је да се управо на тим некрополама јављају и бјелобрдски налази са севера. Зато се чини да би извесне везе између материјала у Срему и јужних делова Србије (Византије) можда требало видети у политичким односима између Угарске и Византије у раздобљу 11. века.

Томе у прилог сведоче и други сремски налази, попут једне стаклене наруквице са сликаним кружним орнаментима, из девастираног гроба (раније фазе сахрањивања ?) на локалитету 4 у Сремској Митровици. Према подацима из извештаја нађена је „ван гроба (15/1968–1969), али у истом нивоу са њим“ (Паровић-Пешикан 1981, 187, сл. 3/р, Т. IV/5: *кат. бр. 79; Т. 19/15, Т. 32/22*). Наруквица има одговарајућу аналогију, примера ради, на некрополи у Великом Градцу која се датује у другу половину 11. и прву половину 12. века (Радичевић 2007а, 92, 96, сл. 1/12). Ми смо је уврстили у ранији хоризонт сахрањивања на митровачкој некрополи који би оквирно припадао 11. веку, као и раније коментарисане наушнице волинског типа. Стаклена наруквица псеудотордираног тела из некрополе Дупљаја-Велики прокоп датована је позније, у 12. век (Radičević 2009, 385, fig. 3/1: *кат. бр. 137, Т. 32/21*).

Ипак, уочено је да стаклене наруквице представљају у начелу слабо заступљену врсту византијске робе у Панонији. На гробљима у Мађарској до сада је евидентирано тек пар налаза (Bollók 2010, 185, n. 99), а у Трансилванији и већем делу Баната сасвим изостају у гробним ансамблима 10. и 11. века (*cf. Gáll 2013a, 311. tábla.*). Према нашим сазнањима њих нема ни на налазиштима панонског дела Хрватске и даље на запад. Ова појава би се могла објаснити разноврсношћу и бројношћу локалних (бјелобрдских) форми наруквица које су очигледно задовољавале потребе становништва. С друге стране, разлог можда треба видети и у чињеници да се на византијском Балкану стаклене наруквице масовније користе од познијих одсецака 11. века, а највише у 12. и раном 13. веку (Радичевић 2007а, 92; Vikić 2010, 87–89, 149–150), односно у време када се на бјелобрдским некрополама ионако редукује гробни инвентар. Савремена истраживања

показују да су стаклене наруквице северно од Саве и Дунава присутне једино у југоисточном, планинском, делу Баната и то у гробљима краја 12. и раног 13. века. Реч је о упливу робе који се доводи у везу са краткотрајним успостављањем бугарске превласти у том делу подунавског региона (Radičević 2009, 388; Ота 2015, 133–134).

Поменуто је да постоји могућност да су неке *огрлице* из батајничке некрополе и некрополе у Николинцима такође византијске провенијенције (*T. 18/9, T. 32/20*). Поједини налази *крстоликих привезака* и *енколпиона* недвосмислено представљају производе са Балкана, а налажени су, како је раније коментарисано, на локалитетима јужног Баната и Срема³⁸ (*T. 32/27–28*).

Засебну групу налаза која је у Карпатску котлину стизала из правца западне и северне Европе представљају *двосекли мачеви - спате*. У литератури се називају каснокаролиншким, скандинавским или викиншким мачевима. Њихова појава се углавном везује за последњу трећину 10. и прве деценије 11. столећа, мада постоји могућност да су неке врсте коришћене и касније. Према тренутним сазнањима, то су уз неколицину других елемената наоружања, једини налази јасног западног порекла на нашем простору. Мачеви су представљали веома раширену трговачку робу широм ранофеудалне Европе, те су присутни у готово свим деловима старог континента. Произвођени су како на простору Светог римског царства, пре свега у у радионицама Порајња, тако и у Скандинавији, одакле потиче убедљиво највише примерака (Androshchuk 2007, 154–157, са литературиом; Martens 2004). Прецизније радионичко порекло мачева често није могуће утврдити јер постоје бројне варијанте и технике израде, при чему је у ранијој литератури истицано мишљење да су сечива и дршке мачева произвођени у различитим радионицама (Katona 2017, 41, са литературом).

Налази двосеклих мачева у Карпатској котлини су релативно бројни, а њихова дистрибуција показује да су углавном концентрисани уз значајније путне правце и владарска и административна седишта. Такође се налазе и уз гранична подручја ондашњег протезања мађарског политичког утицаја. Најчешће су довођени у везу са најамничком војском и владарском стражом кнеза Гезе и краља Стефана I или се тумаче као део усвајања ратничке западњачке „моде“ и промене војне тактике међу самим Мађарима (Bíró, A. 2012; Katona 2017, 38–42, са литературом). С друге стране, примећена је ретка појава једносеклих византијских мачева, премда је ова врста византијског наоружања

³⁸ Види поглавље 4.1.1.2.

иначе знатно слабије позната наспрам посткаролиншких спата (Kiss, A. 1987, 205–207; Víró, A. 2012, 200–203). Византијски мачеви нису познати ни у Војводини.

На подручју о коме овде говоримо је откривен сразмерно велики број мачева западног порекла, и то најмање седам, типолошки различитих примерака, при чему сви представљају случајне налазе. Мачеви потичу из околине Сомбора, Новог Бечеја, Зрењанина, Вршца, Ковина, Банатског Брестовца и Батајнице (*Карта 11*). Већина их је објављена у оквиру студије о мачевима са територије бивше Југославије и одређена према типологији коју је почетком 20. века израдио Јан Петерсон (Vinski 1983). Ови примерци су касније споменути у опширној студији Ласла Ковача о мачевима средњовековне Мађарске (Kovács, L. 1995). Примерак из Банатског Брестовца детаљно је обрадио Марко Алексић (Алексић 2004), а налаз из Батајнице публиковао је Душан Мркобрад (Мркобрад 1983).

Најранијег датовања је мач из Новог Бечеја (спата типа W) који се опредељује у крај 9. и рани 10. век (Vinski 1983, 10, 16, пар. 14, Т. II/1: *кат. бр. 57, Т. 33/1*). Реч је о сасвим јединственом налазу из Карпатске котлине, који је редак и у другим деловима континенталне Европе. Остали мачеви се датују у одмакло 10. и 11. столеће, мада се неке врсте јављају све до 13. века (Bakay 1965, 37; Bakay 1967, 110; Kovács, L. 1995, 189; Алексић 2004, 262–263). Мачеви из Сомбора и Зрењанина припадају спатама са тзв. сочивастом јабуком (спата типа α) (Vinski 1983, 10, 28, пар. 20–21, Т. IV/1–2: *кат. бр. 12, 60; Т. 33/5–6*). Директне аналогије за овај тип потичу из поуздано датованог контекста на некрополи у Деви у Трансилванији. Тамо је мач нађен у гробној целини са паром трапезоидних узенгија, ромбоидним стрелицама, наруквицом и једном кариком-прстеном. Сахрана се по свој прилици датује у пуни 11. век (Gáll 2013a, 95, 880, 20–21. *táb*).

Мачеви из околине Вршца и из Бељарице код Бајнице припадају најраширенијој и надуготрајној врсти - спатама типа X. Вршачки примерак има очувану полукружну јабуку и дужу накрсницу (Vinski 1983, 10, 25, пар. 18, Т. III/2: *кат. бр. 68; Т. 33/2*). Посебно је занимљо то што је батајнички примерак био (ритуално?) савијен са оба краја ка средини; после конзерваторског захвата му је враћен првобитни облик (*Т. 33/8*). На основу дугачке ромбоидне накрснице опредељен је у спату типа X и шире датован од краја 10. до краја 12. столећа (Мркобрад 1983, 5–7: *кат. бр. 89*). Мач из Банатског Брестовца представља спату типа Y (Алексић 2004, 251–265: *кат. бр. 75; Т. 33/4*), а мач из Ковина спату типа Z (Vinski 1983, 10, 25, 27, пар. 19, Т. III/3: *кат. бр. 76; Т. 33/3*). Анализирајући различите некрополе, са акцентом на налазиштима у Мађарској, Марко Алексић је закључио да су спате типа Y

нешто ређе заступљене наспрам осталих врста каснокаролиншких мачева, при чему скреће пажњу на њихову неуједначену дистрибуцију. Аутор је такође потцртао и то да налаз мача типа Z из Ковина представља усамљену појаву у југоисточној Европи и средњем Подунављу. Осим тога, мачеви из Банатског Брестовца и Ковина имају дамасцирано сечиво у облику рибље кости (Алексић 2004, 253–257, 261).

Навешћемо аналогне налазе са добро истражене некрополе у Хурбанову у југозападној Словачкој (Hurbanove-Bohatej). У гробу 3 откривена је спата типа Y, а у гробу 17 спата типа X и обе имају ритуално савијено сечиво. Уз покојнике су мачеви похрањени заједно са узенгијама, псалијама, жвалама, делтоидним стрелицама, секирама и оковима ведрица (Rejholcova 1976, 193–195, 208–210, Т. II–IV). На основу целокупног гробног инвентара налази се датују у крајње одсечке 10. и рани 11. век.

Према новијим истраживањима је утврђено да спате типа X и Y представљају производ каролиншких радионица (Androshchuk 2007, 156). За друге врсте са наше територије, без детаљне анализе, није могуће утврдити ближе радионичко порекло.

Групи каснокаролиншких мачева може да припада и неколицина других примерака, без очуваних типолошких одредница. Будући да су откривени управо на локалитетима са налазима 10. до 12. века уврстили смо их у наш преглед. Један ритуално савијен мач без јабуке, са дужом накрсношом, потиче из нејасног контекста са локалитета Рек-мајур у Хоргошу (Станојев 1989, кат. бр. 697: *кат. бр. 34/2; Т. 33/7*). Иако се углавном приписује германској сахрани због налаза из доба сеобе народа (Kovács, L. 1992, 58–60), не треба искључити могућност да припада овде разматраном раздобљу јер су на том локалитету откривени и налази карактеристични за гробља раномађарског и бјелобрдског времена (крушколике узенгије и окови ведрица). Таква могућност је већ раније истицана у домаћој литератури (Димитријевић 1975, 92, нап. 79). На основу изгледа накрснош чини се да би могао припадати најраширенијим каролиншким спатама типа X које управо одликује равна и дугачка накрснош (Vinski 1983, Т. 16–18).

Једно веома фрагментовано сечиво мача, без јабуке и накрснош, потиче из недокументованог контекста у Новом Кнежевцу, где су заједно откривени авародопски и материјал 10. и раног 11. века (Станојев 1989, кат. бр. 344: *кат. бр. 49/2; Т. 17/2*).

Налазима наоружања страног порекла могу да припадају и неки други примерци оружја који нису изворно номадског (мађарског) порекла, а то су *секире* и *копча*. Бојне секире нису карактеристичне за некрополе 10. и 11. века, али према новим статистикама, нису ни реткост (Katona 2017, 42–43, fig. 5, са литературом). У Војводини је забележена

једна секира лепезастог сечива из коњаничког гроба у Дорослову. Нађена је заједно са коштаном оплатом лука, пређицом и делом појасне гарнитуре (Fodor 1981, 152, 2. kép/4: *кат. бр. 17/4; Т. 2/4*). Радионичко порекло овог наоружања је на подручју Кијевске Русије одакле потичу бројни примерци. У гробовима из средњовековне Мађарске увек се налазе у контекстима са опремом типичном за Мађаре (лук, стреле, узенгије, појас), па има мишљења да су их они усвојили од руских најамника. Такође постоји и супротна претпоставка - да су их у Карпатску котлину донели они Мађари који су били у војној служби код кијевских кнежева³⁹ (Révész, Nepper 1996, 47; Fodor 1996g, 390; Katona 2017, 43, п. 3).

Слична тумачења се односе на ретка копаља из гробних контекста 10. и 11. века (Kovács, L. 1971; Révész, Nepper 1996, 47; Gáll 2013a, 891). Копље у облику врбиног листа са нагљшеним ребром и тулцем за насађивање дршке потиче из недокументоване целине у Новом Кнежевцу (Станојев 1989, кат. бр. 343: *кат. бр. 49/2; Т. 17/1*). Још једно копље са тулцем нађено је на Великој хумци у Батајници, о чему сведоче подаци из документације, али се налаз није сачувао до данашњих дана (Шпехар, Стругар Бевц 2016, 91).

³⁹ Ратничку пратњу кијевских кнежева највећим делом су сачињавале групе војника нордијског порекла (Варјази), али уз њих извори спорадично помињу Мађаре, Турке, Осете и Косоге (Чиркезе) (Вернадски 2013, 154).

4.1.2. Одлике и културно-друштвена подела раних некропола

Речено је да се у 10. и првој половини 11. века разликују две групе некропола према садржају гробних инвентара и делимично према погребним обичајима. Једну представљају типичне раномађарске некрополе, а другу чине бјелобрдске-мешовите некрополе. Оне се углавном не налазе на истим позицијама и међу њима постоји извесна хронолошка разлика од највише пар деценија. Постоје примери где се те две групе некропола налазе на различитим локацијама у оквиру једног насеља, као што је то на пример случај у Секешфехервару (Székesfehérvár) (Вакау 1968) и Тисаеслару (Tiszaeszlár) (Tóth, A. 2014). Занимљив је и пример са шест некропола истражених у месту Зоп на реци Ајпел на самом северу Мађарске, које су временски прецизније одређене у сегментиима од по неколико деценија у раздобљу 10–11. века (Вакау 1978). Утисак је да су популације често мењале локације за сахрањивање.

У појединим случајевима је запажено да се након временског хијатуса од неколико деценија или читавог једног века на локацијама са раномађарским гробљима, која трају најкасније до 70-их година 10. века, развијају нова (Révész, Nepper 1996, 42). Једини такав, поуздан, пример у Војводини јесте некропола у Банатском Аранђелову, која је, судећи према налазима, првобитно коришћена до средине 10. века, а затим је укопавање настављено у 11. веку, што уз налазе каснијих типова накита показују и новчићи Ладислава I (1077–1095) (*кат. бр. 48, 122*). На исту ситуацију се евентуално може рачунати на локалитету Рек-мајур у Хоргошу где нам се чини да постоји извешан временски хијатус између две групе налаза из поремећених гробова (*кат. бр. 34, 108*). Један коњанички гроб је установљен на налазишту Хинга у Носи; касније се на том простору развијала некропола од краја 11. века (*кат. бр. 33, 106*).

4.1.2.1. „Класичне“ раномађарске некрополе елите

У уводном делу рада је објашњено да се гробља која се повезују са најранијим присуством Мађара датирају у крај 9. и прву половину или прве две трећине 10. века (Giesler 1981, 137–140, 151, Taf. 53; Schulze 1984, 502). Међутим, новија истраживања помоћу радиокарбонског датовања показују да су у неким областима Мађари по свој прилици били насељени и раније. На пример, на некрополама око ушћа Мориша у Тису откривене су сахране које се датирају већ око 860–870. године (Lőrinczy et al. 2015), што је историјски

познато време учествовања Мађара као најамника на страни Велике Моравске против Франака (Bollók 2015b, 109–110). Налази тако раног датовања нису познати у Војводини.

Класичне раномађарске некрополе су пре свега карактеристичне за северне, централне и источне области Карпатског басена. Најбогија гробља раних Мађара налазе се у средњем и горњем Потисју и словачко-мађарском Подунављу где је забележен висок проценат мушке популације (Révész, Nepper 1996, 41; cf. Révész 1996a; Révész 2006). То недвосмислено показује одакле су организоване војне пљачкашке операције по Европи у првој половини 10. века. Ратничке некрополе се налазе и у западној Румунији, односно областима Бихара, Кришане и доњег тока Мориша, као и северне Трансилваније (Gáll 2010a, 290). На западу се најдаље прате до Балатонског језера. У јужној Трансданубији готово да их и нема (Vinski 1970, 62), а новија истраживања нису ревидирала став Зденка Винског. Ретки налази накита и украсни делови одеће који се могу везати за ране Мађаре забележени су, колико нам је познато, у Мохачу (Kiss, A. 1983, 19. ábra, 22. ábra, 107–112. ábra). Сви досад познати мађарски гробови добро датовани налазима арапског и западноевропског новца од 888. до 950. године потичу са подручја северно од линије Балатонско језеро - ушће Мориша у Тису (*Карта 5, 6*).

Као периферни део најранијег мађарског насељавања у Војводини је присутан унеколико скромнији репертоар гробних налаза наспрам других делова Карпатске котлине. У нашој северној покрајини до данас није у целини истражено ниједно класично раномађарско гробље, већ је откривено највише по неколико гробних целина или групе случајних налаза са девастираних локалитета. Налазишта груписана у северним деловима Бачке и Баната означавају најјужније делове њиховог интензивног насељавања (Radičević, Špehar 2015, 153–154, fig. 1; Радичевић, Шпехар 2015, 49, карта 1). Чанад Балинт је утврдио да се богати гробови на југу протежу најдаље до Суботице и Хоргоша, односно до оног дела међуречја Дунав-Тиса где се сучељавају песковити предели са плодним тлом Бачке, које је погодно дошљацима за насељавање (Bálint 1991, 201). Већа концентрација некропола са богатим сахранама је забележена у околини Сегедина (Bálint 1991, 200; cf. Kürti 1980).

Реч је о малим тзв. породичним или племенским гробљима са по неколико десетина гробова где се сахрањивала прва и друга генерација мађарске војничке аристократије. Висок социјални статус откривају богати гробни инвентари са налазима украсних делова одеће, накита, оружја и коњске и коњаничке опреме, о каквим је било речи. Оријентација гробова је запад–исток са извесним одступањима, а руке покојника су опружене поред

тела или прекрштене на карлици. Раније је сматрано да је правилна оријентација гробова одраз утицаја византијског хришћанства на Мађаре, али је тај поједностављен став напуштен јер је то уобичајена оријентација како на некрополама из периода досељавања Мађара, тако и оним познијим, из раздобља од 11. до 13. века (Révész, Nepper 1996, 38; Gáll 2010a, 283; Gáll, Mărginean 2015, 276). Укопавање покојника је вршено у обичним гробним јамама које су у ретким случајевима имале нишу на једној страници.

Сахрањивање у курганима, иначе карактеристично за источне номадске народе, није поуздано забележено у Панонији, али се сматра да је ту праксу донекле надоместило сахрањивање у праисторијским хумкама (Révész, Nepper 1996, 37–40; Türk 2014, 137–150). Некрополе на хумкама у Војводини су забележене у Станишићу, Малом Песку, Банатском Аранђелову, Батајници, Војки и другде.

Разноврсни свет веровања Мађара укључивао је комплексна схватања везана за култ сунца и животиња, представе о смрти, а посебно је био изражен шаманистички култ, што се у доброј мери осликава кроз представе на предметима материјалне културе и тумачење њихове симболике. Занимљив је, примера ради, био обичај прекривања лица покојника тканином или полагање у гроб не пара обуће, већ само једне чизме, због страха од повампирења (Fodor 2003). Трагови таквих обичаја нису документовани у Војводини с обзиром на мали узорак и начин документовања гробних целина, али су установљени на низу других некропола Карпатске котлине.

За Мађаре је било особено пре свега парцијално сахрањивање коња које је подразумевало прилагање главе и одране коже и кости ногу коња уз покојника. Обичај је донешен из прапостојбине и практикован током читавог 10. и у раном 11. веку (*e.g.* Bálint 1969; Gáll 2010; Türk 2014). Делови коња полагани су претежно на стопалима преминулих, ниже њих или уз леву потколеницу, и то тако што је коњска кожа са костима била прикупљена на гомилу. Ређи је био обичај стављања делова коња подужно, уз леву страну покојника. Раније је било покушаја да се успоставе типологије коњаничких сахрана и уоче разлике - најчешће према положају и оријентацији коњске лобање - које би се евентуално могле довести у везу са различитим мађарским племенима. Уз покојника је према устаљеним обичајима полагано оружје: сабља, лук, тоболац са стрелама и коњска опрема. Понекад се затичу прилози у виду новчића (обола) западног, арапског и византијског порекла, а није неуобичајено ни прилагање посуде са храном. Украсни детаљи одеће се везују углавном за женске сахране, док се у мушким гробовима затичу војне и друштвене инсигније - појас и наоружање (Révész 2003, 342; Boldog et al. 2015, 6–

7). Међутим, ни ношење накита није било везано искључиво за жене; прстење, наруквице и ниске се понекад затичу и у гробовима мушких особа.

У Војводини је установљено слабо присуство појасних гарнитура које представљају најизраженије амблемско обележје Мађара, а ретки су и неки други предмети материјалне културе. Иако постоји група налаза која се евентуално може повезати са њиховим продором ка Балкану, из јужног Срема и шире околине Београда, они су малобројни, и своде се готово искључиво на распарене појасне апликае, нешто лошијег квалитета у односу на препознатљиве раномађарске комаде (Т. 26).

Особен раномађарски материјал из Бачке редом представља случајне или недовољно документоване налазе приликом земљаних радова. Налазишта се концентришу у областима између Палићког језера и Тисе, уз мањи број локалитета који гравитира и ка обали Дунава (Радишић, Узелац 2018, 30–32, Карта 2). Делови скелета коња су евидентирани на следећим локалитетима: Сомбор-Безданска улица, Дорослово, Суботица-Неђхаломдуло, Хоргош-Переш, Хоргош-Хинга, Хоргош-Рек мајур, Мали Песак-Хумка, Мале Пијаце-Обала Киреша, па се испоставља да су сахране са остацима коња управо најбројније у Бачкој (кат. бр. 9, 17, 31–36). У највећем броју случајева у њима су откривени налази украсних розета коњске орме, што је типично за најраније мађарске сахране првих деценија 10. века. С обзиром на то да је у Апатину евидентирано неколико предмета раномађарске културне припадности (Bálint 1991, 207, Mesterházy 1996b, 299: кат. бр. 13–15; Т. 1/6), чини се да је ту била најистуренија западна тачка на Дунаву коју су запосела новопридошла племена. Ово тим пре јер на прекодунавском простору у Хрватској није забележен ниједан налаз прве половине 10. века, што јасно показује да је колонизација обустављена на Дунаву. Најбогатији налази потичу из Станишића и они недвосмислено указују на припаднике мађарског високог војног сталежа на северозападу Бачке (Радишић, Узелац 2018: кат. бр. 3; Т. 1/4–5).

Утисак је да малобројност накита и других украсних предмета у Бачкој може да упућује на слабо насељавање мађарске женске популације, наспрам, с друге стране, материјалних остатака који асоцирају на припаднике мушког пола, као што су полагање коња са опремом и наоружањем (Радишић, Узелац 2018, 32–33). Обичај сахрањивања са наоружањем (сабља, мач, лук и стреле, секира и сл.) односио се искључиво на мушкарце – ратнике. Међутим, сахрањивање са коњем и коњском ормом било је практиковано код припадника оба пола о чему сведоче поједини примери из Карпатске котлине. Жене су такође могле бити вешти коњаници, али су само припаднице вишег друштвеног статуса

сахрањене са коњем и његовом раскошном ормом, сачињеном најчешће од украсних розета (e.g. Révész 1993; Lőrinczy, Türk 2011, 432–436, 23. kép; Langó et al. 2016, 392–399; Bölök 2015a, 583). Без антрополошких анализа људских скелетних остатака не може се ни закључивати о полној припадности индивидуа сахрањених са деловима коња на налазиштима између Суботице и Хоргоша. Антрополошке анализе су једино обављене на парцијално сачуваном скелету са локалитета Хоргош -Хинга, које су показале да је реч о мушкој особи, мада нису пружиле довољно података за потврду активности уобичајених за војничку популацију (Димовски, Секереш 2012, 9–16). У сваком случају, уколико би уз неопходно проучавање хуманог скелетног материјала даља истраживања ранамађарских предмета у неким регијама указала на претежно мушку популацију, онда би требало рачунати на егзогамију код Мађара.

Са банатског подручја најбројнији налази потичу из уништене некрополе у Банатском Аранђелову (Станојев 1989, 14–19: *кат. бр. 48; Т. 12/2–19*) и некрополе у Јазову са неколико интактних гробова, међу њима један и са сахраном коња. Судећи по квалитету металних украса ови гробови се ипак не би могли уврстити у категорију најбогатијих ранамађарских сахрана (Станојев 1989, 46–51: *кат. бр. 52; Т. 13/a, b*). Једна, вероватно усамљена, сахрана ратника документована је на Матејском Броду код Новог Бечеја. Лобања коња са екстремитетима била је положена преко покојникових стопала (Веселиновић 1953, 114–115; Станојев 1989, 63–65: *кат. бр. 56; Т. 15*). У гробу 10 у Новом Милошеву парцијални скелет коња је био смештен уз карлицу (Станојев 1989, 68: *кат. бр. 55*).

Неколико упечатљивих налаза потиче из југоисточног Баната, тј. околине Вршца (Fodor 1980, 192–194; Fodor 1996e, 358: *кат. бр. 66–67; Т. 1/7*). У мађарској литератури се наводе непоуздани подаци о давно откривеним коњаничким гробовима из околине Панчева. Два су наводно нађена на Најевој циглани, а један у Војловици (Bálint 1991, 222, 246: *кат. бр. 71, 132*); међутим, ови се подаци нигде не наводе у домаћој литератури, чак ни код оних аутора који се баве систематским проучавањем панчевачког краја (Станојев 1989; Ђорђевић, В. 2010; Radičević, Špehar 2015). Зато се без детаљане провере података не може рећи ништа прецизније о овим наводима.

У Срему је најпрепознатљивији ранамађарски украсни предмет откривен у Сурдуку (Дето 2012: *кат. бр. 83; Т. 12/1*), мада није сасвим сигурно да ли он припада раној или нешто позијој фази, када се већ може говорити о бјелобрдској култури. Усамљени предмети ранамађарске провенијенције не морају да указују на рано датовање

јер су могли бити у продуженој употреби (као што показује излизани украсни комплет из Птуја). На некрополи у Војки су документована два или три коњаничка гроба са налазима узенгија, оковима коњске орме и ромбоидним апликама, које су карактеристичне за прве две трећине 10. века (*кат. бр. 87*). То би могло да указује на то да су гробови у Војки нешто ранији у односу на оближњу некрополу у Батајници, са налазима претежног датовања у крај 10. и прву половину 11. столећа (*кат. бр. 88*). Иако садржи сахране са парцијалним деловима коња батајничка некропола је по инвентару унеколико другачија од класичних раномађарских гробаља, па ће биће детаљније коментарисана у наредном одељку.

4.1.2.2. Бјелобрдске - мешовите некрополе

За разлику од препознатљивих раномађарских некропола у Карпатском басену се располаже са неупоредиво скромнијим подацима о гробљима домаћег становништва из раздобља прве половине 10. века (предбјелобрдске некрополе). Њих је донекле могуће пратити превасходно у рубним областима где се локални супстрат задржао по досељавању новог становништва. У западном делу Паноније то су гробља попут Залавара, Птујског града, Петошеваца и Лобора, уз нека друга мање позната налазишта (Filipcs 2008, 56; Filipcs 2009a, 117–119; Filipcs 2015, 214). Овај хоризонт гробова је углавном сиромашан налазима, а осим карика, понеке гроздолике наушнице и једноставног тракастог прстења, нема препознатљивих елемената праве бјелобрдске културе. Сличног карактера су и гробља тзв. поствеликоморавског хоризонта у областима Чешке, какво је на пример у Брецаву (Macháček et al. 2016).

Разложно је претпоставити да се на тим некрополама сахрањивало становништво које је делом било христијанизовано што се посебно односи на крајње западне делове бившег Аварског каганата. Зато се постепено изгубио обичај прилагања посуда са храном, нема животињских прилога, а све мање је изражено социјално раслојавање према богатству гробних дарова, односно прилагање каролиншког наоружања и других предмета материјалне културе из окружења. Међутим, све те (паганске) праксе које су постепено замирале поново се успостављају, чини се, са досељавањем Мађара (Szabados 2018, 243–244). У Војводини за сада нису препозната гробља локалних популација истовремена раномађарским некрополама краја 9. и прве половине 10. века. Према нашем уверењу, током мађарског заузимања Панонске низије и каснијег територијалног уређења

краљевине долазило је до мешања хришћанског и нехришћанског становништва, што се огледало и у фунерарним обичајима.

Почетак оснивања бјелобрдских-мешовитих гробља се подудара са нестанком малих родовских некропола степско-номадских обележја (раномађарске некрополе). Мешовита гробља су она на којима се сахрањују шири слојеви становништва, односно измешан локални и мађарски живаљ без значајније социјалне стратификације према гробним налазима, а масовно се заснивају од последњих деценија 10. века. Гробља која су коришћена у ранијем 10. веку су углавном напуштена у последњој трећини тог столећа или почетком 11. века, што се објашњава променама које су пратиле административно уређење државе под Гезом (971–997) и Стефаном I (997–1038). Антрополошке анализе указују на велика померања становништва почетком другог миленијума (*cf.* Szathmáry 2000). На основу величине гробља и извесних разлика у обичајима сахрањивања, поред другачијих елемената материјалне културе, установљено је да почетком 11. века долази до масовнијег насељавања Трансилваније и румунског дела Баната (Gáll 2010b; Gáll 2013a, 900–902). Дефинисање истих процеса за сада није могуће јасно пратити на нашем простору због скромног узорка некропола и слабе истражености, односно немогућности ужег датовања. Једино је антрополошка обрада скелетног материјала из некрополе у Верушићу дала конкретније податке. Наиме, Геза Цекуш је установио да је овдашња популација била ближа оној са некропола из северозападне и североисточне Мађарске него из јужних делова Мађарске и са средњег и западног Балкана (Czékus 1994, 21). Општи је утисак да се од средине 10. и почетка 11. умножавају гробља и да заузимају већу површину, што свакако упућује на бројније људство (Filipcs 2015, 219). Грбови се групишу у више низова па се ове некрополе у стручној литератури називају „гробља на редове“.

Са ширењем и институционализовањем хришћанства, уз асимилацију са локалним популацијама, природно је дошло и до промене погребних обичаја мађарских досељеника. Постепено се губе традиције из прапостојбине, најпре сахрањивање са парцијалним скелетом коња, као и обележја војничке елите (Gáll 2010a, 304; Révész 2003, 342). Прекид израде предмета од племенитих метала може се објаснити нестанком извора скуповеног материјала као последице обустављања пљачкашких похода по Европи (Révész, Nepper 1996, 43; Fodor 2003, 337; Takács 2012c, 43–44).

На мешовитим некрополама се задржавају извесни раномађарски обичаји и предмети из ранијих некропола, као што је сахрањивање са елементима стрелачке и

јахачке опреме или обичај прилагања хране у виду животињских прилога. Оно што је најизразитија разлика у односу на класичне раномађарске сахране јесте да су предмети скромније занатске израде и припадају новом – бјелобрдском стилу. То су гробља од око стотину до хиљаду гробова, у којима је тешко направити разлику између евентуалних класа, јер се губе амблемска обележја попут појасева. Обичај сахрањивања са украсним елементима се дуже задржао код женске популације и деце (Révész, Nepper 1996, 39, 42).

У Војводини су, чини се, претежна мешовита гробља на којима се јављају нови елементи заједно са одређеним раномађарским традицијама. Подела између некропола које садрже само бјелобрдски материјал и оних које уз њега садрже и раномађарске елементе је оквирна и није толико стриктна, будући да је реч о налазиштима истог временског оквира – друге половине 10. и прве половине 11. века. Ове некрополе показују изразиту варијабилност у појавности различитих група налаза, и одражавају комплексна сажимања популација.

„Чистим“ бјелобрдским некрополама без наоружања и номадских елемената могу се приписати једино гробља западне бјелобрдске варијанте, са подручја Славоније, северне Босне, дравско-савског подручја до Сане и горње Подравине у Словенији (Vinski 1970, 73–79; Vinski 1985, 79). Најпознатија је свакако епонимна некропола у Бијелом Брду код Осијека. Изузетак у том региону представља некропола Лијева Бара код Вуковара, нешто ранијег датовања (друга половина 10. и рано 11. столеће), са израженим ратничким елементима, о којој ће бити више речи. Занимљиво је да у рејону панонске Хрватске у каснијим етапама није изражена масовна појава мађарског новца у гробовима иако је његов велики део ушао у састав мађарске државе на прагу 12. века.

У Војводини су установљене две чисто бјелобрдске некрополе у Верушићу и Сенти (локалитет Фаркаш тања). На верушићкој некрополи су заступљене наруквице са псеудокрајевима у виду животињских глава и бјелобрдско прстење са наребреном и урезаном површином (*кат. бр. 25*), док се код друге репертоар бјелобрдских налаза своди на прстење и S карике (*кат. бр. 40*). Осим тога, приметно је да се у западној и јужној Бачкој налази више локалитета где су до сада документовани само случајни налази бјелобрдских торквеса, наруквица и прстења (Риђица, Бачки Моноштор, Гаково, Пригревица, Каравуково, Бач: *кат. бр. 1–2, 4–6, 16, 20–21; Карта 11*). На налазишту Ново насеље у Руменки је евидентирана некропола о којој данас нема ближих података, осим публикованог инвентара једног гроба, са торквесом, наруквицама и дводелним привесцима (*кат. бр. 23*).

Неколико локалитета са спорадичним налазима бјелобрдског обележја, који нису илустровани у литератури, је и уз десну обалу Тисе (*кат. бр. 43–45*), уз локалитете у северном и јужном Банату (*кат. бр. 46, 62, 77*). Најскромнија заступљеност накита чистог бјелобрдског стила је у Срему, одакле, међутим, потичу веома интересантни примерци дводелних привезака и крстоликих привезака са лунулом (Нови Бановци: *кат. бр. 85–86*). Велика већина ових налаза припада каснијој етапи Гизлеровог хоризонта Бјело Брдо I, слично некрополи у Бијелом Брду, која се датује у прве две трећине 11. века (Томићић 1991). Свакако треба оставити могућност да се на неким налазиштима, где су до сада потврђени само бјелобрдски елементи, налази и материјал раномађарских традиција, који још увек није откривен јер позиције нису археолошки истраживане.

Гробља без паганских и ратничких одлика су сразмерно ретка у осталим деловима Панонске низије. Један пример бјелобрдске некрополе без раномађарских елемената је некропола Сегвар-Оромдиле (Szegvár-Oromdűlő) у области Чонграда у јужној Мађарској, из 11. века. Ово налазиште је посебно занимљиво јер је установљено прекопавање и пресецања ранијих раномађарских гробова, што недвосмислено показује да је реч о две временски различите некрополе (Bende, Lőrinczy 1997). Некропола развијеног 11. века, попут наше на Верушићу, сличног инвентара, јесте и она у Саболчу, где такође нема коњаничке и ратничке опреме, мада се јављају пагански елементи попут прилагања керамичких посуда (Kovács, L. 1994). Због свега наведеног не би требало искључити могућност да између поменуте две, оквирне, групе некропола у Војводини ипак постоје извесне хронолошке разлике, односно да се мешовите некрополе датују у другу половину 10. и прве деценије 11. века, а чиста ранобјелобрдска гробља припадају времену ближе средини и пуном 11. веку.

Посебну пажњу ћемо посветити анализи мешовитих гробаља. На основу ширег увида у садржаје бројних некропола стиче се утисак да се оне распростиру широм Карпатске котлине. Назив се спорадично користи као згодна техничка одредница којом се објашњава појава различитих културних елемената у средњовековним некрополама (Tiplić, Pinter 2007). У литератури се ипак много чешће оне означавају само као „бјелобрдске“ (у Словачкој), односно само „раномађарске“ (у Мађарској и Румунији). На северу Карпатске котлине мешовита гробља се, природно, јављају доста рано, већ од почетка 10. века. Тамо се јасно прати континуитет сахрањивања након 9. века, уз мешање локалних и раномађарских елемената (Staššiková-Štukovská 2008). У гробљима западне Словачке запажа се изразит пагански карактер који се осликава у пракси прилагања

керамичког посуђа, ножева, пољопривредног алата и сл. Заједно са великоморавским претрајалим врстама накита као што су гроздолике наушнице и гранулирана дугмад, и од раније коришћеним секирама, копљима и ведрицама, јављају се и сасвим нови елементи. То су рани типови бјелобрдског накита као што су карике са S и O завршетком и уплетене наруквице са куком и петљом на крајевима. Од нових ратничких елемената се најчешће налазе крушколике узенгије и коњске жвале. Занимљив детаљ је да се на словачким некрополама ретко налазе оплате рефлексног лука (*cf.* Тоčík 1968; Hanuliak 1992; Hanuliak 1993; Langó, Patay-Horvát 2015).

Споменућемо и гробље у Кистокају на североистоку Мађарске, ближе датовано од почетка до шездесетих и седамдесетих година 10. века, као пример ране некрополе где се преплићу разнородне традиције. У тамошњим гробовима су заступљене гранулиране наушнице, уз друге комаде накита великоморавског стила, као што је прстење. Поред уплетених жичаних наруквица и наруквица од лима са посувраћеним крајевима у гробовима се јављају и раномађарске апликае и украси оглавља. Од коњаничке опреме су присутне узенгије, а наоружању припадају копља и стрелице (Végh 1993, 5. кэр, 9. кэр; *cf.* Pórszász 2017, 98). Друге мешовите некрополе на североистоку Мађарске представљају, примера ради, Хајдусобосло-Аркошалом (Hajdúszoboszló-Árkoshalom) и Пуспокладањ-Еперјесвољ (Püspökladány-Eperjesvölgy) (Nepper 2002). Потом, наведимо и једну из Икervара (Ikervár-Virág utca), у области Ваш на самој западној граници Мађарске (Kiss, G. 2000), где су такође многобројни гробови са ратничким одликама.

Добар пример пружају и некрополе у долини реке Ајпел, притоке Дунава, у местима Соб (Szob) и Леткеш (Letskés) (Bakay 1978). Оне се датују од првих деценија 10. до средине или краја 11. века, од којих је најчешће цитирана некропола Леткеш-Теглегето (Letskés-Tégláégető II) (Bakay 1978, 91–121). На овој некрополи се јасно осликава преплитање раномађарских и бјелобрдских елемената. Иста ситуација је, примера ради, и на некрополи 10. века у Сабадкíгошу (Szabadkígyós) у југоисточној Мађарској (Pálóczi-Horváth 1971). Чисти бјелобрдски елементи у целини су најслабије заступљени у западној Румунији; репертоар дводелних привезака, торквеса, наруквица и прстења скромнији је него у другим областима. Тамо су многобројне мешовите некрополе са доста коњаничке опреме и наоружања (*cf.* Gáll 2013a). Примећено је да се коњанички гробови („classic horse-weapon burials”) у јужним деловима Трансилваније јављају касније у односу на северне области, односно тек после друге трећине 10. века (Gáll 2010a, 284–294).

Дакле, у мешовитим гробљима су уз нове бјелобрдске налазе заступљени и прелазни типови који се јављају већ у класичним раномађарским гробљима. То су дугмад и дводелни привесци, једноставне карике отворених крајева, тракасте наруквице отворених и спирално увијених или заобљених и украшених крајева, наруквице од уpletене жице и ливене наруквице округлог пресека и стањених отворених крајева. Од наоружања су присутне коштане оплате лука, делови тоболаца и ромбоидне/делторидне стрелице, а коњаничку опрему чине узенгије и коњске жвале. На продужетак сахрањивања са предметима војничког карактера може се рачунати макар у првој четвртини 11. века када се масовно јављају и каснокаролиншки мачеви (Vígó, A. 2012, 191–192, 195–196). Од импортованих предмета у одређеној мери се јавља накит византијског и кијевско-руског културног круга, о чему је већ било речи.

Мешовитим некрополама у Војводини припадају некрополе у Ранчеву (*кат. бр. 7*), Богојеву (*кат. бр. 18*), Новом Кнежевцу (*кат. бр. 49*), Црној Бари (*кат. бр. 50*), Бочару (*кат. бр. 54*), Сремској Митровици (локалитет 4) (*кат. бр. 79*), Батајници (*кат. бр. 88*), а могуће и у Николинцима (*кат. бр. 63*). Чини нам се да би некропола у Николинцима по карактеру могла бити слична некрополи на Великој хумци у Батајници, мада је на њој истражено свега 12 гробова (*Т. 18*). Даћемо кратак коментар објављених резултата.

Због различите оријентације два гроба (северозапад-југоисток) (*Т. 18/гр. 1 и гр. 2*) који су откривени на извесној удаљености у односу на остале гробове (оријентисане запад-исток) (*Т. 18/гр. 3 до 12*), исказана је могућност да је у Николинцима реч о две временски различите некрополе - једној из 9. века, а другој из друге половине 10. и 11. века (Живковић, Ј. 1997). У прва два гроба су нађени атипични метални налази (гвоздене пређице, ножеви, перле) који нису хронолошки индикативни, али је у једном од њих откривен део скелета овце, који је очигледно представљао гробни прилог. Из два гроба друге групе потичу налази огрлице, тракастог и жичаног прстена који припадају бјелобрдском раздобљу. Упркос малој испитаности овог локалитета не треба искључити могућност да истражени гробови заправо чине део једне некрополе јер се у пракси сахрањивања не уочавају битније разлике. Покојници су укопани у једнаке, приближно правоугаоне, гробне раке и на једнаким дубинама (0,80 m); у свим гробовима руке су углавном смештене поред тела. На некрополи у Батајници је такође откривен један гроб другачије оријентисан (правцем север-југ) од других (Шпехар, Стругар Бевц 2016, гроб 80, сл. 6. 2), у гробовима су нађени животињски прилози и документовани су слични археолошки налази као у Николинцима (пређице, перле, жичано прстење). Стога, на

основу делимичне сличности са батајничком некрополом, претпостављамо да су у истраживањима у Николинцима били обухваћени рубни делови једне некрополе (contra: Живковић, Ј. 1997, 148). То ће моћи да буде потврђено или оповргнуто једино даљим истраживањима овог локалитета.

Картирањем налазишта смо утврдили да се локалитети са раномађарским елементима налазе у приближно истим регијама где и локалитети на којима су констатовани само бјелобрдски налази (*Карта 11*: први локалитети су означени црним правоугаоником и црвеним тачкама, а други само црним правоугаоником), мада се издваја једна зона уз десну обалу Тисе где су за сада уочени само ретки бјелобрдски налази. Таква слика може да представља одраз слабе истражености подручја. За појединачне гробове или налазе коњаничке опреме и наоружања не може се са сигурношћу утврдити да ли припадају раномађарским или мешовитим некрополама. То су примери из Дорослова, Футога и неколико из околине Суботице (*кат. бр. 17, 22, 26, 28–29, 33–34*). Присуство парцијалне сахране коња обично се узима као индикатор за рано датовање некрополе, премда неки примери показују да се та пракса задржава и у нешто каснијем раздобљу. У појединим деловима мађарског Потисја се прати до у 11. век. Често цитиран пример представља некропола у Сентешу (Szentés-Szent László). У гробу 13 се уз парцијалну сахрану коња налазио посткаролиншки мач, пар трапезоидно обликованих узенгија, две коштане оплате лука и неколико стрелица (Széll 1941, 241 (4. kép), 257, III. tábl).

Због свега реченог се може довести у питање и то да ли усамљена сахрана са парцијалним скелетом коња из Матејског Брода припада првој половини 10. или другој половини 10. или чак раном 11. веку (*кат. бр. 56; Т. 15*). Оновремена елита се сахрањује са амблемским симболима и луксузним комадима наоружања што је на нашим некрополама редак случај. Остаје да се утврди да ли се скромност ратничких сахрана може тумачити једино хронолошки или (и) као одраз социјалног раслојавања ратничког слоја од самог доласка на панонски простор, или пак прихватањем фунерарне праксе и статусних обележја дошљака од стране локалне популације.

Мада се некрополе у Богојеву, Ранчеву, Новом Кнежевцу, Бочару и Батајници налазе у прегледима раномађарских налазишта Војводине (Radičević, Špehar 2015; Радичевић, Шпехар 2015), утврдили смо да оне не припадају класичним, ранијим, мађарским гробљима већ другој групи - мешовитих гробаља. Ова гробља имају изразит пагански карактер. Оријентација покојника је углавном запад-исток, а положај руку претежно на карлици или поред тела. Укопавање се врши у обичним гробним ракама, с

тим да су у Батајници посведочени и трагови дасака од ковчега, или је покојник био прекривен даском, што је иначе ретка пракса на некрополама ранијим од 12. века. Дубина укопавања гробова је најчешће до око једног метра.

Остаци жртвене хране у животињском месу су посведочени на некрополи Сремске Митровице где су уз појединачне кости животиња нађени и делови скелета овце (*T. 19/d*), као у Николинцима (*T. 18/зр. 1*). У неколико гробова некрополе у Ранчеву нађена је по једна животињска кост или љуске од јајета. Највећи проценат животињских костију је забележен на Великој хумци у Батајници, у чак 27 % гробова (Марковић, Радишић 2016, 191), док у Лијевој Бари код Вуковара тај проценат износи тек 1,37 % (Демо 2009, 547). Уочили смо да се на батајничкој некрополи животињске кости као прилози претежно јављају у гробовима без археолошког инвентара (*T. 24/b*). Мушки гробови из споменутих гробаља садрже ножеве, бријаче, кресива, кремење и друге личне предмете, за које није могуће са сигурношћу утврдити на који начин су похрањени у гроб - као део опреме коју је покојник носио за живота или као прилози стављени приликом припреме за сахрану. Сахрањивање са керамичким прилозима није посведочено у овом хоризонту гробова, осим можда у Батајници, где је у једном гробу нађен лонац са дршком окренут наопако и положен поред стопала покојника. Та посуда није сачувана. Није могло бити утврђено да ли припада времену коришћења некрополе или је реч о секундарно употребљеној посуди из неке раније епохе (Шпехар, Стругар Бевц 2016, 98).

На мешовитим некрополама изостају позлаћене апликације, украсни окови за обућу, листолики привесци, наруквице са уметнутим стаклом, појасеви са срцоликим апликама и други луксузни предмети раномађарског хоризонта. У гробовима ратника са стрељачком и коњском опремом понекад се јављају скромни комади накита као што су бронзане наруквице сужених и отворених крајева (Оџа 2017б, 239). Најчешће се налазе на десној руци (Демо 2009, 491, пар. 366). Вероватно су имале функционалну улогу, тј. коришћене су за притезање рукава одеће. У мушким гробовима се понекад затичу обичне карике којима се причвршћивала коса.

За ову групу гробаља је карактеристична и појава крстоликих привезака мада на нашем подручју није документован ниједан пример из затворене целине. Спорадично се налази пробушен римски новац, као што је установљено на некрополама у Богојеву (гроб 3) (Станојев 1989, кат. бр. 119–120: *кат. бр. 18; T. 3/4–5, T. 28/13*) и Сремској Митровици (гробови 5, 6 и 35) (Паровић-Пешикан 1981, 183; *кат. бр. 79*). Перфориран римски новац уобичајен је налаз на средњовековним некрополама међуречја Драве, Дунава и Саве, у

северној Босни и Посавини, те неким гробљима мађарске Барање (Тomičić 1992а, 146), док је византијски новац 10. века углавном везан за ранија раномађарска гробља.

Изложићемо неколико запажања у вези са погребним обичајима, инвентаром и дистрибуцијом гробова различитог садржаја из више пута спомињане некрополе Велика хумка у Батајници (*кат. бр. 88; Т. 20–24*). Начин сахрањивање на Великој хумци у великој мери одаје мађарски карактер јер садржи парцијалне сахране коња и коњаничку и стрељачку опрему. С друге стране, нису забележени карактеристични украсни предмети и накит раномађарске материјалне културе, ако се изузму две срцолике апликае (Шпехар, Стругар Бевц 2016, 77, сл. 7. 2: *Т. 22/зр. 51/3–4*), које су највероватније биле секундарно коришћене као украс одеће или стављене као прилог покојнику.⁴⁰ Уочава се и то да на батајничкој некрополи изостају типични комади накита ране бјелобрдске фазе (наруквице, торквеси, дводелни привесци), али су ипак присутни други - нешто познији - елементи бјелобрдског стварања, попут ситнијих сребрних S карика, прапораца, перли и неколико врста прстења.

Појава новца Стефана I (997–1038) и Петра I (1038–1041) у гробовима батајничке некрополе указује на датовање у каснији одсечак ране бјелобрдске фазе. Импортовани византијски предмети такође се могу одредити ближе средини 11. века (наушница волинског типа, наруквица и неколико огрлица). Посведочено је више примера сахрањивања у сандуку (или на дасци) које није у великој мери типично за раномађарска гробља (Шпехар, Стругар Бевц 2016, 65–66, са литературом). Чини нам се да све ово упућује на нешто позније датовање некрополе, у прву половину или чак до треће четвртине 11. века. Ипак, не би требало искључити могућност да је гробље двослојно, са краћим временским хијатусом између сахрана, јер је у једном случају установљено пресецање гробова; ратнички гроб 36 је негиран млађим укопом гроба 20 (Стругар, Бевц 2016, 66; *Т. 24/а*).

Батајничко гробље се по многим параметрима чини специфично што би се можда могло разумети у контексту географског положаја - то је најјужније гробље са елементима мађарске културне припадности. Популација на рубном подручју мађарске државе са пренаглашеним или делимично заборављеним традицијама, уз контакт са околним светом, као да је одступала од изворних обичаја. Према одликама гробних инвентара на некрополи се издваја пет оквирних категорија гробова:

⁴⁰ Коментар о положају и функцији ових аплика налази се на стр. 258.

1. Једној припадају гробови са парцијалним скелетом коња и коњаничком и ратничком (стрелачком) опремом.
2. Другу представљају гробови који садрже само скелетне остатке коња.
3. Трећу групу чине гробови са коњаничком и стрелачком опремом без скелетних остатака коња.
4. Четвртој припадају гробови у којима су откривени скелетни остаци других животиња (у виду гробног прилога у месу или симболичког прилагања животиња).
5. Пету групу чине гробови у којима су нађени само предмети бјелобрдског и византијског стила; то су женски и дечији гробови.

Уз изузетно бројне животињске прилоге особена је појава парцијалне сахране коња уз покојника без других налаза, као и случај сахрањивања два коња (гроб 107), за сада без аналогија на гробљима Карпатске котлине (Марковић, Радишић 2016, 195–196). У једном гробу су кости коња биле разбацане преко скелета (гроб 51), што је такође веома неуобичајен случај за време и простор о коме овде говоримо. Наведени гроб аутори сматрају и најранијом сахрани на некрополи у Батајници будући да се налази у самом средишту хумке (Шпехар, Стругар Бевц 2016, 39, 59). Присуство коња свакако би требало да буде поузданији маркер за приписивање гробова популацији мађарског порекла. Поготово што је у свим случајевима забележен парцијални скелет са лобањом и костима екстремитета, као у класичним раномађарским гробљима.

Један недовољно прецизан податак, забележен у раним извештајима Ђуле Циракија, тиче се налаза коњског скелета у Богојеву (Czirák 1903, 60). У Ранчеву за сада нису откривене кости коња, нити их има у Бочару.

Вреди споменути да су у средњовековној Мађарској живели други народи који су практиковали сахрањивање са коњем, као што су припадници скандинавско-викиншких група, али њихова погребна пракса није поуздано евидентирана (Katona 2017, 39, 48).⁴¹ Уопште, на гробљима о којима је овде реч се осим разлика у избору оружја и опреме која се прилаже у гроб не јављају специфичнији погребни обичаји који би јасно упућивали на друге етничке групе. Уочавају се три модела у избору наоружања и опреме: једну групу би представљали гробови који садрже само стрелачку опрему (рефлексни лук, тоболац, стрелице), другој припадају гробови где се заједно налазе стрелачка и коњаничка опрема

⁴¹ Истраживање присуства Викинга, односно становништва скандинавског порекла на територији средњовековне Угарске, представља тему докторског истраживања колеге Чете Катоне из Дебрецина чији чланак користимо овом приликом.

(узенгије, жвале, псалије), а трећу групу чине гробови са коњаничком опремом и/или каснокаролиншким мачем.

У Батајници су заступљене комбинације стрељачке и коњаничке опреме или само коњаничка опрема, али нема података о мачевима, с тим да треба имати у виду савијени мач из оближње Бељарице (*кат.* 89). Од 115 евидентираних гробова стрељачка и коњаничка опрема потичу из пет гробних целина (гробови 8, 13, 36, 51 и 95), а у гробовима 73 и 74 уз покојника је нађен само по један врх стрелице (*Т.* 20–23). С друге стране, у Богојеву је удео раномађарских или пост-номадских елемената мањи; од 40 евидентираних гробова у два (гробови 25 и 26) су нађене оплате лука, тоболац и стреле (Станојев 1989, 25: *Т.* 4/1). Затим, на некрополи у Ранчеву од 28 истражених гробова два су садржала оплате лука са тоболцем и стрелама, односно пар узенгија, жвале и тоболац (гробови 32 и 36), док је у једном нађена само стрелица (гроб 30). Из девастираних гробова потичу коњске жвале и стреле (*Т.* 5). На локалитету 4 у Сремској Митровици је у једном гробу (гроб 6) затечен део коњских жвала (Паровић-Пешикан 1981, 183, 185, сл. 3/d: *Т.* 19/17).

Просторна анализа гробља указује и на извсне закључке у вези са позицијом гробова са ратничким обележјима. На некрополи у Лијевој Бари посебну групу представља скупина гробова ратника сахрањених са тоболцем и стрелама, у распореду који чини троугао. Ова група је смештена у средишњем делу југоисточне зоне некрополе (Демо 2009, 436, сл. 24: *Т.* 25/b). На споменутој некрополи нађен је један рефлексни лук, у неколико гробова забележене су само стрелице, док налази коњских жвала и узенгија (као и скелетних остатака коња) изостају. Иако је у Ранчеву истражена релативно мала површина гробља чини се да постоји груписање гробова са ратничким обележјима. То се закључује на основу плана истраженог дела некрополе (*Т.* 25/a). Слично се констатује на батајничкој некрополи где су гробови са коњаничком и ратном опремом (са или без парцијалног скелета коња) лоцирани у средишњем делу некрополе (*Т.* 24/a). Таквих примера има и на другим некрополама Карпатске котлине (*Т.* 25/c, d).

Сахране са опремом и наоружањем без скелетних остатака коња се у савременој литератури називају симболичким коњаничким гробовима (Gáll 2010a, 284–29). Постоје мишљења да гробови у којима се налазе само стрелице и/или окуви тоболца представљају припаднике пешадије (Tiplić, Pinter 2007, 266). Чини нам се да је кроз заступљеност појединих елемената могуће пратити и поступно замирање пост-номадских елемената, до оних у којима се јављају само стрелице као последња реминисценција на ратничку

културу. Тамо где су оне нађене самостално без других налаза свакако имају симболичко значење. Занимљиво је да су стрелице чешће налажене на скелету или поред њега, него у тоболцима. Постоје мишљења да оне представљају симбол друштвеног положаја или статуса преминулог (Gáll 2013a, 892–893; Demo 2009, 429–430). Примера ради, у Бочару су у мушком гробу 7 нађене три стреле поред шаке покојника (Станојевић 1989, кат. бр. 168, 169, 172: *кат. бр. 54, Т. 14/3–5*).

Могу се још навести примери некропола из Еленда и Васаса у мађарској Барањи где се стрелице налазе у гробовима са накитом прве половине 11. века (Dombay 1961, Taf. XIV; Dombay 1962, Taf. I, II, VIII). Будући да у југозападној Мађарској нису забележене раномађарске сахране са коњем, ови примери управо указују на преношење симболичке улоге пост-номадских елемената на ширу популацију. На другим некрополама пуног 11. века, на пример у Саболчу, такође се затиче понека ромбоидна стрелица (Kovács, L. 1994).

Осим на Лијевој Бари даље на запад нема елемената ратничке културе. Најзападније налазиште са налазом ромбоидне стрелице је у Ђакову, у источној Славонији, уз напомену да предмет није потврђен уз сам скелет већ у запуни гроба (Filipcs 2015, 210, нар. 578). Најјужнији налаз чини примерак из девастираног гроба у Мачванској Митровици (Ercegović-Pavlović 1980, Pl. XXIV/son. 3c: *кат. бр. 81; Т. 46/12*). Осим њих, претрајале ратничко-номадске симболе представљали су и елементи појаса који су изгледа били секундарно коришћени као украси на одећи или су имали функцију гробног прилога. На ту могућност указују раније коментарисани налази разводника из гроба 8 и срцоликих аплика из гроба 51 на Великој хумци у Батајници (Шпехар, Стругар Бевц 2016, 92, сл. 7. 11: *Т. 20/гр. 8/2*). Део кружног разводника је нађен и у једном женском гробу у Матичану на Косову (*Т. 77/4*).

Напоследку, неки примери наоружања попут мачева, секира и копаља указују на контакте са околним европским светом, а можда и на присуство страних војних јединица које су могле да усвоје обичаје сахрањивања од локалних популација (*cf. Katona 2017, 38–41*). Познато је да су руске и скандинавске најамничке јединице служиле у мађарској војсци, нарочито у доба краља Стефана I. Углавном су биле смештене на граничним позицијама и при дворским центрима, а на њихово насељавање у Панонској низији упућују индикативни топоними (Font 2015, 307; Kiss, M. 2015). Једна сахрана са секиром руско-кијевског типа потиче из Дорослова; у том гробу су још евидентирани део појаса и оплата лука (Fodor 1981, 152, 2. kép/4: *кат. бр. 17/4; Т. 2/4*).

Присуство двосеклих каснокаролиншких мачева у мађарској држави се осим кроз деловање најамника у краљевској војсци тумачи и у контексту промене тактике ратовања самих Мађара. Међутим, будући да мачеве у гробовима не прате оклопи и шлемови доведена је у питање њихова стварна функција. Проблематизује се тумачење по коме су сахране са мачевима војничког карактера, и помишља се да је можда пре реч о елитним сахранама и ширем социолошком феномену. Тим пре што се у раздобљу 10. и 11. века мачеви јављају широм старог континента и сведоче о уклапању различитих популација у европски ранофеудални свет (Vígó 2012, 193–195, 207–208).

Уз све наведено било је полемике и око тога које становништво користи западњачке мачеве. У том погледу је дат детаљнији осврт на мач таушираног сечива, спату типа Y, из Банатског Брестовца (*кат. бр. 75; Т. 33/4*). М. Алексић је тај налаз протумачио у контексту борби за освајање Баната. Таково оружје је могла да користи војска мађарског краља, али и локална војска, посебно јер је већа концентрација мачева уочена у делу Баната где је, према историјским изворима, била самостална Ахтумова кнежевина која је успешно одолевала освајачима до првих деценија 11. века (Алексић 2004, 257–263). У истом је смислу појаву мачева разматрао и Зденко Вински оспоравајући тврдњу Корнела Бакаја (Вакау 1967) да примерци из Карпатске котлине искључиво припадају мађарској војсци. Потцртао је, наиме, чињеницу да се словенска елита у Великој Моравској и Панонској кнежевини сахрањивали са каролиншким наоружањем, као својеврсним статусним и амблемским симболом (Vinski 1985, 78–101; cf. Ruttkay 2014a). Уз то, спате западногерманског порекла се спорадично јављају већ на аварским гробљима 8. века (Csiky 2015, 341–342). Један мач касног 9. века је нађен у Бродском Дреновцу у Славонији (Vinski Gasparini, Ercegović 1958, 145–146, Т. XV/8; cf. Vinski 1983, 18). Међутим, на подручју континенталног дела Хрватске, где се распростиру „чисте“ бјелобрдске некрополе, налази каснијих мачева готово сасвим изостају. Познат је само један случајан налаз из Копривнице (Vinski 1983, 16–17, Т. II/2; Demo 1984, 216–218, Т. 1/1, 3/1). Жељко Демо га је довео у везу са граничном тзв. стајаћом мађарском војском Стефана I (Demo 1984, 217).

На један веома занимљив детаљ о каснокаролиншким мачевима нам је у писаној комуникацији указао колега Чете Катона (Csete Katona) са Универзитета у Дебрецину. Наиме, скренуо нам је пажњу на обичај ритуалног савијања мачева који је у раздобљу о коме говоримо нарочито био особен за викиншку војску скандинавског порекла,⁴² која је,

⁴² Саопштење у писму од 19. 11. 2018. године.

како је већ напоменуто, била активна и на простору средњовековне Мађарске. Обичај савијања мачева спомињу чувене нордијске саге; његов циљ је био да се спречи „поновна употреба“ драгоценог наоружања на другом свету (*e.g.* Grancsay 1959, 173, 176).⁴³ Раније коментарисан савијени мач из Хоргоша и други из Бељарице код Батајнице (исправљен у конзервацији) су из недокументованих контекста и нејасног ближег датовања (Мркобрад 1983, 5–7; Станојев 1989, кат. бр. 697: *кат. бр. 34, 89; Т. 33/7–8*), али свакако треба имати у виду предочени детаљ за будућа истраживања.

Ритуално савијени мачеви су посведочени на некрополи у Хурбанову (Hurbanovo-Bohata) где представљају налазе из два гроба у самом средишту хумке (*Т. 25/с*). Гробни инвентар ове некрополе је веома шаренолик и састоји се од различитих примерака оружја и опреме уз типичан репертоар бјелобрдског накита (Rejholcova 1976, 193–195, 208–210, Т. II–IV). У вези са напред реченим ваља поново споменути инвентар једног гроба на некрополи Дева (Déva-Micro) у Румунији. У њему су нађени мач, пар трапезоидних узенгија, неколико делтоидних стрелица, кресиво, наруквица и каричица (Gáll 2013a, 95, 880, 20–21. *táb*). Овај пример осликава нефункционалан репертоар оружја који је положен уз покојника, односно упућује на његово симболичко прилагање у гроб. Сам мач се према типологијама датује у пуно II. столеће тако да би се и сахрана могла датовати позније.

У гробним контекстима на некрополама у Мађарској мачеви су налажени са типичним узенгијама, жвалама, делтоидним стрелицама, каткад и са ведрицама (*e.g.* Вакау 1967, Abb. 3–6, Taf. II–VI). Ипак, ова врста наоружања је сразмерно мање присутна него стрелачка и коњаничка опрема. Томе у прилог сведочи податак да су на некрополама налажени само по један или два мача. Уз све то се показује да они углавном потичу са некропола ширих слојева становништва које обично броје између 100 и 200 грובה (Révész, Nepper 1996, 46–47), али се ипак налазе у средишњим деловима гробаља, што указује на њихов изузетан значај. У западној Румунији је констатована широка дистрибуција каснокаролинских мачева. Према проценама Е. Гала чак три пута више мачева представља случајне налазе него што их је нађено у гробовима (Gáll 2013a, 889, 893). Ниједан од девет мачева са војвођанске територије не потиче из документованог контекста. Поставља се питање да ли случајне налазе наоружања треба повезивати са девастираним некрополама или можда са траговима ратних сукова, мада је познато да се оружје после битке скупљало са бојишта.

⁴³ Археолошка литература о гробовима викиншких ратника је доста обимна, али и тешко доступна. Издања углавном нису дигитализована.

Ваља додати и то да су познокаролиншке спате 11. века из Босне и Херцеговине и Далмације такође редом без познатих или недовољно документованих услова открића, при чему неки примерци одговарају нашим налазима. Њиховим корисницима се, као и другде, означавају припадници ранофеудалне друштвене елите (Petrić 2012, 108, Т 1–3). Такав општи закључак ваља применити и на мачеве из Војводине, без могућности јасног етничког приписивања једној (мађарској), другој (локалној) или трећој (најамничкој) компоненти.

4.1.3. Касне бјелобрдске некрополе и униформизација материјалне културе

Приближно средином 11. века на некрополама готово у потпуности ишчезавају паганске праксе и замењују их хришћански обичаји праћени редуковањем гробних прилога, док у 12. веку потпуно преовлађује пракса сахрањивања око гробљанских цркава. Занимљиво је да се обичај прилагања посуда одржао нешто дуже него стављање оружја и коњаничке опреме. Док се керамичке посуде јављају на некрополи друге половине 11. века у Ловћенцу (*кат. бр. 113; Т. 36–37*), у познијим гробовима у Верушићу се налазе други спорадични прилози у храни, попут љуски од јајета (*кат. бр. 102/гр.218*). Уз покојнике се понекад затиче нож, пре свега у гробовима мушкараца. С друге стране, на локалитету Папхалом у Сенти који такође има фазу друге половине 11. века нису установљене сличне праксе. Овде је нешто касније изграђена црква, а сахрањивање је настављено до позног средњег века (*кат. бр. 115*).

Нова пуританска пракса није откривала културно порекло и социјални статус покојника где је једино сахрањивање ближе цркви одраз бољег положаја појединаца. Притом је уочено да се гробови углавном групишу са јужне стране цркава (Ritoók 1997, 176; Gáll 2012, 311). Густо сахрањивање праћено интензивним прекопавањем ранијих гробова посредно указује и на то да нису коришћена гробна обележја (Gáll 2012c, 310). Камена надгробна обележја се спорадично јављају у нешто познијем (постбјелобрдском) раздобљу, и везују се за досељено западно становништво. Неколико дислоцираних надгробних плоча са натписом на латинској мајускули са Градине у Раковцу датовано је од 13. до 15. века (Станојев 2015, 211).

На касним бјелобрдским некрополама присутна је пракса делимичног ограђивања покојника комадима камена или римским опекама, која се понекад тумачи као одраз

бољег социјалног статуса преминулог, исто као и сахрањивање у зиданим гробницама (Gáll 2010b, 273). Ограђивање рака је евидентирано у Сремској Митровици, мада није сасвим поуздано утврђена стратиграфија некрополе (*T. 19/a–c*), док се у Дупљаји и Омољици везује за каснији 12. и 13. век. Ретки су трагови сахрањивању у сандуцима, у виду дрвених остатака и клинова. На некрополи у Омољици има остатака дрвене подлоге на коју је био положен покојник, што је такође новина у односу на некрополе изразито паганских карактеристика. Уз то се може констатовати и нешто дубље уповавање гробова, преко једног метра.

По античком узору јавља се и сахрањивање у гробницама „на две воде“ у Мачванској Митровици и Раковцу. У Мачванској Митровици њихово датовање је одређено у раздобље од 11. до 13. века; припадају хоризонту сахрањивања који одговара византијској тробродној базилици (Егсеговић-Павловић 1979, 177). У Раковцу није јасна стратиграфска ситуација те је ближе датовање гробница „на две воде“ још увек отворено. Осим тога, у Раковцу је, колико нам је познато, документован и једини пример сахрањивања у антропоморфним гробовима (Stanojević 2000, 394; *T. 48/b*). Реч је о гробницама трапезоидног облика које подражавају облик људског тела тако што имају кружно обликовану нишу за главу, дефинисан рамени део и благо се сужавају ка пределу стопала (*head-and-shoulder outlined anthropomorphic graves*: Sian 2015, 16–20). Осим што су гробнице грађене у чврстом материјалу, као што је случај са споменутим примером у Раковцу, познато је и сахрањивање у обичним земљаним ракама обликованим на исти начин. Антропоморфни гробови се сразмерно ретко јављају и на гробљима у западној Европи. Везују се за монашке заједнице и вишу друштвену класу (Sian 2015, 112–114). У Карпатској котлини су пре свега особени за Трансилванију (Marcu Istrate 2013), али су посведочени и у другим деловима мађарског краљевства. Датују се од краја 11. до 14. века с тим да већина припада познијим одсечцима раздобља (Marcu Istrate 2013, 379, са литературом). Иако се појава антропоморфних гробова уобичајено доводи у везу са досељеницима германског порекла, има мишљења да они представљају извесну новину у сахрањивању која не мора бити везана за одређену етничку групу (Gáll 2013b, 155).

Када је реч о положају покојника приликом сахрањивања не учаввају се конкретне разлике у односу на ранија гробља. Оријентација је правцем запад-исток, док је положај руку и даље веома неуједначен, као што ће бити и у позном средњем веку. У овим некрополама руке су ипак ређе опружене уз тело, већ су углавном на карлици, стомаку и грудима покојника. На основу различитог положаја руку приликом сахрањивања није

могуће извођење закључака о степену христијанизације популација, како је то на једном месту покушано (Станојев 2004, 72). Може се претпоставити да су тела за сахрану била припремана у покрову, а не у одећи ношеној за живота, јер у некрополама 12. века готово сасвим недостају делови одеће (дугмад, апликае, појасеви и сл.). Од археолошких налаза у гробовима се налазе тек понеки предмети попут S карика, прстења и новчића. Међутим, и у том погледу се уочавају разлике међу некрополама. На некрополи Свете водице у Перлезу од 84 истражена гроба у свега пет су откривене S карике, а ни у једном није забележен нумизматички прилог (Бењоцки 2000, 10: *кат. бр. 128*). И на некрополи дупљајског утврђења су евидентирани малобројни налази каричица, уз спорадично присуство новца (Радичевић 2010, 288–289: *кат. бр. 136*), иако је реч о гробљу у оквиру већег насеља, можда чак и жупског центра. Још један пример позније некрополе је споменута Папхалом у Сенти где су сразмерно броју истражених гробова у већем проценту присутни налази. Из девастираних гробова такође потиче изванредан број налаза накита и новца. У гробовима је углавном налажена једна или две S карике, уз понеку огрлицу и прстен од вишеструко уплетених жица (Станојев 1989, 105–111: *кат. бр. 115; Т. 38–39*).

Картирањем некропола ране и позне бјелобрдске фазе стиче се утисак да се од друге половине 11. и почетка 12. века махом мењају позиције за сахрањивање, али има и случајева где постоји континуитет или се некропола развила на истом месту после извесног хијатуса (*Карта 11 и 12*). По бројности су познобјелобрдске некрополе приближно заступљене као некрополе претходног хоризонта, што значи да се на основу расположиве евиденције не може донети закључак о даљем порасту популације. Некрополе су откривене у Вајској, Верушићу, Ловћенцу, Сенти-Папхалом, Банатском Аранђелову, Перлезу, Панчеву-Ливадама, Омољици, Дупљаји, Сремској Митровици, Руми и Раковцу и др.

Спорадични примери сахрањивања на гробљима на редове трају до средине 12. века, тј. раније некрополе настављају да се користе и у време када се увелико граде гробљанске цркве (Langó 2005, 188, n. 81). Најпознатија је велика некропола у Халимби. Највећа густина сахрањивања на том гробљу припада другој половини 11. века (Török 1962, 123), као и на другом гробљу у Мајши (Kiss, A. 1983, 304–307). У Војводини сличан пример представља некропола у Сремској Митровици, с тим што треба имати у виду да се у њеној близини налазио манастир. Друга некропола на редове 12. века је Војловица код Панчева, настала на хумци (*кат. бр. 132*). На војловачкој некрополи је

женском гробу 11 био положен срп (Станојев 1989, кат бр. 213: *T. 44/3*). Занимљиво је да се обичај прилагања српова у женским гробовима прати и на некрополама уз цркве, док се у мушким гробовима, примера ради, јављају потковице (Ritoók 1997, 177). У новије време је потцртан феномен прилагања пољопривредног алата широм средње и западне Европе (Krznar 2014, 226, са литературом). Касна бјелобрдска гробља без цркава, са налазима S карика и мађарским новчићима века нису непозната ни у другим, махом рубним, областима средњовековне Угарске. Један од примера је гробље у Забали (Zábala) у источној Трансилванији (Székely 1994).

Дакле, од друге половине 11. века смањује се разноврсност материјала уз појаву неколико нових елемената који трају до коначног гашења бјелобрдске културе (*T. 51*). Престаје употреба већине накитних форми из раније фазе (торквеса, наруквица са главама животиња, дводелних срцоликих привезака, крстића, дугмади и неких врста прстења). На некрополи Азотара у Верушићу смо у две зоне груписања гробова утврдили прелаз између два хоризонта сахрањивања који се датује управо око половине 11. века. Првој зони (прва половина 11. века) припадају гробови са наруквицама чији су крајеви украшени животињским главама, као и карактеристично прстење са фасетираном кариком, док се у другој зони (друга половина 11. века) јављају S карике, уплетено прстење и мађарски новац (*кат. бр. 25, 102*). Недалеко од Азотаре налази се узвишење Клиса са остацима романичке цркве (Szekeres, L. 1977, 17–18; Szekeres, Szekeres 1996, 5) где је највероватније премештено гробље са Азотаре пошто је становништво примило (учврстило) хришћанску веру.

Навешћемо неколико гробаља исте хронологије из различитих делова Мађарске, нпр. Карча (Karcsa-Kormoskán) (Révész 2011), Шорокпољан (Sorokpolány-Bereka) (Kiss, G. 2000, 146–240, 318, *táb. 59–76*) и Кираљсентиштвана (Királyszentistván) (Pintér 2004, 114, *figs. 3–8*). На споменутих гробљима се налазе обичне и S карике, ниске перли, прстење од четвороструке жице и прилози у новцу. Та гробља настају средином 11. века и напуштају се почетком 12. столећа, будући да се на њима не заснивају цркве. Гробља истог карактера су позната и у Славонији, на пример у Подравској Слатини где су установљени веома слични налази. У појединим гробовима је нађен већи број карика. Уз њих су као једини налази присутне ниске ситних перли или полиедарске перле од аметиста, понеки прстен ромбоидног пресека и уплетено прстење. Гробље се датује у последњу трећину 11. столећа (Tomčić 1990). На гробљима 12. века, као што је оно у Кани код Будимпеште, једине налазе чине карике и прстење (Vargha 2013; Vargha 2015).

Иако је репертоар налаза скромнији S карике и прстење су често израђени од племенитих метала, уз даљу употребу бронзе као основне металне сировине. *S карике* се јављају у неколико варијанти (Т. 51/2–6). За ове позније примерке је пре свега карактеристичан широко раскуцани S крај са канелурама, односно попречним урезима. Карике имају глатку површину или тордиране. Сребрни комади су мањих димензија него бронзани, највероватније због вредности саме сировине. Ипак, на војвођанским налазиштима нису посведочене мале масивне сребрне S карике које су бројне у Словачкој и западној Мађарској (Fusek 1998, 85, 102–104, Abb. 24/1–2; Török 1962, Taf. XXXVIII). Примерци друге половине 11. века, добро датовани новцем, са канелованим завршетком и тордираним телом, потичу из верушићке некрополе (Szekeres, Szekeres 1996, 65, Т. XXVII/2–4: *кат. бр. 102*; Т. 35/1–3). Карике од тордиране жице познате су и на некрополама друге половине 12. и раног 13. века, на налазиштима Дупљаја-Град (Радичевић 2010, 288–289, сл. 162/3, 6: *кат. бр. 136*) и Омољица-Преко Слатине (Ђорђевић et al. 2006, 163, Т. II/1: *кат. бр. 134*; Т. 45/1). Затим следе комади из Светих водица код Перлеза (Бењоцки 2000, 10, сл 5: *кат. бр. 128*), Врцалове воденице код Руме (Минић 1995, 291, Т. I/гр. 1/1, Т. IV/гр. 79/1–2: *кат. бр. 140*; Т. 49/1, Т. 50/15) и Раковца (Станојев 2015, 212, сл. 5: *кат. бр. 142*; Т. 48/4), сви такође оквирно из 12. века.

Уз наведене врсте, у касним бјелобрдским гробљима се јављају и S карике већих димензија, пречника између 4 и 5 cm. Стручњаци који су анализирали одлике овог накита истичу да су за 12–13. век особене нешто веће карике, од тање жице, иако се упоредо јављају и оне мањих димензија. У неким крајевима Карпатске котлине су ношене изразито крупне тордиране карике (Bóna 1978, 130). Један сребрни примерак глатке површине, пречника преко 4 cm, потиче из Нових Бановаца (Demo 2014, 71–72, kat. br. 21. 2: *кат. бр. 145*; Т. 45/13); није га могуће прецизније датовати јер је у питању случајан налаз. Док се веома крупне карике у Трансилванији везују пре свега за 12. век (Isac et al. 2012, 306, fig. 4/1), њихова бројна појава се у југозападним областима бележи и у некрополама са датовањем у 11. столеће, односно око средине тог века (Simoni 2004, 22–24, 28–29, 52–54; cf. Demo 2014, 72). На детаљно истраженој некрополи 12. и 13. века у Кани код Будимпеште установљене су карике различитих величина, кружног и ромбоидног пресека, као и различито решених завршетака, што показује да је и у каснијем раздобљу коришћено неколико варијанти (Vargha 2015, 34–40, fig. 2).

Сахрањивање са већим бројем S карика представља обичај каснијег 11. столећа, мада се у неким регијама јавља и до друге половине 12. века (e.g. Iskra-Janošić 1997). У

појединим гробовима је налажено и до десет комада (*e.g.* Simoni 2004, 36–49, гробови 120, 173). Слично се може констатовати за војвођанску територију. Карике су на верушићкој некрополи углавном затицане у пару, док их је у гробу 136 било укупно осам (Szekeres, Szekeres 1996, Т. XXXVI/1–8: *кат. бр. 102; Т. 35/11–19*). Седам примерака је нађено у гробу 41 на некрополи св. Ана у Горњем Таванкуту (Sekereš 1967, 149, Т. LI: *кат. бр. 100*). У сомборској улици Матије Гупца у једном гробу је било пет примерака (*кат. бр. 96; Т. 34/1–5*), а у гробу 10 некрополе Сента-Папхалом четири (Станојев 1989, *кат. бр. 594–597; кат. бр. 115; Т. 39/10–13*).

У војвођанским гробљима 12. века S карике се налазе у пару са обе стране лобање или се среће само једна (понекад у комбинацији са обичном кариком), мада се и у погледу бројности уочавају регионалне разлике. Прављене су од тање бронзане или сребрне жице кружног пресека и углавном су уједначених величина (пречника 2 до 3 cm). Има мањих примерака чији је пречник између 1,5 и 2 cm. Ови закључци проистичу из расположиве грађе са некрополе из Хинге, Сенте-Папхалома, Омољице, Раковца и Руме, одакле смо илустровали неке гробне целине (*Т. 39, Т. 48–50*). Понекад се у пределу лобање или на самим карикама налазе делови тканине који јасно показују како су украси ношени на глави (Ђорђевић *et al.* 2006, 163).

Ретки су примери S карика од злата или електрума. У северним и централним областима Карпатске котлине налажене су искључиво у гробовима жена, имућних племкиња, сахрањених непосредно уз цркве. Датују се од краја 11. до у прву половину 13. века (Mesterházy 1980, 148–149, Abb. 1). Обично су нешто мањих димензија, имају широко раскуцан и канелован крај попут примерка из Мајдана (локалитет Попречна греда) (Станојев 1989, *кат. бр. 296; Kovács, L. 1992, 60, 13 kép/1: кат. бр. 121*), а некада су и ромбоидног пресека, као комад из Нових Бановаца (Demo 2014, 71, *kat. br. 21. 1: кат. бр. 145/1; Т. 45/11*). Још једна златна S карика је нађена на ковинској некрополи, али је њено тело полукружног пресека, а доњи део S завршетка је дупло увијен (Kovács, L. 1991, 419, Abb. 2: *кат. бр. 135; Т. 45/10*). Закључује се да у Војводини златне каричице потичу из важнијих црквених и економских центара.

Посебну врсту чине S карике са намотаном спирално увијеном жицом. Датују се већ од краја ране бјелобрдске фазе и нису знатније заступљене у некрополама (Giesler 1981, Taf. 3/18; Taf. 53). Примерак из гроба 215 некрополе у Мачванској Митровици датован је новцем друге половине 12. века (Ercegović-Pavlović 1980, Т. Pl. XXIII: *кат. бр.*

139; T.46/15, T. 51/4), док други представља случајан налаз из Гаја у јужном Банату (Барачки 1977, 17: *кат. бр.* 212).

Осим бројних S карика за касна бјелобрдска гробља особена је још једна врста, тзв. *слепоочничарки за украшавање главе* (T. 51/1). Ти украси су нешто већих димензија, пречника око 5 cm, са ваљкастим проширењем на једном крају, а на другом је аплициран елипсоидно обликован украс са урезима у виду јелове гранчице (lock rings with the flaring end: Vargha 2015, 38). Уз један примерак са Великог прокопа у Дупљаји (Janković, Radičević 2005, fig. 7/16: *кат. бр.* 137), истиче се пар слепоочничарки из Раковца (Станојев 2015, 214, сл. 20: *кат. бр.* 142/ *гр.* 22/011; T. 48/20–21). Раније су ови предмети интерпретирани као наруквице, али будући да су у неколико случајева нађане у пределу главе, јасно је установљена њихова функција. У употребу улазе током прве половине 12. века и трају до средине, а спорадично и до краја 13. века (Kulcsár 1996, 267, 1. *táb*/7; 2. *táb*/1; Vargha 2015, 38). Посебно су бројне у оставама накита похрањеним пред најезду Монгола (*e.g.* Jakab 2007, Taf. II/3). Порекло узора украса није утврђено, а и сам механизам затварања представља потпуно нов манир у бјелобрдском стварању. Карике су рађене од сребра, електрума и од бронзе, с тим да се у оставама углавном налазе примерци од скупоченијег материјала. Споменути комади из војвођанских некропола су бронзани. Једноставнију варијанту истог, крупног украса за главу, представља бронзана карика са издуженим преклопљеним крајем из некрополе Сента-Папхалом (T. 38/7).

Посебну групу накита касних бјелобрдских некропола представљају *наушнице са јагодама* израђене у високим златарским техникама филиграна и гранулације, чије радионичко порекло, према садашњем нивоу сазнања, није могуће јасно установити. Осим тога, оне се на некрополама јављају релативно ретко, па се можда и не могу уврстити у класичан бјелобрдски репертоар. На нашем простору је нађено неколико веома занимљивих примерака. Три различите сребрне наушнице потичу из некрополе у Омољици (Ђорђевић et al. 2007, 190, T. III/5–6; Ђорђевић, Ђорђевић 2018a, 17, *кат. бр.* 28–29: *кат. бр.* 134). Један примерак се састоји од три ажуриране јагоде, при чему средишња јагода има купасте додаток од намотане жице са горње и доње стране (T. 45/8), а друга наушница има једну овоидну јагуду израђену ажурирањем и ваљкасти завршетак на једном крају карике, слично као код претходно споменутих крупних слепоочничарки (T. 45/7). Обе наушнице су нађене у дечјем гробу 45 заједно са сребрним денарима кованим у време Стефана III (1162–1172) или у периоду од Беле III (1172) до Андрије II (1205). Трећи, такође сребрни примерак, који се састоји од S карике и лименог привеска

украшеног кружним детљима од филигранских жица и гранула, потиче из девастираног гроба омољичке некрополе (Т. 45/9).

У средњовековним гробљима Паноније овакви налази су сразмерно ретки. Примери са три јагоде и купастим додацима су познати из некрополе у Стењевцу код Загреба, где је у једном гробу затечено чак десет примерака (Simoni 2004, 32–33; Demo 2014, 78–80, kat. br. 24. 2), а такође чине део оставе у Ниређхази у Мађарској (Vargha 2015, 68, fig. 43/7). Евидентиране су и на некрополама у Нитри (Ruttkaу 2014b, 255). Датују се од 11. до 13. столећа. Аналогни налази нису познати на Балкану, већ се радионичко порекло пре може тражити у централноевропском региону. Примећено је да се наушнице рађене у сличном маниру, са карактеристичним купастим испустима („роговима“), концентришу пре свега у Пољској, а мање у Немачкој и Чешкој. Према Жељку Дему овај детаљ је из тих поднебља преузет код наше врсте наушница (Demo 2014, 80, са литературом). Није искључено да је реч и о производима радионица из средњовековне Мађарске које су практиковале луксузне технике израде накита, мада за сада нема таквих сазнања.

Према начину израде ажурираним примерцима из Омољице донекле је слична златна наушница из Нових Бановаца, случајан налаз у Археолошком музеју у Загребу. Реч је заправо о S карци на коју су једна до друге нанизане три ажуриране јагоде (Demo 2014, 78, kat. br. 24.1: *кат. бр. 145/2; Т. 45/12*). Због рафинираног начина израде Жељко Демо је наушницу протумачио као златарски производ византијских радионица прве половине 11. века, наглашавајући да не постоје директне аналогije. Наводи и неке параметре који могу да упућују на позније датовање, најпре украс од три јагоде који је особен за накит 12. и 13. столећа у областима средње и источне Европе (Demo 2014, 78–79). Осим тога, и наребрена S петља је карактеристична за бјелобрдске карике које се датују од средине 11. века. Чини нам се да је налаз из Нових Бановаца пре производ средњоевропских радионица с обзиром на употребу S карике као подлоге, јер такво комбиновање елемената није познато на Балкану.

На некрополама су евидентирани налази наушница са јасним аналогјама у византијском културном кругу. То су пре свега два примерка из некрополе Хумка-азотара у Војловици, од којих један (сребрни) има округлу јагоду са украсом од гранула и филигранских жица, а код другог примерка је бронзана јагода израђена техником псеудогранулације (Станојев 1989, кат. бр. 205, 208: *кат. бр. 132/гр.2 и из дев. гроба; Т. 44/4–5*). Пар сребрних наушница са јагодама рељефне површине у виду ситних испупчења

која имитирају грануле потиче из Хинге код Суботице, где су можда и нешто млађег датовања, оквирно у 13. столећу (Станојев 1989, кат. бр. 379–380: *кат. бр. 106/гр. 4/48; Т. 44/15–16*). Истој врсти припада налаз из некрополе Велики прокоп у Дупљаји код кога је на S карику навучена јагода (*Т. 44/17*). Блиске аналогије за описане наушнице налазе се на више некропола јужно од Дунава (Bikić 2010, 62–63, sl. 33/5–6, 8–9,15).

У касном бјелобрдском материјалу заступљене су и *огрлице од перли*. Поред ниски састављених од атипичних стаклених перли кружног или ваљкастог облика (*Т. 51/7*), посебно су карактеристичне крупне перле неправилног полиедарског облика од калцедона, флуорита, аметиста, карнеола или од стакла са премазом златне боје (*Т. 34/20–21, Т. 51/8*). С обзиром на то да се овакве перле затичу у малом броју гробова намеће се питање да ли су представљале престижне производе. Осим тога, ниске се обично састоје од свега 10 до 20 примерака што представља упадљиву разлику у односу на огрлице са стотинама, додуше мањих, стаклених перлица. У том смислу ваља подсетити и да је у ранијем бјелобрдском хоризонту примећено да су огрлице особене за богатије опремљене гробове (Demo 2009, 473).

Полиедарске перле се јављају у гробљима у Мађарској, пре свега у Трансданубији, а ретке су у Славонији и Подравини. Претпоставка је да су изворишта за њихову израду била у околини места Патка (Pátka) близу Секешфехервара (Tomčić 1990, 88, са литературом). Спорадично се налазе даље на западу, на пример на гробљу друге половине 11. века око цркве св. Јурја у Трњу, у околини Загреба (Tomčić 1999, 46–48, Т. I–II, V/3–4). Истом времену припадају и комади са војвођанских налазишта, како показује налаз огрлице у гробу 9 некрополе у Ловћенцу, који је датован новчићем Андрије I (1047–1060) (Станојев 1989, кат. бр. 291: *кат. бр. 113; Т. 37/2*). Највише их је нађено у оштећеним гробовима у Вајској (Станојев 1989, кат. бр. 185–186; *кат. бр. 97; Т. 34/20–21, Т. 51/8*). На нисци из гроба 10 некрополе Сента-Папхалом биле су само две полиедарске перле, уз више стаклених ваљкастих (Станојев 1989, кат. бр. 598: *кат. бр. 115; Т. 39/9*). Напоследку су откривене и у гробу 96 некрополе у Руми, такође у комбинацији са другим, ситнијим, перлицама (Минић 1995, 291, Т. XI/4: *кат. бр. 140; Т. 50/13*). Занимљиво је да крупне полиедарске перле готово сасвим изостају у гробљима западне Румуније. Није забележен ниједан пример ни у Банату.

Истовремено се користе перле сегментног пресека какве су заступљене у гробљима ране бјелобрдске фазе. Оне остају у употреби до краја 11. века, како показује пример из некрополе у Ловћенцу (*кат. бр. 113/гр. 7; Т. 36/11*). Посебу врсту представљају ваљкасте

перле са сребрнкастим премазом и проширењима уз отворе (Giesler 1981, Taf. 4/39–41). Оне су забележене и у целинама поуздано датованим у прву половину 12. века, са новцем краља Беле II (1131–1141) (*e.g.* Fusek 1998, 106–107, Abb. 24/6–8). Код нас је нађено свега неколико комада, у Верушићу и Хоргошу (Станојев 1989, кат. бр. 693; Szekeres, Szekeres 1996, 64–65, T. XXIX/6–7; *кат. бр. 102/гр. 136, 108/гр. 2; T. 8/11, T. 35/18*). Ваљкасте перле са премазом сребрне боје су бројне су на некрополама у околини Чонграда где се јављају и варијанте са рељефном површином (Bende, Lórinčy 1997, 6–10. *kép*). Будући да нису честе на другим гробљима Карпатске котлине могуће је да се радионички центар налазио у областима јужне или југозападне Мађарске.

Наруквице у начелу нису особене за касне бјелобрдске некрополе, али је запажено да неке врсте из ранијег периода остају у продуженој употреби. То су масивне наруквице ромбоидног пресека и отворених крајева и оне које имају S крајеве (*T. 8/6–7, T. 30/3, 9*). Међутим, сасвим нову појаву на појединим некрополама 12. века представљају тракасте наруквице благо проширених крајева са пунцираним и урезаним орнаментима. Такви су примери из Ботоша и Војловице (Станојев 1989, кат. бр. 163, 166: *кат. бр. 130, 132; T. 44/1–2*). Бројније блиске паралеле се налазе са друге стране Дунава, на некрополи у Трњану код Пожаревца (Марјановић-Вујовић 1984b, 93–97, сл. 208–209). Интересантно је да наруквице изостају на добро истраженој некрополи у Омољици код Панчева. Уосталом, нису нађене ни на другим панонским некрополама, мада их неки аутори погрешно доводе у везу са тракастим раномађарским наруквицама (Bálint 1991, 103, Abb. 27; 222/88a). У овом случају је тешко одредити да ли представљају импорт или локални производ по угледу на предлошке из суседства.

Постоје претпоставке о значајнијем утицају византијске моде у Угарској током друге половине 12. века, што се углавном доводи у везу са добрим политичким односима које је успоставио Бела III са Манојлом I Комнином. Да би се говорило о широј византинизацији требало би установити значајнију количину налаза која, према нашим сазнањима, за сада ипак не постоји. Чини се да колегиница Марија Варга закључке о византијским модним утицајима изводи само на основу мањег узорка материјала са налазишта у Кани код Будимпеште, који се своди на ретке врсте прстења и појасних копчи (Vargha 2016). О другим налазима јасног византијског обележја немамо података.

Сасвим ретку појаву представљају појединачни налази византијских стаклених наруквица из некропола у Дупљаји, Ковину и Сремској Митровици и (*T. 32/21–22*), с тим

да смо примерак из Сремске Митровице определили у 11. век⁴⁴, а друге у 12. и рано 13. столеће. На насеобинским налазиштима у Војводини византијске стаклене наруквице представљају такође реткост (Веселиновић 1953, 44, сл. 31).

Група прстења од уплетених жица је нарочито особена за касну бјелобрдску културу (*T. 51/10–12*), а њихове аналогije се налазе у западно и источноевропским срединама. Један често илустрован примерак у каталозима накита потиче из оставе прстења из Вустера у Енглеској датованој налазима новца у другу половину 12. века⁴⁵ (Tait ed. 1986, 139, Nr. 317; Hinton 2005, 188, fig. 6.10; Bosselmann-Ruickbie 2010, 223–224, Pl. 40). Други многобројни примери луксузног прстења из Велике Британије су рађени од неколико жица у каричастом преплету (Hinton 2005, 147, fig. 5. 3; Johnson 2014, Cat. 25, 113, 135, 162, 181, 220). Прстење израђено једноставним увијањем жица бројно је, примера ради, на подручју Новгорода у слојевима 12. и 13. столећа (Седова 1981, 127, рис. 45). Израда накита од жице је масовно присутна и у кијевском златарству (Жилина 2010, рис. 4/5, 7/17–20). Нису нам били познати слични примери из западних делова средње Европе (Немачка) где се налазе неке друге аналогне појаве.

Прстење од жице отворених крајева распрострањено је све до доњег Дунава. У Добруци се углавном опредељује у другу половину 11. века (Vasiliu 1984, 112, Pl. IV/10–17) или пак знатно шире, од 10. до 12. века (Dumitriu 2001, 52). Неколико примерака потиче из познате оставе накита у Диногецији која је новцем датована у другу половину 11. века. Тамошњи су примерци од злата, израђени од неколико уплетених жица, с тим да се на једном примерку налази аплицирана филигранска нит – детаљ који је примењиван у кијевском и скандинавском златарству (Ştefan et al. 1967, 104; 288, fig. 167/8–9; Dumitriu 2001, 52, Taf. 14/1–2, 58/12, 14). Највероватније да комади из диногецијске оставе и потичу из тих области.

Тако је прстење од жица или, ређе, ливено масовно присутно у Карпатској котлини (Oța 2017a⁴⁶; Kovács, L. 2016). Оно има веома широку дистрибуцију, али је уочено да није толико бројно јужно од Драве, већ је особено за источну и југоисточну Мађарску и нарочито за Трансилванију (Тomičić 1990, 89; Demo 2009, 515, са литературом).

Коришћено је током читавог 11. столећа о чему сведочи неколико десетина истражених

⁴⁴ Види стр. 302.

⁴⁵ Један веома сличан масиван прстен, начињен уплитањем неколико златних жица, сужених и отворених крајева, налази се у Историјском музеју Србије у Београду. Место и околности тог налаза су непознати (Поп-Лазих 2000, кат. бр. 8).

⁴⁶ Широко датовање жичаног прстења, од 10. до 12. века, предложено у наслову рада С. Оце, не би се могло прихватити. Нису познати налази поуздано датовани у 10. столеће.

гробова са новцем мађарских владара, од Стефана I (998–1038) до Ладислава I (1077–1095) (Kovács, L. 2016, 598). Варијанте које се јављају нешто раније, од друге трећине 11. столећа столећа, Ј. Гизлер је определио у почетну фазу Бјелог Брда II (Giesler 1981, 113, Taf. 4/29–30; T. 31/8). Ретки су примери датовани нумизматичким налазима 12. века и они углавном потичу из Румуније (Оџа 2017а, 102).

У Војводини је прстење од уплетене жице сразмерно бројно. Налажено је на позним гробљима на редове и гробљима око цркава. Могу се издвојити две оквирне групе. Првој припада једноставно прстење од две увијене жице, које је, осим у Ботошу (Станојев 1989, кат. бр. 165: *кат. бр. 120; Т. 51/10*) и Верушићу (Szekeres, Szekeres 1996, 64–65, Т. XXVIII/3, Т. XXXVII/10: *кат. бр. 102/гр. 148, Т. 35/7*), нађено на некрополи уз цркве у Мајдану, где највероватније представља материјал најранијих сахрана, оквирно из 11. века (Радичевић et al. 2012а, 209–210: *кат. бр. 120; Т. 42/4, 7*). Другој, бројнијој, групи припада прстење израђено каричастим (мрежастим) преплетом од четири или пет уплетених жица, какво је најчешће налажено на бачким некрополама. На верушићком гробљу је евидентирано у осам гробова (Szekeres, Szekeres 1996, 64–65, Т. XXVII/5, Т. XXXII/7, Т. XXXVIII/1–2, Т. XL/7, XLI/5, 7, XLII/7–8). Овде смо приказали примерак из гроба 3/80 датован новчићем Ладислава I (1077–1095) (*кат. бр. 102, Т. 35/4*).

У једном заштитно истраживаном гробу у Сомбору (Улица Матије Гупца) отворен прстен каричастог преплета нађен је заједно са пет S карика (*кат. бр. 96; Т. 34/6*). Исти налази потичу са некропола Хоргош-Рек-мајур (Станојев 1989, кат. бр. 692: *кат. бр. 108/гр. 2; Т. 8/8*), Сента-Папхалом (*кат. бр. 115/гр. 8, 17; Т. 39/6, 20, Т. 51/11*) и из Банатског Аранђелова, где су затечени са новчићима Саломона (1063–1074) и Ладислава (1077–1095) (Станојев 1989, 14; Kovács, L. 1992, 46–47; *кат. бр. 122; Т. 51/12*). На сремском простору су познати из Нових Бановаца (Станојев 1989, кат. бр. 316–317: *кат. бр. 145/3*) и Батајнице (Шпехар, Стругар Бевц 2016, 57, Т. XV: *кат. бр. 88/гр. 35; Т. 21/гр. 35/3*). Из изложених података проистиче да је у Војводини сребрно прстење од обично или мрежасто уплетене жице особено за другу половину 11. века, као што је констатовано и у панонским областима Хрватске (Тomičić 2000, 297, sl. 9; Demo 2014, 76–77, kat. br. 23. 2; Војчић 2015, 34, kat. br. 6.13, str. 34).

Осим жичаног прстења јављају се и ливене имитације широке дистрибуције, које су према тренутној археолошкој евиденцији ипак мање бројне. Релативно малобројни ливени комади су познати на Западу (Hinton 2005, 159, fig. 5. 9; Johnson 2014, Cat. 107, 135, 237) и

на Балкану⁴⁷ (Т. 72/8–10, 14). Исто се може констатовати и за подручје бјелобрдске културе. Два су примерка позната из некрополе у Банатском Аранђелову (Станојев 1989, кат. бр. 25, 27; Kovács, L. 1992, 8. кеп/100: кат. бр. 122/2а) и један из Николинаца (Живковић, Ј. 1997, 147, Т. III/9: кат. бр. 63/гр. 4; Т. 18/9). У Хрватској су ливени комади нађени на стењевачкој некрополи 11–12. века (Simoni 2004, 44, kat. br. 3/5).

Утисак је да у 12. веку употреба прстења од жице у Војводини опада, а замењује га **тракасто прстење** стањених и отворених, понекад преклопљених крајева, украшено линеарним и геометријским орнаментима. То прстење по свој прилици представља наставак раније традиције. У односу на предлошке из ране бјелобрдске фазе (Т. 31/10), код ових је примерака украс развијенији, у виду густо изведеног цик-цак орнамента, односно низа косих урезаних или пунцираних линија које покривају целу површину траке. Прстење је рађено од сребра и бронзе. Уз налаз из Мајдана (Радичевић et al. 2012а, 209–210: кат. бр. 120; Т. 42/3), посебно су интересантни примерци из Шупљака код Суботице и са локалитета Сента-Папхалом (Станојев 1989, кат. бр. 576, 711: кат. бр. 103, 115/из униш. гроба; Т. 51/16) чије се најближе аналогije налазе на некрополи у Клужу (Cluj-Narosa-Mănăştur), у гробним целинама са новцем краја 11. века (Gáll 2013b, 174, T. Pl. 12/gr. 41, 4; Pl. 15/gr. 74, 4). Веома слично прстење је документовано и на средњовековним некрополама у североисточној Пољској, на пример у Чарни Вјелкој (Czarna Wielka). Тамо се сматра локалном врстом прстења пуног и касног средњег века јер је откривен већи број примерака (Bieńkowska et al. 2013, Tab. XX/7, 9; Bieńkowska et al. 2014, 183–185/podgr. III/1).⁴⁸

Другу групу представља тракасто прстење које има благо проширење на средини обруча (имитацију главе), украшено низовима ситних уреза, попут примерака у гробовима 52 и 120 омољичке некрополе (Ђорђевић et al. 2007, 190, Т. III/7: кат. бр. 134; Т. 51/14). То прстење је и позније, из друге половине 12. века. Исти примерци су познати на налазиштима у Мађарској (Vargha 2015, 40, fig. 23/3,5) и у Румунији (Isac et al. 2012, 306, fig. 4/5), додуше у невеликом броју. Заступљена је још једна врста која представља облик наслеђен из ране бјелобрдске фазе. То је пуноливено прстење, са стањеним, отвореним и преклопљеним крајевима (Giesler 1981, Taf. 4/26), попут налаза са некрополе Рума-Врцалова воденица (Минић 1995, 291, Т. I/гр. 8/4: кат. бр. 140/гр. 8; Т. 49/6, Т. 51/9).

⁴⁷ Види поглавље 5.2.

⁴⁸ Није понуђено ближе типолошко-хронолошко одређење ове врсте прстења.

Посебно бројну врсту, карактеристичну за област Војводине, чини тракасто прстење отворених и веома дугачких, преклопљених крајева, са ромбоидно или кружно обликованом плочастом главом (*T. 51/13, 15*). Рађено је од сребрног или бронзаног лима. На њему се налазе развијенији орнаменти у виду ромбова, шрафираних поља и риблије кости или стилизованих биљних орнамената - витица. Заступљен је и мотив крста. Раме прстена може бити декорисано косим урезима.

Позната су два прстена ромбоидне главе из некрополе Атар-С у Сечњу и из Војловице (Marinković 2012, 94, T. V/4; Станојев 1989, кат. бр. 209: *кат. бр. 129, 132/гр. 2; T. 44/6, 51/13*). Остали комади имају кружну главу - из Хинге (Станојев 1989, кат. бр. 381: *кат. бр. 106/гр. 4/48; T. 44/14*), Араче (Станојев 2004, 62, 70, T. VIII/117–119, T. IX/132: *кат. бр. 126; T. 43/8, 11*), Војловице (Станојев 1989, кат. бр. 211, 212, 215: *кат. бр. 132/гр. 6, 7, 12; T. T. 44/8–10, T. 51/15*) и из Врцалове воденице код Руме (Минић 1995, 291, T. I/гр. 10/1: *кат. бр. 140/гр. 10; T. 49/8*). Овакво прстење остаје у употреби током касног средњег века, што показује пример из некрополе у Петровчићу (Станојев 1989, кат. бр. 513).

Исти облик прстења са још разноврснијим репертоаром украса присутан је на десној обали Дунава, што показују налази из гробова 12–13. века у Трњану код Пожаревца (Марјановић-Вујовић 1984b, 89–91, сл. 191–199; cf. Vikić 2010, 90–93, sl. 60–61, 88). Разлика је ипак у томе што је код војвођанских примерака глава нешто крупнија, а прелаз од алке ка глави прстена је много оштрије изражен него код сродног прстења са друге обале Дунава. Осим тога, јављају се и нека сасвим другачија декоративна решења. Тракасто прстење са мотивом ромба и крста, комбиновано са шрафираним пољем, квалитетне израде, познато је, примера ради, и на неким налазиштима у Аустрији где се додуше датује позно, у 13. столеће (Theune et al. 2011, 98, Kat. Nr. 189, 191, Abb. 20).

Кључне промене у фунерарној пракси касних бјелобрдских некропола осликава **прилагање новца** покојницима. Иако се због евентуалног повезивања с паганским веровањима може наслутити да није била по укусу цркве, та пракса је напротив била веома присутна на некрополама Карпатског басена. Статистичке студије које су обављене на материјалу из гробаља друге половине 11. и 12. века показују велику појавност мађарског новца (Kolníková 1967; Sríngaci Tírplic, Purese 2016). Исти обичај је присутан у суседној Моравској која није улазила у оквире угарске краљевине, али је била захваћена сличним политичким и културним процесима. Тамо се уз новац мађарског порекла у гробовима јавља и локална валута (Živný 2009). На подручју данашње Мађарске, колико нам је познато, у новије време нису засебно обрађивани гробни нумизматички налази,

премда су тамо гробља разматраног периода најбројнија. Пре четрдесет година када је последњи пут прављен целокупан преглед за Карпатску котлину, у Мађарској је било евидентирано преко 118 некропола са налазима новчића (Kolníková 1967, 231–236, 246). До данас је њихов број вероватно знатно увећан.

Полагање новчића у уста покојника се у антици везивало са грчким митом о Харону – лађару који је превозио душе умрлих у Хад, а коме је за ту услугу требало надокнадити новчићем. Обичај се задржао кроз читав средњи век, чак и до новог доба, али се његово изворно значење с временом променило. Зато се данас тумачења махом траже у етнолошкој грађи из које се открива слојевита симболика; новац је служио или за заштиту живих од преминулих (страх од вампирења) или за бројне потребе покојника на другом свету (откуп места или куће и сл.) (Krznar 2014, 228–229). У средњовековним латинским изворима који се односе на територију Мађарске нема забелешки о пракси прилагања новца у гробове. Питање тумачења овог масовног обичаја у контексту завршне фазе християнизације веома је занимљиво и сложено, а постоје различита тумачења. Према неким мишљењима Мађари су обичај донели из прапостојбине у средњу Европу (Bálint 1991, 175–177; Gáll 2013b, 160–161; Gáll 2013c, 272). У раномађарским гробљима новчићи се јављају као оболи у устима покојника, положени поред тела, а такође и у саставу огрлица као привесци. Обичај замире у раним бјелобрдским - мешовитим некрополама (где се спорадично јавља само перфориран римски новац), и поново се успоставља од друге четвртине или средине 11. века. Будући да је прилагање новца веома ретко практиковано код локалне популације предмађарског периода (Živný 2009, 112; Bálint 1991, 174–175), углавном се сматра да носиоце тог обичаја треба тражити у кругу новонасељеног угарског становништва.

Остављајући по страни тумачење евентуалне традиције, ваља се усмерити на могуће интерпретације овог обичаја. Занимљиво објашњење је дао чешки археолог Михал Живни. Као једну од могућности наводи да се новчићима надомешћивао гробни дар и сахрањивање са личним предметима будући да је западна црква изричито забрањвала рецидиве паганске праксе. На тај начин је, заправо, компензовано паганско веровање и „сакриван“ гробни прилог, јер се налазио на невидљивом месту - у устима или у шаци (Živný 2009, 116–118, 120). С друге стране, према Метхилд Шулце-Дерлам, ова пракса је у тесној вези са хришћанском вером, а не са њеним опонирањем. Ауторка сматра да је новчић, на коме се налазио крст, ношен светом Петру приликом уласка у царство небеско као доказ прихватања Христове вере (Schulze-Dörrlam 2010, 371, 386). Обичај се каткад

тумачи и као ознака бољег материјалног стања сахрањене особе. У сваком случају, у другим земљама окружења, у истом раздобљу, пракса није била масовно укореењена као у Мађарској, па се не би могла тумачити ни као одраз неке интернационалне „моде“.

Тај обичај није био карактеристичан за византијска подручја где је новац у гробове доспевао углавном као привезак на огрлицама, а сасвим ретко положен уз тело. Након 9. века, у земљама Каролиншког царства се губи ионако редак обичај прилагања новца у који уз то најчешће није био у функцији обола (Schulze-Dörlamm 2010). У средњовековној Италији се новчићи најчешће налазе у гробовима светитеља и припадника вишег социјалног статуса, при чему су сразмерно малобројни (Traviani 2004). На подручју Енглеске новац се затиче поред или у устима покојника, док је присутан и обичај стављања новца на очи. Претежно се везује за касније одсечке средњег века и такође није налажен у већем броју (Gilchrist 2008, 133–135).

У Војводини се према расположивој евиденцији новчићи јављају у 25 некропола и у највећем броју случајева припадају мађарским ковањима (*Карта 12*). Први мађарски новац представљају сребрни денари Стефана I (997–1038). Њих је одликовао изузетно добар квалитет (финоћа 900/1000) и зато су имали широку и дуготрајну дистрибуцију по Европи (Недвидек, Пашић 2007, 170, нап. 80; cf. Huszár 1967, 197–200). Денари Стефана I потичу са некропола Бачки Моноштор-Полигон (Bálint 1991, 210: *кат. бр. 5*), Сента-Фаркаш тања (Станојев 1989, кат. бр. 621–622: *кат. бр. 40/гр. 13*), Панчево-Ливаде (Ђорђевић, Ђорђевић 2018а, 11, кат. бр. 6: *кат. бр. 133/гр. 65*) и Рума-Врцалова воденица (Прица 1995, 314, кат. 2: *кат. бр. 140/из униш. гробова*). У гробу 13 некрополе у Сенти два новчића су нађена са жичаним прстеном, S карикама и огрлицом (*Т. 11/17–18*). На некрополи Панчево-Ливаде, у гробу 65, уз Стефанов новац је затечен ливени прстен ромбоидног пресека са отвореним и заобљеним крајевима, а у Руми представља налаз из уништеног гроба. За новчић из Бачког Моноштора се не располаже условима открића.

У Батајници је један новчић краља Стефана I нађен у гробу 31 заједно са познијим новчићем (Петра I: 1038 –1041, 1044 –1046), док је у гробу 83 новчић затечен као привезак на огрлици (Шпехар, Стругар Бевц 2016, 97). Оба примера недвосмислено показују да је Стефанов денар био у дужој употреби (*кат. бр. 88; Т. 21/гр. 31/3–4, Т. 23/гр. 83/1*). Занимљиво је потцртати да у суседној Славонији нису констатовани новчићи овог владара, већ најранији примерци припадају ковању Петра I. Једини за сада познати налази потичу из Лобора у околини Загреба (Filipcs 2015, 227, sl. 28).

Приликом типолошко-хронолошког разматрања бјелобрдског материјала Јохен Гизлер је на више примера показао да се присуство Стефановог новца у гробовима сигурно може датовати и касније у односу на време ковања. На основу стратиграфских запажања закључио је да се претежно јавља у гробовима последње етапе ране бјелобрдске фазе, близу средине 11. века или чак с почетка друге половине тог столећа (Giesler 1981, 141–144). Обичај прилагања новца је постао изражен током друге половине 11. и у 12. веку, тако да представља главну одлику касних бјелобрдских гробаља у Војводини. У гробовима се налази један или два примерка. На некрополама друге половине 11. века су чешће налажени на грудима покојника, како показују примери са некропола у Верушићу, Ловћенцу, Сенти и Банатском Аранђелову. Присутан је сребрни новац краљева Андрије I (1047–1060), Саломона I (1063–1074) и Ладислава I (1077–1095).

Новац је током 12. и у раном 13. веку обично прилаган у уста покојника што је забележено и на другим гробљима из окружења (*e.g.* Iskra-Janošić 1997). Понекад се налазио и у шаци. То су денари краљева Коломана (1095–1116), Стефана II (1114–1131), Беле II (1131–1141), Гезе II (1141–1161), Стефана IV (1162–1163), Беле III (1172–1196), Беле III, Емериха и Андрије (1173–1205). Близу једне четвртине гробова (од њих 160) на некрополи Преко Слатине у Омољници садржало је нумизматичке прилоге (Ђорђевић, В. 2010, 103–135, Т. XXXVII–L; Ђорђевић, Ђорђевић 2018а, 16–18; Ђорђевић, Ђорђевић 2018б, 14–16: *кат. бр. 134*; Т. 45/4–6). Један редак новчић Ласла III (1204–1205) нађен је на делимично истраженој некрополи Олуш у Кикинди (Гирић 1996, 149: *кат. бр. 123*). Бројни мађарски новчићи су откривени и на некрополи Панчево-Ливаде где делом потичу из девастираних гробова (Ђорђевић, Ђорђевић 2018а, 11–14: *кат. бр. 133*), исто као и у Хинги (Шафарик, Шулман 1954, 14–15: *кат. бр. 106*), Врцаловој Воденици и Градини у Раковцу (Минић 1995, 292; Прица 1995, 313–317; Станојев *et al.* 2012, 50: *кат. бр. 140, 142*; Т. 48/с). Из гроба 12 у Сремској Митровици такође потиче један мађарски новчић (Паровић-Пешикан 1981, 183: *кат. бр. 138*), док се у Мачванској Митровици уз мађарске јавља и византијски новац (Ercegović-Pavlović 1980, 65–67: *кат. бр. 139*).

У доба краља Коломана (1095–1116) квалитет угарског новца успостављен од денара Стефана I је драстично опао. Замењен је денарима смањеног квалитета, са финоћом 500/1000. Ослабљени угарски денар од 12. века се више није користио као трговачки новац. Од Беле II (1131–1141) промене денара су биле принудне сваке године, што је подстакло употребу страног новца из корушких и штајерских ковница – тзв. фризатика (Gedai 1969, 111–131; Недвидек, Пашић 2007, 170, *нап. 8 и 9*). Међутим,

фризатици се изузетно ретко проналазе у гробовима, већ се пре свега везују за оставе прве половине 13. века.⁴⁹ За сада је појава фризатика забележена само у два гроба на омољичкој некрополи (гробови 155 и 157), уз свега један византијски новчић с краја 12. и почетка 13. века (гроб 67) (*кат. бр. 134*).

Разматрањем нумизматичких налаза из гробаља источне Карпатске котлине утврђено је да су неки новчићи били оштећени или сломљени, па се претпоставља да је реч о симболичком уништењу предмета пре полагања у гроб (Cringaci Țiplic, Purese 2016, 91). Уз то, у различитим периодима средњег века је био заступљен и обичај пресавијања новца који може имати више тумачења магијско-симболичког значења (Gilchrist 2008, 135; Krznar 2014, 227). Ове феномене би свакако требало имати у виду током будуће обраде нумизматичких налаза из војвођанских некропола, премда за сада, према материјалу који је на увиду (Омољица и Рума), на новцу није уочено намерно уништавање нити пресавијање. Делује да је фрагментованост гробног новца последица лоше очуваности (*e.g. T. 45/4–6*).

Новину у бјелобрдским гробљима ове фазе свакако представља и **прилагање керамичких посуда**. Посуде се јављају већ у класичним раномађарским гробљима на матичној територији, као и у познијим гробљима широких слојева становништва (Széll 1941; Kiss, A. 1969). Обичај прилагања посуде са храном могао се одржати још из аварског времена преко локалног становништва, посебно што је присутан на гробљима 9. века (*e.g. Müller 2010a, Taf. 17–33; Dostál 1966, T. IV–LXXXI; cf. Merva 2018, 319*). У питању је надрегионални и дијахрони обичај који постоји и на другим подручјима, на пример у Бугарској и Хрватској, те га не треба сматрати као специфичну појаву гробаља у Карпатској котлини. Ипак, овде је дуже практикован него на другим територијама, што можда треба видети као реакцију на притисак мађарске државе и коначну христијанизацију.

На основу досадашње евиденције уочавају се извесне регионалне особености самог обичаја. Примера ради, на некрополама око Сегедина посуде се јављају једино у гробљима са изворним раномађарским материјалом (Kürti 1980, 337, III. táb), у Трансилванији су налажене такође у гробљима 10. века, док их практично нема у гробовима из наредног столећа (Gáll 2013a, 879). У некрополама панонског дела Хрватске обичај прилагања посуда је практично сасвим непознат након 9. века. На целом простору Карпатског басена статистички подаци показују да је керамичко посуђе заступљеније на некрополама 10.

⁴⁹ Види поглавље 4.3.3.2.

него 11. века (Kiss, A. 1969; Merva 2014). Једино се у западним регионима обичај прилагања керамичких посуда прати необично дуго, до средине или чак друге половине 11. века. Најбројнији примери потичу са велике некрополе у веспремској жупанији Халимба (Halimba-Cseres) (Török 1962, T. XLVI–LXX) и друге, у мађарској Барањи, из Мајше (Majs-Udvari-rétek) (Kiss, A. 1983, 66–67. abra, 102–107. táb). Керамика из ових гробаља је веома сличних карактеристика. Сабина Мерва упућује на доста касно датовање неколицине посуда у Халимби, будући да су нађане у контекстима са S карикама особеним за крај 11. или чак почетак 12. века, у последњем хоризонту гробаља (Merva 2014, 200).

Навешћемо још једно занимљиво запажање у вези ове погребне праксе. Поједини аутори закључују да се посуде полажу ниже стопала на некрополама западно од тока Дунава, док је за гробаља која се налазе на северу Панонске низије и у међуречју Дунава и Тисе особено стављање посуда поред главе или рамена покојника (Tiplić, Pinter 2007, 267). Ова генерализација се, наравно, не може схватити дословно, будући да се из увида у инвентаре некропола уочава различита пракса. Управо се на споменутим гробљима западно од Дунава, у Халимби и Мајши, посуде налазе на различитим местима - како у пределу главе тако и ниже ногу покојника. На некрополи у Саболчу (Szabolc) у североисточној Мађарској такође се јављају на различитим местима, мада су тамо оне малобројне наспрам укупног броја гробова. Уз то, у гробовима ове некрополе су констатовани и делови посуда, односно дна, ободи и трбуси лонаца (Kovács, L. 1994, Abb. 10, 13, 25–27). Поломљене посуде су вероватно имале симболичко-ритуални карактер или представљају траг погребне гозбе која је обављана над гробом покојника. У Војводини нису познати такви примери.

На гробљу у Ловћенцу је од 12 истражених гробова у чак шест посведочено присуство лонаца, заједно са новчићима Андрије I (1047–1060), Саломона I (1063–1074) и Ладислава I (1077–1095), по чему је ова некропола јединствена на нашем простору (*кат. бр. 113*). Посуде су прилагане поред главе покојника. То су лонци нешто мањих димензија (висине 9–13 cm), рађени на спором витлу, са готово цилиндричним и тек благо заобљеним реципијентом и непрофилисаним ободом, односно са израженим раменом и вратом, наглашене профилације (Szász 1911, 301–311; Станојев 1989, кат. бр. 275, 278, 282, 287, 288, 294: *T. 36/1, 5, 9–10, 13, T. 37/1*).

На локалитету Стража у Хоргошу такође је откривен гроб са лонцем и новчићима Ладислава I; посуда према опису одговара примерцима из Ловћенца (Jovanović V. 1977,

154: *кат. бр. 105*). Могуће је да истом хоризонту припада налаз целе посуде, без прецизнијих података о изгледу, из Бача (Kovács, L. 1991, 405: *кат. бр. 98*). Један лонац потиче из оштећене некрополе у Банатском Аранђелову са раномађарским и касним бјелобрдским хоризонтом (Kovács, L. 1992, 10. кép/143: *кат. бр. 122/4; Т. 37/6*). Занимљив је и налаз целог лонца који се чува у Градском музеју Сомбор а потиче, по свој прилици, из непознате некрополе средње Бачке, можда чак и из Фекетића (*cf. кат. бр. 114; Т. 37/8*). Овај лонац се разликује од гробне керамике из Ловћенца јер има веома издужен реципијент, по чему подсећа на старије облике керамике 8. и 9. века. Уочено је да се на појединим позним некрополама с краја 11. века јављају гробне посуде израђене према традицијама аварског времена (Merva 2014, 200). Те спорадичне појаве можда треба посматрати као својеврсне локалне праксе које опстају тамо где није било веће транзиције и мешања становништва. С друге стране, сличност керамичких облика би се можда и пре могла приписати дуготрајном задржавању, тј. постепеном развоју облика тзв. подунавске керамике.

На некрополи у Батајници у једном од гробова је документова посуда, мада у овом случају није сигурно утврђено да ли она припада средњовековном периоду. Нађена је поред десног стопала покојника, положена наопако. Подаци потичу из документације док налаз данас није сачуван. На основу фотографије гроба закључено је да се ради о лончићу са једном дршком који не одговара налазима посуда из раномађарских гробала, већ можда пре раздобљу антике или Аварског каганата. Зато се указује на могућност секундарне употребе посуде или је реч о старијем гробу (Шпехар, Стругар Бевц 2016, 98).

Још увек нема јасних, пре свега технолошких, показатеља да је керамика посебно произвођена за потребе обреда сахрањивања. Проучавања грнчарије из гробних контекста показују да је керамика из насеља у целини слична са оном која је прилагана у гробове, са том примедбом да су за гробне прилоге биране мање посуде. Понекад гробне посуде имају трагове горења, што упућује на могућност су коришћене у домаћинству. На дну посуда се јављају рељефне грнчарске ознаке, углавном у виду крста у кругу, као и код насеобинске грнчарије (Merva 2014, 217–219). На посудама из Ловћенца су установљени трагови горења док се за остале примере не располаже подацима те врсте.

4.1.3.1. Осврт на постбјелобрдске налазе

Приближно од почетка 13. века на некрополама се јављају нови елементи одеће и накит који упућују на промену модних образаца. Они су видљиви и кроз садржаје остава о којима ће бити речи. Налазе смо означили као „постбјелобрдске“ јер представљају наговештај позносредњовековне моде која јасно асоцира на коначно позападњавање популација Карпатске котлине. Уз то је упадљиво да замире сахрањивање са S карикама и сасвим се редукује обичај прилагања новчића, што се тумачи и као одраз хришћанства (Críngaci Típlíc, Purese 2016). О продуженој употреби карика ипак сведоче поједини ретки примери, попут налаза из Забрана у Петровчићу. У једном гробу је бронзана S карика нађена уз пар крупних наушница са биконичном јагодом. Та некропола је на основу других налаза и новца (Андрије III, 1290–1301 и Лудвига I 1324–1382) датована у крај 13. и 14. столеће (Станојев 1989, 97, кат. бр. 516).

Стратиграфским раздвајањем нивоа сахрањивања на Врцаловој Воденици код Руме Душица Минић је уочила да током 13. века долази до видљивих промена у одевању, што се одразило у великом броју различитих металних украсних и функционалних предмета за појас и одећу (Минић 1995, 292). Поједини елементи западњачке моде већ су присутни у неким гробовима на некрополи Омољица - Преко Слатине, нпр. појасеви и прстење са приказом фантастичне животиње (Ђорђевић, В. 2010, 103–135: *кат. бр. 134/ гр. 43, 55, 61, 151*). За разлику од омољичке некрополе која највероватније престаје да се користи средином 13. века (Ђорђевић et al. 2007, 191), на некрополама у Хинги, Сенти, Арачи, Врцаловој воденици и Раковцу, које имају позни бјелобрдски хоризонт, сахрањивање се наставља до касног средњег века (Foltiny, Korek 1946: Шафарик, Шулман 1954; Станојев 2004; Минић 1995; Станојев 2015: *кат. бр. 106, 115, 126, 140, 142*). Примери новоуспостављених гробља са материјалом 13. и 14. века су некрополе у Каменитом хату код Суботице, Клиси код Врбаса и на Доњоварошкој циглани (Szekeres, A. 2002; Szekeres, A. 2004; Radičević et al. 2011-2012; Гргуровић 2018).

Украси за главу су сразмерно ретки, а чине их нове врсте наушница са једном јагодом (која има попречно ребро настало на споју извијених калота). У Арачи су такви комади погрешно опредељени у 12. и рани 13. век (Станојев 2004, 72–74) иако су налажени у целинама са позносредњовековним брошевицама (Станојев 2004, 35, 57/гроб 4: *кат. бр. 126*). Њихова појава се вероватно може довести у везу са Куманима који се насељавају у великом броју у Мађарској после монголских провала. У каснијим

хоризонтима се јављају и металне почелице – плочице декорисане различитим мотивима, које су украшавале траке ношене око главе.

На свим наведеним некрополама су заступљени различити украсни и функционални делови одеће, попут крупних квадратних и кружних аплика са мотивима љиљана, птица, некад и фантастичних животиња. Посебно је упадљиво бројно присуство дугмади лоптастог облика са петљом, што указује и на нови начин одевања. Затим, јављају се сахране са појасевима сачињеним од копче са оковима, ситних аплика и гајки. Пре свега су препознатљиве западњачке округле појасне копче, које су на Врцаловој воденици датоване новцем седамдесетих година 13. века (Минић 1995, 292). Крајем 13. и у 14. веку у употреби су сребрни и бронзани брошеви кружног облика, у виду розета, звезде или ромба, који су на Западу коришћени за причвршћивање одеће на раменима или врату, попут фибула. За сада је у Војводини познато око 20 различитих брошева из гробова, остава или представљају недокументоване налазе (Belaj 2017, 197–209, са литературом; Таб. 2). Сматра се да су у моду средње Европе доспели посредством монашких редова и другог досељеног становништва. Међутим, они су у новој средини добили другачију функцију; осим на грудима или раменима налазе и у пределу карлице покојника, што јасно показује њихову пренамену (Belaj 2017, 211).

Потом, нове елементе представљају и укоснице— игле са малом лоптастом главом за причвршћивање тканина, односно неке врсте вела код женске популације. Према појединим ауторима употреба игала за косу у Карпатској котлини представља модну новину донету са Запада већ у 12. веку. Такви примерци су документовани на гробљима у Румунији (Nyárády, Gáll 2015). На војвођанским некрополама 12. века, међутим, није посведочено присуство укосница, већ се оне искључиво везују за позносредњовековне хоризонте (Најева циглана, Мачванска Митровица). На некрополи у Раковцу игле се налазе у гробовима са западњачким типом прстења 13. века, уз понеки налаз S карике као претрајали елемент претходне епохе (Станојев 2015, 212–213: *кат. бр. 142; Т. 48/1–3, 23*).

Прстен из Раковца са пирамидалном главом у коју је уметнут камен (*Т. 48/2*) представља типичну врсту налаза из западноевропских средина (*cf. Tait ed. 1986, 138–139, Nr. 313, 315; Vargha 2015, 43, fig. 23/8*). Њега наводимо као особен и за сада јединствен гробни налаз у Војводини, премда се слични примерци јављају у банатским предмонголским оставама, на пример у Добрици (Saria 1925, 91–97: *кат. бр. 190*). На позносредњовековним некрополама је најзаступљеније прстење са масивном главом на којој су различити симболи, међу њима и они витешког карактера (шлем, штит, лав, крин

и сл.). Уз њих се јавља тракасто прстење са једним или два утиснута жлеба (*кат. бр. 126; Т. 43/9–10*) које, највероватније, представља продужену употребу једноставног облика из ранијег раздобља (*Т. 75/18*).⁵⁰ Још увек није јасно да ли се оно континуирано јавља у раздобљу од 11. до 13. века. Документовано је у Мачванској Митровици, у гробној целини која садржи позносредњовековну стаклену боцу (Ercegović-Pavlović 1980, Pl. XXV/1, tombe 181), што несумњиво сведочи о каснијем датовању. Исто прстење је откривено на некрополи Клиса у Врбасу, где нису забележеби налази ранији од 13–14. века (Гргуровић 2018, сл. 2, 8).

Изузимајући нову споменути студију о брошевима из Војводине аутора Јурја Белаја, други позносредњовековни елементи ношње и накита нису до сада детаљно разматрани у литератури и представљају тему за будућа истраживања.

⁵⁰ Кратак коментар налази се на стр. 401.

4.2. Цркве: опште одлике и однос са некрополама

На подручју средњовековне Угарске касне бјелобрдске некрополе се готово по правилу развијају око црквених објеката, као резултат ширења утицаја католичке цркве. Од краја 11. и током 12. века широм Карпатске котлине се формирају бројна таква гробља по узору из западне Европе (енг. churchyard) (Révész 2003, 342; Curta 2006, 252). Taj је обичај најпре захватио религијске, политичке и економске центре али се веома брзо проширио и на села (Gáll 2010b, 271; Gáll 2012, 310). Комплетно истражена налазишта у Мађарској показују да се црква са гробљем често налазила у самом средишту насеља (Terei 2010, 110, fig. 2); и насеља у средњој и западној Европи су ницала око цркава. Латинско хришћанство је донело потпуни преображај у односу средњовековног друштва према сахрањенима. Једна од најважнијих промена од антике (кад се гробља налазе уз путеве, изван насеља) према средњем веку представљало је „увођење“ мртвих у градове, а касније и у села (Le Goff 2010, 70–71). Опште је место да овај процес има корене у друштвено-историјским приликама из доба сеобе народа, када су због бојазни од варварских пљачки и скрнављења гробова некрополе постепено премештане у оквире градских зидина.

У начелу се сматра да су гробљанске цркве у западним и централним деловима угарске државе нешто ранијег датовања. Проучавања су показала да је тај процес у западним деловима Трансилваније отпочео у другој половини 11. века, а у источним тек од средине 12. столећа (Gáll 2013b).

Споменуто је да су верски објекти заснивани и на већ формираним некрополама, али су старији хоризонти сахрањивања углавном слабо очувани јер су оштећени каснијим густим укопавањем ближе објекту. У савременој литератури оне се називају прото-хришћанске некрополе (Gáll 2010b, 269; Gáll 2013b, 140–141). Такви примери су евидентирани на следећим локалитетима: Сента-Папхалом, Мајдан, Арача, Омољица, Дупљаја-Град, Дупљаја-Велики прокоп, Панчево-Ливаде, Рума-Врцалова воденица, а можда им припадају и некрополе на Острву Сига у Бачком Моноштору и Градини у Раковцу (*Карта 12*). На неким местима су темељи цркве пресекли старије укопе. Тешко је прецизно утврдити колико је трајало сахрањивање пре подизања сакралних објеката јер у гробовима најчешће нису посведочени налази. Изузетак је некропола Панчево-Ливаде, где је у неколико таквих гробова документован накит ране бјелобрдске фазе, или он потиче из девастираних гробова (Ђорђевић, Ђорђевић 2018а, 8–11; Ђорђевић, Ђорђевић 2018б, 22–24; *кат. бр.133; Т. 16/22–24; Т. 31/13*). И на некрополи Градина у Раковцу откривен је

један индикативан прстен ромбоидног пресека и отворених крајева (Станојев 2015, 213, сл. 14: *кат. бр. 142; Т. 48/15*).

На локалитету Рума-Врцалова воденица, где је установљено да је црква изграђена у другој половини 12. века, гробови ранијег датовања су концентрисани на извесној удаљености северозападно од објекта. Међу њима су и најранији гробови са налазом новчића Василија II (976–1025), византијским прстеном и карактеристичним прапорцем (гробови 18 и 106). Ово је једна од ретких војвођанских некропола на којој је поуздано утврђено да се сахрањивање обављало у континуитету од почетка 11. до касног средњег века (Минић 1995, 291). Гробови који припадају бјелобрдском хоризонту распрострањени су на готово целом простору некрополе, с тим што их је далеко највише у периферним деловима. Неке раније гробове су пресекли темељи саме цркве што значи да је већ у првим столећима некропола била пространа и да је заузимала скоро целу површину хумке (*Т. 49/а*).

На Папхалому у Сенти црква је по свој прилици настала на гробљу које се развијало приближно од друге половине 11. века. Међутим, овде није евидентирано пресецање ранијих гробова већ се објекат налазио нешто даље од најстаријег слоја гробова. Није сасвим јасно да ли је црква подигнута тек у 13. веку или има и ранију фазу 12. века (*кат. бр. 115; Т. 38/а*).

Постоје мишљења да су пре масовне изградње зиданих цркава подизане мале дрвене капеле око којих су концентрисана гробља хришћанског становништва (*cf. Ritoók 1997, 176; Gáll 2010b, 272; Gáll 2011, 318, n. 21*). Међутим, ови објекти нису археолошки потврђени у довољној мери. Дрвени остаци су сачувани у ретким случајевима, тако да се једва може реконструисати основа. То су били мали једнобродни објекти са правоугаоним апсидама (Bollók 2012a, 137–138, fig. 6). Да су цркве првобитно грађене од лаког материјала посредно сведочи, сматра се, и једна законска одредба краља Ладислава, прокламована пред крај 11. столећа, којом се прописује обнављање бројних цркава у лошем стању (Bálint et al. 2003, 386).

Раздобље 12. века се сматра тежишним периодом изградње зиданих цркава у Мађарској (Bálint et al. 2003, 386; Gáll 2010b, 271). У ту слику се уклапа и простор Војводине. Од 13. века цркве добијају обзиђа или ровове и служе као нека врста збегова (Ritoók 1997, 176). Једини за сада објављени пример у Војводини представља црква са ровом у Врбасу, на локалитету Шуваков салаш-Клиса, с тим да се овде датовање рова доводи у везу и са турским продорима у 15. веку (Гргуровић 2018, 5: *кат. бр. 158; Т. 41*).

Црквени објекти су археолошки истражени на 20 локалитета. На основу остатака шута и опека у рекогносцирањима је утврђено још око 15 локација са црквама. Овде су картирана она налазишта где има елемената за њихово датовање у 12. и рани 13. век. Укупно 20 локалитета са сакралним објектима забележено је у Бачкој (*кат. бр. 27(153), 94–95, 98, 100–100a, 101, 106–107, 109–110, 112, 115, 117, 119, 149, 157, 159–160, 164*), девет у Банату (*кат. бр. 120, 125–126, 128–129, 133–134, 136–137*), а њих пет је у Срему (*кат. бр. 139–140, 142–143, 229*) (*Карта 12*). За разлику од Баната и Бачке у Срему за сада нису евидентирани мале цркве већ се некрополе везују за велика сакрална здања.

Најдетаљније су истражене цркве у Сенти, Перлезу, Омољици, Ливадама код Панчева и Сомбору (локалитет Бартан), с тим што потоња црква још увек није публикована. У Доњем Таванкуту западно од Суботице стручњаци суботичког музеја тренутно истражују једну цркву са некрополом. Прелиминарни резултати у виду краћег текста су објављени на сајту музеја и у једном чланку на интернету (*кат. бр. 100a*).

Према усменом саопштењу Иване Пашић из Покрајинског завода за заштиту споменика културе у Новом Саду, која у последњих десетак година обавља заштитна истраживања претежно на простору Бачке, у рекогносцирањима и заштитним ископавањима утврђен је већи број нових локалитета са остацима средњовековних цркава. Пређашња рекогносцирања северног Баната су такође пружила податке о локалитетима са траговима архитектуре и некрополама, без могућности ближег датовања (Гирић 1996, 139–151; Чемере 1998, 69–77; Чемере 2016b, 365). Уз расположиве податке из писаних извора прилично је јасно да су средњовековни сакрални објекти у Војводини бројни.

Разликују се гробља са црквама у утврђеним насељима, гробља са црквама у непосредној околини тврђава, сеоска гробља на отвореном простору и манастирска гробља (Gáll 2013b, 151). У сеоским насељима је постојала једна црква са некрополом, док их је у утврђеним комплексима било и по неколико, у различитим деловима брањеног простора, као и у ближој околини. Унутар и око самих жупанијских утврђења, првенствено у њиховим подграђима, било је присутно бројније становништво које је имало своју парохијску цркву са некрополом (Чемере 2016a, 193–194). Постојање сакралних објеката унутар брањених простора утврђења потврђују и досадашња археолошка истраживања. Тако су у ареалу локалитета у Дупљаји посведочене најмање три локације са некрополама, од којих су две са црквама (*T. 61/3*). Из примера у окружењу је познато да су око тврђава формирана села са црквама и засебним гробљима (Gáll 2011; Gáll 2013c).

Цркве су подизане на најдоминантнијим тачкама лесних и алувијалних тераса уз реке, као и на издигнутим котама усред ритова. У Ботри код Бечеја насеље се развијало на полуострву које је формирано ритовима Тисе, а црква је подигнута на самој јужној обали тог полуострва (Станојев 1996, 20–21). У Омољици код Панчева она се налази у близини насеља које је евидентирано рекогносцирањем терена (Ђорђевић et al. 2006, 159–160). За дуготрајно средњовековно насеље у Врбасу постоји податак да се црква налазила „на западном крају два низа са неколико десетина ушорених кућа“ (Станојев 1996, 77). Црква са некрополом у Мачванској Митровици смештена је на крајњем истоку насеља (Ercegović-Pavlović 1980, fig. 2; Милошевић, Г. 1997, 61), а у утврђеном комплексу у Дупљаји (локалитет Град) се налазила у западном делу брањеног простора (*T. 61/3*).

Највећи број гробних цркава су *једнобродне грађевине са полукружном или правоугаоном апсидом* (*T. 52*). Њихова дужина обично износи између 10 и 15 m, а ширина 5 до 7 m, при чему је карактеристично да је простор апсидалног дела често веома простран. Можда би разлике у габаритима грађевина требало сагледавати у вези са економском снагом самих насеља. Према проценама, цркве из доба Арпадовске династије обично су у простору наоса примале између 20 и 25 људи. Темељи су грађени од набоја земље и/или ситно ломљеног пешчара и уломака опеке, док су зидови од опека или камена, најчешће везаног кречним малтером (Valter 1963, 286, 7. kэр; Horváth, F. 1975, 362, IV. táb; Bálint et al. 2003, 386; Szathmáry 2005, 159; Gáll 2013b, 151). Понекад су уз западно прочеље цркве имале дозидан звоник, попут примера из Сенте и Хајдукова (*T. 52/7–8*). У каснијим фазама црквама арпадовског периода често су додавани контрафори у духу готике, или су над њима грађене нове цркве са полигоналним апсидама (нпр. у Мајдану, Раковцу и Мачванској Митровици). До данашњих дана средњовековне цркве су се веома слабо очувале, најчешће са темељима у негативу, јер су убрзо по напуштању биле разграђиване. Њихови темељни остаци су уништавани и интензивном обрадом земље.

Тип једнобродне базилике са апсидом која служи као олтарски простор црквеног брода познат је у раздобљу између 1100. и 1300. године широм средњовековне Мађарске. Тај стил се каткад назива и романичком сеоском архитектуром. Монументална архитектура прихвата нове стилске елементе, а рурална понавља већ утврђене облике. У том смислу, има мишљења да ове црквице настављају традицију великоморавског и каролиншког сакралног градитељства 9. и 10. века (Valter 1963, 289, 10. kэр; Filipcs 2015, 335; cf. Poláček 2014, 92–97). Међутим, тип мале једноставне цркве представља базичан

вид сакралних грађевина. Њихов једноставан изглед може стајати у вези са занатско-градитељским умећем и материјалним могућностима заједнице.

Примећено је да су у Карпатској котлини цркве са полукружном апсидом заступљеније од оних са апсидама правоугаоног облика (Gáll 2013a, 264). Тај концепт цркве се јавља у јужноевропским земљама и пре романике, па се грађевине са полукружним светилиштима називају јужним медитеранским типом у романичкој архитектури (Ivanušec, Perковић 2011, 80). Специфичност панонских цркава представљају *издужене апсиде у виду латиничног слова „U“*. Једна таква црква, димензија 12 x 6,4 m, са темељима од жутомрке набијене земље и зидовима од опека везаних кречним малтером, откривена је на локалитету Преко Слатине у Омољици. У шуту су међу бројним уломцима пронађене ретке целе опеке које указују да су у градњи коришћена најмање четири различита формата. Није уочено присуство црепа па се претпоставља да је покривка била од дрвета или другог трошног материјала (Ђорђевић et al. 2006, 160–161: *кат. бр. 134; Т. 52/1*).

Веома слична црква са дубоком полукружно завршеном апсидом и дозиданом сакристијом уз њену северну страну откривена је на локалитету Папхалом у Сенти. Њена дужина је већа и износи око 18 m. Зидови сенђанске цркве су од ломљеног камена са симетрично распоређеним испустима - контрафорима. Основа цркве и материјал упућују на то да припада романичком периоду али је претрпела мање готичке интервенције (Станојев 1989, 105, 108: *кат. бр. 115; Т. 52/2*). Може се споменути један територијално близак пример сличне цркве, а то је црква у Опустазеру (*мађ. Ópusztaszer*) северно од Сегедина. То је мања грађевина са полукружном апсидом, дужине око 11 m, која се датује у 12. век. Над њом је у 13. столећу изграђена нешто дужа готичка црква са издуженом полукружно завршеном апсидом. Ова црква је имала и скромну камену пластику као украс (Horváth, F. 1975, 349), за разлику од сенђанске.

Једини пример парохијске цркве украшене каменим украсом из Војводине представља објекат на локалитету Клиса у Раковцу. Она је и већих димензија од осталих овде приказаних сеоских цркава, укупне дужине око 20 m (*Т. 52/3*). Декоративна пластика је стилски веома слична пластици са манастирског комплекса на Градини у Раковцу, али знатно скромније израде (Станојев 2015, 229–230: *кат. бр 143*).

У Ботри код Бечеја истражена је црква са полукружном апсидом чији су темељи обликовани у лесу, а зидови грађени од чврстог материјала. Објекат је имао стубове који носе емпору, и један звоник испред нартекса, док је уз северни зид била крстионица

(Станојев 1996, 21–22: *кат. бр. 117; Т. 52/5*). Затим, на локалитету Бартан у Сомбору су откривени остаци једнобродне цркве са полукружном апсидом димензија 16 x 10 m (*кат. бр. 94; Т. 53/1*). Темељи цркве су знатним делом били извађени, а нешто боље су очувани на северном зиду. Ископавања су показала да темељну зону бартанске цркве чине редови римске опеке са слојевима набијене жуте земље између њих. У шуту грађевине налажени су и уломци римских тегула (*Т. 53/3–4*). На једној опеци из темеља налази се делимично очуван жиг Седме кохорте Бреуке ([Co] h (ortis) V II Br(eucorum)⁵¹: *Т. 53/2*). Римски грађевински материјал је био доброг квалитета и зато не треба да чуди што је коришћен у каснијим периодима. Будући да у Бачком Моноштору нису констатовани остаци римске архитектуре, претпоставља се да је материјал добављан са неког римског упоришта на оближњем лимесу, можда из Батине (*Ad Militare*) или Змајевца (*Ad Novas*), на супротној страни Дунава (Стојановић 2009, 88, 107).

Употреба римских опека је посведочена и на другим средњовековним налазиштима Бачке, на пример на цркви са локалитета Чарнок у Бачком Добром пољу, која такође представља једноставну једнобродну грађевину са полукружном апсидом (*кат. бр. 160*). Територијално најближе римско упориште где се проналазе опеке ауксилијарних јединица је у Бегечу (*Onagrinum*) код Новог Сада, па су, могуће, оне одатле допремане за изградњу средњовековне црквице (Стојановић 2009, 107).

Бачким црквама на Бартану и Чарноку према основи одговара делимично истражен црквени објекат на Граду у Дупљаји, димензија око 16,5 x 8,5 m, чији су темељи грађени од камена везаног кречним малтером. Откривена је јужна половина објекта са неколико десетина гробова на околном простору (Јанковић, Радичевић 2008, 157; Radičević 2012a, 86: *кат. бр.136 ;Т. 61/5*). Изгледа да у градњи ове цркве није била коришћена опека. Дупљајска црква по размера није већа од осталих коментарисаних грађевина иако се налази у утврђењу, можда чак и самом жупском средишту. Није искључено да се у оквиру комплекса на Граду налазио још неки црквени објекат.

Једнобродна црквица је откривена у оквиру манастирског комплекса у Бачком Моноштору, мада се не располаже подацима о њеном прецизнијем изгледу и датовању (Gubitza 1902, 1–2: *кат. бр. 95;Т. 40/a*). Споменућемо и мању цркву са локалитета Каменити хат код Суботице која не улази у наш хронолошки оквир, будући да је

⁵¹ Cohors VII Breucorum civium Romanorum equitata била је једна од најангажованијих ауксилијарних јединица у провинцији Доња Панонија током 2. и 3. века. Њихове опеке су налажене у многим римским центрима уз Дунав - Brigetio, Aquincum, Sopianae, Mursa, Burganae, затим у Sirmium-у, итд. (Kovács, P. 2005, 245).

прецизније датована од друге половине 13. века, али показује наставак грађења истих цркава и након монголских провала (Szekeres, A. 2004, 87, 2. k r). Исти пример представља недавно истражена црква на Ливадама у Панчеву. Овај објекат са готичким контрафорима се датује у другу половину 13. века, док се испод њега налазе мањи делови старијег верског објекта из 12. века, који је имао исти облик и габарите (Ђорђевић, Ђорђевић 2018а, сл. 2–3; *кат. бр. 133*).

Другој, малобројнијој групи, припадају **цркве са правоугаоном апсидом**. Један објекат скромнијих димензија, око 11 x 6 m, откривен је на локалитету Свете водице код Перлеза (Бењоцки 2000; Бењоцки 2002: *кат. бр. 128; Т. 52/6*). Темељи цркве су рађени у комбинацији средњовековне и римске опеке,⁵² ломљеног камена и кречног малтера. У Хоргошу, на локалитету Темпломдомб, истражена је већа црква са правоугаоном апсидом дужине око 16 m. На простору око цркве по свој прилици нису констатовани гробови, што би могло да указује на то да је објекат из неког разлога био напуштен или порушен убрзо након изградње. Док се на источној страни налазила апсида на супротној је био „*toranj*“ (звоник?) са масивним темељима. Како наводи истраживач ове грађевине, Ј. Секереш, темељи су били грађени од већих и мањих блокова камена неправилног облика, у сухозиду, а зидови су од опеке везане малтером. У унутрашњости објекта нађено је мноштво гвоздених клинова од дрвене кровне конструкцију (Sekereš 1967b, 150–151: *кат. бр. 107; Т. 52/7*).

Хоргошкој цркви наликује црква из манастирског комплекса у Арачи код Новог Бечеја, која је откривена испод монументалне тробродне базилике из прве половине 13. века. Њени темељи су од набијене земље, а само у горњој зони имају два реда опека (Станојев 2004, 11–12, 125: *кат. бр. 126; Т. 43/b, Т. 52/8*). Сам изглед цркве, са правоугаоним светилиштем и звоником делимично је реконструисан на основу представе са тзв. арачке плоче, под претпоставком да остаци објекта одговарају том приказу. На једној од бочних страна плоче приказана је управо црква са правоугаоном апсидом и великим звоником са прозорима на супротној страни (Т. Т. 43/c). Подизање објекта Небојша Станојев датује у 11. век, што може да се доведе у питање јер на локалитету нису јасно посведочени налази из тог времена. Црква је између наоса и звоника, на западној страни, имала и малу емпору. Темељи звоника рађени су другачије од темеља цркве, са

⁵²Приликом публиковања резултата истраживања цркве нису објашњене разлике између опека на основу којих је утврђено њихово временско опредељење. Уколико је поред средњовековног заиста коришћен и римски грађевински материјал, поставља се питање одакле је допреман у унутрашњост Баната (имајући у виду приличну удаљеност дунавског лимеса).

доста опеке, па се претпоставља да је накнадно дозидан уз цркву. Дужина грађевине без звоника је износила око 12 m (Т. 52/8).

Остаци цркве са некрополом су археолошки документовани и у Горњем Таванкуту код Суботице, али није било средстава да се она комплетно истражи (Sekereš 1967a: *кат. бр. 100*). Не располаже се изгледом њене основе. На локалитету Атар-С у Сечњу истражује се некропола која се развијала око црквеног објекта на чије постојање упућују трагови малтера и шута (Marinković 2012: *кат. бр. 129*).

За разлику од претходно описаних, сасвим особену грађевину у јужној Панонији представља **црква са полукружном апсидом и две мале конхе** са локалитета Шуваков салаш-Клиса у Врбасу, коју су истраживачи довели у везу са византијским црквеним градитељством. Испод њених темеља је констатован насеобински хоризонт са грнчаријом из 10–12. века (која није објављена), па се њена изградња смешта у крај 12. и почетак 13. века (Станојев 1996, 77; Гргуровић 2018, 5–6: *кат. бр. 158*). Објекат је солидно грађен, од опека, ломљеног и обрађеног камена, а унутрашњост је била фрескодекорисана. Дужина без накнадно дозиданог нартекса је око 14 m. Уочава се размимоилажење између изгледа основе (Т. 52/4) и фотографије, на којој се у негативу темеља не виде обе већ само једна конха (Т. 41/а). Конхе су, како се сматра, представљале протезис и ђаконикон. Према расположивом плану се закључује да је њихова унутрашња ширина свега 1, 5 m што ипак доводи у питање функцију ових проширења. Како детаљнија анализа није понуђена приликом објављивања, а ни нама нису биле познате одговарајуће аналогije, ближе тумачење цркве на Клиси у Врбасу остаје отворено.

За војвођански простор специфичну грађевину представља и **црква крстообразне основе** са припратом на Великом прокопу у Дупљаји. Та црква има особену апсиду - четвороугаону споља а полукружну изнутра. У средишњем делу се налази квадратна база са отвором чија је функција нејасна; њене димензије би према расположивом плану износиле око 2,5 x 2,5 m (Т. 52/9). Аутори приликом објаве нису објаснили значење ове конструкције. Темељи дупљајске цркве су рађени од набоја земље док су горње зоне зидова од опеке и камена везаног малтером. Према расположивом плану њена дужина износи око 14 m (Janković, Radičević 2005; Radičević 2013a, 89–90, fig. 14: *кат. бр. 137*). Ова грађевина није детаљније анализирана у досадашњим радовима о дупљајском комплексу, али би се могла приписати византијском црквеном градитељству. Датовање је остало отворено, док налази из некрополе која је окружује припадају периоду од 12. до 15. или 16. века (Radičević 2013a, 89).

У севернијим панонским областима византијске цркве крстообразне или четворолисне основе претстављају праву реткост, а најчешће је коментарисана она из Сексарда (Szekszárd). Датује се у другу половину 11. век, при чему се њени узорци повезују са северном Италијом (Szakács 2015, 179, 3. kép). Међутим, најранији примери византијског сакралног градитељства потичу још из 10. века, попут цркве централног плана у форми уписаног крста (са четири стуба у средини наоса) из Алба Јулије; над њом је у 11. веку изграђена католичка катедрална црква (Marcu Istrate 2015). Ехо византијске културе у Трансилванији и Банату се доводи у везу са грчким монасима који су заснивали манастире, а један је у првој половини 11. века био успостављен у данашњем Мајдану (Оросланош). На овом месту ваља споменути и грчке манастире у Веспремској долини код Балатона које је даривао сам краљ Стефан I, и то даровницама на грчком језику (Stojkovski 2016), што јасно осликава легитимитет источне цркве.

Истраживања у области сакралне архитектуре средњовековне Угарске још увек нису дала свеукупну оцену о улози грчких манастира у мађарском друштву и држави. Када је реч о монументалном сакралном градитељству са декоративном пластиком (Бачки Моноштор, Тител, Раковац) постоје различита мишљења о ближим градитељским узорима. Заступљена су два правца. Домаћи истраживачи углавном виде изразите византијске утицаје (Мано-Зиси 1953; Nagy 1971; Станојев 2015), док мађарски стручњаци и ту архитектуру сагледавају у ширем контексту романичке уметности Запада (Tóth, S. 1995; Szakács 2005). О томе ће касније бити речи.

Свакако да се најизраженији утицај источне цркве прати на подручју Срема. Манастир св. Димитрија чији остаци још увек нису поуздано лоцирани на простору савремене Сремске Митровице датира из прве половине 11. века (Jeremić 2006, 147–148). Историја митровичког манастира је веома богата и слојевита (Стојковски 2019, 130–136). У суседној Мачванској Митровици су биле изграђене три цркве између 10. и 13. века, једна над другом. Док је прва била једнобродна грађевина са мањом полукружном апсидом и крстионицом, друга црква с почетка 11. века је тробродна базилика, и она се везује за успостављање византијске сирмијумске епископије (Поповић, В. 1980b, VI–VII; Ercegović-Pavlović 1980, 64–65) (*T. 46/a*). Овај комплекс цркава са некрополом и према историјском тумачењу, као и према предметима материјалне културе из гробова, несумњиво се може приписати Византији, мада се препознају и извесни утицаји бјелобрдске културе (прстење D пресека, S карике и мађарски новац). Расположиви писани подаци упућују на то да је у 12. веку на југу Паноније, па и у Срему, ојачао утицај

источне цркве, нарочито међу ширим слојевима становништва. Цара Манојла Комнина су приликом војних похода ка Бачу становници поздрављали грчким црквеним песмама (Cinn. 221; коментар: Виз. извори IV, 69–70). Последње упориште источног хришћанства је представљала православна сремска епископија која се одржала до краја треће деценије 13. у Мачванској Митровици (Ћирковић 1969, 60).

Иако је тешко одредити однос једне и друге власти према граничним територијама чини се да је на овим просторима постојала црквена аутономија. На територији Срема се налазе још две *тробродне цркве*, монументална базилика у Раковцу и друга, мања, на локалитету Хумка код Врцалове воденице у Руми. Обе се углавном доводе у везу са византијском црквом. На локалитету Хумка је истражен мањи део тробродне цркве, подељене ступцима на бродове, чија укупна дужина није установљена јер је оштећена обрадом земље (ширине је око 8,5 m). Са спољашње стране је имала два контрафора. Темљеи и надземни делови су од ломљеног камена и кречног малтера, уз спорадичну употребу римских опека. Ситни уломци фреско малтера упућују да је њена унутрашњост била живописана (Минић 1995, 288: *кат. бр. 140; Т. 49/а*). На основу стратиграфије и анализе гробних налаза са околне некрополе градња цркве је датована у другу половину 12. века.

Најмонументалније сакрално здање у Војводини представља тробродна базилика у Раковцу, позната у изворима као манастир Домбо (Dombó), посвећен св. Ђорђу (*кат. бр. 142; Т. 47/а*). Укупна дужина базилике, чији су бродови раздељени са десет стубаца, износи 33 m. Претпоставља се да је подигнута крајем 11. или почетком 12. века у доба Коломана (1095–1116). У науци постоји полемика око тога ко су били њени оснивачи. Један број истраживача је доводи у везу са бенедиктинском опатијом св. Ђорђа већ од њеног оснивања (Andrić 2006), док други сматрају да се ту првобитно налазио манастир грчког обреда и да је тек касније, са формирањем манастирског утврђења, прешао у руке католичког реда (Станојев 2015; Стојковски 2019, 127–129). Опречна мишљења су настала због израженог преплитања византијских и романичких стилских образаца у архитектонском склопу цркве и богатој декоративној пластици (*Т. 47*).

Изградњу раковачке тробродне базилике са криптом свакако треба довести у везу са црквеним градитељством Угарске, с обзиром на сличне комплексе у Шомођвару (Somogyváru), Колосмоноштору (Kolozsmonostor) и друге (*cf. Tomičić 2013, 49, sl. 18, karta 2*). С друге стране, стилски обрасци на олтарској прегради, успешно реконструисаној на основу бројних сачуваних фрагмената, упућују на занатско-уметничке предлошке из

Византије (Станојев et al. 2012, 68–69; Станојев 2015, 23–73). Различити политички односи могли су имати утицаја на изградњу храмова који носе обележја и Истока и Запада у Мађарској. Уз то, савремена изучавања сакралне средњовековне архитектуре Мађарске све више указују на предлошке из северне Италије и са Јадрана, па се монументалне тробродне базилике називају и црквама ломбардијске основе. Датују се већ од средине или краја 11. века. Тој групи се приписује раковачка црква (Makkaí 1990c, 20–21; Szakács 2005, 33–36; Szakács 2016, 213–215).

Још увек није утврђено када су цркву у Раковцу преузели бенедиктинци, али с обзиром на то да се она у изворима не бележи пре почетка 13. века, сва је прилика да је у почетку заиста био манастир грчког обреда. Раковац се не налази на мапама које приказују црквену организацију Угарске на самом крају 11. века. Највећи број бенедиктинских манастира тада је заснован на северозападу земље, у областима између престонице у Острогону и Печуја (Petrovics 2011, 14, fig. 4). Имајући у виду велику густину укопавања и уобичајене гробне налазе (*T. 48/1–23*), дало би се претпоставити да је уз раковачки манастир формирано мирско гробље када у њему није било монаха (Станојев 2015, 211).

У данашњем Мајдану, на тремеђи српске, румунске и мађарске границе, постојао је још један грчки манастир посвећен светом Ђорђу, заснован већ током прве половине 11. века. Њега су крајем 12. или почетком 13. века напустили грчки калуђери те је прешао у руке бенедиктинског реда (Чемере 2002, 158), као што је вероватно случај и са манастиром Арача. Манастирски комплекс у Мајдану се систематски истражује последњих 15 година. Према објављеном извештају откривене су три црквене грађевине сукцесивно изграђене на истом простору, али није објављен њихов ситуациони план. Најстарију цркву, која би евентуално могла да представља грађевину византијског типа, истраживачи описују као „романичку цркву“ (Недељковић, Станојев 2008, 161, сл. 2: *кат. бр. 120*). То је једнобродна грађевина чији су темељи од набијене жуте земље са појединачним фрагментима опеке. Друга већа романичка црква, дужине преко 20 m, имала је четвороугаоне звонике чији су темељи такође од набијене земље са неколико редова опека. Документовани су остаци темељне зоне емпоре. На крају је подигнута и трећа, мала готичка црква. Међутим, на другим местима у литератури, чији потписници нису истраживачи манастирског комплекса, наведено је да су у Мајдану откривене две, а не три цркве (Радичевић et al. 2012a, 209). Стога је за сада нејасна ситуација по питању црквене архитектуре на овом локалитету. У извештајима са истраживања се спомињу налази каменог црквеног украса без ближих података.

Построманичка архитектура прати се до средине или краја 13. века и њој припада тробродна базилика у Арачи код Бечеја (Szakács 2005, 36). Арачка монументална базилика је настала на месту старије једнобродне цркве о којој је било речи (*кат. бр. 126; Т. 43/б*). Изграђена је у другој четвртини 13. века, у време Беле IV, и може се приписати активностима бенедиктинаца. У питању је тробродна романичка базилика чији су бродови раздељени са шест масивних стубаца и три апсиде (*Т. 43/а*). Данас је очувана у висини од чак 18 m у неким деловима. Њени темељи и зидови грађени су од опека у кречном малтеру, а украсна пластика и неки од носећих елемената (конзоле са капителима, лукови) су од камена, углавном квалитетног пешчара. Темелјном анализом цркве Милка Чанак-Медић је објаснила да се она стилски везује за тзв. лебењску групу у Мађарској (Чанак-Медић 1974, 17–43).

Посебно питање представља тумачење стилских одлика *декоративне црквене пластике* јужне Паноније која по свој прилици носи одређене специфичности и локализме. Издаја се група камених украса доведена у везу са оснивањем Печујске бискупије (и каменорезачке школе). Њу карактерише романички преплет, али и детаљи попут гроздова и винове лозе особени за медитеранску и византијску традицију. Капители и плутеји су украшени рељефним мотивима двопрутог и тропрутог преплета и палмете, уз приказе људских фигура (*Т. 40/2–6, Т. 47/1–8*). Ова група пластике још увек представља непознаницу у разумевању најранијег слоја панонске уметности након покрштавања Мађарске. Као могућност се помишља на импулсе из северне Италије или са источнојадранске обале (Goss 2007, 20). За један од декоративних елемената као што је палмета (која се некад доводи у погрешну везу са биљком акантуса), утврђена је јасна инспирација из Далмације и североисточне Италије (Takács 1997). Орнаменти у виду палмета налазе се на делу доворотника из Бачког Моноштора (*Т. 40/3*) уз више примера на пластици раковачког здања, нарочито на капителима (*Т. 47/2*).

Поред тога што је средњовековна камена пластика јужнопанонских области идејно везана за Медитеран и Италију, сматра се да њена изведба у неким сегментима одаје извесне античке реминисценције (Nagy 1971, 178–183; Jukić 2015), мада би требало објаснити на који начин такве традиције могу да се преносе кроз векове. Занимљива запажања у вези црквеног украса дао је Ђорђе Мано-Зиси, са посебним акцентом на чувену арачку плочу. Он за арачки споменик каже да: „својим тектонским решењем, примитивношћу обраде и латинским натписом изазива у испитивачу осећање варварског континуитета касноримске фунерарне пластике“. Аутор сматра да су панонске античке

традиције у пластици обновљене посредством Византије (Мано-Зиси 1953, 81). Арачка плоча која потиче из рушевина манастира, данас у Националном музеју у Будимпешти, даје аутентичну представу свештеника са фигурама донатора, а на горњој страни се налази рељефни приказ цркве са торњем (*T. 43/c*). Према Мано-Зисију у раној романичкој скулптури јужне Мађарске је осетан стилски изражај Византије и кроз мекоћу обраде трочланих преплета и биљних мотива (палмете и акантуса), насупрот оштрих линија које одликују декоративну пластику сакралних здања у севернијим деловима Карпатске котлине. Примећује се и упадљива сличност између фигура на арачкој плочи, тителском импост капителу и деловима плутеја из Раковца, које веома подсећају на приказе са римских споменика. Реч је о фигурама свештеника у ставу благосиљања са истом стилизацијом косе, ушију, уз три подигнута прста (*T. 40/6; T. 43/c; T. 47/8*). Сличности у стилу и начину клесања ових камених украса упутиле су на претпоставку да потичу из једне клесарске радионице (Нађ 1971, 176–178).

На примеру црквене архитектуре у Војводини се, дакле, осликава динамично прожимање западне и византијске културне сфере, које се на основу досадашње истражености не може у свим сегментима јасно сагледати. У сваком случају, бројне цркве, како оне мање које се везују за насеља и гробља широк друштвених слојева, тако и велика официјелна здања, недвосмислено упућују на економску стабилност ондашњих популација (Вóна 1978, 140).

4.3. Насеља

4.3.1. Утврђени центри, трговачка и манастирска насеља, села

О средњовековним насељима на подручју данашње Војводине постоји значајна историјска грађа која се углавном односи на нешто позније раздобље. Ипак, један број података представља драгоцене сведочанства о карактеру и развоју насеља 11. и 12. века, и зато ће овде бити предочени заједно са археолошким подацима. Ова насеља одговарају касној фази бјелобрдске културе и осликавају друштвени и економски развој мађарске државе у њеним јужним деловима. У ширем смислу та насеља се могу поделити на утврђене (протоурбане) центре, трговачка и манастирска насеља и села. Археологија је углавном била усмерена на испитивање насеља сеоског карактера.

У нашем прегледу се налази око 65 локалитета са насеобинским остацима, с тим да је за нека подручја (општине) збирно приказан већи број локација са површинским налазима керамике. Поставило се питање како да се прикажу бројни локалитети са насеобинским траговима евидентирани путем систематских рекогносцирања, као што је то случај са севернобанатским и неким јужнобанатским областима (Трифуновић 1990b; Трифуновић 1990c; Трифуновић (ур.) 2012; Трифуновић (ур.) 2016: *кат. бр. 167–178, 191*). Реч је о неколико стотина локација чијим бисмо појединачним картирањем добили нереалну слику веће густине насељености у том делу Војводине, будући да друге области нису испитиване на тај начин.⁵³ Зато су ти локалитети приказани збирно, тако што се наводи њихово бројно стање према катастарским општинама и оквирно датовање керамичког материјала (9–10. и 11–13. век), који представља готово једину врсту археолошких налаза. Сматрали смо да је непотребно понављање тамо обједињених података који дају грубу хронологију локалитета, а нису од пресудног значаја за шири разматрања.

Насеља се групишу пре свега уз Дунав, Тису и Тамиш, и у околини Палићког језера код Суботице. С друге стране, дистрибуција насеља показује да су неки делови Војводине, попут западне Бачке и средњег Баната готово сасвим празни, што се у случају Баната тумачи интензивним плављењем простора (Ivanišević, Bugarski 2008, 57–58). Слабији степен истражености се односи на област Срема (*Карта 13*).

⁵³ То су кат. бројеви од 167 до 178. У рекогносцирањима је свака локација са установљеним археолошким траговима добила број, а више територијално груписаних локација чини једну целину, односно претпостављено насеље (Радичевић et al. 2016, 352–354).

Према тренутном нивоу сазнања, на насеобинским локалитетима, за разлику од гробаља, није могуће јасно разлучити археолошке трагове раних Мађара (*cf.* Радичевић, Шпехар 2015, 46; Rácz, T. A. 2019). Чињеница да до сада нису поуздано утврђена (препозната) њихова рана станишта и керамика биће касније посебно размотрена. Сав материјал који обрађујемо припада раздобљу од 10. до 12/13. века, с тим да се само понегде може говорити о ужим датовањима. На основу расположивих материјалних остатака, уз осврт на историјске изворе покушаћемо да створимо приближну слику о карактеру и изгледу ондашњих насеља.

Након централизације државе и стицања краљевског статуса у Угарској долази до наглог развоја насеобинске мреже, уз изградњу путних комуникација и других структура, што је праћено демографским просперитетом читавог региона. Основну јединицу управно-административног система представљале су жупаније са краљевским утврђењима у средишту - жупским центрима. На тај начин су формирана рана језгра градских насеља. Пошто је религија представљала нову моћ државе успостављање локалног црквеног система може се схватити као нека врста „бочног пројекта“ уз формирање жупанијских средишта као центара моћи. Истакнуте тврђаве у којима су се налазили црквени објекти пропагирале су нову религију и моћ угарске државе (Vargha 2017, 58–59). Занимљиво је да се у латинским изворима жупски центри означавају одредницама *civitas*, *urbs*, *castellum*, али се и бискупска средишта каткад означавају термином *civitas* (Чемере 2016а, 106).

Средњовековни мађарски „градови“ су спајали функцију тврђава и економско-трговачких центара. Они су се од осталих насеља, осим по величини, разликовали према професионалној и социјалној структури становништва.. У најранијој фази постојања та протоурбана насеља била су састављена из два елемента. Једно је било утврђење у којем су били смештени бискупска резиденција (палата) и црква, односно у жупанијским центрима резиденција жупана, са пратећим објектима (капела, складишта, штале, итд). Другу целину је чинило подграђе са црквом, трговачким радњама и кућама трговаца, занатлија и земљорадничког становништва (Laszlovszky et al. 2003, 364; Petrovics 2011, 6; Чемере 2016а, 105–106). Оновремени извори доносе различиту слику о урбанизацији Мађарске у доба династије Арпадоваца. Западни хроничари који су пролазили кроз земљу у крсташким походима представљају је као неразвијену, каткад и пусту, без градова, док је у очима источних путописаца она изгледала развијено и богато, са великим градовима који су задовољили све потребе становништва.

Најразвијенија насеља у средишњим и северним деловима краљевине били су Острогон, Секешфехервар, Калоча, Печуј и Егер (Laszlovszky et al. 2003). Са политичког и економског становишта она се могу означити појмом града, али не у друштвеном и правном погледу. Сви становници су били потчињени краљу и нису имали самосталност која је карактерисала средњовековни град. У Мађарској није било услова за јачи урбани развој пре друге друге половине 12. века, што је у непосредној вези са масовним насељавањем странаца (Италијани, Немци, Фландријци) који су били у бољем положају од домаћег зависног становништва. Они су добијали извесне привилегије па су градови на тај начин стицали потпуну слободу. У том смислу, о правим градовима у Угарској може се говорити тек од 13. столећа (Fügedi 1974, 303–304).

Да су жупска и бискупска седишта заиста представљала најраније формације градског типа у Угарској, потврђује порекло мађарског термина за градско насеље - *város*, које је изведено од речи *vár* (утврда). Оно је првобитно означавало место код утврђења (*város hely, város, város*), као што је у Војводини био Ковин - *Keve (var)*. На периферним подручјима краљевства утврђена средишта се развијају далеко од главних упоришта краљевства и владари су их прилично ретко посећивали, осим када су одлазили у војне походе. Зато су у економском смислу била слабије развијена.

Према прелиминарним статистикама на територији Карпатске котлине постоји чак 2000 утврђења из периода од 11. до 13. века, од којих је већина имала цркве. Овај импозантан податак је утолико драгоценији јер у изворној грађи нема никаквих назнака о толико бројним тврђавама (Vargha 2017, 58–59). Најраније фортификације су земљано-палисадног типа са одбрамбеним ровом. Оне нису биле дуготрајног карактера, а због непостојаности дрвених конструкција често су обнављане. Илустративан је пример утврђења у Добоки (*Dăbâca*) у области Клужа у Трансилванији које је три пута обнављано у 11. и раном 12. веку (Gáll 2013c, 285–286).

Истраживања показују да су утврде углавном формиране на високим речним терасама, при чему се увек тежило ка искоришћавању природних стратешких погодности тла (*e.g.* Wolf 1996; Tiplić 2006, 89–11). Није разјашњено да ли су (и у којој мери) идејна решења за градњу фортификација наслеђена од домаће популације, односно да ли представљају наслеђе из степских области мађарске прапостојбине. Могуће је да су нека од њих била седишта ране мађарске елите по угледу на градишта у западнословенским областима. Наративни извори упућују на постојање локалних утврда пре територијалног уређења под Мађарима. У познатом извору *Gesta Hungarorum* где се описују борбе

обласних господара Глада против мађарске војске, спомињу се утврђена насеља Храм (lat. castrum Horum) и Ковину (lat. castrum Keve) (Gesta Hungarorum, chap. 44; Rady 2009, 715–716; cf. Чемере 2016а, 162–163, нап. 802). Међутим, ране фортификације нису археолошки потврђене.

Средњовековне земљане фортификације на терену су посведочене у Дупљаји, Гребенцу и Ковину. Њима треба прикључити још једно утврђење на острву Сапаји код Банатске Паланке, које је чинило одбрамбени систем мађарске границе према Византији (Radičević 2017, 36–37). Сва она су подигнута на прелазима преко река, раскршћу путева или уз важне комуникације кроз простране и замочварене депресије. Требало би имати у виду чињеницу да су у ранијој археолошкој литератури многи земљани насипи приписивани праисторијским културама или Римљанима, без археолошких потврда, а можда потичу из средњег века (Чемере 2016а, 206). На пример, познато је више земљаних утврда у северном Банату, од којих су нека била опкољена одбрамбеним рововима, неутврђеног датовања (Гирић 1996). Иако се начин градње земљаних утврђења углавном губи средином 13. века неке такве утврде опстају и до краја тог столећа (Чемере 2016а, 332–333).

Фортификације у камену углавном се подижу након разорне монголске инвазије и великих социо-економских промена у мађарској држави (e.g. Makkaí 1990d, 27–28; Wolf 1996, 57; Wolf 2003b, 330–331; Gáll 2013b, 286). Историјска истраживања у Банату показују да се гашење земљаних утврђених центара може сагледати у склопу опште кризе мађарске државе, а не искључиво у вези са монголском најездом. Уз то ваља рачунати на друге практичне или симболичке разлоге за нови начин утврђивања, а то је учвршћивање феудализма, подела земљишних поседа, подизање замкова као симбола моћи и сл.

Почетком 11. века у западној Бачкој су засноване чак две жупаније, једна са седиштем у Бачу, а друга у Бодрогу на месту данашњег Бачког Моноштора (Ћирковић 2017, 99). У средњовековним краљевским повељама редовно се спомињу као места столовања личности високих дворских функција, а такође и у контексту расподеле земље међу манастирским поседима (Györffy 1963, 210–212, 711–713). Уз њих, жупско седиште је било у Ковину, и можда у Дупљаји (*Карта 7, 13*).

Бач се као важно економско, административно и верско средиште на југу земље помиње под различитим називима: Bács, Bacia, Baccacin, Bachiensibus или Bács(vár) (Györffy 1963, 210–212). Ту је било место једне од најугледнијих мађарских надбискупија (*Карта 8*). Први помен Бача као утврђеног места потиче из 1164. године када га опседа

византијска војска цара Манојла Комнина у склопу акција против мађарског краља Стефана III. Место се у византијским хроникама назива Пацагон, уз забелешку да међу становништвом има и оних који говоре грчки (Cinn. 221–227; коментар: Виз. извори IV, 69–71). Исти податак се среће у географском спису арапског путописца Идрисија, такође из средине 12. века, где се каже „Бач је славан град, којег треба убројати у највеће градове. Ту се налазе тргови, трговци, занатлије и они који говоре грчки. Имају газдинства и обрадиве земље. Жито је, пак, врло јефтино, јер га код њих има у изобиљу“ (Стојковски 2009b, 63). Хроничар га ипак не убицира на правом положају већ уз реку Тису, североисточно од Новог Сада (Шкриванић 1979, 15).

Досадашњи археолошки радови нису пружили конкретне податке о средњовековним објектима у Бачу и самој тврђави. Насељу које је претходило изградњи касносредњовековне тврђаве одговарају грнчарске пећи и силоси за чување хране из којих потиче скроман археолошки материјал друге половине 12. века. Реч је о свега неколико објављених уломака керамике и мађарским новчићима (*кат. бр. 148; Т. 54/b, 1–4*). Насеље се развијало уз окуку речице Мостонге на извесној удаљености од утврђеног комплекса са донжон кулом (*Т. 54/a*).

Иако су **Бач** и **Бодрог** настали у истим историјским околностима, имали су различит развој и судбину. Док је први временом растао као насеље користећи преимућства црквеног и привредног центра Угарске, а касније и поставши значајно средиште у доба турске превласти, па је и читава област добила назив по имену града, Бодрог је, будући да је био ван главних путних праваца, с временом запустео и нестао без трага (Ћирковић 2017, 99). Остаци средњовековног Бодрога највероватније се налазе на острву Сига, између дунавских рукаваца код Бачког Моноштора. Локалитет није детаљније истраживан након почетних ископавања у раном 20. веку. Откривен је манастирски комплекс са богатом фигуралном пластиком (*кат. бр. 95, 146; Т. 40/a, b, 1–4*).

Ковинска тврђава је настала на саставу Дунава са његовим рукавцем, Поњавицом. Крајем 11. века је подигнуто земљано-палисадно утврђење са ровом, а млађа ковинска фортификација од камена са кулама потиче из друге половине 13. века (Вуксан 1997, 181–183; *кат. бр. 211; Т. 63/a, b*). Захваљујући изузетном стратешком значају насеља мађарска војска почетком седамдесетих година 11. века овде прелази Дунав, у операцијама усмереним ка средишњем Балкану (Нишу). Посебно су бројни помени Ковина у 12. и 13. столећу (Györffy 1987, 317–319; Чемере 2016a, 171, нап. 859–860). О нарочитом

просперитету насеља сведочи цртица географа Идрисија, који је међу 78 „градава“ са територије Угарске, забележио и Ковин, и то као важан увозни и извозни центар и богато место са бројним пијацама и занатским радионицама. У граду је било доста грађевина, а на највећим сеоским поседима се живело у изобиљу (Шкриванић 1979, 15; Стојковски 2009b, 62– 63; Чемере 2016a, 172). За владе Беле III (1173–1196) постао је средиште жупаније.

У области југоисточног Баната код Беле Цркве налазила су се два импозантна земљана утврђења која су у 12. веку вероватно функционисала као јединствен систем одбране јужне мађарске границе. Једно је у **Гребенцу**, а друго у **Дупљаји**, на стратешки повољним позицијама са обе стране реке Караш (Radičević 2012a: *кат. бр. 215–216*). Док се утврда у Гребенцу састоји од два простора која раздваја дубоки ров (*Т. 61/1*), дупљајски тврђавски комплекс обухвата три целине (*Т. 61/3*). Сондажна систематска истраживања која се обављају у Дупљаји дала су податке о општим одликама овог комплекса. Утврђење на локалитету Град има неправилну основу и површину већу од 5 ha. Са две стране је окружено током Караша, а на источној страни налази се бедем испред кога је дубок, суви ров. Бедем је доста моћан и висок, ширине око 10 m и очуване висине између 5 и 10 m, начињен од каскадно постављених зона набијене земље и ојачан хоризонтално постављеним гредама (*Т. 61/4*), слично као у Ковину (*Т. 63/b*). Даље ка истоку, на површини не мањој од 7 ha, простире се предграђе на потесу Виногради које је могло бити брањено неким слабије грађеним фортификацијама. Посебну целину представља Велики прокоп у непосредној близини где се налазио део подграђа са црквом. Има индиција да велики дупљајски комплекс представља неко од важнијих места Крашовске жупаније или чак само жупско средиште - *Krasso(vár)* (Janković, Radičević 2005; Radičević 2013a; Чемере 2016a, 177–178).

У ранијој историографској литератури средиште Крашовске жупаније је најчешће убицирано на месту угарског града **Храма** (*Horum, Haram*) на ушћу Караша у Дунав (Györffy 1987, 472, 487–489). Помињу га византијски историчари Јован Кинам и Никита Хонијат у контексту угарско-византијских пограничних борби двадесетих и шездесетих година 12. века, и то као место где се одвијају пресудне борбе између сукобљених војски. Битке су се одиграле на речици Караш (*Cinn. 12; Chop. 25*; коментар: *Виз. извори IV, 10–12, 118–119*). Насеље се налазило на месту римске тврђаве на острву Сапаји (локалитет Град) у Банатској Паланци. У његовим оквирима су поред римских констатовани и

средњовековни и турски грађевински остаци, али је локалитет данас већим делом потопљен (Димитријевић 1984, 48: *кат. бр. 217*).

Данашњи северни Банат по свој прилици није имао значајније место у економском и административном уређењу угарске краљевине под раним Арпадовцима, будући да наративни извори насеља бележе тек од првих деценија 13. века. Занимљиво је да се у тим изворима поред копненог саобраћаја налазе забелешке о активном речном саобраћају у овој области. Наиме, тада су биле пловне и мање притоке Тисе које више не постоје (Чемере 2012; Чемере 2016b).

Посебној категорији припадају неутврђена насеља различите функције, као што су краљевски поседи, трговачка насеља, манстирске насеобине и друга мања насељена места. Групи краљевских поседа припадао је **Tumel** (Tetel) (*Карта 8*). Ваља подсетити да се ово место спомиње у спису *Gesta Hungarorum* као седиште бугарских великаша још почетком 10. века. Од краја 11. века често се наводи у повељама мађарских владара (Györfy 1963, 240–242). Иако се Тител налазио на периферији Бачке жупаније имао је значајно место у мрежи насеља због стратешког положаја на ушћу две велике реке и речног прелаза, као и трговине сољу. Осим тога, краљ Ладислав I са братом Лампрехтом између 1077. и 1095. године подиже цркву свете Премудрости, која је прерасла у августински манастир. Према једној каснијој историјској забелешци у цркви је и сахрањен краљев брат. Идриси наводи да становници Титела имају велике поседе и добре животне услове, што им је омогућило бављење земљорадњом и узгој бројне стоке (Шкриванић 1979, 15; Стојковски 2009b, 65). Почетком 13. столећа Тител је ушао у посед митровачког манастира св. Димитрија (Ћирковић 1975, 98–101). Данас су познати једино уломци декоративне пластике са средњовековне цркве чије место није поуздано лоцирано (*Т. 40/5–6*).

У даровници краља Беле III из позног 12. века познато је насеље **Ker** (Kér), као посед дариван крсташким фратрима из Секешфехервара, који су ту вероватно засновали манастир (Györfy 1963, 722). Истраживачи га убицирају на налазишту Огрев код Суботице (Станојев 1996, 135) где је испитано више средњовековних објеката (*кат. бр. 150, Т. 59/b, с. 6–10*). Међутим, не треба заборавити да су у средњовековној Угарској била релативно бројна насеља под тим именом, па је локација овог конкретног насеља још увек отворена.

Истакнута трговачка места на југу угарске државе налазила су се у **Петроварадину** и **Манђелосу**. Средњовековни Петруварад (Стари Петроварадин, Варад и Вашарош Варад) убицира се на месту данашњег Петроварадина (Györfy 1963, 203, 230–

231) или на локалитету Клиса-Барутни магацин, на северозападној периферији Новог Сада, где га је након археолошких истраживања с краја 19. века убицирао историчар Мелхиор Ердунхелји (*кат. бр. 149*). И поједини савремени историчари остављају места претпоставци да се првобитни Петроварадин налазио на левој обали Дунава, на месту данашњег Новог Сада (Стојковски 2009b, 64–65, нап. 13). То је био значајан трговачки центар, који се од раног 13. века често спомиње у изворима. Археолошка истраживања у 20. веку су открила стамбене објекте са доста покретног материјала 10–12/13. века (*кат. бр. 149, Т. 59/а, 1–5*).

Посебној групи припадају насеља уз манастирске комплексе, која се повезују са доласком монашких редова и другог западног становништва. За развој насеобинске мреже ови редови су били изузетно битни јер су често оживљавали замрла насеља, настањивали се у њиховој близини, или су, неретко, уз самостане ницала нова. Уз то, резултати истраживања из окружења показују да су мисионарски редови заснивали своје цркве са гробљима на местима где су већ постојала старија сакрална здања (*e.g. Belaj 2011, 128–146*). Нарочито су били активни бенедиктинци који оснивају нове али и преузимају бројне већ постојеће манастире (Makkai 1990c, 21). Успостављање бенедиктинских опатија у Банату се везује најраније за крај 12. века што је у вези са унапређењем жупске организације (Мано-Зиси 1953, 80). Речено је да су бенедиктински манастири постојали у Арачи и Раковцу и око њих су успостављена насеља. На простору између Саве, Дунава и Вуке деловали су још неки редовници међу којима су нарочито били активни августинци и доминиканци. Највећи њихови манастири су били у Манђелосу и Баноштору, и у Илоку у Хрватској. Ова места су била развијена и уређена захваљујући трговини (Andrić 2005; Stojkovski 2015). У раном 13. веку је основан угледан доминикански манастир у Вршцу (Erdsomlyo), вероватно указом самог краља Андрије II. Делатност доминиканског реда била је првенствено мисионарска, повезана са експанзионистичком политиком угарских краљева ка југу, односно ка ширем простору Подунавља (Крстић 2010b, 86–87).

Уз црквене редове на простор мађарске краљевине стижу досељеници из европских регија, најпре из Италије, Фландрије и северне Француске. Њих су касније пратили тевтонци и саксонци, при чему су били бројни рудари Саси. Они су у великој мери населили руднике у Трансилванији, али о тој групи досељеника нема података у Војводини (Verend 2001, 31; Petrovics 1996, 264–265; Petrovics 2009, 67–89; Takács 2012c, 52–53). Постоје уопштени подаци о колонистима са германског говорног подручја у Срему који су долазили на позив мађарских краљева. Претпоставка је да Фрушка Гора

носи назив управо по ондашњим досељеним „Францима“ што је био назив за западњаке. О извесној западњачкој традицији у области Срема указује и податак да је у латинским и византијским изворима неретко називана франачком облашћу или Маркијом (Marchia). Могуће је и да се на тај начин читава нека врста локалне меморије на краткотрајну франачку власт почетком 9. века, или да се упућује на значајније присуство становништва страног порекла у Срему кроз средњи век (Калић 2007, 32–34; Стојковски 2009b, 64, нап. 13; Граџанин 2018, 209).

У данашњем *Манђелосу* је функционисало насеље страног становништва које изворна грађа спомиње већ крајем 11. века под називом Франкавила (Francavilla). Назив је временом ишчезао јер се становништво релативно брзо стопило са локалном популацијом. Неколико извора бележи занимљиве податке о животу ондашњих житеља. Они су посебно били наклоњени трговини, а приликом проласка крсташа кроз Панонију, на путу ка Јерусалиму, лако су са њима ступали у контакт, управо због језичке блискости (Калић 2007, 32; Andrić 2005, 33–35). Идриси бележи да је сремска Франкавила велико и богато земљорадничко насеље у коме се може наћи много изобиља и ствари, али да је житељима својствен „номадски начин живота“ (Шкриванић 1979, 115). Овај опис највероватније осликава начин становања у полуукопаном кућама са зидовима од плетера, карактеристичан за Панонију, али неуобичајен за арапског географа који потиче из сасвим другог културног окружења. Археолошки трагови из оновременог Манђелоса до данас нису откривени, а свакако би било значајно утврдити ране западњачке елементе материјалне културе на сремском простору.

Посебно је интересантан, и још увек недовољно расветљен, развојни пут средњовековне *Сремске Митровице* која се налазила насупрот насеља уз православни епископски центар на десној обали Саве, у Мачванској Митровици. Насеље на рушевинама римског Сирмијума је, како се мисли, током раног и пуног средњег века (10–13. век) било руралног карактера (Györffy 1959; Jeremić 2006, 147–150). У историјским изворима готово и да нема значајнијих података о њему. Један од хроничара Трећег крсташког похода који је имао прилике да пролази Сремом на путу за Свету земљу оставио је забелешку да је некадашњи сјајни римски град представљао гомилу руина („hear of miserable ruins“: Jeremić 2006, 147). Средњовековна Митровица је у изворима називана по православном манастиру св. Димитрија - Villa Sancti Demetrii, док је име античког града (Sirmium) означавало читаву област Срема.

У досадашњим истраживањима нису откривени трагови насеља већ само средњовековни керамички налази из оштећених археолошких слојева (*кат. бр. 219; Т. 71/1–22*). На истраженој некрополи су заступљени прилично скромни инвентари бјелобрдског и византијског порекла (*Т. 19*). Скренули смо пажњу на непрецизна датовања и слободније приписивање бјелобрдској фази гробова на локалитетима у Сремској Митровици, јер се стиче погрешан утисак да су некрополе овог времена биле бројне (*кат. бр. 138*). Насеље је по свој прилици било скромног обима, концентрисано око античког форума и хиподрома (*Т. 70/б*). Тек у 14. веку Сремска Митровица се развила у значајно градско и трговачко насеље „европског типа“ које је досегло и већи обим (Jeremić 2006, 148).

За разлику од слабо истражених остатака жупских градова, манастирских и трговачких насеља о чијој бројности и просперитету сведочи историјска грађа, археолошка ископавања пружају много више података о селима. То су насеобине отвореног тима, смештене на високим лесним обалама у близини речних токова или њихових рукаваца. Равничарска пространства омогућила су настанак низа таквих насеља, при чему је биран осунчан и оцедит терен (Радичевић et al. 2012с, 206). Насеља су заснивана и у близини језера и на ивицама пешчара. Нешто боље су истражена она у Суботици и Србобрану (*кат. бр. 150, 159*), околини Новог Бечеја (*кат. бр. 161–162*) и Чуругу (*кат. бр. 163*), затим Црвенки код Вршца (*кат. бр. 198*) и још неколико њих у Панчеву и околини (Доњоварошка циглана и Панчево-Ливаде: *кат. бр. 208–209*). Више сеоских насеља се налазило на простору између Вршачких планина и Делиблатске пешчаре, али се о њима претежно зна на основу површинских налаза керамике (*кат. бр. 189–205*). У Срему су истражени само појединачни објекти, у Новој Пазови и Земуну (*кат. бр. 228, 231*), а најдетаљније је испитано насеље у Мачванској Митровици на десној обали Саве, са неколико десетина објеката (*кат. бр. 220*).

Иако је лесно тло пружало доста могућности за обликовање и укопавање објеката оно је утицало на извесну једноличност ондашњих насеља, која се огледала у униформном изгледу кућа, рововима и бројним јамама и пећима. Како показују резултати систематских истраживања неутврђених насеља арпадовског периода у околини Будимпеште, она су се простирала на прилично великим површинама – од око 20 ha (Terei 2010, 110; Takács 2017, 7). Величина и унутрашња организација војвођанских насеља нису познати због скромног обима археолошких радова, о чему је већ било речи. У неким деловима насеља куће су биле збијене и груписане, а други простори су готово остајали празни. На пример,

на локалитету Најева циглана код Панчева уочено је да су објекти настајали релативно близу један другог, што би могло да указује на доста збијено насеље (Радичевић et al. 2012с, 206). С друге стране, знатнија удаљеност између стамбених објеката највероватније је била условљена величином економије, односно баштама које су их окруживале (Станојев 1996, 21). У наредном поглављу следи детаљнији опис археолошки истражених целина.

4.3.2. Насеобински објекти

Стамбени објекти припадају уобичајеном типу средњовековних станишта заступљених у већем делу централне и источне Европе. То су куће укопане између пола и једног метра у тло, углавном четвороугаоне основе, са или без трагова рупа од дрвеног надземног дела (*Grubenhäuser*) (Šalkovský 2001; Šalkovský 2009). У Панонији се исти тип станишта, са незнатним варијацијама, користио од почетка нове ере све до 13. века. У извесној мери су коришћена и надземна станишта, која су често уништена дубоким орањем, па су слабо археолошки документована. Сматра се да су Мађари већ по доласку у Панонију били упознати са градњом сталних укопаних станишта те да нису живели само у покретним заклонима својственим номадима. Та тврдња је поткрепљена чињеницом да су станишта из раздобља 10. века (раномађарског периода) иста као она каснијег арпадовског раздобља, од 11. до 13. века (Takács 2003, 280–282, Taf. 6). Међутим, познати су и ретки примери кружних, плитко укопаних станишта, која су могли имати шаторасту конструкцију својствену номадским групама (Takács 2003, 282, Taf. 5/1).

Дубока укопавања штитила су станишта од снажних и дуготрајних ветрова у равници. Полуукопана станишта су једнопросторни објекти страница дужине 3–4 m и површине између 10 и 15 m². Понекад се уз основу објекта уочавају и проширења која можда одговарају тремовима за наткривање улаза. Археолошки трагови упућују на скроман ентеријер средњовековних кућа. Основни елемент представљала је пећ укопана у страницу или угао куће, јама за чување хране (кућни силос) и плитке правоугаоне јаме или банци (око 0,50 m ширине) који су служили за седење или лежање. Под кућа је готово увек од набијене земље, док се у насељима насталим на античким структурама или у њиховој близини појављују станишта са подовима од секундарно искоришћених опека, као што је утврђено у Мачванској Митровици и Ковину. Улаз у станиште се обично налази насупрот пећи, тј. на највећој удаљености од извора топлоте. Избегавало се

отварање станишта на северној страни која је највише изложена хладноћи у равничарским пределима (Sekelj Ivančan, Tkalčec 2010, 221).

На основу досадашње евиденције могуће је издвојити три типа полуукопаних стамбених објеката у Војводини. Први, најједноставнији тип, представљају **обични укопи без отисака за стубове** од зидне конструкције и крова. Истражено је неколико примера на бачким локалитетима у Чуругу (Трифуновић 2006; Трифуновић 2018, 21: *кат. бр. 163; Т. 58/b*) и Србобрану (Станојев 1996, 130: *кат. бр. 159; Т. 59/d*). Ова станишта су најчешће плиће укопана (око 0,50 m) и заузимају скромну површину; дужина страница износи између два и три метра. Полуукопани објекти без трагова коља су посведочени и у најстаријем нивоу становања насеља у Мачванској Митровици. Овде су, међутим, евидентирани трагови угљенисаног дрвета уз ивице укопа и комади лепа, што упућује на конструкцију зидова од хоризонтално постављених облица облепљених блатом (Minić 1980, 76, fig. 4; Милошевић, Г. 1997, 61–62, сл. 79).

Други тип кућа чине **издужени правоугаони укопи са двосливним кровом** кога су носила два ступца постављена на краћим странама, или неколико стубова кроз средиште објекта. Ови објекти по свој прилици нису имали зидове већ се кровите спуштало до самог тла, као и код претходног типа. Димензије укопа који се откривају у ископавањима не представљају стварне површине ондашњих станишта, јер су кровите захватала и већу површину. Уместо 9 до 10 m² куће су заправо имале двоструко/троструко већи простор и нису представљале толико скромне објекте како се најчешће мисли (Bálint et al. 2003, 387; Šalkovský 2009, Abb. 5; Pintye 2014, figs. 1–3), с тим да тај простор није имао пуну употребну вредност због смањене висине у ћошкловима (*Т. 55/f, g*). Удубљени део куће служио је за различите активности (спремање јела, обедовање), а на издигнутим банцима се налазио простор за спавање и смештај кућног мобилијара, док је калотаста пећ најчешће била укопана у једну од страница. Постоје и објекти без извора топлоте који су можда представљали стамбене просторе коришћене у топлом периоду, спремишта или друге помоћне објекте домаћинства (*Т. 55/b, c, Т. 56/a*). Станишта су служила пре свега за спавање и као зимски заклон док се већина активности одвијала изван објеката, што показују бројна огњишта и пећи на слободном простору.

Описани објекти су пре свега карактеристични за насеља у западној и јужној Бачкој. Откривени су у Перлеку и Ботри код Бечеја (Станојев 1996, 37, 48–49, 51, 53: *кат. бр. 161–162; Т. 55/a–e, Т. 56/a*) и на потесу Клиса у Новом Саду (Станојев 1996, 121: *кат. бр. 149; Т. 59/a*). У Чуругу су истражене куће са два нивоа пода (у виду каскаде) које по

средини имају трагове коља од кровишта (Трифуновић 2006; Трифуновић 2018, 21: *кат. бр. 163; Т. 58/а*). Слични објекти су евидентирани у Николинцима у Банату (Пашић 2001, 178, сл. 2: *кат. бр. 193; Т. 64/б*) и на налазишту Ловиште у Новој Пазови, где објекат уз три стуба на средини има још два на једној од странца (Анђелић 1994а, 106, Т. II: *кат. бр. 228; Т. 72/а*).

Трећој врсти кућа припадају *објекти који дуж страница имају јаме од коља* за дрвене зидове. Такви примери су за сада најбоље евидентирани у јужном Банату. На локалитету Најева циглана код Панчева откривена су три полуукопана станишта чији су зидови били начињени од плетера облепљеног блатом, а простор између коља је био попуњен земљом (Радичевић et al. 2012с, 205–210: *кат. бр. 208*). Једна кућа на средини има и две јаме за укопавање централних стубова, вероватно за кровну конструкцију на четири воде (*Т. 64/1*). На источној страни северног зида налазила се пећ издуженог облика. Интересантно је да су око саме пећи откривени трагови укопа коља. Дуж западног и северног, као и на делу источног зида куће откривен је банак (за седење или спавање) обликован у здравици. Друга кућа имала је под од дрвених облика изнад кога је била набијена земља. На западној страни објекта налазио се улаз са малим тремом (*Т. 64/2*). Трећа кућа садржи два извора топлоте постављена на супротним странама (пећ и огњиште) (*Т. 64/3*).

Сличан начин градње кућа као на Најевој циглани по свој прилици је примењен и код објеката у Банатском Карловцу, где су откривена „лежишта коља која су била вертикално побијена у земљу и представљала конструкцију зида од плетера“ (Брмболић, Манојловић-Николић 1998, 130–131: *кат. бр. 192*). На локалитету Панчево-Ливаде је истражен стамбени објекат који има плитко укопане ровове са отисцима коља дуж ивица, у једном или два реда. У једном углу је смештена пећ ограђена каменом, док су у друга два угла констатоване јаме које се тумаче као оставе за храну (Ђорђевић, Ђорђевић 2012, 78–79, fig. 6; Ђорђевић, Ђорђевић 2018б, 20: *кат. бр. 209; Т. 64/5*). Приликом истраживања вишеслојног налазишта Старо село у Идвору такође су откривене средњовековне полуукопане куће четвороугаоне основе у чијим се угловима налазе јаме носећих стубова (Ђорђевић, Ђорђевић 2005, 261–262: *кат. бр. 184*).

У целини сви ови објекти одговарају стаништима из Трансданубије и централних делова Панонске низије, која углавном имају средишње отиске за двосливни кров и/или мање или више правилно распоређене рупе за стубове по ивицама. Тамошњи објекти најчешће имају и пећ у једном углу, а заступљени су и објекти без икаквих трагова коља

(e.g. Takács 2003, 280–282, figs. 5–6; Terei 2010; Skriba 2012; Bíró, G. 2015). Аналогије за објекте са дуплим низом коља за зидове и дрвеном подлогом за под, које су откривене на Најевој циглани и Ливадама (*T. 64/1–2, 5*), нису нам познате.

За банатски простор је према садашњој евиденцији особен један објекат из Сечња (*64/7*). Он није адекватно истражен и публикован тако да недостају чак и подаци о димензијама. Једино се на основу подужног пресека са котама може закључити да је био укопан у тло око 30 cm. Нису евидентирани трагови рупа за дрвену конструкцију кровишта или зидова (Бењоцки 1996, 34, Т. IV: *кат. бр. 183*). Занимљиво је да овај објекат има два рова уз дуже стране о чијим дубинама немамо податке; један, полукружно завршен, могао би да представља (степенаста?) прилаз кући, а други, који није истражен у целини, највероватније је чинио везу са неким другим објектом. Куће са сличним, степенастим, прилазима су особене за станишта средњег и касног арпадовског периода на налазиштима у западној Мађарској (Skriba 2012, 487–488).

Напоследку, извештаји са ископавања неких насеља доносе уопштене податке о изгледу објеката без илустрација. У Црвенки код Вршца су откривене полуукопане куће страница дужине око 4 m (Radičević 2013b, 330: *кат. бр. 198*), а у Ковину се помињу полуукопани стамбени објекти са подом од набоја и зидном конструкцијом од дрвоног коља, плетера и лепа, који у углу имају земљану пећ (Вуксан 1997, 181: *кат. бр. 211*).

Посебну групу чине **надземна станишта** која се углавном датују у познији период, 12–13. век, али се уз њих и даље користе делимично укопане куће. Према тренутној археолошкој евиденцији такве куће су релативно ретке. Надземне куће су евидентиране у Дупљаји, Ковину и Мачванској Митровици. У утврђеном насељу у Дупљаји је откривен по површини за сада највећи средњовековни објекат у Војводини, димензија 30 x 15 m, чија функција није утврђена. Није истражен у целини. Реч је о објекту 12. века са темељима решеткасто постављених слојева дрвених греда насутих лесом (Radičević 2013a, 88: *кат. бр. 215*). У Ковину су куће имале супструкције од камена или опеке, док је у горњим зонама највероватније коришћено дрво. Поднице су од малтера или опека са набијеном земљом (Вуксан 1997, 181: *кат. бр. 211*). На средњовековном насељу Мачванске Митровице је стратиграфски утврђен прелаз са укопаних станишта на куће које су биле потпуно над земљом. Најстарији објекти друге половине 10. и почетка 11. века су полуукопани и имају зидове од дрвета, док су млађи из 11. и почетка 12. века веома плитки (свега 0,20 m), али имају зидове од секундарно употребљених античких

опека. Надземна станишта су из најмлађег нивоа становања, 12. и прве половине 13. века (Minić 1980, 74–76, Pl. XXIII–XXIV: *кат. бр. 220*).

Вишепросторна издужена станишта својствена западноевропским областима и земљама германског културног круга,⁵⁴ у Панонији се прате од 13. века, а доводе се у везу са интензивнијим насељавањем страног становништва (Takács 2003, 284, Taf. 7).

У економске објекте насеља убрајају се **јаме за чување хране (трапови)**, грнчарске пећи, радионице, ограђени простори за чување стоке, и сл. У јамама су житарице могле да опстану током читаве године, некад и дуже, на шта је утицала релативно уједначена температура и константна влажност (Минић 1999, 194–195). Поред самих кућа и у залеђу обале на локалитету Перлек код Бечеја уочен је велики број трапова, укопаних до 3 m у лес (Станојев 1996, 42). У средњовековном насељу у Бачу поједини су чак били обзидани опекама (Станојев 1996, 12). Мањи трапови често се налазе и у самим кућама. У секундарној употреби су коришћени као отпадне јаме. Овакви објекти заправо представљају најбројније елементе насеља.

На свим средњовековним насељима у Војводини присутно је мноштво **ровова** који су највероватније имали различите функције. Укопане стазе које су повезивале објекте су представљале део дренажног система или присупне стазе до објеката (*Т. 55/а, с, е; Т. 59/а*). Констатоване су на готово свим боље истраженим насељима широм Паноније (Wolf 1996, 60–61; Zsolt et al. 2014, 338). У Србобрану и Гунарошу је истражен сплет многобројних ровова укопаних један до два метра у лес (Станојев 1996, 128–134; Анађелић 2003, 370, Т. I/10, Т. III/1). Ровови између грнчарских пећи у занатском делу насеља у Суботици (*кат. бр. 150*) представљају комуникацију у нивоу укопаних занатских радионица или су могли, како се сматра, да служе за довод воде потребне неким занатским технологијама, пре свега грнчарству (Станојев 1996, 135). Н. Станојев је изнео аргументацију без одговарајућих података који би ближе објаснили намену ровова, а то је њихова дубина, међусобна повезаност и питање одакле је вода довођена у радионице. Исто тако треба претпоставити да су ровови могли служили и за одвод вишка воде из насеља након обилних киша јер лесно тло тешко пропушта воду.

У истраживањима војвођанских насеља откривени су плитко укопани ровови који ограђују четвороугаоне просторе, за које се претпоставља да су чинили **оборе за стоку**. На налазишту Стари виногради у Чуругу истражени су паралелни, плитко укопани ровови

⁵⁴ Овај тип станишта се само према основном концепту (дужина, вишепросторност, издељеност стубовима подужно) може довести у везу са кућама карактеристичним за Германе сеобе народа (Langhäuser), које су биле дугачке и по неколико десетина метара, са засебним деловима за стоку.

који затварају простор дужине 95 m; припадају насељу 12. и 13. столећа (Трифуновић 2006; Трифуновић, Пашић 2003, 284: *кат. бр. 163; Т. 58/с, d*). Бројни слични примери кружних или четвороугаоних ограђених простора за чување стоке познати су на мађарским налазиштима. Они се налазе на извесној удаљености од стамбеног дела насеља или на његовом самом крају (Wolf 2003a, 328; Bálint et al. 2003, 384; Zsolt et al. 2014, 337). У сличном контексту сведоче и етнографски подаци друге половине 19. и прве половине 20. века. Како бележи Шандор Нађ некада су постојали земљани простори, округлог облика, који су служи као тор. Око њих би био ископан јарак, а избачена земља служила је као зид, висок један метар (Нађ 1952, 161). То је свакако био и најједноставнији начин затварања стоке будући да није било потребе за подизањем дрвене ограде.

На простору о коме говоримо нису поуздано утврђене (или барем не постоје подаци у публикованој грађи) **радионице** за израду коштаних и металних предмета. С тим у вези, ваља потцртати да су у насељима ретки налази алата и других металних предмета, па се може претпоставити да су у знатнијој мери коришћени предмети од дрвета. Истраживања у окружењу показују да је на насељима арпадовског периода углавном постојао неки вид занатске производње, у виду простора са пећима, ковачница, остатака згуре и сл. (Takács 2012c, 41). Радионице за прераду руде гвожђа са топионичарским пећима и одговарајућим алатима евидентирани су у западној Мађарској (Gömöri 2006). Гвоздена згура у отпадним јамама на насељима у Црвенки код Вршца и Огрев код Суботице показује да би требало рачунати са постојањем радионица за обраду метала и у Војводини. Располаже се са још мање података о обради обојених метала. Налази златарског алата и калупа за израду накита 10. и 11. века су изузетно ретки (нпр. калуп из Сексарда: Langó 2010a). Таква врста налаза углавном потиче из урбаних средишта касног средњег века.

Уз мноштво керамичког материјала на развијену грнчарску делатност указује сразмерно велики број **грнчарских пећи** откривених на неколико налазишта - у Бачу (*кат. бр. 148; Т. 54/b*), Суботици (лок. Огрев) (*кат. бр. 150; Т. 59/b, c*), Ботри (*кат. бр. 162; Т. 56/ b, c, d*), Мошорину (*кат. бр. 166; Т. 60/c*) и на Гомолави (*кат. бр. 221*), а можда и у насељу Шљункара код Земуна (*кат. бр. 231; Т. 72/b*). Неколико десетина пећи је испитано на насељу у Црвенки, али није сасвим јасна њихова функција.

Грнчарске пећи су мањих димензија, обично 1–1,5 m у пречнику. Припадају типу вертикалне двоетажне пећи код које се простор за печење налази изнад простора за ложење, а делила их је решеткаста преграда са неколико правилно распоређених отвора за

циркулацију врелог ваздуха (Vágner 2002, 321–323; Vágner 2007). Горњи део је прекривала калота од запечене земље која се обично очува у малој висини. Испред пећи су биле приступне јаме у којима су се обављале припремне радње за печење. Најбоље је испитан комплекс пећи за спремање и печење керамике у Ботри код Бечеја из 11. века. Детаљно су истражене три лончарске радионице. Сваку је чинило неколико пећи зракасто распоређених у односу на радни простор, укопан у здравицу од 0,20 m до око 1 m. Конструкцију надстрешнице носили су вертикални стубови чији су трагови откривени у угловима укопа. Радни простор, тј. укоп око кога су биле распоређене пећи, мањих је димензија (5 до 7 m²); у њему се припремала глина и обликовало посуђе на спором витлу које се најпре сушило, а потом пекло (Станојевић 1980; Станојев 1996, 33–36: *кат. бр. 162; Т. 56/b, c, d*). Интересантно је да су упоредне анализе узорака керамике и глине са позајмишта у Ботри показале да за израду керамичког посуђа није коришћена глина са простора насеља (Станојевић 1980, 96–97). То отвара многа питања везана за израду средњовековне грнчарије на овом простору.

Истраживања неких арпадовских насеља у Мађарској показују да се занатски грнчарски део налазио у самом насељу, а не на периферији, како се обично мисли. Будући да су на војвођанским налазиштима откривени мали делови насеља није се могло ни доћи до реалне слике о просторној дистрибуцији насеобинских елемената. Грнчарске пећи су често делиле заједнички простор са пећима за спремање хране и биле су везане за кућну радиност; међутим, ипак су засниване на извесној удаљености од најгушће насељеног простора. Сва истраживања упућују на то да је керамичка продукција била ограниченог обима и везана за потребе самог насеља (Vágner 2002, 313; Takács 2012c, 41, 47). У том смислу треба разумети и велике регионалне разлике у грнчарији. Предочена слика сасвим одговара резултатима добијеним на нашим налазиштима где су уз грнчарске пећи биле распоређене и пећи за прављење хране на отвореном. То је утврђено на пример на локалитетима у Ботри и Мошорину.

4.3.3. Покретни налази из насеља

4.3.3.1. Керамика

Средњовековна грнчарија Панонске низије представља посебну групу која се разликује од керамичког репертоара окружења. Зато је треба посматрати као засебан регионални феномен. Међутим, за разлику од металних налаза она углавном није погодна за ближе датовање. Изучавање керамичког материјала се обавља у другачијим и ширим хронолошким и термилошким оквирима који се не уклапају у фазе установљене према налазима из гробаља, а другачије је и са феноменолошког становишта (*cf.* Merva 2018, 313; Rácz, T. A. 2019, 361). Подсећања ради, рани метални налази се датују у другу половину 10. и прву половину 11. века, а познији се оквирно опредељују у другу половину 11. и 12. век. У репертоару и квалитету грнчарије нису (поуздано) установљене конкретне промене средином 11. столећа⁵⁵ које би се евентуално поклопиле са променама евидентним у гробним ансамблима. Постепено редуковање гробних налаза у бјелобрдским некрополама се везује пре свега за учвршћивање хришћанске вере међу становништвом док је развој грнчарске производње другачијег карактера (везан за социолошке аспекте, гастрономске потребе и сл.). На овом месту ћемо дати општи увид у керамичке врсте које су коришћене у раздобљу од 10. до 12/13. века. Запажања су највећим делом проистекла на основу анализе илустративног материјала, уз делимичан увид у керамичку грађу са налазишта у Војводини.⁵⁶

Најобимнија истраживања керамике се обављају у Мађарској. Општу типологију направио је Миклош Такач на узорку материјала из северозападне Мађарске (Takács 1996). С обзиром на то да је реч о ипак удаљеној територији ова типологија се у начелу не може примењивати на материјалу из Војводине. Ово тим пре, јер грнчарија показује више регионалних разлика него накит и делови одеће. Према неким проценама, поузданије разматрање керамичких ансамбала могуће је обавити у уским ареалима до око 50 km² (Takács 2010b, 153). То значи да на простору Војводине треба посебно разматрати материјал из ужих области Бачке, Баната и Срема, што се у великој мери показује као оправдано, на примерима које ћемо даље показати.

⁵⁵ Видети даљу расправу о пореклу керамичких котлова и њихово довођење у везу са досељавањем Печењега у Мађарску.

⁵⁶ Ауторка дисертације је имала прилике да се ближе упозна са одликама грнчарије овог поднебља као учесник у истраживањима средњовековних насеља у Чуругу и Дупљаји.

У новије време су знатно унапредовала и проучавања керамике раног и пуног средњег века у међуречју Муре и Саве у Хрватској (*e.g.* Sekelj Ivančan 2010). На основу општих запажања утврдили смо да се керамика нашег простора не може паралелисати са грнчаријом из Хрватске, осим у неким детаљима украса који спадају у шире керамичке феномене. Евентуалне сличности би се могле очекивати пре свега у регијама које гравитирају ка простору Славоније, а то су западна Бачка и Срем, али за сада готово и да нема података о насеобинском материјалу тих подручја.

Репертоар керамичких налаза из раздобља од 10. до 13. века није разноврстан према облцима посуда. Два основна керамичка облика кроз читаво раздобље јесу **лонци** и **котлови**, уз ретко присуство **здела**, **црепуља**, **поклопаца** и **крчага**. Посуде су углавном израђиване на спором витлу, док се ретко јављају примерци са брзог витла (лонци и крчази). Изучавања керамике јужног Баната која су до сада пружила највише резултата показују да основну одлику тамошње керамичке продукције представља додавање лискуна у глину, чија се лежишта налазе на Вршачким планинама (Пашић 2001; Radičević 2013b). За осталу грнчарију нема прецизнијих података о фактури па се она може разматрати искључиво према формалним карактеристикама.

Савремена истраживања показују да је у обликовању средњовековне керамике Карпатског басена у великој мери утицала локална традиција аварског и поставарског периода, нарочито у домену технологије израде (Merva 2013, 251–252; Merva 2014, 204, 214). Сабина Мерва истиче да је грнчарија из области источне Европе где су се кретали Мађари сасвим другачија од материјала из Паноније, што упућује на то да су досељеници преузимали керамичке форме од локалних популација (Merva 2018, 317). Успостављена датовања грнчарије су у широким секвенцама од по два века које се међусобно преклапају (9–10, 10–11, 11–12. или 12–13. век), тако да се још увек не могу установити конкретне хронолошке разлике у материјалу (*cf.* Takács 2017, 10; Merva 2014, 205; Merva 2018, 311–317). Каткад су те фазе неусаглашене и међу самим истраживачима. Овде ћемо се углавном фокусирати на грнчарију из прецизније документованих и интерпретираних целина са налазишта у Бачкој (Ботра, Перлек, Чуруг), Банату (Николинци, Доњоварошка циглана, Банатски Карловац, Дупљаја) и у Срему (Нова Пазова).

За простор Карпатске котлине током трајања бјелобрдске културе пре свега је особена појава керамичких **котлова** са хоризонталним ушицама-дршкама на унутрашњој страни обода. Печени су у разним нијансама наранцасте и окер боје, сиве и мрке (*e.g.* T. 57/16, T. 68/6). Реч је о облику који представља својеврсни грнчарски феномен угарске

краљевине, а намењен је за кување над отвореним огњиштем и припремање одређене врсте јела. Већина археолога која се бавила питањем њиховог порекла слаже се да је реч о облику који потиче са Истока и да недвосмислено представља наслеђе номадских народа. Керамички котлови се јављају код неких номадских група у јужној Русији већ у 8–9. веку као облик који имитира металне котлове–казане (Бикић 1994, 62, са литературом). Чињеница је да у керамичком материјалу из доба насељавања Мађара и раног арпадовског периода нема металних котлова који би представљали предлошке керамичким панданима, што значи да су усвојени као готова имитација. У науци је деценијама развијена полемика око тога на који начин је ова керамичка врста заживела у Панонији, тј. да ли су носиоци облика Мађари или су их они усвојили од других заједница са којима су били у контакту. Ставови по том питању до данас нису усаглашени, мада му је посвећено сразмерно мало стручњака.

Важно је напоменути да су посуде сличне котловима коришћене у ранијим раздобљима. У касноантичком периоду то су били судови налик ведрима са вертикално постављеним ушима на ободу.⁵⁷ Током 8. и 9. века у Панонији су такође познате врсте које по форми више подсећају на зделе и ведрине, али имају хоризонтално постављене ушице за качење са унутрашње стране обода, па се у функционалном смислу повезују са котловима. Рађене су на спором витлу или су обликоване ручно. Такве посуде су откривене на неколико војвођанских налазишта - у Ботри, Озариковом салашу код Бачке Тополе и у Санаду (Станојевић 1987, 126, сл. 5; Анђелић 1994, 120, Т. I/10; Трифуновић 1997, 123, Т. X/ 5; cf. Takács 2010b, Abb. 1/A, B, D). Евидентиране су и на мађарским локалитетима (Szőke 2014, 27–28, Fig. 8). Њима су донекле слични, истина ретки, примерци ведрине са ушима у ранобугарским биритуалним гробљима; то су посуде са готово вертикалним зидовима или благог цилиндричног облика, равног дна (Христова 2015, 107, Рис. 8/1–2).

Према класификацији Миклоша Такача средњовековни котлови Карпатске котлине припадају групи која је настала као имитација металних узора са заобљеним дном и вертикалним ушима за качење на унутрашњој страни, где су при ободу често и пригачане (Takács 1986, 34–72; Takács 2010b, 143, Abb. 4–5, Тур II D; Takács 2012a, 269). Раније су мађарски истраживачи заступали мишљење да њих доносе мађарска племена као тековину наслеђену из Салтово-Мајацке културе. Такође су били сагледани као наслеђе Печењегу насељених у Угарску у великим масама средином 11. века (e.g. Fodor 1977;

⁵⁷ О овој врсти ће бити речи приликом осврта на налаз из Црвенке (Т. 68/5) који следи у даљем тексту.

Takács 1986, 127–142, са литературом; Natházi, Szende 2003, 389). Рано присуство котлова сличних панонским примерцима забележено је у Добруци у 10. веку где се доводе у везу управо са печењешким насељавањем (*e.g.* Diaconu 1956, 438). У савременој науци се њихова појава ипак сагледава на много комплекснији начин, тј. оспорава се искључиво источно порекло облика. Разматрају се у контексту мешања локалних традиција и традиција различитих номадских група. Наиме, утврђено је да директне аналогije сасвим изостају на простору Салтово-Мајацке културе која је раније сматрана прапостојбином Мађара (Merva 2013, 251–252, са литературом). Међутим, и овакав став је ублажен у интерпретацијама других стручњака који не искључују могућност да су Мађари облик котла преузели од источних народа са којима су долазили у контакт (Türk 2012b, 4).

И даље није поуздано установљено порекло и доња хронолошка граница њихове појаве. Примера ради, у неким радовима она се одређује већ у другу трећину 10. века и доводи у везу са утицајима из доњег Подунавља, али не као тековина коју доносе искључиво Печењези, већ као шири импулс керамичке продукције из раносредњовековне Бугарске (Takács 2010b, 145–146; Merva 2013, 251; Merva 2018, 316, п. 33).⁵⁸ Према нашим сазнањима, узорак котлова са вертикалним ушицама на бугарским локалитетима је скроман (*e.g.* Христова-Пенкова 2018, 217, Обр. 12).⁵⁹ У другим радовима М. Такач најраније котлове означава као налазе тзв. раног арпадовског периода смештајући их у шири хронолошки оквир 10–11. века (Takács 2012a, 269). Према истраживању Ф. Курте у том облику котлови се најраније појављују на налазиштима у Молдавији и Добруци одакле се шире ка југу, а потом и ка истоку, односно Карпатској котлини (Curta 2013, 158–162, fig. 1, са литературом). Истраживачи млађе генерације сматрају да се са појавом котлова у Карпатској котлини не може рачунати пре 11. века (Merva 2014, 203–205). У прилог нешто познијем датовању говори чињеница да нису налажени у раномађарским и бјелобрдским гробљима, мада треба узети у обзир и могућност да због одређених веровања нису полагани у гробове. У румунском Банату керамички котлови се датују у раздобље 11–12. века (Craiovan 2017).

У сваком случају, масовно коришћење широких котлова искошених зидова, облог дна и са рупама за качење, пре свега је особено за 12. столеће. Карактеристични су за

⁵⁸ И саопштење М. Такача у писму од 14. 06. 2017. године.

⁵⁹ Повезаност Карпатске котлине и доњег Подунавља у сфери керамичке продукције има дубље корене, што се осликава пре свега на примеру тзв. жуте керамике која је особена за раздобље друге половине 8. и раног 9. века. Типолошке и археометријске анализе раносредњовековне жуте керамике бугарског Подунавља показале су да она припада истој врсти као и жута аварска керамика. То је поједине ауторе навело на размишљање о постојању интензивнијих контаката између Авара и Бугара у другој половини 8. века (Petrova 2007).

низијске делове Карпатске котлине, односно већи део Мађарске, западне Румуније и Војводине (Takács 1986, Karte 1; Takács 2012b). Остају у употреби спорадично до раног 14. века. Изузетак представљају области јужно од Балатона и северни делови Хрватске где су налази керамичких котлова сасвим изузетни, али не и непознати (Demo 1996, 94, kat. 61/15; Minichreiter, Marković 2013, 165, sl. 102; Sekelj Ivančan 2014, 58–59, T. 1/9). Иако је реч о предметима који су пре свега карактеристични за сеоска насеља они су документовани и у дворским комплексима, прото-урбаним центрима и манастирима (Merva 2014, 203).

У Војводини се бележи изузетно велика заступљеност керамичких котлова. Издваја се неколико области са већом концентрацијом што је највероватније у вези са степеном истражености. Налази се групишу у источној Бачкој, на комплетном подручју Баната и у источном Срему. У неким објектима је забележено и по више од десет котлова, на пример на Кинипишту у Николинцима (Пашић 2001, 178–180, сл. 4–5: *кат. бр. 193; Т. 67/20–21, 25–26, 31–39*) и Доњоварошкој циглани код Панчева (Ђорђевић, Ј. 2009, 9, Т. 4–5: *кат. бр. 208; Т. 66/25–37*). Бројни налази котлића су прикупљени у рекогносцирањима севернобанатских општина (Радичевић et al. 2012b; Радичевић et al. 2016).

Основно груписање врши се према облику реципијента. Разликују се посуде са заобљеним и биконичним телом, а даља класификација се изводи према запремини (плитки и дубоки котлови). Пречник обода котлова износи између 20 и 40 cm. На војвођанском простору појава котлова евентуално може да се одреди у касни 11. век, пре свега због њихове појаве на налазишту у Ботри у Бечеју које се датује у крај тог столећа (Станојевић 1980, 98–99). Индикативан је податак да се у том радионичком центру међу бројним керамичким материјалом налази тек неколико котлова, што би управо могло да указује на почетну етапу производње (*кат. бр. 162; Т. 56/2*). То су котлови искошених и равних зидова, плићег реципијента, са веома заобљеним дном и неукрашеном површином (*cf. Takács 2010b, Abb. 3/III1a; Abb. 5/III1a; Takács 2012a, fig. 8/4, 7/6, 8/1–3, 9/1, 3–4*).

Иста врста је бројно заступљена на другим бачким налазиштима: Суботица-Огрев (*кат. бр. 150; Т. 59/6, 8–9*), Србобран-Турија (*кат. бр. 159; Т. 59/14–15*), Нови Сад-Клиса (*кат. бр. 149; Т. 59/1–2*), Бечеј-Перлек (*кат. бр. 161; Т. 55/4, 9*) и Чуруг-Стари виногради (*кат. бр. 163; Т. 57/15–16*). На овим налазиштима се котлови датују и позније, у 12. век. На локалитету Перлек у Бечеју у једној кући је котао нађен заједно са сребрним денаром Стефана IV (1162–1163) (Станојев 1996, 53).

Посебну врсту, која је заступљена на налазиштима средњег и јужног Баната, представљају котлови конкавних ивица или благо биконичног доњег дела. Најчешће имају дубок реципијент. Откривени су на налазиштима Матејски Брод у Новом Бечеју (*кат. бр. 180; Т. 69/24*), Банатски Карловац-Калварија (*кат. бр. 192; Т. 69/11, 14, 17*), Црвенка код Вршца (*кат. бр. 198; Т. 68/b.3,6*) и на локалитету Циглана у Долову (*кат. бр. 206; Т.69/7*). Једна таква посуда потиче и са налазишта Град у Ковину (*кат. бр. 211; Т. 69/25*). Према Миклошу Такачу типолошка одлика ранијих котлова јесте израженији конкавни зид посуде што је управо одлика већине банатских примерака. Ову групу аутор датује већ у раздобље 10–11. века (Takács 2010b, 148, Abb. 5/II D1c; Takács 2012a, figs. 6–9). Међутим, домаћи истраживачи исту врсту опредељују доста позније - у другу половину 12. и прву половину 13. века (*cf.* Пашић 2001). Не треба искључити могућност да је облик трајао у дужем временском периоду.

На налазишту Калварија котлови конкавних ивица су затечени у два објекта заједно са другим врстама котлова и лонцима поузданог датовања у 12. и 13. век. Осим тога, нађени су у контексту са мамузама типичним за пуни средњи век (Пашић 2001, 181–183) (*Т. 69/20*). Један котао благо конкавних ивица и плићег реципијента потиче из слоја датованог новцем друге половине 12. века уз млађу фазу бедема у Дупљаји (Radičević 2013a, 87, fig. 9/5: *кат. бр. 215; Т. 62/14*), а други пример, који обликом наликује налазима из Банатског Карловца, откривен је у поуздано датованом насеобинском слоју с почетка 13. века у Браничеву (Поповић, Иванишевић 1988, сл. 22/1).

У односу на горе издвојене групе сасвим изузетну врсту котлића представљају примерци са два налазишта у околини Вршца, из Црвенке (локалитет Пескара) и Стрмоглавице (*кат. бр. 197–198*), који више подсећају на ведрице. Готово су цилиндричног облика, благо заобљеног дна, са извијеним пластичним дршкама вертикално постављеним у односу на обод. Примерак из Црвенке (*Т. 68/b. 5*) се презентује у оквиру прегледа средњовековних котлова Карпатске котлине. Наводи се као облик који одговара групи котлова дубоког и равног (готово цилиндричног) реципијента (Takács 2012a, 2. ábra, III/3, 10. ábra/6). Међутим, домаћи аутори су уочили да овај облик нема директних аналогича у средњовековном материјалу већ међу античким керамичким облицима са вертикалним ушицама за качење на ободу (Radičević 2013b, 334–335, fig. 4/2). У питању су касноантички котлови са спорог витла који су за сада релативно ретки у расположивом материјалу; откривени су у поуздано датованим контекстима 4–5. века на јужнобанатским локалитетима Рафинерији у Панчеву и у Долову (Трифуневич 2017, 217–

218, рис. 2/1, 4/3). Слични примери су познати из сарматских насеља у Мађарској (Vaday 1980, 35–41, III–V. Tábla). Према томе, недавно је објашњено да налаз атипичног котла из Црвенке (Т. 68/б. 5) заправо припада касноантичком, а не средњовековном периоду како се раније сматрало (Трифуневич 2017, 219).⁶⁰

Вратимо се средњовековним котловима. Посебну стилски уједначену групу, по свој прилици нешто млађе хронологије, чине котлови слабије искошених, некада готово вертикалних зидова, чије је дно мање или више заобљено. За њих је карактеристично украшавање густим хоризонталним линијама и јамицама у горњем делу рецепијента. Према референтним типологијама датују се у пуни 12. и 13. век (Takács 2010b, Abb. 5/III1b). Примерци потичу са налазишта у Опову, Црвенки, Долову и Ковину (*кат. бр. 188, 198, 206, 211; Т. 68/б.1–2, Т.69/5–6, 8*), док је у објектима са локалитета Кинипиште у Николинцима и Доњоварошке циглане у Панчеву нађен велики узорак котлова уједначених облика, украса и димензија (*кат. бр. 193, 208; Т. 66/25–37, Т. 67/20–21, 25–26, 31–39*). У прилог познијем датовању котлова у Банату (од 12. века) говори податак да они нису нађени у затвореним целинама насеља 10–11. века из панчевачког краја (Радичевић et al. 2012c; Ђорђевић, Ђорђевић 2018b, 20–21), нити у старијим слојевима уз бедем дупљајске фортификације који се датују у 11. и рани 12. век (Радичевић 2010, 80–81; Radičević 2013a, 87, figs. 8–9).

Котлови украшени густим сноповима паралелних урезаних линија (ређе валовитих) евидентирани су и на сремским налазиштима, у нешто скромнијем обиму. Неколико уломака потиче из девастираних слојева средњовековног насеља у Сремској Митровици (*кат. бр. 219; Т.71/17–20*). На локалитету Обала Дунава у Чортановцима су нађени у јами датованој у крај 11. и почетак наредног века (Нађ 1956; Станојев 1996, 152–153; *кат. бр. 225; Т. 71/26–27*), а један примерак потиче из насеобинског хоризонта 12. века на Шљункари у Земуну (Јанковић, М. 1996, 123, Т. II/1; *кат. бр. 231; Т. 72/24*). У полузеमुници на Ловишту у Новој Пазови, уз бројније лонце, неколико здела и крчага, откривено је и неколико котлова. Та целина је, како је раније споменуто, датована у крај 11. и почетак 12. века (Анђелић 1994а, 106–107, Т. IV; *кат. бр. 228; Т. 72/20, 22–23*). Неколико котлова благо искошених ивица и са паралелним урезима испод обода потиче из слојева 12. и 13. века на Београдској тврђави (Бикић 1994, 61–62, сл. 22/3).

⁶⁰ На неисправно тумачење овог налаза скренуо нам је пажњу Станко Трифуневич, музејски саветник Војвођанског музеја у Новом Саду, чији чланак користимо овом приликом.

Одлика котлова који трају до касног средњег века јесу заобљени зидови и врећаст облик (Takács 2010b, 148, Abb.4/IIID2a–c). Та позна форма према расположивој евиденцији није значајно заступљена на налазиштима у Војводини. Једна готово у целости очувана посуда је откривена у Старој Моравици, у јами укопаној у старију некрополу (Ric 2009, 23: *кат. бр. 109; Т. 59/16*). Исти котао потиче, примера ради, и из насеља у Србобрану (Станојев 1996, 131, сл. 14/6), уз примерак са вишеслојног средњовековног насеља у Долову (Станојев 1996, 98: *кат. бр. 206; Т. 69/9*).

Другу најбројнију керамичку врсту у насељима представљају *лонци* израђени као и котлови на спором витлу. У радовима о средњовековној грнчарији из Војводине углавном се истиче да је појава лонаца нешто израженија наспрам котлова, али има и изузетака. На пример, на локалитету Батка у Перлезу прелиминарна анализа материјала показује да су бројнији управо уломци котлова (Бењоци 1994, 18–19: *кат. бр. 182*), мада ову констатацију треба узети с резервом до коначне објаве материјала. Приликом разврставања површинских налаза грнчарије са рекогносцирања у северном Банату такође је уочена извесна преминација котлића (Радичевић et al. 2012b, 358).

На тренутном нивоу истражености могуће је говорити само о најопштијим разликама између лонаца са простора Бачке, у односу на (јужни) Банат и Срем где се примећују извесне сличности. С друге стране, међу самим налазиштима се често уочавају разлике у заступљености типова. Највећи узорак лонаца са бачких налазишта потиче из грнчарске радионице опредељене у 11. век у Ботри, где је откривено више десетина посуда (Станојевић 1980, 96–99; Станојев 1996, 33–36: *кат. бр. 162*). Једној групи припадају лонци издуженог овалног реципијента, широког дна и мање или више разгрнутог обода, који су на већем делу површине орнаментисани хоризонталним линијама, понекад у комбинацији са јамицама на рамену (*Т. 56/1, 4–5, 7–16, 23–25*). Другу групу, изгледа мање бројну, чине лонци благо разгрнутог обода, подигнутог рамена, декорисани урезаним валовитим и хоризонталним линијама или радлом (*Т. 56/3, 6, 26–27*). На оближњем и нешто познијем насељу у Перлеку (Станојев 1996, 48–55: *кат. бр. 161*), репертоар лонаца се унеколико разликује; они су веома широког разгрнутог обода, декорисани на целој површини хоризонталним линијама, валовницама или убодима (*Т. 55/1–3, 7–8*).

Лонци из насеобинских слојева са локалитета Клиса у Новом Саду, а нарочито из Србобрана (Станојев 1996, 114–121) претежно су здепасте форме (*Т. 59/3–5, 11–13*) и у целини подсећају на гробну керамику која је нађена на некрополи у Ловћенцу (Szász 1911,

303, 305, 308; Станојев 1989, кат. бр. 278, 282, 294: *Т. 36/5, 9, 13*). Чини се и да је репертоар лонаца из Чуруга различит у односу на друга бачка налазишта (Трифунковић, Пашић 2003, 284, сл. 18: *кат. бр. 163*). Треба споменути да су у стамбеним објектима 12. и 13. века на том насељу уз лонце рађене на спором витлу (*Т. 57/8–10*) откривени и лонци квалитетније израде, са брзог витла, који се разликују по томе што имају изражен врат и широко профилисан тракаст обод (*57/11–14*). Они представљају ретке налазе на разматраном простору, али није јасно њихово радионичко порекло, односно да ли припадају увозној централноевропској продукцији или можда византијској.

Када је реч о подручју јужног Баната и Срема, аутори су уочили сличност тамошњег материјала са јужним прекодунавским просторима, управо према начину обликовања и украшавања лонаца. Општи став је да грнчарија овог простора показује сличност са керамиком тзв. балканско-подунавске групе (Ђорђевић, В. 2000; Ђорђевић, В. 2009; Зечевић 1997; Пашић 2001). За упоредну анализу највише су коришћени типолошки прегледи са налазишта у Мачванској Митровици, Београду, Браничеву и Поповици код Неготина где је обављена детаљна стратификација материјала (Минић 1980; Бикић 1994; Поповић, Иванишевић 1988; Žeravica 1974; Жеравица, Жеравица 1979). Међутим, сматрамо да би ове процене требало у будућим истраживањима преиспитати кроз детаљна технолошка испитивања а не само сумарну стилско-типолошку анализу.

Археолошке целине 10. и 11. века документоване су на локалитетима у Идвору (Ђорђевић, Ђорђевић 2005), Доњоварошој циглани (Radičević et al. 2011-2012; Радичевић et al. 2012c) и Ливадама у Панчеву (Ђорђевић, Ђорђевић 2012; Ђорђевић, Ђорђевић 2018b) (*кат. бр. 184, 208–209*). Овде су искључиво заступљени лонци рађени на спором витлу, различитих облика и димензија, декорисани густим валовницама и хоризонталним линијама изведеним најчешће чешљем (*Т. 65*). Од 11. века се прати шири манир украшавања хоризонталним линијама и јамицама, као и нова мода која подразумева изражену профилацију посуда и редуковану орнаментику, односно смањење простора за украшавање (Бикић 1994, 52–53), што се управо препознаје и на посудама из Војводине. Тако су на налазиштима у Долову, Банатском Карловцу, Николинцима, Ковину и Дупљаји присутни лонци широког отвора и косог обода, лоптастог или овалног реципијента или наглашеног рамена, који су у горњој половини украшени са неколико хоризонталних линија и низом јамица (*e.g.* Пашић 2001, 179–184, сл. 3, 7; Батистић-Попадић 1988, 11, *Т. III/21, IV/22*; Станојев 1996, 99–100; Зечевић 1997, 185–186, *Т. I–II*; Radičević 2013a, 87,

fig. 9/1–4: *e. g.* T. 62/10–13, T. 67/1, 4, 7, T. 69/3–4, 10, 15–16, 18–19). Углавном се датују у 12. и рани 13. век.

Слична врста лонаца је забележена на сремским налазиштима (T. 71/28–29, T. 72/25), али није карактеристична за Бачку. Чини нам се да превасходна сличност са грнчаријом десне обале Дунава (Браничево) лежи у украсу у виду низа јамица и сноповима паралелних урезаних линија (*cf.* Поповић, Иванишевић 1988, 156–160, сл. 27–30), док се према профилацији и општем изгледу лонци ипак разликују. Осим тога, лонци из Браничева су израђени на брзом витлу и имају тракасто профилисане и ужлебљене ободне.

Битна разлика између јужнопанонске грнчарије и оне са десне обале Дунава огледа се у заступљености *здела*. Зделе нису у великој мери карактеристичне за средњовековни керамички материјал Војводине, за разлику од насеља јужно од Дунава где су релативно бројне. Свакако треба рачунати и с тим да су коришћени дрвени реципијенти за послуживање хране. За сада керамичке зделе нису евидентирани у Бачкој. Сасвим су изузетне и у северним деловима Карпатске котлине (Takács 1996; Merva 2013, 244, Pl. 5/4–5). Зделе су према објављеним налазима евидентирани пре свега у јужном Банату и у Срему. Израђиване су на спором витлу као и остале посуде. Заступљене су плиће и дубље коничне зделе, понекад увученог обода, неукрашене површине или са убодима, односно хоризонталним или валовитим линијама при ободу. По неколико примерака је откривено у Црвенки (Radičević 2013b, 335, fig. 6/7, 13, fig. 7/3: *кат. бр* 198; T. 68/b.9), Ковину (Зечевић 1997, 187, T. IV/8–15: *кат. бр*. 211) и Дупљаји (Radičević 2013a, 87, figs. 8, 11: *кат. бр*. 215; T. 62/2, 8–9); један примерак је забележен у станишту из Нове Пазове (Анђелић 1994а, 106, T. IV/1: *кат. бр*. 228; T. 72/17). Војвођански примерци углавном одговарају зделама са десне обале Дунава где је њихово претежно датовање у 12. веку (Бикић 1994, 44–46, сл. 16).

Посебну групу грнчарије представљају *посуде са цилиндричним наребреним вратом* (T. 69/26). За ову врсту је установљена веома широка просторна дистрибуција и хронологија. Стручњаци који се баве пореклом керамичких форми су увидели сличности у материјалу на просторима од јужног Урала на истоку све до Баварске на западу (Merva 2014, 214; Merva 2018, 316, n. 34; Rácz, T. A. 2019, 365). Сматра се да је у Карпатској котлини посуда цилиндричног и наребреног врата ушла у употребу током 10. века, при чему се она налази како у насеобинским тако и у гробним контекстима. На пример, неколико посуда је откривено на гробљу у Халимби, у хоризонту сахрана с краја 10. и

почетка 11. века. Ова керамичка форма остаје у употреби неколико векова како показује један налаз из Кобилића у Загребачкој жупанији датован С-14 методом у 13. столеће. Он је за разлику од старијих предложака рађен на брзом витлу. Ослањајући се на етнографске паралеле истраживачи претпостављају да је овакво посуђе коришћено за припрему млечних производа (Antonić, Ákos Rács 2017, 267, 270; Rács, T. A. 2019, 365).

На територији Војводине највећи број посуда цилиндричног и наребреног врата забележено је у Ботри из грнчарских целина с краја 11 века (Станојевић 1980, 97, Т. VII/11–13: *кат. бр. 162; Т. 56/18–22*). Један налаз потиче из банатског Сечња (Бењоци 1996, 39: *кат. бр. 183; Т. 69/26*), а могуће да истој врсти припада и уломак из стамбене целине у Новој Пазови (Анђелић 1994а, 106, Т. III/9: *кат. бр. 228; Т. 72/3*). Треба напоменути да овакве посуде нису познате јужно од Саве и Дунава.

Као ретко заступљен керамички облик може се споменути налаз руком рађеног *вршника* из објекта 12. века у Банатском Карловцу (Пашић 2001, 181, сл. 6/8: *кат. бр. 192; Т. 69/12*), који није посведочен у Бачкој, међутим, јавља се на неким другим налазиштима 12–13. века у Мађарској, на пример у околини Сегедина (Gyöngyi 2013, Abb. 4/9).

У грнчарском материјалу Војводине ретку појаву представља трпезна керамика којој припадају уломци *крчага*. За сада су евидентирани једино на јужнобанатским налазиштима. Рађени су на ручном витлу као и друга локална керамика тог простора, са лискуном у факури, окерцрвене боје печења. Украшавани су на исти начин као лонци, густим валовитим и паралелним водоравним линијама. У Николинцима је нађено неколико уломака врата и рамена крчага, али није било елемената за њихову реконструкцију (Пашић 2001, 180, сл. 5/6–8; *Т. 67/22, 27*). Делови слично украшених крчага су откривени у Ковину, мада су они рађени на брзом витлу и у обради њихове површине је примењивано и глачање (Пашић 2001, 180; *cf.* Зечевић 1997, 187⁶¹). Један уломак потиче из истраженог објекта у Старој Пазови (*Т. 72/5*).

На крају овог прегледа треба истаћи да је према тренутном стању познавања грађе изузетно слабо заступљен материјал који се може поуздано приписати *керамичком импорту* из суседне Византије, као што су сграфито керамика или глеђосани крчази. Док о сграфито посуђу нема никаквих података, на насељу у Николинцима је документован уломак зелено глеђосаног крчага (Пашић 2001, 180, сл. 5/9). Таква врста налаза није позната из великих насеобинских и економских центара као што су Ковин и Дупљаја, уз

⁶¹ Ковински налази нису илустровани тако да се сличност са крчазима из Николинаца изводи једино на основу описа.

напомену да је степен истражености тих насеља изузетно скроман. Византијску керамичку робу би евентуално требало очекивати у средњовековном Бачу, с обзиром на историјске податке о византијским операцијама, али за сада нема таквих сазнања.

4.3.3.2. Остали покретни налази уз осврт на садржаје остава

На основу публикованог материјала из насеља стиче се утисак да су некерамички налази веома ретки, али се таква процена мора прихватити с резервом имајући у виду с скромну истраженост и фрагментарно публикавање грађе (Takács 2015, 385). Могло би се претпоставити да недостатак налаза од метала указује на мирно напуштање насеља, мада су на војвођанским налазиштима откривене релативно бројне оставе које су често сведоци немирних догађаја. Ти скупни налази значајно употпуњују слику о оптицају новца и материјалној култури овог поднебља. Оставе веома често садрже предмете који се не налазе у насеобинским слојевима и некрополама јер је реч о драгоценостима похрањеним у кризним тренуцима, у самим насељима или непосредној околини.

Утисак је да су у насељима која се оквирно опредељују у 10. и 11. век метални предмети унеколико слабије заступљени. У кућама се уз керамику најчешће спомињу животињске кости, ножеви, уломци жрвњева и коштане алатке. Детаљно публикована насеља 12. века, пак, показују велику разноврсност предмета материјалне културе, од керамичког репертоара, до налаза личне опреме, оруђа, оружја, накита и сл (*e.g.* Terei, Horváth 2007a; Terei, Horváth 2007b; Terei 2010).

Према расположивој евиденцији не може се разматрати степен коришћења *пољопривредног оруђа* и *алата* у раздобљу које обухвата ова дисертација. Гвожђе је имало велику вредност па су гвоздени предмети склањани у немирна времена (Takács 2012c, 42). Иако се у прегледима средњовековног пољопривредног оруђа из Војводине наводе многобројни налази из Бача, Бачког Моноштора, Апатина, Суботице, Бечеја и неких других налазишта, они најчешће не потичу из поуздано датованих контекста. Убедљиво је најбројнија појава српова што свакако одговара слици примарне пољопривредне гране - земљорадњи (Manojlović-Nikolić 2015). На насељу Јанково брдо у Хоргошу обрадом земље су уз средњовековну керамику и налазе мађарског новца 11. и 12. века откривени површински налази раоника и косира (Шафарик, Шулман 1954, 43–48, Т.

IX–X: *кат. бр. 155*). Неколико пољопривредних алатки је нађено у истраживањима Ковина, али се не располаже подацима о њиховој прецизнијој хронологији (*Т. 63/1–3*).

О алату и оруђу са подручја Војводине једине поузданије податке пружају две гвожђарске оставе из Црвенке и трећа са локалитета Циглана, такође код Вршца (Барачки 1960, 186–195: *кат. бр. 198–199*). Датују се у сам крај 12. или прву половину 13. века, пред провалу Монгола. У оставама су похрањени различити пољопривредни, ковачки и дрводељарски алати; једна остава је садржала и гвоздену сировину која је припремана за обраду, што указује да су оставе припадале ковачима из насеља. Скупни налази сличног садржаја у Мађарској су ретки⁶² и везују се искључиво за рурална насеља, а само један је био похрањен у замку (Абајјвар у североисточној Мађарској) (Vargha 2015, 79–81, figs. 50–51).

У великој остави из Црвенке је сачуван 21 предмет: три чекића, једна клешта, два длета, сврдло, тесла, две секире, раоник, мотика, коса, четири српа, оков ашова, нож, узенгија и потковица (*Т. 68/а*). Поред алата, који није у већој мери хронолошки индикативан, нађена је **узенгија** (*Т. 68/а.21*) чије је тежишно датовање према најновијим типологијама материјала из Прусије и са Балтика у оквирима 12–13. века, мада се јављају и нешто касније (Göbler 2013, 146, *тип СШ1, Abb. 3, Taf. 7/5*). Такав тип узенгија се у степама јужног Урала уже датује у другу половину 13. столећа (Мажитов 1981, *Рис. 90/18*). Територијално блиске паралеле из Бугаца у јужној Мађарској, без познатих услова открића, су оквирно опредељене у 13–14. век (Станојев et al. 2012, 111). Исти комади се налазе у познијим гвожђарским оставама у Румунији (Spinei 1979, 229, *fig. 6*). У вршачкој остави је нађен и део поткова (*Т.68/а.20*) који одговара примерцима из Кане код Будимпеште, добро датованим у другу половину 12. и прву половину наредног века (Tereš, Horváth 2007a, *Abb. 8*).

Из насеобинских слојева тврђавског комплекса у Дупљаји потичу маказе, ножеви, клинови и др. У полуземуницама на локалитетима у Банатском Карловцу и Новој Пазови откривене су **гвоздене мамузе** са пирамидалним трном (Пашић 2001, 181, *сл. 6/2*; Анђелић 1994a, 107, *Т. III/12: кат. бр. 192, 228; Т 69/20, Т. 72/14*), чији саставни делови показују сличности са налазима различите хронологије. Док изражено биконични завршетак највише подсећа на представнике типа шесте класе В. Јотова, који се на основу централноевропских класификација датују у другу половину 10. и 11. век (Џотов 2004,

⁶² У мађарској литератури је потцртана несразмера у броју познатих гвожђарских остава (њих девет) и предмонголских остава са новацем и накитом, којих је знатно више – укупно 87 (Vargha 2015, 77–78, са литературом).

169, обр. 103/833, Т. LXXX/833), петље за ремен наликују браничевском примерку из целина 12. и раног 13. века (Поповић, Иванишевић 1988, 160, 162, сл. 33/1). Наше мамузе у целини одговарају и бројним налазима из добро датованих насеобинских слојева са споменутог налазишта у Кани (Terei, Horváth 2007b, 16. кép/1–6, 17. кép/9–15). Неколико примерака исте врсте мамуза потиче из западне Бачке, али без познатих услова открића (Станојев 1989, кат. бр. 646–650).

Међу *предметима од кости и рога* најчешће се спомињу шила, игле, пршљенци и клизальке. Посебно је уочено да су на локалитетима у Војводини често заступљене клизальке које су прављене од метакарпалних и метатарзалних костију коња и говеда. Највећи број коштаних предмета потиче са локалитета Ботра, Опово, Ковин, Ватин и Црвенка (Манојловић-Николић 1997, 155–156), али их има и на насељу у Чуругу (Трифуновић 2006). На већини налазишта се спомињу *уломци жрвњева*. У Црвенки их је нађено чак 40; направљени су од гнајса чија се лежишта налазе на Вршачком брегу (Radičević 2013b, 331: кат. бр. 198).

Појава *новца* у средњовековним насељима Војводине представља реткост. На Ливадама у Панчеву у једном објекту је нађен анонимни византијски фолис (Ђорђевић, Ђорђевић 2012, 79: кат. бр. 209), а уз споменуте примере са Јанковог брда у Хоргошу, налази мађарског новца 12. века потичу из насеља у Бачу (Нађ 1961, 94: кат. бр. 148) и Перлеку (Станојев 1996, 53: кат. бр. 161). Неколико комада мађарског и византијског новца 12. столећа документовано је у слоју уз млађи бедем дупљајске фортификације (Радичевић 2010, 80–81; Radičević 2013a, 87: кат. бр. 215). Може се констатовати да је присуство новца у насеобинским слојевима јужне Паноније много ређе него на византијском Балкану. Сасвим је супротна ситуација на војвођанским некрополама где су пак нумизматички налази веома бројни.

Солидан узорак византијске и мађарске нумизматичке грађе потиче из добро истраженог насеља у Мачванској Митровици (кат. бр. 220). Река Сава није представљала стриктну границу, а Мачванска Митровица је изгледа чинила целину са Сремском Митровицом. Раздобљу мађарских освајања од друге половине 11. до средине 12. столећа одговара новац Саломона (1063–1074) и владара од Коломана до Беле II (1095–1162), док се у другој половини 12. века јавља византијски новац Манојла I Комнина (1143–1180) и Алексија III Комнина (1195–1203). Мађарски новац Беле III с краја 12. века (1173–1196) означава коначно повлачење Византије и доминацију Мађарске на сремском простору (Minić 1980, 79). Из ареала Сремске Митровице познато је сразмерно мање

нумизматичких налаза, односно неколико византијских монета 11–12. века, при чему преовлађују анонимни фолиси класе А (976 (?)/1030/5) (Popović, V. 1978, 190–193; Mirnik 1981). Располаже се подацима о свега два мађарска новчића, при чему један потиче из некрополе на локалитету 4, а други је нађен у супструкцији средњовековне улице на локалитету 1а (*кат. бр. 138, 219*).

Унеколико је боље позната монетарна циркулација у источном Срему захваљујући налазима из Нових Бановаца и Земуна. Подручје Нових Бановаца је у литератури означено као једно од најбогатијих нумизматичких налазишта бивше Југославије, при чему је истакнуто да међу средњовековним налазима највећи део чини мађарски новац (чак 80 %), а знатно мање византијски, око 6–7 % (Mirnik 1997, 193–194: *кат. бр. 229*). Посебно су бројна ковања краља Коломана (1095–1116). Случајни налази мађарског новца 12. века прикупљени су и на различитим локацијама у Земуну (Црнобрња, Црнобрња 2004, 49–50). Међутим, у Земуну је према неким подацима забележено више византијског новца 12. столећа (Црнобрња 1984, 26–28, 128–134: *кат. бр. 232*).

Увид у оптицај средњовековног новца у јужној Војводини пружа и неколико **нумизматичких остава** које представљају речито сведочанство мађарско-византијског супарништва око политичке и економске доминације (*Карта 13*).

Најранија остава византијских златника, сакривена крајем 10. века, потиче из Гаја у Банату (*кат. бр. 213*).⁶³ Једна познија остава састављена од скромнијег броја византијских новчића Нићифора III Вотанијата (1078–1081) нађена је у Старчеву (Иванишевић, Радић 1997, 134–135: *кат. бр. 210*). Друга, такође сакривена крајем 11. века, потиче са непознатог потеса између Сремских Карловаци и Земуна и садржи неколико десетина сребрних денара Ладислава I (1077–1095), уз свега два византијска новчића Михаила VII Дуке (1071–1078) и Нићифора III (1078–1081) (Parádi 1963, 207, 242: *кат. бр. 233*). Растурена остава новчића Нићифора III откривена је још крајем 19. века и на подручју Мачванске Митровице (*кат. бр. 220*). Сви ови скупни налази из последњих деценија 11. века представљају одраз немирних прилика у време сучељавања Угарске и Византије око граничне територије (Иванишевић, Радић 1997, 138). И поред тога што је историјски познато да је краљ Саломон 1071. заузео Срем, један печат можда упућује на византијско присуство са војним заповедником у Сирмијуму већ почетком осамдесетих година истог века (*cf.* Ферјанчић 1982).

⁶³ Види и стр. 299.

Сасвим је јединствен скупни налаз византијских бронзаних икона и других религијских предмета 12. века из Раковца (Nagy 1971, 168–175; Станојев 2015, 23–27: *кат. бр. 223; Т. 73/1–12*). Остава се везује за радионицу неког градског центра у Византији, а контекст налаза се може сагледати у склопу историјских околности - област Срема се током мањег одсечка 12. века (од 1164. до 1180. године) налазила под византијском управом. Станко Андрић је оспорио тврдње Небојше Станојева (Stanojev 2000) да раковачке иконице треба повезати са богослужењем у цркви на Градини, већ сматра да оне представљају засебну групу предмета у вези са личном побожношћу (Andrić 2006, 166–167, 172–176), са чиме бисмо се ми сложили. Усамљен је и налаз византијског печата прве половине 12. века са локалитета Град у Дупљаји, који представља посредно сведочанство о присуству византијске војске у јужном Банату у време ратних операција цара Јован Комнина (Радичевић, Целебцић 2013: *кат. бр. 215; Т. 73/13*).

Остали *скупни налази новца и других драгоцености* из Војводине везују се за крај 12. и прве половине 13. века, а последица су политичких превирања у Угарској и најезде Монгола са истока. Док оставе из Ђурђева (Недвидек 1993, 87–94: *кат. бр. 165*) и Чортановаца-Просјанице (Недвидек 2002, 231–242: *кат. бр. 226*) садрже византијске новчиће, друге две, по обиму знатно веће, састоје се у целини од мађарског новца. Једна је нађена у Госпођинцима и броји преко 500 новчића, а друга, са преко 2000 угарских новчића друге половине 12. века, потиче са локалитета Обала Дунава у Чортановацима (Недвидек 1996, 95–102: *кат. бр. 164, 225*). Ваља споменути оставу из Ковина сачињену од неколико стотина византијских бронзаних скифата кованих у периоду од Манојла I Комнина до Алексија III Анђела (1195–1203), и тзв. бугарских и латинских имитација (Радић, Иванишевић 2006, 36, Карта 4; Radić et al. 2008, 332–333).

Мађарска економија је достигла највише домете при крају 12. века, уз убрзано формирање градова и насеобинске мреже, али је сметњу у трговини подстакао недостатак новца доброг квалитета и стандардне вредности. Новчани промет који се састојао од лошег угарског ковања није одговарао повећаним захтевима те је дошло до ширења страног новца из корушких и штајерских ковница, тзв. фризатика. Пуна употреба фризатика је остварена у доба краља Андрије II (1205–1235) што је било условљено и његовим родбинским везама (Недвидек, Пашић 2007, 171, са литературом; Keve 2014, 54; Vargha 2015, 22). Налази тог новца потичу из Мађарске и западне Румуније (Gedai 1969, 111–131; Keve 2014, 49–55), као и са војвођанског простора, при чему се претежно везују за оставе сакривене пред монголску најезду из четврте деценије 13. века. Огроман број

остава-скривница евидентиран је широм централне и источне Панонске низије (Vargha 2015, fig. 12). Иако је доста јасан хоризонт страдања насеља и размере монголске пошасте, која је добро посведочена и у историјским изворима, свакако да би требало узети у обзир и друге узроке похрањивања драгоцености. Један од њих представљало би досељавање Кумана на позив угарског владара, што је изазвало побуне мађарског племства (Недвидек 2010, 46–47). Изречена су размишљања и о евентуалном сакривању остава у вези са акумулацијом добара нарастајуће елите (Curta 2016).

Сви до сада познати скупни налази који се поузданије могу довести у везу са монголским упадима су са банатске територије (*Карта 13*). Уз три раније описане оставе алата из околине Вршца истом хоризонту припадају скупни налази фризашког новца из Мокрина (Недвидек 2010, 40–93: *кат. бр. 179*) и мешовите оставе фризатика и накита из Добрице (Saria 1925, 91–97; Милошевић, Д. 1990, кат. бр. 239, 243, 296: *кат. бр. 190*) и Дупљаје (Јанковић, Радичевић 2008, 156–157, сл. 3; Вуксан 2008, 91: *кат. бр. 215*). У њима су били похрањени луксузни комади накита из западне Европе попут брошева, кристала, печатног прстења и сл., као и накит пољског и кијевско-руског радионичког круга. Истичу се раскошне наушнице са јагодама рађене ажурирањем и са висуљцима од бронзаног или златног лима. Нашим оставама су пре свега веома сличне оне из горњег Потисја, нпр. из места Тукод-Баголиварољ (Tuukod-Bagolyvárrol) (Jakab 2007). Скупни налази са великим бројем новчића и брошевима од племенитих метала припадали су вишем друштвеном слоју, а због велике вредности такви комади нису полагали у гробове (Vargha 2015, 72–76).

Изгледа да се назначена ситуација не би могла објаснити тек недовољном истраженошћу познијих некропола или променом образаца у сахрањивању, већ и суштинским променама у материјалној култури и све већим упливом западњачких елемената у различите сегменте друштва. Могуће је и да због хришћанске догме луксузни предмети (који су присутни у оставама) нису стављани у гробове. С друге стране, оне откривају нове правце трговачких токова и осликавају друштвено-економски статус популација. У целини, садржај остава прве половине 13. века упућује на промене у културном и економском погледу, што значи да не припадају бјелобрдском феномену који овде обрађујемо. Темељна научна обрада предмонголских остава предстоји као посебна истраживачка тема.

5. БЈЕЛОБРДСКИ И ЊИМА СЛИЧНИ НАЛАЗИ ЈУЖНО ОД САВЕ И ДУНАВА

У петом поглављу се разматрају три категорије налаза на основу којих се доносе закључци о карактеру и интензитету утицаја бјелобрдске групе на јужно суседство. Најпре ће бити речи о предметима материјалне културе јасног бјелобрдског порекла на централном Балкану. Потом се разматрају налази сродни бјелобрдском материјалу за које се може претпоставити да су домаће (балканске) имитације или да су настали делимичним прихватањем стилских инспирација и занатских техника из северног окружења. У трећем одељку се посебно анализира феномен ливених наушница и преиспитује, односно оспорава, њихово раније тумачење у искључиво бјелобрдском контексту.

5. 1. Појава мађарских и бјелобрдских налаза на Балкану

Питање утицаја бјелобрдске културе на Балкану последњи пут је опширније разматрано у докторској дисертацији Славенке Ерцеговић-Павловић (1975). Ауторка је издвојила неколико зона са појавом бјелобрдских налаза: јадранску област, северну Босну, српску Посавину и Подунавље, и напослетку бугарско Подунавље. Са ове временске дистанце и након бројних истраживања у области средњовековне материјалне културе, може се констатовати да је Ерцеговић-Павловић разматрала много шири репертоар налаза него што је подразумевала задата тема. Већина налаза који су обрађени у њеној дисертацији не припадају бјелобрдском стварању у правом смислу. Ово се делом може оправдати тиме што су поједини облици накита слични онима из балканско-подунавског културног круга. Будући да није било даљих истраживања, у међувремену је дошло до уопштавања бјелобрдског феномена и његовог сагледавања превасходно кроз један облик накита – наушнице, које ће бити предмет посебног осврта (поглавље 5.3.).

На основу детаљног увида у инвентар некропола установили смо да се *стварни* бјелобрдски налази у Србији јужно од Саве и Дунава јављају сразмерно ретко, премда већина боље документованих гробаља садржи понеки предмет чије се радионичко порекло налази у Карпатском басену. При томе, археолошка евиденција 11. века - у коме би се због политичких односа Угарске и Византије могла очекивати и знатнија прожимања у области материјалне културе - не пружа поузданију целовиту слику, за разлику од хоризонта 12. столећа који је боље археолошки осветљен (Bikić 2010, 148–150). Карактеристични налази су груписани претежно у Подунављу, најдаље на исток до Доњег

Милановца и Костола.⁶⁴ Неколико конкретних примера је откривено у јужној Србији и на Косову.

У највећем броју случајева се ради о *бјелобрдском прстењу*, уз *једноделне и дводелне привеске, торквесе, наруквице, дугмад* и *мађарски новац*. Предметима нешто раније, раномађарске материјалне културе, могу се приписати налази *кружних разводника* и неколико *апликација за одећу*, за које се на основу оштећености и излизаности може претпоставити да су били у дужој употреби, односно да су у гробове доспели тек крајем 10. или у раном 11. веку. Наведене врсте предмета углавном потичу из гробних контекста или је реч о појединачним налазима непознатих услова открића. Занимљиво је да се у гробовима никада не јављају комплетни инвентари бјелобрдских налаза, већ се затичу у комбинацији са другим, бројнијим предметима византијске провенијенције. Обрнут је однос у заступљености две групе предмета на некрополама јужне Паноније. На пример, на гробљима у Сремској Митровици и Батајници или у Звонимирову и Лијевој Бари у Хрватској, налазе се помешани елементи бјелобрдског и византијског порекла, с тим да су првонаведени бројнији. Прожимање различитих елемената треба сматрати природном појавом у граничним зонама између културних комплекса.

Кренућемо од хронолошки најранијих примерака. Срцолике појасне апликације са десне обале Дунава су у ранијој литератури углавном довођене у везу са мађарским упадима на Балкан у другој половини 10. века (Bálint 1991, 105, Taf. XXXIIIa/1–21, Taf. XXXIV). Савремена истраживања све више показују да је иста врста аплика масовно коришћена и у бугарском културном кругу, па су примери са централног Балкана доведени у везу са присуством бугарске администрације и војске. Међутим, нешто је комплекснија ситуација са пограничним територијама где су се преплитали бугарски и мађарски утицаји (*cf.* Радишић 2015а; Radišić 2018; Радичевић, Шпехар 2015, 48; Шпехар, Стругар Бевц 2016, 78).

Највећи број аплика потиче из околине Београда, све до ушћа Велике Мораве. Са локалитета Јалија познато је пет различитих појасних апликација од сребра или бронзе. Четири апликације су срцоликог-листоликог облика, украшене биљним орнаментима, а неке од њих и тзв. пипцима дуж ивица (Bálint 1991, Taf. XXXIIIa/12–15; Документација Народног музеја у Београду, инв. бр. 2069–2072: *T. 26/16–19*). Поред наведених предмета, на локалитету Јалија нађена је и неуобичајена дводелна апликација састављена од кружне

⁶⁴ Према нашим сазнањима, даље на исток, у Бугарској, нема предмета јасне бјелобрдске припадности.

алке која се шарниром везује за срцолики доњи део (Radišić 2018, 148, fig. 10; Документација Народног музеја у Београду, инв. бр. 499: *T. 26/15*). Из Брестовика, са локалитета Подунавље, потичу три веома сличне бронзане апликације са украсом тролисне палмете у средини и ојачањима дуж ширих страна (Bálint 1991, Taf. XXXIII.a/3–5; Документација Народног музеја у Београду, инв. бр. 2339, 2340, 2631: *T. 26/20–22*). Још једна бронзана срцолика апликација са урезаним орнаментом у средини и четири „пипка“ уз ивице нађена је на непознатој локацији у Брестовику (Bálint 1991, Taf. XXXIII.a/16; Документација Народног музеја у Београду, инв. бр. 269: *T. 26/23*).

Једна срцолико-листолика апликација у досадашњим прегледима се спомиње као налаз из Орешца у околини Вршца (Bálint 1991, 224 (104a), Taf. XXXIII.a/7; Kovács, L. 1991, 419 ; Radičević, Špehar 2015, 156 (24). Међутим, на основу увида у апликације које се чувају у Народном музеју у Београду, испоставило се да овај налаз заправо потиче из Орешца у Сеони код Смедерева (Документација Народног музеја у Београду, инв. бр. 2498: *T. 26/25*). Поред наведеног комада, из Сеоне потичу још два непубликована налаза истог типа. Једна је срцолика апликација са крајње шематизованим урезаним украсом, а друга је мања срцолика аплика са испупченим средишњим делом и ситним урезима уз ивице (Документација Народног музеја у Београду, инв. бр. 2490, 3088: *T. 26/24, 26*).

У области између Београда и Смедерева откривене су још две бронзане аплике. Једна је листоликог облика са петљом, са урезаном линијом која уоквирује поље у чијем је средишту ромбоидни орнамент. Друга је сличног облика, али профилисана дуж ивица, и на њој је изведен стилизовани антропоморфни лик (Документација Народног музеја у Београду, инв. бр. 92, 98).⁶⁵ Са непознатог налазишта на обали Дунава потиче и бронзана апликација срцоликог облика са шест заобљених и два шпицаста пипка; у средишњем делу је срцолико поље уоквирено низом тачака (Bálint 1991, Taf. XXXIIIa/2; Документација Народног музеја у Београду, инв. бр. 1428: *T. 26/27*). Налаз припада једној од најраспрострањенијих врста срцоликих појасних украса, који се често налази како на простору бугарског културног круга, тако и у Мађарској (*cf.* Langó, Patay-Horvát 2016).

Постоји још неколико појасних налаза из нашег Подунавља, па и Поморавља, који су у литератури уз мањи или већи опрез приписани Мађарима, а који би се пре могли тумачити у склопу бугарске материјалне културе. Према нашој процени, чак и наведени комади из околине Београда више наликују примерцима са бугарске територије, нарочито јер су израђени од бронзе и у целини делују доста скромније. Осим тога, имају и више

⁶⁵ Квалитетне фотографије ове две аплике нису нам биле доступне.

паралела у бугарским типологијама (Radišić 2018, 144–148, са литературом). Ипак, на могуће мађарско присуство у широј околини Београда и у Подунављу указују два кружна бронзана разводника појаса, троструко проломљена, са средишњим пољем које носи листолике и тачкасте орнаменте (Bálint 1991, Taf. XXXIIIa/23–24; Бајаловић-Хаџи-Пешић 1984, кат. бр. 491, Т. XLIX/7), сличне батајничким налазима (Т. 20/зр. 8/2). Њихово ближе место налаза није познато.⁶⁶

Конкретније податке о упливима производа са севера пружила су истраживања неколико некропола. На делимично истраженом гробљу 10–11. века у Доњем граду Београдске тврђаве (Западно подграђе), поред накита византијског стила неколико налаза припада бјелобрдском културном кругу. То се пре свега односи на прстење: тракасти прстен отворених и перфорираних крајева, затворени прстен D пресека, и примерак са главом од увијене жице (Т. 75/12–14). Истој групи могао би се евентуално приписати и фрагментован крстолики привезак са лунулом изнад горњег вертикалног крака (Т. 75/16) (Марјановић-Вујовић 1989, 23–33, сл. 11, 43, 45, 52).

На другој средњовековној некрополи 11. века у Београду, у Горњем граду, откривено је неколико налаза могућег бјелобрдског порекла. Посебно је индикативан новчић Андрије I (1046–1061) из дечјег гроба 12. Новац је перфориран, а нађен је са десне стране лобање. Из поремећених гробова потичу два различита бронзана прапорца – један са крстоликим прорезом и урезима на доњем делу, а други глатке површине, без прореза. Из уништеног гроба је и једна бронзана наруквица округлог пресека, са отвореним крајевима, која подсећа на панонске примерке једноставне израде (Jovanović, V. 1977, 153; Бајаловић-Хаџи-Пешић 1992, 39–44, сл. 18/1–2, сл. 19).

На гробљу Бело Брдо у Винчи нађени су бронзана наруквица кружног пресека са растављеним и суженим крајевима која би могла да припада бјелобрдском репертоару (Т. 72/2) и препознатљив бјелобрдски прстен наребрне површине (Т. 75/4); оба налаза не потичу из археолошки документованих гробова (Марјановић-Вујовић 1984а, сл. 65, кат. бр. 323). У Музеју примењене уметности се чува још један веома сличан прстен са непознатог локалитета у Србији (Радојковић 1969, 347, сл. 2: Т. 72/3), који, примера ради, има аналогije на некрополи Ливаде у Панчеву (Т. 31/4).

⁶⁶ Један разводник је са непознатог налазишта, а други је највероватније из ареала Брестовика.

Посебно су занимљиви налази из једне необјављене гробне целине са делимично истражене некрополе на локалитету Чаир-Башчована у Брестовику.⁶⁷ У дечјем гробу (гроб 2) нађен је накит бјелобрдског и византијског порекла: две каричице од сребра необичне форме, савијене у облику ромба (*T. 74/5–6*), ниска разнобојних стаклених перли са једним режњевитим привеском и римским бронзаним новчићем (*T. 74/1*), овално бронзано дугме и два бронзана дугмета са петљом и печуркасто обликованом главом (*T. 74/2–4*), дводелни срцолики привезак од лошег сребра са два кружна мотива и проломљеним ромбоидним отвором (*T. 29/14; T. 74/7*) и бронзани прстен тракасте алке, са круном од жице намотане у круг и причвршћене за обруч попречним навојима (*T. 71/8*) (Документација Народног музеја у Београду; инв. бр. 753/V, 754/V, 755/V, 756/V, 757/V, 758/V; прстен публикован код: Поповић, И. 2016, 83, сл. 386). Осим огрлице која одаје карактеристике огрлица византијског културног круга, и сребрних карика које нису хронолошки и културно индикативне, остали налази из гроба 2 би се могли приписати бјелобрдском стварању.

Два случајна налаза бјелобрдских торквеса од уплетених жица, са петљом и куком за затварање, потичу из Ландола у околини Смедерева и из ареала Костолца, уз дунавску обалу (Ercegović-Pavlović 1975, 55, 57, 110; Радојковић 1977, 119, сл. 24). Примерак из Ландола који се чува у Народном музеју у Београду (*T. 75/1*) припада тежим торквесима јер је израђен од три дебље бронзане жице, а његов пречник износи 15,5 cm (Документација Народног музеја Београд; инв. бр. 3304). Са ширег подручја Костолца потиче доњи, ливени, део дводелног срцоликог привеска о коме нема ближих података (Ercegović-Pavlović 1975, 57), а у области између Рама и Кличевца откривена су два затворена прстена од лошег сребра, кружног, односно D пресека, од којих овде илуструјемо један (*T. 75/6*). Представљају случајне налазе из једне приватне колекције накита (Цуњак 1986, 87, сл. 5–6).

Даље низ Дунав предмети (могућег) бјелобрдског порекла су откривени на некрополи Велики Градац у Доњем Милановцу. Поред једног новчића Ладислава I (1077–1095) треба споменути два тракаста прстена отворене и проширене карике, од којих један има (псеудо?) грануле по ивицама, којима недостаје глава (*T. 75/7–8*). Наведени налази подсећају на ливено прстење типа Вуковар-Бијело Брдо коме, услед лошег квалитета лемљења, често недостаје глава (Demo 2009, 523–528; *T. 31/11–12*).⁶⁸ Трећи индикативан

⁶⁷ Истраживања су обављена 2008. године у организацији Народног музеја у Београду (руководилац Слободан Фидановски) и у њима је учествовала потписница овог рада. Откривено је укупно шест гробова који највероватније припадају мањој некрополи.

⁶⁸ Види стр. 293–294.

прстен је сребрна ливена имитација прстења од увијене жица (*T. 75/9*). У ширем смислу, бјелобрдском материјалу би се могао приписати и прапорац са крстастим прорезом, као и дугме печуркастог облика са радијално постављеним урезима, какви веома често представљају инвентар бјелобрдских гробаља. Могуће је да овој групи налаза припада и бронзана кружна апликација са испупченим средишњим делом који има петљу на полеђини (Минић 1970, 239–247, сл. 13, 16, 27, 29, 35–36; Радичевић 2007а, 94, сл. 1/9–10, 14).

На некрополи у Костолу откривен је тракасти прстен отворених и преклопљених крајева са два жлеба на спољној страни (Радичевић 2007б, сл. 5/2: *T. 75/18*), који није особен за византијски културни круг, већ за материјалну културу Карпатске котлине. Треба споменути да ова врста налаза није забележена на војвођанским бјелобрдским гробљима, али је у неколико варијанти заступљена на некрополама западне Паноније. Датује се оквирно у 10. век и представља облик који је настао из ранијих локалних предложака. На западу се тракасто прстење распростире до области тзв. кетлашке културе у источним Алпима (Giesler 1981, 109–110, Taf. 4/20–21).

У јужнијим областима, односно у балканској унутрашњости, група бјелобрдских налаза потиче са некропола у Нишу и на Косову (Прчево и Матичане).

На локалитету Гласија у Нишу, где је истражен део некрополе 11–12. столећа са око 80 гробова, тек су у једном гробу (гроб 27) нађени предмети бјелобрдског порекла. Уз ниску перли и византијску стаклену наруквицу (*T. 76/1, 6*), гроб 27 је садржао пар каричица од сребра (које нису културно и хронолошки индикативне), неколико дугмади печуркастог облика и сребрни прстен у виду тракасте карике на чија се оба краја налазе групе од по неколико гранула, без главе, што је управо карактеристично за бјелобрдске имитације византијског прстења (*T. 76/2–4*). Приликом подизања костију грудног коша нађене су две апликације (квадратна са флоралним рељефним орнаментом и лежиштем за стакло у средишту, и кружна, фрагментована, са лоптастим испупчењима уз ивицу: *T. 76/7, 9*) и уз њих доњи део дводелног привеска са капљичастим додатком (*T. 76/8*) (Ерцеговић-Павловић 1977, 90–91, 95, Т. V/8–9; VI/1–7). Веома слично прстење без главе нађено је у Богојеву (*T. 31/11–12*), док готово идентичан украс са флоралним орнаментом и лежиштем за стакло потиче из Банатског Аранђелова (*T. 12/15*).

Од 45 гробова делимично истражене некрополе на локалитету Бока у Прчеву, на Косову, у два гроба је било налаза који делују као раномађарски/бјелобрдски производи. У гробу 1 је нађен сребрни прстен израђен техником ливења тако да имитира увијање жица

(*T. 75/11*). Из гроба 13 потичу две кружне апликације са једним већим и око њега постављеним мањим калотастим испупчењима (*T.77/36–37*), доњи део дводелног привеска срцоликог облика са тролисним завршетком (*T.77/38*) и горња кружна плочица дводелног привеска са кукицом (*T.77/39*). Сви украсни елементи су израђени од сребрног лима са позлатом. Поред њих, у истом гробу је нађена тракаста бронзана наруквица са шарнир механизмом за закопчавање, која припада византијском културном кругу (Археолошко благо КМ 1998, кат. бр. 398, 402, 405). Споменути кружним апликама веома наликује једна аплика из Руског Крстура (*T.77/36–37* и *T. 2/5*). Део дводелног привеска срцоликог облика са тролисним завршетком (*T.77/36*) нема аналогије у војвођанском материјалу, али је иста врста привеска позната, на пример, са једне некрополе у Секешфехервару (Demo 1983, sl. 7/13).

На некрополи Брег у Матичанима документована су четири гроба са бјелобрдским обележјима међу нешто више од 110 гробова датованих у крај 10. и 11. век (Jovanović et al. 1972, 108–109, fig. 4; Jovanović, Vuksanović 1981, Y240, Y243, Y245, Y248; Накит на тлу Србије 1982, кат. бр. 92–93; Јовановић, В. 1988а, 23–25, сл. 8–19; Археолошко благо КМ 1998, 680, кат. бр. 368b, 368v, 372).

Из гроба 16 потиче огрлица од многобројних стаклених перли, неколико фрагментованих дугмади (аликација?), две бронзане тракасте наруквице са шарнир механизмом и осам примерака бронзаног прстења различитог типа, са правоугаоном или кружном (купастом) главом, од којих најједноставнији засигурно припада бјелобрдском репертоару. То је бронзани прстен троугаоног пресека са наребреном спољном ивицом, тј. косим урезима (*T. 77/35*).

У гробу 31 је откривен пар сребрних наушница са четири биконичне јагоде, ниска многобројних стаклених перли и бронзани тракасти прстен с малом четвртастом, степенасто издигнутом главом. Бјелобрдским налазима припадају три бронзана кружна привеска (*T. 77/32*) и бронзано дугме печуркастог облика са издуженом петљом (*T. 77/33*).

У гробу 46 је откривен пар сребрних наушница са три биконичне јагоде и лулулом, велика ниска стаклених перли и седам прстенова различитог типа, углавном бронзаних, те отворена гвоздена наруквица са посувраћеним петљама на крајевима. Поред тога, нађено је и неколико једноставних, фрагментованих каричица и дугмади, уз неколико карактеристичних раномађарских и бјелобрдских налаза: три сребрна дводелна привеска сачињена од кружног дела са рељефним орнаментом и срцолико обликованог доњег дела са капљичастим завршетком и зооморфним мотивом (*T. 29/13*, *T. 77/5–7*); фрагментован

раномађарски бронзани разводник у функцији украса на одећи (*T. 77/4*) и једно бронзано дугме печуркастог облика (*T. 77/24*). Могуће је да још два прстена имају бјелобрдско радионичко порекло, пре свега примерак коме недостаје глава, са проширењем на оба краја карике (*T. 77/10*) и примерак са степенасто обликованом круном (*T. 77/11*) из Гизлерове типологије (Giesler 1981, Taf. 4/36, Taf. 53), какав нисмо констатовали на бјелобрдским гробљима у Војводини. Можда је реч о још једној скромној имитацији византијског прстења са круном или пак о византијском производу који доспева на северни простор. Дводелни привесци из гроба 46 (*T. 29/13*, *T. 77/5–7*) припадају Демином типу 9 (Demo 1983, 284–285, sl. 10).

Гроб 97 у Матичанима садржао је пар сребрних наушница са четири јагоде, ниску стаклених перли и четири биконична привеска, као и бронзану наруквицу отворених крајева који се завршавају стилизованим животињским главама. Осим њих, у гробу је откривено седам кружних апликација од позлаћеног сребра, са кружним удубљењем у средишту и три нитне за причвршћивање на полеђини (*T. 77/25–31*), те четири бронзана дугмета са издуженом петљом, печуркастог облика, сви бјелобрдског порекла. На овој некрополи је нађена и једна сребрна S карика која највероватније потиче из девастираног гроба (*T. 77/34*).

Наведени примери гробова са инвентаром мешаног карактера могу се тумачити на различите начине. Присуство бјелобрдских налаза свакако упућује на контакте централнобалканских регија са Панонском низијом – или су појединци били тамошњег порекла или су предмети добијени у размени, различитим контактима и сл. Уколико је реч о досељеницима из Паноније, бјелобрдске комаде треба тумачити у симболичком значењу за покојника. Досељеници су могли постепено преузимати идентитет новог окружења и зато се сахрањују са предметима византијског порекла, али и са конадима који за њих имају дубље значење. Предмети бјелобрдског порекла су углавном распарени, оштећени или фрагментовани, што сведочи о њиховој дужој употреби.

Даље треба нагласити да *мађарски новац* представља за сада релативно ретку појаву на налазиштима у Србији јужно од Саве и Дунава (*Карта 11, 12*). На локалитету Дубравица у Орашју у једном гробу средњовековне некрополе нађен је сребрни денар Стефана I (997–1038) (Мано-Зиси et al. 1950, 163; Jovanović, V. 1977, 152). Већ је споменуто да је на некрополи у Горњем граду Београдске тврђаве откривен новчић Андрије I (1046–1061), а по један сребрни денар Ладислава I (1077–1095) посведочен је на некрополи и у насељу у Великом Градцу (Минић 1970, 247; Јанковић, М. 1981, 45).

Новчић истог владара потиче из околине Јагодине, са утврђења Војска-Јеринин град (Документација Завичајног музеја у Јагодини). Три новчића Беле II (1131–1141) откривена су у једном гробу у Лешју код Параћина (Милошевић, Д. 1962, 143). Поред два анонимна мађарска новчића из некрополе св. Пантелејмон у Нишу (Црноглавац, Чершков 2011, 113, 134, Т. II/4–5) други налази мађарског новца 12. века у балканској унутрашњости нису нам познати.

Од нарочите је важности случајан налаз оловне буле краља Саломона из 1071/72. године са Београдске тврђаве, који сведочи о мађарском освајању града описаном у тексту *Бечке илустроване хронике* (Гај-Поповић 1978, 163–167; Поповић, М. 2006, 56–60, сл. 23: Т. 75/17). Према том спису опсада Београда је дуго трајала; Мађари су успели најпре да освоје подграђе, а онда и византијско утврђење. Међутим, мађарска власт у Београду је била кратког века, свега пар година, мада хронологија ових догађаја није прецизно утврђена (Калић-Мијусковић 1967, 40–42; Поповић, М. 2006, 56–58).

Осим металних налаза северним упливима на византијску територију припадају и поједини керамички налази. Реч је о *керамичким котловима* из насеобинских слојева у Београду и Браничеву. Приликом истраживања Унутрашњег утврђења Горњег града откривено је неколико уломака котлића, благо искошених ивица, са рупама за качење на унутрашњем делу обода. Датују се од 11. до 13. века и доводе у везу са подручјем средњовековне Угарске (Бикић 1994, 60–62, сл. 22/3). На Рудинама у Браничеву из затворених целина 12. и почетка 13. века такође потиче неколико котлова од квалитетне глине са додатком лискуна који имају јасне аналогije на јужнобанатским налазиштима о којима је раније било речи (Поповић, Иванишевић 1988, 146, сл. 17/13–14; 153, сл. 22/1). Овакви налази нису познати у дунавском залеђу, те недвосмислено указују на трговину и контакте само у уском појасу Подунавља.

5.2. Тумачење сродних налаза

Уз претходно коментарисане налазе на подручју централног Балкана јављају се и предмети материјалне културе слични бјелобрдским, за које се не може са сигурношћу утврдити да ли представљају северни импорт или, ипак вероватније, њихове имитације. У сваком случају, они указују на извесне културне утицаје из Паноније.

На првом месту треба споменути *S карике* које су релативно бројне на некрополама у Србији јужно од Саве и Дунава (Т. 78). Карике су различитих димензија и квалитета

израде. Већ је уочено да су примерци из унутрашњости Србије лошије израде од бјелобрдских комада (Јовановић et al. 1990, 30). Примерци из Карпатске котлине су правилног кружног облика са фино увијеном S петљом (мање или више раскуцан); израђени су од дебље жице, а неки комади су можда изливени. Неколико квалитетно израђених карика, које би евентуално могле да представљају импортоване комаде, потиче из некропола у Миријеву, Чачку и Доњој Топоници (*T. 78/1–2, 21–22, 28*).

Налази S карика потичу са следећих некропола: Брестовик, локалитет Висока Раван (Ђоровић-Љубинковић 1958, 328); Винча, локалитет Бело Брдо (Марјановић-Вујовић 1984а, 96, кат. бр. 333: *T. 78/10–12*); Рипањ, локалитет Забран (Фидановски, Зечевић 2006, 70, Т. I: *T. 78/8–9*); Миријево, локалитет Ђуртово брдо (Бајаловић-Бирташевић 1960, 30, Т. VII/2, 5, Т. VIII/2–3, Т. XI/2, Т. XII/5–6, Т. XVI/2; Бајаловић-Хаџи-Пешић 1984, кат. бр. 121–123, 151–153, 173, Т. I/2–3, Т. XVII/4, 6: *T. 78/1–7*); Браничево, локалитет Рудине-насеље и Светиња- некрополе (Поповић, Иванишевић 1988, 138, сл. 1/10; 163, сл. 34: *T. 78/25–26*); Трњане, локалитет Старо гробље (Марјановић-Вујовић 1984б, 80, Т. III/8, Т. XI/153, Т. XVI/249(3), 252(1–2), Т. XVII/266, Т. XX/307(2), Т. XXVIII/351: *T. 78/13–20*); Градац, локалитет Донићко брдо (Ђуровић 2012, 103, сл. 2а: *T. 78/24*); Чачак, локалитет Терме (Радичевић 2001, 31, сл. 4/1–2: *T. 78/21–22*); Мрчајевци, локалитет Гушевац (Радичевић 2000, 96, Т. II/2: *T. 78/23*); Ниш, локалитет св. Пантелејмон (Кораћ 2001/2002, Т. III/133: *T. 78/27*); Доња Топоница (Трбуховић, Трбуховић 1970, 61–62, 91: *T. 78/28*); Трговиште код Новог Пазара (Јовановић et al. 1990, 30, Т. I/1: *T. 78/29–30*); Матичане на Косову (Јовановић, В. 1988а, сл. 12: *T. 77/34*).

Појава S карика јужно од Дунава је везана, дакле, искључиво за централни Балкан и, у односу на раније коментарисане бјелобрдске елементе, чини се да је нешто израженија. Евидентирани су на већини археолошки истраживаних гробаља, али нису забележене низводно од Костолаца, у Ђердапу и области Кључа (Марјановић-Вујовић 1985, 8–9). S карике се јављају на некрополама различитог датовања. Примерак поуздано опредељен у 11. век потиче једино са некрополе у Матичанима (Јовановић, В. 1988а, сл. 12). Остали налази се пре свега везују за некрополе 12. и 13. века (Миријево, Рипањ, Трњане, Чачак-Терме, Мрчајевци, Доња Топоница), а местимично су забележене и у гробљима 14–15. столећа (Трговиште код Новог Пазара). Необично дуга употреба ових украса забележена је у неким деловима Молдавије и Бугарске, такође све до 15. века (Gáll 2010b, 273).

Карике из Подунавља и унутрашњости су унеколико лошије израде него бјелобрдске. Углавном су израђене од танке бронзане жице, неправилног кружног облика, са мање раскуцаним и немарно обликованим петљама. Зато се стиче утисак да имитирају северне примерке и да не представљају директан импорт (осим раније споменутих комада из Миријева, Чачка и Доње Топонице), већ локалне имитације у особеном маниру. Тим пре, што се јављају и сасвим нова решења, непозната на простору оновремене Угарске, на пример карике од двоструко увијене жице са раскуцаним крајевима или карике са два раскуцана и превучена завршетка (*Т. 78/8–9, 15–16*). У неким случајевима су нанизани привесци (перле, каури шкољке) (*Т. 78/4, 18*), или карике имају кукицу прикачену за петљу (*Т. 78/18, 23–24, 30*). Ипак, треба споменути да и на простору Војводине постоје примерци невешто израђених карика као што је један комад из Араче (*Т. 43/4*). У појединим случајевима које илуструје арачки налаз, квалитет израде осим евентуалног радионичког порекла можда упућује и на хронолошке разлике, при чему би овакви, немарно рађени комади, припадали последњој етапи производње.

Осим на некрополама у Миријеву и Трњану, где су нађене у више гробова, S карике се у осталим гробљима затичу у појединачним целинама. На локалитету Старо гробље у Трњану, где је истражено око 380 гробова, карике су потврђене у њих осам (Марјановић-Вујовић 1984b, 80). Налажене су самостално, као једини гробни налаз, или у комбинацији са другом врстом наушница, а само у једном гробу су затечене у пару. На некрополи Ђуртово брдо у Миријеву, од 160 истражених гробова S карике су забележене у њих шест (Бајаловић-Бирташевић 1960, 30). Осим тога, интересантно је да је на миријевској некрополи, у гробу 20, уз две S карике, на руци покојнице откривена наруквица са једним крајем који је увијен као S завршетак (Бајаловић-Бирташевић 1960, 32, Т. VII/6). Наруквице обликоване на тај начин нису познате на подручју бјелобрдског културног круга и можда представљају локални производ.

Интересантну појаву представљају и налази полиедарских и ваљкастих перли од аметиста и калцедона из миријевског гроба 100, које су биле у саставу велике ниске, са још неколико прапораца (Бајаловић-Бирташевић 1960, 31, Т. XIII/9). Колико нам је познато то су једини налази перли на некрополама са десне обале Дунава. Слична комбинација перли се, примера ради, налази у гробу 10 некрополе Сента-Папхалом (*Т. 39/9*).

Уочава се још неколико типова накита карпатско-панонских области и византијског културног круга који одражавају извесне сличности, пре свега *прстење од*

увијених жица, или *ливене копије* од бронзе и сребра. За разлику од бјелобрдских примерака централнобалкански налази увек имају затворену карику. Малобројно прстење налажено је у некрополама 11. и раног 12. века у Доњем Милановцу (Радичевић 2007а, сл.1/10: *T. 75/9*), Донићком брду (Ђуровић 2012, 107, сл. 6: *T. 75/15*), Нишу (Ерцеговић-Павловић 1968, 84, Г. I/5: *T. 72/10*) и Прчеву (Археолошко благо КМ 1998, кат. бр. 398: *T. 75/11*).

Овај облик прстења до сада није посебно разматрани у нашој литератури. Да је највероватније реч о локалним производима указују поједини детаљи израде, као што је заравњена површина прстена код примерка из Прчева, који је и најбоље илустрован у расположивој литератури. Осим тога, неке врсте византијског прстења са круном или касетом имају карику од увијене вишеструке жице. Такви примерци, ипак, нису чести (Викић 2010, сл. 79/1, сл. 81/6, 8, сл. 83/4). У сваком случају, манир уплитања жица у накиту је карактеристичан преваходно за бјелобрдски културни круг, па би се његова примена можда могла посматрати као делимично прихватање занатских утицаја са севера.

На овом месту ваља прокоментарисати и један интересантан *бронзани прстен* са локалитета Брестовик-Караула, који веома наликује бјелобрдском прстењу у виду карике рељефно обрађене површине (необјављен налаз; Документација Народног музеја Београд, инв. бр. 2331: *T. 75/5*). Међутим, овај примерак има нешто другачију обраду, на начин какав није заступљен на раније разматраном прстењу из Карпатске котлине. Код бјелобрдског прстења је испупчена површина декорисана или плитким урезма или су на њој изведена кружна испупчења тако да спољна страна прстења изгледа валовито (*e.g. T. 31/1–5, T. 75/3–4*), за разлику од прстена са Карауле чија је декорација у виду искошених засечених површина. Могуће је да је реч о балканској имитацији.

Затим, истовремену појаву у бјелобрдском и византијском културном кругу представљају отворене *наруквице са крајевима обликованим у виду животињских глава* (Минић 1969, 170), чије је тежишно датовање у 11. веку. Стилске одлике тог накита са два простора носе значајније разлике. Пре свега, наруквице са Балкана немају рељефно обрађен обруч као што је то често случај код панонских комада, већ им је обруч тракастог или елипсоидног пресека. Такође, наруквице византијског културног круга увек имају отворене и знатно размакнуте крајеве и животињске главе су другачије обликоване. У свеукупном фонду накита оне представљају прилично ретке налазе. Један необјављен пример потиче из Брестовика (Документација Народног музеја у Београду; инв. бр. 751/V), по два комада са Донићког брда (Ђурић 2012, 60–62, кат. бр. 43–44) и један из

Матичана на Косову (Јовановић, В. 1988а, 24, сл. 19). У Македонији су бројније и разноврсније нарукнице тракастог пресека, са шрафурама и пунцираним орнаментима, чији су отворени крајеви обликовани у виду животињских (змијских) глава (Манева 1992, 71–72, Т. 49– 50). У сличном облику се јављају у Бугарској (Григоров 2007, 68–69, Обр. 90–93). Речено је да су бјелобрдски примерци сроднији нарукницама скандинавско-руског културног круга.

Кад је реч о нарукницама од увијене жице са петљама на крајевима, које се масовно јављају на централнобалканским налазиштима у 12. веку, сматрамо да ни оне немају морфолошких сличности са бјелобрдским комадима. Техника увијања је другачије изведена, док су крајеви нарукница обликовани на сасвим специфичан начин који није карактеристичан за друге културе. Њихова развојна линија још увек није утврђена (Радишић 2015b, 107–108, са литературом). Поред тога, оне су у масовној употреби на Балкану у време када на подручју Паноније сасвим јењава мода ношења нарукница.

На оба разматрана простора јављају се и неки други облици украса и функционалних делова одеће, као што су *прапорици и дугмад*, за које се не може поуздано утврдити радионичко порекло. Кад је реч о прапорацама, нема битније разлике између северних и јужних примерака (Карабурма, Миријево, Велики Градац, Донићко брдо, Гласија), сем што су потоњи нешто познији - јављају се у некрополама све до краја 12. и почетка 13. века (Јовановић, В. 1996).

Дугмад печуркастог облика и издужене петље су нарочито особена за бјелобрдска гробља. За дугмад из некропола у Нишу и Матичанима на Косову смо претпоставили бјелобрдско порекло јер су нађена у истим контекстима са карактеристичним налазима северног радионичког порекла (Ерцеговић-Павловић 1977, 90, 95, Т. VI/4; Јовановић, Vuksanović 1981, Y245 (2b), 258 (5): Т. 73/3, Т. 74/24, 33). Оба налазишта су наведена у Гизлеровом прегледу који приказује дистрибуцију бјелобрдске дугмади (Giesler 1981, 161, Taf. 49, 2 (Nr. 8–9); cf. Andrási 2015). Међутим, неки примерци су могли бити домаћег порекла, иако се не налазе често на некрополама. У Бугарској су откривени радионички центри за израду накита где су међу другим предметима налажена дугмад веома слична бјелобрдским, али ипак са специфичним одликама (Бонев, Дончева 2011, Таб. LI/587–597). Таква су регистрована, примера ради, на некрополи у Доњем граду Београдске тврђаве и у Равни, и она за разлику од примерака из Паноније имају подужне канелуре или режњеве на доњој половини (Марјановић-Вујовић 1989, сл. 48–49; Јовановић, Vuksan 2005, 219, fig. 18/3–4).

5.3. Ливене наушнице у (не)бјелобрдском контексту

Посебно место у досадашњем проучавању бјелобрдских традиција на централном Балкану припада групи ливених наушница⁶⁹ чија масовна употреба пада у 10. и 11. век. Постоје бројне варијанте, а према изгледу привеска се разликују три основна облика. То су гроздолике, лунуласте и наушнице са четири јагоде. У ранијој литератури су често збирно означаване као гроздолике бјелобрдске наушнице (Ћоровић-Љубинковић 1951; Ерцеговић-Павловић 1972, 43; Ercegović-Pavlović 1975, 19–20; Бајаловић-Хаџи-Пешић 1984, 25–27). На тај начин се донекле имплицирао њихов настанак у областима Паноније, мада је постојала неусаглашеност међу стручњацима око тумачења сличних израђевина јужно од Саве и Дунава. Иако је контекст расположиве грађе у највећој мери непознат, јер је реч о неколико стотина налаза,⁷⁰ углавном без јасних услова открића, разматрањем регионалног груписања, бројности и стилских специфичности данас су ипак могућа нова тумачења ливених наушница из Србије.

Најпре ваља предочити да нису све ауторке које су се бавиле проучавањем накита у Србији прихватиле бјелобрдско порекло ливених наушница. Тако је Гордана Марјановић-Вујовић приликом публикавања некрополе у Доњем граду Београдске тврђаве претпоставила да су комади из околине Београда локални производи, не само зато што су врло бројни већ и стога што се располаже недовршеним комадима, уз налазе ливачких посуда из раносредњовековних насеобинских слојева (Марјановић-Вујовић 1989, 29–30, 35). У истом контексту је Милица Јанковић тумачила бројну појаву ливених комада из области Прахова и Кључа у источној Србији, чиме је посредно оспорено њихово бјелобрдско порекло. И у овом региону су откривени полуфабрикати и издвојени готово идентични комади који потичу из истих калупа (Јанковић М. 1983, 109–111; Јанковић, Јанковић 1990, 48). Неколико недовршених наушница из региона Браничева се чува у Народном музеју у Пожаревцу. На нашем простору још увек нису откривени и сами калупи за одливање наушница, као у другим регионима, али су нађени калупи за израду других металних предмета.⁷¹

⁶⁹ Појам „ливена наушница“ подразумева да је комад накита у целини израђен ливењем у калупу и да нису коришћене друге јувелирске технике (искуцавање, филигран, гранулација, тордирање и сл.).

⁷⁰ Статистичко-типолошку обраду наушница обавља ауторка ове дисертације. Најбројнији налази се чувају у Народном музеју Београд (око 120 примерака), Музеју града Београд и Народном музеју Пожаревац. Према прелиминарној анализи данас се располаже са око 300 ливених примерака.

⁷¹ У току досадашњих археолошких ископавања у српском делу Подунавља откривено је шест камених калупа за израду накита. Сви се датирају у 11. и 12. век, односно потичу из нешто познијег раздобља од времена пуне употребе ливених наушница. Један калуп за израду прстења и наруквица нађен је на простору

Производња ливених наушница је посведочена открићем радионичких центара у околини Шумена у Бугарској. Тамо су уз бројне недовршене примерке нађени калупи за наушнице гроздоликог и лунуластог облика. У том центру су документоване и многобројне ливачке посуде, златарски алати и друго (Бонев, Дончева 2011, 128–129, Таб. XLIX/556–558, Т. XL/559–566). Као што је раније поменуто, један радионички центар се налазио у Посавини, у Сиску, где су уз полупроизоде нађени груби калупи за одливање наушница са краћим гроздоликим привеском (Vinski 1970, 56–57, Т. III/1–8). На тај начин је потврђено локално (бјелобрдско) порекло накита на некрополама Славоније и северне Босне. Тамо се наушнице сматрају главним обележјем средњовековне бјелобрдске културе.

У раду Јохена Гизлера издвојено је неколико типова наушница (типови 14–17) приписаних раном ступњу фазе Бијело Брдо I, са датовањем од средине 10. до краја прве трећине 11. века (Gisler 1981, 94–103, Taf. 3/14–17: *Карта 14*). Након детаљнијих стратиграфских анализа накита на узорно истраженим некрополама у јужнопанонским регијама и босанској Посавини, утврђено је да је тежиште употребе ливених комада у раним деценијама 11. века. Неке врсте, изгледа, настављају да се користе до средине тог столећа, па и касније (Demo 2009, 456–457, са литературом). На Балкану нису прецизније утврђени оквири пуне употребе свих врста, али се чини да је у већини случајева тежиште стављено на раздобље 10. века.

У старијој литератури се сматрало да не постоје стилско-типолошке разлике између примерака из славонских области и српског Подунавља. З. Вински је све наушнице приписивао бјелобрдској продукцији, а разлике су по њему једино видљиве у квалитету израде, односно техници ливења и спретности мајстора (Vinski 1954, 205; Vinski 1970, 57–58). Са данашњег становишта је пак могуће говорити и о значајнијим разликама између репертоара наушница из области југоисточне Паноније и српско-бугарског Подунавља.

У савременим студијама које се односе на накит из некропола у Србији, ранији ставови о његовом пореклу су донекле прихваћени, али је указано на потребу да се критички размотре. Последња садржајнији коментар бјелобрдског феномена дат је у студији Весне Бикић. Ауторка је наговестила да би коначно дефинисање бјелобрдског стила можда и знатније ревидирало досадашњу представу о занатским утицајима и

Београдске тврђаве, а три калупа за израду различитих привезака потичу из Великог Градца код Доњег Милановца (Јанковић, М. 1981, 31, 62, Т. V/17–19, сл. 14/6–8, сл. 29; Викић 2010, 135–140, сл. 99–100). Приликом истраживања средњовековног Маргума 2011. године нађена су два калупа за израду лунулатих привезака (Необјављено; Документација археолошког института у Београду).

културним струјањима између прекодунавских и централнобалканских области (Vikić 2010, 19–21, 41–42). Међутим, у самој монографији је приказана карта са наушницама „bjelobrdске културне групе“ на централном Балкану, које су посредно споменуте у византијском контексту (Vikić 2010, 20, sl. 4). Стога се стиче утисак да је накит бјелобрдског обележја заиста бројан на налазиштима јужно од Саве и Дунава. У другим прегледима раносредњовековног накита појам бјелобрдских ливених наушница се не користи, док анализи облика и порекла наушница није посвећена већа пажња (Шпехар 2017, 175–179). Критички осврт на бјелобрдску атрибуцију гроздоликих наушница из Србије, уз покушај утврђивања регионалних разлика, дат је у једном теже доступном раду колегинице Г. Стојчић (Стојчић 2005).

Истраживачи из суседства у своја разматрања све више укључују материјал са средишњег Балкана, те се постепено долази до нових закључака о комплексним културним контактима у раздобљу које се овде разматра (e.g. Tomićić 2003b; Demo 2004; Demo 2009; Petrinec 2009). Наговештавају се разлике између примерака из српског и бугарског Подунавља и оних на југозападу Панонске низије. Маја Петринец, тако, истиче да се прва група наушница не може довести у везу са бјелобрдском културом (Petrinec 2009, 230–231). Ауторка такође сматра да су балкански примери утицали на производњу накита у панонским областима (а не обратно!), али ово размишљање није детаљније елаборирала. На истом трагу су и наши закључци. Следи расправа о стилским одликама накита да би се одговорило на питање у којој мери су ливене наушнице са десне обале Дунава упоредиве са (истовременим) ливеним наушницама у југозападној Панонији, односно у међуречју Драве, Саве и Муре (Т. 79/а, б). С тим у вези биће потребно размотрити регионално груписање и бројност разматраног узорка.

Наушнице представљају најбројнију и најмобилнију врсту накита у средњем веку. Треба их посматрати као надрегионалне модне елементе који су за разлику од других накитних облика мање подесни за ближе разматрање културних разлика. Разне варијанте украса гроздоликог и лунуластог облика су коришћене широм југоисточне, источне и источног дела средње Европе током раздобља 9–11. века (Рябцева 2010; Langó, Patau-Norvát 2015). Сви облици су поникли на античким, односно византијским узорима, али порекло украсних додатака на прототиповима треба тражити изван византијског културног круга, у словенским срединама где су коришћене (Vikić 2010, 20). Зато се појављују бројни варијетети исте врсте накита који су прилагођени различитим укусима.

У покушају објашњења развоја наушница у литератури је неколико пута указано на предлошке у луксузном накиту из Моравске, који је настао под јаким културним зрачењем Византије. Тамо се могу пронаћи примерци датовани већ од раног 9. века. О преношењу великоморавских уметничко-златарских традиција на бјелобрдско стварање у Карпатској котлини исцрпно је писао Владимир Достал (Dostál 1965). Његову тезу су већином прихватили и други истраживачи јер постоји несумњива сличност у обликовању детаља на наушницама, нарочито привезака (Vinski 1970; Ercegović-Pavlović 1975; Petrines 2009). У овом контексту су индикативна два елемента – шишаркасти додатак и тзв. извијени талас који су специфични за раносредњовековни накит у Чешкој и Словачкој, али и Пољској и Русији, где се махом датују у крај 9. и 10. век. Осим у гробним контекстима, ти комади су поуздано датовани новцем у оставама (Dostál 1965, 385–387; Dostál 1966, 40, Obr. 10/26–29, 31; Kostrzewski 1962, 175–177; Ungerman 2005, 736, Obr. 7/10–28; Рјабцева 2010, Рис. 4/18, 21, 25–27). Међутим, у овим областима су наушнице већином рађене примењивањем високих златарских техника филиграна и гранулације, а не ливењем. Сличност између наших налаза и моравских налаза заправо осликава истовремене упливе византијских елемената у материјалну културу словенског света (Bikić 2010, 147, са литературом). Тако би раширену појаву неких украсних елемената ваљало тумачити као одраз интензивних контаката између словенских група на ширим просторима југоисточне и централне Европе.

Не би требало искључити могућност да су извесне великоморавске традиције заиста опстале у занатским центрима Кијевске Русије, где су даље преношене међу словенским народима. Крајем 9. и у 10. веку у источној Европи постају раширене неке форме великоморавског накита, као што су гроздолике и лунуласте наушнице, али и крупни лунуласти привесци и дугмад. Постоје претоставке да је преносилац тог стила било избегло становништво пред Мађарима. Можда би ту требало видети (једну) трансмисиону зону преноса старијих великоморавских традиција ка југу. Под нарочитим утицајем су биле области између горњег Прута и Дњестра где су успостављене и радионице за ливење накита (Rjabseva 2014, 176). Колико нам је познато, уз Подунавље и Посавину, то су једини региони где је бројно заступљен ливени накит. Ливене наушнице представљају изузетну појаву и у даљој балканској унутрашњости; на некрополама у јужној Србији и на Косову нису документоване (нпр. некрополе Матичане, Ниш-Гласија и др.), а у Македонији су сасвим спорадичне (Манева 1992, 50, Т. 15/40/1, Т. 16/80/1).

Према Јохену Гизлеру, у расправи о бјелобрдском стварању ваља елиминисати евентуалну инспирацију из великоморавских области јер тамо нема главних елемената раног бјелобрдског стила (Giesler 1981, 94, 99). Као што је споменуто, у гробљима су ретки изједна ливени украси,⁷² а приближно до средине 10. века су у употреби комади израђени у филиграну и гранулацији. Потом сасвим преовлађују S карике (Hanuliak 1992; Hanuliak 1993; Fusek 2012a; Langó, Patay-Horvát 2015). Гизлер је правилно истакао да се ливене гроздолике наушнице јављају спорадично у већем делу Паноније, тј. да се концентришу на простору јужно од линије Драва-Дунав, посебно у западном савско-дравском међуречју. С обзиром да се ови налази (посебно типови 15 и 16) протежу далеко на југ и југоисток, на Балкану, где нема других елемената бјелобрдске културе, закључио је и да се не могу уврстити међу накит карактеристичан искључиво за панонске Словене (Giesler 1981, 95; *Карта 14*).

У радовима мађарских стручњака заступљено је гледиште према коме су све наушнице са привесцима, било да су израђене у високим златарским техникама или да су ливене, у мађарском делу Карпатске котлине страни производи, махом византијско-балканског порекла. Ти налази се концентришу у панонском Потисју и Подунављу (Mesterházy 1991, Abb. 10; Bollók 2010, 180–182). Занимљиво је да тамошњи комади нису коментарисани као могући производи радионица посавско-подравског подручја. Тумаче се пре свега у контексту контаката Мађара са балканским суседима. Анализе посебних група у ширим надрегионалним контекстима све више потврђују да у Карпатској котлини те наушнице представљају, сразмерно целокупној познатој грађи, слабо заступљене врсте, и да нису биле прихваћене као стандардни украси. То нарочито важи за проломљене ливене лунуласте наушница које у средини имају чланковит привезак (Langó 2012b, fig. 8; *Карта 15*).

Још пре средине 20. века у Народни музеј у Београду је доспео огроман број случајних налаза наушница из појаса између Београда и Ђердапа (Ђоровић-Љубинковић 1951, сл. 11–13, 17–20). Коментаришући закључке Мирјане Ђоровић-Љубинковић у вези са радионичким пореклом ових украса, Зденко Вински је једном приликом написао „... ра је poželjno, da ona što više takvih bjelobrdskih nekropola istraži i da tad učini realnije zaključke“ (Vinski 1954, 205). Нажалост, након више од шездесет година ситуација се у погледу истражености и објављивања средњовековних некропола са ливеним накитом у српском

⁷² На пример, изузетке представљају ливене гроздолике наушнице са венчићима на карици из некрополе Трновец на Ваху у близини Нитре (Langó, Patay-Horvát 2015, 378, Fig. 2.2).

Подунављу и Посавини није битније променила. У областима панонског дела Хрватске, северне Босне и Словеније у међувремену су истражени бројни гробови са ливеним накитом, а код нас тек неколико добро документованих гробних контекста, пре свега са узорно истражених гробаља у Равни, Грабовици и Гамзиграду. И поред тога, стиче се утисак да разматрано подручје у Србији не заостаје по броју налазишта (а можда чак и налаза)⁷³ у односу на области са којима се упоређује, тим пре што је реч о много мањој територији.

Појава ливених наушница се превасходно прати у областима непосредно уз десну обалу Дунава, у околини Београда и Ђердапу. Расположива евиденција упућује и на извесну појавност у ближем јужном залеђу, у околини Младеновца, Јагодини, Крагујевцу и Бору (*Т. 79/а*). Ради стицања општег увида у количину узорка навешћемо важније локалитете где су наушнице откривене:

Београдска тврђава и околина (Марјановић-Вујовић 1989, 29–30, сл. 28–36); Карабурма (Бајаловић-Хаџи-Пешић 1984, кат. бр. 103–104, Т. III/5–6, XX/1); Винча, локалитет Бели Брег и околина (Ђоровић-Љубинковић 1951, сл. 18/4; Марјановић-Вујовић 1984а, сл. 61; Марјановић-Вујовић 1989, 30, сл. 37–39); Брестовик, локалитет Висока раван и друга налазишта (Ђоровић-Љубинковић 1958, 328; Бајаловић-Хаџи-Пешић 1984, кат. бр. 16, 18, Т. II/6, Т. XVIII/10); Гроцка, локалитет Улица Саве Ковачевића 8 и друга налазишта (Бајаловић-Хаџи-Пешић 1977, 82, кат. бр. 95; Бајаловић-Хаџи-Пешић 1984, кат. бр. 20–25, Т. II/4, Т. XVIII/1–6); Ритопек, локалитети Каменита главица и Плавиначки поток (Бајаловић-Хаџи-Пешић 1984, кат. бр. 38, 104–106, 130, Т. XVIII/7, Т. XIX/2–5); Колари (Бајаловић-Хаџи-Пешић 1984, кат. бр. 113, 132, Т. XVIII/8–9); Костолац, локалитет Тодића црква и околина (Ђоровић-Љубинковић 1951, сл. 9; Јанковић, Јанковић 1990, 97–98; Миловић 2000, 101–106, Т. I/3–12, 14; Шпехар 2007, 368–369, сл. 3/4–6); Салаковац у Браничевском округу, локалитет Бресје I (Миловић 2000, 101–102, Т. I/13); Доњи Милановац (Vuksan 1990, 85, Т. I/3, Т. II/3; Јанковић, Вуксан 2004, 253, сл. 137); Доња Бела Река у околини Бора (Vuksan 1990, 85, Т. I/4, II/4; Јанковић, Вуксан 2004, 253, сл. 136); Корбово (Радичевић 2007b, 354, сл. 1–2); Прахово и околина (Јанковић, М. 1983, 102–104, Т. II/2; Т. IV/1–10, Т. V/10–17); Грабовица (Ercegović-Pavlović, Minić 1986, 354, figs. 4/2–3, 5/1–2, 6/2); Гамзиград (Јовановић, С. 1997, 505–506, Т. I/гр. 3, 44, 65; Јанковић, Ђ. 2010, 208, сл. 179–181); Равна код Књажевца (Јовановић, Vuksan 2005, 206, Pl. VII/G. 72, 73, Pl. X/G. 109); Ковачевац, локалитет Дивичмеђ (Катић 2003, 205, сл. 11/4, 13/6);

⁷³ Види нап. 70.

Јагодина, локалитет Левач-Кавадар и околина (Крстић, С. 1997, кат. бр. 1–5, Т. I/1–5); Котража, непознато налазиште (Ђуровић 2012, 25, кат. бр. 19). Даље на југу, познат је и један налаз фрагментоване ливене наушнице из манастирског комплекса Св. Архангели у Призрену (Милинковић 1996, 218, Т. II/8).

Гроздолике наушнице се састоје од карике са једним паром венчића између којих су низови псеудогранула, и обостраног гроздоликог привеска на средини. У Подунављу су наушнице ливене у сребру, бронзи, олову и калају, а уочава се знатна разлика у квалитету израде. Примећује се да примерци из околине Београда имају дебљи, масивнији гроздолики привезак, који се сужава на крајевима (Т. 79/a.1–4, 8–10). Другачије су наушнице са привеском ваљкастог облика, из источне Србије (Т. 79/a.28–29, 36, 40), при чему се на неким јавља и лунула на горњем делу привеска (Т. 79/a.39). Наши комади су донекле слични материјалу из посавско-подравског региона, где су такође познати примерци са вретенастим (дебљим) и ваљкастим (тањим) привеском (Т. 79/b. 4, 16–17, 20, 22–26). На налазиштима у околини Београда и у Ђердапу такав накит се претежно датије у пуни 10. век, односно његову другу половину (Марјановић-Вујовић 1989, 30; Радичевић 2007b, 352),⁷⁴ а и у суседству се одређују као старије од других ливених комада, с датовањем од средине 10. века (Vinski 1970, 70). Појава гроздоликих наушница нешто је бројнија, примера ради, на некрополи Багруша у Петошевцима у северној Босни датованој приближно од последњих деценија 9. века до треће четвртине 10. столећа. Хрватски стручњак Жељко Томичић је управо на примеру ове некрополе претпоставио да је производња ливених гроздоликих наушница успостављена већ у 9. столећу (Тomičić 2010, 130–132, 135, Tab. 2, 5– 6, 8– 9, 11, 16, 18– 19).

Конкретније разлике између разматраних регија прате се на другој врсти наушница гроздоликог типа, које имитирају луксузне врсте тзв. волинских наушница. Осим нешто другачије обликованог привеска њихову главну типолошку разлику у односу на претходне (обичне) гроздолике врсте представљају два пара украсних венчића који су симетрично распоређени на карници, са обе стране привеска. Разликују се врсте које обликом верно подражавају луксузне предлошке са издуженим купастим привеском (Т. 79/b.1, 11, 29– 30, 37–41) и оне са кратким привеском које су, чини се, израђене са мање вештине (Т. 79/b.21, 31–36, 42–43). Ово је типична форма западне бјелобрдске варијанте; јавља се претежно у

⁷⁴ У гробу 1 некрополе на Позајмишту у Грабовици (источна Србија), која се датије у другу половину 9. и 10. век, уз огрлицу и обичну каричицу нађен је пар ливених гроздоликих наушница заједно са гроздоликом наушницом чији је привезак израђен гранулацијом, и наушницом са чланковитим привеском (Ercegović-Pavlović, Minić 1986, 353–354, fig. 4/1–6; Радичевић 2007b, 351–352). Ова гробна целина би се евентуално могла ближе одредити у другу половину 9. столећа.

хрватској и словеначкој Подравини, као и у босанском делу Посавине (Ђоровић-Љубинковић 1951, 45, сл. 8; Томиčić 2000, 297, сл. 10; Томиčić 2003а, 552). Веома су ретке у Мађарској. Оквирно се датују у 11. столеће и сматрају хронолошки млађом групом у односу на друге врсте ливеног накита (Vinski 1970, 70; Demo 2009, 456–457). У морфолошком смислу још увек није разјашњен њихов узор, односно да ли подражавају луксузне предлошке из Кијевске Русије или са Балкана, о чему је раније било речи. Досада су стручњаци углавном давали предност првој могућности (Langó, Patay-Horvát 2015, 376, fig. 4/6, са литературом). У појединим контекстима се заједно јављају луксузни примерци и њихове ливене копије (Томиčić 2003а).

У Србији су такође документовани случајеви где се у истим гробовима налазе ливене наушнице заједно са онима израђеним у правој гранулацији и филиграну, мада су сразмерно ретки (Радичевић 2007b, 350–351). Употреба наушница израђених у високим златарским техникама је ипак заступљенија на централнобалканским налазиштима, што је свакако последица близине византијских радионичких средишта. Тај се накит, међутим, јавља пре свега у оставама и вероватно је у вези са бољим материјалним стањем корисника. Висок ниво израде одликује сребрни накит из оставе у Великом Градишту, извесно рад византијског златара, која садржи и ливене комаде и указује на паралелну израду две категорије украса према платежним могућностима наручилаца. Слично је и са оставом из Бољетина где су биле похрањене две категорије лунуластих наушница, израђених у различитим материјалима и техникама (Минић, Томић 1974, 128–129; Ерцеговић-Павловић 1969, 91–93; Викић 2010, 111–112).

У српском Подунављу су ретке ливене наушнице које подражавају волински тип (Ерцеговић-Павловић 1968, 85: *T. 79/a. 11, 18*), мада се поједини комади срећу и на левој обали Дунава (Горњоварошка циглана) (Ђорђевић, В. 2010, Т. ХCV/8, 14). Међутим, да се запазити како наушнице са нашег подручја не наликују комадима из Хрватске, јер имају другачије обликован привезак. Неколико налаза из Сремске Митровице и Нових Бановаца ипак је ближе славонским налазима, а будући да је реч о недовршеним комадима, можда би требало рачунати и са њиховом производњом на овом простору (*T. 32/10–11*). То је једина врста наушница која се уз примерке из Бочара (*T. 32/6–7*) можда може довести у везу са јужнопанонском радионичком продукцијом, а не са балканско-подунавском. Споменуто је и да наушнице из Бочара обликом више подсећају на предлошке из кијевско-волинске области.⁷⁵

⁷⁵ О разликама између волинских наушница види на стр. 299–300.

Лунуласте (или лунуласто-гроздолике) наушнице са оштрим врхом таласа су израђене техником ливења на пробој. На доњем делу лунуле имају украс у виду чланковитог или гроздоликог привеска. Ова врста је нарочито бројна у босанској Посавини и континенталној Хрватској, где су у пуној употреби од последње трећине 10. до прве трећине 11. столећа (Томиčić 2003b, 155–156; Демо 2004, 4: *T. 79/b. 5, 8, 13, 15, 18*). Управо због велике бројности на панонском простору хрватски аутори сматрају да се оне не би могле сврстати у израђевине византијско-балканског или бугарског порекла. Таква бројност може да упућује на специфичан укус средине, али то и даље не значи да је накит и произвођен у регији масовне појаве (*cf. Vikić 2010, 40–41*). Још увек није дефинисана прецизнија хронологија па је тешко утврдити правце тих зрачења. Наши комади имају финије израђен привезак са венчићем гранула при дну (*T. 79/a.12–13, 17, 26*) или крупном јагодом (*T.79/a.20, 27*).

Следећу подврсту представљају лунуласте наушнице рађене ливењем са проламањем, са извијеним врхом таласа и шишаркастим привеском, које су пак нарочито бројне у српском делу Подунавља (Ерцеговић-Павловић 1972, 44; Јанковић, Јанковић 1990, 47). Осим у околини Београда најгушће су груписане између ушћа Мораве и Бора (*T.79/a.6–7, 21–25, 34*). Заступљене су и на супротној обали Дунава, између Панчева и Банатске Паланке (*T. 32/12–14*). У унутрашњости се јављају до Јагодине (*T. 79/a.15*). Стицајем околности, сви примерци наушница са шишаркастим привеском из Србије представљају случајне налазе. Ова врста је релативно бројна и на гробљима 10. и 11. века у бугарском Подунављу (Григоров 2007, 36, Обр. 19/9–16, Обр. 30).

С друге стране, ти налази су изузетно ретки на некрополама бјелобрдских обележја у суседству. Разлика је у томе што су у српском и бугарском Подунављу примерци израђени тако да је врх таласа одвојен од шишаркастог додатка (тј. лунула има више ситних шупљина), за разлику од веома ретких панонских примерака где је горњи део лунуле без отвора (*T. 79/b. 27–28*). Жељко Томичић такве наушнице опредељује већ у прву половину 10. века. Аутор наводи једну гробну целину из Халимбе где је наушница нађена са новчићем Хуга од Провансе (926–947) (Томиčić 2012, 38–39, 44–46; Török 1962, 144, T. XIII). Међутим, питање је када су такви комади код нас у масовној употреби, у првој или можда пре у другој половини 10. века. На нашим налазиштима се јављају и специфични хибридни облици наушница који представљају комбинацију лунуле, гроздоликог/чланковитог привеска и јагода, попут једног занимљивог комада са

непознатог налазишта, данас у Музеју града Београд (*T. 79a/14*). Такви налази нису познати ни у суседству.

Посебну врсту чине ливене *наушнице са четири јагоде*. Нешто већи број је посведочен у околини Прахова и области Кључа, при чему је утврђено да неки примерци потичу из истих калуца. Због тога се и претпоставља да су овде функционисале радионице за њихову производњу, о чему је било речи. Оквирно се датују у другу половину 10. и почетак 11. века (Јанковић, М. 1983, 104, *T. IV/6–8, V/15*; Радичевић 2007b, 354–355: *T. 79/a.30–31, 35, 41–43*). Неке од њих се према обликовању средишњег дела приближавају гроздоликим наушницама, што потврђује њихову морфолошку сродност (Викић 2010, 44: *T. 79/a.33*).

Утврђено је да су ливене наушнице са четири јагоде посавско-подравског подручја рађене по узору на филигранско-гранулиране наушнице из Далмације, које се по облику јагода и украсима између њих донекле разликују од примерака са средњег Балкана. Маја Петринец истиче да је код наших комада доња јагода увек нешто већа од осталих, док су код западних јагоде увек једнаке (Petrinec 2009, 230–231). Поред тога, код четворојагодних примерака из Србије на средишњој оси се између јагода увек налази појас од изражених псеудогранула (*79/a.35, 41–43*), који није карактеристичан за бјелобрдске налазе из Хрватске, Босне и Словеније (*T.79/b.3, 6–7, 12*). Према расположивом узорку ова врста наушница је, чини се, мање заступљена него гроздолики и лунуласти примерци.

На основу свега предоченог делује да је репертоар ливених наушница из области уз десну обалу Дунава унеколико различит у односу на хронолошки близак и у основној идеји сличан материјал са налазишта на југозападу карпатско-панонског простора. Уз налазе полуфабриката на локалну производњу могу да упућују велика бројност и разноврсност налаза, као и квалитет ливења и чињеница да је оно вршено у различитим материјалима. Такође се уочавају микрорегионалне разлике у погледу заступљености врста. Гроздолике наушнице се концентришу у околини Београда, лунуласте са шишаркастим привеском у региону између доњег тока Велике Мораве ка источној Србији, а ливени комади са четири јагоде у области Кључа. С друге стране, на нашим налазиштима су сасвим изузетни ливени комади који имитирају волинске наушнице (са два бочна коленца) које припадају најраширенијим врстама у Хрватској, Босни и Словенији.

Закључак је да примерци из Србије у начелу имају много више сличности са конадима из бугарског Подунавља (*cf.* Григоров 2007) него из посавско-подравског

међуречја (*cf.* Vinski 1970; Tomičić 2003b; Bitenc, Knific *ur.* 2001). Производња накита у српском делу Подунавља пре се може повезати са бугарским извориштима (и идејом) него са онима на западу, чему у прилог сведоче и историјске прилике. Током 9. и 10. века простор Подунавља низводно од Београда је припадао Бугарској, која је представљала трансмисионо подручје за ширење византијских културних импулса са црноморске обале и из Тракије (Bikić 2010, 146–147; Григоров 2013, 99–119; Radišić 2018, 135).

Све ливене наушнице са нашег простора требало би приписати групи балканско-подунавског накита, који се у одређеној мери манифестује и у Посавини и Подравини. Овај се накит прати широм бугарског и српског Подунавља и даље на запад током реке Саве у хрватској Славонији, босанској Посавини и Дравом до Словеније. Утисак је да представља надрегионални феномен који је везан за токове великих река. Репертоар врста у нашем делу Подунавља је ипак разноврснији, а у погледу израде, насупрот цитираном утиску Зденка Винског, овдашње наушнице делују квалитетније. Масовна појава наушница на суседном простору се бележи западније од осијечко-вуковарског региона, односно оне су везане за западну варијанту бјелобрдске културе (Vinski 1970, 57–61). С тим у вези, удео ливених наушница у целокупном накиту на епонимном налазишту у Бијелом Брду је минималан, слично као и на Лијевој Бари, при чему је у обе некрополе археолошки истражено по неколико стотина гробова (*Карта 14*).

Велику непознаницу представља одређивање почетка (интензивније) израде накита техником ливења, премда сигурно треба рачунати на више изворишта. Налаз калуца за израду јагодастих привезака из области Зала (*Zala megye*) у Мађарској упућује на ливену индустрију наушница у западној Панонији већ током друге половине 9. века (Straub 2005, 10–12, Fig. 10/1). Постоје мишљења да су једноставне технике ливења у једностраном калуци подунавски Словени преузели и као тековину рановизантијског времена (Јанковић, М. 1983, 109). Од друге половине 9. века, сматра се, коришћени су и дводелни калуци за ливене наушнице, најпре груби, а у 10. веку се израђују на много вишем занатском нивоу (Јанковић, М. 1983, 109–111; Јанковић, Јанковић 1990, 47). Такав занатски развој још увек није јасно потврђен и налазима калуца из српског Подунавља, какви су познати из североисточне Бугарске и Сиска. Раније споменути радионички центар у шуменској области је добро датован византијским новцем из средине 10. века (Бонев, Дончева 2011, 313). Уз то, импортовани примерци са Балкана на подручју Карпатске котлине потичу из добро датованих гробних целина, од друге трећине до краја 10. века (Langó 2013b, 323).

Ово могу бити посредни показатељи времена њихове (пуне) производње и употребе и у српском Подунављу.

Будући да стратиграфска истраживања нису поуздано утврдила да ли су наушнице са наше територије нешто старије или пак млађе од оних из западног суседства, није ни до краја јасно да ли правац ширења моде тече од истока ка западу, Дунавом према Сави, или обратно. Без обзира што дајемо предност првој могућности, испоставља се да је њихово означавање синтагмом „бјелобрдске наушнице“ неадекватно, посебно на нашем терену. Може се понудити другачије термилошко одређење – „*наушнице посавско-подунавске регије*“. Сматрамо да је тај назив довољно широк да наткрили евентуалне хронолошке разлике, тј. регионално извориште ових наушница и свих њихових варијанти, а да је у смислу културног одређења свакако неутралније. С тим у вези, приметно је да се у новијим радовима мења устаљенија терминологија. Ливене наушнице се означавају као накит карактеристичан за Балкан (Teicu 2009, 117–118), односно као имитације византијских прототипова које су приписане хоризонту сахрањивања у Банату названом, такође по географском начелу, „South-Danubian Horizon“ (Ota 2015, 120–122, 201–202, Pls. 125, 132).

Стиче се утисак да је реч о једновременој моди и сличном обликовању накита који се могу везати за укорењену традицију ношења наушница међу претежним словенским заједницама насељеним уз обале Саве, Драве и Дунава. Он се задржао и код словенских популација у областима Пољске, Русије и Молдавије. Још би се могло приметити и да је начин ношења ових украса свуда био униформан. Ношено је по више комада, нанизаних на траку или уплетених у косу. На некролама северозападне Босне се налазило и до 10 наушница у гробовима (*e.g.* Гомјеница: Miletić 1967). На нашем подручју примери из гробних целина у Грабовици и Равни показују да је коришћено четири до шест комада (Ercegović-Pavlović, Minić 1986; Jovanović, Vuksan 2005). Тај концепт ношења бројних наушница на глави, који је карактеристичан за словенске заједнице, можда се може препознати и у појави бројних S карика у бјелобрдским гробљима, нарочито у 11. столећу. Код раних Мађара наушнице су увек ношене у пару, мада је овај украс, чини се, био мање омиљен од других елемената њихове материјалне културе.

6. ЗАКЉУЧАК

Феномен бјелобрдског комплекса/културе особен је из више разлога. Пре свега, реч је о једној од најпознијих (рано)средњовековних европских култура у којој се огледа сажимање номадских и неномадских и елемената, и након тога постепени преображај у феудално хришћанско друштво. Чини нам се да су успон Светог римског царства, Византије и Кијевске Русије, уз јачање викиншког деловања по Европи, у ширем смислу утицали на стварање новог регионалног идентитета у њиховом суседству. Иако је била под перманентним утицајима тих сфера, које се према општим параметрима обично сматрају „напреднијим“, бјелобрдска култура се од њих веома разликује. На први поглед њено стварање делује скромно, али је специфично у развојном смислу. Уз елементе одевања и накита њу одликују особене погребне праксе које нису биле раширене у другим срединама. И материјална култура насеља одаје утисак скромног, али стабилног, живота панонских популација, у сеоским насељима са полуукопаним кућама и развијеним грнчарским занатом.

Комплексност у феноменолошком разумевању бјелобрдске културе огледа се у разнородним традицијама које се ишчитавају путем археолошких трагова. И сам појам је представљао својеврсну контраверзу због различитих идеја у централноевропској и југословенској археологији око њених главних носилаца. Савремена наука је постала много растерећенија након превазилажења етноцентристичких пракси 20. века. Данас су заступљена објективнија гледишта, а фокус је са етничких питања усмерен на разумевање процеса сажимања популација. У том смислу, сматрамо да би појам „бјелобрдски комплекс/култура“ требало укинути (и) у нашој научној средини. Сврсисходније би било да се средњовековна грађа из Војводине разматра у општем контексту - као наслеђе из периода ране мађарске државе. Успостављање те политичке творевине узроковало је процесе у којима је дошло до уобличавања особене материјалне културе, а њени елементи се прате и на подручјима која у прво време нису била под директним политичким утицајем Мађара (нпр. јужни Банат и Славонија).

* * *

У дисертацији *Средњовековно археолошко наслеђе на југу карпатско-панонског простора: „бјелобрдски комплекс“ у Србији* је обједињена и критички анализирана археолошка грађа из данашње Србије која се у најширем смислу може приписати појму бјелобрдског комплекса/културе. Обрађен је материјал са преко 200 налазишта из

Војводине, уз неколицину локалитета балканског дела Србије где се прате северни утицаји, што је, и поред недовољне истражености, чинило солидан узорак за јасно дефинисање културних феномена. Намера је била да се по обиму и значењу неуједначена расположива грађа, која је притом дуго била научно запостављена, објасни у складу са досадашњим сазнањима и сагледа кроз токове европске историје. Након раније дисертације Славенке Ерцеговић-Павловић (1975) ово је прва са сличном темом у домаћој археологији.

Један део дисертације односио се на испитивање полазне хипотезе према којој бјелобрдска култура представља сложену синтезу преосталог староседелачког супстрата након краја Аварског каганата, са досељеним мађарским племенима, уз импулсе из околних културних сфера. Култура се развијала након учвршћивања Мађара када је процес симбиозе са локалним групама већ одмакао. Да је представљала (искључиво) тековину домаћег становништва као реакција на долазак нове популације она би се у пуној мери манифестовала већ у раном 10. веку непосредно по мађарском насељавању, а не у последњим деценијама истог тог века. Мишљења смо да је локални супстрат био израженији у рубним панонским областима, али није у довољној мери познат идентитет и степен културног развоја тих популација, које се често у литератури називају панонским Словенима. За сада не постоји јасна слика о гробљима предбјелобрдског хоризонта осим у деловима Трансданубије, посебно око Балатона, где је ДНК анализама утврђен континуитет енклава домаћег становништва између 8. и 10. века (*e.g.* Szőke 1992; Költő et al. 2014). Трагови насеља, у новије време све бројнијих, свакако указују на знатнију насељеност Паноније пре мађарског досељавања, што се односи и на простор Војводине.⁷⁶

Посветили смо се анализирању одлика миграторне раномађарске културе и бјелобрдске, која делом усваја мађарске компоненте али је у целини сачињена од локалних (поставарских) тековина и нових предмета материјалне културе насталих преузимањем или подражавањем предложака из суседства. Направљен је стилско-типолошки преглед налаза са расправом о пореклу узора (накит, елементи одеће, наоружање, керамика, итд.), како би се што јасније разумеле традиције које су учествовале у формирању јединственог комплекса. Просторном дистрибуцијом налаза различитог порекла закључили смо да на основу расположивих археолошких трагова није могуће подвући експлицитно јасну територијалну границу између раномађарских и других

⁷⁶ Види уводно поглавље 1.3.1.

(бјелобрдских) елемента; они се на територији Војводине могу посматрати заједно јер међу њима нема јасних географских разлика (*Карта 11*).

Друга испитана претпоставка подразумевала је да се у раздобљу од 10. до 12. века међусобни утицаји мађарске државе (бјелобрдског комплекса) и њеног јужног суседа, Византије, одвијају променљивим интензитетом и смером. С тим у вези, посебан акценат представљало је расветљавање њиховог односа у тзв. контактної зони - јужним деловима Војводине и Подунављу са ближним залеђем. И поред извесног присуства византијских производа закључак је да Царство није имало пресудну улогу у културном и економском развоју данашњег простора Војводине, како би се то могло очекивати на основу територијалне близине и вишезначног утицаја Византије.

У даљем тексту ће бити разложени и детаљније образложени резултати дисертације.

По распаду Аварског каганата његово становништво је остало без јединственог културног идентитета. Током 9. столећа карпатски простор је био политички подељен између Франачке и Бугарске, уз постојање локалних кнежевина са извесном аутономијом. Међутим, ниједна од кнежевина - пре свега Велика Моравска и Панонска, и оне мање на тлу Трансилваније и Баната - није била довољно кохерентна да би прерасла у посебан ентитет који би евентуално могао да опстане као целина после мађарског насељавања (*cf.* Macháček 2012; Alimov 2012a; Alimov 2012b). Док се у источним деловима Карпатског басена осећао слаб бугарски утицај, западни регион је био под јачим културним и политичким зрачењем Каролиншке империје (*Карта 1–2*).

Мађари су по насељавању концем 9. века постепено наметали власт широм Карпатске котлине, али најпре у Горњем Потисју, где су већином и били насељени (*Карта 3*). Након обустављања војних похода по Европи средином 10. века, праћеног територијалним уређењем државе за време кнеза Гезе (971–997) и његовог сина Стефана I (997–1038), остварени су услови за друштвени напредак видљив у појави све бројних насеља и некропола. Мађари су рано проширили утицај и на западније делове Паноније будући да су управни центри угарске државе засновани у дунавској регији, у Острогону и Секешфехервару. Прва црквена седишта оснивају се у тим истим развијенијим областима са јаким занатским центрима и старим хришћанским језгрима, као што је Печуј. И мрежа средњовековних путева била је много развијенија у западним него у источним деловима Карпатског басена (Petrovics 2011, 11, fig.1), што засигурно може да се прати још од римског времена када је то био простор Царства, док је Потисје остајало у Барбарикуму.

Источни досељеници су чинили релативно малобројну скупину наоружаних коњаника која је, као војно надмоћна елита, језички асимиловала бројније окружење (Takács 2010a, 58–59). Језичка доминација Мађара по свој прилици је остварена захваљујући разнородном саставу домаће популације; осим преосталих Авара и Словена становништво су чинили потомци романског становништва са Балкана и популације германског говорног подручја из Франачке, евентуално доњеподунавски Бугари и други (*e.g.* Sós 1973, 83; Szőke 2003, 314).

Извесна размимоилажења између данашњих стручњака у погледу модела интеракције популација пре су одраз недовољне и неуједначене истражености него националних претензија, јер и мађарски истраживачи истичу присуство јаке локалне компоненте у доба мађарског насељавања. Некрополе и насеља пружају различите врсте информација - у некрополама се јасно препознаје нова миграторна (мађарска) култура, која пак није видљива у материјалним траговима из насеља. Испоставља се да источна племена нису донела особену грнчарију већ само елементе ношње и наоружање (Merva 2018; Rácz T. A. 2019). Уколико би проучавање хуманог скелетног материјала из раномађарских некропола и даље указивало на бројнију мушку популацију (*cf.* Révész, Nopper 1996, 41; Lőrinczy et al. 2015), онда ваља рачунати на егзогамију код Мађара, што би представљало и кључну компоненту за разумевање сажимања раносредњовековних популација. Док су мађарски ратници били у експедицијама по централној Европи женска мађарска популација која је остајала у црноморским стаништима већином је, сматра се, настрадала приликом печењешких упада (Kouřil 2019, 64–65, n. 10). У том случају било је неопходно обезбедити потомство ступањем у бракове са припадницама других заједница када су насељавали нове просторе.⁷⁷

Поједина налазишта на северу Карпатског басена упућују на мирну интеграцију популација већ у раном 10. веку (*cf.* Staššiková-Štukovská 2008; Langó 2013b, 327; Rácz, T. A. 2019, 365–366). Домаће становништво које је желело да се приклони освајачима и само је постајало освајачима; моравски Словени су учествовали у ратним походима по Европи (Bálint 2010, 181). Међутим, тешко је утврдити да ли се исти модел може пресликати на јужне делове којима припада и Војводина, где је изворна мађарска компонента била слабије изражена (*cf.* Radičević, Špehar 2015; Радичевић, Шпехар 2015). Однос у бројности етнички различитих популација тешко је разумети без микрорегионалних истраживања

⁷⁷ Према једном латинском извору Мађари су 894. године приликом заузимања Паноније поробљавали младе жене (Bálint 2010, 181, n. 292).

јер варира према областима, тако да ни раније процене око бројности једне и друге компоненте нису примењиве на читав простор Карпатске котлине (Merva 2018, 311–312, са литературом). Једино се интердисциплинарним истраживањима може утврдити генетски састав популација у ужим регијама. Таква испитивања су узела маха у Мађарској и Словачкој (Csósz et al. 2016; Szathmáry 2000; Thurzo et al. 2013), па би према истом моделу у будућности ваљало приступити изучавању некропола и на домаћем простору.

У Војводини смо издвојили две групе гробаља - *раномађарске некрополе* са миграторном материјалном културом, и нешто позије некрополе, означене као *бјелобрдска-мешовита гробља*, које садрже нове елементе ношње и накита али и извесне пост-номадске традиције. Иако нема историјских и ликовних података о ношњи Мађара она се успешно реконструира захваљујући гробним налазима (*T. 13*). Дефинисали смо класичну раномађарску оставштину прве две трећине 10. века која се најјасније прати на војвођанском северу (*T. 1, T. 12*). Поуздани примери раних некропола су Станишић и Апатин (*кат. бр. 3, 13–15*), уз гробља из околине Суботице и Хоргоша, а у Банату то су Рабе, Банатско Аранђелово, Нови Кнежевац, Јазово и Банатски Деспотовац (*кат. бр. 47–49, 52, 59*). Неколико карактеристичних предмета потиче из околине Вршца (*кат. бр. 66–67*) и западног Срема (*кат. бр. 83, 87, 91*), али сви су из недокументованих контекста.

Велики део војвођанских некропола припада времену након средине и од краја 10. века која смо означили као *бјелобрдска-мешовита гробља*. Чињеница је да се такве некрополе распростире на ширем простору него класична раномађарска гробља, што показује да се у њима сахрањују по пореклу различите популације. Неколико боље истражених примера су некрополе у Ранчеву, Богојеву, Бочару и Батајници (*кат. бр. 7, 18, 54, 88; T. 3–5, 14*), а међу њима потоња даје најбољи увид у мешање различитих културних елемената (*T. 20–23*). Занимљив пример интеракције различитих културних елемената пружа и некропола у Новом Кнежевцу (*кат. бр. 49*). Ваљано истражена некропола са чистим бјелобрдским елементима 11. века јесте некропола у Верушићу која броји преко 300 истражених гробова (*кат. бр. 25, 102; T. 9–10, T. 35*).

Налази коњаничких и ратничких сахрана су у овом раду шире разматрани кроз прожимање са бјелобрдском материјалном културом, уз понуђено тумачење поступног замирања номадских и паганских елемената у гробљима Карпатске котлине. Мађарски стручњак Чанад Балинт је посебно разматрао гробове из бјелобрдских некропола у којима је као симболички прилог стављена само коњска опрема, без парцијалне сахране коња (*e.g. T. 5*). Аутор сматра да би било погрешно да се они етнички издвоје из окружења јер

су сви елементи погребног ритуала идентични као на некрополама раномађарског типа, при чему се пита да ли би локални становници могли да приреде сахране по мађарским обичајима, са коњском опремом и оружјем. Балинт таква размишљања не прихвата, већ и у осталим гробовима види чланове породица мушкараца-ратника, тј. припаднике мађарског етноса (Bálint 1991, 173–174). Нама се пак чини прихватљивом друга могућност, да се са ратничком опремом сахрањивала (и) локална популација, која се прихватањем војничких обележја поистовећује са освајачком елитом и преузима део дужности. Ово тим пре, јер домаћем становништву није била страна таква пракса (моравски Словени се као коњаници сахрањују са франачком коњаничком опремом и наоружањем). Лако се може замислити да су доласком источних освајача они усвајали нову ратничку „моду“ – мађарски рефлексни лук, стреле, узенгије са заобљеним упориштем за стопала и друго. Дошло је до поновне милитаризације, али се једино у некрополама са већим бројем ратничких сахрана може претпоставити постојање војног сталеза. На нашем простору се као једини такав пример за сада издваја батајничка некропола на којој су установљене различите праксе сахрањивања (*T. 24/a*). У поглављу 4.1.2.2. изнета су запажања о специфичностима овог гробља и његовом ближем датовању.

У Панонију са запада крајем 10. века стижу двосекли каснокаролиншки мачеви (спате), чије је бројније присуство примећено и у Војводини (*T. 33/1–8*). Појава двосеклих каснокаролинских мачева се осим кроз деловање најамника у краљевској војсци тумачи у контексту промене тактике ратовања самих Мађара. Међутим, будући да мачеве у гробовима не прате оклопи и шлемови доведена је у питање њихова стварна функција. Проблематизује се тумачење по коме су сахране са спатама изразито војничког карактера и помишља се на то да је можда пре реч о елитним сахранама и прихватању новог идентитета (Bíró 2012). Могуће је да у овој појави треба видети зачетке витешке културе која достиже врхунац у позном средњем веку. Поменути феномен се може сагледати и као евентуални наставак домаћих традиција; наговештаји праксе прилагања западног наоружања су присутни већ на касноаварским гробљима (*cf. Csiky 2015*), а широко заступљени на великоморавским гробљима 9. века (*cf. Ruttkay 2014a*). Сахране са мачевима и другим врстама наоружања имале су симболичку и друштвену позадину судећи по њиховој позицији у средишту некропола, што је установљено у Батајници и на Лијевој Бари, а могуће и у Ранчеву (*T. 24/a, T. 25*).

Данас Чанад Балинт бјелобрдску културу сагледава сасвим другачије - као наслеђе обичног становништва ране мађарске државе без могућности етничког приписивања

(Bálint 2010, 160–161, n. 123, 128), са чиме бисмо се сложили.⁷⁸ Иако постулирање веза између култура и држава може отићи предалеко чињеница је да се одређене археолошке појаве распростиру у приближним ареалима појединих раносредњовековних држава или у зонама њиховог политичког утицаја. Осим за мађарску државу и њој својствену бјелобрдску културу, исти модел се уочава на простору Далмације (Хрватске) и Кијевске Русије (Bálint 1989, 192). Бјелобрдску културу је и Јохен Гизлер посматрао као политички ентитет без етничког приписивања, али на ондашњем нивоу познавања грађе није успео да објасни њен карактер у целини (Giesler 1981, 152). С друге стране, поједини домаћи стручњаци појаву бјелобрдске културе посматрају локално, сматрајући да је настала у међуречју Драве и Саве, где се и налази епонимни локалитет Бијело Брдо. Одатле се она наводно ширила ка истоку (Јанковић, Јанковић 1990, 53–54).

После увида у обимну грађу, а у складу са установљеним историјским током, нама се чини изгледним да се бјелобрдска култура није раширила из тог једног центра, нити се њено стварање може посматрати на дифузионистички начин. Готово све врсте налаза које су присутне у гробљима хрватског међуречја су широко распрострањене у остатку Карпатске котлине, у мањем или већем обиму, тако да нема поузданих хронолошких и квантитативних показатеља који упућују да је импулс искључиво стизао са овог простора. Најраније S карике су забележене у северозападним областима Карпатске котлине у тзв. поствеликоморавском хоризонту прве половине 10. века (e.g. Langó, Patay-Horvát 2015, 369–370, Fig. 1), а не у међуречју, где нема налаза који се могу сигурно датовати пре краја 10. столећа (cf. Tomićić 2000, 293, Sl. 5). Истина, делује да је подручје између Саве и Драве насељавало „чисто“ локално становништво о коме ипак нема историјских података.⁷⁹ Иако је ова област углавном била самостална у политичком смислу све до почетка 12. века културолошки је ипак била окренута ка Карпатској котлини (Filipec 2015, 338), а не ка Далмацији и Балкану како се понекад помишљало (Sokol 2016, 19–21, maps. 2–4; 124, 236). Зато се ту и прате археолошке појаве заступљене широм мађарске државе.

У Трансданубији је такође присутан јак домаћи супстрат који је потврђен анализама хуманог скелетног материјала (Csósz et al. 2016, 98; Költő et al. 2014). У

⁷⁸ Аутор у новијим публикацијама не коментарише промену ранијих ставова, иако се позива на студију *Siedlungarn im 10. Jahrhundert* у којој је изнео хипотезу о масама мађарског становништва као носиоцима бјелобрдске културе, уз минимално учешће домаће популације - које назива Словенима (cf. Bálint 1991, 190–193).

⁷⁹ Простор хрватског међуречја у 10. и 11. веку према Хрвоју Грачанину одликује „etničko-identitetska cjelovitost“, имплицирајући на тај начин да је он био независан од (мађарског) окружења. С друге стране, саму бјелобрдску културу аутор описује као синтезу мађарског и словенског супстрата под утицајем неколико култура окружења, али не објашњава њене шире појаве (Gračanin 2011, 231).

археолошком смислу он се најјасније манифестује кроз појаву бројних S каричица, на пример на великим некрополама у Халимби и Мајши (Török 1962; Kiss 1983). Њихов предложак (који има двоструку раскуцану петљу) поуздано се може довести у везу са домаћим поставарским амбијентом, а представља дубоко укоренењу традицију коришћења једноставних елемената за причвршћивање косе или украшавање траке или мараме на глави (Szöke 1992, 847–850, 886–887, Abb. 1–2; Stadler 2008, 65). S карике су и једини сегмент материјалне културе присутан током читавог трајања бјелобрдског комплекса, све до 13. столећа. Забележене су на многим војвођанским локалитетима (*e.g.* T. 28/4, T. 34/1–5, 7–18, T. 51/2–6). Могу се посматрати као својеврсни локални „бренд“ у Панонији који се проширио и на суседна подручја, највише у Пољској (Kóčka-Krenz 1982, 46, fig. 1/6; Król 2005, 39–41, fig. 1), али и на централном Балкану (T. 78).

Други карактеристичан елемент културе јесу дводелни срцолики привесци. Они се најпре налазе у изразитим раномађарским контекстима између Потисја и Подунавља, а нешто касније и у бјелобрдским (Giesler 1981, 89–90, Taf. 53/9a, 9b; Oța 2015, 141; Demo 1983), што показује да је шире становништво преузело део мађарске ношње. У Војводини је забележено више различитих примерака (T. 7/2, T. 29). О преузимању визуелног идентитета дошљака сведочи и један писани извор према коме је локално становништво бријало главу на начин особен за Мађаре (Révész 2014, 39). Међутим, изворно раномађарско стварање није имало већег удела у даљем обликовању материјалне културе јер је било елитистичко и краткотрајно.

Најширу базу за заснивање посебног културног миљеа представљало је отварање мађарске државе ка ширем окружењу. Она је имала специфичан развој захваљујући средишњем положају између великих културних комплекса - с једне стране Византије, а с друге земље Светог римског царства, викиншка и кијевско-руска сфера. Овакав централни положај се у савременој историографији сликовито означава синтагмом 'in-between Europe' (Takács 2015, 385). Међу материјалом из некропола се истичу торквеси, наруквице и прстење који опонашају предлошке из окружења. Посебно долазе до изражаја струјања у области уметничких заната из кијевско-руских и викиншких области, која се огледају у техникама израде накита уплитањем жица и другим начинима обраде предмета (*e.g.* T. 7). Чини нам се да поједина декоративна решења на накиту опонашају луксузне златарске производе из средина на отонском Западу, као што је фасетирање наруквица и прстења (*e.g.* 30/14–15, 31/1–5). Претпоставку о повезаности Карпатске котлине са наведеним подручјима у погледу израде накита у будућности би требало учврстити и поткрепити

већим бројем примера. Овај аспект материјалне културе, којем је посвећена пажња у дисертацији, још увек није детаљније разматран ни у мађарској литератури, нити у другим земљама где се баштини бјелобрдско наслеђе.

Речено је да се од краја 10. века прати умножавање насеља и некропола што се може схватити и као део ширег процеса јер се 1000. година узима као оквирна граница у демографском развоју средњовековног друштва (Калић 1997, 23). У Панонију се сливало различито становништво германског, словенског и номадског порекла, мешајући се са панонским староседеоцима и Мађарима. Уз витезове из данашње Немачке стизала је војска из Скандинавије и Русије, Печењези и Поволшки Бугари са истока, и многи други (Bálint 2010, 182; Katona 2017). Треба рачунати на прилив балканских Словена који су у време византијских борби за Подунавље налазили уточиште у северном суседству, о чему нема историјских сазнања, али на то би могли да упућују предмети византијског порекла из Паноније (Langó 2013b).

У вези са феноменолошким разумевањем бјелобрдског комплекса у целини може се понудити једно гледиште. Наиме, док су усвајани верски, друштвени и модни обрасци из европских средина ондашње популације су настојале да очувају сопствене обичаје. Тако се током читавог 11. века ишчитава двојност паганских и хришћанских традиција посведочених и кроз историјска сведочанства о честим паганским побунама (Múcska 2004; Рокаи et al. 2002, 34–37). Зато се бјелобрдска култура може разумети двојако – она, као део политичког система мађарске државе прихвата окретање ка Западу, али представља и својеврсну реакцију становника против потпуног приклањања хришћанском свету, у аспектима који се везују за свакодневни живот и погребне праксе. Изражене су слојевите хетерогене традиције кроз практиковање сахрањивања са оружјем и коњском опремом, животињским и керамичким прилозима, а на крају тек са понеком ромбоидном стрелицом (*T. 14/3–4*). У нешто каснијем раздобљу, када се формирају цркве и нестаје сахрањивање са различитим предметима, популација се сахрањује са новцем, што би се такође могло разумети и као неки вид отклона према потпуном наметању латинске хришћанске догме, али и као одраз друштвених промена.

Пагански обичаји претрајавају у сеоским срединама удаљеним од верских центара (Révész, Nepper 1996, 43), а чини се и независно од њих. Пост-номадске тековине се нешто дуже задржавају у рубним карпатским областима. Иако је на сремском простору постојало јако верско упориште управо се ту осликавају дуготрајне паганске праксе као што показују примери гробаља у Батајници и Сремској Митровици, на којима се обављало

сахрањивање са парцијалним скелетом коња и коњским реквизитима можда до средине 11. века (*кат. бр. 88, 79; Т. 19–23*). С друге стране, у Срему је, уз јужни Банат, забележена појава крстоликих привезака од олова и бронзе за које се не може поуздано утврдити да ли су одраз побожности или шире моде. Напослетку, позно сахрањивање са посудама на бачким некрополама у Хоргошу и Ловћенцу добро је датовано налазима мађарског новца друге половине 11. столећа (*кат. бр. 105, 113; Т. 36–37*). Те рецидивне појаве у погребним обичајима треба посматрати као својеврсне локализме који опстају тамо где није било веће транзиције.

Увид у археолошку грађу ширег простора Карпатске котлине пружио нам је могућности и за уочавање извесних регионалних разлика. На основу спроведене анализе утисак је да се бјелобрдски метални налази претежно концентришу у Бачкој, а нешто мање у Банату и Срему. Бјелобрдски фонд бачких налаза показује највише сличности са грађом из Славоније и Барање, али и са материјалом из некропола западне и централне Мађарске. Многи аспекти развоја културе за сада нам ипак измичу, пре свега размештај радионичких центара, да ли су били у вези са административним седиштима, жупским центрима и сл. (Takács 2012c, 41). Банат даје нешто другачију слику јер је нарочито својим јужним деловима био донекле повезан са десном обалом Дунава. Уз друге појаве, примећује се извесна сродност у грнчарији, која се огледа у заступљености облика који нису особени за друге панонске области (здеље), и сличном маниру украшавања (нпр. јамице испод обода посуда). Ова појава би се, осим географском условљеношћу и трговачким везама, могла тумачити и у светлу политичке ситуације будући да је Банат до првих деценија 11. века био независан од Мађара, а окренут ка Византији (Madgearu 1993, 5–10; Teišić 2009, 116–119). Занимљиво је да се на банатској територији бележи већа концентрација западноевропских мачева, али с обзиром на то да они не потичу из документованих контекста, ускраћени смо за њихова ближа тумачења.

Археолошки налази показују да је мађарска држава одржавала различите контакте са Византијом, Кијевском Русијом и Скандинавијом (Mesterházy 1993), али њена основна економска усмерења ипак јасно осликава оптицај новца. Док су налази мађарског новца 11. века на централном Балкану ретки (*Карта 11*), дистрибуција тих ковања у северној Европи и прибалтичкој регији указује на велики ареал циркулисања (*cf.* Huszár 1967). У нашој средини су ретки предмети чије је изворно порекло у кијевско-руским областима. Издвојене су сребрна наушница из Новог Кнежевца и секира из Дорослова (*кат. бр. 17, 49; Т. 2/4, Т. 32/5*). Појава предмета из руских центара је посведочена на подунавским

налазиштима у Хрватској (Demo 2009, 452, sl. 27/1.2, 28; 481, sl. 37/2; 556), па би их у будућности требало у значајнијем броју очекивати и на нашем простору. За сада нема археолошких трагова који би упућивали на контакте са јадранским, далматинско-хрватским културним кругом, нити са кетлашком групом.

На основу упоредне анализе археолошких феномена констатовано је да области северно од Дунава и Саве у целини баштине тековине различите од византијске материјалне културе на Балкану, али са њом имају извесних додирних тачака. Византијска уметничко-занатска струјања нису имала значајнији утицај на обликовање бјелобрдског стила у погледу преузимања облика и техника израде. У том смислу, у целини је прихватљив закључак Петера Ланга према коме је нова култура настала након доласка Мађара много аутономнија него, примера ради, наслеђе Велике Моравске, које се у многим сегментима баштинило на византијским предлошцима (Langó 2013b, 327). Међутим, издвајају се одређени елементи карактеристични за војвођанске области попут имитација византијског прстења са круном (*T. 31/11–16*) и евентуално крстоликих привезака (*T. 28/9, 11*), који раније нису били уврштени у Гизлеров преглед бјелобрдских налаза (*T. 27*).

Премда се простор савремене Србије састоји из два географски и културно сасвим раздвојена подручја домаћи стручњаци су раније углавном настојали да га посматрају на јединствен начин, што је и довело до стварања уопштене слике о заједничкој материјалној култури. Мишљење о извесној јединствености археолошког наслеђа Паноније и централног, па и западног Балкана, присутно је и у новијој иностраној литератури (*cf. Curta 2006, 193*). Дунав је у средњем веку, ипак, представљао значајну географску препреку и зону етничке, политичке и економске дивергенције, што је за последицу имало урастање те линије и у културни пејсаж до данашњих дана (Ћалић et al. 2012, 52). Река Сава очигледно није чинила стриктну границу јер се у северној Босни прати значајније сустицање бјелобрдских и карантанско-кетлашких елемената са елементима далматинског круга (*cf. Filipc 2015, 216–217; Šmalcelj 2012*). Извесно зрачење између подунавских и посавских области најјасније се огледа у појави истих облика наушница, раније уопштено називаних „бјелобрдске наушнице“ (*T. 79*), док се остала материјална култура из гробаља прилично разликује.⁸⁰ Налази наушница из српског Подунавља и панонског дела

⁸⁰ На гробљима у панонском делу Хрватске, северној Босни и Словенији налазе се бјелобрдски дводелни привесци, прстење у облику карике наребрене површине, торквеси, и сл. док су на некрополама у српском Подунављу заступљене друге врсте тракастог и пуноливеденог прстења, разноврсне огрлице од перли и наруквике са крајевима у облику животињских глава које се разликују од бјелобрдских.

Хрватске, северне Босне и Словеније су слични, али постоје извесне, па и знатније морфолошке и технолошке разлике између примерака из тих регија. Осим тога, утврдили смо да мода ношења ливених наушница са привесцима није била особена за средишње и северне области бјелобрдске културе, односно већи део Карпатске котлине. Зато је предложено њихово културно неутрално именовање као „наушнице посавско-подоунавске регије“.

Покушали смо и да одгонетнемо у којој мери археолошки трагови рефлектују политичке промене у контексту мађарско-византијских борби над граничним подручјем. Посредан утицај Византијског царства и отварање панонских простора ка Балкану остварује се нарочито после 970. године када су обустављени мађарски упади и успостављене чвршће трговачке везе (*cf.* Kovács, L. 1989, 136–138; Langó 2013b, 328). Најизраженији уплив византијске робе се прати уз леву обалу Дунава у јужном Банату, и у Срему, што је разумљиво с обзиром на близину оновремене границе. Заступљене су наушнице, прстење, огрлице, наруквице и крстолики привесци (*Карта 1; Т. 32/ 2–4, 12–27*). У Бачкој, осим неколико византијских новчића 10. века, нису установљени други предмети јужног порекла. Споменуто је да се прилив византијских производа евентуално може објаснити и миграцијама становништва у немирном раздобљу бугарско-византијских сукоба, а потом и деловањем Самуилове државе крајем 10. и у раном 11. веку. Друга етапа је период када је Срем био под византијском управом, од 1018. до 1071. године (Поповић 1980а, VIII; Поповић 1980b, VI), и то је највероватније време уплива већине предмета византијског порекла.

Још увек нема сасвим јасне слике о интензитету византинизације Срема јер се на некрополи у Сремској Митровици (локалитет 4) упоредо јављају и бјелобрдски елементи. На Великој хумци у Батајници осим предмета византијске материјалне културе нема других одлика тог круга, већ се преплићу раномађарски и бјелобрдски елементи. Уз то, концентрација анонимног новца класе А2 у Мачванској Митровици, и уопште у Мачви, изгледа да показује да се византијска реокупација током 11. века углавном одвијала на јужној обали Саве (Поповић, В. 2003, 339). Оставе новца на југу Војводине су сведоци немирних догађаја и византијско-угарских борби око граничног појаса, а потичу из последњих деценија 11. века (Старчево, Мачванска Митровица, Сремски Карловци-Земун: *кат. бр. 210, 220, 233*)

Када је реч о супротним утицајима из правца Паноније ка Балкану, чини се да су били сличног интензитета. Класични раномађарски налази су изузетно ретки јужно од

Дунава мада има мишљења да су балкански ковачи преузели форму крушколиког облика мађарских узенгија као део оновремене ратничке „моде“. Ови предмети се налазе у гвожђарским оставама и доводе у везу са економским снажењем популација у доба византијске реокупације после средине 10. века (Бугарски 2013, 39–40; Бугарски, Иванишевић 2013, 146). Уз неколико кружних разводника за појас и квадратне апликае (*Т. 26/13–14, Т. 76/7*) заступљен је бјелобрдски репертоар 11. века (*Т. 75*). Уочавају се извесне сличности у инвентарима јужних војвођанских некропола са онима из Подунавља (Брестовик) и јужне Србије и Косова (Ниш-Гласија, Матичане-Брег и Прчево-Бока), које се огледају у појави печуркастих дугмади, дводелних привезака, наребреног прстења и псеудофилигранског прстења без круне (*Т. 74, Т. 76–77*). Извесно је да су контакти између северних и јужних простора, осим кроз византијско заузимање Срема, могли бити остварени и приликом мађарског освајања Београда и њихових експедиција до Ниша, почетком осме деценије 11. столећа (Гај-Поповић 1978, 163–164; Стојковски 2009а, 383–387).

Вратимо се некрополама Карпатског басена. У другој половини 11. века прати се униформизација материјалне културе и редуковање гробних налаза, који се у великој мери временски поклапају са афирмацијом западног хришћанства, оличеној и у променама погребних обичаја. Археолошки је јасно посведочен прелаз са бјелобрдских-мешовитих некропола на редове на некрополе уз цркве, што показује да је мађарска држава успела да спроведе законске регуле које су напослетку потрле паганство (*cf. Vakaу 1999, 550–551; Petrovics 2011, 14*). Картирањем некропола ране и позне бјелобрдске фазе у Војводини стиче се утисак да се од друге половине 11. и почетка 12. века махом мењају позиције за сахрањивање, премда има случајева где постоји континуитет или се некропола развила на истом месту после извесног хијатуса (*Карта 12*). Масовна изградња цркава остварена је у 12. веку. Монументално сакрално градитељство и архитектонска пластика одају јасно сажимање уметничко-занатских импулса Запада и Истока, при чему се истиче византијски утицај преко северне Италије, а не са Балкана (Szakács 2005, 33–36; Szakács 2016, 213–215). Најбољи пример свакако представља монументална базилика у Раковцу (*Т. 47*). Док су таква здања подизана за потребе друштвене и црквене елите, бјелобрдске сеоске црквице су једноставног плана и скромних димензија, грађене уз ограничену употребу чврстог материјала и секундарно коришћене римске опеке (*Т. 52–53*). Њихова бројност упућује на коначно утапање популације у хришћански свет. Међутим, изгледа да се и тада становништво опире некој врсти „глобализације“ тако што се уместо гробних прилога

сахрањује са новцем приложеним (сакривеним?) у уста или у шаку. Сложили бисмо се са претпоставком Михала Живног да се новчићима заправо надомешћивао гробни дар и сахрањивање са личним предметима (Živný 2009). Детаљнијем тумачењу ове појаве у будућности треба посветити пажњу.

У Војводини је евиденирано више некропола са нумизматичким прилозима које претежно чине мађарска ковања (*Карта 12*). Слика истовремених некропола јужно од Саве и Дунава је прилично другачија, пре свега јер није било обавезно сахрањивање уз цркве, па се сеоска гробља углавном налазе на слободном простору (*e.g.* Винча, Миријево, Трњане, Прахово и др.). У односу на релативно скоман инвентар касних бјелобрдских некропола који се претежно састоји од сребрних и бронзаних S каричица, ретких комада луксузнијег накита и новца (*e.g.* *T. 45*), на гробљима јужног византијског суседства бележи се знатније присуство накита и личног прибора док је новац у функцији обола веома редак (Марјановић-Вујовић 1984b, 103–104).

Археолошки трагови насеља из периода трајања бјелобрдске културе у дисертацији су посебно обрађени јер не дају исту врсту података као грађа из некропола. Према тренутном нивоу сазнања на насељима није могуће јасно разлучити археолошке трагове раних Мађара (Merva 2018, 317). Објашњено је да се у технолошком смислу керамичка продукција 10. и 11. века великим делом ослања на локалну поставарску грнчарију (пре свега лонци), док се појава керамичких котлова приписивала утицају досељених Печењега средином 11. века. У новије време све више се истиче и повезаност са раносредњовековном Бугарском у погледу грнчарских традиција (Merva 2013, 251–252; Merva 2014, 204, 214; Takács 2010b, 145–146). Интересантно је да се везе материјалне културе мађарске и бугарске државе прате и на примеру других предмета (на пример, појасна опрема: *T. 26*).

Према свему наведеном јасно се уочавају два модела обликовања бјелобрдске материјалне културе у целини - модни обрасци и израда металних предмета су у највећој мери усвајани из западно-, северно- и источних европских средина, док је керамичка продукција локалног карактера или је у вези са балканским Подунављем.

У 12. веку долази до ширих друштвених промена. Археолошки подаци уз писане изворе потврђују интензивнији развој ондашњег југа мађарске државе. Уз многобројна сеоска насеља заснивају се средишта жупанија, трговачка места и краљевски поседи, а насеља ничу и уз манастирска здања (*Карта 7, 13*). Важни насеобински центри су нажалост добрим делом уништени попут утврђења у Ковину и Банатској Паланци.

Жупски град Бач налази се под савременим насељем. Потенцијал би требало видети у истраживању Титела као истакнутог краљевског поседа, уз наставак радова на испитивању Сремске Митровице и утврђеног комплекса у Дупљаји. На релативно повољне економске услове упућују истраживања отворених сеоских насеља у којима су регистроване стамбене целине са многобројним керамичким материјалом, оставама алата, новца и накита и другог. Када је реч о начину становања и организацији насеља, као и у ранијим етапама културе, чини се да већи део Војводине даје слику попут оне из других делова Паноније, коју карактерише неколико типова укопаних кућа, пећи и ровова (*e.g. T. 55–56, 58, 64*). Посебно је раширена употреба котлова који представљају својеврсни регионални керамички феномен (*e.g. T. 66/25–37, T. 67/20–21, 25–26, 31–39*).

Градови на југу Мађарске су били далеко од административних центара и владари су их прилично ретко посећивали, осим кад су одлазили у војне походе, те се сматра да су свој развој договали близини и јаким трговачким везама са Византијским царством (Васин 2017, 134–136, са литературом). Ипак, економске везе са Византијом су недовољно осветљене и са историјског и са археолошког аспекта. Наспрам живих политичких односа и супарништва на граничним територијама чини се да су међусобни утицаји у домену материјалне културе били скромног интензитета. Ово тим пре чуди ако се имају у виду родбинске и политичке везе шездесетих година када је цар Манојло помогао Стефану IV око преузимања власти. Интересантно је да се у угарском новчарству јављају византијске имитације коване управо за владе Стефана IV (1162–1163) (Црнобрња, Црнобрња 2004, 50). С друге стране, требало би имати на уму да су се периоди ратних сукоба и несигурности одражавала на интензитет трговачких токова, у смислу да су их успоравали, а не поспешивали.

На основу нешто бројнијих локалитета и солидног узорка археолошке грађе из јужног Баната и донекле из Срема, стиче се утисак да су предмети византијског порекла слабије заступљени у некрополама, а јављају се у оставама 12. и прве деценије 13. века (новац и иконице: *кат. бр. 165, 211, 223, 226; T. 73*). Мали број византијских скифата уочених у збирци Музеја Срема не може да пружи тачну слику монетарне циркулације од последњих деценија 11. до почетка 13. века. Такође треба узети у разматрање и мађарски новац који до сада није био предмет посебне обраде (Поповић, В. 2003, 340). У керамичком репертоару су изузетно ретки налази импортоване глеђосане керамике док сграфито керамика према нашим сазнањима у Војводини није забележена. Супротан утицај, северног на јужни простор, огледа се пре свега кроз присуство S карика на

подунавским некрополама и спорадичне налазе котлића у Београду и Браничеву. Мађарски новац 12. века на централном Балкану је изузетно редак.

После крсташког освајања Константинопоља 1204. године трајно су угашене везе са Кијевском Русијом и Византијом тако да се Угарска у потпуности окреће трговини са западним земљама (Petrovics 2011, 6–7). Зато се и потпуни продор тековина западне цивилизације у ширем смислу прати од почетка 13. столећа. Док је у претходном периоду стварана „сеоска Европа“, у 13. веку је дошло до настанка „Европе градова“ и нове снаге хришћанског света. Ово раздобље се уједно сматра врхунцем у развоју средњовековног Запада (Le Gof 2010, 127). Потпуни продор те културе је остварен кроз усвајање друштвеног поретка који је најпре био прихваћен у вишим слојевима, успостављањем тешке коњице, усвајањем витешке моде, а нешто касније и подизањем замкова као симбола моћи. У масовну употребу улази страни новац (фризатици) и модне новине попут брошева, појасева, печатног прстења и сл. Са технолошким иновацијама наступају кључне промене и у керамичкој производњи. Оне се огледају у начину припреме глине и употреби ножног витла (Takács 2012c, 47, 52). Карактер и интензитет позападњавања се различито манифестовао у деловима Мађарске, и он подразумева како досељавање страног становништва тако и акултурацију локалног (Nyárády, Gáll 2015, 86–89). Промени етничке слике допринело је насељавање нових номадских група (Кумана) после монголских провала средином 13. века (Hatházi, Szende 2003, 388–394), уз све присутније становништво германског говорног подручја, које поспешује развој градова и технологију пољопривредне производње (Berend 2001, 31; Font 2011, 697).

Време и околности гашења бјелобрдских тековина се, тако, уклапају у слику коначног утапања мађарске државе у европско друштво. Разматрано подручје Војводине представљало је саставни део описаних процеса јер се током свих хронолошких фаза прате појаве присутне широм Карпатске котлине. Надамо се да је у овом раду направљена поуздана синтеза археолошке грађе и да су отворена инспиративна истраживачка питања, уз покушај одговора на нека од њих. У будућности нас очекује активније истраживање средњовековне прошлости наше северне покрајине које подразумева савремен методолошки приступ и неопходну интердисциплинарност, што једино може бити остварено бољим повезивањем научних и музејских институција и установа заштите. Добре перспективе у том погледу већ постоје.

7. БИБЛИОГРАФИЈА

Алексић 2004 – М. Алексић, Посткаролиншки мач из Банатског Брестовца, *Гласник Српског археолошког друштва* 20, Београд 2004, 251–265.

Alimov 2012a – D. Alimov, On the Problem of the Post-Avar "Ethnogenesis". The 9th Century Politics of Banat, Crişana, and Transylvania in Comparative-Historical Context (I), *Transylvanian Review* XXI/3, Cluj-Napoca 2012, 83–91.

Alimov 2012b – D. Alimov, On the Problem of the Post-Avar "Ethnogenesis". The 9th Century Politics of Banat, Crişana, and Transylvania in Comparative-Historical Context (II), *Transylvanian Review* XXI/4, Cluj-Napoca 2012, 77–96.

Andrási 2015 – R. Andrási, A 10-11. századi fűlesgombok tipokronológiája Hajdú-Bihar megye és a Rétköz területén Újabb adatok a honfoglalás kori viselet kérdéséhez (The typochronology of the 10th and 11th century ball buttons in the area of Hajdú-Bihar County and Rétköz Recent data for the question of the costume in the Hungarian Conquest Period), in: L. Révész (ed.) *Acta iuvenum: Sectio archaeologica* II, Szeged 2015, 153–175.

Andrić 2005 – S. Andrić, Samostan svetog Križa u Frankavili (Mandelosu), *Историјски часопис* LII, Београд 2005, 33–82.

Andrić 2006 – S. Andrić, Problemi graditeljske povijesti benediktinskog samostana Sv. Jurja u Dumbovu, *Scrinia Slavonica. Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest* 6, Slavonski Brod 2006, 160–182.

Andrić 2009 – S. Andrić, Bazilijanski i benediktinski samostan sv. Dimitrija u Srijemskoj Mitrovici, *Radovi Zavoda za Hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 41, Zagreb 2009, 115–185.

Androshchuk 2007 – F. Androshchuk, The rural Vikings and the Viking Helgö, in: U. Fransson (eds.) *Cultural interaction between east and west. Archaeology, artefacts and human contacts in northern Europe*, Stockholm Studies in archaeology 44, Stockholm 2007, 153–163.

Анђелић 1994а – Д. Анђелић, Заштитна археолошка истраживања у Срему током 1991. године, *Грађа за проучавање споменика културе Војводине XVII*, Нови Сад 1994, 105–114.

Анђелић 1994б – Д. Анђелић, Два средњовековна насеља откривена приликом изградње аутопута Е-75, *Грађа за проучавање споменика културе Војводине XVII*, Нови Сад 1994, 115–131.

Анђелић 2003 – Д. Анђелић, Гунарош, локалитет „П. Д. Победа“ – касноантичко и средњовековно насеље, у: Р. Бунарџић, Ж. Микић (ур.) *Споменица Јована Ковачевића*, Београд 2003, 369–375.

Antonić, Ákos Rács 2017 – N. Antoniћ, T. Ákos Rács, Selected Medieval Finds from the Site Kobilić 1 in Turopolje, in: T. Sekelj Ivančan et al. (eds.) *Srednjovjekovna naselja u svjetlu arheoloških izvora*, Zagreb 2017, 255–277.

Antonopolusos 1993 – P.T. Antonopolusos, Byzantium, the Magyar Raids and Their Consequences, *Byzantinoslavica* 54/2, Praha 1993, 254–267.

Археолошко благо КМ 1998 – Археолошко благо Косова и Метохије од неолита до раног средњег века, ур. Н. Тасић, Каталог изложбе, Галерија САНУ 90, Београд 1998.

Атавин 1984 – А. Г. Атавин, Некоторые особенности захоронения чучел коней в кочевнических, *Советская Археология* 1984/-1, Москва 1984, 134–143.

Бајаловић-Бирташевић 1960 – М. Бајаловић-Бирташевић, *Средњовековна некропола у Миријеву*, Београд 1960.

Бајаловић-Хаџи-Пешић 1977 – М. Бајаловић-Хаџи-Пешић, *Средњовековном Београду у походе*, Каталог изложбе, Београд 1977.

Бајаловић-Хаџи-Пешић 1984 – М. Бајаловић-Хаџи-Пешић, *Накит VIII–XVIII века у Музеју града Београда*, Београд 1984.

Бајаловић-Хаџи-Пешић 1992 – М. Бајаловић-Хаџи-Пешић, Унутрашње утврђење Београдског града II, *Годишњак града Београда XXXIX*, Београд 1992, 29–60.

Вакaу 1965 – К. Bakay, Régészeti tanulmányok a magyar államalapítás kérdéséhez, *Dunántúli Dolgozatok. A pécsi Janus Pannonius Múzeum kiadványai* 1, Pécs 1965.

Вакaу 1966 – К. Bakay, Gräberfelder aus den 10–11. Jahrhunderten in der Umgebung von Székesfehérvár und die Frage der fürstlichen Residenz. Archäologische Studien zu der Frage der ungarischen Staatsgründung II, *Alba Regia. Az István Király Múzeum Évkönyve VI–VII* (1965–66), Székesfehérvár 1966, 43–88, Taf. XVI–XLVI.

Вакaу 1967 – К. Bakay, Archäologische Studien zur Frage der ungarischen Staatsgründung. Angaben zur Organisierung des fürstlichen Heeres, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae XIX*, Budapest 1967, 105–173.

Вакaу 1968 – К. Bakay, Gräberfelder aus den 10–11. Jahrhunderten in der Umgebung von Székesfehérvár und die Frage der fürstlichen Residenz (zweiter teil). Archäologische Studien zu der Frage der ungarischen Staatsgründung II, *Alba Regia. Az István Király Múzeum Évkönyve VIII–IX* (1967–68), Székesfehérvár 1968, 57–84, Taf. VII–XXII.

Вакaу 1978 – К. Bakay, *Honfoglalás- és államalapításkori temetők az Ipoly mentén (Gräberfelder an der Eipel aus der Zeit der ungarischen Landnahme und staatsgründung)*, Szentendre 1978.

Вакaу 1999 – К. Bakay, Hungary, in: T. Reuter (ed.) *The New Cambridge Medieval History III c. 900 – c. 1024*, Cambridge 1999, 536–552.

Бálint 1969 – Cs. Bálint, A honfoglalás kori lovastemetkezések néhány kérdése (Über die Pferdebestattungen der Landnahmezeit), *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1969/1, Szeged 1969, 107–114.

Бálint 1971 – Cs. Bálint, X. századitemető a szabadkígyósi-pálligeti táblában (Tenth century cemetery in the Pálliget plot of Szabadkígyós), *A Békés Megyei Múzeumok Közleményei* 1, Békés 1971, 49–88.

Балинт 1979 – Ч. Балинт, Венгры и т.н. белобрдская культура, *Acta Arhaeologica Carpathica* XIX, Kraków 1979, 97–146.

Bálint 1989 – Cs. Bálint, Some ethnospecific features in central and eastern European archaeology during the early Middle Ages: the case of Avars and Hungarians, in: J. Shennan (ed.) *Archaeological Approaches to Cultural Identity*, London-New York 1989, 185–194.

Bálint 1991 – Cs. Bálint, *Südongarn im 10. Jahrhundert*, *Studia Archaeologica* XI, Acad. Scient. Hung., Budapest 1991.

Bálint 2007 – Cs. Bálint, On “Orient-preference” in archaeological research on the Avars, proto-Bulgarians and conquering Hungarians, in: J. Henning (ed.) *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium* Vol. 1, Berlin - New York 2007, 545–562.

Bálint 2010 – Cs. Bálint, A contribution to research on ethnicity: a view from and on the east. The state of research, in: W. Pohl, M. Mehofer (Hrsg.) *Archaeology of Identity – Archäologie der Identität*, Wien 2010, 145–182.

Bálint et al. 2003 – M. Bálint, J. Laszlovszky, B. Romhányi, M. Takács, Medieval Villages and their Fields, in: Z. Visy (ed.) *Hungarian Archaeology at the turn of the Millennium*, Budapest 2003, 383–388.

Balogh, L. 2007-2008 – L. Balogh, A New Source on the Hungarian Raids against Byzantium in the Middle of the Tenth Century, *Chronicon* 7-8, 2007-2008, 16–25.

Balogh, Cs. 2003 – Cs. Balogh, 10. századi sírok Kiskunfélegyháza környékéről (Gräber aus dem 10. Jahrhundert in der Umgebung von Kiskunfélegyháza), *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* IX, Szeged 2003, 283–295.

Balogh et al. 2017 – Cs. Balogh, G. Lőrinczy, A. Türk, S. Varga, 11. századi temetőrészlet Baks-Köztársaság utca (Csongrád megye) lelőhelyről. Honfoglalás és kora Árpád-kori sírok Baks határában (11th-century cemetery at the site of Baks-Köztársaság Street (Csongrád County). Conquest-period and early Árpadian period graves in the vicinity of Baks), in: A. Türk et al. (Sz./eds.) *Hadak útján XXIV*, Budapest-Esztergom 2017, 667–707.

Барачки 1960 – С. Барачки, Групни налази старосрпског гвозденог алата из Вршца, *Раđ војвођанских музеја* 9, Нови Сад 1960, 186–195.

Барачки 1977 – С. Барачки, *Југоисточни Банат у раном средњем веку са прегледом раносредњовековних налазишта*, Каталог изложбе, Вршац 1977.

Барачки 1988 – С. Барачки, Крстови из збирки Народног музеја у Вршцу, *Зборник Народног музеја* XIII-1, Београд 1988, 171–176.

Барачки, Брмболић 1997 – С. Барачки, М. Брмболић, Степен истражености средњовековних локалитета на подручју јужног Баната, *Раđ музеја Војводине* 39, Нови Сад 1997, 209–228.

Батистић-Попадић 1988 – Д. Батистић-Попадић, Долово – циглана на делиблатском путу – средњовековни слој, *Гласник Народног музеја Панчево* 1, Панчево 1988, 7–18.

Bedić 2014 – Ž. Bedić, *Antropološka analiza osteološke građe bjelobrdskih populacija u međurečju Save, Drave i Dunava*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru, Zadar 2014.

Belaj 2011 – J. Belaj, Prikaz arheoloških istraživanja crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije u Gori tijekom 2008. i 2009. godine, u: D. Tepert, S. Jurić (ur.) *Antiquam fidem*, Zbornik radova sa znanstvenog simpozija o Sisačkoj biskupiji, Zagreb 2011, 121–147.

Belaj 2017 – J. Belaj, Annular Brooches from the 13th and 14th century from Vojvodina, *Starinar* LXVII, Belgrade 2017, 197–222.

Bende, Lőrinczy 1997 – L. Bende, G. Lőrinczy, A szegvár-oromdűlői 10–11. századi temető (Das Gräberfeld von Szegvár-Oromdűlő aus dem 10. bis 11. Jahrhundert.), *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* III, Szeged 1997, 201–285.

Бењоцки 1994 – Н. Бењоцки, *Словенска керамика средњег Баната – са прегледом налазишта*, Каталог изложбе, Народни музеј Зрењанин 1994.

Бењоцки 1996 – Н. Бењоцки, Археолошки средњовековни налази на локалитетима горњег (југословенског) Потамишја. Резултати истраживања у Сечњу 1978. године, *Гласник музеја Баната* 7, Панчево 1996, 28–44.

Бењоцки 1998 – Н. Бењоцки, Средњовековни налази са локалитета горњег Потамишја. Ботош, *Гласник музеја Баната* 8, Панчево 1998, 59–68.

Бењоцки 2000 – Н. Бењоцки, Извештај о археолошком истраживању на локалитету Свете Водице код Перлеза, *Гласник Музеја Баната* 9/10, Панчево 2000, 5–11.

Бењоцки 2002 – Н. Бењоцки, Извештај о археолошком истраживању на локалитету Свете Водице код Перлеза, *Гласник Музеја Баната* 11/12, Панчево 2002, 53–102.

Berend 2001 – N. Berend, *At the Gate of Christendom: Jews, Muslims and 'Pagans' in Medieval Hungary, c.1000 - c.1300*, Cambridge 2001.

Bibó-Bige 1914 – Gy. Bibó-Bige, A keletibai pusztai (Szabadka) templom ásatás, *Archaeologiai Értesítő* XXXIV, Budapest 1914, 58–59.

Bieńkowska et al. 2013 – A. Bieńkowska, M. Dzik, K. Piasecka, *Sredniowieczne cmentarzysko w Czarnej Wielkiej, stan. 1, woj. podlaskie (badania 1951-1978)*, Tom I, Białystok 2013.

Bieńkowska et al. 2014 – A. Bieńkowska, M. Dzik, K. Piasecka, *Sredniowieczne cmentarzysko w Czarnej Wielkiej, stan. 1, woj. podlaskie (badania 1951-1978)*, Tom II, Białystok 2014.

Бикић 1994 – В. Бикић, *Средњовековна керамика Београда*, Београд 1994.

Бикић 2000 – В. Бикић, Антички узори у средњовековном накиту XI–XII века на тлу Србије, у: Љ. Максимовић и др. (ред.) *Трећа југословенска конференција археолога*, Београд-Крушевац 2002, 237–247.

Bikić 2010 – V. Bikić, *Vizantijski nakit u Srbiji – modeli i nasleđe*, Beograd 2010.

Bíró, A. 2012 – A. Bíró, Dating (with) weapon burials and the »Waffenwechsel«. A preliminary report on new investigations of the so-called Viking-Age swords in the Carpathian Basin from a

chronological point of view, in: B. Tobias (Hrsg.) *Die Archäologie der frühen Ungarn. Chronologie, Technologie und Methodik, RGZM – Tagungen Band 17*, Mainz 2012, 191–218.

Bíró, A. 2014 – A. Bíró, Weapons in the 10–11th century Carpathian Basin. Studies in weapon technology and methodology – rigid bow applications and southern import swords in the archaeological material, *Dissertationes Archaeologicae* 3/2, Budapest 2014, 519–539.

Bíró, G. 2015 – G. Bíró, Árpád-kori településrészlet házai és településszerkezete Jászfényszaru határában / The buildings and settlement layout of the Árpadian Age settlement excavated at Jászfényszaru-Szőlők alja, *Archaeologiai Értesítő* 140, Budapest 2015, 149–176.

Bíró, Langó 2013 – G. Bíró, P. Langó, „Deo odibilis gens Hungarorum“ oder „auxilium Domini“ – Die Ungarn und die christliche Welt im 10. Jahrhundert, in: O. Heinrich-Tamaska, N. Krohn, S. Ristov (Hrsg.) *Rauben, Plündern, Morden. Nachweis von Zerstörung und kriegerischer Gewalt im archäologischen Befund*, Hamburg 2013, 265–335.

Бирташевић 1970 – М. Бирташевић, *Средњовековна керамика Београда*, Београд 1970.

Bitenc, Knific (ur.) 2001 – P. Bitenc, T. Knific, *Od Rimljanov do Slovanov. Predmeti*, Ljubljana 2001.

Bojčić 2015 – Z. Bojčić, *Zlato i srebro srednjeg vijeka u Muzeju Slavonije*, Katalog izložbe, Osijek 2015.

Бокий, Плетнева 1988 – Н. М. Бокий, С. А. Плетнева, Захоронение семьи воина-кочевника X в. в бассейне Ингула, *Советская Археология* 1988/-2, Москва 1988, 99–115.

Boldog et al. 2015 – Z. Boldog, Zs. Petkes, B. Sudár, A. Türk, From the Ancient Homelands to the Carpathians – from the Finds to the Apparel, Travelling Exhibition of Posters on the Most Recent Results from Archaeological Research on Ancient Hungarian History and the Conquest Period, *Hungarian Archaeology E-Journal* (2015 autumn), 1–8.

Bollók 2010 – A. Bollók, Byzantine Jewellery of the Hungarian Conquest Period: a View from the Balkans, in: C. Entwistle, N. Adams (eds.) *Intelligible Beauty. Recent Research on Byzantine Jewellery*, London 2010, 179–191.

Bollók 2012a – A. Bollók, Byzantine missions among the Magyars during the later 10th century?, in: M. Salamon, M. Wołoszyn, A. Musin, P. Špehar (eds.) *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence Vol. II*, Kraków-Leipzig-Rzeszów-Warszawa 2012, 131–144.

Bollók 2012b – A. Bollók, Chronological Questions of the Hungarian Conquest period: A Technological Perspective, in: B. Tobias (Hrsg.) *Die Archäologie der frühen Ungarn. Chronologie, Technologie und Methodik, RGZM – Tagungen Band 17*, Mainz 2012, 229–240.

Bollók 2015a – A. Bollók, *Ornamentika a 10. századi Kárpát-medencében. Formatörténeti tanulmányok a honfoglalás kori díszítőművészethez (The ornamental vocabulary of the tenth-century in the Carpathian Basin. Form-historical studies in the decorative arts of the Hungarian Conquest Period)*, Budapest 2015.

Bollók 2015b – A. Bollók, From Carolingian Europe to its periphery and back again. A brief contribution to the study of the last phases of Carolingian metalwork and the

western European booty of the ancient Hungarians, in: S. Brather, U. Müller, H. Steuer (Hrsg.) *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 42, Bonn 2014, 77–116.

Bóna 1978 – I. Bóna, Arpadenzeitliche Kirche und Kirchhof im südlichen Stadtgebiet von Dunaújváros, *Alba Regia. Az István Király Múzeum Évkönyve* XVI, Székesfehérvár 1978, 99–157.

Bóna 1984 – I. Bóna, Bemerkungen zum 1. Bd. des Werkes: Das landnahme- und früharpadenzeitliche Fundmaterial Ungarns. A. Kiss: Baranya megye X–XI. századisíreletei, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* XXVI, Budapest 1984, 283–294.

Бонев, Дончева 2011 – С. Бонев, С. Дончева, *Старобългарски производствен център за художествен метал при с. Новосел, Шуменско*, Велико Търново 2011.

Bosselmann-Ruickbie 2010 – A. Bosselmann-Ruickbie, A 13th-Century Jewellery Hoard from Thessalonica: A Genuine Hoard or an Art Dealer's Compilation?, in: Ch. Entwistle, N. Adams (eds.) *Intelligible Beauty. Recent Research on Byzantine Jewellery*, British Museum, London 2010, 219–232.

Boháčová, Profantová 2014 – I. Boháčová, N. Profantová, Bohemia in the Great Moravian Period, in: P. Kouřil (eds.) *The Cyril and Methodius Mission and Europe - 1150 Years Since the Arrival of the Thessaloniki Brothers in Great Moravia*, Brno 2014, 152–171.

Брмболић, Манојловић-Николић 1998 – М. Брмболић, В. Манојловић-Николић, Заштитна археолошка ископавања на локалитету Калварија у Банатском Карловцу, *Гласник Српског археолошког друштва* 14, Београд 1998, 127–134.

Brukner 1967 – В. Brukner, Gomolava-Hrtkovci-praistorijsko višeslojno naselje, *Arheološki pregled* 9, Beograd 1967, 45–47.

Brukner, Medović 1968 – О. Brukner, P. Medović, Kovin, Grad – višeslojno naselje, *Arheološki pregled* 10, Beograd 1968, 184–188.

Brunšmid 1895 – J. Brunšmid, Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* I, Zagreb 1985, 148–183.

Brunšmid 1904 – J. Brunšmid 1904, Hrvatske sredovječne starine, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* n. s. VII (1903-1904), Zagreb 1904, 30–97.

Bugarski 2008 – I. Bugarski, The geomorphological matrix as a starting point for determining the position of Avar-time settlements in Pannonia: the example of the Bačka region, *Archäologisches Korrespondenzblatt* 38/3, Mainz 2008, 437–455.

Bugarski 2009 – I. Bugarski, The Meaning of the Crosses in Early Avar Female Graves: Three Case Studies from Vojvodina, *Acta Archaeologica Carpathica* XLIV, Cracow 2009, 219–232.

Бугарски 2013 – И. Бугарски, Нов налаз узенгије из Рујковца, *Лесковачки зборник* LIII, Београд 2013, 33–48.

Бугарски, Иванишевић 2013 – И. Бугарски, В. Иванишевић, Раносредњовековна остава гвоздених предмета из Рујковца, *Старинар* LXIII, Београд 2013, 131–152.

Bukvić 1979 – Lj. Bukvić, Results of the researches of the mound near Jabuka – A Contribution to the study of the culture of graves under Tumuli, *Archaeologia Iugoslavica* 19, Beograd 1979, 14–18.

Бунарџић 1988 – Р. Бунарџић, Гомолава у средњем веку, у: N. Tasić, J. Petrović (ur.) *Gomolava-hronologija i stratigrafija u praistoriji i antici Podunavlja i jugoistočne Evrope*, Novi Sad 1988, 90–92.

Vavřínek 2014 – V. Vavřínek, Christianity and the Byzantine mission in Great Moravia, in: P. Kouřil (ed.) *Great Moravia and the Beginnings of Christianity*, Brno 2014, 84–87.

Vágner 2002 – Zs. Vágner, Medieval Pottery Kilns in the Carpathian Basin, *European Journal of Archaeology* 5/3 (2002), 309–342.

Vágner 2007 – Zs. Vágner, Overview of medieval pottery kiln of the Carpathian Basin, in: J. Klápště, P. Sommer (eds.) *Arts and Crafts in Medieval Rural Environment. Ruralia VI*, Turnhout 2007, 83–101.

Vaday 1980 – A. Vaday, Késő szarmata agyagbográcsok az alföldön, *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 80/1, Szeged 1980, 31–42.

Valter 1963 – I. Valter, Az ácsi református templom feltárása (Die Freilegung der Calvinistischen Kirchen von Ács), *Archaeologiai Értesítő* 90/2, Budapest 1963, 282–289.

Váňa 1954 – Z. Váňa, Mad'aři a Slované ve světle archeologických nálezů X.–XII. století, *Slovenská Archeologia* II, Bratislava 1954, 51–105.

Vargha 2013 – M. Vargha, *Dress Accessories and Jewellery from Twelfth- and Thirteenth-century Hungary. Typochronology and Social-economic Interpretation based on Finds from Kána Village*, unpublished MA thesis, Central European University, Budapest 2013.

Vargha 2015 – M. Vargha, *Hoards, Grave Goods, Jewellery Objects in Hoards and in Burial Contexts during the Mongol invasion of Central-Eastern Europe*, Oxford 2015.

Vargha 2016 – M. Vargha, Traces of Byzantine Fashion in Hungary in the High Middle Ages, *23rd International Congress of Byzantine Studies Belgrade* (Thematic Session of Free Communications, Book of Abstracts), 22–27 August 2016, 11.

Vargha 2017 – M. Vargha, In the Shadow of Power. The Impact of Castles in the Development of the Local Church System in the 11–12th c. in Hungary, in: T. Tkalčec (ed.) *Fortifications, defence systems, structures and features in the past, 4th International Conference of Mediaeval Archaeology* (Book of Abstracts), Zagreb 7th – 9th June 2017, 58–59.

Vasiliu 1984 – I. Vasiliu, Cimitirul feudal-timpuriu de la Isaccea, *Peuce* IX, Tulcea 1984, 107–141, 521–540.

Васин 2017 – Д. Васин, *Погранични српски и угарски градови на Сави и Дунаву у средњем веку*, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, Одсек за историју, Нови Сад (необјављена докторска дисертација).

Végh 1993 – K. Végh, A kistokaji honfoglalás kori temető (Bestattungsort aus der Zeit der Landnahme in Kistokaj), *A Herman Ottó múzeum évkönyve XXX–XXXI*, Miskolc 1993, 53–103.

Вернадски 2013 – Г. Вернадски, *Кијевска Русија*, Београд 2013.

Veszprémy 2001 – L. Veszprémy, Hungary's Conversion to Christianity: The Establishment of Hungarian Statehood and its Consequences to the Thirteenth Century, *Hungarian Studies Review* XXVIII/ 1–2, Budapest 2001, 73–92.

Веленрајтер 1952 – П. Веленрајтер, Словенска некропола из VII–VIII века у Богојеву (Претходни извештај о ископавањима у Богојеву од 28 маја до 10 јуна 1951 године), *Рад војвођанских музеја* 1, Нови Сад 1952, 135–143.

Веленрајтер 1953 – П. Веленрајтер, Старосрпско гробље из X–XII века код Бостаништа близу Мошорина у Бачкој, *Рад војвођанских музеја* 2, Нови Сад 1953, 148–151.

Веселиновић 1952 – Р. Веселиновић, Ранословенске лончарске пећи и гробови код Мошорина у Бачкој, *Рад војвођанских музеја* 1, Нови Сад 1952, 143–159.

Веселиновић 1953 – Р. Веселиновић, Старосрпско насеље на Бостаништу код Мошорина у Бачкој (Прилог историји материјалне културе Јужних Словена X–XII века), *Рад војвођанских музеја* 2, Нови Сад 1953, 5–58.

Веселиновић 1957 – Р. Веселиновић, Келтске и старосрпске лончарске пећи на Гомолави код Хртковаца у Срему, *Рад војвођанских музеја* 6, Нови Сад 1957, 27–38.

Vida 2008 – T. Vida, Conflict and Coexistence: The Local Population of the Carpathian Basin under Avar Rule (sixth to seventh century), in: F. Curta, R. Kovalev (eds.) *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars and Cumans*, Leiden-Boston 2008, 13–46.

Виз. извори IV = *Византијски извори за историју народа Југославије*, том IV, обрадили Ј. Калић, Б. Ферјанчић и Н. Радошевић-Максимовић, ур. Г. Острогорски, Ф. Баришић, Београд 1971.

Vinski 1954 – Z. Vinski, Povodom našeg prvog priručnika slavenske arheologije s osvrtom na još neke publikacije s tog područja, *Peristil* I, Zagreb 1954, 199–207.

Vinski 1955 – Z. Vinski, Bjelobrdska kultura, u: M. Krleža (ur.) *Enciklopedija Jugoslavije*, Zagreb 1955, 615–616.

Vinski 1970 – Z. Vinski, O postojanju radionica nakita starohrvatskog doba u Sisku, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 3, ser. 4, Zagreb 1970, 45–92.

Vinski 1978 – Z. Vinski, Novi ranokarolinški nalazi u Jugoslaviji, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 10–11 (1977–1978), Zagreb 1978, 143–208.

Vinski 1982 – Z. Vinski, Slavenka Ercegović-Pavlović, Les necropolis romaines et médiévales de Mačvanska Mitrovica, Sirmium XII. Recherches archéologiques en Syrmie, édité par Vladislav Popović, Institut archéologique de Beograd, Beograd 1980 (Recenzija), *Starohrvatska prosvjeta* III/12, Zagreb 1982, 223–233.

Vinski 1983 – Z. Vinski, Razmatranja o poslijekarolinškim mačevima 10. i 11. stoljeća u Jugoslaviji, *Starohrvatska prosvijeta* III/13, Split 1983, 7–64.

Vinski 1985 – Z. Vinski, Marginalia uz izbor karolinškog oružja u jugoistočnoj Evropi, *Starohrvatska prosvijeta* III/15, Split 1985, 61–117.

Vinski-Gasparini 1954 – K. Vinski-Gasparini, Neke pojave kontinuiteta s područja arheologije u našim krajevima, *Peristil* I, Zagreb 1954, 119–127.

Vinski-Gasparini, Ercegović 1958 – K. Vinski-Gasparini, S. Ercegović, Ranosrednjovekovno groblje u Brodskom Drenovcu, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, t. s. I, Zagreb 1958, 129–161.

Вујовић, Станојев 2005 – С. Вујовић, Н. Станојев, Тврђава у Бачу, истраживачки и конзерваторско-рестаураторски радови, *Гласник друштва конзерватора Србије* 29, Београд 2005, 67–71.

Вуксан 1989 – М. Вуксан, Ковин, локалитет Град – сондажно истраживање 1986. године, *Гласник српског археолошког друштва* 5, Београд 1989, 117–123.

Вуксан 1997 – М. Вуксан, Ковин град – средњовековно насеље и утврђење, *Рад музеја Војводине* 39, Нови Сад 1997, 175–184.

Vuksan 1990 – M. Vuksan, Pregled srednjovekovnog metalnog nakita iz zbirke Muzeja rudarstva i metalurgije u Boru, *Zbornik radova muzeja rudarstva i metalurgije u Boru* 5-6, Bor 1987-1990, 83–94.

Вуксан 2008 – М. Вуксан, Средњовековна остава сребрног новца и накита из Дупљаје, у: Б. Анђелковић (ур.) *Српско археолошко друштво, XXX годишњи скуп и 125 година постојања*, Програми, извештаји, информације и апстракти, Зајечар 2008, 91.

Гај-Поповић 1978 – Д. Гај-Поповић, Оловна була мађарског краља Саломона, *Годишњак града Београда* XXV, Београд 1978, 163–167.

Gáll 2009 – E. Gáll, The date of the appearance of the S-ended lock-rings in the Transylvanian basin, *Ephemeris Napocensis* XIX, Cluj-Napoca 2009, 157–175.

Gáll 2010a – E. Gáll, Burial customs and the question of 10th century populations in the Transylvanian Basin, *Acta Archaeologica Carpathica* XLV, Cracow 2010, 271–314.

Gáll 2010b – E. Gáll, The analysis of churchyard cemeteries in Transylvania from the 11th–13th centuries. From the pagan cemetery to the Christian churchyard (Preliminary results), in: R. Băjenaru et al. (eds.) *Recent Studies on Past and Present I. Human Heritage and Community: Archaeology in the Carpathians and Lower Danube Area From Prehistory to the Early Medieval Age*, *Transylvanian Review* XIX/56, Cluj 2010, 265–286.

Gáll 2011 – E. Gáll, The churchyard cemetery in Dăbâca (hung.: Doboka), Castle area 4. Archeological data on the development of a north Transylvanian county centre in the 11-13th centuries, in: L. M. Voicu, B. Ciupercă (eds.) *Arheologia mileniului I p. Chr* II, București 2011, 311–351.

Gáll 2012 – E. Gáll, Krisztianizáció és régészet. Az erdélyi-medencei 11–13. századi templomkörüli temetők kutatásainak stádiuma (Christianization and Archaeology. The Research of Eleventh to Thirteenth Century Churchyard Cemeteries in the Transylvanian Basin), in: Zs. Petkes (szerk.) *Hadak útján XX. Assembly of Young Scholars on the Migration Period XX, Budapest-Szigethalom, 28th–30th October 2010*, Budapest 2012, 287–312.

Gáll 2013a – E. Gáll, *Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői, szórvány- és kincsleletei (10th and 11th century Burial sites, Stray finds and Treasures in the Transylvanian Basin, the Partium and the Banat)*, Szeged 2013.

Gáll 2013b – E. Gáll, Churchyards in the Transylvanian Basin from the 11th to the First Half of the 13th Centuries. On the Beginning of Institutionalized Christianity, *Marisia XXXIII*, Târgu Mureș 2013, 135–250.

Gáll 2013c – E. Gáll, Dăbâca (Dobeschdorf, Doboka): the Necropolis around the church in A. Tămaș garden. Some ideas on the development of Dăbâca habitat, *Banatica* 23, Reșița 2013, 243–328.

Gáll 2015 – E. Gáll, An attempt to classify the stirrups dating from the 10th century and the first quarter of the 11th century in the Transylvanian Basin, the Crișana/Partium and the Banat with an outlook to the Carpathian Basin, in: C. Cosma (ed.) *Warriors, weapons, and harness from the 5th–10th centuries in the Carpathian Basin*, Cluj–Napoca 2015, 355–406.

Gáll, Mărginean 2015 – E. Gáll, F. Mărginean, Șiclău (hung.: Sikló) “Gropoaie” (Arad County). A Burial Ground Section from the Mid-10 Century in the Basin of Lower Crișul Alb (hung.: Fehér Körös), *Ziridava. Studia Archaeologica* 29, Cluj–Napoca 2015, 265–304.

Gáll, Nándor 2015 – E. Gáll, L. Nándor, Doboka kora középkori hamvasztásos temetjéről. Néhány gondolat a Kis-Szamos völgye 7–9.(10.?) századi településterületéről/On the Early Medieval cremation cemetery in Dăbâca (G.: Dobeschdorf; H.: Doboka). Some ideas on the settlement area in the Little Some (G.: Somesch; H.: Szamos) Valley from the 7th to the 9th (10th?) century, *Dolgozatok VIII (XVIII)*, Kolozsvár 2015, 53–74.

Gáll et al. 2010 – E. Gáll, B. Gergely, S. Gál, *La răscruce de drumuri. Date arheologice privind teritoriul orașului Cluj-Napoca în secolele X–XIII*, Cluj–Napoca 2010.

Garam 1995 – É. Garam, *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred*, Budapest 1995.

Гарашанин, Гарашанин 1957 – М. Гарашанин, Д. Гарашанин, Праисторијско насеље у Црној Бари. Извештај са археолошких ископавања, *Рад војвођанских музеја* 6, Нови Сад 1957, 199–218.

Гарашанин, Ковачевић 1950 – М. Гарашанин, Ј. Ковачевић, *Преглед материјалне културе јужних Словена у раном средњем веку*, Београд 1950.

Гачић et al. 2008 – Д. Гачић, Н. Савић, Ђ. Гачић, Р. Бунарџић, *Нови Сад – Стара варош 7000 година*, Каталог изложбе, Нови Сад 2008.

Gedai 1969 – I. Gedai, Fremde Münzen im Karpatenbecken aus den 11–13. Jahrhunderten, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 21, Budapest 1969, 105–148.

Gesztelyi 2011 – T. Gesztelyi, The Re-use and Re-interpretation of Gemstones Medieval Hungary, in: C. Entwistle, N. Adams (eds.) *'Gems of Heaven': Recent Research on Engraved Gemstones in Late Antiquity, c. AD 200–600*, British Museum London, 257–262.

Gesta Hungarorum = P. Magister, Quondam Bele regis Hungariae notarius, *Gesta Hungarorum*, ed. L. Juhász, Szeged 1932.

Giesler 1981 – J. Giesler, Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur (Ein Beitrag zur Archäologie des 10. und 11. Jahrhunderts im Karpatenbecken), *Praehistorische Zeitschrift* 56/1, Walter de Gruyter-Berlin-New York 1981.

Gilchrist 2008 – R. Gilchrist, Magic for the dead? The archaeology of magic in later medieval burials, *Medieval Archaeology* 52, London-Leeds 2008, 119–159.

Гиріћ 1996 – М. Гиріћ, Северни Банат, Сакрални објекти и некрополе 10–15. века, *Рад музеја Војводине* 37-38, Нови Сад 1996, 139–154.

Gömöri 2006 – J. Gömöri, The Bloomery Museum at Somogyfajsz (Hungary) and some Archaeometallurgical Sites in Pannonia from the Avar- and Early Hungarian Period, *Metalurgija – Journal of Metallurgy. Association of Metallurgical Engineers in Serbia AME*, Beograd 2006, 183–196.

Goss 2003 – V. P. Goss, Crkva sv. Bartola u Novim Mikanovcima - romanika između Save i Drave i europska kultura, *Peristi* 46, Zagreb 2003, 5–12.

Goss 2005 – V. P. Goss, A Reemerging World Prolegomena to an Introduction to Earlier Medieval Art Between the Sava and the Drava Rivers, *Srarošrvatska prosvjeta* III/32, Split 2005, 91–112.

Goss 2007 – V. P. Goss, *Stotinu kamenčića izgubljenoga raja: romanička skulptura u muzejima i zbirkama između Save i Drave*, Katalog izložbe, Arheološki muzej Zagreb 2007.

Goss 2009 – V. P. Goss, A Note on Some Pre-Roman Sources of Medieval Art in Pannonia, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 33, Zagreb 2009, 7–16.

Goßler 2013 – N. Goßler, Die mittelalterlichen Steigbügel aus dem Berliner Bestand der Prussia-Sammlung (ehemals Königsberg/Ostpreußen) – Studien zu Typologie, Chronologie und Kulturgeschichte, *Acta Praehistorica et Archaeologica* 45, Berlin 2013, 109–215.

Gohl 1895 – Ö. Gohl, Emlékek es leletek. Régiségek a szabadkai főgymnasium gyűjteményében, *Archaeologiai Értesítő* XV, Budapest 1895, 312–315.

Grancsay 1959 – S. V. Grancsay, “A Viking Chieftain’s Sword,” *The Metropolitan Museum of Art Bulletin* XVII (March 1959), 173–181.

Graham-Campbell, Sheehan 2009 – J. Graham-Campbell, J. Sheehan, Viking-age gold and silver from Irish crannogs and other watery places, *The Journal of Irish Archaeology* XVIII, Dublin 2009, 77–93.

Gračanin 2011 – H. Gračanin, *Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju (od konca 4. do konca 11. stoljeća)*, Zagreb 2011.

Gračanin 2013 – H. Gračanin, Bugari, Franci i južna Panonija u 9. stoljeću. Reinterpretacija povijesnih izvora, u: D. Karbić, T. Luetić (ur.) *Hrvati i Bugari kroz stoljeća. Povijest, kultura, umjetnost i jezik*, Zagreb 2013, 3–22.

Gračanin 2018 – H. Gračanin, Lower Pannonia before and after the Treaty of Aachen, in: M. Ančić et al. (eds.) *Imperial Spheres and the Adriatic. Byzantium, the Carolingians and the Treaty of Aachen (812)*, Routledge 2018, 207–224.

Great Moravia 2014 – *Great Moravia and the Beginnings of Christianity*, P. Kouřil (ed.), Brno 2014.

Гргуровић 2016 – В. Гргуровић, Археолошка истраживања локалитетља Шуваков салаш – Клиса код Врбаса 2014–2015. године, *Гласник друштва конзерватора Србије* 40, Београд 2016, 89–92.

Гргуровић 2018 – В. Гргуровић, *Трагови и поруке*, Каталог изложбе, Градски музеј Врбас 2018.

Григоров 2007 – В. Григоров, *Метални накити от средновековна Българија (VII-XI век)*, Софија 2007.

Григоров 2013 – В. Григоров, Накити в Българија и Великоморавија от IX–X в. (византијски културни влияния), *Bulgarian e-Journal of Archaeology* 3 (2013), 99–119.

Грудочко, Боталов 2013 – И. В. Грудочко, С. Г. Боталов, Етнокултурна ситуација в Јужном Зауралје в VIII–X вв. (в свете новых данных исследований погребального комплекса Уелги), у: С. Г. Боталов, Н. О. Иванова (ред.) *II-й Международный Мадыарский симпозиум*, Челябинск 2013, 110–138.

Gubitza 1902 – K. Gubitza, A bodrog-szigeti Palos-monostor, *Archaeologiai Értesítő* XXII, Budapest 1902, 1–7.

Gubitza 1910 – K. Gubitza, Bácsi honfoglaláskori sírleletekről, *Archaeologiai Értesítő* XXX, Budapest 1910, 169–172.

Gubitza 1912 – K. Gubitza, Zomboru honfoglaláskori lovas sírlelet, *A Bács-Bodrogszemeyi Történelmi Társulat Évkönyve* XXVIII. I, Zombor 1912, 27–28.

Gubitza, Trencsény 1908 – K. Gubitza, K. Trencsény, *A bácsbodrogszemeyi Történelmi társulat múzeumának képes kalauza*, Zombor 1908.

Gyöngyi 2013 – G. Gyöngyi, Árpád-kori településrészlet Szeged-Baktó lelőhelyen (M43-as autópálya I. lelőhely)/Arpedenzeitliches Siedlungsdetail am Fundort Szeged-Baktó (Autostrasse M43, Fundort I), *Archaeologiai Értesítő* 138, Budapest 2013, 305–320.

Györffy 1959 – G. Györffy, Das Güterverzeichnis des griechischen Klosters zu Szávaszentdemeter (Sremska Mitrovica) aus dem 12. Jh., *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 5, Budapest 1959, 9–74.

Györffy 1963 – G. Györffy, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza = Geographia historica Hungariae tempore stirpis Arpadianae* I, Budapest 1963.

Györffy 1987 – G. Györffy, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza = Geographia historica Hungariae tempore stirpis Arpadianae III*, Budapest 1987.

DAI = *Constantine Porphyrogenitus De administrando Imperio*, ed. Gy. Moravcsik, engl. translation R. J. H. Jenkins, Budapest 1949.

Daim 2003 – F. Daim, Avars and Avar Archaeology, an introduction, in: H-W. Goets, J. Jarnut, W. Pohl (eds.) *Regna and Gentes – The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*, Leiden – Boston 2003, 463–570.

Daim (ed.) 2012 – F. Daim, *Das Goldene Byzanz und der Orient*, Schallaburg 2012.

Demo 1983 – Ž. Demo, Bjelobrdski privesci u Jugoslaviji (u povodu nalaza s lokaliteta Đelekovec – Gornji Batijan I), *Podravski zbornik* 83, Koprivnica 1983, 271–301.

Demo 1984 – Ž. Demo, Srednjovjekovni mačevi u muzeju grada Koprivnice, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu XVI-XVII (1983-1984)*, Zagreb 1984, 211–240.

Demo 1996 – Ž. Demo, *Vukovar – Lijeva Bara*, Katalog izložbe, Arheološki muzej Zagreb 1996.

Demo 2004 – Ž. Demo, Srednjovjekovni predmeti, u: *Na tragovima vremena. Iz arheološke zbirke Mateja Pavletića*, Katalog izložbe Arheološkog muzeja, Zagreb, 39–51, 117–119.

Demo 2005 – Ž. Demo, Refleksni luk s ranosrednjovjekovnog groblja Vukovar-Lijeva bara, *Starohrvatska prosvjeta* III/32, Split 2005, 77–89.

Demo 2009 – Ž. Demo, *Ranosrednjovjekovno groblje bjelobrdske kulture: Vukovar-Lijeva Bara (X-XI. stoljeće)*, Zagreb 2009.

Demo 2012 – Ž. Demo, Srebrni ukrasni komplet za glavu i prsa iz Arheološkog muzeja u Zagrebu, u: T. Šeparović (ur.) *Dani Stjepana Gunjače 2*, Zbornik sa znanstvenog skupa "Dani Stjepana Gunjače 2" Hrvatska srednjovjekovna povijesno-arheološka baština, međunarodne teme, Split. 18.-21. listopada 2011, Split 2012, 81–105.

Demo 2014 – Ž. Demo, *Zlato i srebro srednjeg vijeka u arheološkom muzeju u Zagrebu*, Zagreb 2014.

Diaconu 1956 – P. Diaconu, Cu privire la problema căldărilor de lut în epoca feudală timpurie (Sec. X-XIII), *Studii și Cercetări de Istorie Veche* 3-4, București 1956, 421–439.

Димитријевић 1975 – Д. Димитријевић, Доба великих миграција, у: С. Гавриловић (ур.) *Шајкашка историја I*, Нови Сад 1975, 68–96.

Димитријевић 1984 – Д. Димитријевић, Сапаја, римско и средњовековно утврђење на острву код Старе Паланке, *Старинар XXXIII–XXXIX/1982–1983*, Београд 1984, 29–62.

Димитријевић 1991 – Д. Димитријевић, Csanád Bálint, *Südungarn im 10. Jahrhundert*, *Studia Archaeologica* XI, Acad. Scient. Hung. (Akadémiai Kiadó), Budapest 1991 (приказ), *Старинар XLII*, Београд 1991, 208–217.

Dimitrijević et al. 1962 – D. Dimitrijević, J. Kovačević, Z. Vinski, *Seoba naroda. Arheološki nalazi jugoslovenskog Podunavlja*, Katalog izložbe, Zemun 1962.

Димитров 1998 – Хр. Димитров, *Българо-унгарски одношњенија през средновековието*, Софија 1998.

Dimovski 2012 – N. Dimovski, Os zygomatium bipartitum na lobanjama sa srednjovekovnog nalazišta Manastirište u Majdanu, *Glasnik Antropološkog društva Srbije* 47, Niš 2012, 9–16.

Димовски, Секереш 2012 – Н. Димовски, А. Секереш, Коњанички гроб са Хинге, *Museon* 11, Суботица 2012, 7–19.

Динић 1978 – М. Динић, *Српске земље у средњем веку: историјско-географске студије*, Београд 1978.

Dombay 1961 – J. Dombay, Arpad-kori temetők Baranyaban I. (Friedhofe aus der Arpaden-Zeit im Komitat Baranya), *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 1960 (1961), Pécs, 135–158, táb. XIII–XXIII.

Dombay 1962 – J. Dombay, Arpad-kori temetők Baranyaban II. (Friedhofe aus der Arpaden-Zeit im Komitat Baranya), *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 1961 (1962), Pécs, 69–84, táb. I–XV.

Dostál 1965 – B. Dostál, Das Vordringen der grossmährischen materiellen Kultur in die Nachbarländer, in: J. Macůrek (red.) *Magna Moravia: sborník k 1100. výročí příchodu byzantské mise na Moravu*, Praha 1965, 361–417.

Dostál 1966 – B. Dostál, *Slovanská pohřebište ze střední doby hradištní na Morave*, Praha 1966.

Dragotă 2015 – A. Dragotă, Twisted Wire Bracelets with Looped Ends in the Danube Basin (10th–11th Centuries), *Ziridava. Studia Archaeologica* 29, Cluj-Napoca 2015, 255–264.

Dragotă, Nițoi 2012 – A. Dragotă, A. Nițoi, Braid ornaments from early medieval cemeteries – 10th century. A typology I, *Brvkenthal Acta Musei* VII.1, Sibiu/Hermannstadt 2012, 115–124.

Dumitriu 2001 – L. Dumitriu, *Der mittelalterliche Schmuck des Unteren Donaugebietes im 11.-15. Jahrhundert*, București 2001.

Ђорђевић, В. 2000 – В. Ђорђевић, Подаци о грнчарији IX–XI века из области Вршца, *Гласник музеја Баната* 9/10 (1998/1999), Панчево 2000, 19–63.

Ђорђевић, В. 2002 – В. Ђорђевић, Рекогносцирање леве обале Тамиша од Баранде до Опова, *Гласник музеја Баната* 11/12, Панчево 2002, 139–155.

Ђорђевић, В. 2009 – В. Ђорђевић, Грнчарија античког и средњовековног периода у Идвору и околини, *Гласник музеја Баната* 13-14, Панчево 2009, 23–38.

Ђорђевић, В. 2010 – В. Ђорђевић, *Археолошка налазишта и налази средњовековног периода на територији југозападног Баната*, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за археологију, Београд (необјављена магистарска теза).

Ђорђевић, Ј. 2009 – Ј. Ђорђевић, Средњовековна кућа са локалитета Доњоварошка циглана код Панчева, *Гласник музеја Баната* 13-14, Панчево 2009, 7–22.

Ђорђевић, Ђорђевић 2005 – Ј. Ђорђевић, В. Ђорђевић, Резултати археолошких истраживања вишеслојног локалитета Старо село у Идвору 2002-2004. године, *Гласник Српског археолошког друштва* 21, Београд 2005, 251–280.

Ђорђевић, Ђорђевић 2012 – Ј. Ђорђевић, В. Ђорђевић, Preliminary Results of Archaeological Research at the Medieval Site of Starčevo-Livade 2008-2010, in: I. Pantović (ed.) *Research, Preservation and Presentation of Banat Heritage: Current State and Long Term Strategy*, Vršac, Serbia 17-19 November 2011, Vršac 2012, 75–84.

Ђорђевић, Ђорђевић 2018a – Ј. Ђорђевић, В. Ђорђевић, *Ливаде код Панчева. Средњовековна црква и некропола на енеолитској хумци. Резултати археолошких истраживања 2009–2014. године*, Панчево 2018.

Ђорђевић, Ђорђевић 2018b – Ј. Ђорђевић, В. Ђорђевић, *Археолошка ископавања Народног музеја Панчево у 21. веку. Ретроспектива 2002–2017*, Панчево 2018.

Ђорђевић et al. 2006 – Ј. Ђорђевић, В. Ђорђевић, Д. Радичевић, Археолошка истраживања средњовековне цркве у Омољници: прелиминарни резултати, *Гласник Српског археолошког друштва* 22, Београд 2006, 159–166.

Ђорђевић et al. 2007 – Ј. Ђорђевић, В. Ђорђевић, Д. Радичевић, Средњовековна црква у Омољници: истраживања у 2006. години, *Гласник Српског археолошког друштва* 23, Београд 2007, 187–192.

Ђукић et al. 2017 – К. Ђукић, D. Vulović, N. Miladinović-Radmilović, The case of the pregnant woman from the medieval site of „Preko Slatine“ in Omoljica, *Старинар* LXVII, Београд 2017, 183–196.

Ђуровић 2012 – И. Ђуровић, *Средњовековни накит из збирки Народног музеја Крагујевац*, Каталог изложбе, Крагујевац 2012.

Eggers 1997 – M. Eggers, Beiträge zur Stammesbildung und Landnahme der Ungarn. Teil I: Die ungarische Landnahme, *Ungarn Jahrbuch* 23 (1997), München 1997, 1–63.

Eggers 2002 – M. Eggers, Beiträge zur Stammesbildung und Landnahme der Ungarn. Teil II: Die ungarische Stammesbildung, *Ungarn Jahrbuch* 25 (2000/2001), München 2002, 1–34.

Eisner 1960 – J. Eisner, Slované a Maďaři v archeologii, *Slávia antiqua* 7, Poznaň 1960, 189–210.

Eniosova, Murashova 1999 – N. Eniosova, V. Murashova, Manufacturing Techniques of Belt and Harness Fittings of the 10th Century AD, *Journal of Archaeological Science* 29, 1093–1110.

Ercegović 1958 – S. Ercegović, Neobjavljeni grobni nalazi iz Bijelog Brda, *Starohrvatska prosvjeta* III/6, Split 1958, 165–186.

Ерцеговић-Павловић 1968 – С. Ерцеговић-Павловић, Гроздолике византијске наушнице у Србији, *Старинар* XVIII (1967), Београд 1968, 83–89.

Ерцеговић-Павловић 1969 – С. Ерцеговић-Павловић, Остава наушница са римско-византијског кастела из Бољетина на Дунаву, *Старинар* XX (1968), Београд 1969, 83–95.

Ерцеговић-Павловић 1972 – С. Ерцеговић-Павловић, Прилог проучавању наушница у Србији од 9. до 13. стољећа, *Старинар* XXI (1970), Београд 1972, 41–58.

Ercegović-Pavlović 1975 – S. Ercegović-Pavlović, *Pojava bjelobrdske kulture i njeni uticaji na Balkanu*, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za arheologiju, Beograd (neobjavljena doktorska disertacija).

Ерцеговић-Павловић 1977 – С. Ерцеговић-Павловић, Средњовековна некропола у Нишу, *Старинар* XXVII (1976), Београд 1977, 83–100.

Ercegović-Pavlović 1979 – S. Ercegović-Pavlović, Kasnoantička tradicija u srednjovjekovnim nekropolama, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 12-13/1, Zagreb 1979, 171–180.

Ercegović-Pavlović 1980 – S. Ercegović-Pavlović, Les nécropoles romaines et médiévales de Mačvanska Mitrovica/Мачванска Митровица. Некрополе, in: V. Popović (ed.) *Sirmium* XII, Beograd 1980.

Ercegović-Pavlović, Minić 1986 – S. Ercegović-Pavlović, D. Minić, Le site d'habitation et la necropole de Pozajmište, у: В. Кондић (ур.) *Ђерданске свеске* III, Београд 1986, 347–361.

Žeravica 1974 – Z. Žeravica, Die Keramik des XI. und XII. Jahrhunderts aus der Ansiedlung in Popovica in der negotiner Gegend und das Problem ihrer ethnischen Zuteilung den Slawen, *Balcanoslavica* 3, Prilep 1974, 121–159.

Žeravica 1986 – Z. Žeravica, Ranoslovenska nekropola Bagruša u Petoševcima kod Laktaša, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu* 40/41, n.s. (1985/1986), Sarajevo 1986, 129–209.

Жеравица, Жеравица 1979 – Л. Жеравица, З. Жеравица, Средњовековно насеље у Поповици код Неготина, *Старинар* XXVIII–XXIX (н. с.), Београд 1979, 201–212.

Живковић, Ј. 1997 – Ј. Живковић, Нека нова открића у јужном Банату, *Рад Музеја Војводине* 39, Нови Сад 1997, 143–154.

Живковић, Т. 2007 – Т. Живковић, *Јужни Словени под византијском влашћу 600–1025*, Београд 2007.

Živný 2009 – M. Živný, Coins in Graves as Reflection of Social and Spiritual Culture, in: V. Smrčka, P. L. Walker (eds.) *Social History and Anthropology*, Prague 2009, 111–121.

Жилина 2010 – Н. В. Жилина, История древнерусского металлического убора IX–XIII вв., у: А. А. Пескова et al. (ред.) *Славяно-русское ювелирное дело и его истоки*, Материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Гали Фёдоровны Корзухиной, Санкт-Петербург 2010, 175–198.

Zábojník 1991 – J. Zábojník, Seriation von Gürtelbeschlaggarnituren aus dem Gebeit der Slowakei und Österreichs (Beitrag zur Chronologie der Zeit des Awarischen Kaganats), in: Z. Čilinská (ed.) *K problematike osídlenia Stredodunajskej oblasti vo včasnóm stredoveku*, Nitra, 219–323.

Зечевић 1997 – Е. Зечевић, Преглед керамичког материјала са локалитета „Град“ у Ковину, *Раџ Музеја Војводине* 39, Нови Сад 1997, 185–197.

Zsolt et al. 2014 – G. Zsolt, G. Gyöngyi, M. István, Késő Árpád-kori településrészlet Kiskunfélegyháza, Amler-bányából (A late Árpadian Age settlement at Kiskunfélegyháza, Amler-bánya), *Árpád-kori falu Kiskunfélegyháza határában, Archaeologica Cumanica* 3, Nyíregyháza 2104, 275–397.

Ivanišević, Bugarski 2008 – V. Ivanišević, I. Bugarski, Western Banat during the Great Migration Period, in: B. Niezabitowska-Wiśniewska et al. (eds.) *The Turbulent Epoch II. New materials from the Late Roman Period and the Migration Period*, Lublin 2008, 39–61.

Ivanišević, Bugarski 2018 – V. Ivanišević, I. Bugarski, ‘Roman ditches’ in Bačka and the outer limites of Pannonia, in: A. Szemán (Sz./ed.) *Vadrózsából tündérsípöt csináltam, Tanulmányok Istvánovits Eszter 60. születésnapjára*, Nyíregyháza 2018, 223–239.

Иванишевић, Радић 1997 – В. Иванишевић, В. Радић, Четири оставе византијског новца из збирке Народног музеја у Београду, *Нумизматичар* 20, Београд 1997, 131–146.

Ivanušec, Perković 2011 – R. Ivanušec, Ž. Perković, Crkva sv. Martina u Lovčiću, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 35, Zagreb 2011, 75–90.

Йотов 2004 – В. Йотов, *Въоръжението и снаряжението от българското средновековие VII–XI век*, Варна 2004.

Isac et al. 2012 – A. Isac, E. Gáll, Sz. Gál, A 12th Century Cemetery Fragment from Gilău (Cluj County) (germ.: Julmarkt; hung.: Gyalu), *Ephemeris Napocensis* XXII, București 2012, 301–311.

Iskra-Janošić 1997 – I. Iskra-Janošić, Arheološka iskopavanja na srednjovekovnom lokalitetu Meraja u Vinkovcima, *Opuscula Archaeologica* 21, Zagreb 2005, 243–249.

Jakab 2007 – A. Jakab, Tatárjárás kori kincslelet Tyuko-Bagolyvárról, *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum évkönyve* XLIX, Nyíregyháza 2007, 247–296.

Јанковић, Ђ. 1983 – Ђ. Јанковић, Словенски град, у: С. Ђелић (ур.) *Гамзиград. Касноантички дворац*, Београд 1983, 142–160.

Јанковић, Ђ. 2003 – Ђ. Јанковић, Чаревци, Нови Сланкамен, гробље IX столећа – разматрање датовања, у: Р. Бунарџић, Ж. Микић (ур.) *Споменица Јована Ковачевића*, Београд 2003, 97–109.

Јанковић, Ђ. 2010 – Ђ. Јанковић, Гамзиград у средњем веку, у: И. Поповић (ур.) *Felix Romuliana. Гамзиград*, Београд 2010, 201–213.

Janković, Đ. 2012 – Đ. Janković, Archaeological park on the Karaš with reference to Grad near Dupljaja, in: *Research, Preservation and Presentation of Banat Heritage: Current State and Long Term Strategy, Vršac, Serbia 17-19 November 2011*, ed. I. Pantović, City Museum of Vršac 2012, 89–91.

Јанковић, М. 1981 – М. Јанковић, *Средњовековно насеље на Великом Градицу*, Београд 1981.

- Јанковић, М. 1983** – М. Јанковић, Неки подаци о изради предмета од обојених метала на Кључу Дунава у IX-XI веку, *Зборник Народног музеја у Београду* XI, 99–118.
- Јанковић, М. 1996** – М. Јанковић, Словенско насеље код Земуна, *Рад Музеја Војводине* 37-38, Нови Сад 1995/1996, 123–137.
- Јанковић, Вуксан 2004** – Ђ. Јанковић, М. Вуксан, Област Бора у средњем веку, у: М. Лазић (ур.) *Бор и околина у праисторији, антици и средњем веку*, Бор-Београд 2004, 233–279.
- Јанковић, Јанковић 1990** – М. Јанковић, Ђ. Јанковић, *Словени у југословенском Подунављу*, Београд 1990.
- Janković, Radičević 2005** – Ђ. Janković, D. Radičević, The Stronghold from Dupljaja, A Medieval Archaeological Discovery, *Banatica* 17, Reșița 2005, 275–285.
- Јанковић, Радичевић 2008** – Ђ. Јанковић, Д. Радичевић, Дупљаја, локалитет Град, *Археолошки преглед* 4/2006 (н. с.), Београд 2008, 155–159.
- János et al. 2014** – I. János, L. Szathmáry, L. Hüse, Pagan-Christian Change in Northeastern Hungary in the 10th–13th centuries AD – A Palaeodemographic Aspect, *Collegium Antropologicum*. 38/1, Zagreb 2014, 305–317.
- Jeremić 2006** – M. Jeremić, The Relationship between the Urban Physical Structures of Medieval Mitrovica and Roman *Sirmium*, *Hortus Artium Medievalium* 12, Zagreb-Motovun 2006, 137–161.
- Јовановић, Б. 1965** – Б. Јовановић, Гомолава. Ископавања 1965-1966. Општа стратиграфија, *Рад војвођанских музеја* 14, Нови Сад 1965, 113–135.
- Jovanović, V. 1976** – V. Jovanović, Über den frühmittelalterlichen Schmuck von Čečan auf Kosovo, *Balkanoslavica* 5, Prilep 1976, 123–145.
- Jovanović, V. 1977** – V. Jovanović, Prilozi hronologiji srednjovekovnih nekropola Jugoslavije i Bugarske I, *Balkanoslavica* 6, Prilep 1977, 141–187.
- Јовановић, В. 1988a** – В. Јовановић, Археолошка истраживања средњовековних споменика и налазишта на Косову, у: П. Ивић (ур.) *Зборник Округлог стола о научном истраживању Косова*, Београд 1988, 17-60.
- Јовановић, В. 1988b** – В. Јовановић, Прилог проучавању прстена Стефана Првовенчаног, у: В. Кораћ (ур.) *Студеница и византијска уметност око 1200. године*, Зборник радова САНУ, Београд 1988, 257–270.
- Јовановић, В. 1996** – В. Јовановић, Прапорци у јужнословенским некрополама. Прилог проучавању амулета, *Рад музеја Војводине* 37-38, Нови Сад 1996, 83–112.
- Jovanović, Vuksan 2005** – S. Jovanović, M. Vuksan, Medieval Necropolis, in: S. Petković et al. *Roman and Medieval Necropolis in Ravna near Knjaževac*, Beograd 2005, 179–275.
- Jovanović, Vuksanović 1981** – V. Jovanović, Lj. Vuksanović, Matičane, Necropole de X^e et XIe siècle, *Inventaria Archaeologica* 25, Priština - Beograd 1981.

Jovanović, M. 1986 – M. Jovanović, Čarnok, Titov Vrbas. Keltsko utvrđenje, *Arheološki pregled* 25, Ljubljana 1986, 33–34.

Јовановић, С. 1997 – С. Јовановић, Средњовековна некропола на Гамзиграду, у: М. Лазић (ур.) *Уздарје Драгославу Срејовићу: поводом шездесет година живота од пријатеља, сарадника и ученика*, Београд 1997, 503–509.

Jovanović et al. 1972 – V. Jovanović, Lj. Vuksanović, N. Berić, New Finds from the Slavic Necropolis at Matičane near Priština, *Balkanoslavica* 1, Prilep-Beograd 1972, 107–112.

Јовановић et al. 1990 – В. Јовановић, Д. Минић, С. Ерцеговић-Павловић, Некрополе средњовековног Трговишта, *Новопазарски зборник* 14, Нови Пазар 1990, 19–44.

Johnson 2014 – С. А. Johnson, *A Typological Assessment of Late Anglo-Saxon and Viking-Age Finger-Rings From Britain Dating from AD 600-1100*, MA in Artefact Studies Dissertation, UCL London 2014.

Jukić 2015 – V. Jukić, Sacral Connection between Continental Croatia and the West: Evidence of the Romanesque Figural Sculpture, *Croatica Christiana periodica: časopis Instituta za crkvenu povijest Katoličkog bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 76, Zagreb 2007, 1–8.

Јуришић 1953 – А. Јуришић, Римско-сарматски и словенски налази у Ковачици (Извештај о рекогносцирању и сондирању извршеном септембра 1952. г.), *Раd војвођанских музеја* 2, Нови Сад 1953, 141–146.

Калић-Мијушковић 1967 – Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967.

Калић 1997 – Ј. Калић, Европа у време досељавања Мађара, у: G. Bordás et al. (eds.) *A honfoglalás 1100 éve és a Vajdaság: egy tudományos tanácskozás anyaga (1100 година досељења Мађара и Војводина: зборник радова научног скупа)*, Београд - Újvidék 1997, 21–26.

Калић 2007 – Ј. Калић, Темељи културне историје Срема. Средњи век, у: М. Матицки (ур.) *Срем кроз векове. Слојеви култура Фрушке Горе и Срема*, Београд-Беоцин 2007, 31–44.

Karaman 1952 – Lj. Karaman, Osvrta na neka pitanja iz arheologije i povijesti umjetnosti: III. O bjelobrdskim nalazima u našim krajevima, *Starohrvatska prosvijeta* III/2, Split 1952, 88–91.

Катић 2003 – В. Катић, Дивичмеђ - раносредњовековно насеље, утврђење или град, *Гласник српског археолошког друштва* 19, Београд 2003, 197–221.

Katona 2017 – Cs. Katona, Vikings in Hungary? The Theory of the Varangian-Rus' Bodyguard of the First Hungarian Rulers, *Viking and Medieval Scandinavia* 13, Turnhout 2017, 26–60.

Katona-Kiss 2010 – A. Katona-Kiss, Bolgár Kánság és a Kárpát-medence a IX. században (The Bulgarian Khanate and the Carpathian Basin in the 9th century), *Hadtörténelmi Közlemények* CXXIII/1–2, Budapest 2010, 168–214.

Keve 2014 – L. Keve, Friesach denars in the Mureş District Museum's collection, in: S. A. Luca (ed.) *Coinage Commerce in Southeast Europe* VI, Sibiu 2014, 49–58.

- Keszi 1999** – T. Keszi, 10. századi zárt lemezgyűrűk pajzs alakúan kiszélesedő fejfel, pentagramma és madár ábrázolással (Geschlossene Plattenringe aus dem X. Jahrhundert mit schildförmig ausgebreitetem Kopf, mit Darstellung von Pentagramma und Vogel), in: Á. Perémi (ed.) *A népvándorláskor fiatal kutatói 8. találkozásának előadásai*, Veszprém 1999, 133–148.
- Kiss, A. 1969** – A. Kiss, Über die mit Keramik verbundenen Bestattungsarten im Karpatenbecken des 10–11. Jahrhunderts, *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1969/2, Szeged 1969, 175–182.
- Kiss, A. 1973** – A. Kiss, Zur Frage der Bjelo Brdo Kultur. Bemerkungen zu den ethnischen Verhältnissen des heutigen Slawonien und Syrmien im 10-11. Jahrhundert, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* XXV, Budapest 1973, 327–340.
- Kiss, A. 1983** – A. Kiss, *Baranya megye X-XI. századi sírleletei*, Budapest 1983.
- Kiss, A. 1987** – A. Kiss, Frühmittelalterliche byzantinische Schwerter im Karpatenbecken, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* Budapest XXXIX, Budapest 1987, 193–210.
- Kiss, G. 2000** – G. Kiss, *Vas megye 10-12. századi sír- és kincsleletei*, Szombathely 2000.
- Kiss, M. 2015** – M. Kiss, Skandináv eredetű katonai segédnépek a Kárpát-medencében a 9–11. században (Military Auxiliaries of Scandinavian Origin in the Carpathian Basin in the Ninth to Eleventh Centuries), *Szakkollégiumi Füzetek 2. Móra Ferenc Szakkollégium évkönyve*, Szeged 2015, 239–254.
- Kovács, L. 1971** – L. Kovács, A honfoglaló magyarok lándzsái és lándzsászetemkezésük (Die Lanzen der landnehmenden Ungarn und ihre Lanzenbestattung), *Alba Regia. Az István Király Múzeum Évkönyve* XI (1970), Székesfehérvár 1971, 81–108.
- Kovács, L. 1985** – L. Kovács, Über die Datierung der Grabfunde des 10. Jahrhunderts in Ungarn anhand der Arbeit von J. Giesler: Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* XXXVII, Budapest 1985, 207–222.
- Kovács, L. 1986** – L. Kovács, Über einige Steigbügeltypen der Landnahmezeit, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* XXXVIII/1-2, Budapest 1986, 195–225.
- Kovács, L. 1989** – L. Kovács, *Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit. Archäologische Untersuchung der arabischen, byzantinischen, westeuropäischen und römischen Münzen aus dem Karpatenbecken des 10. Jahrhunderts*, Budapest 1989.
- Kovács, L. 1991** – L. Kovács, Bemerkungen zur Arbeit von N. Stanojev: Nekropolen aus dem 10-15. Jahrhundert in der Vojvodina. 712 Katalogabschnitte. Katalog 1, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* XLIII, Budapest 1991, 399–424.
- Kovács, L. 1992** – L. Kovács, A Móra Ferenc Múzeum néhány régi, 10-11. századi leletanyagáról: Oroszlámos, Horgos, Majdán, Rábe (Csóka), *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1992/1, Szeged 1992, 37–74.

Kovács, L. 1994 – L. Kovács, *Das früharpadenzeitliche Gräberfeld von Szabolcs*, Budapest 1994.

Kovács, L. 1995 – L. Kovács, A Kárpát-medence kétélu kardjai a 10. század 2. felébol/Die zweischneidigen Schwerter des Karpatenbeckens in der 2. Hälfte des 10. Jhs. (Katalog), *Communicationes Archaeologicae Hungarie* 1994-1995, Budapest 1995, 153–189.

Kovács, L. 2008 – L. Kovács, *Vulvae, Eyes, Snake Heads: Archaeological Finds of Cowrie Amulets*, Oxford 2008.

Kovács, L. 2015 – L. Kovács, *A Taktaköz 10-11. századi sír- és szórványleletei, valamint a tiszalúc-sarkadi 11. századi temető*, Szeged-Budapest 2015.

Kovács, L. 2016 – L. Kovács, Eine Variante der sogenannten geflochtenen Drahringe: die doppelt gedrehten Drahringe im 11. Jahrhundert im Karpatenbecken (Skizze), in: A. Bollók et al. (eds.) *Zwischen Byzanz und der Steppe. Archäologische und historische Studien Festschrift für Csanád Bálint zum 70. Geburtstag*, Budapest 2016, 591–604.

Kovács, P. 2005 – P. Kovács, A new imperial epithet of the Cohors VII Breucorum, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* LVI, Budapest 2005, 245–249.

Ковачевић 1950 – Ј. Ковачевић, Прилози решавању постанка и развоја јужнословенског златарства и златарских производа у раном средњем веку, *Историски гласник* 3–4, Београд 1950, 3–84.

Ковачевић 1961 – Ј. Ковачевић, Велика хумка код Батајнице, бронзаноопски гроб и некропола из XI века, *Старинар* XII, Београд 1961, 282–283.

Kolníková 1967 – E. Kolníková, Obolus mrtvých na včasnostredovekých hrobch na Slovensku (Totenobolus in frühmittelalterlichen Gräbern der Slowakei), *Slovenská Archeológia* XV-1, Nitra 1967, 189–254.

Комар 2011 – А. Комар, Древние мадьяры Етелькеза: перспективы исследования, *Мадьяри в Середньому Подніпров'ї. Археологія і давня історія України*, Випуск 7, Київ 2011, 21–78.

Комар 2013 – А. Комар, Древние мадьяры Этелькеза: перспективы исследований, у: С. Г. Боталов, Н. О. Иванова *II-й Международный Мадьярский симпозиум*, Челябинск 2013, 182–231.

Komatina 2010 – P. Komatina, The Slavs of the Mid-Danube Basin and the Bulgarian Expansion in the First Half of the 9th Century, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 47, Beograd 2010, 55–82.

Кораћ 2001/2002 – В. Кораћ, Истраживање остатака храма Св. Пантелејмона у Нишу, *Зборник радова Византолошког института* 39/2001-2002, Београд 2002, 103–145.

Корзухина 1954 – Г. Ф. Корзухина, *Русские клады IX-XIII вв*, Москва-Ленинград 1954.

Korošec 1947 – J. Korošec, *Staroslovenska grobišča v severni Sloveniji*, Celje 1947.

Korošec 1952 – J. Korošec, *Uvod v materialno kulturo Slovanov zgodnjega srednjega veka*, Ljubljana 1952.

Kostrzewski 1962 – J. Kostrzewski, O pochodzeniu ozdób srebrnych z skarbów wczesnośredniowiecznych, *Slavia Antiqua* IX, Warszawa-Poznań 1962, 139–211.

Költő et al. 1992 – L. Költő, I. Lengyel, I. Pap, J. Szentpéteri, Vorläufige Ergebnisse der Ausgrabungen am Gräberfeld Vörs aus dem 9.–11.Jh.(Ungarn, Komitat Somogy). Zur Problematik der Ethnika und archäologischen Kulturen im frühmittelalterlichen Pannonien, *Slovenská Archeológia* XL-2, Bratislava 1992, 223–240.

Költő et al. 2014 – L. Költő, J. Szentpéteri, Z. Bernert, I. Pap, Families, finds and generations: an interdisciplinary experiment at the early medieval cemetery of Vörs-Papkert B, in: O. Heinrich-Tamáska, P. Straub (Hrsg.) *Mensch, Siedlung und Landschaft im Wechsel der Jahrtausende am Balaton*, Budapest -Leipzig -Keszthely -Rahden/Westf 2014, 361–390.

Kóčka- Krenz 1982 – H. Kóčka- Krenz, Some aspects of Polish early medieval metalworking, *Forvännan* 77, Stockholm 1982, 38–48.

Kouřil 2019 – P. Kouřil, The Magyars and Their Contribution to the Collapse and Fall of Great Moravia: Allies, Neighbours, Enemies, in: J. Macháček, M. Wihoda (eds.) *The Fall of Great Moravia: Who Was Buried in Grave H153 at Pohansko near Břeclav*, Leiden-Boston 2019, 63–93.

Koščević 1991 – R. Koščević, Pečatne kapsule iz Siska, *Prilozi Instituta za arheologiju* 8, Zagreb 1991, 25–36.

Krznar 2014 – S. Krznar, Je li postojao običaj polaganja novca u kasnosrednjovjekovne/ ranonovovjekovne grobove na prostoru sjeverne Hrvatske, *Starohrvatska prosvjeta* 41, Split 2014, 226 – 230.

Крстић, А. 2010а – А. Крстић, Банат у средњем веку, у: М. Матицки, В. Јовић (ур.) *Банат кроз векове. Слојеви култура Баната*, Београд 2010, 65–90.

Крстић, А. 2010б – А. Крстић, Вршац у средњем веку, I део: од раног средњег века до краја 14. столећа, *Историјски часопис* LIX, Београд 2010, 77–102.

Крстић, С. 1997 – С. Крстић, Средњовековни накит из збирке Завичајног музеја у Јагодини, *Гласник Српског археолошког друштва* 13, Београд 1997, 329–348.

Крунић 1995 – С. Крунић, Антрополошка обрада средњовековне некрополе на локалитету Врцалова воденица, у: З. Вапа (ур.) *Археолошка истраживања дуж аутопута кроз Срем*, Нови Сад 1995, 319–329.

Król 2005 – D. Król, Attempt to analyse the differences between early medieval female silver jewellery from the southwestern and southeastern area of Poland, *Journal of Ancient History and Archeology* No. 2.3/2015, Cluj-Napoca 2015, 38–41.

Kulcsár 1996 – M. Kulcsár, Néhány megjegyzés az Árpád-kori karikaékszerek viseletének kérdéséhez. Az ún. köpús záródású karikák (Beiträge zur Frage der Arpadenzeitlichen Ringtracht. Die sog. Ringe mit Tüllenverschluß), *Savaria* 22/3, Szombathely 1996, 249–275.

Kurhajcová 2015 – A. Kurhajcová, The Representation of Great Moravia and its Fall in Hungarian/Magyar Historiography during the Period of Dualism, *Codrul Cosminului* XXI/2, 169–188.

Kürti 1980 – B. Kürti, Honfoglalás kori magyar temető Szeged-Algyőn (Előzetes beszámoló) (Ein ungarisches Gräberfeld aus der Landnahmezeit in Szeged-Algyő), *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1978–1979/1 (1980), Szeged 1980, 323–347.

Lakatoš 2009 – V. Lakatoš, Teritorija opštine Apatin u svetlu arheoloških nalaza od praistorije do srednjeg veka, *Годишњак Градског музеја Сомбор* 2-3 (2008-2009), Сомбор 2009, 7–80.

Langó 2005 – P. Langó, Archaeological research on the conquering Hungarians: A review, in: B. G. Mende (ed.) *Research on the prehistory of the Hungarians: A review*, Budapest 2005, 175–340.

Langó 2010a – P. Langó, A kora Árpád-kori temetők kutatása (Research into Cemeteries from the Early Árpadian Age), in: E. Benkő, Gy. Kovács (eds.) *A középkor és a koraiújkor régészete Magyarországon*, vol. I, Budapest, 445–469.

Lángo 2010b – P. Lángo, Crescent-shaped Earrings with Lower Ornamental Band, in: F. Daim, J. Drauscke (eds.) *Byzanz – das Römerreich im Mittelalter Teil 3. Peripherie und Nachbarschaft*, Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz 2010, 369–410.

Lángo 2012a – P. Lángo, Notes on the dating of Byzantine coin finds from 10th century context in the Carpathian Basin, in: B. Tobias (Hrsg.) *Die Archäologie der frühen Ungarn. Chronologie, Technologie und Methodik*, RGZM – Tagungen Band 17, Internationaler Workshop des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften und des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz in Budapest am 4. und 5. Dezember 2009, Mainz 2012, 49–66.

Langó 2012b – P. Langó, A csúcsban összefutó, belső ívvel és áttört lappal rendelkező, félhold alakú fülbevalók elterjedése és klasszifikációja Közép- és Kelet-Európa 10-11. századi leletanyaga alapján (The Spread and Classification of Peak Terminated Crescent Shaped Earrings with Inner Bend and Openwork Plate in the Eastern European Archaeological Material), in: Zs. Petkes (szerk.) *Hadak útján XX. Népvándorlásokor Fiatal Kutatóinak XX. Összejövetelének konferenciakötete Budapest–Szigethalom, 2010. október 28–30.* Budapest 2012, 205–228.

Langó 2013a – P. Langó, The Study of the Archaeological Finds of the Tenth-Century Carpathian Basin as National Archaeology: Early Nineteenth-century Views, in: P. J. Geary, G. Klaniczay (eds.) *Manufacturing Middle Ages. Entangled History of Medievalism in Nineteenth-Century Europe*, Leiden-Boston 2013, 397–418.

Langó 2013b – P. Langó, Relations between the Carpathian Basin and South East Europe during the 10th century. The evidence of the minor objects, *Dissertationes Archaeologicae* 3/1, Budapest 2013, 321–330.

Langó 2014 – P. Langó, Bulgarian Connections of the Find-horizon of the 10th century in the Carpathian Basin: a case study, in: L. Doncheva-Petkova et al. (eds.) *Avars, Bulgars and Magyars on the Middle and Lower Danube*, София-Piliscsaba 2014, 157–164.

Lángo 2016 – P. Langó, Uelgi – Geszteréd – Bodrogszerdahely – Notes on the cultural context of a tenth-century mount type, *Antaeus* 34, Budapest 2016, 373–388.

Langó, Siklósi 2013 – P. Langó, Zs. Siklósi, 10. századi temető Balatonújlak-Erdő-dűlőn (Ein Gräberfeld des 10. Jahrhundert in Balatonújlak-Erdő-dűlő), in: L. Révész, M. Wolf (eds.), *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről* 3, Szeged 2013, 143–160.

Langó, Türk 2004 – P. Lángo, A. Türk, Honfoglalás kori sírok Mindszent-Koszorús-dűlőn. Adatok a szíjbefűzős bizánci csatok és a délkelet-európai kapcsolatú egyszerű mellkeresztek tipológiájához (Landnahmezeitliche Gräber in Mindszent-Koszorús-dűlő. Angaben zur Typologie der trapezförmigen byzantinischen Schnallen und einfachen Kreluzanhänger mit südosteuropäischen Beziehungen), *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica* X, Szeged 2004, 365–457.

Langó, Türk 2011 – P. Langó, A. Türk, Régészeti adatok a Kárpát-medence 10-11. századi hagyatékának bulgáriai kapcsolatrendszeréhez I. A csüngős veretek (Archäologische Anmerkungen zum Bulgarischen Beziehungsgeflecht des Nachlasses des 10.-11. Jh. im Karpatenbecken I. Beschläge mit Anhängsel), *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica* XII, Szeged 2011, 517–528.

Langó, Patay-Horvát 2015 – P. Langó, A. Patay-Horvát, Moravian continuity and the conquering Hungarians – a case study based on grape-bunch pendants, in: O. Heinrich-Tamáška et al. (eds.) „*Castellum, Civitas, Urbs*“. *Centres and Elites in Early Medieval Europe*, Budapest-Leipzig-Keszthely-Rahden/Westf 2015, 367–380.

Langó, Patay-Horvát 2016 – P. Langó, A. Patay-Horvát, Hungarian Belt – Bulgarian Belt? Some Notes on the Distribution of Ribbed Belt Mounts, in: A. Bollók et al. (eds.) *Zwischen Byzanz und der Steppe. Archäologische und historische Studien Festschrift für Csanád Bálint zum 70. Geburtstag*, Budapest 2016, 567–589.

Langó et al. 2016 – P. Langó, R. Kustár, K. Köhler, A. Csósz, A Study of the Tenth-century Cemetery at Harta-Freifelt, *Antaeus* 34, Budapest 2016, 389–416.

László 1970 – Gy. László, A „kettős honfoglalás”-ról. (Über die „doppelte Landnahme” der Ungarn), *Archaeologiai Értesítő* 97, Budapest 1970, 161–190.

Laszlovszky, Romhányi 2003 - J. Laszlovszky, B. Romhányi, Cathedrals, Monasteries and Churches: The Archaeology of Ecclesiastic Monuments, in: Z. Visy (ed.) *Hungarian Archeology at the turn of the Millennium*, Budapest 2003, 372–377.

Laszlovszky et al. 2003 – J. Laszlovszky, Zs. Miklós, B. Romhányi, K. Szende, The Archaeology of Hungary’s Medieval Towns, in: Z. Visy (ed.) *Hungarian Archeology at the turn of the Millennium*, Budapest 2003, 364–372.

Le Gof 2010 – Ž. Le Gof, *Da li je Evropa stvorena u srednjem veku?*, Beograd 2010.

Ливох 2010 – Р. Ливох, Большие курганы летописного Плеснеска, у: А. А. Пескова et al. (ред.) *Славяно-русское ювелирное дело и его истоки*, Материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Гали Фёдоровны Корзухиной, Санкт-Петербург 2010, 486–492.

Lightbown 1992 – R. W. Lightbown, *Mediaeval European Jewellery*, Victoria & Albert Museum, London 1992.

Lovag 1980 – Sz. Lovag, Bronzene Pektoralkreuze aus der Arpadenzeit, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* XXXII, Budapest 1980, 363–372.

Lőrinczy, Türk 2011 – G. Lőrinczy, A. Türk, 10. századi temető Szeged-Kiskundorozsma, Hosszúhátról. Újabb adatok a Maros-torkolat Duna-Tisza közi oldalának 10. századi településtörténetéhez (Gräberfeld des 10. Jh. in Szeged-Kiskundorozsma, Hosszúhát. Neue Ergebnisse zur Siedlungsgeschichte des 10. Jh. der Region Zwischen Donau und Theiß Gegenüber der Maros-Mündung), *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica* XII, Szeged 2011, 419–479.

Lőrinczy et al. 2015 – G. Lőrinczy, P. Straub, A. Türk, Die Umstrukturierung der Herrschaftsverhältnisse an der Marosmündung zu Beginn des 10. Jahrhunderts anhand der archäologischen Quellen, in: O. Heinrich-Tamáská, H. Herold, P. Straub, T. Vida (Hrsg.) *"Castelum, civitas, urbs". Zentren und Elliten in frühmittelalterlichen Ostmitteleuropa*, Mainz, Budapest-Leipzig-Keszthely 2015, 381–396.

Madas 2001 – D. Madas, *Nalazišta i arheološki lokaliteti na teritoriji opštine Bela Crkva*, Pančevo 2001.

Мадас 2006 – Д. Мадас, Караш од праисторије до средњег века. Кратак преглед резултата остварења пројекта, *Гласник Друштва конзерватора Србије*, Београд 30, 51–53.

Мадас 2012 – Д. Мадас, *Налазишта и археолошки локалитети на територији општине Ковин*, Ковин 2012.

Madgearu 1993 – A. Madgearu, Contribuții privind datarea conflictului dintre ducele bănățean Ahtum și regele Ștefan I al Ungariei, *Banatica* 12(2), Reșița 1993, 5–12.

Мажитов 1981 – Н. А. Мажитов, Южный Урал в XII-XIV вв., у С. А. Плетнева (ур.) *Стени Евразии в эпоху средневековья*, Москва 1981, 222–223.

Makkai 1990a – L. Makkai, Hungary before Hungarian Conquest, in: P. F. Sugar et al. (eds.) *A History of Hungary*, Indiana University Press 1990, 1–7.

Makkai 1990b – L. Makkai, The Hungarians' Prehistory, Their Conquest of Hungary and Their Raids to the West to 955, in: P. F. Sugar et al. (eds.) *A History of Hungary*, Indiana University Press 1990, 8–14.

Makkai 1990c – L. Makkai, The Foundation of the Hungarian Christian State, 950–1196, in: P. F. Sugar et al. (eds.) *A History of Hungary*, Indiana University Press 1990, 15–22.

Makkai 1990d – L. Makkai, Transformation into a Western-type State, 1196–1301, in: P. F. Sugar et al. (eds.) *A History of Hungary*, Indiana University Press 1990, 23–33.

- Манева 1992** – Е. Манева, *Средновековен накит од Македонија*, Скопје 1992.
- Мано-Зиси 1953** – Ђ. Мано-Зиси, Прилог испитивању Араче, *Рад војвођанских музеја 2*, Нови Сад 1953, 76–84.
- Мано-Зиси et al. 1948** – Ђ. Мано-Зиси, М. Љубинковић, М. Гарашанин, Ј. Ковачевић, Р. Веселиновић, Заштитно ископавање код Панчева, *Музеји 1*, Београд 1948, 53–95.
- Мано-Зиси et al. 1950** – Ђ. Мано-Зиси, Р. Марић, М. Гарашанин, Ископавање на Орашју. Претходни извештај о радовима у 1947. години, *Старинар I* (н.с.), Београд 1950, 143–167.
- Манојловић 1989** – В. Манојловић, средњовековни укоп са локалитета Опово-Бели брег, *Гласник Народни музеј Панчево 2*, Панчево 1989, 41–46.
- Манојловић-Николић 1997** – В. Манојловић-Николић, Словенски предмети од кости и рога, *Рад Музеја Војводине 39*, Нови сад 1997, 155–158.
- Манојловић-Николић 2013** – В. Манојловић-Николић, Библиографија радова археолошких истраживања средњовековних сеоских насеља IX-XV века на територији Војводине, у: Ђ. Харди (ур.) *Средњовековна насеља на територији Војводине историјски догађаји и процеси*, Сремска Митровица 2013, 115–123.
- Манојловић-Николић 2014** – В. Манојловић-Николић, Прошлост Баната из пера Феликса Милекера, у: В. Гавриловић, С. Бошков (ур.) *Војвођански простор у контексту европске историје: личности војвођанског простора*, Међународна научна конференција, Зборник радова 2, Нови Сад-Бачка Паланка 2014, 315–323.
- Manojlović-Nikolić 2015** – V. Manojlović-Nikolić, Medieval Arable Farming in Vojvodina: the Archeological Aspect, in: Ђ. Hardi (ed.) *The Cultural and Historical Heritage of Vojvodina in the Context of Classical and Medieval Studies*, Novi Sad 2015, 117–137.
- Маринковић 2006** – С. Маринковић, *Матејски Брод*, Каталог изложбе, Зрењанин 2006.
- Marinković 2012** – S. Marinković, Archaeological Excavations at Medieval Necropolis „Atar C - Sečanj“, in: I. Pantović (ed.) *Research, Preservation and Presentation of Banat Heritage: Current State and Long Term Strategy*, Vršac, Serbia 17–19 November 2011, City Museum of Vršac 2012, 93–94.
- Марјановић-Вујовић 1984а** – Г. Марјановић-Вујовић, Старосрпска некропола, у: С. Ђелић (ур.) *Винча у праисторији и средњем веку*, Каталог изложбе, Београд 1984, 87–99, 131–134.
- Марјановић-Вујовић 1984б** – Г. Марјановић-Вујовић, *Трњане. Српска некропола (крај XI- почетак XIII века)*, Београд 1984.
- Марјановић-Вујовић 1985** – Г. Марјановић-Вујовић, Врсте и типови накита XI и XII века из некропола у Србији, *Зборник радова Народног музеја XV*, Чачак 1985, 5–20.
- Марјановић-Вујовић 1987** – Г. Марјановић-Вујовић, *Крстови од VI до XII века из збирке Народног музеја*, Београд 1987.
- Марјановић-Вујовић 1989** – Г. Марјановић-Вујовић, Раносредњовековна некропола на Доњем граду Београдске тврђаве, *Годишњак града Београда XXXVI*, Београд 1989, 17–46.

Марјановић-Вујовић, Томић 1982 – Г. Марјановић-Вујовић, Г. Томић, *Накит на тлу Србије из средњовековних некропола од IX до XV века*, Каталог изложбе Народног музеја, Београд 1982.

Márkiné Poll 1934 – K. Márkiné Poll, A zsenyei kincs. Tanulmány népvándorlaskori karkötőről, *Archaeologiai Értesítő* XLVI, Budapest 1932-33, Budapest 1934, 62–84.

Марковић, Радишић 2016 – Н. Марковић, М. Радишић, Животиње у погребном ритуалу на некрополи Батајница – Велика хумка, у: П. Шпехар, Н. Стругар Бевц, *Батајница Велика хумка. Раномађарска некропола*, Београд 2016, 192–206.

Martens 2004 – I. Martens, Indigenous and imported Viking Age weapons in Norway – a problem with European implications, *Journal of Nordic Archaeological Science* 14, Stockholm 2004, 125–137.

Marcu Istrate 2013 – D. Marcu Istrate, Anthropomorphic tombs built of brick in the medieval cemetery of Sibiu, *Banatica* 23, Reșița 2013, 371–391.

Marcu Istrate 2015 – D. Marcu Istrate, Byzantine influences in the Carpathian Basin around the turn of the millennium. The pillared church of Alba Iulia, *Dacia N.S.* LIX, Bucarest 2015, 177–213.

Мажитов 1981 – Н. А. Мажитов, Южный Урал в VI-VIII в., у: С. А. Плетнева (ур.) *Стени Евразии в эпоху средневековья*, Москва 1981, 23–28.

Macháček 2012 – J. Macháček, ‘Great Moravian State’: a controversy in Central European medieval studies, *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana* 2012 Vol. 1, St. Petersburg 2012, 5–26.

Macháček 2013 – J. Macháček, Great Moravian Central Places and their Practical Function, Social Significance and Symbolic Meaning, in: P. Ettel, L. Werther (Hrsg.) *Zentrale Orte und Zentrale Räume des Frühmittelalters in Süddeutschland*, Mainz 2013, 235–248.

Macháček et al. 2016 – J. Macháček, P. Dresler, R. Přichystalová, V. Sládek, *Břeclav – Pohansko VII. Kostelní pohřebiště na Severovýchodním předhradí*, Brno 2016.

Merva 2013 – S. Merva, The 10-11th Century Pottery in the Carpathian Basin and its Eastern Relations, in: С. Боталов, Н. Иванова (ред.) *II-й Международный Мадыарский симпозиум*, Челябинск 2013, 243–254.

Merva 2014 – S. Merva, The Analysis of Pottery from 10th -11th century Graves in the Carpathian Basin. Technological and Typo-chronological studies, in: L. Doncheva-Petkova et al. (eds.) *Avars, Bulgars and Magyars on the Middle and Lower Danube*, Proceedings of the Bulgarian-Hungarian Meeting, Sofia, May 27-28 2009, София-Piliscsaba 2014, 197–262.

Merva 2018 – S. Merva, Methodological approaches to the archaeology on ninth–tenth-century sites in Hungary. The current state of research, *Antaeus* 35–36, Budapest 2018, 311–326.

Mesterházy 1965 – K. Mesterházy, Az S végű haj karika elterjedése a Kárpát-medencében (Die Verbreitung des Haarringes mit S-Ende im Karpatenbecken), *A Debreceni Déri Museum Évkönyve 1962-1964*, Debrecen 1965, 95–113.

Mesterházy 1980 – K. Mesterházy, Köznépi ékszerek nemesfém változatai: arany S-végű hajkarikák. (Edelmetallvarianten von Schmuckstücken des Gemeinvolkes: goldene Schläfenringe mit S-förmigen Ende.) *Alba Regia* XX, Székesfehérvár 1983, 143–151.

Mesterházy 1990 – K. Mesterházy, Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10–11. századi magyar sírleletekben I (Gegenstände byzantinischen und balkanischen Ursprunges in den ungarischen Gräberfeldern des 10.–11. Jhs. I), *Folia Archaeologica* 41, Budapest 1990, 87–115.

Mesterházy 1991 – K. Mesterházy, Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10–11. századi magyar sírleletekben II (Gegenstände byzantinischen und balkanischen Ursprunges in den ungarischen Gräberfeldern des 10.–11. Jhs. II), *Folia Archaeologica* 42, Budapest 1991, 145–177.

Mesterházy 1993 – K. Mesterházy, Régészeti adatok Magyarország 10-11 századi kereskedelméhez (Archaeological data to the commerce of Hungary in the 10th-11th centuries), *Századok* 127, Budapest 1993, 450–468.

Mesterházy 1994 – K. Mesterházy, Az ún. tokaji kincs revíziója (Revision des sog. Tokajer Schatzes), *Folia Archaeologica* 43, Budapest 1994, 193–242.

Mesterházy 1996a – K. Mesterházy, Nyíracsaád-Szentirmay föld, in: I. Fodor et al. (eds.) *The Ancient Hungarians. Exhibition Catalogue*, Hungarian National Museum, Budapest 1996, 244.

Mesterházy 1996b – K. Mesterházy, Apatin (Serbia), in: I. Fodor et al. (eds.) *The Ancient Hungarians. Exhibition Catalogue*, Hungarian National Museum, Budapest 1996, 299.

Mesterházy 1996c – K. Mesterházy, Sarkad-Peckesvár (Békés county), in: I. Fodor et al. (eds.) *The Ancient Hungarians. Exhibition Catalogue*, Hungarian National Museum, Budapest 1996, 347–348.

Mesterházy 1996d – K. Mesterházy, Between Szeged and Szabadka (Csongrád county), in: I. Fodor et al. (eds.) *The Ancient Hungarian. Exhibition Catalogue*, Hungarian National Museum, Budapest 1996, 353.

Mesterházy 1996e – K. Mesterházy, Törtel-Demeter tanya (Pest county), in: I. Fodor et al. (eds.) *The Ancient Hungarians. Exhibition Catalogue*, Hungarian National Museum, Budapest 1996, 356–357.

Mesterházy 1996f – K. Mesterházy, Zsennye (Vas county), in: I. Fodor et al. (eds.) *The Ancient Hungarians. Exhibition Catalogue*, Hungarian National Museum, Budapest 1996, 378.

Mesterházy 1996g – K. Mesterházy, Sarkad-Peckesvár (Békés county), in: I. Fodor et al. (eds.) *The Ancient Hungarians. Exhibition Catalogue*, Hungarian National Museum, Budapest 1996, 347–348.

Mesterházy 2003 – K. Mesterházy, The Archaeological Research of the Conquest Period, in: Z. Visy (ed.) *Hungarian Archeology at the turn of the Millennium*, Budapest 2003, 321–325.

Mesterházy 2013 – K. Mesterházy, Das Gold der landnehmenden Ungarn (10. Jh.), in: M. Hardt and O. Heinrich-Tamáska (Hrsg.) *Macht des Goldes. Gold der Macht. Herrschaft- und Jenseitsrepräsentationen zwischen Antike und Frühmittelalter im mittleren Donauraum*, Weinstadt 2013, 483–498.

Miladinović-Radmilović 2011 – N. Miladinović-Radmilović, *Sirmium-Necropolis*, Beograd-Sremska Mitrovica 2011.

Miladinović-Radmilović 2012 – N. Miladinović-Radmilović, Analysis of human osteological material from the eastern part of Site No. 37 in Sremska Mitrovica, *Starinar* LXII, Beograd 2012, 181–202.

Miladinović-Radmilović, Radmilović 2015 – N. Miladinović-Radmilović, M. Radmilović, *Pisma Ignjata Junga*, Sremska Mitrovica 2015.

Миладиновић-Радмиловић, Вуловић 2016 – Н. Миладиновић-Радмиловић, Д. Вуловић, Антрополошка анализа скелета са некрополе Батајница-Велика хумка, у: П. Шпехар, Н. Стругар Бевц, *Батајница Велика хумка. Раномађарска некропола*, Београд 2016, 176–191.

Miletić 1967 – N. Miletić, Slovenska nekropola u Gomjenici kod Prijedora, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* XXI/XXII, Sarajevo 1967, 81–154.

Miletić 1980 – N. Miletić, Slovenska nekropola u Mahovljanima kod Banjaluke, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* XXXIV (1979), Sarajevo 1980, 137–181.

Miletić 1989 – N. Miletić, Ranoslavenske nekropole u Bosni i Hercegovini – komparativna razmatranja, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 44 (n.s.), Sarajevo 1989, 175–200.

Милинковић 1996 – М. Милинковић, Нова археолошка истраживања комплекса Св. Арханђела код Призрена, *Гласник Српског археолошког друштва* 11, Београд 1996, 208–223.

Миловић 2000 – О. Миловић, Наушнице лунуластог типа из средњовековне збирке Народног музеја у Пожаревцу, *Viminacivm* 11, Пожаревац 2000, 101–109.

Milošević, A. 1969 – A. Milošević, Lokalitet 37 – rimski i srednjovekovni nalazi, *Arheološki pregled* 11, Beograd 1969, 194–197.

Милошевић, Г. 1997 – Г. Милошевић, *Становање у средњовековној Србији*, Београд 1997.

Милошевић, Д. 1962 – Д. Милошевић, Средњовековна некропола у селу Лешју код Параћина, *Зборник радова Народног музеја* III, Београд 1962, 141 – 163.

Милошевић, Д. 1990 – Д. Милошевић, *Накит од XII до XV века из збирке Народног музеја*, Каталог изложбе, Београд 1990.

Milošević, P. 1961 – P. Milošević, Sirmium, Sremska Mitrovica – Naselje, *Arheološki pregled* 3, Beograd 1961, 80–88.

Милошевић, П. 1994 – П. Милошевић, *Топографија Сирмијума*, Нови Сад 1994.

Милошевић, Милутиновић 1958 – А. Милошевић, О. Милутиновић, Заштитна археолошка истраживања у Сремској Митровици, *Грађа за проучавање споменика културе Војводине* II, Нови Сад 1958, 5–45.

Минић 1969 – Д. Минић, Најновија проучавања етничке припадности носилаца белобрдске културе, *Старинар* XIX, Београд 1969, 165–173.

Минић 1970 – Д. Минић, Средњовековна некропола на Великом Градцу код Доњег Милановца, *Старинар* XX/1969, Београд 1970, 233–248.

Минић 1976 – Д. Минић, *Археолошка истраживања средњовековних сеоских насеља у Србији од X до XIV века*, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за археологију, Београд (необјављена докторска дисертација).

Minić 1980 – D. Minić, Le site d'habitation médiéval de Mačvanska Mitrovica/Мачванска Митровица. Средњовековно насеље, in: V. Popović (ed.) *Sirmium XI*, Beograd 1980.

Минић 1987 – Д. Минић, Спирално увијена жица на средњовековном накиту из Србије, *Старинар* XXXVIII, 73–81.

Минић 1995 – Д. Минић, Средњовековна некропола на локалитету Врцалова воденица код Руме (14), у: З. Вапа (ур.) *Археолошка истраживања дуж ауто пута кроз Срем*, Нови Сад 1995, 287–311.

Минић 1999 – Д. Минић, Житне јаме, у: Р. Михаљчић, С. Ђирковић (ур.) *Лексикон српског средњег века*, Београд 1999, 194–195.

Минић, Томић 1974 – Д. Минић, Г. Томић, Остава средњовековног накита из Великог Градишта, *Старинар* XXIII (1972), Београд 1974, 125–130.

Minichreiter, Marković 2013 – K. Minichreiter, Z. Marković, *Beketinci Bentež: naselja iz eneolitika, ranoga i kasnoga srednjega vijeka*, Zagreb 2013.

Mirnik 1981 – I. Mirnik, *Coin Hoards in Yugoslavia*, BAR International Series 95, Oxford 1981.

Mirnik 1997 – I. Mirnik, O nekim nalazima novca 11. stoljeća u Hrvatskoj, u: I. Goldstein (ur.) *Zvonimir kralj hrvatski*, Zagreb 1997, 191–206.

Moravcsik 1970 – Gy. Moravcsik, *Byzantium and the Magyars*, Amsterdam 1970.

Mrkobrad 1981 – D. Mrkobrad, Beljarica, Batajnica kod Zemuna – srednjovekovno i praistorijsko naselje, *Arheološki pregled* 22, Beograd 1981, 52–53.

Mrkobrad 1982 – Д. Mrkobrad, Село Бољевци код Земуна – средњевековно и праисторијско насеље, *Arheološki pregled* 23, Beograd 1982, 28– 31.

Mrkobrad 1983 – Д. Mrkobrad, Налаз средњовековног мача из Батајнице, *Годишњак града Београда* XXX, Београд 1983, 5–8.

Mrkobrad 1985 – Д. Mrkobrad, Нови резултати на истраживању вишеслојног насеља у Бољевцима, у: С. Бранковић (ур.) *Истраживања II*, Саопштења са 6. скупа археолога Србије, Ваљево 1985, 165–173.

Mrkobrad 1986 – Д. Mrkobrad, Село, Бољевци код Земуна. Словенско насеље, *Arheološki pregled* 25, Beograd 1986, 63– 65.

Muraševa 2006 – V. V. Muraševa, Kompositgürtel altrussischer Krieger aus dem 10. und dem Beginn des 11. Jahrhunderts, *Eurasia Antiqua* 12, Mainz 2006, 353–368.

Múcska 2004 – V. Múcska, Boj úhorského štátu proti pohanstvu v 11. storočí (The struggle of the Hungarian state against paganism in the 11th century), in: R. Kožiak, J. Nemeš (eds.) *Pohanstvo a kresťanstvo*, Bratislava 2004, 201–210.

Müller 2010a – R. Müller *Die Gräberfelder vor der Südmauer der Befestigung von Keszthely-Fenekpuszta* (Castellum Pannonicum Pelsonense 1), Budapest, Leipzig, Keszthely, Rahden 2010.

Müller 2010b – R. Müller, Karolingerzeitliche Bestattungen in Keszthely-Fenekpuszta, *Antaeus* 31-32, Budapest 2010, 173–197.

Nagy 1971 – S. Nagy, Домбо. Резултати истраживања на Градини у Раковцу (1963–1966), *Рад војвођанских музеја* 20, Нови Сад 1971, 161–185.

Нађ (S. Nagy) 1952 – Ш. Нађ, Пробно археолошко испитивање Селишта код Тараша, *Рад војвођанских музеја* 1, Нови Сад 1952, 159–161.

Нађ 1953a – Ш. Нађ, Арача, *Рад војвођанских музеја* 2, Нови Сад 1953, 85–91.

Нађ 1953b – Ш. Нађ, Насеље из млађег каменог доба на Матејском Броду код Новог Бечеја: претходни извештај о радовима у 1952. години, *Рад војвођанских музеја* 2, Нови Сад 1953, 107–117.

Нађ 1956 – Ш. Нађ, Словенске посуде из Чортановаца, *Рад војвођанских музеја* 5, Нови Сад 1956, 163–169.

Нађ 1961 – Ш. Нађ, Тврђава Бач - резултати археолошких истраживања 1958. и 1959. године, *Рад војвођанских музеја* 10, Нови Сад 1961, 89–115.

Нађ 1965 – Ш. Нађ, Средњовековни налази на Гомолави 1965. године, *Рад војвођанских музеја* 14, Нови Сад 1965, 247–250.

Нађ, Нађ 1964 – I. Nađ, Š. Nađ, *Katalog arheološke zbirke Dr Imre Frey-a*, Sombor 1964.

Недвидек 1993 – Д. Недвидек, Део оставе византијског новца из Ђурђевог, *Рад војвођанских музеја* 35, Нови Сад 1993, 87–94.

Недвидек 1996 – Д. Недвидек, Две оставе угарског новца из XII века, *Грађа за проучавање споменика културе Војводине XVIII*, Нови Сад 1996, 95–105.

Недвидек 2002 – Д. Недвидек, Остава византијског чанкастог новца из околине Чортановаца, *Гласник Српског археолошког друштва* 18, Београд 2002, 231–242.

Недвидек 2010 – Д. Недвидек, Остава сребрног новца 12–13. века, *Годишњак Музеја Новог Сада* 3–4 (2007/2008), Нови Сад 2010, 40–93.

Недвидек, Пашић 2007 – Д. Недвидек, И. Пашић, Мала остава сребра и други налази са трасе гасовода код Ирига, *Гласник Српског археолошког друштва* 23, Београд 2007, 159–185.

- Недељковић, Станојев 2008** – З. Недељковић, Н. Станојев, Манастириште – Мајдан, *Археолошки преглед* 4/2006 (н. с.), Београд 2008, 160–163.
- Nepper 1993** – M. Nepper Ibolya, Neuere Gräberfelder aus der Landnahmezeit aus Hajdú-Bihar Komitat, *A Debreceni Déri Museum Évkönyve 1991*, Debrecen 1993, 79–107.
- Nepper 1996** – M. Nepper Ibolya, Sárrétudvari-Hízóföld, in: I. Fodor et al. (eds.) *The Ancient Hungarians. Exhibition Catalogue*, Hungarian National Museum, Budapest 1996, 257–277.
- Nepper 2002** – M. Nepper Ibolya, *Hajdú-bihar megye 10-11. századi sírleletei* 1.,2. rész, Budapest-Debrecen 2002.
- Nikolov 2018** – A. Nikolov, Franks and Bulgars in the first half of the ninth century, in: M. Ančič et al. (eds.) *Imperial Spheres and the Adriatic. Byzantium, the Carolingians and the Treaty of Aachen (812)*, Routledge 2018, 84–92.
- Niederle 1921** – L. Niederle, Slovenia v Uhrách, *Letopis Matice Slovenskej* XIII/1, Turčiansky Sv. Martin 1921, 25–38.
- Novikova 1992** – G. L. Novikova, Iron neck-rings with Thor's hammers found in Eastern Europe, *Fornvännen. Journal of Swedish Antiquarian Research* 87, Stockholm 1992, 73–89.
- Nyárády, Gáll 2015** – Zs. Nyárády, E. Gáll, The 'westernisation' of the Transylvanian Basin: Migration and/or acculturation?: Wearing hairpins in the 12th century Transylvanian Basin, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* XLVIII, Zagreb 2015, 85–120.
- Oța 2008** – S. Oța, *Orizonturi funerare din Banatul istoric (secolele X - XIV) (Funerary horizons in Banat 10th-14th centuries)*, Sibiu 2008.
- Oța 2015** – S. Oța, *The Mortuary Archaeology of the Medieval Banat (10th-14th Centuries)*, Leiden-Boston 2015.
- Oța 2017a** – S. Oța, Rings Made of Twisted Wire and Their Imitations Found in Transylvania, Crișana, Banat, and Dobruđa (10th – 12th Centuries), *Konštantínove listy/Constantine's Letters* 10/2, Nitra 2017, 98–113.
- Oța 2017b** – S. Oța, Bar bracelets discovered on the Romanian territory (X-XI centuries), *Гласник Српског археолошког друштва* 33, Београд 2017, 229–253.
- Ottaway, Rogers 2002** – P. Ottaway, N. Rogers, Craft, Industry and Everyday Life: Finds from Medieval York, *The Archaeology of York. The Small Finds* 17/15, 2673–3183.
- Pálóczi-Horváth 1971** – A. Pálóczi-Horváth, X. századi temető a szabadkígyósi tangazdaság homokbányájában (Tenth century cemetery in the sand-pit of the model farm of Szabadkígyós), *A Békés Megyei Múzeumok Közleményei* 1, Békés 1971, 7–48.
- Parádi 1963** – N. Parádi, Magyarországi pénzleletes középkori cserépedények, *Archaeologiai Értesítő* 90/2, Budapest 1963, 205–251.
- Parović-Pešikan 1973** – M. Parović-Pešikan, Excavations of a Late Roman Villa at Sirmium, (Part II), in: Đ. Bošković (ed.) *Sirmium III. Archaeological Excavations in Sirmian Pannonia*, Beograd 1973, 1–44.

- Паровић-Пешикан 1981** – М. Паровић-Пешикан, Средњовековна некропола у Сремској Митровици, *Старинар* XXXI, Београд 1981, 179–191.
- Пашић 2001** – И. Пашић, О датовању грнчарије 12– 13. века из вршачких радионица, *Гласник Српског археолошког друштва* 17, Београд 2001, 177–194.
- Пашић 2013** – И. Пашић, Рани средњи век у Војводини (нова истраживања), *Српско археолошко друштво. XXXVI скупштина и годишњи скуп*, Нови Сад, 30. мај – 1. јун 2013. године (програм, извештаји и апстракти), Нови Сад 2013, 32–33.
- Пашић 2016** – И. Пашић, Рани средњи век, у: С. Трифуновић (ур.) *Археолошка топографија Баната 2. Општина Чока*, Нови Сад 2016, 343–345.
- Perémi 1987** – Á. Perémi, Honfoglaláskori leletek Veszprém megyében/Funden aus der Zeit der Landnahmezeit in Komitat Veszprém, *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 18 (1986), Veszprém 1987, 115–133.
- Perémi 2000** – Á. Perémi, A Lesencetomaj-Piroskereszt Keszthely-kultúrárs temető fülbevalói (Burial earrings of the Lesencetomaj-Piroskereszt Keszthely culture), *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 21/2000, 41–75.
- Petrinec 2009** – М. Petrinec, *Groblja od 8. do 11. stoljeća na području ranosrednjovjekovne hrvatske države*, Split 2009.
- Petrinec 2012** – М. Petrinec, Zapažanja o poslijekarolinškom oružju i konjaničkoj opremi s područja Hrvatske i Bosne i Hercegovine u kontekstu povijesnih zbivanja u 10. i 11. stoljeću, *Starohrvatska prosvjeta* III/39, Split 2012, 71–129.
- Petrinec 2014** – М. Petrinec, О појединим предметима бизантске провенијенције на истојној обали Јадрана, *Starohrvatska prosvjeta* III/41, Split 2014, 64–97.
- Petrova 2007** – V. Petrova, The Early Medieval yellow pottery from Pliska, Bulgaria: the question of its provenance and the problem of its origin, in: J. Henning (ed.) *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium* Vol. 2, Berlin - New York 2006, 315–340.
- Петровић 2003** – М. Петровић, Арача – црква или манастир, у: Р. Бунарџић, Ж. Микић (ур.) *Споменица Јована Ковачевића*, Београд 2003, 313–323.
- Petrović et al. 1986** – J. Petrović, M. Jovanović, V. Dautova-Ruševljan, *Gomolava od praistorije do srednjeg veka*, Novi Sad 1986.
- Petrovics 1996** – I. Petrovics, The role of towns in the defence system of medieval Hungary, in: P. Contamine, O. Guyotjeannin (eds.) *La guerre, la violence et les gens au Moyen Âge*, vol. 1, Guerre t Violence, Paris 1996, 263–271.
- Petrovics 2009** – I. Petrovics, Foreign ethnic groups in the towns of Southern Hungary in the Middle ages, in: D. Keene et al. (eds.) *Segregation Integration-Assimilation. Religious and ethnic groups in medieval towns of Central and Eastern Europe*, Farnham 2009, 67–89.

Petrovics 2011 – I. Petrovics, The Cities and Towns of Medieval Hungary as Economic and Cultural Centres and Places of Coexistence. The Case of Pécs, *Colloquia. Journal for Central European History* XVIII, Cluj-Napoca 2011, 5–26.

Petrovics 2013 – I. Petrovics, The Bishopric of Csanád/Cenad and the Ecclesiastical Institutions of Medieval Temesvár/Timișoara, *Transylvanian Review* XXII/4, Cluj-Napoca 2013, 240–252.

Pintér 2004 – K. Pintér, Királyszentistván templom körüli temetője (The cemetery surrounding Királyszentistván church), *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 23, Veszprém 2004, 99–121.

Pintye 2014 – G. Pintye, The Birth of the "Árpád Period" Village of Nyres, *Hungarian Archaeology E-Journal* (winter 2014), 1–11.

Плетнева 1967 – С. А. Плетнева, *От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура*. Москва 1967.

Плетньов, Павлова 2000 – В. Плетньов, В. Павлова, Ранносредновековни ремъчни апликации във Варненския археологически музей, *Известия на Народния музей Варна* 30–31(1994–1995), 24–239.

Poláček 2008 – L. Poláček, Great Moravia, the Power Centre at Mikulčice and the Issue of the Socio-economic Structure, in: P. Velemínský, L. Poláček (eds.) *Anthropological and epidemiological characterization of Great-Moravian population in connection with the social and economic structure*, Studien zum Burgwall von Mikulčice VIII, Brno 2008, 11–44.

Poláček 2014 – L. Poláček, Great Moravian religious architecture, in: P. Kouřil (ed.) *Great Moravia and the Beginnings of Christianity*, Brno 2014, 92–97.

Polónyi 2017 – E. Polónyi, Studded Footwear in the 10th Century Carpathian Basin, *Hungarian Archaeology E-Journal* (2017 autumn), 36–45.

Поп-Лазич 2000 – П. Поп-Лазич, *Старом накиту дарујемо светлост*, Каталог изложбе, Галерија Зептер Београд 2000.

Поповић, И. 2002 – И. Поповић, *Накит са Јухора. Остава или сакрални тезаурус*, Београд 2002.

Поповић, И. 2016 – И. Поповић, Сјај римског украса и накит средњег века, у: В. Бикић (ур.) *Византијско наслеђе и српска уметност I. Процеси византинизације и српска археологија*, Београд 2016, 79–90.

Поповић, Борић-Брешковић 1994 – И. Поповић, Б. Борић-Брешковић, *Остава из Бара*, Београд 1994.

Popović, V. 1978 – V. Popović, Catalogue des monnaies Byzantines du Musée de Srem, in: N. Duval, V. Popović (ed.) *Sirmium VIII*, Rome-Belgrade 1978, 181–195.

Поповић, В. 1980а – В. Поповић, Сирмијска епископија и средњовековна црква на Балкану, у: V. Popović (ed.) *Sirmium XI*, Beograd 1980, VI–IX.

Поповић, В. 1980b – В. Поповић, Култни континуитет и литерарна традиција у цркви средњовековног Сирмијума, у: V. Popović (ed.) *Sirmium XII*, Београд 1980, V–VII.

Поповић, В. 2003 – В. Поповић, *Sirmium. Град царева и мученика (сабрани радови о археологији и историји Сирмијума)*, Сремска Митровица 2003.

Поповић, М. 2006 – М. Поповић, *Београдска тврђава*, Београд 2006².

Поповић, Иванишевић 1988 – М. Поповић, В. Иванишевић, Град Браничево у средњем веку, *Старинар XXXIX*, Београд 1988, 125–179.

Pórszász 2017 – A. Pórszász, Érmék tanulságai az észak-magyarországi temetőkből a 10. században (Study of coins from the 10th century cemeteries of Northern Hungary), in: L. Révész (ed.) *Acta iuvenum: Sectio archaeologica. Tomus III*, Szeged 2017, 85–106.

Pohl 1988 – W. Pohl, *Die Awaren. Ein Steppenwolk in Mitteleuropa 567-822 n. Chr.*, München 1988.

Pohl 1991 – W. Pohl, Conceptions of ethnicity in Early Medieval studies, *Archaeologia Polona* 29, Warszawa 1991, 39–49.

Прица 1995 – Р. Прица, Обол мртвих из средњовековне некрополе на Врцаловој воденици, у: З. Вапа (ур.) *Археолошка истраживања дуж ауто пута кроз Срем*, Нови Сад 1995, 313–317.

Приймак 2011 – В. В. Приймак, Ременные распределители эпохи средневековья, *Археологія і давня історія України. Вип. 7. Маляри в Середньому Подніпров'ї*, Київ 2011, 157–165.

Радић, Иванишевић 2006 – В. Радић, В. Иванишевић, *Византијски новац из Народног музеја у Београду*, Београд 2006.

Radić et al. 2008 – V. Radić, P. Papadopoulou, V. Ivanišević, The 12th and 13th Century Hoards of Byzantine Coins from the National Museum in Belgrade, *Numizmatičar* 26-27, Београд 2008, 319–354.

Радичевић 2000 – Д. Радичевић, Средњовековно српско гробље на локалитету Гушевац у Мрчајевцима, *Зборник радова Народног музеја XXX*, Чачак 2000, 61–110.

Радичевић 2001 – Д. Радичевић, Средњовековна некропола на локалитету Терме у Чачку, *Зборник радова Народног музеја XXXI*, Чачак 2001, 23–40.

Радичевић 2007a – Д. Радичевић, Ка прецизнијем датовању средњовековног гробља на Великом Градцу, *Гласник Српског археолошког друштва* 23, Београд 2007, 87–102.

Радичевић 2007b – Д. Радичевић, Периодизација некропола IX–XI века у доњем српском Подунављу, *Старинар LVII*, Београд 2007, 349–362.

Radičević 2009 – D. Radičević, Medieval Glass Bracelets from Banat Territory, in: D. Ignatiadou, A. Antonaras (eds.) *Annales du 18e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre*, Thessaloniki 2009, 385–388.

Радичевић 2010 – Д. Радичевић, *Археолошка налазишта X–XIII столећа у Банату*, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за археологију, Београд (необјављена докторска дисертација).

Radičević 2012a – D. Radičević, Medieval fortifications in Dupljaja and Grebenac, in: *Research, Preservation and Presentation of Banat Heritage: Current State and Long Term Strategy, Vršac, Serbia 17-19 November 2011*, ed. I. Pantović, City Museum of Vršac 2012, 85–88.

Радичевић 2012b – Д. Радичевић, Историјат истраживања, у: С. Трифуновић (ур.) *Археолошка топографија Баната 1. Општина Нови Кнежевац*, Нови Сад 2012, 23–31.

Radičević 2013a – D. Radičević, Medieval Fortification in Dupljaja near bela Crkva (Southern Banat), *Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica X/2013*, Sibiu 2013, 85–97.

Radičević 2013b – D. Radičević, Medieval Settlement on the Site of Crvenka near Vršac, *Banatica* 23, Reșița 2013, 329–346.

Радичевич 2015 – Д. Радичевич, К изучению раннеславянских памятников Сербского Подунавья (вопросы хронологии и этнокультурной принадлежности), *Stratum Plus Journal* No. 5, Sankt Petersburg, Chișinău, Odesa, București 2015, 285–308.

Radičević 2017 – D. Radičević, Fortifications on the Byzantine-Hungarian Danube border in the 11th and 12th centuries, in: T. Tkalčec (ed.) *Fortifications, defence systems, structures and features in the past, 4th International Conference of Mediaeval Archaeology (Book of Abstracts)*, Zagreb 7th–9th June 2017, 36–37.

Радичевић, Целебцић 2013 – Д. Радичевић, Д. Целебцић, Византијски печат из Дупљаје, *Гласник Српског археолошког друштва* 29, Београд 2013, 275–288.

Radičević, Špehar 2015 – D. Radičević, P. Špehar, Some remarks on Hungarian Conquest Period Finds in Vojvodina, *Acta Archaeologica Carpathica* L, Cracow 2015, 137–162.

Радичевић, Шпехар 2015 – Д. Радичевић, П. Шпехар, Порфирогенитови међаши на Истру и старомађарски археолошки налази у Војводини, *Зборник радова Византолошког института* LII, Београд 2015, 43–55.

Radičević et al. 2011-2012 – D. Radičević, V. Đorđević, J. Đorđević, Mediaeval Settlement and Necropolis at Najeva Ciglana Site in Pančevo (Southwestern Banat): Excavations in 2003 and 2004, *Cercetări arheologice XVIII-XIX*, București 2011–2012, 79–121.

Радичевић et al. 2012a – Д. Радичевић, В. Ђорђевић, С. Трифуновић, И. Пашић, Каталог локалитета у: С. Трифуновић (ур.) *Археолошка топографија Баната 1. Општина Нови Кнежевац*, Нови Сад 2012, 38–334.

Радичевић et al. 2012b – Д. Радичевић, В. Ђорђевић, Ј. Ђорђевић, Позни средњи век, у: С. Трифуновић (ур.) *Археолошка топографија Баната 1. Општина Нови Кнежевац*, Нови Сад 2012, 355–361.

Радичевић et al. 2012c – Д. Радичевић, В. Ђорђевић, Ј. Ђорђевић, Средњовековно насеље на локалитету Најева циглана у Панчеву: објекти X - почетка XI века, *Гласник Српског археолошког друштва* 28, Београд 2012, 201–224.

Радичевић et al. 2016 – Д. Радичевић, В. Ђорђевић, Ј. Ђорђевић, Позни средњи век, у: С. Трифуновић (ур.) *Археолошка топографија Баната 2. Општина Чока*, Нови Сад 2016, 347–358.

Радишић 2015a – М. Радишић, Раносредњовековне апликације из Сврљиг-града и осврт на сличне налазе на нашем тлу: о функцији, хронологији и културној припадности, *Етно-културолошки зборник за проучавање културе источне Србије и суседних области XIX*, Сврљиг 2015, 21–34.

Радишић 2015b – М. Радишић, Гроб младе жене на Мокрањским стенама: запажања о појави наруквица на средњовековним некрополама, у: А. Капуран, а. Булатовић (ур.) *Мокрањске стене, културна баштина Неготинске Крајине*, Неготин 2015, 103 – 120.

Radišić 2018 – М. Radišić, Archaeological testimonies of Bulgarian presence in the Central Balkans during the ninth and tenth centuries, in: A. Nikolov, N. Kanev (eds.) *Emperor Symeon's Bulgaria in the history of Europe's South-East: 1100 years from the battle of Achelous*, Sofia 2018, 134–154.

Радишић, Узелац 2018 – М. Радишић, В. Узелац, Појасне апликације из Станишића у светлу раномађарске оставштине у Бачкој, *Рад Музеја Војводине* 60, Нови Сад 2018, 21–38.

Радојковић 1969 – Б. Радојковић, *Накит код Срба од XII до краја XVIII века*, Београд 1969.

Радојковић 1977 – Б. Радојковић, Метал средњовековни, у: Н. Андрејевић-Кун (ур.) *Историја примењене уметности код Срба*, I том (средњовековна Србија), Београд 1977, 79–120.

Rady 2009 – М. Rady, The Gesta Hungarorum of Anonymus, the Anonymous Notary of King Béla: A Translation, *The Slavonic and East European Review* Vol. 87, No. 4, London 2009, 681–727.

Ramadanski 2014 – R. Ramadanski, Nálezů mincí zo srbského Popovića ned'aleko Senty/Coin Finds from Popović near Senta in Serbia, *Denarius* 4, Praha 2014, 32–45.

Rapan-Papeša 2014 – A. Rapan-Papeša, Dvije ranosrednjovjekovne narukvice kao prilog poznavanja kontinuiteta života u Vinkovcima, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* XLVII/1, Zagreb 2014, 285 –296.

Rácz 2012 – Z. Rácz, Emberalakos kistárgyak az avar korból, in: T. Vida (ed.) *Thesaurus avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére - Archaeological Studies in Honour of Eva Garam*, Budapest 2012, 409–436.

Rácz 2019 – T. A. Rácz, The Hungarian conquest and the 9th–10th-century settlements of the Pest Plain, in: N. Brady, C. Theune (eds.) *Settlement change across Medieval Europe. Old paradigms and new vistas. Ruralia* XII, Leiden 2019, 359–368.

Рашајски 1952 – Р. Рашајски, Праисторијско наеље на Матејском броду, *Рад војвођанских музеја* 1, Нови Сад 1952, 104–116.

Rašajski 1967 – R. Rašajski, Ostrvo Sapaja, Stara Palanka, Grad – višeslojno utvrđenje, *Arheološki pregled* 9, Beograd 1967, 83–85.

Révész 1987 – L. Révész, Lyraförmige Schnallen in dem Karpatenbecken, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* XXXIX, Budapest 1987, 257–285.

Révész 1988 – L. Révész Gömbsorcüngös fülbevalók a Kárpát-medencében (Ohrgehänge mit Kugelreihenanhänger im Karpatenbecken), *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* XXV-XXVI, Miskolc 1988, 141–155.

Révész 1993 – L. Révész, Veretekkel díszített lószerszámok a honfoglalás kori női és férfi sírokból/Beschlagene Pferdgeschirre aus den landnahmenzeitlichen Frauen - und Männergräbern, *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* XXX–XXXI/2, Miskolc 1993, 351–416.

Révész 1996a – L. Révész, *A Karosi Honfoglalás Kori Temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez (Die Gräberfelder von Karos aus der Landnahmezeit. Archäologische Angaben zur Geschichte des Oberen Theißgebietes im 10. Jahrhundert)*, Miskolc 1996.

Révész 1996b – L. Révész, Aldebrő-Mocsáros (Heves county), in: I. Fodor et al. (eds.) *The Ancient Hungarians. Exhibition Catalogue*, Hungarian National Museum, Budapest 1996, 381–383.

Révész 1996c – L. Révész, Heves-Kapitányhegy (Heves county), in: I. Fodor et al. (eds.) *The Ancient Hungarians. Exhibition Catalogue*, Hungarian National Museum, Budapest 1996, 392–393.

Révész 2003 – L. Révész, The Cemeteries of the Conquest Period, in: Z. Visy (ed.) *Hungarian Archaeology at the turn of the Millennium*, Budapest 2003, 338–343.

Révész 2006 – L. Révész, Auswertung der Funde, in: F. Daim, E. Lauerermann (Hrsg.) *Das frühungarische Reitergrab von Gnadendorf (Niederösterreich)*, Mainz 2006, 119–158.

Révész 2007 – L. Révész, Landnahmezeitliches Gräberfeld in Tiszavasvári – Aranykerti tábla (nach der Ausgrabung von István Dienes), *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* LVIII, Budapest 2007, 295–339.

Révész 2011 – L. Révész, 11. századi temető Karcsa-Kormoskán (Gräberfeld des 11. Jahrhunderts in Karcsa-Kormoska), *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica* XII, Szeged 2011, 529–558.

Révész 2014 – L. Révész, *The Era of the Hungarian Conquest. Permanent Exhibition of the Hungarian National Museum*, Budapest 2014.

Révész, Nepper 1996 – L. Révész, I. M. Nepper, The Archaeological Heritage of the Ancient Hungarians, in: I. Fodor et al. (eds.) *The Ancient Hungarians. Exhibition Catalogue*, Hungarian National Museum, Budapest 1996, 37–56.

Reizner 1891 – J. Reizner, Rábéi ásatások, *Archaeologiai Értesítő* XI, Budapest 1891, 206–210.

Reizner 1895 – J. Reizner, A majdáni aranyelet, *Archaeologiai Értesítő* XV, Budapest 1895, 380–381.

Reizner 1898 – J. Reizner, Oroszlámosi magyar pogánykori sírlelet, *Archaeologiai Értesítő* XVIII, Budapest 1898, 190–192.

Rejholcova 1976 – M. Rejholcova, Pohrebisko z 10. a 11. storočia v Hurbanove-Bohatej, *Slovenska Archeologia* XXIV-1, Nitra 1976, 193–234.

Ritoók 1997 – A. Ritoók, A magyarországi falusi templom körüli temetők feltárásának újabb eredményei (New Results of the Excavations at Hungarian Village Churchyard Cemeteries), *Folia Archaeologica* 46, Budapest 1997, 161–177.

Риц 1979 – П. Риц, Археолошка налазишта сеобе народа у североисточној Бачкој, *Рад војвођанских музеја* 25, Нови Сад 1979, 25–40.

Ric 1982 – P. Ric, Ogreg, Subotica – srednjovekovno naselje, *Arheološki pregled* 23, Beograd 1982, 125–127.

Риц 1997а – П. Риц, Питање хронологије напуштања аварских некропола у северној Бачкој, у: G. Bordás et al. (eds.) *A honfoglalás 1100 éve és a Vajdaság: egy tudományos tanácskozás anyaga (1100 година досељења Мађара и Војводина : зборник радова научног скупа)*, Београд - Újvidék 1997, 149–158.

Риц 1997б – П. Риц, Стање истраживања периода сеобе народа у северној Бачкој, *Рад Музеја Војводине* 39, Нови Сад 1997, 199–207.

Ric 2009 – P. Ric, Grnčarija na tlu Bačke tokom arheoloških epoha (Cserépedény készítés Bácskában a régészeti korokban), *Museion. Godišnjak gradског музеја Суботица* 8, Суботица 2009, 17–25.

Рябцева 1999 - С. С. Рябцева, Змеи и драконы. О продолжении одной античной традиции в ювелирном деле эпохи средневековья, *Stratum Plus* 3, Кишинев – Одесса 1999, 228–240.

Рябцева 2010 – С. С. Рябцева, О «гроздевидных» украшениях, у: А. А. Пескова et al. (ред.) *Славяно-русское ювелирное дело и его истоки*, Материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Гали Фёдоровны Корзухиной, Санкт-Петербург 2010, 274–286.

Рябцева 2013 – С. С. Рябцева, О балканских связях населения Пруго-Днестровского региона. По материалам находок предметов цветной металлообработки, у: С. Бонев (ред.) *Преслав 7*, Велико Търново 2013, 171–184.

Rjabceva 2014 – S. Rjabceva, Contacts between Eastern Europe and Great Moravia, in: P. Kouřil (ed.) *Great Moravia and the Beginnings of Christianity*, Brno 2014, 170–177.

Рябцева, Рабинович 2014 – С. С. Рябцева, Р. А. Рабинович, О возможности выделения венгерских древностей в Карпато-Днестровском регионе в IX–X вв., у: Н. А. Макаров, А. Е. (ред.) Леонтьев *Русь в IX–X веках: общество, государство, культура*, Москва-Вологда, 259–275.

Robak 2016 – Z. Robak, A comparative analysis of three fittings decorated with the Carolingian plant style coming from Mikulčice, Bojná and Zalavár, in: T. Csécs et al. (eds.) *Beatus homo qui invenit sapientiam: Ünnepi kötet Tomka Péter 75. születésnapjára*, Győr 2016, 617–623.

Roediger 1904 – L. Roediger, Bácsmegyei régiségleletekről, *Archaeologiai Értesítő XXIV*, Budapest 1904, 261–263.

Рокаи et al. 2002 – П. Рокаи, З. Ђере, Т. Пал, А. Касаш, *Историја Мађара*, Београд 2002.

Romhányi 1999 – B. Romhányi, L'implantation du christianisme en Hongrie aux Xe et XIe siècles, in: J. Decaens (ed.) *Actes du IIIe Colloque Européen des Professeurs d'Archéologie Médiévale (ESTMA III)*, Caen 1999, 159–164.

Rusu 1975 – M. Rusu, The Autochthonous Population and the Hungarians on the Territory of Transylvania in the 9th-11th Centuries, in: M. Constatinescu, Ş. Pascu (eds.) *Relations Between the Autochthonous Population and the Migratory Populations on the Territory of Romania*, Bucureşti 1975, 201–217.

Ruttikay 2014a – A. T. Ruttikay, Warfare in Great Moravia, in: P. Kouřil (ed.) *Great Moravia and the Beginnings of Christianity*, Brno 2014, 74–83.

Ruttikay 2014b – A. Ruttikay, Nitrianska Blatnica, in: P. Kouřil (ed.) *Great Moravia and the Beginnings of Christianity*, Brno 2014, 253–257.

Sajdl 2018 – An Early-Mediaeval winged spearhead from Fruška Gora, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 51/1, Zagreb 2018, 149–159.

Saria 1925 – B. Saria, Iz numizmatičke zbirke Narodnog Muzeja u Beogradu, *Старинар* III (1924/1925), Београд 1925, 61–99.

Седова 1981 – М. В. Седова, *Ювелирные изделия древнего Новгорода (X-XV в. в.)*, Москва 1981.

Sekelj Ivančan 2010 – T. Sekelj Ivančan, *Podravina u ranom srednjem vijeku. Rezultati arheoloških istraživanja ranosrednjovjekovnih nalazišta u Torčecu*, Zagreb 2010.

Sekelj Ivančan 2014 – T. Sekelj Ivančan, Probni radovi na arheološkom nalazištu Jagodnjak – ciglana i Čemin – Ciganska pošta, *Godišnjak Instituta za arheologiju* X (2014), 55 – 62.

Sekelj Ivančan, Tkalčec 2006 – T. Sekelj Ivančan, T. Tkalčec, Slavensko paljevinsko groblje na položaju Duga ulica 99 u Vinkovcima, *Prilozi Instituta za arheologiju* 23, Zagreb 2006, 141 – 212.

Sekelj Ivančan, Tkalčec 2010 – T. Sekelj Ivančan, T. Tkalčec, Rekonstrukcija kuće iz ranosrednjovjekovnog naselja Virovitica-Kiškorija jug, *Prilozi Instituta za arheologiju* 27, Zagreb 2010, 217–224.

Sekereš (L. Szekeres) 1967a – L. Sekereš, Gornji Tavaknut, Sv. Ana – srednjevekovna nekropola i crkva, *Arheološki pregled* 9, Beograd 1967, 147–150.

Sekereš 1967b – L. Sekereš, Horgoš, Templomdomb, srednjovekovna crkva (iskopavanje 1964. god.), *Arheološki pregled* 9, Beograd 1967, 150–151.

Секереш 1997 – Л. Секереш, Преглед стања истраживања о добу доласка Мађара у Карпатски басен и Војводину, у: G. Bordás et al. (eds.) *A honfoglalás 1100 éve és a*

Vajdaság: egy tudományos tanácskozás anyaga (1100 година досељења Мађара и Војводина: зборник радова научног скупа), Београд - Újvidék 1997, 137–148.

Szabados 2018 – Gy. Szabados, Folytonosság és/vagy találkozás? „Avar” és „magyar” a 9. századi Kárpát-medencében (Continuity and/or encounter? "Avar" and "Hungarian" in the 9th century Carpathian Basin), in: B. Kolozsi (Sz./ed.) *Sötét idők túlélői. A kontinuitás fogalma, kutatásának módszerei az 5–11. századi Kárpát-medencében*, Debrecen 2018, 227–253.

Szász 1911 – F. Szász, A szeghegyi árpádkori temető, *Dolgozatok II*, Kolozsvár 1911, 301–311.

Szakács 2005 – B. Zs. Szakács, The research on Romanesque architecture in Hungary: a critical overview of the last twenty years, *Arte medievale* 4/2 (2005), 31–44.

Szakács 2015 – B. Zs. Szakács, Bizánc peremén: rendi hovatartozás és térelrendezés korai monasztikus építészetünkben (On the Borderlines of Byzantium: Religious Affiliation and Architectural Arrangement in Early Hungarian Monastic Architecture), in: A. Bojtos (szerk.) *Keleti keresztény kultúra határainkon innen és túl*, Piliscsaba-Budapest 2015, 166–179.

Szakács 2016 – B. Zs. Szakács, The Place of East Central Europe on the Map of Romanesque Architecture, in: G. Jaritz, K. Szende (eds.) *East Central Europe in a Comparative Perspective: From Frontier Zones to Lands in Focus*, New York-Routledge 2016, 205–224.

Szalontai 2000 – Cs. Szalontai, Kritische Bemerkungen zur Rolle der Bulgaren im 9. Jahrhundert in der Großen Ungarischen Tiefebene und in Siebenbürgen, *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica VI*, Szeged 2000, 263–286.

Szathmáry 2000 – L. Szathmáry, Observations on anthropological research concerning the period of Hungarian conquest and the Arpadian age, *Acta Biologica Szegediensis* 44, Szeged 2000, 95–102.

Szathmáry 2005 – I. Szathmáry, *Békés megye középkori templomai (Medieval Churches in Békés County)*, Békéscsaba 2005.

Székely 1994 – Z. Székely, A Zabolai (Zăbala-Románia) kora-középkori temető, *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 19–20 (1993–94), Veszprém 1994, 277–303.

Szekeres, A. 2002 – A. Szekeres, Előzetes jelentés a Szabadka – Kameniti háton 2001-ban végzett ásatásról/Preliminarni izveštaj o arheološkom istraživanju na lokalitetu Kameniti hat u Subotici tokom 2001. godine, *Museion* 2, Subotica 2002, 7–26.

Szekeres, A. 2004 – A. Szekeres, Előzetes beszámoló a Szabadka · Kameniti · háton 2003-ban végzett ásatásról/ Preliminarni izveštaj o arheološkom istraživanju na lokalitetu Kameniti hat u Subotici tokom 2003. godine, *Museion* 4, Subotica 2004, 81–95.

Szekeres, L. 1977 (Л. Секеpем) – L. Szekeres, Die Mittelalterlichen Ansiedlungen in der nordöstlichen Batschka, *Balcanoslavica* 6, Prilep 1977, 9–28.

Szekeres, Szekeres 1996 – L. Szekeres, Á. Szekeres, *Szarmata és XI. századi temetők Verusicson. Subotica - Azotara*, Szabadka 1996.

Szél 1872 – F. Szél, Ujaab leletek hazánk területén. A pörösi sír, *Archaeologiai Értesítő* VI, Budapest 1872, 40–43.

Széli 1941 – M. Széli, XI. századi temetők Szentes környékén (Les cimetières du XIème siècle aux environs de Szentes), *Folia Archaeologica* 3–4, Budapest 1941, 231–265.

Szilágyi 1995 – K. Szilágyi, The Beads of tenth-to twelfth century Hungary, *Beads. Journal of the Society of Bead Researchers* 7, 65–95.

Szilágyi 2012 – M. Szilágyi, Perished Árpadian-age Village at Dunaföldvár, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 63, Budapest 2012, 155–180.

Szöke 1959 - B. Szöke, A bjelobrdoi kultúráról, *Archaeologiai Értesítő* 86, Budapest 1959, 32–47.

Szöke 1991 – B. M. Szöke, The Question of Continuity in the Carpathian basin of the 9th century A.D., *Antaeus* 19–20, Budapest 1991, 145–168.

Szöke 1992 – B. M. Szöke, Die Beziehungen zwischen dem oberen Donautal und Westungarn in der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts (Frauentrachtzubehör und Schmuck), in: F. Daim (Hrsg.) *Awarenforschungen II*, *Archaeologia Austriaca Monographien* 2 = Studien zur Archäologie der Awaren 4, Wien 1992, 841–968.

Szöke 2003 – B. M. Szöke, The Carolingian period (811–896), in: Z. Visy (ed.) *Hungarian Archaeology at the turn of the Millennium*, Budapest 2003, 312–317.

Szöke 2007 – B. M. Szöke, New findings of the excavations in Mosaburg/Zalavár (Western Hungary), in: J. Henning (ed.) *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium* 1, Berlin - New York 2007, 411–428.

Szöke 2012 – B. M. Szöke, Kulturelle Beziehungen zwischen Mosaburg/Zalavár und dem Mittelmeerraum, in: M. Salamon et al. (eds.) *Rome, Constantinople and Newly Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence*, vol. 1, Kraków-Leipzig-Rzeszów-Warszawa, 125 – 142.

Szöke 2014 – B. M. Szöke, *The Carolingian Age in the Carpathian Basin*, Budapest 2014.

Sian 2015 – M. M. Sian, *Head-and-shoulder outlined anthropomorphic graves in 9th-13th century Flanders: material characteristics and immaterial meaning*, unpublished MA thesis, Vrije Universiteit Brussel 2015.

Simoni 2004 – K. Simoni, *Stenjevac. Starohrvatsko groblje*, Zagreb 2004.

Skriba 2010 – P. Skriba, 9. századi település a Hosszú-víz völgyében (Vát–Telekes-dűlő, Vas megye)/Eine Siedlung des 9. Jahrhunderts im tal des Hosszú-víz (Vát-Telekes-Dűlő, kom. Vas), *Archaeologiai Értesítő* 135, Budapest 2010, 209–244.

Skriba 2012 – P. Skriba, Kora Árpád-kori meneteles bejáratú ház Zanaton (Szombathely-Zanat – Trátai-dűlő, Vas megye)/ Early Árpadian Age house with gradient entry passage at Zanat (Szombathely-Zanat – Trátai-dűlő, Vas County), in: J. Kvassay (szerk./ed.) *Évkönyv és jelentés a*

Kulturális Örökségvédelmi Szakszogat 2009. évi feltárásairól/ 2009 Field Service for Cultural Heritage Yearbook and Review of Archaeological Investigations, Budapest 2012, 485–512.

Sokol 2016 – V. Sokol, *Medieval Jewelry and Burial Assemblages in Croatia. A Study of Graves and Grave Goods, ca. 800 to ca. 1450*, Leiden-Boston 2016.

Sós 1973 – Á. Cs. Sós, *Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert*, München 1973.

Sós, Salamon 1995 – Á. Cs. Sós, Á. Salamon, *Cemeteries of the Early Middle Ages (6th-9th centuries A.D.) at Pókaszepetk*, Budapest 1995.

Spinei 1979 – V. Spinei, Aspecte economice i sociale ale evoluției comunităților locale din spațiul est-carpatic în secolele X–XIII, *Hierasus*. Anuar '78, Botoșani 1979, 217–242.

Stadler 2008 – P. Stadler, Avar chronology revisited, and the question of ethnicity in the Avar qaganate, in: F. Curta (ed.) *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars and Cumans*, Leiden - Boston 2008, 47–82.

Станојев 1989 – Н. Станојев, *Некрополе X-XV у Војводини*, Нови Сад 1989.

Станојев 1996 – Н. Станојев, *Средњовековна сеоска насеља од V до XV века у Војводини*, Нови Сад 1996.

Stanojev 2000 – N. Stanojev, A dombói (Rakovac) Szent György-monostor szentélyrekesztői, in: T. Kollár (szerk.) *A középkori Dél-Alföld és Szer*, Szeged 2000, 383–428.

Станојев 2004 – Н. Станојев, *Арача. Цркве, некропола, манастир*, Нови Сад 2004.

Станојев 2006 – Н. Станојев, Тврђава Бач, *Археолошки преглед 4/2006* (н. с.), Београд 2008, 182–186.

Станојев 2015 – Н. Станојев, *Раковац: Градина, Клиса*, Нови Сад 2015.

Станојев, Станојев 2013а – Ј. Станојев, Н. Станојев, *Бач-Тврђава Бач. Експо Монатур /Експо Монатур. Средњовековна насеља са манастирима, заједничко културно наслеђе, кроз изложбе и туризам локалних заједница*, Водич каталог, Нови Сад 2013.

Станојев, Станојев 2013б – Ј. Станојев, Н. Станојев, *Раковац-Думбо. Експо Монатур /Експо Монатур. Средњовековна насеља са манастирима, заједничко културно наслеђе, кроз изложбе и туризам локалних заједница*, Водич каталог, Нови Сад 2013.

Станојев, Станојев 2013с – Ј. Станојев, Н. Станојев, *Нови Бечеј-Арача. Експо Монатур /Експо Монатур. Средњовековна насеља са манастирима, заједничко културно наслеђе, кроз изложбе и туризам локалних заједница*, Водич каталог, Нови Сад 2013.

Станојев et al. 2012 – Ј. Станојев, Н. Станојев, С. Рошта, Е. Шароши, *Монатур: манастири средњег века*, Музеј Војводине, Нови Сад 2012.

Stanojević (Н. Станојев) 1979 – N. Stanojević, Botra, Bečej – srednjovekovno nalazište, *Arheološki pregled 21*, Beograd 1979, 165–166.

- Станојевић 1980** – Н. Станојевић, Заштитно ископавање локалитета Ботра код Бечеја – средњовековна лончарска радионица, *Рад војвођанских музеја* 26, Нови Сад 1980, 89–119.
- Stanojević 1982a** – N. Stanojević, *Rakovac. Arheološki nalazi*, Katalog izložbe, Novi Sad 1982.
- Stanojević 1982b** – N. Stanojević, Perlek kod Bečeja – srednjovekovno naselje, *Arheološki pregled* 23, Beograd 1982, 127–128.
- Stanojević 1982c** – N. Stanojević, Stari Petrovaradin, Novi Sad – srednjovekovno naselje, *Arheološki pregled* 23, Beograd 1982, 128–130.
- Stanojević 1986** – N. Stanojević, Botra, Becej – srednjovekovno nalazište, *Arheološki pregled* 25, Beograd 1986, 84–86.
- Станојевић 1987** – Н. Станојевић, Насеља VIII-IX века у Војводини, *Рад војвођанских музеја* 30, Нови Сад 1987, 119–144.
- Stančić 1979** – V. Stančić, Srbobran– srednjovekovno nalazište, *Arheološki pregled* 21, Beograd 1979, 176–177.
- Станчић 1987** – В. Станчић, Прилог познавању археолошке топографије Новог Сада, Петроварадина и Сремске Каменице, *Грађа за проучавање споменика културе Војводине XIV*, Нови Сад 1987, 25-30.
- Staššiková-Štukovská 2008** – D. Staššiková-Štukovská, Odras politicko-spoločenského vývoja v 10. storočí na pohrebiskách stredného Podunajska, in: T.Štefanovičová, D. Hulínek (eds.) *Bitka pri Bratislave v roku 907 a jej význam pre vývoj Stredného Podunajska*, Bratislava 2008, 279–294.
- Ştefan et al. 1967** – Gh. Ştefan, I. Barnea, M. Comşa, E. Comşa, *Dinogetia I. Aşezarea feudală timpurie de la Biserica-Garvăn*, Bucureşti 1967.
- Стојановић 2009** – С. Стојановић, Римске опеке са жигом из Градског музеја Сомбор, *Годишњак Градског музеја Сомбор 2-3 (2008-2009)*, Сомбор 2009, 87–116.
- Стојковски 2009a** – Б. Стојковски, Ниш у византијско-угарским односима у XI и XII веку, у: М. Ракоција (ур.) *Ниш и Византија VII*, Ниш 2009, 383–394.
- Стојковски 2009b** – Б. Стојковски, Арапски географ Идриз о Јужној Угарској и Србији, *Зборник Матице српске за историју 79–80*, Нови Сад 2009, 59–69.
- Stojkovski 2015** – В. Stojkovski, Augustinians and Dominicans in Medieval Sarmia, in: Ѓ. Hardi (ed.) *The Cultural and Historical Heritage of Vojvodina in the Context of Classical and Medieval Studies*, Novi Sad 2015, 105–115.
- Stojkovski 2016** – В. Stojkovski, The Greek charter of the Hungarian King Stephen I, *Зборник радова Византолошког института LIII*, Београд 2016, 127–149.
- Стојковски 2019** – Б. Стојковски, Византијски манастири у средњовековној Угарској, у: К. Митић и др. (ур.) *Православно монаштво. Тематски зборник посвећен архимандриту Дионисију (Пантелићу)*, Ниш 2019, 115–137.

Стојчић 2005 – Г. Стојчић, Прилог о разврставању ливених гроздоликих наушница X–XI века, *Врањски гласник XXXIII*, Врање 2005, 115–133.

Straub 2005 – P. Straub, Karoling-kori település Nagyrécsén (Zala megye) - Settlement from the Carolingian period at Nagyrécsé (Zala county), in: J. Kisfaludi (ed.) *Régészeti Kutatások Magyarországon 2004. Archaeological Investigations in Hungary 2004*, Budapest 2005, 5–24.

Sheehan 1992 – J. Sheehan, Coiled Armrings: An Hiberno-Viking Silver Armring Type, *The Journal of Irish Archaeology* VI, Wordwell 1991/1992, 41–53.

Sheehan 2014 – J. Sheehan, Personal Ornaments in Silver: Day's Collection of Viking-Age Silver, *Journal of Cork Historical and Archaeological Society* 119, Cork 2014, 138–161.

Schulze 1984 – M. Schulze, Das ungarische Kriegergrab von Aspers-lès-Corps. Untersuchungen zu den Ungarneinfällen nach Mittel-, West- und Südeuropa (899–955 n. Chr.) mit einem Exkurs zur Münzchronologie altungarischer Gräber, *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 31, Mainz 1984, 473–514.

Schulze-Dörrlamm 1989 – M. Schulze-Dörrlamm, Juwelen der Kaiserin Theophanu. Ottonischer Schumck im Spiegel zeitgenössischer Buchmalerei, *Archäologische Korrespondenzblatt* 19/4, Mainz 1989, 415–422.

Schulze-Dörrlamm 1991 – M. Schulze-Dörrlamm, Untersuchungen zur Herkunft der Ungarn und zum Beginn ihrer Landnahme im Karpatenbecken, *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 35/2 (1988), Mainz 1991, 373–478.

Schulze-Dörrlamm 1992 – M. Schulze-Dörrlamm, Schmuck, in: W. Böhme (Hrsg.) *Das Reich der Salier 1024 – 1125*, Katalog zur Ausstellung des Landes Rheinland-Pfalz, Veranstaltet vom Römisch-Germanischen Zentralmuseum Mainz, Forschungsinstitut für Vor- und Frühgeschichte in Verbindung mit dem bischöflichen Dom, Sigmaringen 1992, 110–176, 254–282, 330–404, 427–450.

Schulze-Dörrlamm 2010 – M. Schulze-Dörrlamm, Gräber mit Münzbeigabe im Karolingerreich, *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 57/1 (2010), Mainz 2012, 339–388.

Tait (ed.) 1986 – H. Tait, *Seven Thousand Years of Jewellery*, The British museum, London 1986.

Тадин 1995 – Љ. Тадин, Раносредњовековна некропола код Манђелоса (37), у: З. Вапа (ур.) *Археолошка истраживања дуж ауто пута кроз Срем*, Нови Сад 1995, 257–286.

Takács 1986 – M. Takács, *Die arpadenzeitlichen Tonkessel in Karpatenbecken*, Budapest 1986.

Takács 1996 – M. Takács, Formschatz und Chronologie der Tongefasse des 10–14. Jahrhunderts der Kleinen Tiefebene, *Acta archaeologica Academiae scientiarum Hungaricae* XLVIII/ 1–3, Budapest 1996, 135–195.

Takács 1997 – M. Takács, Ornamentale Beziehungen zwischen der Steinmetzkunst von Ungarn und Dalmatien im XI. Jahrhundert, *Hortus Artium Medievalium* 3, Zagreb 1997, 165–178.

Takács 2003 – M. Takács, Der Hausbau in Ungarn vom 2. Bis zum 13. Jahrhundert n. Chr. - ein Zeitalter einheitlicher Grubenhäuser?, in: J. Klampste (ed.) *The Rural House, from the Migration Period to the Oldest Still Standing Buildings*. Rurality IV, Pamatky archaeologicke – Supplementum 15, Praha 2003, 272–290.

Takács 2006a – M. Takács, A középkori régészet a Vajdaságban 1918 és 1987 között (Die mittelalterliche Archäologie zwischen 1918 und 1987 in der Voivodina), *Studia Caroliensia* 3-4, Budapest 2006, 147–179.

Takács 2006b – M. Takács, Siedlungsgeschichtliche Auswertung, in: F. Daim, E. Lauerer (eds.) *Das frühungarische Reitergrab von Gnadendorf (Niederösterreich)*, Monographien des RGZM 64, Mainz 2006, 211–252.

Takács 2010a – M. Takács, *De administrando imperio* kao izvor za ranu povijest Mađara, kao i o vezama Mađara sa narodima u 10. stoljeću, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 42, Zagreb 2010, 49–64.

Takács 2010b – M. Takács, Das Formspektrum der Tonkessel im Karpatenbecken, *Archäologisches Korrespondenzblatt* 40-1 (2010), 139–154.

Takács 2012a – M. Takács, A korongolt korai Árpád-kori cserépbográcsok formai sajátosságairól (About the Formal Characteristics of the Early Árpádian Age clay couldrons), in: Zs. Petkes (ed.), *Hadak útján XX. Népvándorlások Fiatal kutatóinak XX. Összejövetelének konferenciakötete*, Budapest 2012, 229–269.

Takács 2012b – M. Takács, A Kárpát-medence 10 – 11. századi cserépedény-lelőhelyeinek térképészeti vonatkozásairól - másodszer (Über die kartographischen Aspekten der Keramikfunde des 10–11. Jhs des Karpatenbeckens), in: A. Liska, I. Szatmári (eds.) *Tempora Obscura* 3, Békéscsaba 2012, 405–500.

Takács 2012c – M. Takács, Crafts in the Árpád-era, in: J. Szulovszky (ed.) *The History of Handicraft in Hungary*, Budapest 2012, 39–53.

Takács 2013 – M. Takács, A honfoglaló magyar szállásterület déli kiterjedése (Die Südliche Ausdehnung die Siedlungsgebietes der Landhnenen Ungarn), in: L. Révész, M. Wolf (eds.) *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*, Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3, Szeged 2013, 641–666.

Takács 2015 – M. Takács, The archaeological investigation of medieval agrarian tools and techniques in Hungary – an overview of some rarely quoted analyses, in: *Agrarian Technology in the Medieval Landscape*. Rurality XI, Turnhout 2015, 385–394.

Takács 2016 – M. Takács, The Ninth-Century Carpathian Basin on the North-Western Edge of the First Bulgarian State. An Overview of Some Hypotheses and Remarks and Their Evaluation, in: A. Bollók et al. (eds.) *Zwischen Byzanz und der Steppe. Archäologische und historische Studien Festschrift für Csanád Bálint zum 70. Geburtstag*, Budapest 2016, 502–518.

Takács 2017 – M. Takács, The archaeological investigation of the settlements of the 7th-13th C. in Hungary in the last three decades, in: T. Sekelj-Ivančan et al. (eds.) *Srednjovjekovna naselja u svijetlu arheoloških izvora*, Zagreb 2017, 5–14.

Takács 2018 – M. Takács, Changing political landscapes in the ninth-century central Carpathian basin. Interpreting recent settlement excavation data, in: M. Ančić et al. (eds.) *Imperial Spheres and the Adriatic. Byzantium, the Carolingians and the Treaty of Aachen (812)*, Routledge 2018, 225–239.

Țeicu 2009 – D. Țeicu, *Arta minoră medievală din Banat/Minor Medieval Art in Banat*, Timișoara 2009.

Tergina 1894 – G. Tergina, Horgosi ásatások, *Archaeologiai Értesítő XIV*, Budapest 1894, 198–206.

Terei 2010 – Gy. Terei, Az Árpád-kori Kána falu/ Kána, A Village from the Árpáadian Era (Twelfth-Thirteenth Centuries), in: E. Benkő, Gy. Kovács (eds.) *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon/ Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary*, Budapest 2010, 81–112.

Terei, Horváth 2007a – Gy. Terei, A. Horváth, Az Árpád-kori Kána Falu Vasleletei I (Die Eisenfunde des Arpadenzeitlichen dorfes Kána I), *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2007, Budapest, 215–246.

Terei, Horváth 2007b – Gy. Terei, A. Horváth, Az Árpád-kori Kána Falu Vasleletei II (The Iron Finds from Period II at the Árpáadian village at Kána II), *Budapest Régiségei XLI*, 153–192.

Țiplic 2006 – I. M. Țiplic, *Transylvania in the Early Middle Ages (7th -13th C.)*, Heidelberg – Alba Iulia 2006.

Țiplic, Pinter 2007 – I. M. Țiplic, Z. K. Pinter, Early medieval necropolis from Orăștie – “Dealul Pemilor X2”. Aspect of funeral ritual, in: C. Cosma (ed.) *Funerary offerings and votive depositions in Europe's 1st millenium AD: cultural artefacts and local identities*, Cluj-Napoca 2007, 263–273.

Türk 2012a – A. Türk, Zu den osteuropäischen und byzantinischen Beziehungen der Funde des 10. – 11. Jahrhunderts im Karpatenbecken, in: B. Tobias (Hrsg.) *Die Archäologie der frühen Ungarn. Chronologie, Technologie und Methodik*, Mainz 2012, 3–28.

Türk 2012b – A. Türk, The New Archaeological Research Designed for Early Hungarian History, *Hungarian Archaeology E-Journal* (2012 summer), 1–6.

Türk 2014 – A. Türk, Towards a Classification of Grave Types and Burial Rites in the 10th–11th Century Carpathian Basin, in: L. Doncheva-Petkova et al. (eds.) *Avars, Bulgars and Magyars on the Middle and Lower Danube*, София-Piliscsaba 2014, 137–155.

Tobias 2006 – B. Tobias, Katalog der Fundgegenstände, in: F. Daim, E. Lauermann (Hrsg.) *Das frühungarische Reitergrab von Gnadendorf (Niederösterreich)*, Mainz 2006, 5–28.

Tomičić 1990 – Ž. Tomičić, Tragom novijih istraživanja Bjelobrdske kulture u slavonskom dijelu Podravine, *Prilozi Instituta za arheologiju* 7, Zagreb 1990, 85–106.

Tomičić 1991 – Ž. Tomičić, Novi prilozi vrednovanju ostavštine srednjovjekovnog groblja Bjelo Brdo II, *Prilozi Instituta za arheologiju* 8, Zagreb 1991, 95–148.

Tomičić 1992a – Ž. Tomičić, Prilog istraživanju kronologije srednjovjekovnog groblja na položaju Lijeva bara u Vukovaru, *Starohrvatska prosvjeta* III/20 (1990), Split 1992, 111–189.

Tomičić 1992b – Ž. Tomičić, Neuere Erforschung der Bijelo Brdo-Kultur in Kroatien. Nova istraživanja bjelobrdske kulture u Hrvatskoj, *Prilozi Instituta za arheologiju* 9, Zagreb 1992, 113–130.

Tomičić 1995 – Ž. Tomičić, Na tragu Bjelobrdske kulture u Kalničkom prigorju, *Starohrvatska prosvjeta* III/21 (1991), Zagreb 1995, 99–122.

Tomičić 1997 – Ž. Tomičić, Baranya in Lichte archäologischer Zeugnisse der Bijelo Brdo-Kultur. Ein Beitrag zur Analyse des frühmittelalterlichen Gräberfeldes Majs-Udvar/ Baranja u svjetlu arheoloških svjedočanstava bjelobrdske kulture. Prinos analizi ranosrednjovjekovnog groblja Majs-Udvar, *Prilozi Instituta za arheologiju* 11/12 (1994-1995), Zagreb 1997, 71–98.

Tomičić 1999 – Ž. Tomičić, Ranosrednjovjekovno groblje u Sv. Jurju u Trnju u Međimurju – prinos datiranju nalazišta, *Prilozi Instituta za arheologiju* 15/16, Zagreb 1999, 41–60.

Tomičić 2000 – Ž. Tomičić, Ranosrednjovjekovno groblje u Velikom Bukovcu - uz početke bjelobrdske kulture u Hrvatskoj, *Opuscula Archaeologica* 23– 24 (1999–2000), Zagreb 2000, 285– 307.

Tomičić 2003a – Ž. Tomičić, Grob odličnice iz ranosrednjovjekovnog groblja Zvonimirovo – Veliko polje kraj Suhopolja, *Opuscula Archaeologica* 27, Zagreb 2003, 549 – 560.

Tomičić 2003b – Ž. Tomičić, O nekim vezama ranosrednjovjekovne Slavonije i Dalmacije na primjeru polumjesecolikih naušnica s privjeskom, *Starohrvatska prosvjeta* III/30, Split 2003, 139–157.

Tomičić 2007 – Ž. Tomičić, Prinos poznavanju kronologije ranosrednjovjekovnoga groblja Gomjenica kraj Prijedora, *Starohrvatska prosvjeta* III/34, Split 2007, 151–211.

Tomičić 2010 – Ž. Tomičić, Spoznaje o arheološkom naslijeđu ranosrednjovjekovnog groblja na položaju Bargaša kraj Petoševaca, *Archaeologia Adriatica* IV, Zadar 2010, 117–166.

Tomičić 2012 – Ž. Tomičić, Novi pogledi na ostavštinu ranosrednjovjekovnog groblja Junuzovci, *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 49, Zagreb 2012, 29–56.

Tomičić 2013 – Ž. Tomičić, Novije arheološke spoznaje o Rudini, *Radovi Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Požegi* 2, Požega 2013, 27–59.

Tömörkény 1904 – I. Tömörkény, Oroszlámosi leletekről és ásatás a körös-éri iskolánál, *Archaeologiai Értesítő* XXIV, Budapest 1904, 263–271.

Török 1962 – G. Török, *Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert*, Budapest 1962.

Tóth, A. 2014 – A. Tóth, *A nyíri Mezőség a 10-11. században*, Szeged 2014.

Tóth, S. 1995 – S. Tóth, *Volt egyszer egy titeli vállkó* (Once upon a time there was an

impost from Titel), *Ars Hungarica* XXIII, Budapest 1995, 227–232.

Točik 1968 – A. Točik, *Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei*, Bratislava 1968.

Traviani 2004 – L. Traviani, Saints and Sinners: Coins in Medieval Italian Graves, *The Numismatic Chronicle* 164, London 2004, 159–181.

Трајковић, Трајковић 1996 – Д. Трајковић, Ч. Трајковић, Археолошко одељење, у: Б. Машуловић (ур.) *Деценије музеолошке делатности*, Градски музеј Сомбор, Сомбор 1996, 55–96.

Трбуховић, Трбуховић 1970 – В. Трбуховић, Л. Трбуховић, *Доња Топоница. Дарданска и словенска некропола*, Прокупље-Београд 1970.

Трифуновић 1990а – С. Трифуновић, *Старине Алибунара и околине. Археологија*, Алибунар-Банатски Карловац 1990.

Трифуновић 1990б – С. Трифуновић, Античка и средњовековна археолошка налазишта општине Алибунар – рекогносцирања терена, *Рад војвођанских музеја* 32, Нови Сад 1990, 99–130.

Трифуновић 1990с – С. Трифуновић, Рекогносцирање територије општине Алибунар – локалитет Калварија, *Гласник Српског археолошког друштва* 6, Београд 1990, 213–220.

Трифуновић 1997 – С. Трифуновић, Археолошка истраживања словенских насеља у северној Бачкој и северном Банату, *Рад Музеја Војводине* 39, Нови Сад 1997, 113–135.

Трифуновић 2006 – С. Трифуновић, *Археолошко налазиште Стари Виногради – Чуруг (1997-2006)*, Изложба Музеја Војводине, Нови Сад 2006 (CD-ROM).

Трифуновић (ур.) 2012 – С. Трифуновић, *Археолошка топографија Баната 1. Општина Нови Кнежевац*, Нови Сад 2012.

Трифуновић (ур.) 2016 – С. Трифуновић, *Археолошка топографија Баната 2. Општина Чока*, Нови Сад 2016.

Трифунович 2017 – С. Трифунович, Керамика изготовленная на ручном гончарном круге, в культуре лимигантов, у: И. О. Гавритухин и др. (ред.) *Раннеславянский мир. Археология славян и их соседей* 19, Москва 2017, 215–223.

Трифуновић 2018 – С. Трифуновић, *Чуруг на удару империја. 20 година археолошке експедиције*, Каталог изложбе, Нови Сад 2018.

Трифуновић et al. 2016 – С. Трифуновић, М. Ћуковић, Д. Радичевић, В. Ђорђевић, И. Пашић, Ј. Ђорђевић, Каталог налазишта, у: С. Трифуновић (ур.) *Археолошка топографија Баната 2. Општина Чока*, Нови Сад 2016, 31–328.

Трифуновић, Пашић 2003 – С. Трифуновић, И. Пашић, „Стари виногради“ у Чуругу – вишеслојно археолошко налазиште, *Гласник Српског археолошког друштва* 19, Београд 2003, 263–290.

The Ancient Hungarians 1996 – *The Ancient Hungarians. Exhibition Catalogue*, I. Fodor et al. (eds.), Hungarian National Museum, Budapest 1996.

Theune et al. 2011 – C. Theune, I. Winkelbauer, M. Fritzl, I. Greussing, G. Lantschik, R. Weissling, Das Land an der March im Mittelalter, *Archaeologia Austriaca* 93/2009, Wien 2009, 79–150.

Thurzo et al. 2013 – M. Thurzo, A. Šeřčáková, T. Šimková, G. Fusek, Nitra-Šindolka – pohrebisko belobrdsskej kultúry (10. – 11. stor. n. l.): Základná antropologicko-demografická charakteristika, *Acta Rer. Natur. Mus. Nat. Slov.* LIX, Bratislava 2013, 101–121.

Тюрк 2018 – А. Тюрк, Восточные корни древневенгерской культуры X в. и средневековая археология Восточной Европы (The Eastern Origins of the Early Hungarian Culture in 10th Century AD and Medieval Archaeology of Eastern Europe), у: В. С. Синика, Р. А. Рабинович (ред.) *Древности. Исследования. Проблемы. Сборник статей в честь 70-летия Н. П. Тельнова*, Кишинев-Тирасполь, 423–433.

Ћалић et al. 2012 – Ј. Ћалић, М. В. Милошевић, Т. Гаудењи, Д. Штрбац, М. Миливојевић, Панонска низија као морфоструктурна јединица Србије, *Гласник Српског географског друштва* ХСII-1, Београд 2012, 47–61.

Ћирковић 1968 – С. Ћирковић, Средњи век, у: М. Малетић (ур.) *Војводина - знаменитости и лепоте*, Београд 1968, 207–226.

Ћирковић 1969 – С. Ћирковић, Civitas sancti Demetrii, у: Р. Прица (ур.) *Сремска Митровица: у част двадесетпетошњице ослобођења града 1944–1969*, Сремска Митровица 1969, 59–71.

Ћирковић 1975 – С. Ћирковић, У оквирума Угарске, у: С. Гавриловић (ур.) *Шајкашка историја I*, Нови Сад 1975, 97–110.

Ћирковић 1997 – С. Ћирковић, Међаши дуж Истра. О јужној граници Мађара у X веку, у: G. Bordás et al. (eds.) *A honfoglalás 1100 éve és a Vajdaság: egy tudományos tanácskozás anyaga (1100 година досељења Мађара и Војводина: зборник радова научног скупа)*, Београд - Újvidék 1997, 27–37.

Ћирковић 2017 – С. Ћирковић, Краљевска жупанија Бодрошка, у: В. Јерковић, М. Петровић (прир.) *Историја Сомбора. Град кроз векове*, Сомбор 2017, 95–108.

Ћоровић-Љубинковић 1951 – М. Ћоровић-Љубинковић, Метални накит белобрдског типа (гроздолике минђуше), *Старинар* II (н.с.), Београд 1951, 21–56.

Ћоровић-Љубинковић 1958 – М. Ћоровић-Љубинковић, Досадашња ископавања на локалитету Висока Раван, *Зборник Народног музеја у Београду* I/1956–1957, 235–333, сл. 1–6.

Узелац 2015 – А. Узелац, *Под сенком пса. Татари и јужнословенске земље у другој половини XIII века*, Београд 2015.

Ungerma 2005 – Š. Ungerma, Ženský šperk staršího velkomoravského horizontu (Frauens Schmuck des älteren großmährischen Horizonts), *Archeologické rozhledy* LVII, Prag 2005, 707–749.

Ферјанчић 1969 – Б. Ферјанчић, Сирмијум у доба Византије, у: Р. Прица (ур.) *Сремска Митровица: у част двадесетпетогодишњице ослобођења града 1944–1969*, Сремска Митровица 1969, 33–58.

Ферјанчић 1982 – Б. Ферјанчић, Византијски печат из Сирмијума, *Зборник радова Византолошког института* 21, Београд 1982, 47–52.

Fehér 1957 – G. Feher, Beitrage zur Problem des ungarisch-slawischen Zusammenlebens, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* VIII, Budapest 1957, 269–318, Taf. XXVII–XL.

Fehér et al. 1962 – G. Fehér, E. Kinga, K. Alán, A közép-Duna-medence magyar honfoglalás és kora Árpád-kori sírletelei (*Régészeti tanulmányok II*), Budapest 1962.

Фидановски, Зечевић 2006 – С. Фидановски, Е.Зечевић, средњовековна гробља у Рипњу код Београда, *Годишњак Града Београда* III, Београд 2006, 33–91.

Fiedler 2016 – U. Fiedler, Nochmals zur Datierung der Wall- und Grabenzüge an der mittleren Donau. Vorgelgerter Grenzschutz des spätrömischen Reiches oder Machtdemonstration der awarischen Herrscher?, in: Á. Bollók et al. (eds.) *Zwischen Byzanz und der Steppe, Archäologische und historische Studien, Festschrift für Csanád Bálint zum 70. Geburtstag – Between Byzantium and the Steppe, Archaeological and Historical Studies in Honour of Csanád Bálint on the Occasion of His 70th Birthday*, Budapest 2016, 335–349.

Filipec 2008 – K. Filipec, Kratak nacrt kristijanizacije hrvatskog dijela Panonije u ranom srednjem vijeku, *Crkvena kulturna dobra: godišnjak Ureda za kulturna dobra Zagrebačke biskupije* 6, Zagreb 2008, 52–56.

Filipec 2009a – K. Filipec, Problem kronologije grobalja 9. i 10. stoljeća u sjevernoj Hrvatskoj, *Starohrvatska prosvjeta* III/36, Split 2009, 113–124.

Filipec 2009b – K. Filipec, Slavenski paljevinski grob iz Lobora, *Archaeologia Adriatica* III, Zadar 2009, 347–357.

Filipec 2013 – K. Filipec, Aquilean missionary center in the Frankish lower Pannonia at the turn of 8th in 9th century, *Hortus Artium Medievalium* 19, Zagreb 2013, 301–310.

Filipec 2015 – K. Filipec, *Donja Panonija od 9. do 11. stoljeća*, Sarajevo 2015.

Fodor 1977 – I. Fodor, Der Ursprung der in Ungarn gefundenen Tonkessel, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 29, Budapest 1977, 323–349.

Fodor 1979 – I. Fodor, Archaeological Traces of the Volga Bulgars in Hungary of the Árpád Period, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* XXXIII, Budapest 1979, 313–329.

Fodor 1980 – I. Fodor, Honfoglalás kori korongjaink származásáról. A verseci es tizzasüly korong/Zum Ursprung der ungarischen Metallscheiben der Landnahmezeit. Die Scheiben von Versec und Tizzasüly, *Folia Archaeologica* XXXI, 189–219.

Fodor 1981 – I. Fodor, Honfoglaláskori sír Doroszlón (Ungarisches Grab von Doroszló), *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1 (1981), Budapest 1981, 149–164.

- Fodor 1996a** – I. Fodor, The Hungarian Conquest, in: I. Fodor et al. (eds.) *The Ancient Hungarians. Exhibition Catalogue*, Hungarian National Museum, Budapest 1996, 13–18.
- Fodor 1996b** – I. Fodor, Gáva-Szincsedomb (Szabolcs-Szatmár-Bereg county), in: I. Fodor et al. (eds.) *The Ancient Hungarians. Exhibition Catalogue*, Hungarian National Museum, Budapest 1996, 143–144.
- Fodor 1996c** – I. Fodor, Tiszaeszlár-Bashalom, in: I. Fodor et al. (eds.) *The Ancient Hungarians. Exhibition Catalogue*, Hungarian National Museum, Budapest 1996, 185–190.
- Fodor 1996d** – I. Fodor, Törökkanizsa (Novi Kneževac, Serbia), in: I. Fodor et al. (eds.) *The Ancient Hungarians. Exhibition Catalogue*, Hungarian National Museum, Budapest 1996, 355–356.
- Fodor 1996e** – I. Fodor, Versec (Vršac, Serbia), in: I. Fodor et al. (eds.) *The Ancient Hungarians. Exhibition Catalogue*, Hungarian National Museum, Budapest 1996, 358.
- Fodor 1996f** – I. Fodor, Kecel-Vádéi dűlő, in: I. Fodor et al. (eds.) *The Ancient Hungarians. Exhibition Catalogue*, Hungarian National Museum, Budapest 1996, 322–325.
- Fodor 1996g** – I. Fodor, Honfoglaláskori sírok Törökkanizsán és Doroszlón, *Híd. Irodalom. Művészet Társadalomtudomány* LX/5-7, 385–391.
- Fodor 2003** – I. Fodor, The art and religion of the ancient Hungarians, in: Z. Visy (ed.) *Hungarian Archaeology at the turn of the Millennium*, Budapest 2003, 333–338.
- Foltiny, Korek 1946** – I. Foltiny, J. Korek, A csecstói középkori templom és temető, *Az Alföldi Tudományos Intézet évkönyve* I. (1944–1945), Szeged 1946, 149–190.
- Font 2000** – M. Font, Mittelalterliche Herrschaftsbildung in Ungarn und in der Kiewer Rus' im Vergleich, *Ungarn Jahrbuch* 24(1998–1999), München 2000, 1–18.
- Font 2011** – M. Font, The crisis of medieval society: The Mongol invasion in Eastern and Central Europe, in: M. Litvin (ed.) *Actes testantibus. Juvilejnij zbirnik na pošanu Leontija Vojtoviča*, Ljviv 2011, 691–698.
- Font 2015** – M. Font, A Kijevi Rusz és a Magyar Királyság a 11. században és a 12. század elején (Szent Istvántól Kálmánig), in: L. Balogh, Sz. Kovács (eds.) *Régmúlt idok elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája (Tale of Bygone Years. The First Chronicle of the Kievan Rus)*, Magyar Ostörténeti Könyvtár 30, Budapest, 303–315.
- Frey 1907** – I. Frey, Gádori Lelet, *Archaeologiai Értesítő* XXVII, Budapest 1907, 95–96.
- Fügedi 1974** – E. Fügedi, Medieval Topography of Fehervar, *Alba Regia. Az István Király Múzeum Évkönyve* XIII (1972), Székesfehérvár 1974, 303–304.
- Fuglesang, Wilson (eds.) 2006** – S. H. Fuglesang, D. M. Wilson, *The Hoen Hoard. A Viking gold treasure of the ninth century*, Oslo 2006.
- Fusek 1998** – G. Fusek, Gräber mit Arpadenmünzen aus dem Gräberfeld von Šindolka in Nitra, *Slovenská Archaeológia*, Nitra 1998, 71–118.

Fusek 2011–G. Fusek, Zásahy do hrobov belobrdskéj kultúry v Nitre-Šindolke, *Acta Archaeologica Opaviensia* 4. *Materiály o pohřebním ritu Druhotné zásahy v hrobech*, Opava 2011, 119–124.

Fusek 2012a – G. Fusek, Chronologische Fragen der Nitraer Gräberfelder des 10.-11. Jahrhunderts: Das Fallbeispiel Nitra-Šindolka, *RGZM – Tagungen Band 17*, in: B. Tobias (Hrsg.) *Die Archäologie der frühen Ungarn. Chronologie, Technologie und Methodik*, Internationaler Workshop des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften und des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz in Budapest am 4. und 5. Dezember 2009, Mainz 2012, 89–112.

Fusek 2012b – G. Fusek, Beitrag zur Typologie der S-förmigen Schläfenringen, in: T. Vida (ed.) *Thesaurus Avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére – Archaeological Studies in Honour of Eva Garam*, Budapest 2012, 233–254.

Halikova 1976 – E. A. Halikova, Ősmagyar temető a Káma mentén. Magna Hungaria kérdéséhez (Ancient Hungarian cemetery along the river Kama), *Archaeologiai Értesítő* 103, Budapest 1976, 53–78.

Hampel 1900 – J. Hampel, Ujabb hazai leletek az avar uralom korából, *Archaeologiai Értesítő* XX, Budapest 1900, 97-125.

Hampel 1905 – J. Hampel, *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn I-III*, Braunschweig 1905.

Hampel 1907 – J. Hampel, *Ujabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről*, Budapest 1907.

Hanuliak 1992 – M. Hanuliak, Gräberfelder der slavischen population in 10. Jahrhundert im Gebiet der Westslowakei, *Slovenská Archeológia* XL-2, Bratislava 1992, 243–308.

Hanuliak 1993 – M. Hanuliak, Pohrebisko slovanskej populácie z 10. storočia v Bučanoch, *Slovenská Archeológia* XLI-1, Bratislava 1993, 83–112.

Hanuliak 2004 – M. Hanuliak, *Vel'komoravské pohrebiská. Pochovávanie v 9. - 10. storočí na území Slovenska*, Nitra.

Hårdh 2016 – B. Hårdh, *The Perm'/Glazov rings. Contacts and Economy in the Viking Age between Russia and the Baltic Region*, (Acta Archaeologica Lundensia; Vol. 67), Lund 2016.

Hardi 2016 – Đ. Hardi, Cumans and Mongols in the Region of Srem in 1241-1242: a Discussion on the Extent of Devastation, *Истраживања* 27, Нови Сад 2016, 84–105.

Hatházi, Szende 2003 – G. Hatházi, K. Szende, Ethnic Groups and Cultures in Medieval Hungary, in: Z. Visy (ed.) *Hungarian Archeology at the turn of the Millennium*, Budapest 2003, 388–397.

Хегедиш 1997 – А. Хегедиш, Христијанизација на тлу данашње Војводине у X веку, у: G. Bordás et al. (eds.) *A honfoglalás 1100 éve és a Vajdaság: egy tudományos tanácskozás anyaga (1100 година досељења Мађара и Војводина: зборник радова научног скупа)*, Београд - Újvidék 1997, 105–112.

Heitel 1994–1995 – R. R Heitel, Die Archäologie der ersten und zweiten Phase der Eindringens der Ungarn in das innerkarpatische Transilvanien, *Dacia N. S. XXXVIII-XXXIX* (1994–1995), Bucharest 1994-1995, 389–439.

Hensel 1972 – W. Hensel, The Acting of Bijelo Brdo Culture on Poland's Lands, *Archaeologia Polona* XIII, Wrocław 1972, 307–312.

Henszlmann 1870 – I. Henszlmann, Bács, *Archaeologiai Értesítő* IV, Budapest 1870, 2– 9, 49–56, 85–93.

Hinton 2005 – D. Hinton, *Gold and Gilt, Pots and Pins. Possessions and People in Medieval Britain*, New York 2005.

Христова 2015 – М. Христова, Керамика из биритуальных могильников нижнего Дуная и вопросы ее хронологии, *Поволжская археология* 1 (11) (2015), 91–125.

Христова-Пенкова 2018 – М. Христова-Пенкова, Керамика от жилищата в изкоп ХХІ на обект „Малко дървено укрепление“ (предварително съобщение), у: П. Георгиев, Я. Димитров (ред.) *Плиска-Преслав 13. В памет на професор тотю тотев (1930–2015)*, София 2018, 209–224.

Huszár 1967 – L. Huszár, Der Umlauf ungarischer Münzen des 11. Jahrhunderts in Nordeuropa, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* XIX, Budapest 1967, 174–200.

Horváth, F. 1975 – F. Horváth, Szer plébániatemploma és a település középkori története (Die Pfarrkirche von Szer und die Geschichte der Siedlung im Mittelalter), *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1974 –75/1, Szeged 1975, 343–374.

Horváth, J. 1979 – J. B. Horváth, A Dunaújváros-öreghegyi honfoglalás kori temető (Der landnahmezeitliche Friedhof von Dunaújváros-Öreghegy), *Alba Regia. Az István Király Múzeum Évkönyve* XVII, Székesfehérvár 1979, 275–296.

Horváth, C. 2005 – C. Horváth, Hólyagos és négygömbös feju gyuruk honfoglalás kori sírokban/ Special Rings Found in the Graves Dating to the Time of the Settlement of Hungarians in the Carpathian Basin, *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 2004, 121–148.

Horváth, C. 2015 – C. Horváth, Archäologische Angaben Zum Beziehungssystem Des Karpatenbeckens Und Des Ostalpenraumes Im 10.–11. Jahrhundert – Von West Nach Ost, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 66 (2), Budapest 2015, 387–451.

Horváth, A. 1996 – A. M. Horváth, Kiskunfélegyháza-Izsáki road (Bács-Kiskun county), in: I. Fodor et al. (eds.) *The Ancient Hungarians. Exhibition Catalogue*, Hungarian National Museum, Budapest 1996, 327–329.

Horedt 1986 – K. Horedt, *Siebenbürgen im Frühmittelalter*, Bonn 1986.

Hungarian Archaeology 2003 – *Hungarian Archaeology at the turn of the Millennium*, ed. Z. Visy, Budapest 2003.

Carlsson 2004 – D. S. Carlsson, *Viking Jewellery from the island of Gotland, Sweden*, ArkeoDok 2004.

Czékus 1994 – G. Czékus, Embertani vizsgálatok Verušić-B (Vojvodina, Jugoszlávia) XI. századi temetkezéseinek csontvázmaradványain, *Anthropológiai Közlemények* 36, Budapest 1994, 21–38.

Czékus 2007 – G. Czékus, Embertani vizsgálatok Verušić-A (Vojvodina, Szerbia) XI. századi temetkezéseinek csontvázmaradványain, *Folia Anthropologica* 5, Szombathely 2007, 51–66.

Cziráky 1900 – G. Cziráky, Bogojeva (Gombos) régi emlékeről, *Archaeologiai Értesítő* XX, Budapest 1900, 257–267.

Cziráky 1901 – G. Cziráky, Gombos (bogojevai) régiségekről, *Archaeologiai Értesítő* XXI, Budapest 1901, 422–431.

Cziráky 1903 – G. Cziráky, Gombosi (azelőtt Bogojeva) emlékeről, *Archaeologiai Értesítő* XXIII, Budapest 1903, 54–61.

Cziráky 1905 – G. Cziráky, Régiségleletekről Bács-Bodrogmegyében, *Archaeologiai Értesítő* XXV, Budapest 1905, 62–66.

Craiovan 2017 – B. A. Craiovan, Contribuții la cunoașterea secolelor XI–XII în vestul României. Repertoriul descoperirilor căldărilor din lut din banatul Românesc, in: S. Fortiu (eds.) *Arheovest VI. In honorem Doina Benea*, Szeged 2017, 565–579.

Críngaci Țiplic, Oța 2007 – M. E. Críngaci Țiplic, S. Oța, Archäologisches Material aus dem 12. Jahrhundert der Fundstelle: Römisch-katholische Kathedrale Karlsburg/Alba Iulia, in der Sammlung des Nationalen Geschichtsmuseums Rumäniens, *Forschungen zur Volks- und Landeskunde* Bd. 50, Bucharest 2007, 31–61.

Críngaci Țiplic, Purece 2016 – M. E. Críngaci Țiplic, S. Purece, Medieval Churches and Cemeteries in Transylvania in the Light of Coin Discoveries (second half of the 11th century–13th century), in: I. M. Țiplic, M. E. Críngaci Țiplic (eds.) *ArhIn I. Medieval Changing Landscape. Settlements, Monasteries and Fortifications*, Sibiu 2016, 63–95.

Црнобрња 1984 – Н. Црнобрња, *Новац са подручја Земуна до 1521. године*, Београд 1984.

Црнобрња, Црнобрња 2004 – А. Црнобрња, Н. Црнобрња, *Новац у Београду кроз векове*, Каталог изложбе Музеја града, Београд 2004.

Црноглавац, Чершков 2011 – В. Црноглавац, Т. Чершков, Истраживања некрополе св. Пантелејмон у Нишу 2002-2007., *Зборник Народног музеја Ниш* 20, Ниш 2011, 105–142.

Csallány 1970 – D. Csallány, Weiblicher Haarschmuck und Stiefelbeschläge aus der ungarischen Landnahmezeit im Karpatenbecken, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* XXII, Budapest 1970, 261–299.

Csákyová et al. 2016 – V. Csákyová, A. Szécsényi-Nagy, A. Csősz, M. Nagy, G. Fusek, P. Langó, M. Bauer, B. Gusztáv Mende, P. Makovický, M. Bauerová, Maternal Genetic Composition of a Medieval Population from a Hungarian-Slavic Contact Zone in Central Europe, *PLoS ONE* 11(3): e0151206. doi:10.1371/journal.pone.0151206 (2016) 1–15.

Csiky 2015 – G. Csiky, *Avar-Age Polearms and Edged Weapons. Classification, Typology, Chronology and Technology*, Leiden-Boston 2015.

Csőszi et al. 2016 – A. Csőszi, A. Szécsényi-Nagy, V. Csákyová, P. Langó, V. Bódis, K. Köhler, Gy. Tömöry, M. Nagy, B. Gusztáv Mende, Maternal Genetic Ancestry and Legacy of 10th Century AD Hungarians, *Scientific Reports* 6 (2016), 1–13.

Цуњак 1986 – М. Цуњак, Прилог проучавању српског накита у области подунавског региона, *Viminacium* 1, Пожаревац 1986, 83–89.

Цуњак, Јовановић 2014 – М. Цуњак, А. Јовановић, *Ледерата у светлу резултата досадашњих истраживања*, Велико Градиште 2014.

Curta 2006 – F. Curta, *Southeastern Europe in the Middle Ages 500–1250*, Cambridge University Press 2006.

Curta 2011 – F. Curta, Linear Frontiers in the 9th Century: Bulgaria and Wessex, *Quaestiones Mediae Aevi Novae* 16 (2011), 15–32.

Curta 2013 – F. Curta, The Image and Archaeology of the Pechenegs, *Banatica* 23, Resita 2013, 143–202.

Curta 2016 – F. Curta, Hoards, Grave Goods, Jewellery. Objects in Hoards and in Burial Contexts during the Mongol Invasion of Central-Eastern Europe. (Archaeolingua Central European Archaeological Heritage Series 8). By Mária Vargha. Oxford: Archaeopress, 2015. (Review), *Medieval Archaeology* 60/1, 199.

Чанак-Медић 1974 – М. Чанак-Медић, Средњовековна црква у Арачи, *Зборник за ликовну уметност* 10, 17–43.

Чемере 1998 – З. Чемере, Мрежа средњовековних католичких сеоских цркава у Банату, *Гласник музеја Баната* 8, Панчево 1998, 69–78.

Чемере 2002 – З. Чемере, Манастири северног Баната, *Гласник музеја Баната* 11/12, Панчево 2002, 157–168.

Чемере 2012 – З. Чемере, Средњовековна топонимија, у: С. Трифуновић (ур.) *Археолошка топографија Баната 1. Општина Нови Кнежевац*, Нови Сад 2012, 363–367.

Чемере 2016а – З. Чемере, *Утврђења и фортификације на тлу Баната од 10. до 16. века*, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, Одсек за историју, Нови Сад (необјављена докторска дисертација).

Чемере 2016б – З. Чемере, Средњовековна топонимија, у: С. Трифуновић (ур.) *Археолошка топографија Баната 2. Општина Чока*, Нови Сад 2016, 363–372.

Чернышенко 2015 – Д. Ю. Чернышенко, Перстни "салтовског" типа в женском костюме (по материалам Тимерёвского могильника), у: Л.Н. Кирпичников и др. (ред.) *Ладога и Ладожская земля в эпоху средневековья 5*, Санкт Петербург 2015, 222–226.

Šalkovský 2001 – P. Šalkovský, *Häuser in der frühmittelalterlichen slawischen Welt*, Nitra 2001.

Šalkovský 2009 – P. Šalkovský, Frühmittelalterliche Grubenhäuser. Probleme der Terminologie, Typologie und Rekonstruktion, *Archaeologia Adriatica* 3, Zadar 2009, 273–292.

Шафарик, Шулман 1954 – О. Шафарик, М. Шулман, Хинга, Средњовековна некропола код Суботице, *Рад војвођанских музеја* 3, Нови Сад 1954, 5–55.

Šišić 2004 – F. Šišić, *Povijest Hrvata. Pregled povijesti hrvatskog naroda 600.–1526. (prvi dio)*, Split 2004.

Шкриванић 1979 – Г. Шкриванић, Идрисијеви подаци о југословенским земљама (1154), у: Г. Шкриванић (ур.) *Monumenta cartographica Jugoslaviae* II, Београд 1979, 11–23.

Šmalcelj 2012 – P. Šmalcelj, Kulturni elementi na grobljima sjeverozapadne Bosne, *Starohrvatska prosvjeta* III/39, Split 2012, 131–170.

Шпехар 2007 – П. Шпехар, Средњовековни налази из области Браничева, *Гласник Српског археолошког друштва* 23, Београд 2007, 363–390.

Шпехар 2012 – П. Шпехар, Лична побожност на подручју Охридске архиепископије у светлу археолошких налаза од XI до XIII века, у: Б. Крсмановић, Љ. Максимовић, Р. Радић (ур.) *Византијски свет на Балкану*, Београд 2012, 205–220.

Шпехар 2016 – П. Шпехар, Предмети приватне побожности и реликвије хришћанског Истока, у: В. Бикић (ур.) *Византијско наслеђе и српска уметност I. Процеси византинизације и српска археологија*, Београд 2016, 133–139.

Шпехар 2017 – П. Шпехар, *Централни Балкан од 7. до 11. века. археолошка сведочанства*, Београд 2017.

Шпехар, Стругар Бевц 2016 – П. Шпехар, Н. Стругар Бевц, *Батајница-Велика хумка. Раномађарска некропола*, Београд 2016.

Štefan, Krutina 2009 – I. Štefan, I. Krutina, Raně středověké sídliště, hromadný hrob a pohřebiště na Budči (poloha Na Týnici). Ke vztahy archeologie a „událostní historie“ (The Early Medieval Settlement, Mass Grave and Burial Grounds at Budeč (Na Týnici Site). Archaeological and „Event History“ Perspective, *Památky Archeologické C/2009*, Prague 2009, 119–212.

Yotov 2012 – V. Yotov, Bulgarian control over the Salt Road in Transylvania during the 9th century: The archaeological evidence, in: V. Nikolov, K. Bacvarov (eds.) *Salt and Gold: The Role of Salt in Prehistoric Europe*, Provardia -Veliko Trnovo 2012, 323–331.

Wihoda 2014 – M. Wihoda, From the Moravians to Great Moravia and back again, in: P. Kouřil (ed.) *Great Moravia and the Beginnings of Christianity*, Brno 2014, 49–53.

Wolf 1996 – M. Wolf, Earthen Forts and Ispán's Castles, in: I. Fodor et al. (eds.) *The Ancient Hungarians. Exhibition Catalogue*, Hungarian National Museum, Budapest 1996, 57–61.

Wolf 2003a – M. Wolf, 10th-11th century Settlement (The Conquest Period), in: Z. Visy (ed.) *Hungarian Archeology at the turn of the Millennium*, Budapest 2003, 326–328.

Wolf 2003b – M. Wolf, Earthen Forts (The Conquest Period), in: Z. Visy (ed.) *Hungarian Archeology at the turn of the Millennium*, Budapest 2003, 328–331.

Web странице:

http://gms.rs/muzej/arhiva_vesti_2004.htm, приступљено 20.01. 2018.

<https://www.muzejrancevo.rs/pages/arheologija/img/original/15.jpg>, приступљено 08. 08. 2018.

<https://www.novosti.rs/vesti/srbija.73.html:466332-Subotica-Duboko-oranje-izbacilo-crkvu-iz-12-veka>, приступљено 10.10. 2018

<https://www.pinterest.com/pin/186829084525883454/>, приступљено 15. 12. 2019.

<https://www.archaeology.org/issues/240-1701/features/5123-sweden-gotland-viking-wealth>, приступљено, 20. 11. 2018.

8. СПИСАК ИЛУСТРАЦИЈА

ПРИЛОГ 1: Карте

Карта 1. Карпатски басен у 9. веку између Франачне и Бугарске (према: Sós 1973)

Карте 2. Карпатски басен са означеним источним делом као слабије насељеним простором (према: Sós 1973)

Карта 3. Карпатски басен у раном 10. веку након насељавања Мађара (према: Filipcs 2015)

Карта 4. Локалне кнежевине у доба ширења Мађара, на основу извора *Gesta Hungarorum* (према: Sós 1973)

Карте 5, 6. Дистрибуција арапског и западноевропског новца из раномађарских гробова (према: Schulze 1984)

Карта 7. Жупанијска подела у угарској краљевини од 11. до 13. века (према: Hungarian Archaeology 2003, уз допуне ауторке; црвеном бојом означени жупанијски центри на територији данашње Војводине)

Карта 8. Црквена организација у Угарској крајем 11. века (према: Petrovics 2011, уз допуне ауторке; црвеном бојом означени важнији црквени центри и краљевски поседи на територији данашње Војводине)

Карта 9. Распоред раних бјелобрдских некропола, према стању истраживања почетком осамдесетих година 20. века (према: Giesler 1981)

Карта 10. Дистрибуција бјелобрдских дводелних привезака, према стању истраживања почетком осамдесетих година 20. века (према: Giesler 1981)

Карта 11. Некрополе са раномађарским и бјелобрдским материјалом у Војводини (саставила ауторка, подлога карте: Археолошки институт, Београд)

Карта 12. Позне бјелобрдске некрополе у Војводини (саставила ауторка, подлога карте: Археолошки институт, Београд)

Карта 13. Средњовековна насеља у Војводини (саставила ауторка, подлога карте: Археолошки институт, Београд)

Карта 14. Распрострањеност ливених наушница у средњем Подунављу и Посавини, према стању истраживања почетком осамдесетих година 20. века (према: Giesler 1981)

Карта 15. Распрострањеност ливених лунуластих наушница према новим статистикама (према: Langó 2012b)

ПРИЛОГ 2: Илустративни прилози (Табле)

Т. 1 Класични раномађарски метални украси (избор): 1. Руски Крстур (Документација Градског музеја Сомбор); 2. Банатско Аранђелово (према: Válint 1991); 3. Нови Кнежевац, Посед грофа Талијана (према: Fodor 1996d); 4–5. Станишић (према: Радишић, Узелац 2018 и Трајковић, Трајковић 1996); 6. Апатин (према: Mesterházy 1996b); 7–8. Вршац (према: Fodor 1996e и Документација Градског музеја Вршац)

Т. 2 Налази из различитих некропола у Бачкој: 1–4. Дорослово (према: Fodor 1981); 5. Руски Крстур (према: Станојев 1989); 6–8. Футог (према: Станојев 1989); 9–10. Трешњевац-Пољопривредно добро (према: Станојев 1989)

Т. 3-4 Некропола Богојево-Бибоја улица (према: Станојев 1989)

Т. 5 Некропола Ранчево-Атица (Документација Градског музеја Сомбор)

T. 6 Материјал из некрополе у Бачу, локалитет Пруга Богојево-Бачка Паланка (према: Станојев 1989)

T. 7 а) Бјелобрдски накит на археолошкој поставци Градског музеја Сомбор (Документација музеја)

1–6. Материјал из једног гроба некрополе у Руменки (према: Demo 1983)

T. 8 Материјал из некрополе Хоргош -Рек-мајур (према: Станојев 1989)

T. 9-10 Грбови ране фазе на некрополи Верушић-Азотара (према: Szekeres, Szekeres 1996)

T. 11 Некропола Сента-Фаркаш тања (према Станојев, Станојев 1989)

T. 12 1. Украсни комплет типа Варполта из Сурдука (према: Demo 2012); 2. Наушница са некрополе Рабе-Острво Анка (према: Станојев 1989); 3–20. Налази из некрополе у Банатском Аранђелову (избор) (према: Станојев 1989 и Kovács, L. 1992)

T. 13 а) Гроб 5 некрополе у Јазову (према: Станојев 1989)

б) Гроб 6 некрополе у Јазову (према: Станојев 1989)

с, d) Реконструкција женске одеће (према: Bóllók 2015a)

T. 14 Некропола Бочар- Буцак-економија (према: Станојев 1989)

T. 15 Коњанички гроб из Матејског Брода (према: Нађ 1953b; Станојев 1989)

T. 16 Налази из различитих некропола у Банату: 1–8. Црна Бара (према: Станојев 1989; Трифуновић et al. 2016); 9. Тоба, неп. налазиште (документација Градског музеја Вршац); 10–19. Рабе-Железничка станица (према: Kovács, L. 1992); 20–21. Панчево-Горњоварошка циглана и непознат локалитет (према: Станојев 1989); 22–24. Панчево-Ливаде (према: Đorđević, Đorđević 2012); 25–28. Ковин-Улица Жарка Зрењанина 18 (према: Мадас 2012)

Т. 17 Налази из различитих некропола у Банату: 1–10. Нови Кнежевац-Посед грофа Талијана (према: Hampel 1907; Станојев 1989); 11–15. Банатски Деспотовац (према: Станојев 1989); 16–19. Кикинда-ПК Банат-товилиште (према: Станојев 1989)

Т. 18 Некропола Николинци-Кинипиште (према: Живковић, Ј. 1997)

Т. 19 Некропола на Локалитету 4 у Сремској Митровици (према: Паровић-Пешикан 1981)

Т. 20–23 Некропола Батајница-Велика хумка (према: Шпехар, Стругар Бевц 2016)

Т. 23а 1–5. Огрлице из некрополе Батајница-Велика хумка (према: Шпехар, Стругар Бевц 2016); 6–7. Материјал из некрополе Војка-хумка (Документација Музеја града Београд)

Т. 24 Ситуациони план некрополе Батајница-Велика хумка са означеним коњаничким/ратничким гробовима од којих неки садрже сахране коња (а); положај гробова са покретним налазима и остацима сандука и гробова који садрже друге остатке животиња, који нису коњски (б) (према: Шпехар, Стругар Бевц 2016, уз допуне ауторке)

Т. 25 а) Ситуациони план истраженог дела некрополе Ранчево-Атица са означеним позицијама ратничких гробова (Документација Градског музеја Сомбор)

б) Део некрополе на Лијевој Бари (Хрватска) са означеном „троугаоном“ групом ратничких гробова (према: Demo 2009)

с) Некропола у Хурбанову (Словачка) са гробовима ратника у средишту (према: Rejholcova 1976, уз допуне ауторке)

д) Некропола у Сентешу (Мађарска) са означеним зонама где се налазе гробови ратника (према: Széll 1941, уз допуне ауторке)

Т. 26 Налази срцоликих појасних аплика (1–2,4–6,8–12, 15-27), језичка (7) и разводника (13-14), и матрице за израду кружних аплика (3) из Срема и шире околине Београда:

1–2. Батајница-Велика хумка; 3. Земун-Булдожер; 4–7. Земун-Капела; 8–9. Нови Бановци; 10–12. Мачванска Митровица; 13. Непознато налазиште; 14. Брестовик (?); 15–19. Брестовик-Јалија; 20–22. Брестовик-Подунавље; 23. Брестовик, непознато налазиште; 24–26. Сеона-Орешац; 27. Обала Дунава, непознато налазиште

(1–2. према: Шпехар, Стругар Бевц 2016; 3, 13–14. према: Bálint 1991; 4–7. Документација Музеја града Београд; 8–9. према: Станојев 1989; 10–12. према: Minić 1980; 15–27. Документација Народног музеја Београд)

Т. 27 Типолошко-хронолошка подела бјелобрдског материјала уз облике раномађарске материјалне културе који се јављају у заједничким контекстима (према: Giesler 1981, Taf. 53)

Т. 28 Бјелобрдски репертоар накита из Војводине - украси за главу и врат:

„S“ и „O“ карике (4–5. Богојево); Торквеси и ниске перли (1–2. Пригревица, 3. Бач, 10. Батајница-Велика хумка); Прапорци (6. Руски Крстур, 7. Бочар, 8. Носа-Хинга); Крстолики привесци (9, 12. Сремска Митровица, 11. Нови Бановци); Перфориран римски новац (13. Богојево); Печуркаста дугмад (14. Богојево)

(1–5, 7–8. према: Станојев 1989; 10. према: Шпехар, Стругар Бевц 2016; 9. према: Lovag 1980; 11–12. према: Vinski 1970; 6, 13–14. Документација Градског музеја Сомбор)

Т. 29 Бјелобрдски дводелни привесци и мотив изражених очију на другим предметима материјалне културе:

1. Банатски Деспотовац; 2, 5. Банатско Аранђелово; 3. Јазово; 4. Вршац; 6. Црна Бара; 7. Рабе-Железничка станица; 8. Сента-Папхалом; 9–10, 12. Нови Бановци; 11. Богојево; 13. Матичане; 14. Брестовик

(1, 6, 8. према: Станојев 1989; 2–5, 9–10, 12–13. према: Дето 1983; 7. према: Kovács, L. 1992; 11. према: Hampel 1905; 14. Документација Народног музеја Београд)

а) Јаподске перле из Лике; б–с) Декоративна пластика из цркве св. Миховила у Рудини (Хрватска); д–е) Декоративна пластика из Катедрале у Печују (Мађарска) (према: Goss 2009)

Т. 30 Наруквице:

1. Банатско Аранђелово; 2. Нови Кнежевац; 3. Хоргош-Стража; 4, 7. Бочар; 5, 8-9 Хоргош –Рек-мајур; 6. Панчево-Горњоварошка циглана; 10–11. Руски Крстур; 12. Локве; 13. Риђица; 14-15. Верушић

(1, 3–4, 6–7, 10, 11–13. према: Станојев 1989; 2. према: према: Hampel 1907; 5, 8–9. према: Kovács, L. 1992; 14–15. према: Szekeres, Szekeres 1996)

Т. 31 Прстење:

1–3. Руски Крстур; 4, 13. Панчево-Ливаде; 5. Верушић; 6. Пригревица; 7, 15. Батајница-Велика хумка; 8, 14. Сента-Фаркаш тања; 9. Хајдуково-Кеваго; 10–12. Богојево; 16. Бачки Моноштор-Острво Сига; 17. Јазово

(1–3, 6, 8, 11–12, 16. Документација Градског музеја Сомбор; 4, 13. према; Đorđević, Đorđević 2012; Ђорђевић, Ђорђевић 2018a; 5. према; Szekeres, Szekeres 1996; 7, 15. према: Шпехар, Стругар Бевц 2016; 9–10. према: Станојев 1989; 17. Документација Народног музеја Кикинда)

Т. 32 Предмети из суседних културних подручја (10–12. век):

1. Дугме великоморавског типа из Трешњевца; 2–3. Византијске наушнице из Ватина; Волинске наушнице (4. Батајница-Велика хумка, 5. Нови Кнежевац, 6–7. Бочар, 8, 10. Сремска Митровица, неп. налазишта, 9. Сурдук, 11. Нови Бановци); 12–19. Ливене наушнице са подручја Панчево-Горњоварошка циглана/Банатска Паланка; Огрлице, наруквице и прстење (20, 23. Батајница-Велика хумка, 21. Дупљаја-Велики прокоп, 22, 25. Сремска Митровица- локалитет 4, 24. Рума-Врцалова воденица); 26–27. Крстолики привезак и енколпион са непознатих локалитета између Вршца и Банатске Паланке)

(1. према: Válint 1991; 2–3. Документација Градског музеја Вршац; 4, 20, 23. према: Шпехар, Стругар Бевц 2016; 5. према: Mesterházy 1994; 6–7. према: Станојев 1989; 8–11. према: Vinski 1970; 12–19. према: Барачки 1977; Барачки, Брмболић 1997; 21. према: Radičević 2009; 22, 25. према: Паровић-Пешикан 1981; 24. према: Минић 1995; 26. према: Шпехар 2016; 27–28. према: Барачки 1988)

Т. 33 Каснокаролиншки мачеви и коњаничка опрема:

1. Нови Бечеј; 2. Вршац; 3. Ковин; 4. Банатски Брестовац; 5. Зрењанин; 6. Сомбор; 7. Хоргош-Рек-мајур; 8. Батајница-Белјарица; 9–11. Банатско Аранђелово; 12, 14. Футог; 13. Јазово; 16. Ново Милошево; 15, 17. Батајница-Велика хумка

(1–3, 5–6. према: Vinski 1983; 4. према: Алексић 2004; 7, 10–14, 16. према: Станојев 1989; 8. према: Мркобрад 1983; 9. према: Kovács, L. 1992; 15, 17. према: Шпехар, Стругар Бевц 2016)

Т. 34 1–6. Инвентар гроба из Улице Матије Гупца у Сомбору (Документација Градског музеја Сомбор); 7–21. Налази из некрополе у Вајској (према: Станојев 1989; Документација Градског музеја Сомбор)

Т. 35 Грбови позне фазе на некрополи Верушић-Азотара (према: Szekeres, Szekeres 1996)

Т. 36 Некропола Ловћенац-Посед Ђорђа Неумана (Документација Градског музеја Сомбор)

Т. 37 а) Распоред истражених грובה на некрополи Ловћенац-Посед Ђорђа Неумана (према: Szász 1911)

1–5. Садржај гроба 9 некрополе Ловћенац-Посед Ђорђа Неумана (Документација Градског музеја Сомбор)

6. Лонац са девастиране некрополе у Банатском Аранђелову (према: Kovács, L. 1992)

7. Лонац са непознатог налазишта у Бачкој (Фекетић?) (Документација Градског музеја Сомбор)

Т. 38 Некропола Сента-Папхалом, грбови истражени 1943. године (према: Станојев 1989)

а) План некрополе и положај грובה са бјелобрдским налазима (према: Foltiny, Korek 1946, уз допуне ауторке)

Т. 39 Некропола Сента-Папхалом, грбови истражени 1959. године (према: Станојев 1989)

Т. 40 а, б, 1–4. Бачки Моноштор-Острво Сига: основа манастирског комплекса, црквена пластика и налаз прстена из некрополе (према: Gubitza 1902; Документација Градског музеја Сомбор); 5–6. Архитектонска пластика из Титела (према: Ћирковић 1975; Tóth, S. 1995)

Т. 41 Црква на локалитету Врбас-Клиса, основа и реконструкција (према: Гргуровић 2018)

Т. 42 Локалитет Мајдан-Манастириште, црквене опеке и гробни налази (према: Радичевић et al. 2012a)

- Т. 43** а) Основа тробродне базилике у Арачи (према: Станојев 2004)
б) Однос базилике и старије цркве са правоугаоном апсидом (према: Станојев 2004)
с) Арачки камен (према: Станојев 2004)
1–11. Најранији налази из арачке некрополе (према: Станојев 2004)
- Т. 44** Позне бјелобрдске некрополе са налазима (имитација) византијског накита:
1–13. Војловица-Хумка-азотара (према: Станојев 1989)
14–16. Хоргош (Носа)-Хинга (према: Станојев 1989)
17. Дупљаја-Велики прокоп (Документација Градског музеја Вршац)
- Т. 45** Накит луксузне израде и мађарски новац:
1–9. Некропола Омољица-Преко Слатине (према: Ђорђевић et al. 2006; Ђорђевић, Ђорђевић 2018a; <https://www.muzejrancevo.rs/pages/arheologija/img/original/15.jpg>)
10. Налаз из девастираног гроба на некрополи Ковин-Град (Документација Градског музеја Вршац)
11–13. Случајни налази из Нових Бановаца (према: Демо 2014)
- Т. 46** а, 1–16. Мачванска Митровица, цркве и бјелобрдски налази из некрополе (према: Поповић, В. 1980b; Ercegović-Pavlović 1980)
б) Средњовековна некропола на Гомолави (према: Brukner 1967; Petrović et al. 1986)
- Т. 47** Раковац-Градина, основа са цркавама и декоративна пластика (према: Станојев 2015)
- Т. 48** Раковац-Градина, некропола (деталји) и гробни налази (а–с. према: Stanojev 2000; Станојев et al. 2012; 1–24. према: Станојев 2015)
- Т. 49–50** Некропола Рума-Врцалова воденица (према: Минић 1995)
49 а) Дистрибуција гробова са бјелобрдским налазима (уцртала ауторка)
- Т. 51** Касни бјелобрдски репертоар накита:
Украси за главу-карике: 1. Раковац-Градина; 2. Нови Бановци; 3. Хоргош (Носа)-Хинга; 4. Мачванска Митровица; 5. Рума-Врцалова воденица; 6. Верушић-Азотара

Огрлице: 7. Панчево- Ливаде; 8. Вајска

Прстење: 9. Рума-Врцалова воденица; 10. Ботош-Млака; 11. Сента-Папхалом; 12. Банатско Аранђелово-Железничка станица; 13. Сечањ-Атар-С; 14. Омољица-Преко Слатине; 15. Војловица-Хумка-азотара; 16. Шупљак-Бабахалом

(1. према: Станојев 2015; 2–3, 8, 10–11, 15–16. према: Станојев 1989; 4: према: Ercegović-Pavlović 1980; 5, 9. према: Минић 1995; 6. према: Szekeres, Szekeres 1996; 7. према: Ђорђевић, Ђорђевић 2012; 12. према: Kovács, L. 1992; 13. према: Marinković 2012; 14. према: Ђорђевић et al. 2007)

Т. 52 Цркве:

1. Омољица-Преко Слатине (према: Ђорђевић et al. 2006)
2. Сента-Папхалом (према: Foltiny, Korek 1946)
3. Раковац-Клиса (према: Станојев 2015)
4. Врбас-Клиса (према: Станојев 1996)
5. Бечеј-Ботра (према: Станојев 1996)
6. Перлез-Свете водице (према: Бењоцки 2002)
7. Хоргош-Темпломдомб (према: Sekereš 1967b)
8. Арача (према: Станојев 2004)
9. Дупљаја-Велики прокоп (према: Radičević 2013a)

Т. 53 1. Бачки Моноштор-Бартан, темељи истражене цркве (Документација Градског музеја Сомбор)

2. Римске опеке са жигом Cohortis VII Breucorum *in situ* у темељима цркве на Бартану (Документација Градског музеја Сомбор)

3–4. Уломци опека и тегула из цркве на Бартану (Документација Градског музеја Сомбор)

Т. 54 Тврђава у Бачу: положај средњовековног насеља и археолошки налази (а–б. према: Станојев 1996; 1–4. према: Нађ 1961)

Т. 55 Насеље на локалитету Перлек у Бечеју: а–е) Основе објеката, 1–9. Грнчарија (према: Станојевић 1980; Станојев 1996)

f–g) Реконструкција стамбених објеката са локалитета у Мађарској (према: Pintye 2014)

Т. 56 Насеље на локалитету Ботра у Бечеју:

а–d) Основе објеката, 1–27. Грнчарија (према: Станојевић 1980; Станојев 1996)

Т. 57 Керамика из стамбених целина у Чуругу:

1–7. Керамика 9. и 10. века; 8–16. Керамика 12. и 13. века (према: Трифуновић, Пашић 2003; Трифуновић 2006)

Т. 58 а–d) Основе истражених кућа и ровови из Чуруга (према: Трифуновић 2006)

е) Простор са пећима, локалитет Гунарош-Победа (према: Анђелић 2003)

Т. 59 Насеобински објекти и керамика са локалитета у Бачкој:

а, 1–5. Нови Сад, Клиса-Барутни магацин (према: Станојев 1996)

б–с, 6–10. Суботица-Огрев (према: Станојев 1996)

d, 11–15. Србобран-Турија (према: Станојев 1996)

16. Налаз целог котла из Старе Моравице (према: Riс 2009)

Т. 60 Насеље на локалитету Мошорин-Бостаниште:

а) Положај насеља, б) Кућа са остацима дрвених греда, с–d) Насеобинска и грнчарска пећ, 1–10. Керамички налази (према: Веселиновић 1952; Веселиновић 1953; Станојев 1996)

Т. 61 1. Утврђење Гребенац-Град, ситуациони план с почетка 20. века (према: Radičević 2012a)

2. Утврђење Дупљаја-Град, ситуациони план с почетка 20. века (према: Radičević 2012a)

3. Комплекс локалитета у Дупљаји, савремени план и делови који су истраживани од 2002. године (према: Radičević 2012a)

4. Дупљаја-Град, пресек земљаног бедема (према: Janković, Ђ. 2012)

5. Део истражене цркве на Граду у Дупљаји (према: Radičević 2013a)

Т. 62 Дупљаја-Град:

- а) Положај локалитета, са западне стране на споју Караша и канала ДТС (Документација Градског музеја Вршац)
- б, с) Истражени објекат и пећ са налазима посуда *in situ* (бр. 1–2) (према: Radičević 2013а)
- д) Остава фризатика и накита приликом откривања (према: Janković, Radičević 2005)
3–9. Керамика из старијег слоја уз бедем (према: Radičević 2013а)
10–17. Керамика из млађег слоја уз бедем (према: Radičević 2013а)

Т. 63 а) Ковин-Град, план са истраживаним деловима локалитета (према: Вуксан 1997)

- б) Дрвено језгро у земљаној маси ковинског бедема (према: Мадас 2012)
1-13. Покретни налази са истраживања 1968. године (према: Brukner, Medović 1968)

Т. 64 Стамбени објекти из насеља у јужном Банату:

Куће из старијег (1–3) и млађег (4) средњовековног насеобинског хоризонта на локалитету Панчево-Доњоварошка (Најева) циглана (према: Радичевић et al. 2012с; Ђорђевић, Ј. 2009)

- 5. Кућа на локалитету Панчево-Ливаде (према: Ђорђевић, Ђорђевић 2012)
- 6. Кућа на локалитету Николинци-Кинипиште (према: Пашић 2001)
- 7. Кућа на локалитету Сечањ-Ледине (према: Бењоцки 1996)

Т. 65 Керамика из објеката старијег насеобинског слоја на локалитету Панчево-Доњоварошка циглана (према: Радичевић et al. 2012с)

Т. 66 Керамика из стамбеног објекта млађег насеобинског слоја на локалитету Панчево-Доњоварошка циглана (према: Ђорђевић, Ј. 2009)

Т. 67 Грнчарија из куће на локалитету Николинци-Кинипиште (према: Пашић 2001)

Т. 68 Насеље на локалитету Црвенка-Пескара:

- а) Гвожђарска остава бр. 1 (према: Јанковић, Јанковић 1990; Станојев 1996)
- б) Репертоар средњовековне керамике из објеката (према: Станојев 1996, осим бр. 5 и 6: Документација Градског музеја Вршац)

*бр. 5 касноантички котао

Т. 69 Керамички налази са различитих локалитета у Банату:

- 1–10. Долово-Циглана (према: Станојев 1996)
- а, 11–23. Банатски Карловац-Калварија (према: Пашић 2001)
24. Котао из Матејског Брода (према: Маринковић 2006)
25. Котао из Ковина (према: Вуксан 1989)
26. Посуда са цилиндричним вратом, Сечањ-Ледине (према: Бењоцки 1996)

Т. 70 Насеље у Сремској Митровици:

Распоред античких локалитета (а) и положај средњовековног насеља и некрополе (б) (према: Јегетић 2006, уз допуне ауторке)

Т. 71 1–22. Средњовековни керамички материјал са локалитета 1а у Сремској Митровици (према: Милошевић, Милутиновић 1958); 23–29. Посуде из насеља на локалитету Чортановци-Обала Дунава (према: Станојев 1996)

Т. 72 а, 1–23. Кућа са инвентаром, Нова Пазова-Ловиште (Анђелић 1994а)

б, 24–25. Кућа са делом инвентара, Земун-Шљункара (према: Јанковић, М. 1996)

Т. 73 1–12. Остава византијских иконица из Раковца (према: Станојев 2015)

13. Византијски печат из Дупљаје (према: Радичевић, Целебцић 2013)

Т. 74 Бјелобрдски и византијски накит из гроба 2 некрополе на локалитету Чаир-Башчована у Брестовику (Документација Народног музеја Београд)

Т. 75 Бјелобрдски (и њима слични) налази из Подунавља и јужног залеђа:

1. Ландол код Смедерева (Документација Народног музеја Београд); 2, 4. Винча-Бело брдо (према: Марјановић-Вујовић 1984а); 3. Непознато налазиште у Србији (према: Радојковић 1969); 5. Брестовик-Караула (Документација Народног музеја Београд); 6. Између Рама и Кличевца (према: Џуњак 1986); 7–9. Велики Градац (према: Радичевић 2007а); 10. Ниш (Ерцеговић-Павловић 1968); 11. Прчево-Бока (према: Археолошко благо КМ 1998); 12–14, 16–17. Београд-Доњи град (према: Марјановић-Вујовић 1989; Гај-

Поповић 1978); 15. Крагујевац-Донићко брдо (према: Ђуровић 2012); 18. Костол (према: Радичевић 2007b)

Т. 76 Гроб 27 некрополе Ниш-Гласија (према: Ерцеговић-Павловић 1977); заокружени предмети су ранамађарског/бјелобрдског порекла

Т. 77 Некрополе са мађарским и бјелобрдским налазима на Косову:

Матичане-Брег: 1–24. гроб 46 (само заокружени предмети); 25–31. гроб 97; 32–33. гроб 31; 34. S карика из поремећеног гроба; 35. прстен из гроба 16 (према: Јовановић, Vuksanović 1981; Јовановић, В. 1988a)

Прчево-Бока: 36–39. гроб 13 (према: Археолошко благо КМ 1998)

Т. 78 Налази S карика јужно од Саве и Дунава:

1–7. Миријево (према: Бајаловић-Бирташевић 1960); 8–9. Рипањ (према: Фидановски, Зечевић 2006); 10–12. Винча (према: Марјановић-Вујовић 1984a); 13–20. Трњане (према: Марјановић-Вујовић 1984b); 21–22. Чачак-Терме (према: Радичевић 2001); 23. Чачак-Мрчајевци (према: Радичевић 2000); 24. Крагујевац-Донићко брдо (према: Ђуровић 2012); 25–26. Браничево (према: Поповић, Иванишевић 1988); 27. Ниш-Св. Пантелејмон (Кораћ 2001/2002); 28. Доња Топоница (Трбуховић, Трбуховић 1970); 29–30. Нови Пазар-Трговиште (према: Јовановић et al. 1990)

Т. 79 Ливене наушнице 10–11. века из области Србије јужно од Саве и Дунава (a) и слични примерци из југозападне Паноније и северне Босне (b)

a) 1–6. Гроцка (према: Бајаловић-Хаџи-Пешић 1984); 7. Винча (према: Марјановић-Вујовић 1984a); 8–10. Околина Београда (Винча) (према: Марјановић-Вујовић 1989); 11. Брестовик, 12. Карабурма, 13. Ритопек, 14. Непознато налазиште (према: Бајаловић-Хаџи-Пешић 1984); 15–17. Околина Јагодине (према: Крстић, С. 1989); 18–19. Равна (према: Јовановић, Vuksan 2005); 20–21. Околина Бора (према: Vuksan 1990); 22–27. Околина Пожаревца (према: Миловић 2000); 28–29. Грабовица (према: према: Егсеговић-Равловић, Минић 1986); 30–31. Корбово (према: Радичевић 2007b); 32–34. Гамзиград (према: Јанковић, Ђ. 2010); 35–43. Околина Прахова (Јанковић, М. 1983)

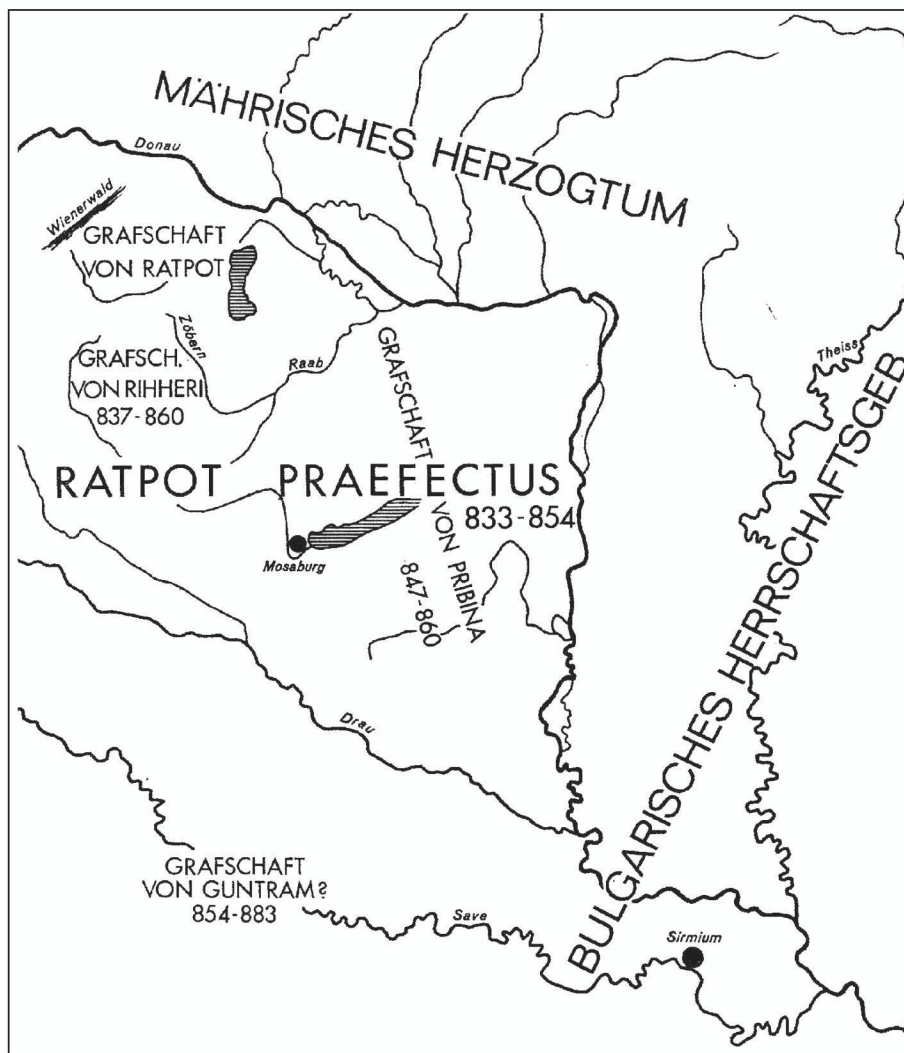
b) 1–4. Багруша-Петошевци (према: Томичић 2010); 5–10. Маховљани (према: Žeravica 1986); 11–15. Гомјеница (Томичић 2007); 16–19. Сисак (према: Vinski 1970); 20–21.

Поповец код Загреба (према: Томиčić 1995); 22–24. Клоштар Подравски (према: Vinski 1970); 25. Бијело Брдо (према: Vinski 1970); 26. Велика Хорватска (према: Vinski 1970); 27. Јанузовци (према: Filipец 2015); 28. Халимба-Череш (према: Török 1962); 29–34. Вуковар-Лијева Бара (према: Демо 2009); 35–36. Птуј-Град (према: Vinski 1970); 37–39. Звонимирово (према: Томиčić 2003а); 40–41. Блед (према: Vitenc, Knific 2001); 42–43. Халимба-Череш (према: Török 1962)

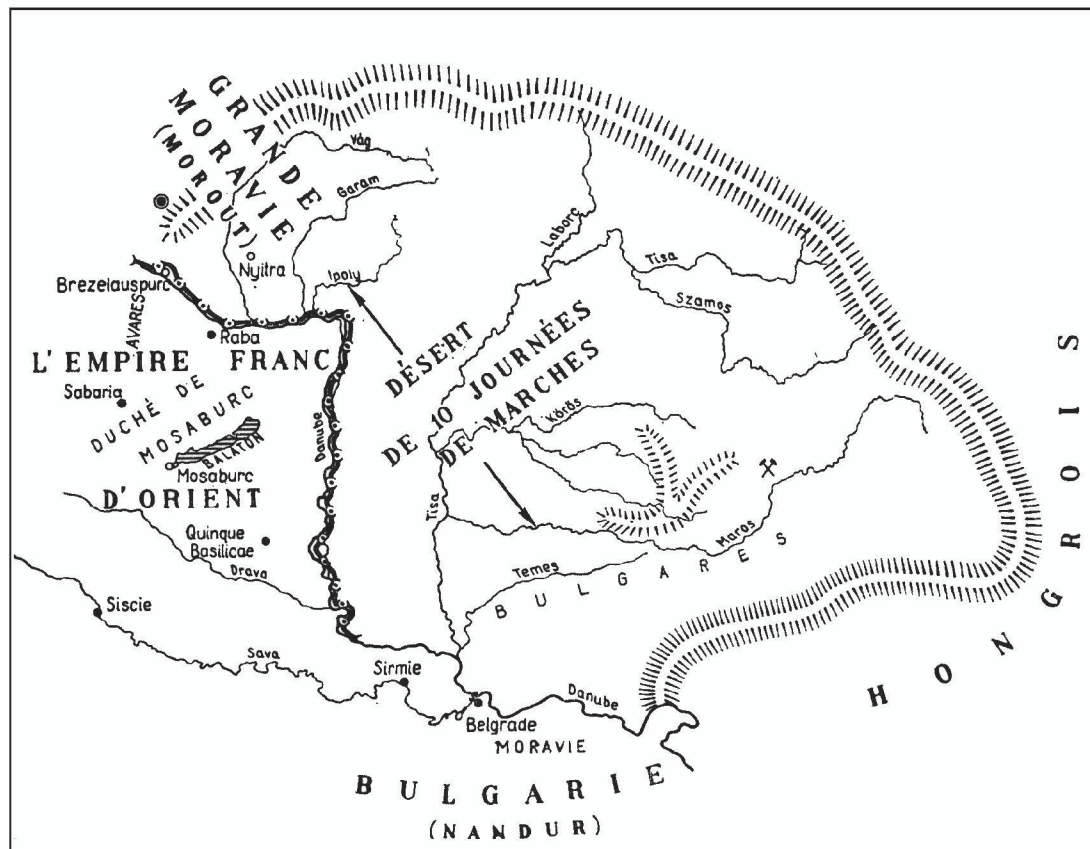
КАРТЕ

И

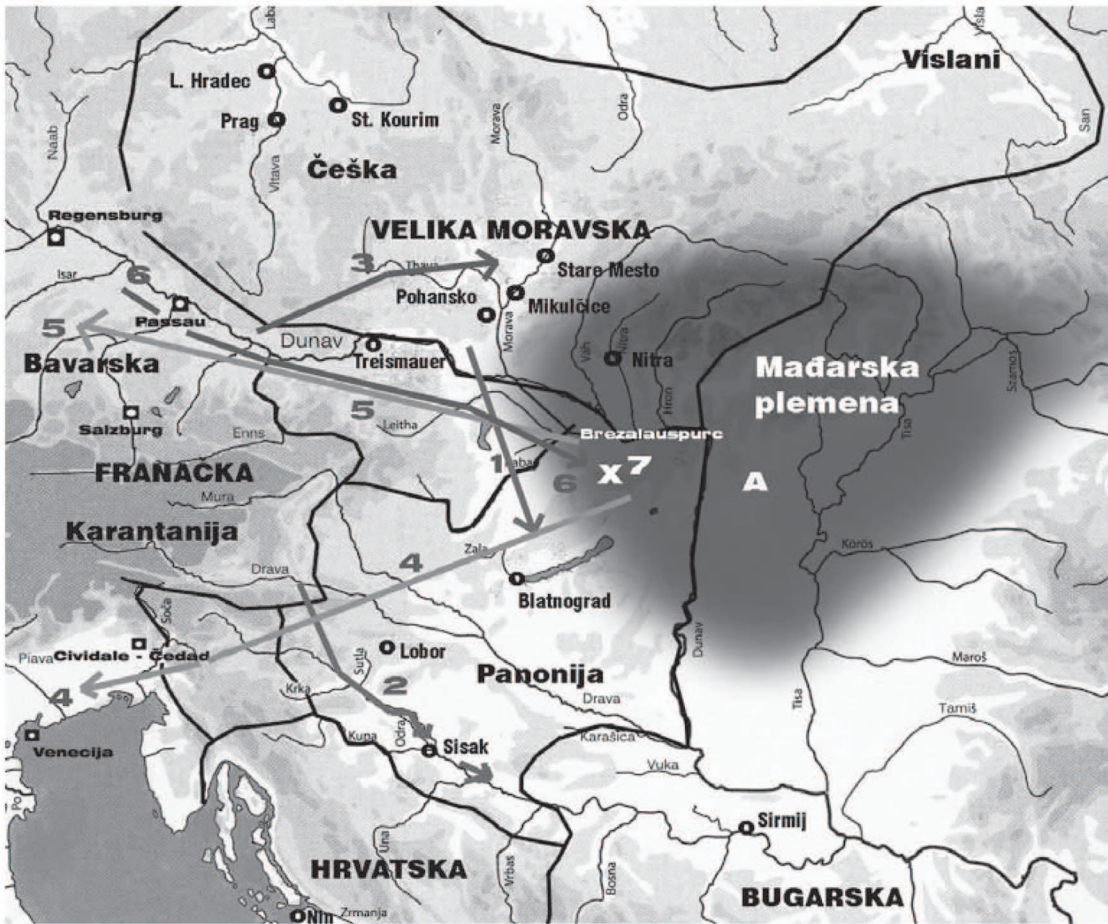
ИЛУСТРАТИВНИ ПРИЛОЗИ (ТАБЛЕ)

Карта 1. Карпатски басен у 9. веку између Франачке и Бугарске

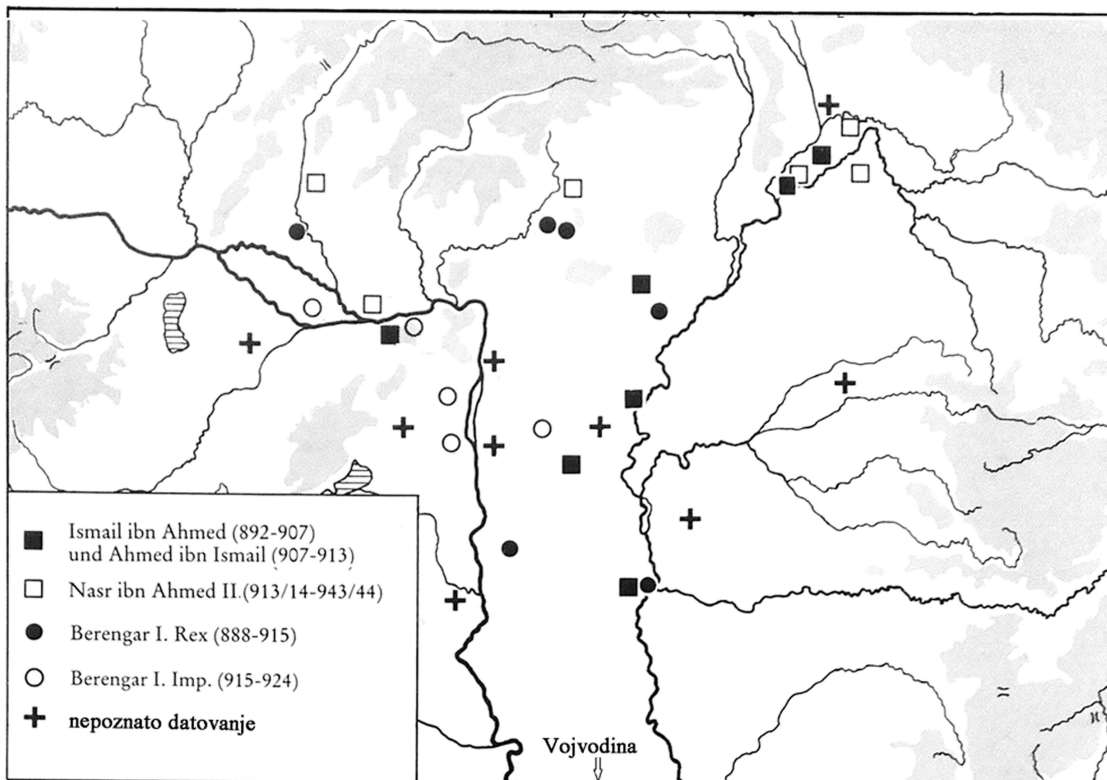
Карта 2. Карпатски басен са означеним источним делом као слабије насељеним простором

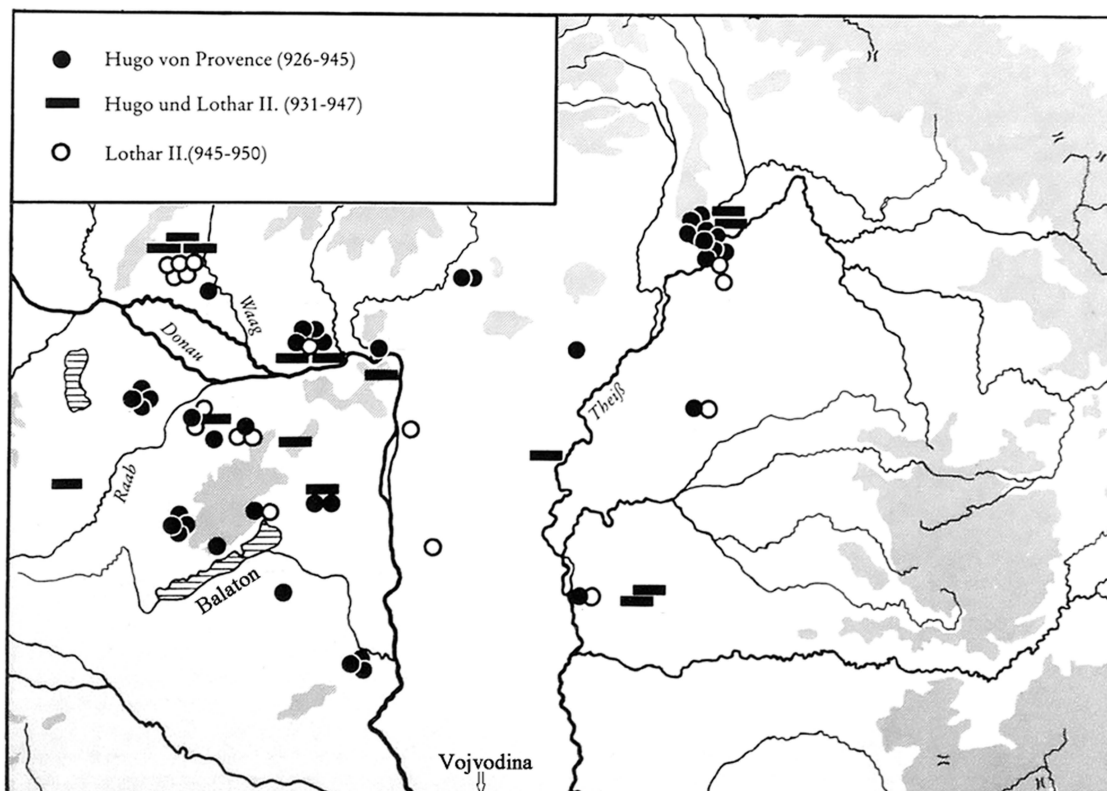
Карта 3. Карпатски басен у раном 10. веку након насељавања Мађара

Карта 4. Локалне кнежевине у доба ширења Мађара, на основу извора *Gesta Hungarorum*

Карта 5

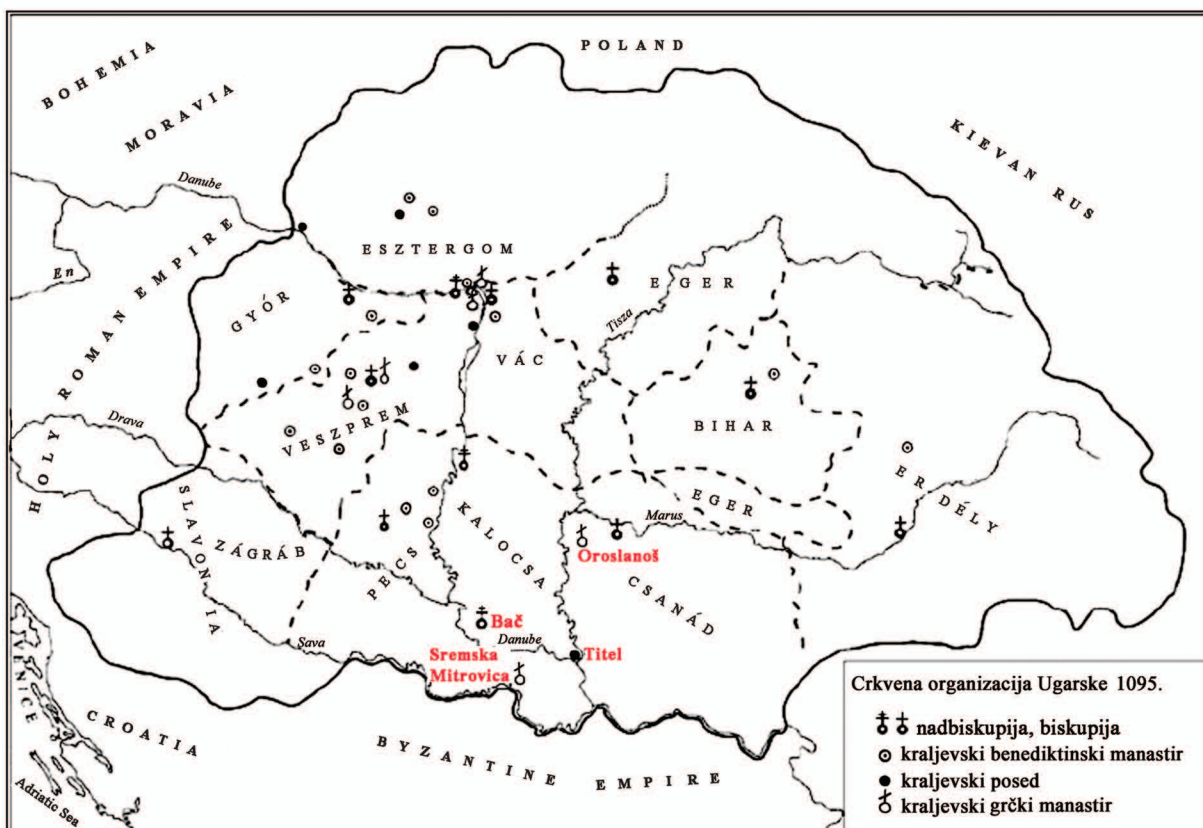
Карта 6

Дистрибуција арапског и западноевропског новца из ранамађарских гробова

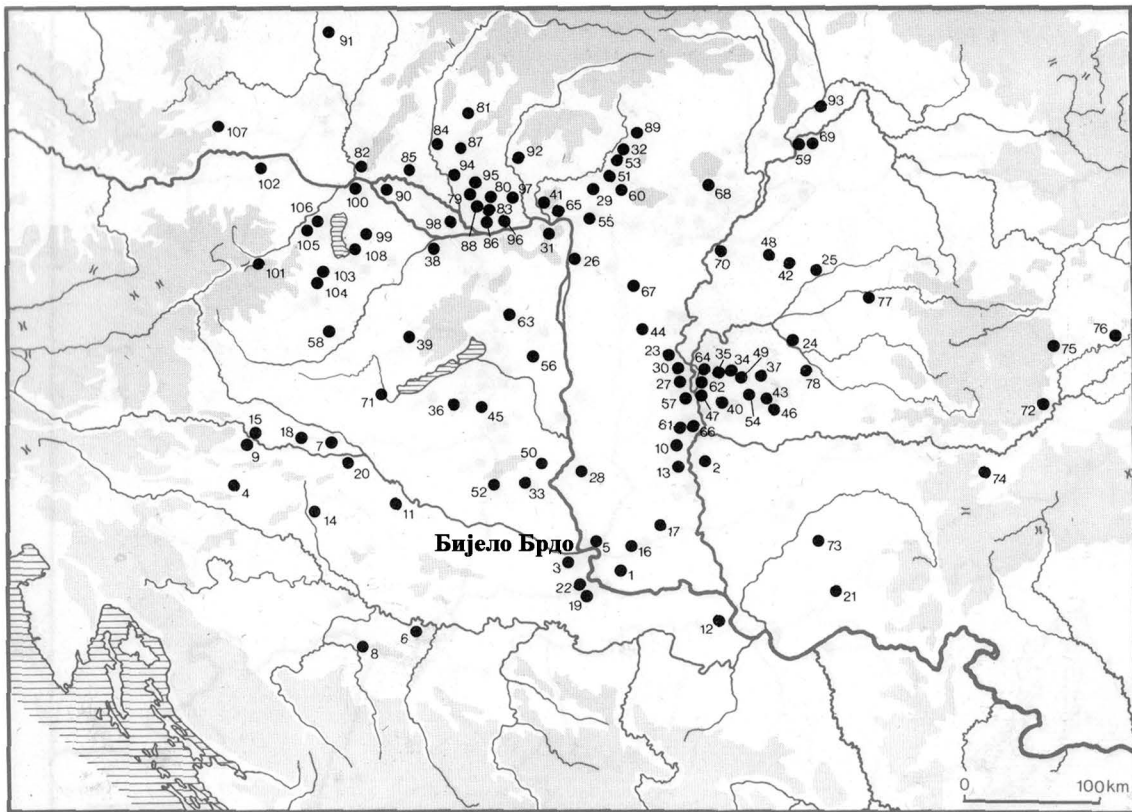
The Kingdom of Hungary
in the late Middle Ages

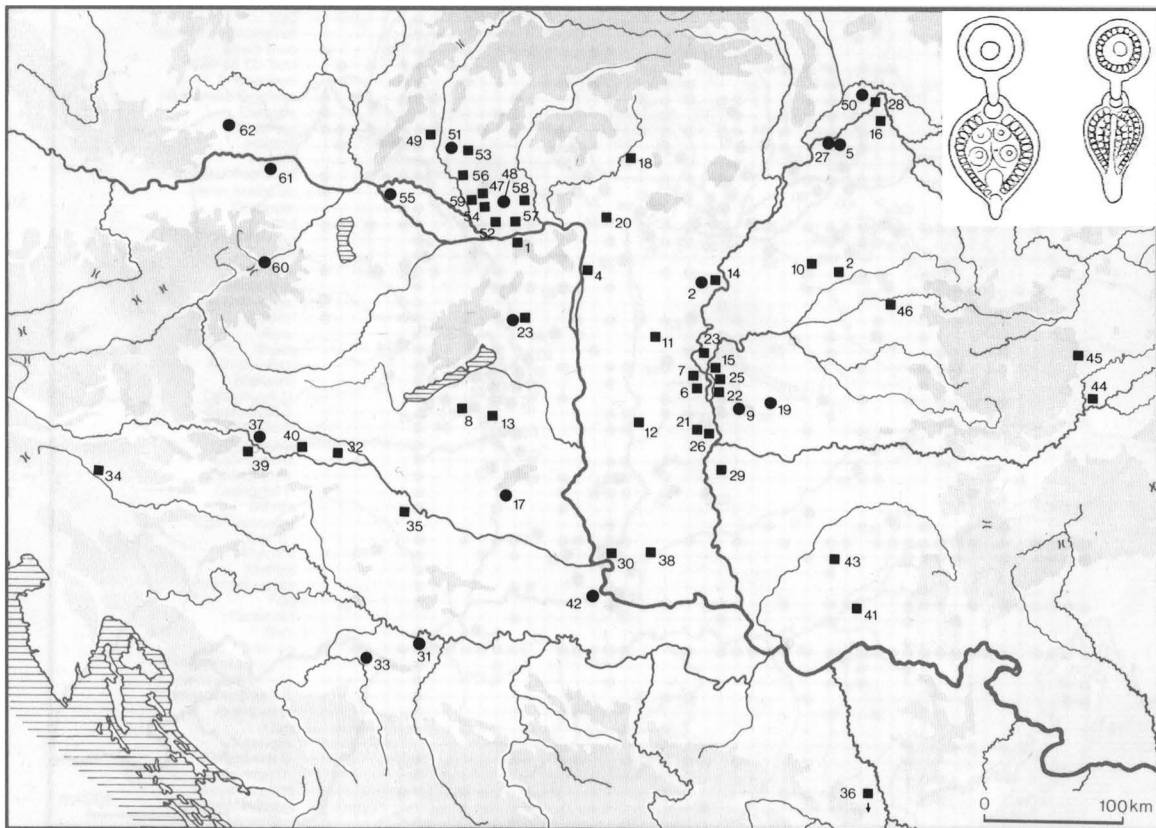
Карта 7. Жупанијска подела у угарској краљевини од 11. до 13. века
(црвеном бојом означени жупанијски центри на територији данашње Војводине)

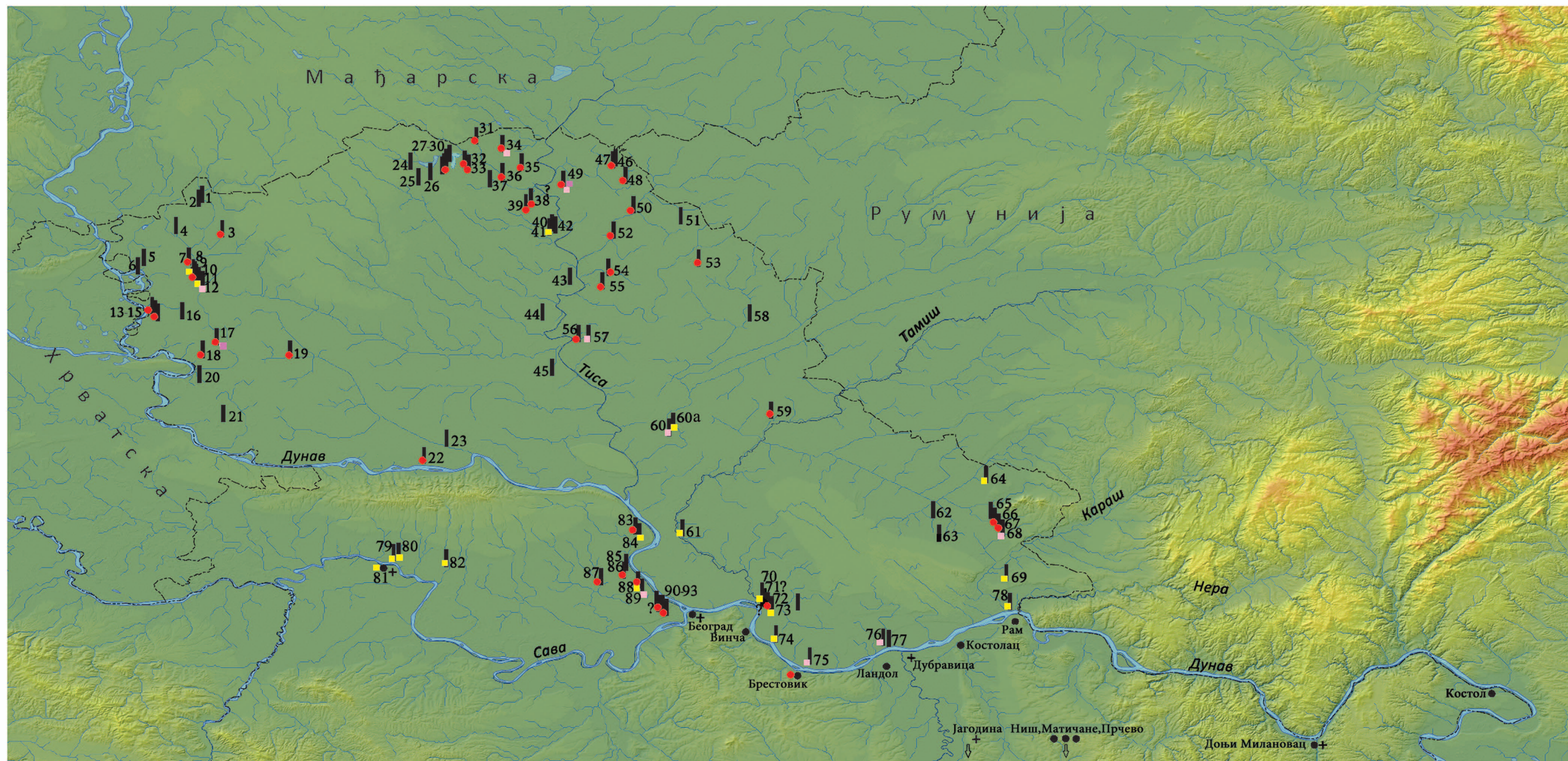
Карта 8. Црквена организација у Угарској крајем 11. века
(црвеном бојом означени важнији црквени центри и краљевски поседи
на територији данашње Војводине)

Карта 9. Распоред раних бјелобрдских некропола,
према стању истраживања почетком осамдесетих година 20. века

Карта 10. Дистрибуција дводелних бјелобрдских привезака,
према стању истраживања почетком осамдесетих година 20. века

Карта 11. Некрополе са раномађарским и бјелобрдским материјалом (саставила ауторка, подлога карте: Археолошки институт, Београд)

■ некрополе са раномађарским и бјелобрдским материјалом (сса. 10. и прва половина 11. века)

● сахране са коњем, класични раномађарски елементи

■ византијски новац, накит
■ накит из Кијевске Русије

■ каснокаролиншки мачеви

● бјелобрдски накит из некропола јужно од Саве и Дунава

+ мађарски новац 11. века из некропола и насеља јужно од Саве и Дунава

Налазишта:

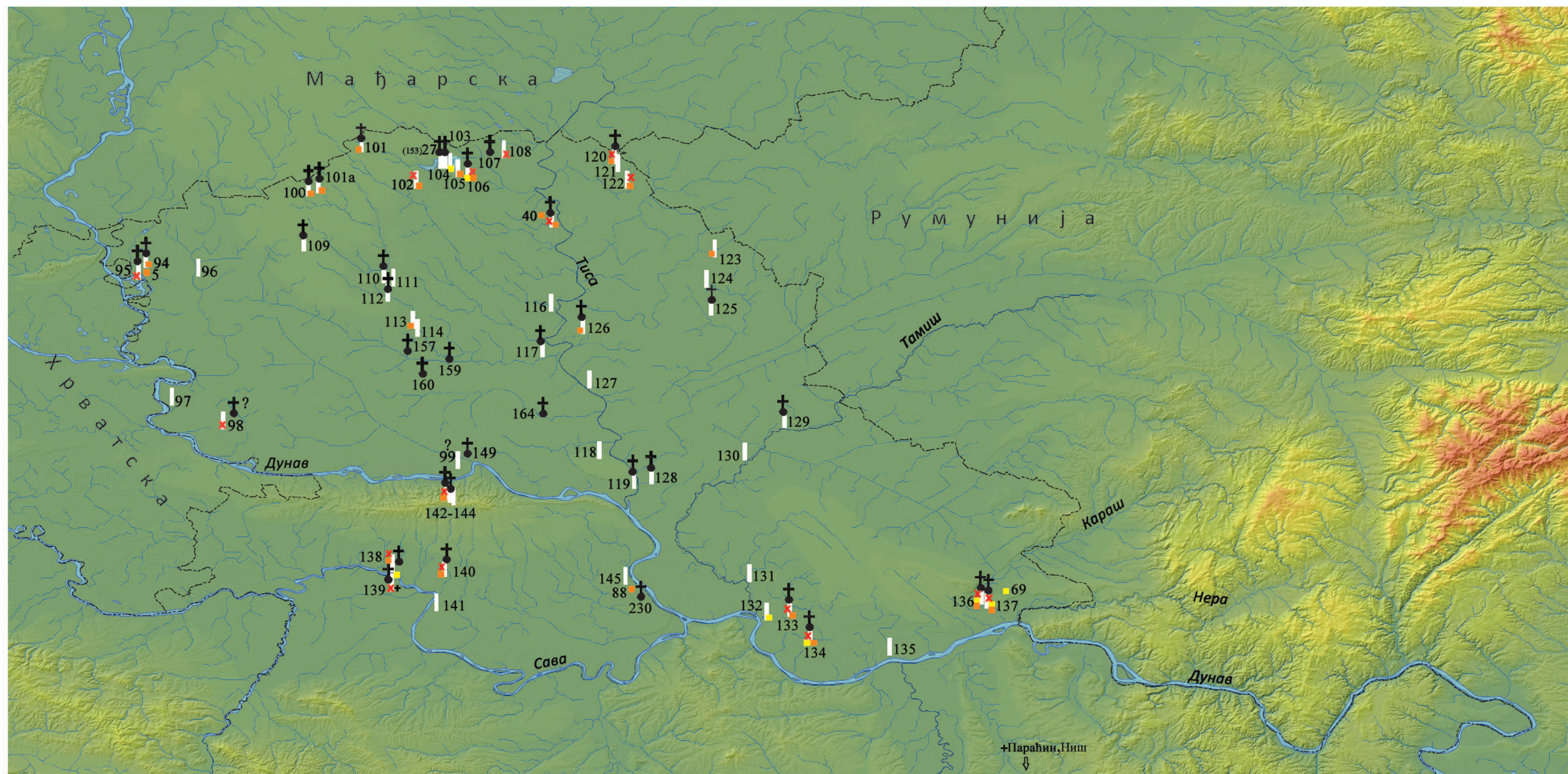
1. Риђица, Стражарница
2. Риђица, непознато налазиште
3. Станишић, Св Анте-Машић салаш
4. Гаково, Гадор-железничка станица
5. Бачки Моноштор, Полигон
6. Бачки Моноштор, Сига
7. Ранчево, Атица
8. Сомбор, Железничка станица
9. Сомбор, Безданска улица
- 10-12. Сомбор, непозната налазишта
13. Апатин, Сикеш
14. Апатин, Римски шанчеви
15. Апатин, непознат локалитет
16. Пригревица, непознато налазиште
17. Дорослово, Улица Ж. Зрењанина 48
18. Богојево, Бибоја улица
19. Руски Крстур, неп. локалитет (Јаруга?)
20. Каравуково, Хумка Вшина

21. Бач, Пруга Богојево-Балка Паланка
22. Футог, Нови Футог-Режо мајур
23. Руменка, Ново насеље
24. Суботица, Циглана Мачковић
25. Верушић, Клиса
26. Палић, Жута обала
27. Хајдуково, Кеваго
28. Хајдуково, Физфашор
29. Хајдуково (Чурго), Переш
30. Хајдуково (Чурго), Палићки салаш 64
31. Суботица, Неђхаломдиле
32. Хоргош (Носа), Переш
33. Хоргош (Носа), Хинга
34. Хоргош, Рек-мајур
35. Мали Песак, Хумка
36. Мале Пијаце (Киспијац), Обала Киреша
37. Мале Пијаце (Киспијац), Богарзо
38. Трешњевац, непознат локалитет

39. Трешњевац, Пољопр.добро Ударник
40. Сента, Фаркаш тања
41. Сента, непознат локалитет
42. Горњи Брег (Сента), Ватрогасни магацин
43. Мол (Ада), непознат локалитет
44. Бечеј, непознат локалитет
45. Бачко Градиште, непознат локалитет
46. Рабе, Железничка станица
47. Рабе, Острво Анка
48. Банатско Аранђелово, Виноград-жел. ст.
49. Нови Кнежевац, Посед грофа Талијана
50. Црна Бара (Чока), Пркос
51. Мокрин, Перјаница
52. Јазово, Пролетерска улица 24-28
53. Кикинда, ПК Банат-товилиште
54. Бочар, Будак-скономија
55. Ново Милошево, Излаз
56. Нови Бечеј, Матејски Брод

57. Нови Бечеј, непознат локалитет
58. Тоба, непознат локалитет
59. Банатски Деспотовац, Циглана
60. Зрењанин, непознат локалитет
- 60а. Зрењанин (околина), неп. локалитет
61. Опово, непознато налазиште
62. Локве, непознато налазиште
63. Николинци, Кинипиште
64. Ватин, Главна улица бр. 64
65. Вршац, Vizi utca 7
66. Вршац, непознат локалитет
67. Вршац (околина), неп. локалитет
68. Вршац (околина), неп. локалитет
69. Вршац/Банатска Паланка, неп.лок
70. Панчево, Горњоварошка циглана
71. Панчево, Доњоварошка циглана
72. Панчево, непознат локалитет

73. Панчево, непознат локалитет
74. Иваново, непознат локалитет
75. Банатски Брестовац, непознат локалитет
76. Ковин, непознат локалитет
77. Ковин, Улица Ж. Зрењанина 18
78. Банатска Паланка, Рудине
79. Сремска Митровица, Локалитет 4
80. Сремска Митровица (околина), неп. налазишта
81. Мачванска Митровица, Ширинград
82. Рума, Хумка код Врцалове воденице
83. Сурдук, непознат локалитет
84. Сурдук, непознат локалитет
85. Нови Бановци, Градина на Дунаву
86. Нови Бановци
87. Војка, Хумка
88. Багајница, Велика хумка
89. Багајница, околина Бељарице
90. Земун, Капела и други неп. локалитети
91. Земун, Булдожер
92. Земун, Дунапарт
93. Земун, Поље

Карта 12. Касне бјелобрдске некрополе (саставила ауторка, подлога карте: Археолошки институт, Београд)

▮ позне бјелобрдске некрополе
(сса. друга половина 11. и 12. век/почетак 13. века)

✝ цркве

✝ црква настала на већ постојећој некрополи/
некропола на којој је установљен и
материјал ране бјелобрдске фазе
(из девастираних гробова)

■ мађарски новац

■ византијски новац, накит

+ мађарски новац 12. века
из некропола јужно од Саве и Дунава

Налазишта:

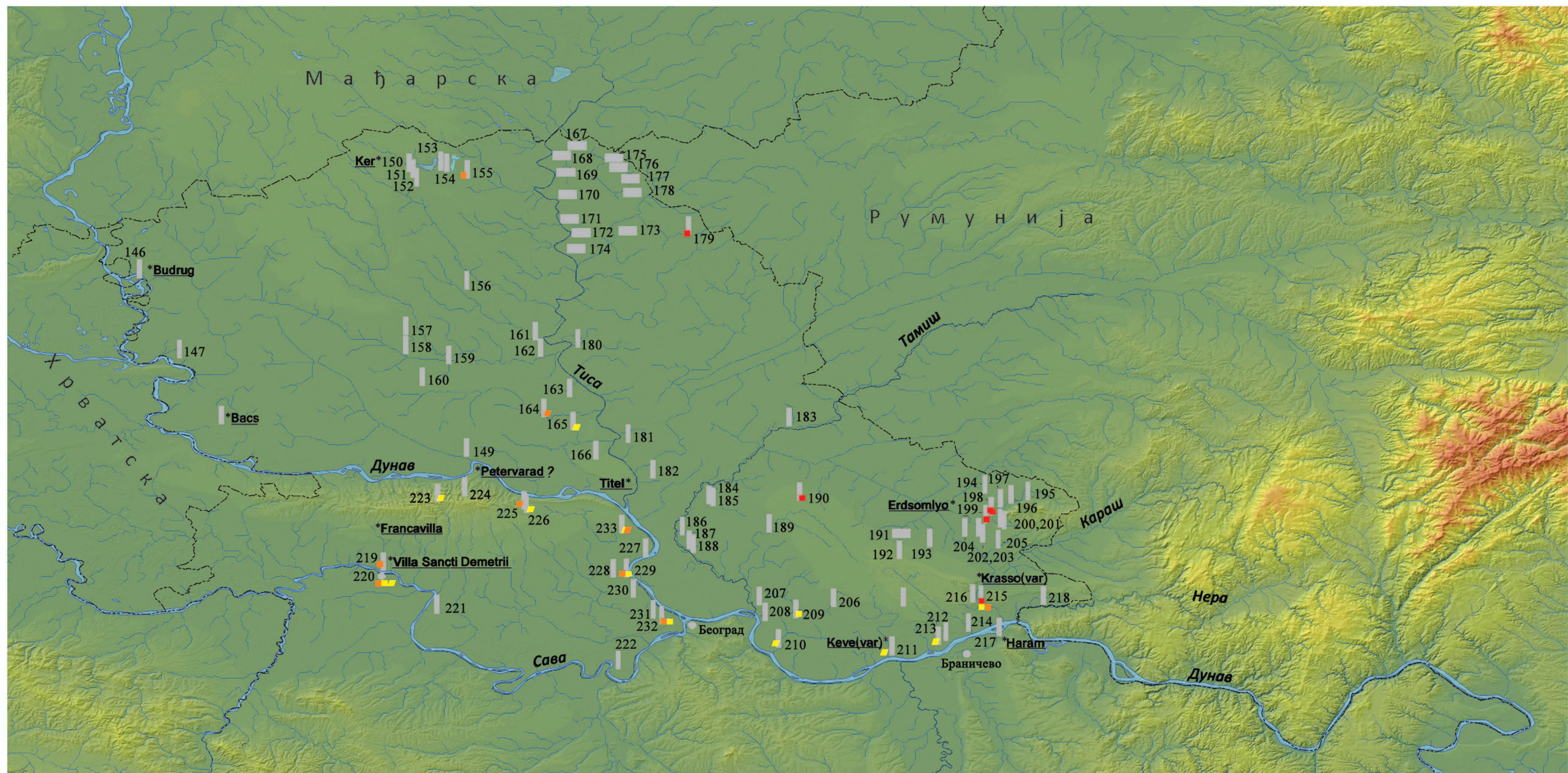
- 94. Бачки Моноштор, Барган
- 95. Бачки Моноштор, Сига (Острво Сига)
- 96. Сомбор, Улица Матије Гупца 72
- 97. Вајска, Хумка (Гомбош улица?)
- 98. Бач, Пруга Богојево-Бачка Паланка
- 99. Нови Сад, Сајлово-Југовићево, Касарна С. Бајић Баја
- 100. Горњи Таванкут, Св. Ана
- 100а. Доњи Таванкут, Капоња
- 101. Келебија, Темпломхеђи
- 102. Верушић, Клиса
- 103. Шупљак, Бабахалом
- 104. Хајдуково, Задруга Хајдуково
- 105. Хоргош (Носа), Стража

- 106. Хоргош (Носа), Хинга
- 107. Хоргош, Темпломдомб
- 108. Хоргош, Рек-мајур
- 109. Стара Моравица, Кишјараш
- 110. Бачка Топола, Пустатемплом
- 111. Бачка Топола, Трафостаница
- 112. Бачка Топола, Бајша
- 113. Ловћенац, Посед Ђ. Неумана
- 114. Фекетић, непознат локалитет
- 115. Сента, Папхалом (Поповић)
- 116. Бачко Петрово Село, непознато нал.
- 117. Бечеј, Ботра
- 118. Мошорин, Чот код Дукагара

- 119. Тител, непознато налазиште
- 120. Мајдан, Манастириште
- 121. Мајдан, Попречна греда
- 122. Банатско Аранђелово, Виноград-жел. станица
- 123. Кикинда, Олуш-свињогојска фарма
- 124. Кикинда, Вешало
- 125. Кикинда, Галад-Винцаид
- 126. Нови Бечеј, Арача
- 127. Тараш, Селиште
- 128. Перлез, Свете водице
- 129. Сечањ, Атар-С
- 130. Ботош, Млака
- 131. Јабука, Три хумке

- 132. Војловица, Хумка-Азотара
- 133. Панчево, Ливаде
- 134. Омољица, Преко Слатине
- 135. Ковин, Град
- 136. Дупљаја, Град
- 137. Дупљаја, Велики Прокоп
- 138. Сремска Митровица, Локалитет 4
- 139. Мачванска Митровица, Ширинград
- 140. Рума, Хумка код Врцалове воденице
- 141. Хртковци, Гомолава
- 142. Раковац (Домбо), Градина
- 143. Раковац, Клиса
- 144. Раковац, Фрушкогорска ул. 43
- 145. Нови Бановци

- (5. Бачки Моноштор, Полигон
- 69. Вршац/Банатска Паланка
- 88. Батајница, Хумка
- 149. Нови Сад, Клиса-Барутни магацин
- 153. Хајдуково, Кеваго
- 157. Врбас, на Телечкој тераси
- 159. Србобран, између пруге ...
- 160. Бачко Добро поље, Чарнок
- 164. Госпођинци, Црквине
- 230. Батајница, Бељарица)

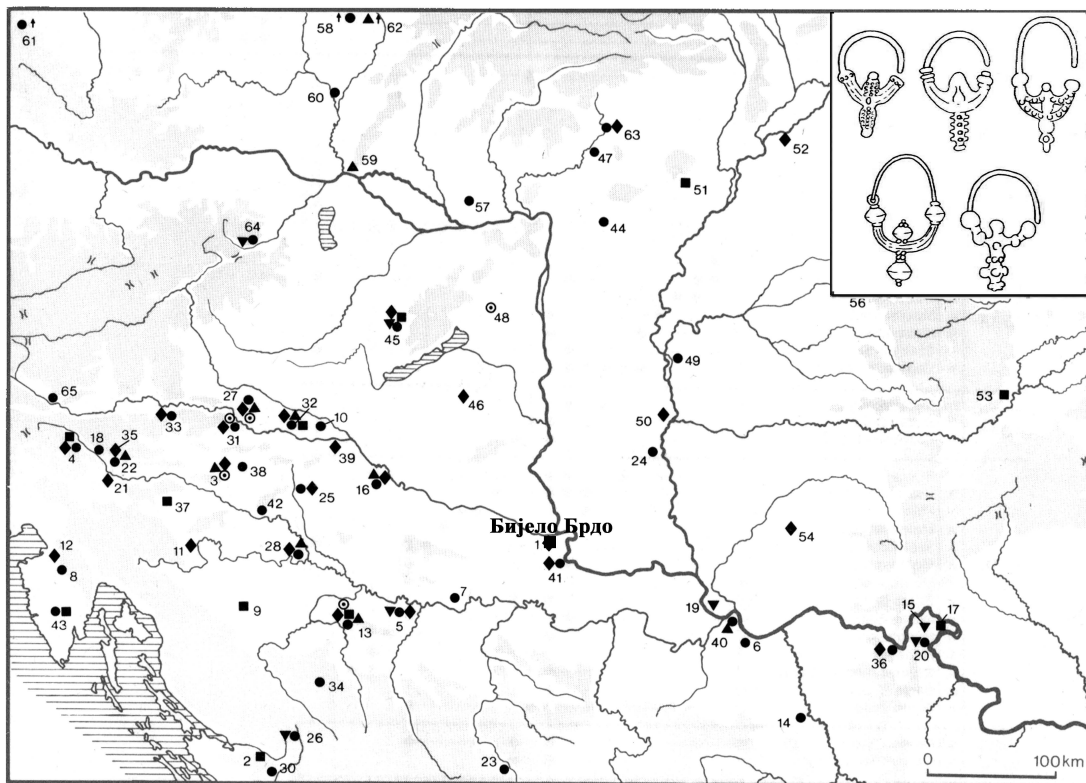

Карта 13. Насеља од 10. до 12/13. века (саставила ауторка, подлога карте: Археолошки институт, Београд)

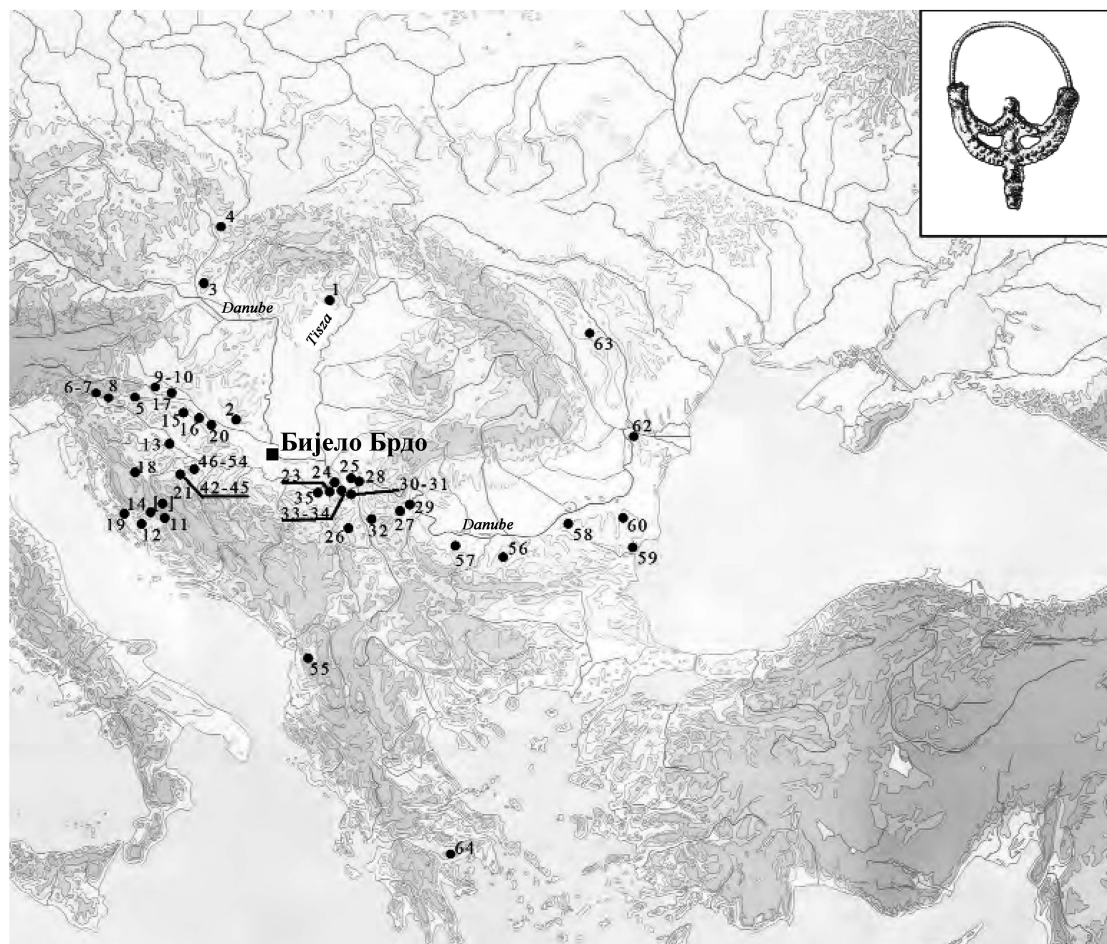
насеља од 10. до 12/13. века	бројни локалитети документовани у рекогносцирањима (према катастарским општинама)	* насеља која се спомињу у изворима (изворни називи)	мађарски новац	оставе мађарског новца	оставе фризатика и накита пред монголску најезду	налази керамике (котлова) јужно од Саве и Дунава
			византијски новац	оставе византијског новца (иконица, бр. 223)		

Налазишта:

146. Бачки Моноштор, Сига	160. Бачко Добро поље, Чарнок	176. К.О. Банатско Аранђелово	192. Банатски Карловац, Калварија	209. Панчево, Ливаде	226. Чортановци, Просјанице над шумом
147. Сонта, Циглана	161. Бечеј, Перлек	177. К.О. Врбица	193. Николинци, Кинипиште	210. Старчево, непознат локалитет	227. Белегиш, Стојића гумно
148. Бач, Тврђава у Бачу	162. Бечеј, Ботра	178. К.О. Црна Бара	194. Ватин, непознат локалитет	211. Ковин, Град	228. Нова Пазова, Ловиште
149. Нови Сад, Клиса-Барутни маг.	163. Чуруг, Стари виногради	179. Мокрин, Водоплав-ливаде	195. Велико средиште, Фиртов виноград	212. Гај, Бели брег	229. Нови Бановци, неп. локалитети
150. Суботица, Огрев	164. Госпођинци, Црквине	180. Нови Бечеј, Матејски Брод	196. Вршац, Утрине	213. Гај, непознат локалитет	230. Батајница, Бељарица
151. Суботица, Болница	165. Жабал-Ђурђево, неп. локалитет	181. Арадац, Леје	197. Вршац, Стрмоглавица	214. Дубовац, Козића брдо	231. Земун, Шљункара
152. Александрово, Циглана	166. Мошорин, Бостаниште	182. Перлез, Батка	198. Вршац, Црвенка (Пескара)	215. Дупљаја, Град	232. Земун, неп. локалитети
153. Хајдуково, Кеваго	167. К.О. Бала	183. Сечањ, Ледине	199. Вршац, Циглана	216. Гребенац, Град	233. Потес Ср. Карловци-Земун, неп. локалитет
154. Лудош, Буцак	168. К.О. Српски Крстур	184. Идвор, Старо село	200. Вршац, Стадион	217. Стара Паланка, Сапаја-Град	
155. Хоргош (Носа), Јанково брдо	169. К.О. Нови Кнежевац	185. Идвор, Стари виногради	201. Вршац, Ат	218. Бела Црква, Циглана	
156. Гунарош, Победа	170. К.О. Чанад	186. Баранда, Утрине-Боранђанска шума	202. Павлиш, Белуца	219. Сремска Митровица, Локалитет 1а	
157. Врбас, лок. на Телечкој тераси	171. К.О. Чока	187. Опово, Нови виногради	203. Павлиш, Брест	220. Мачванска Митровица, Ширинград	
158. Врбас, Шуваков салаш-Клиса	172. К.О. Остојићево	188. Опово, Бели брег	204. Влајковац, Хумка	221. Хртковци, Гомолава	
159. Србобран, потез између пруге и пута Србобран-Турија	173. К.О. Јазово	189. Ковачица, Чапаш и др.	205. Потпорањ, Старо село	222. Бољевци, Село	
	174. К.О. Падеј	190. Добрица, непознат локалитет	206. Долво, Циглана на Делиблатском путу	223. Раковац, Ул. Вељка Пауновића 3	
	175. К.О. Мајдан	191. К.О. Алибунар	207. Панчево, Горњоварошка циглана	224. Сремска Каменица	
			208. Панчево, Доњоварошка циглана	225. Чортановци, Обала Дунава	

Карта 14. Распрострањеност ливених наушница у средњем Подунављу и Посавини, према стању истраживања почетком осамдесетих година 20. века

Карта 15. Распрострањеност ливених лунуластих наушница према новим статистикама

1

2

0 3cm

3

0 2cm

4

5

6

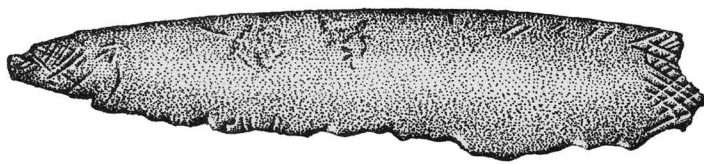
7

8

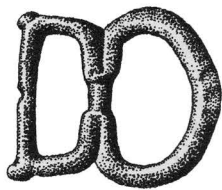
5-8
без разм.

Т. 1 Класични раномађарски метални украси (избор): 1. Руски Крстур; 2. Банатско Аранђелово; 3. Нови Кнежевац; 4-5. Станишић; 6. Алагин; 7-8. Вршац

1

0 2cm

2

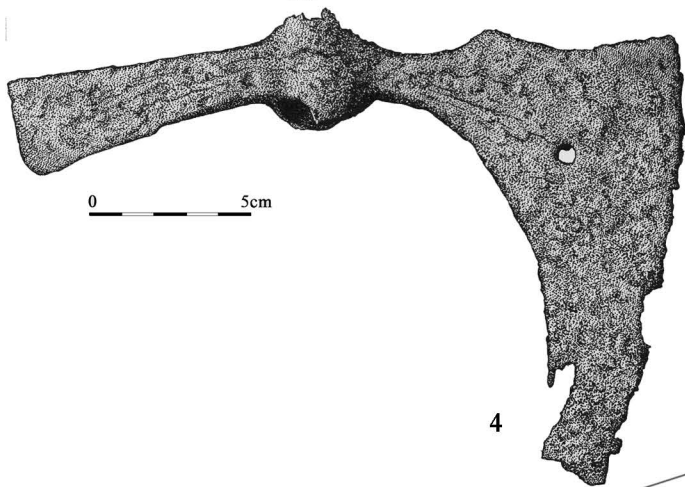
3

6

4

0 5cm

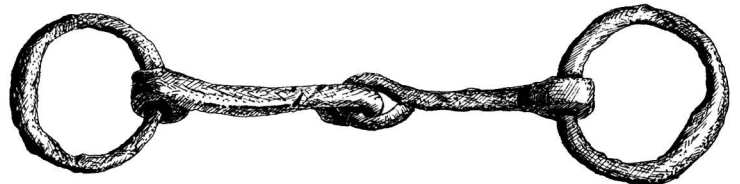

7

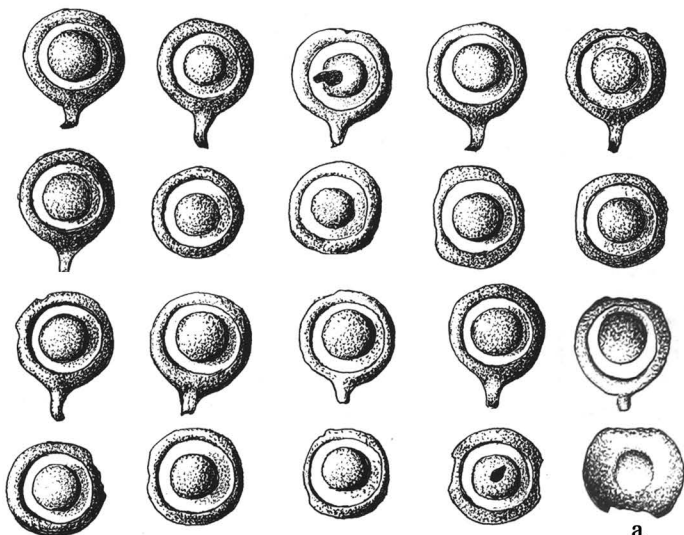
0 5cm

5

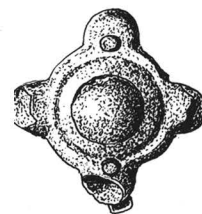

8

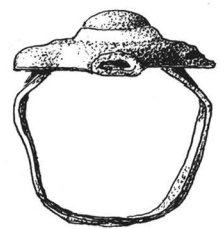

9

a

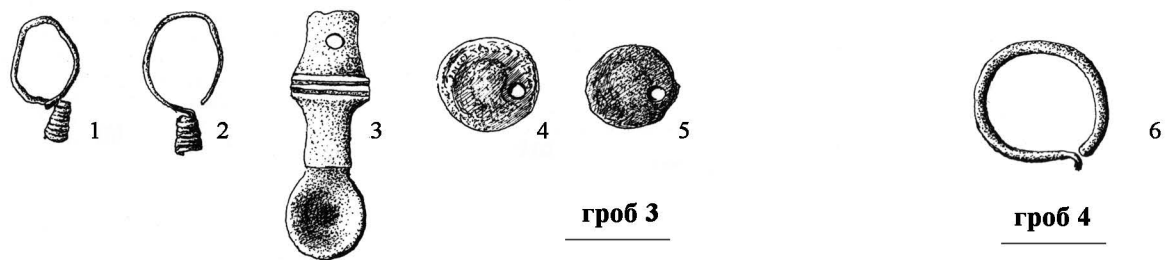

10

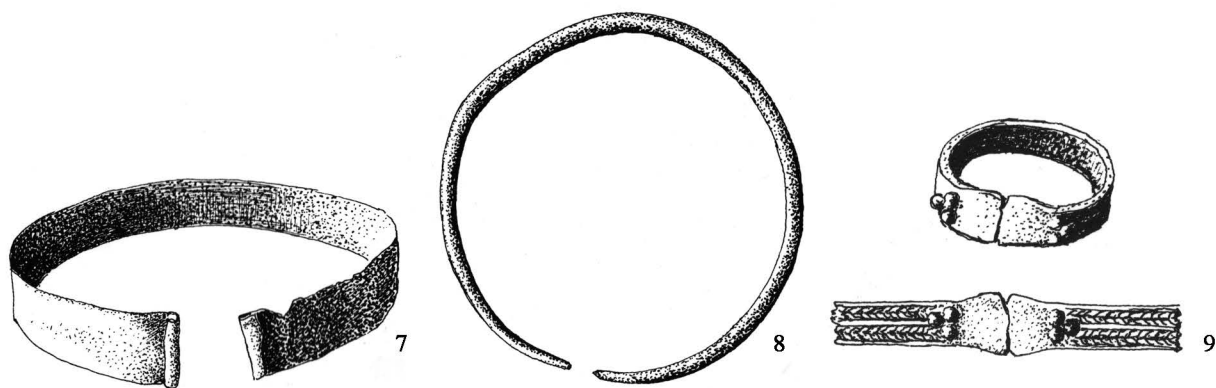
0 2cm

Т. 2 Налази из различитих некропола у Бачкој: 1-4. Дорослово; 5. Руски Крстур; 6-8. Футог; 9-10. Трешњевац-Пољопривредно добро

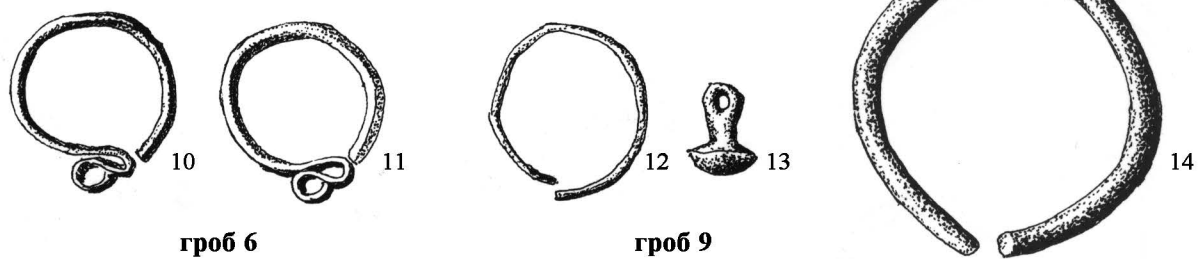

гроб 3

гроб 4

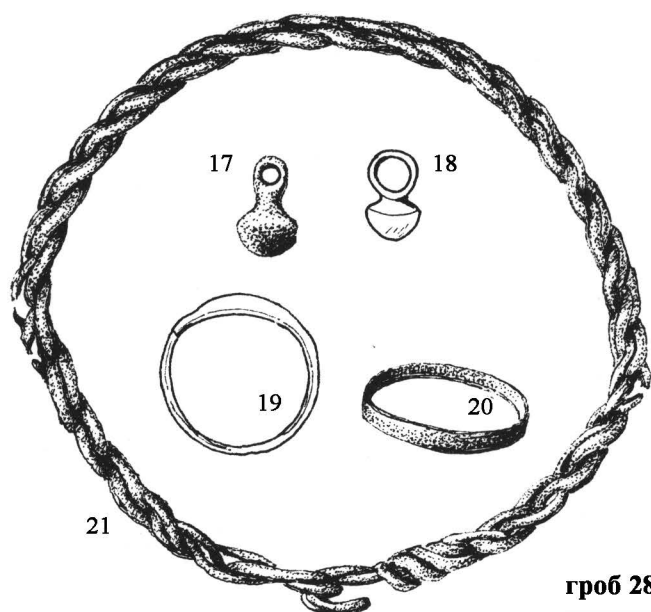

гроб 5

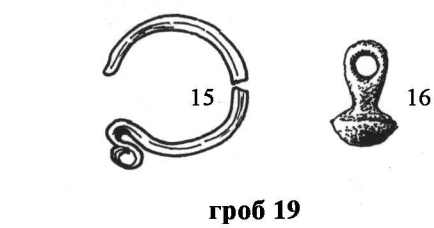

гроб 6

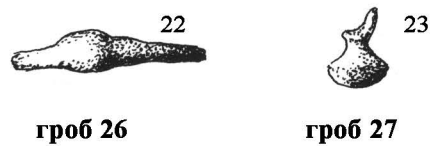
гроб 9

гроб 28

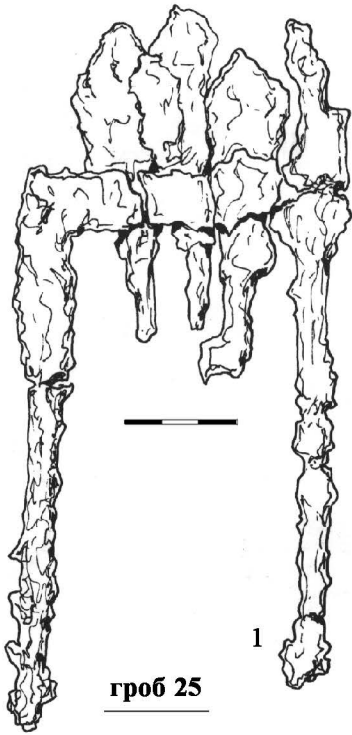
гроб 19

гроб 26

гроб 27

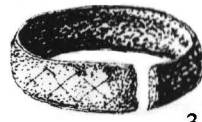

гроб 25

гроб 20

3

гроб 29

4

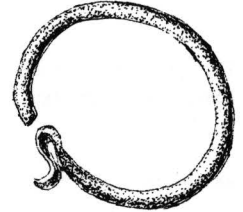
гроб 32

5

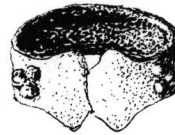
6

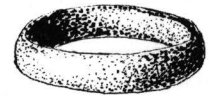
7

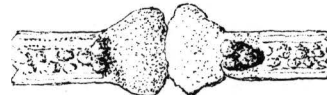
8

9

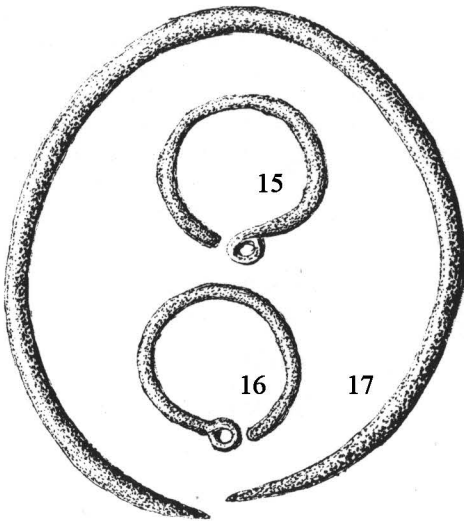
10

гроб 33

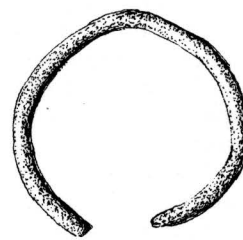
11

15

16

17

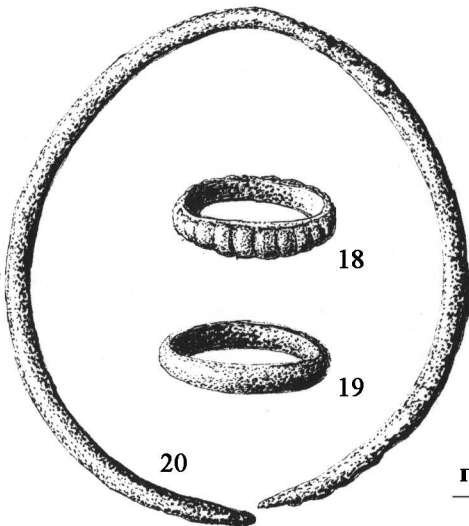

12

13

гроб 38

18

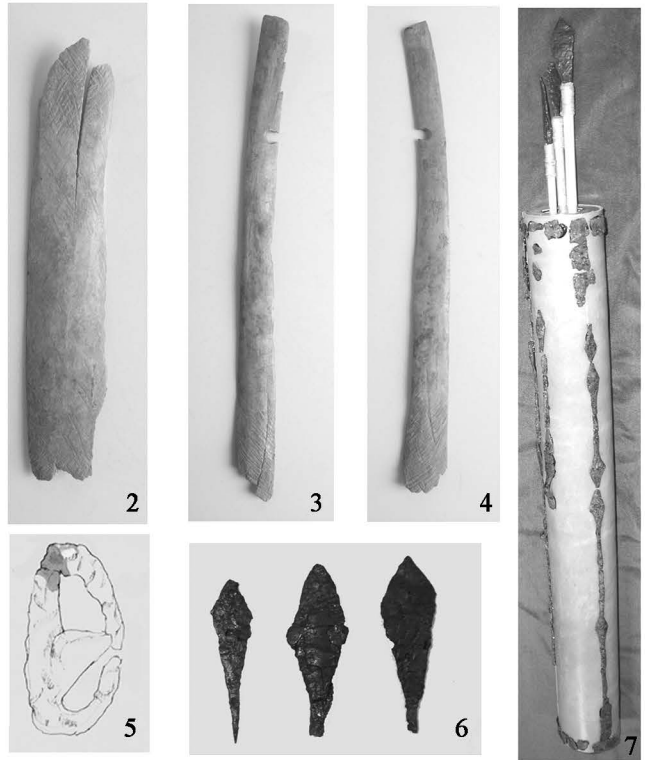
19

20

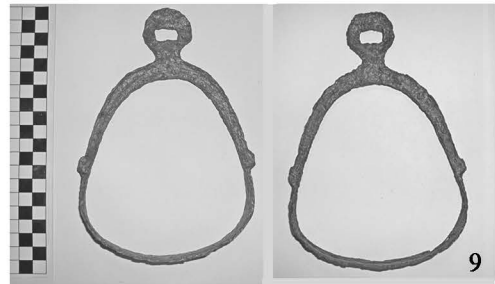
гроб 39

14

гроб 32

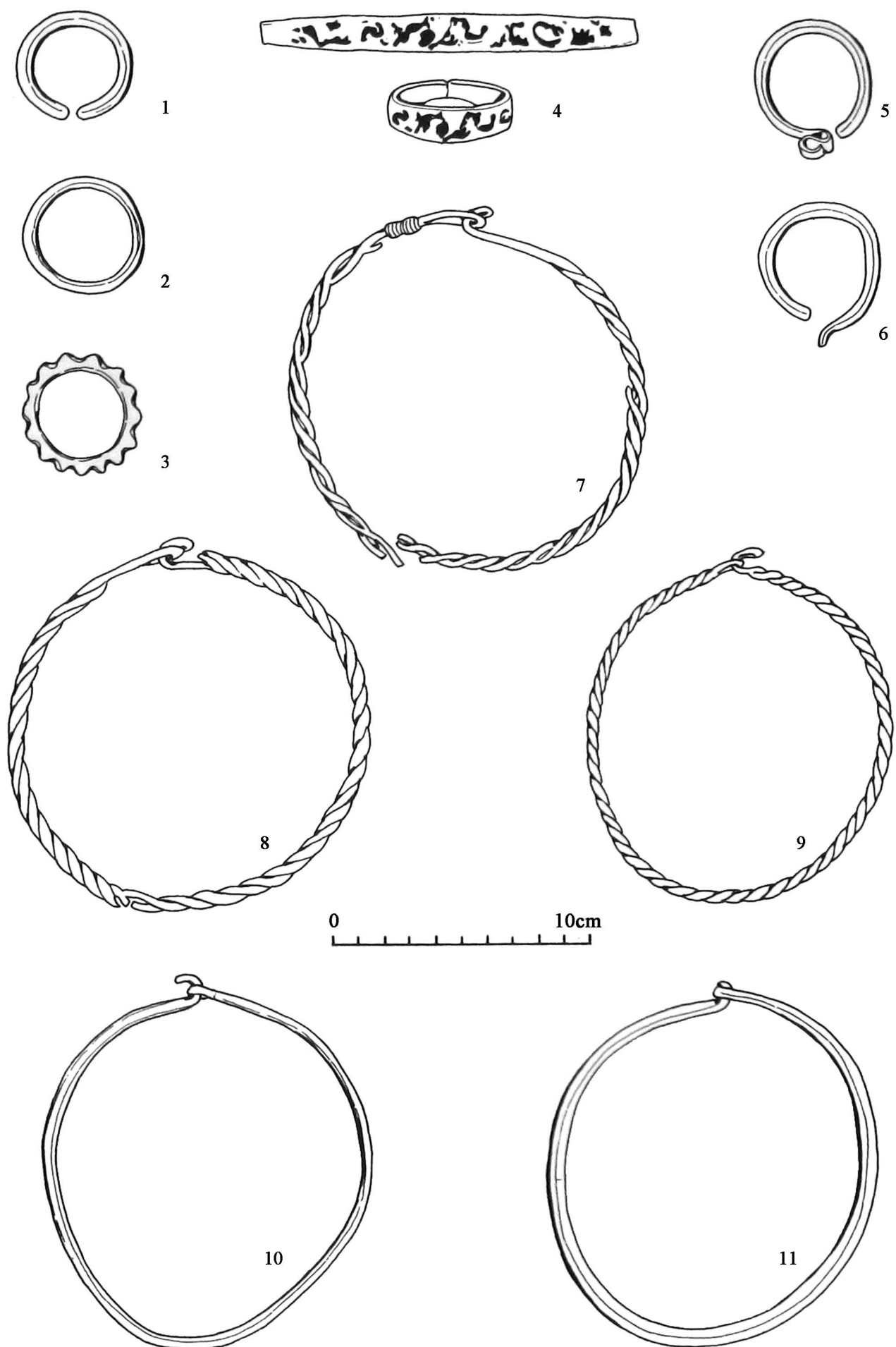

гроб 36

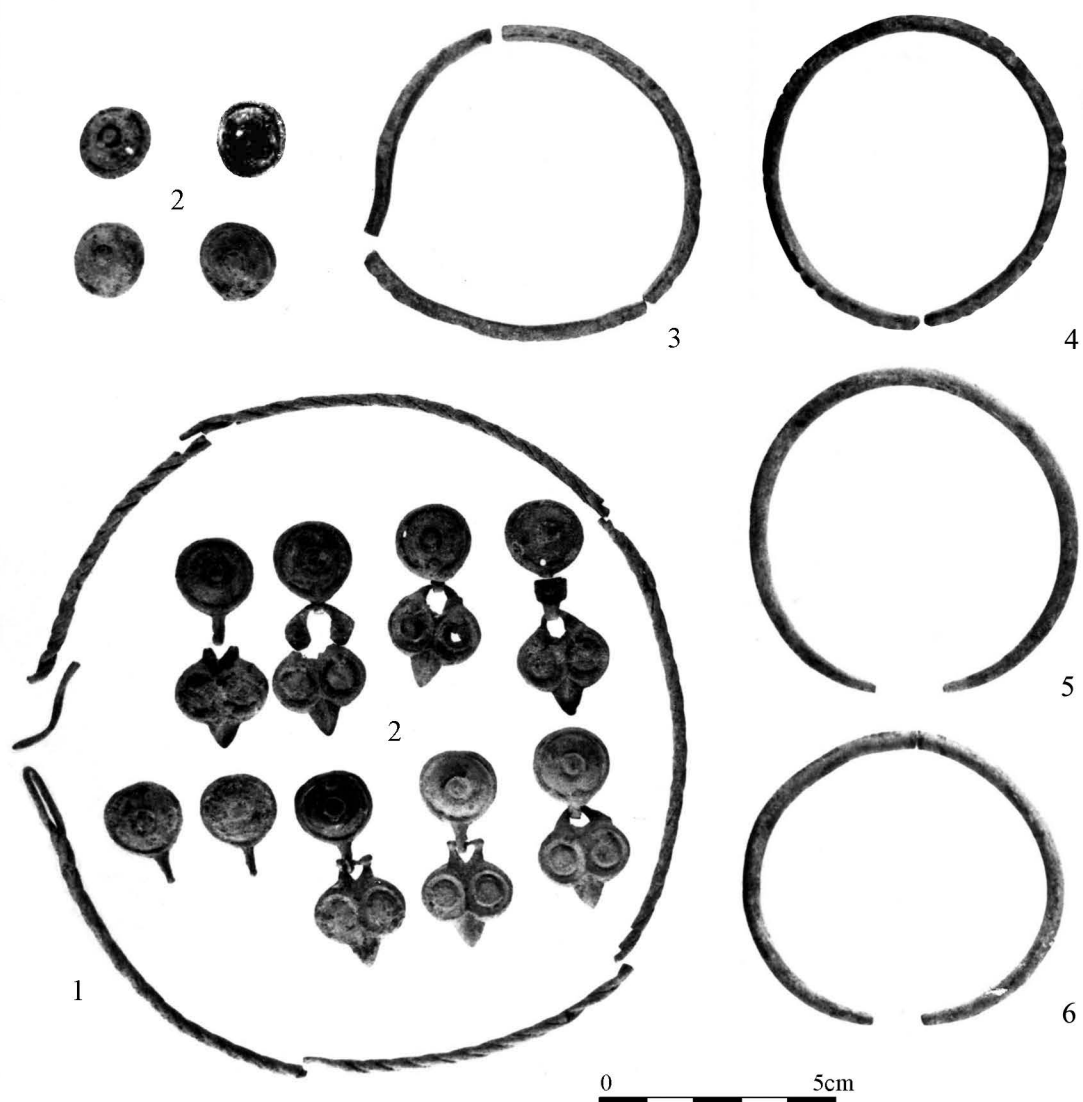

гроб 30

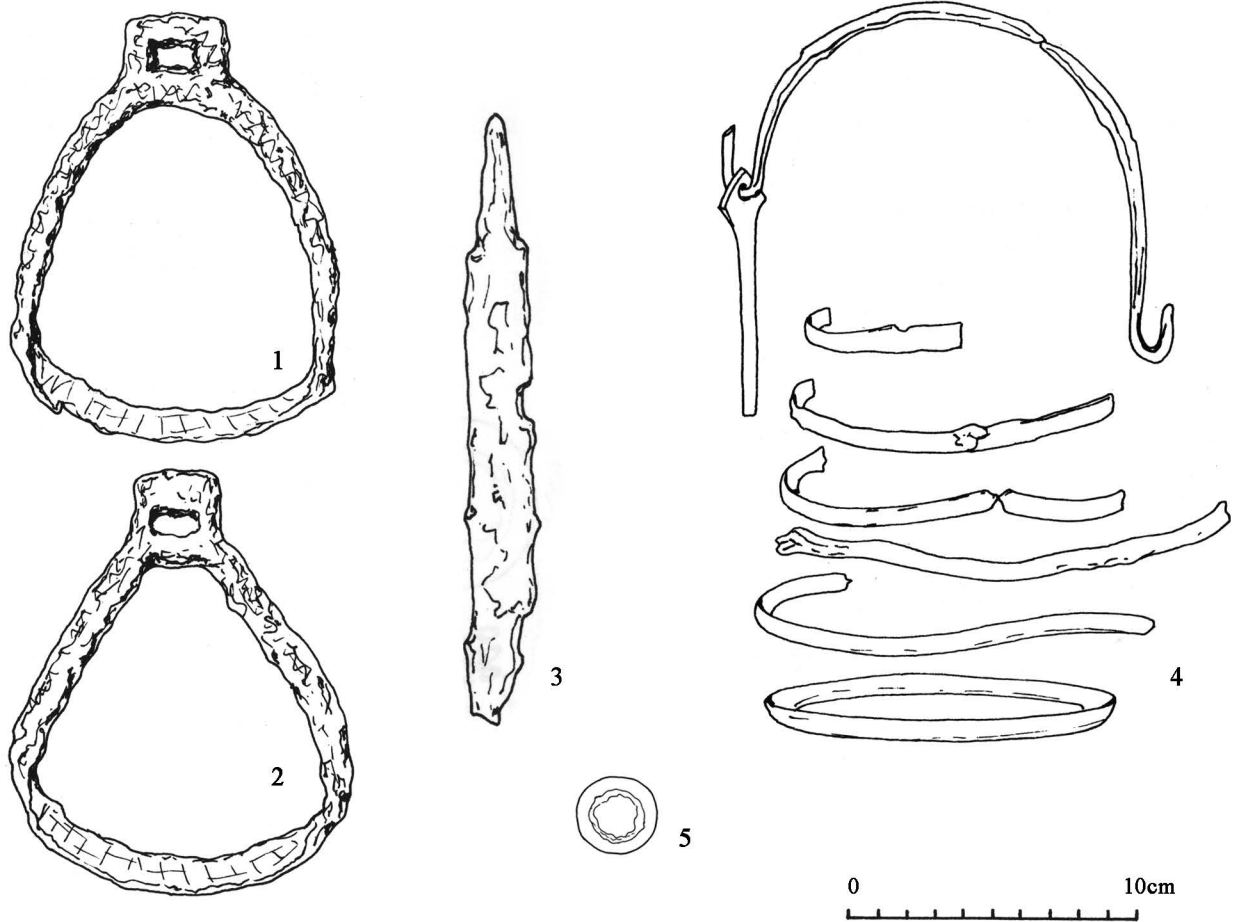
из поремењених гробова

Т. 6 Материјал из некрополе у Бачу, локалитет Пруга Богојево-Бачка Паланка

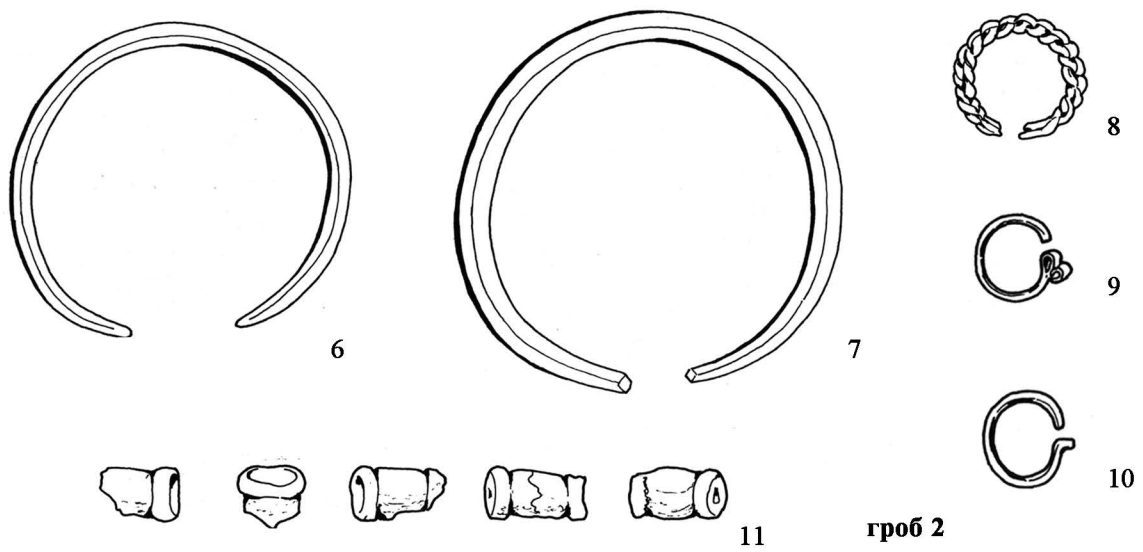

Т. 7 а) Бјелобрдски накит на археолошкој поставци Градског музеја Сомбор
1-6. Материјал из једног гроба некрополе у Руменки

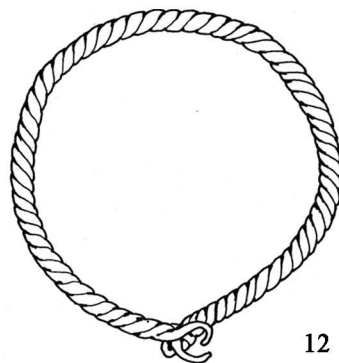
гроб 1

из недокументованог контекста

гроб 2

0 2cm

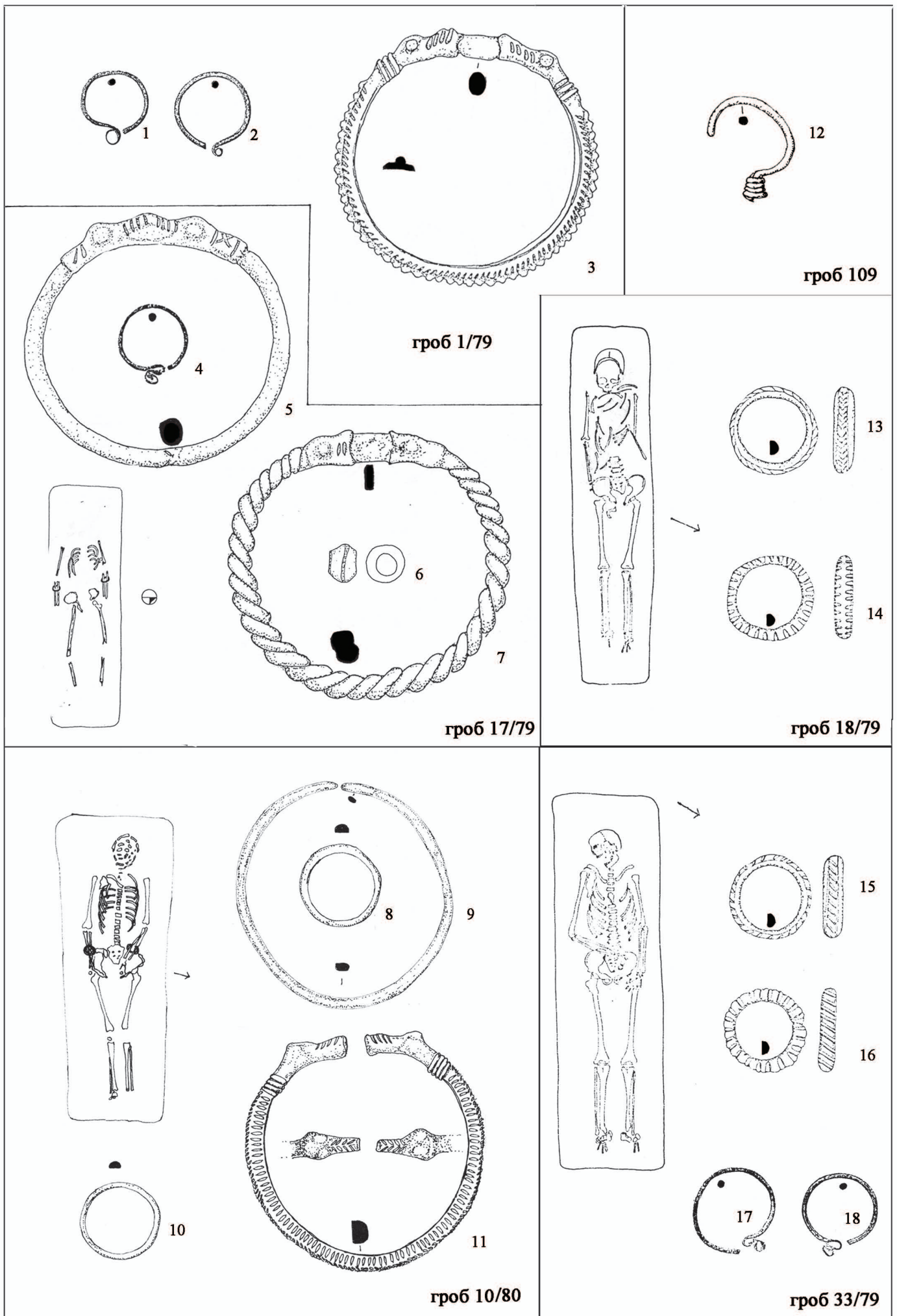

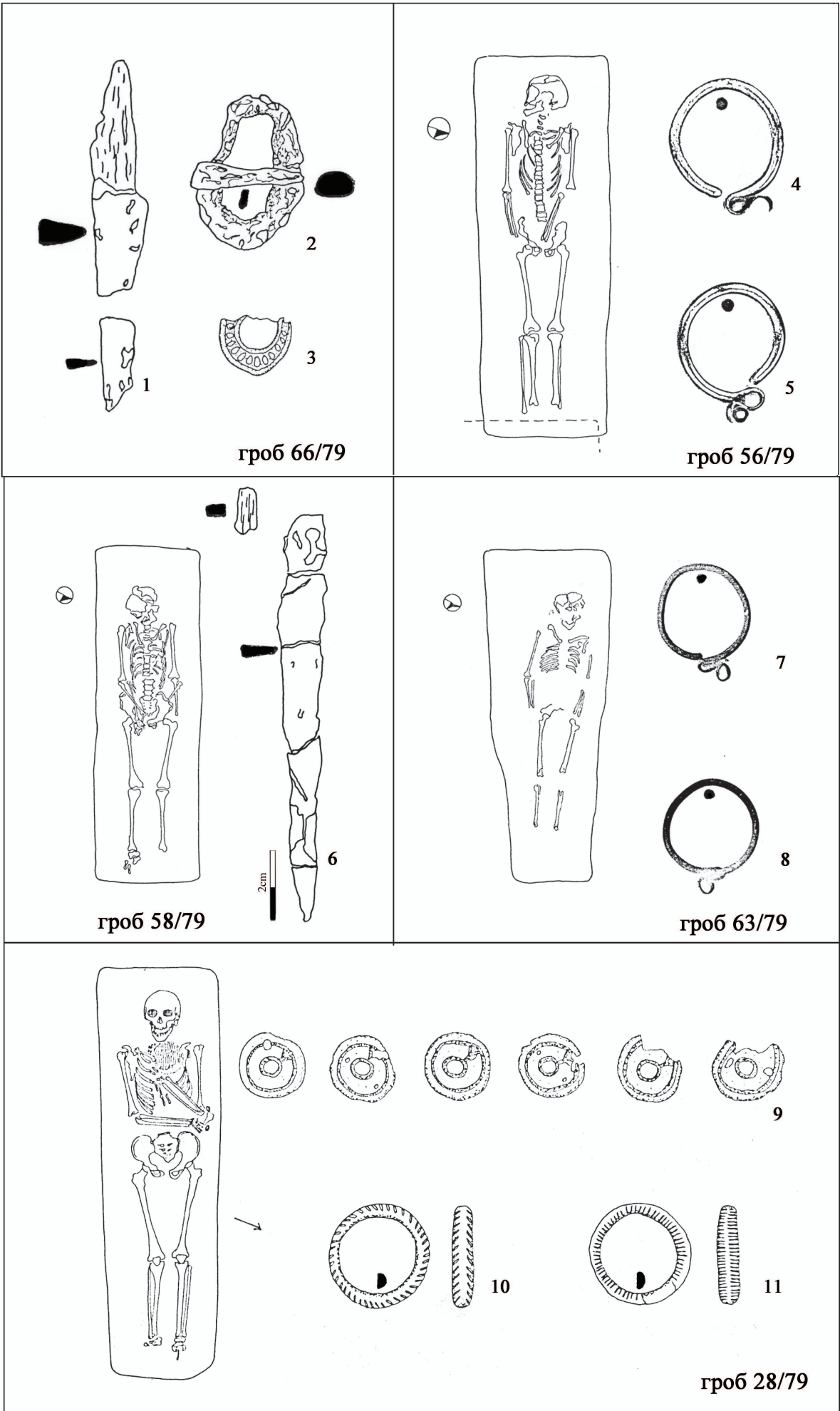
12

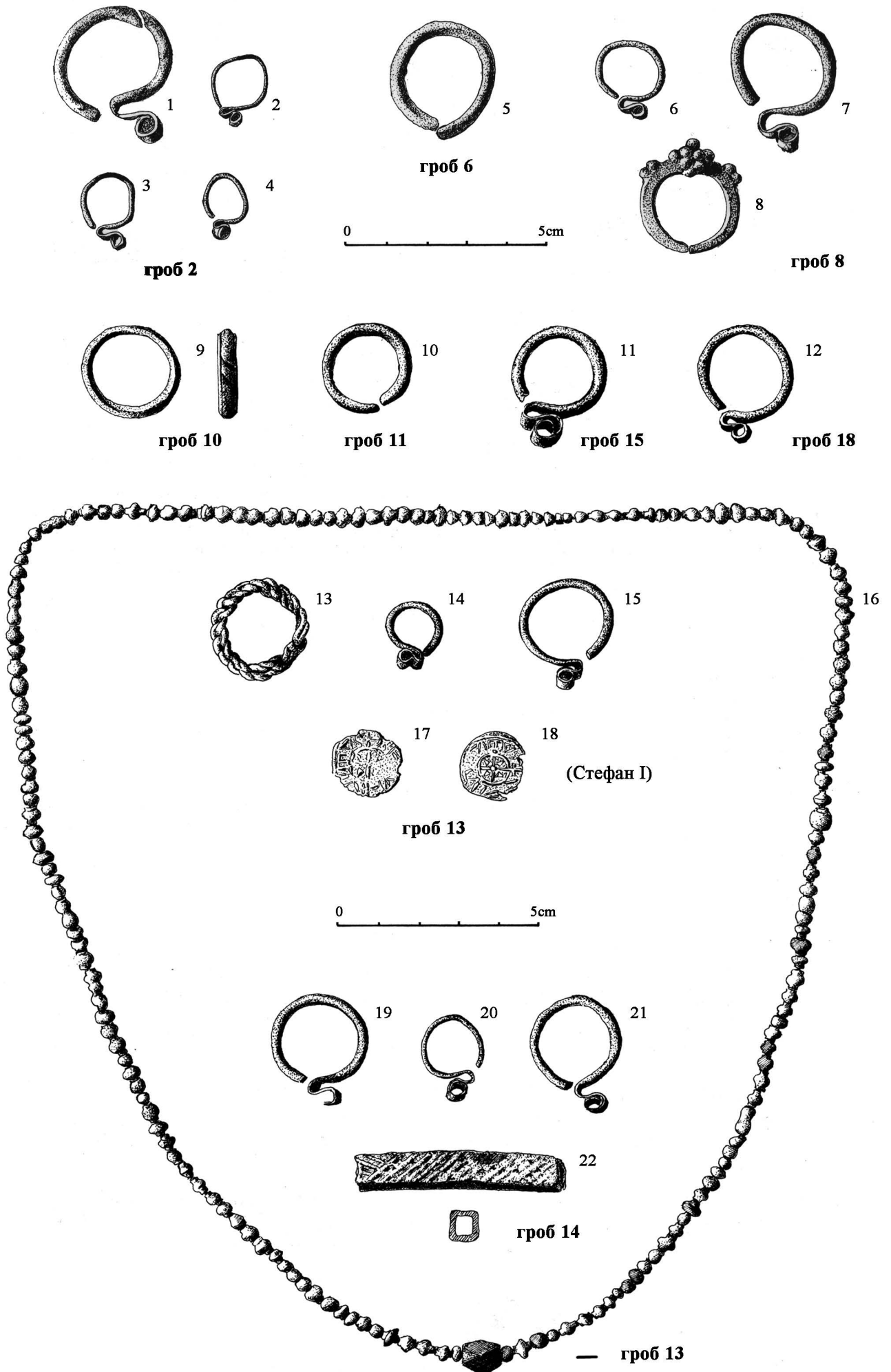
13

гроб 3

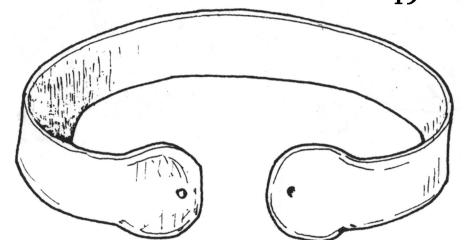
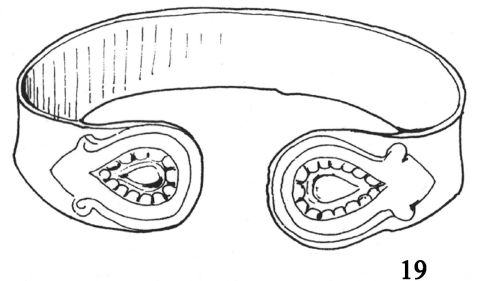
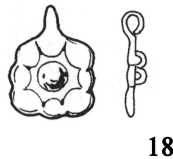
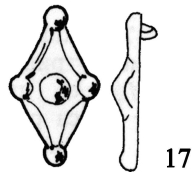
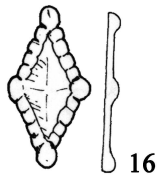
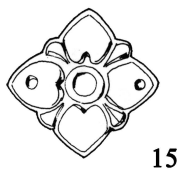
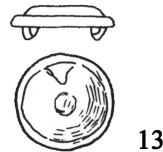
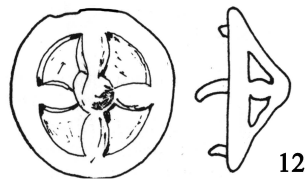
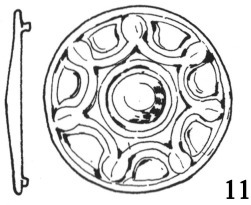
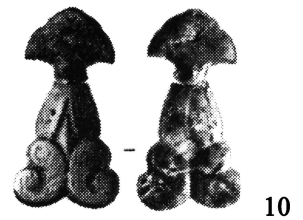
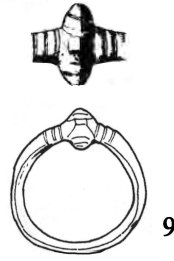
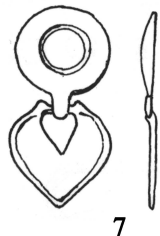
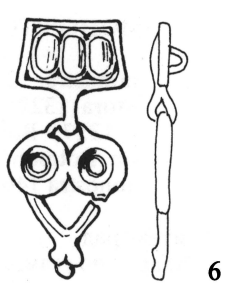
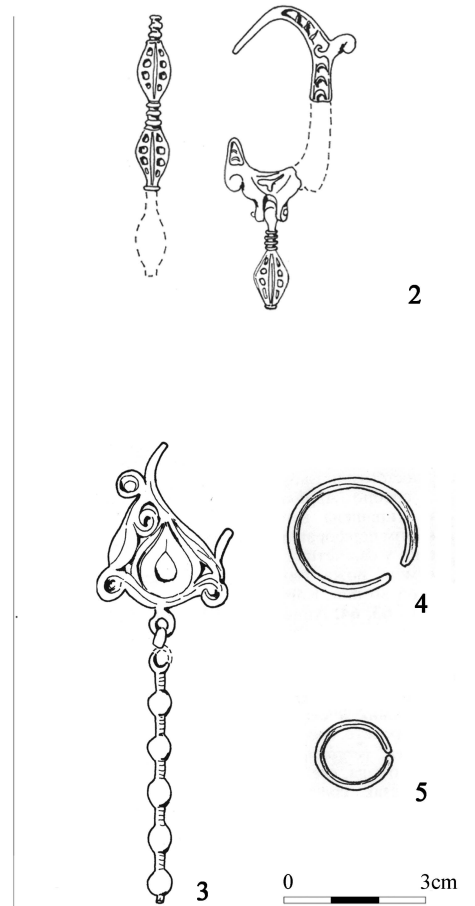
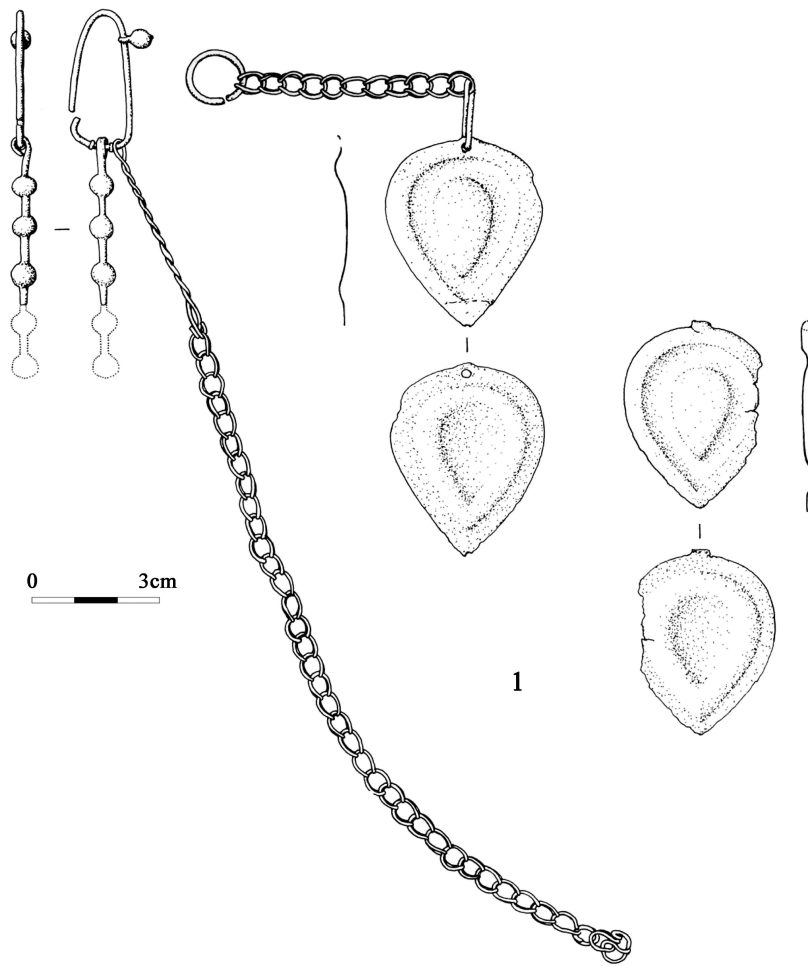

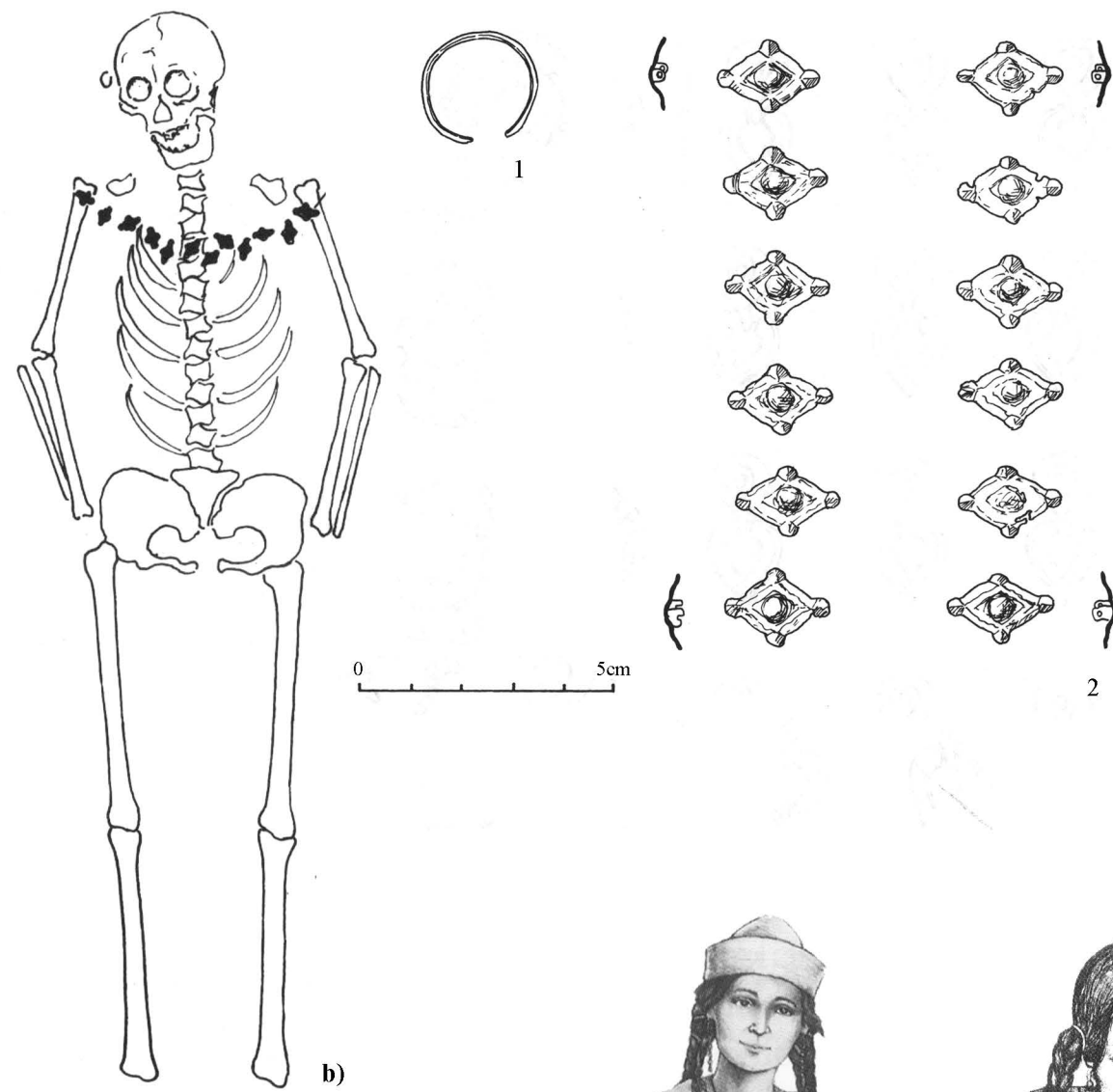
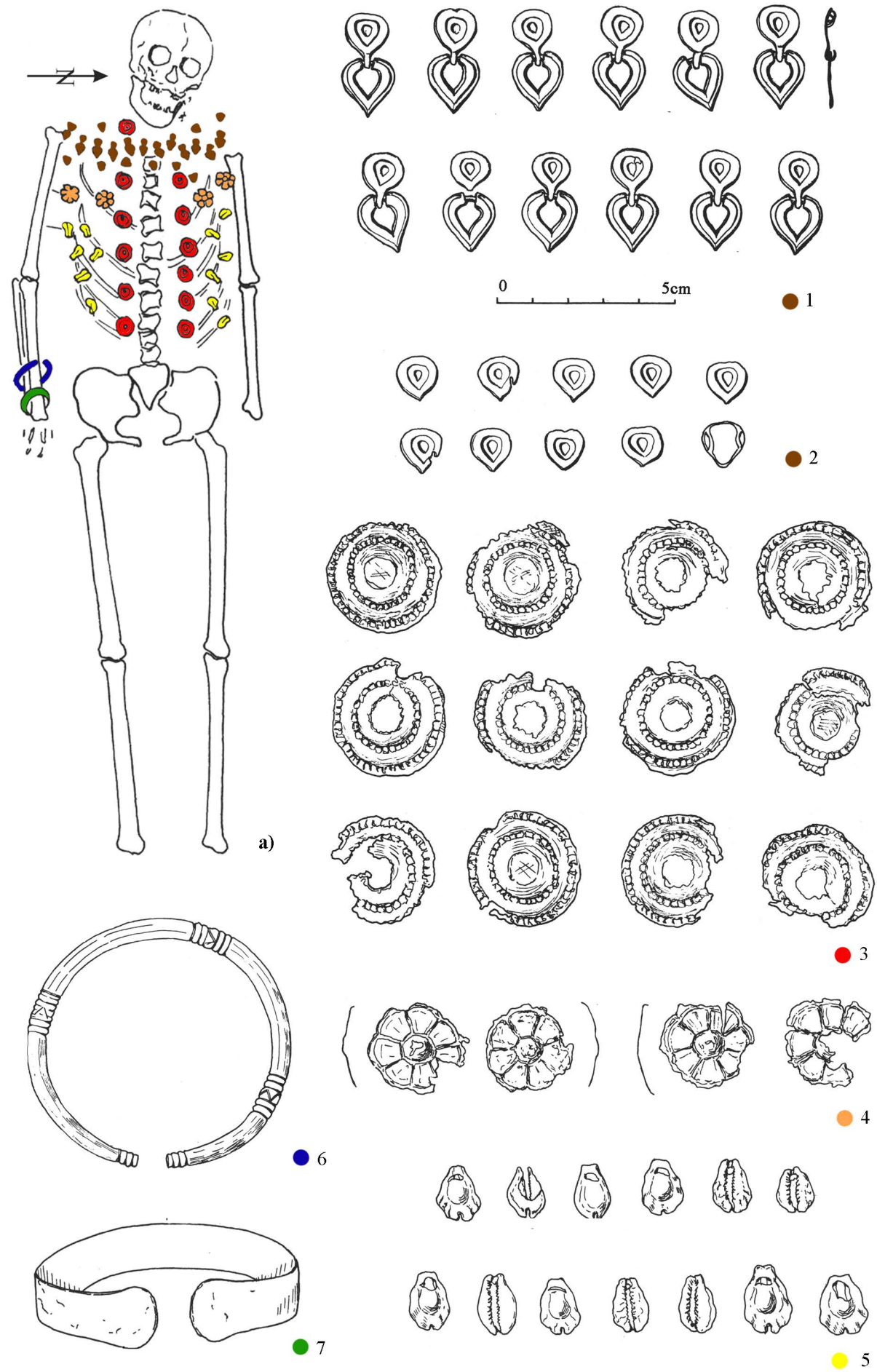
Т. 10 Гроби ране фазе на некрополи Верушић-Азотара

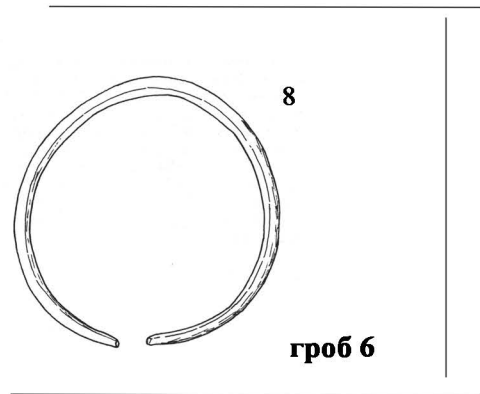
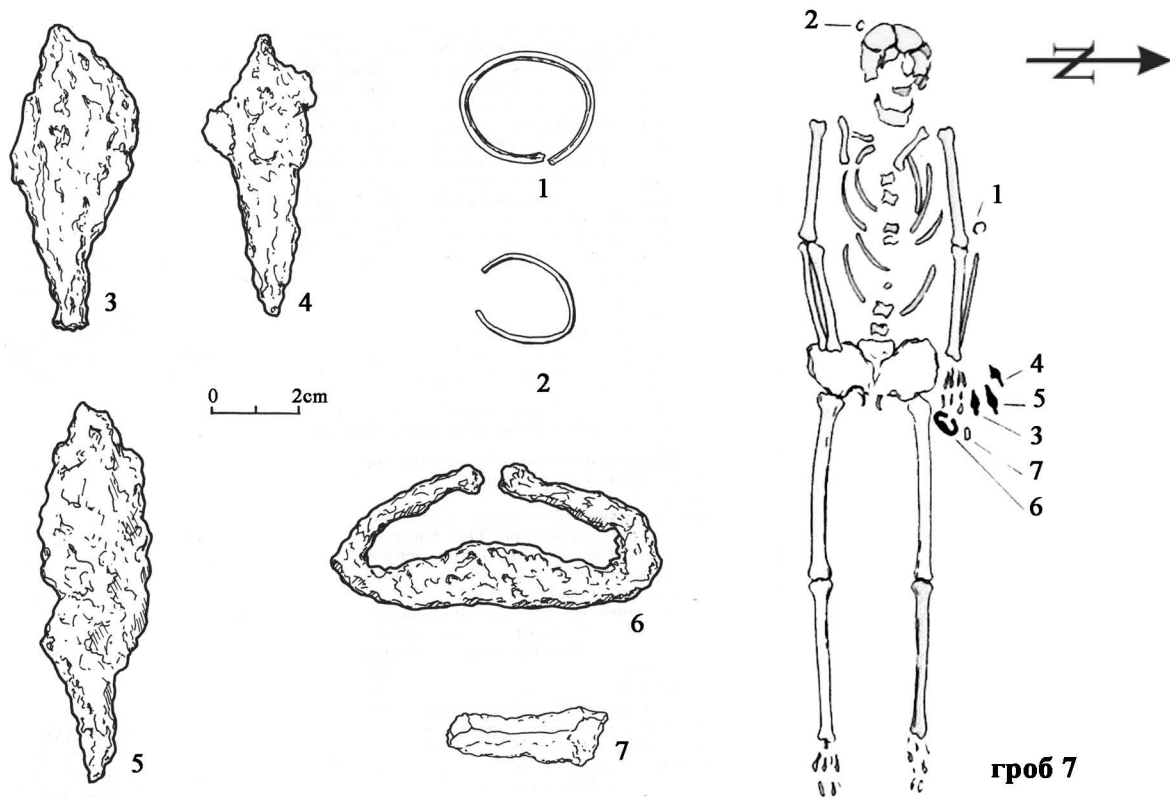
Т. 11 Некропола Сента-Фаркаш тања

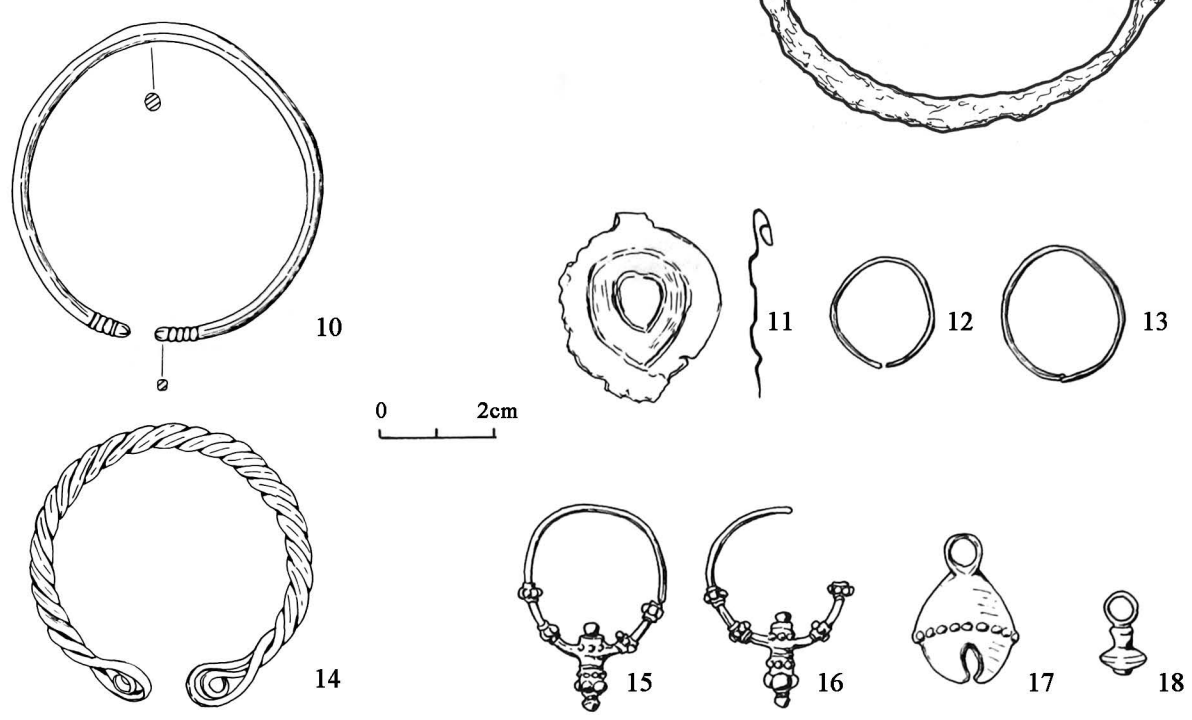
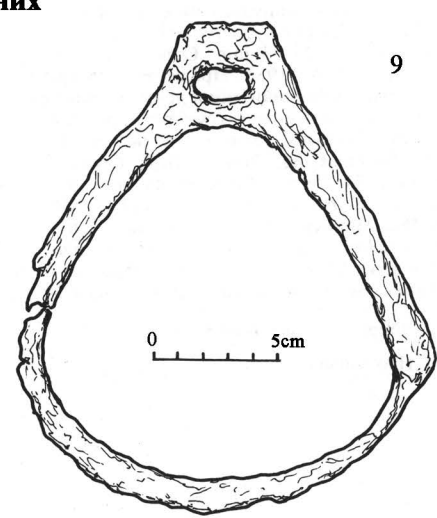
Т.12 1. Украсни комплет типа Варполта из Сурдука;
 2. Наушница са некрополе Рабе-Острво Анка;
 3-20. Налази из некрополе у Банатском Аранђелову (избор)

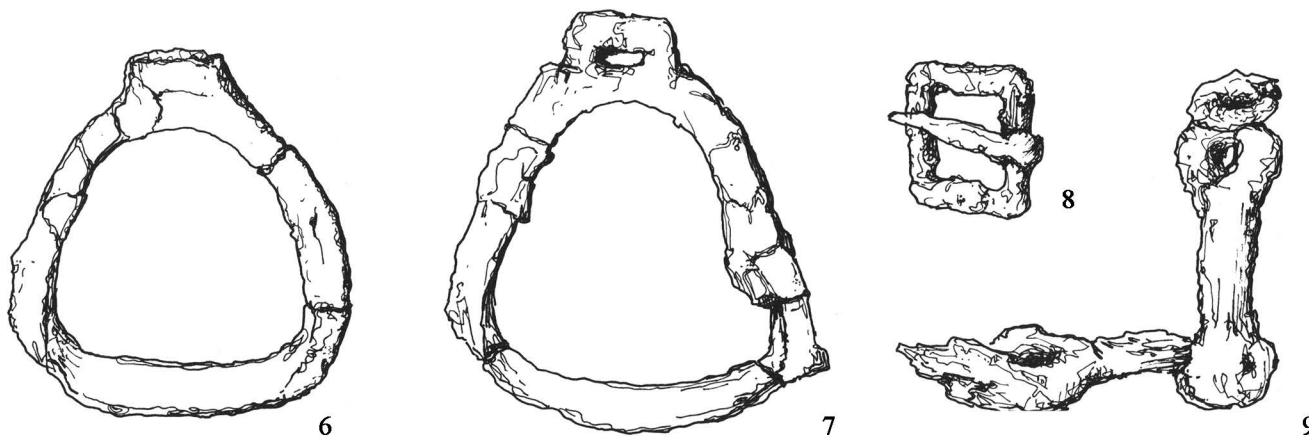
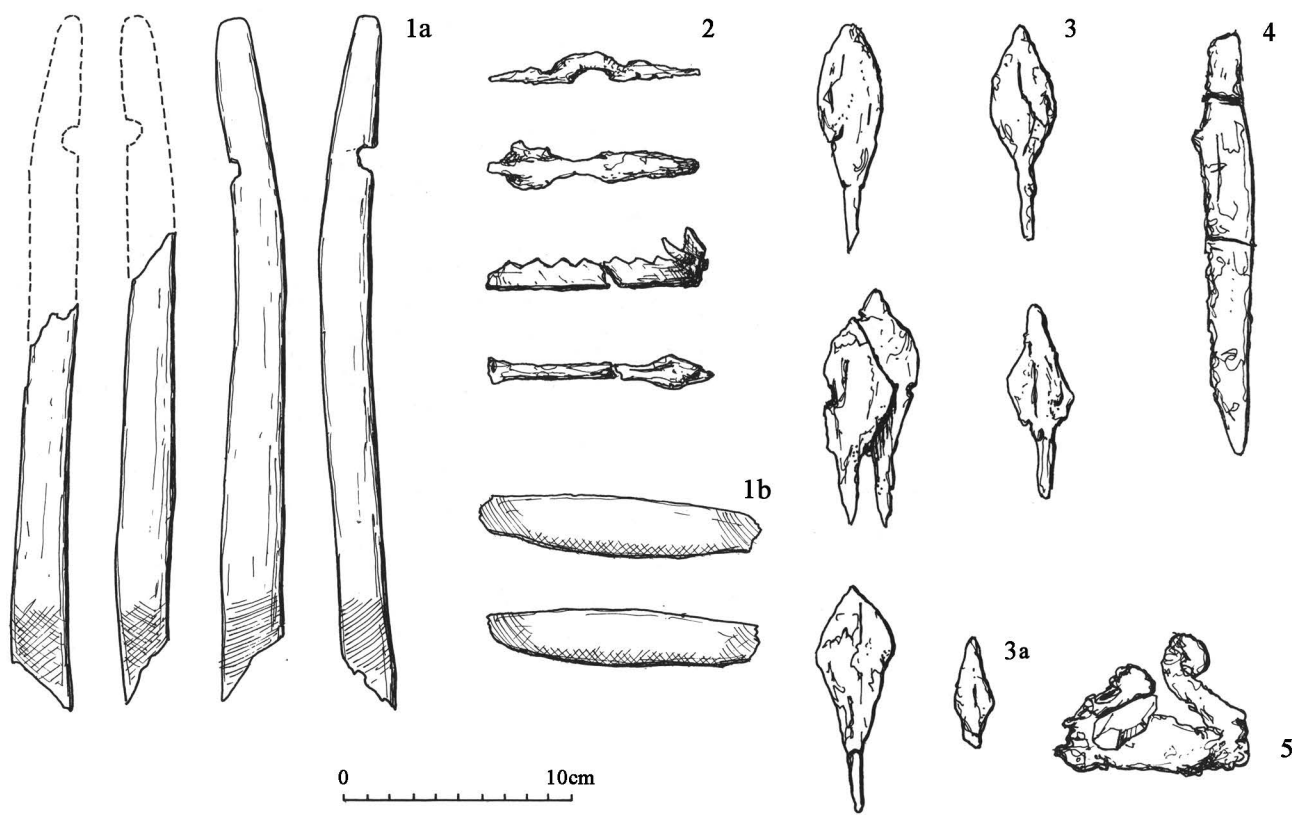
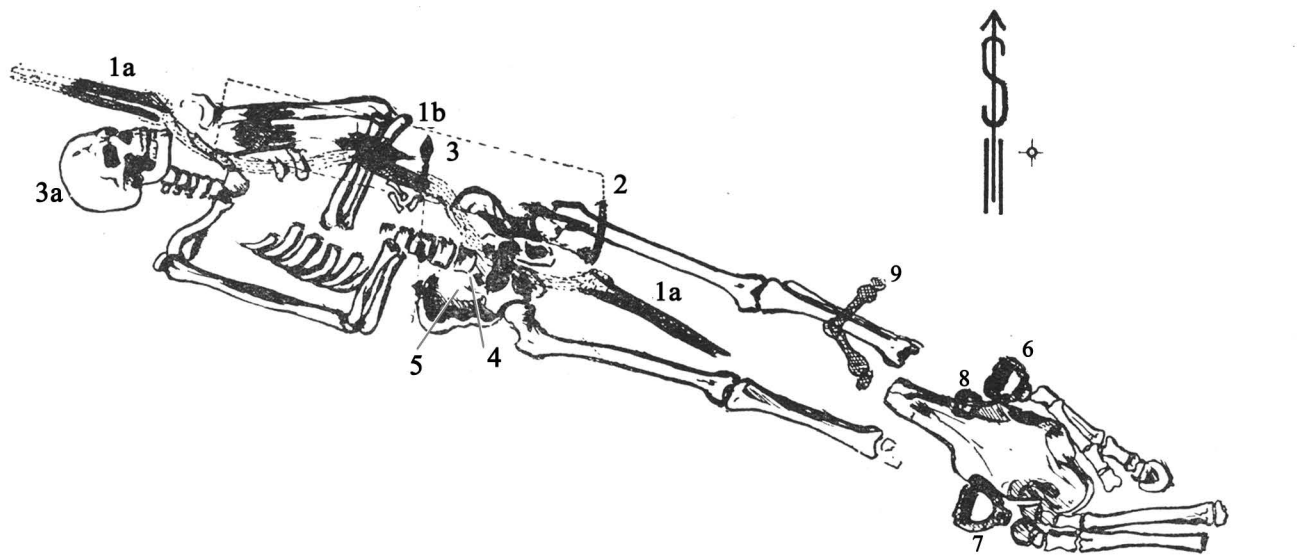

Т. 13 а) Гроб 5 некрополе у Јазову, б) Гроб 6 некрополе у Јазову, с, д) Реконструкција женске одеће

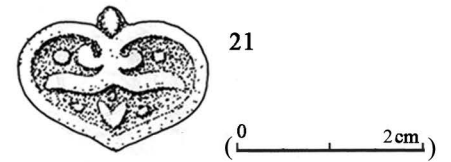
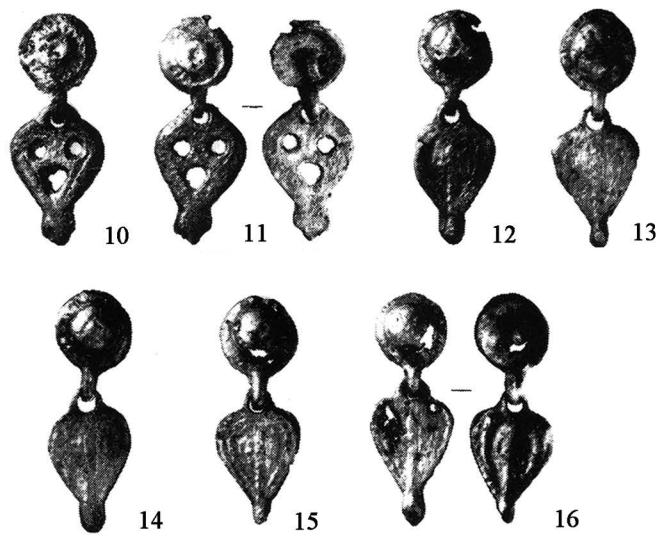
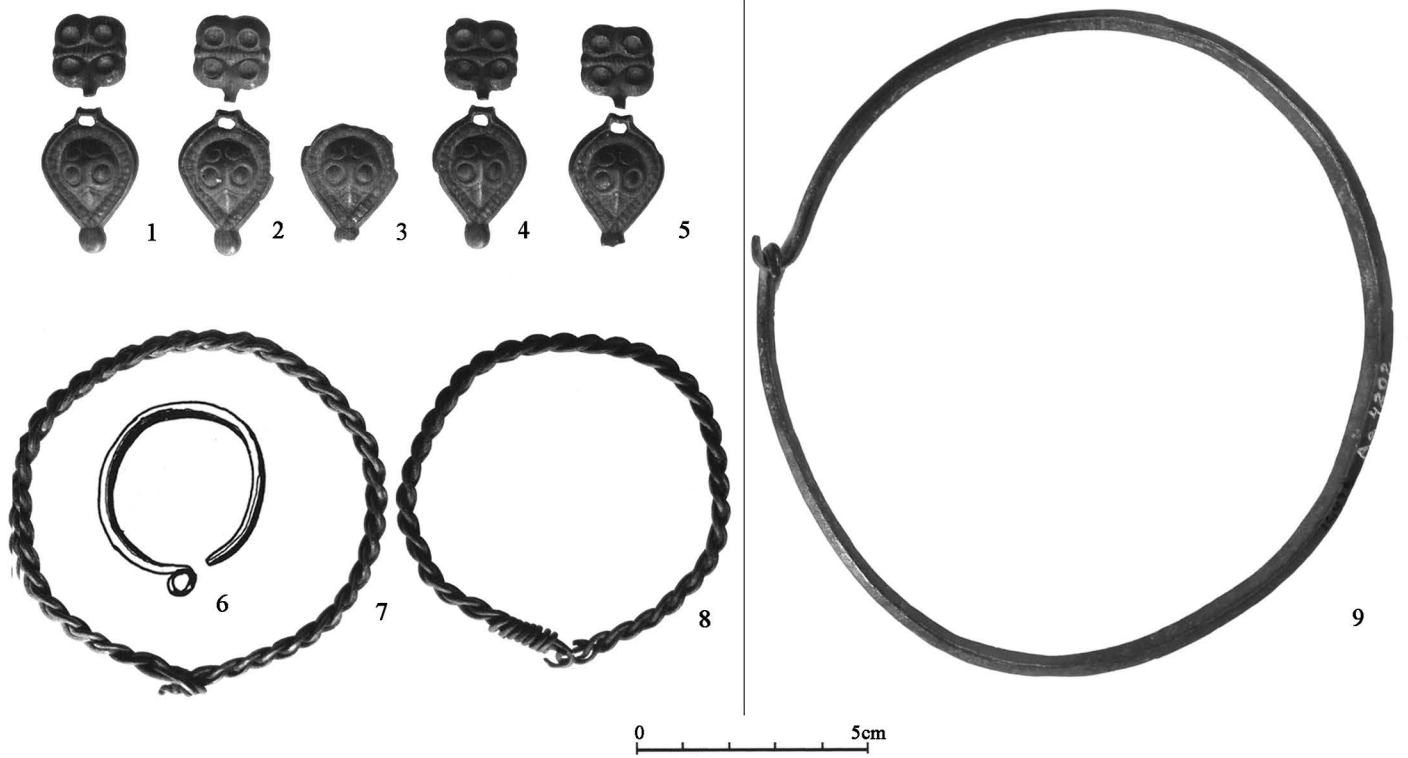

из девастираних гробова

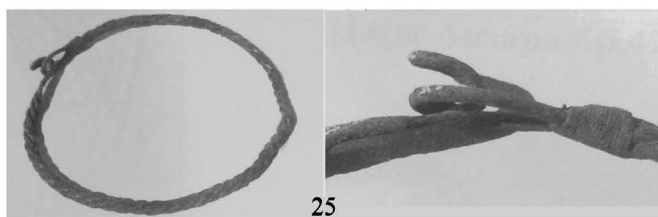

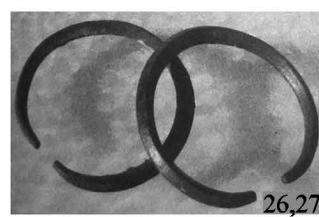
Т. 15 Коњанички гроб из Матејског Брода

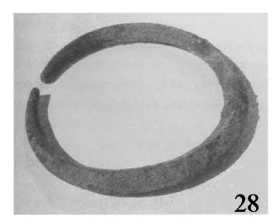
0 5cm

25
торквес

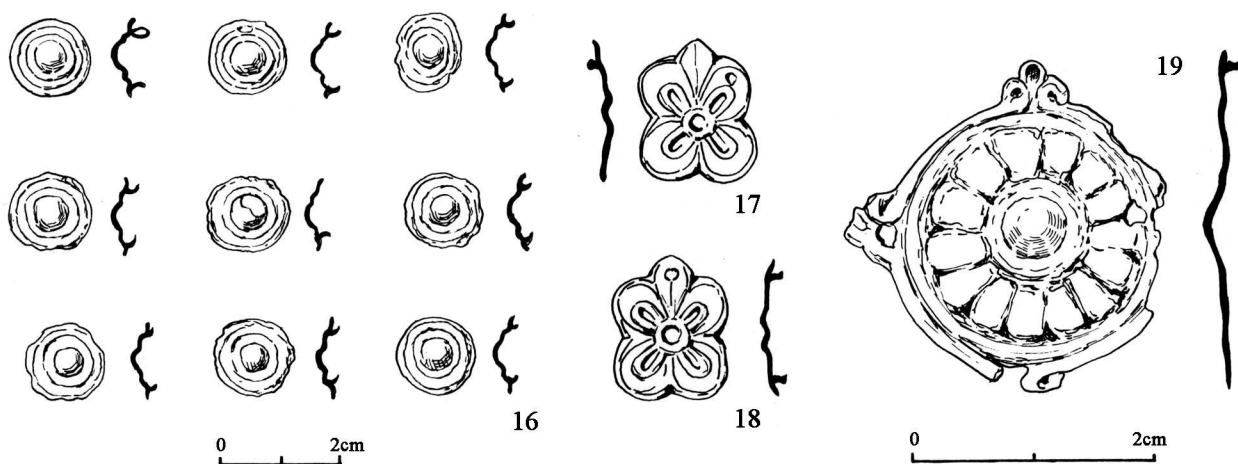
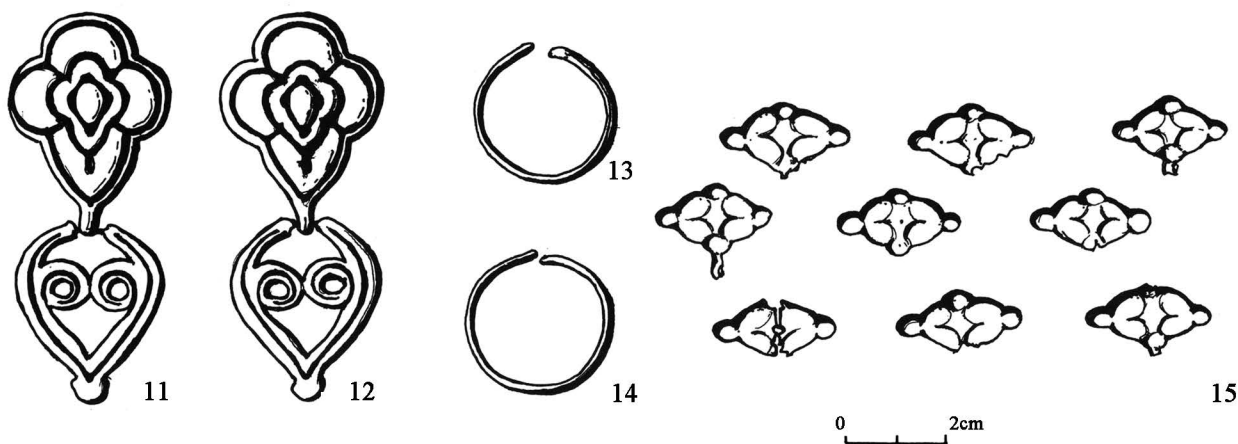
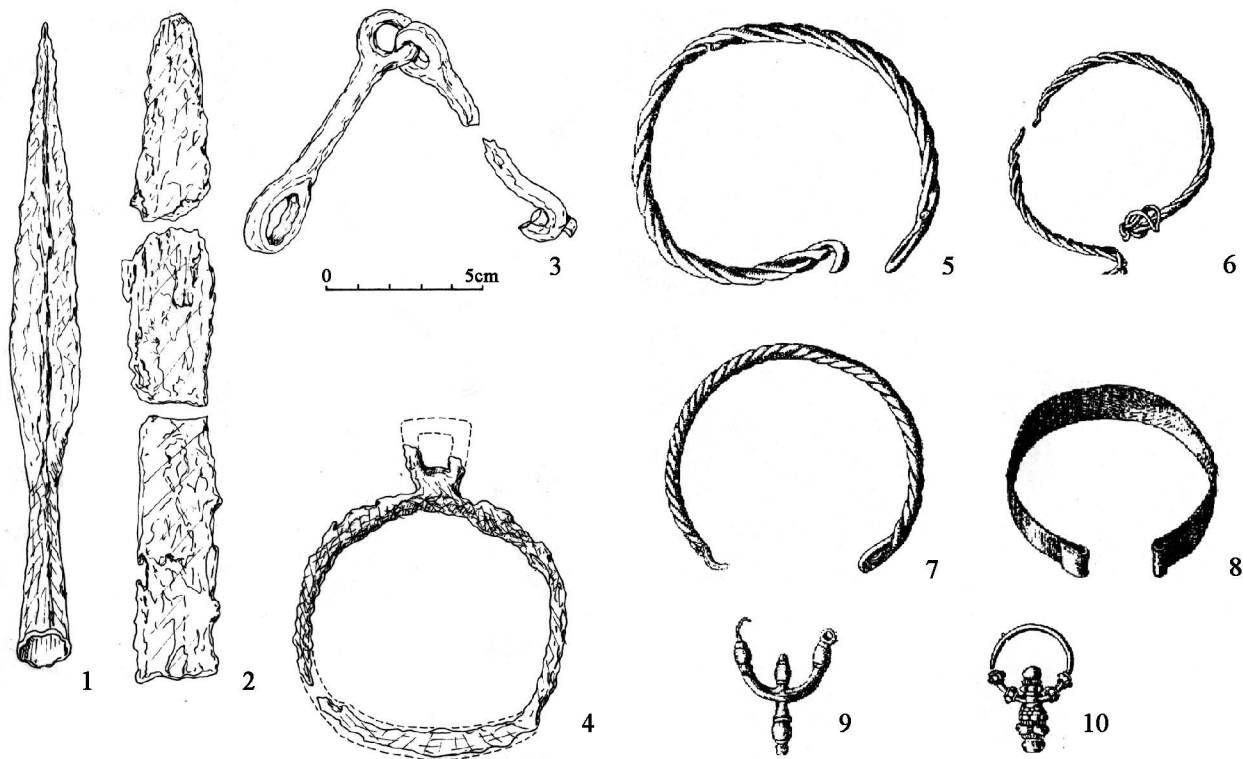

26,27
наруквице

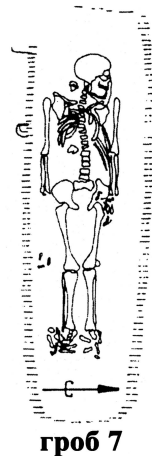
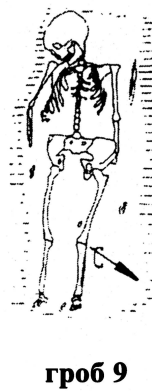
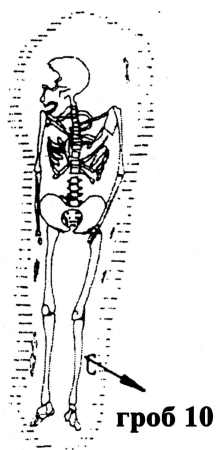
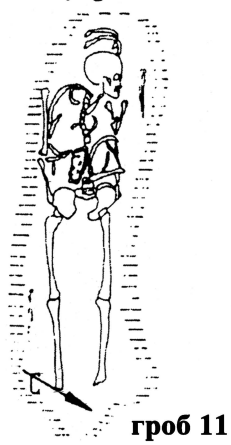
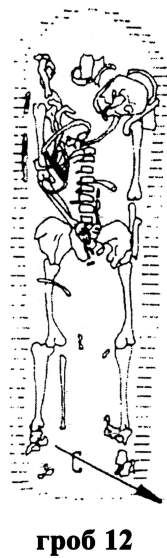
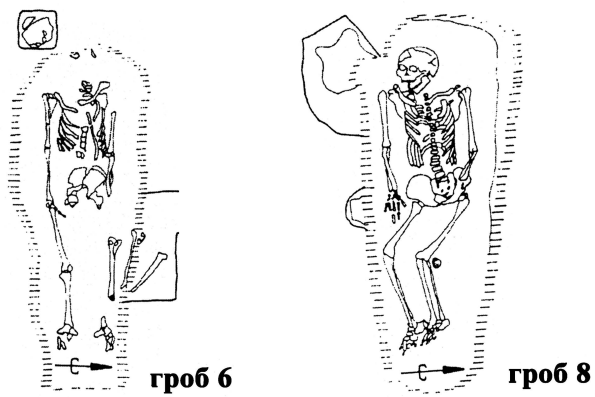
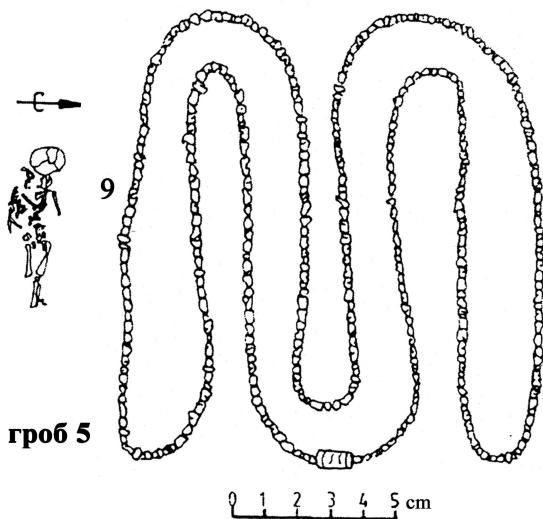
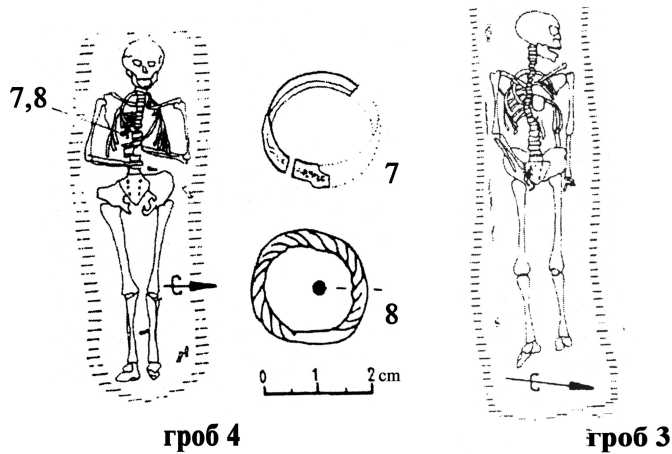
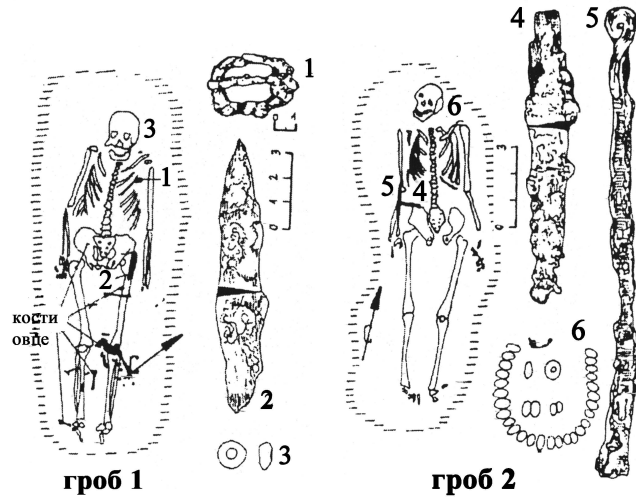
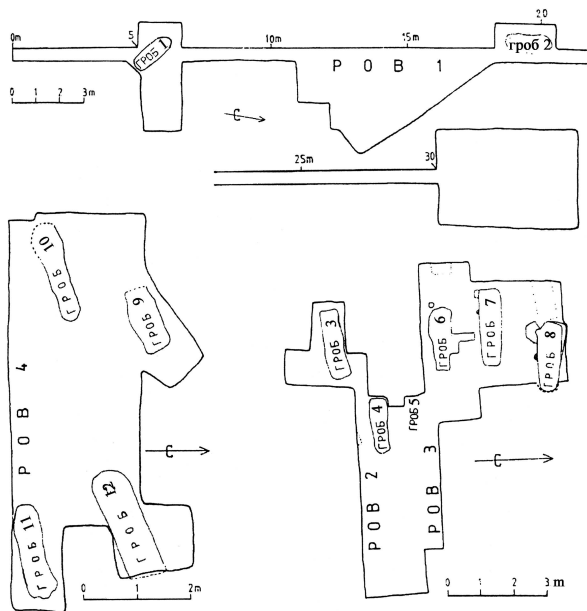

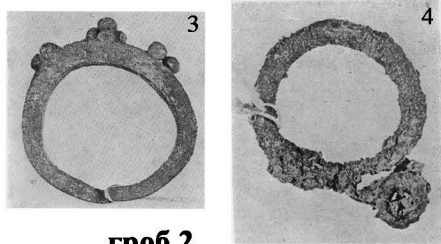
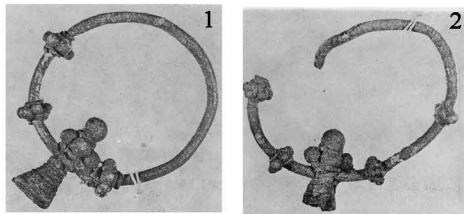
28
без размере

Т. 16 Налази из различитих некропола у Банату: 1-8. Црна Бара; 9. Тоба, неп. налазиште; 10-19. Рабе-Железничка станица; 20-21. Панчево-Горњоварошка циглана и непознат локалитет; 22-24. Панчево-Ливаде; 25-28. Ковин-Улица Жарка Зрењанина 18

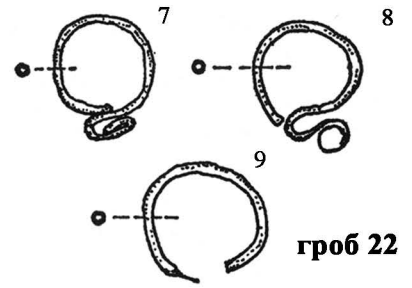
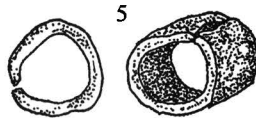

Т. 17 Налази из различитих некропола у Банату: 1-10. Нови Кнежевац-Посед грофа Талијана;
11-15. Банатски Деспотовац; 16-19. Кикинда-ПК Банат-Товилиште

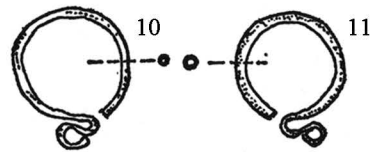

гроб 2

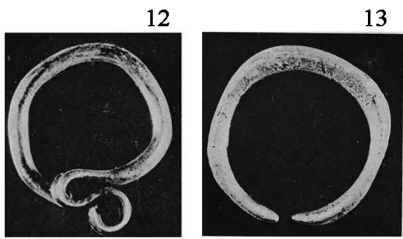

гроб 3

гроб 22

гроб 27

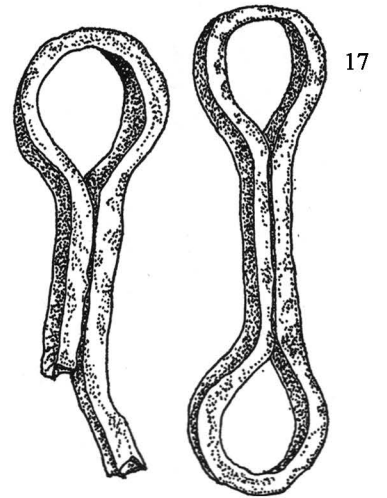

гроб 29

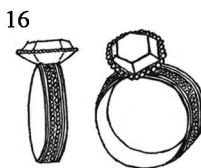
гроб 12

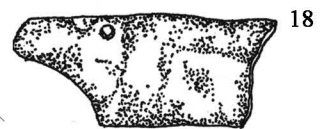
поред гр. 15

гроб 35

гроб IV

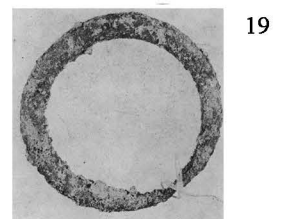
*без мере

гроб 22

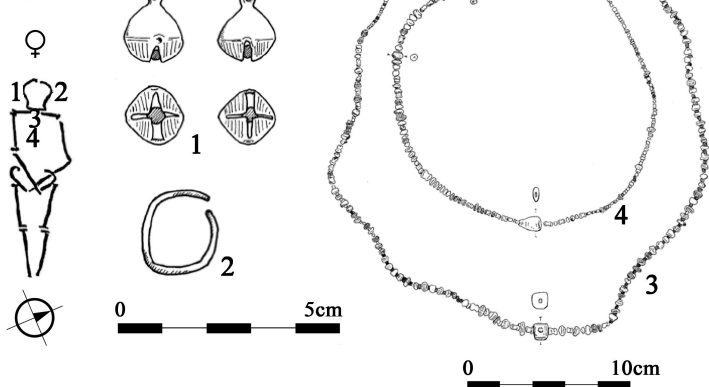
гроб 32 и део скелета животиње поред

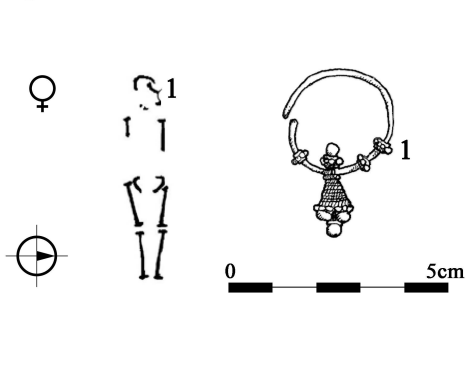
гроб 6

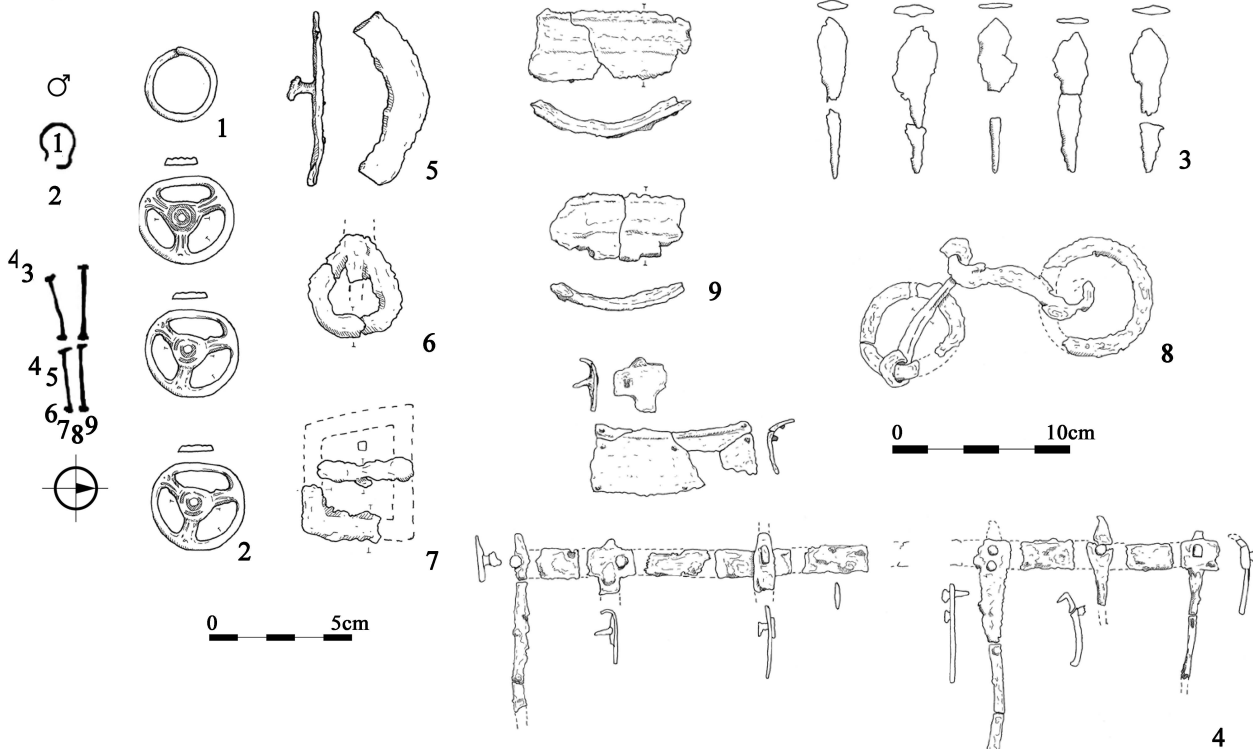
гроб 7

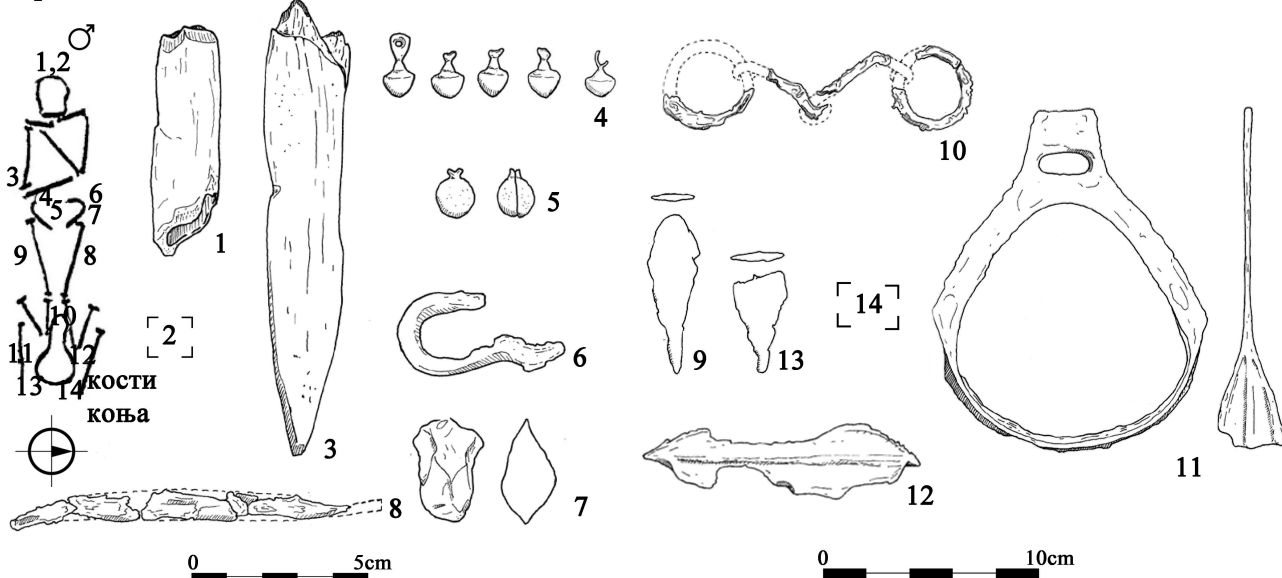
гроб 11

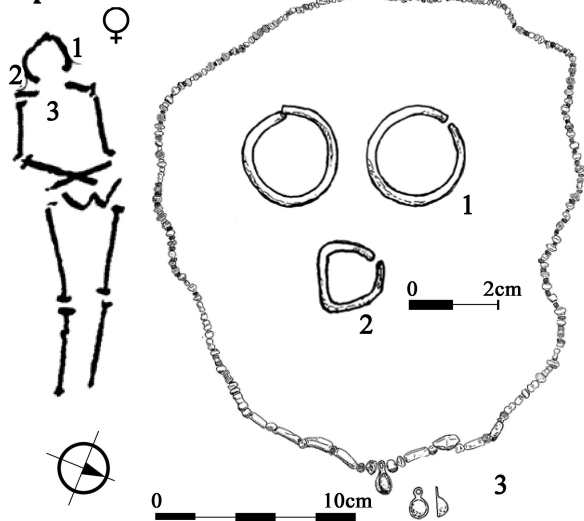
гроб 8

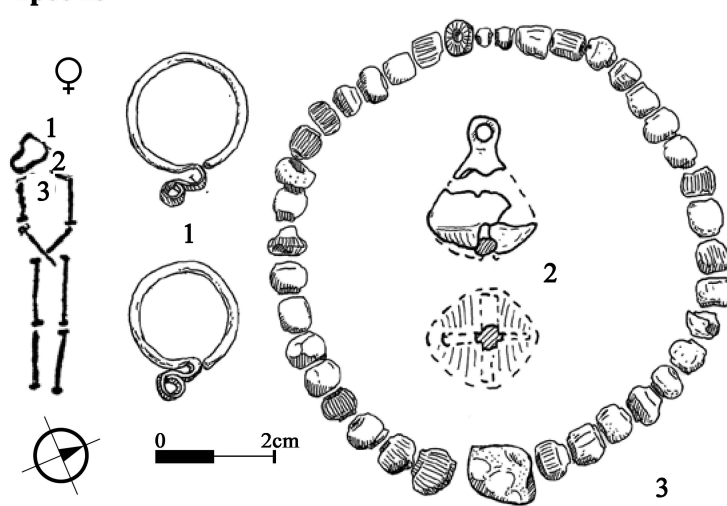
гроб 13

гроб 21

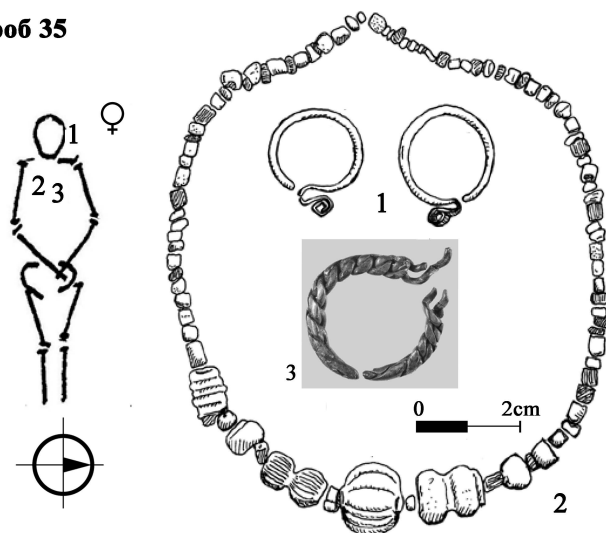
гроб 23

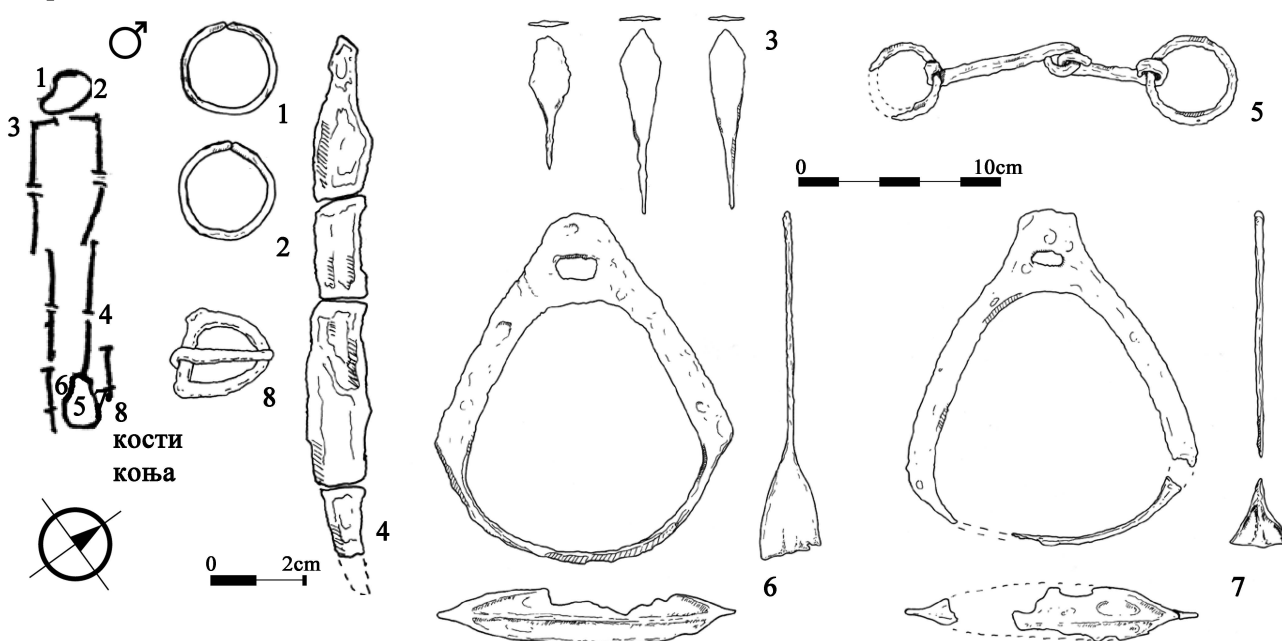
гроб 31

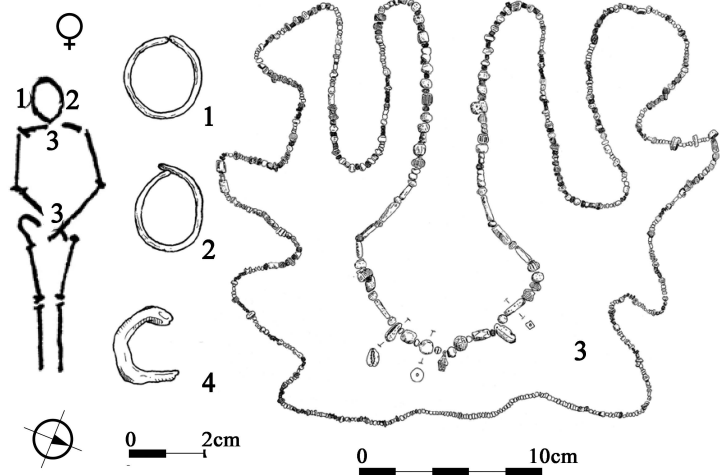
гроб 35

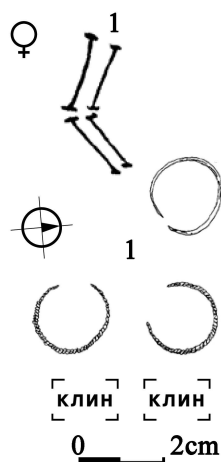
гроб 36

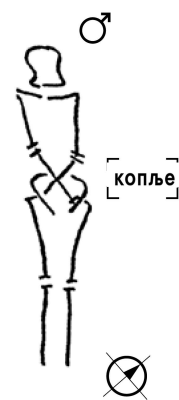
гроб 37

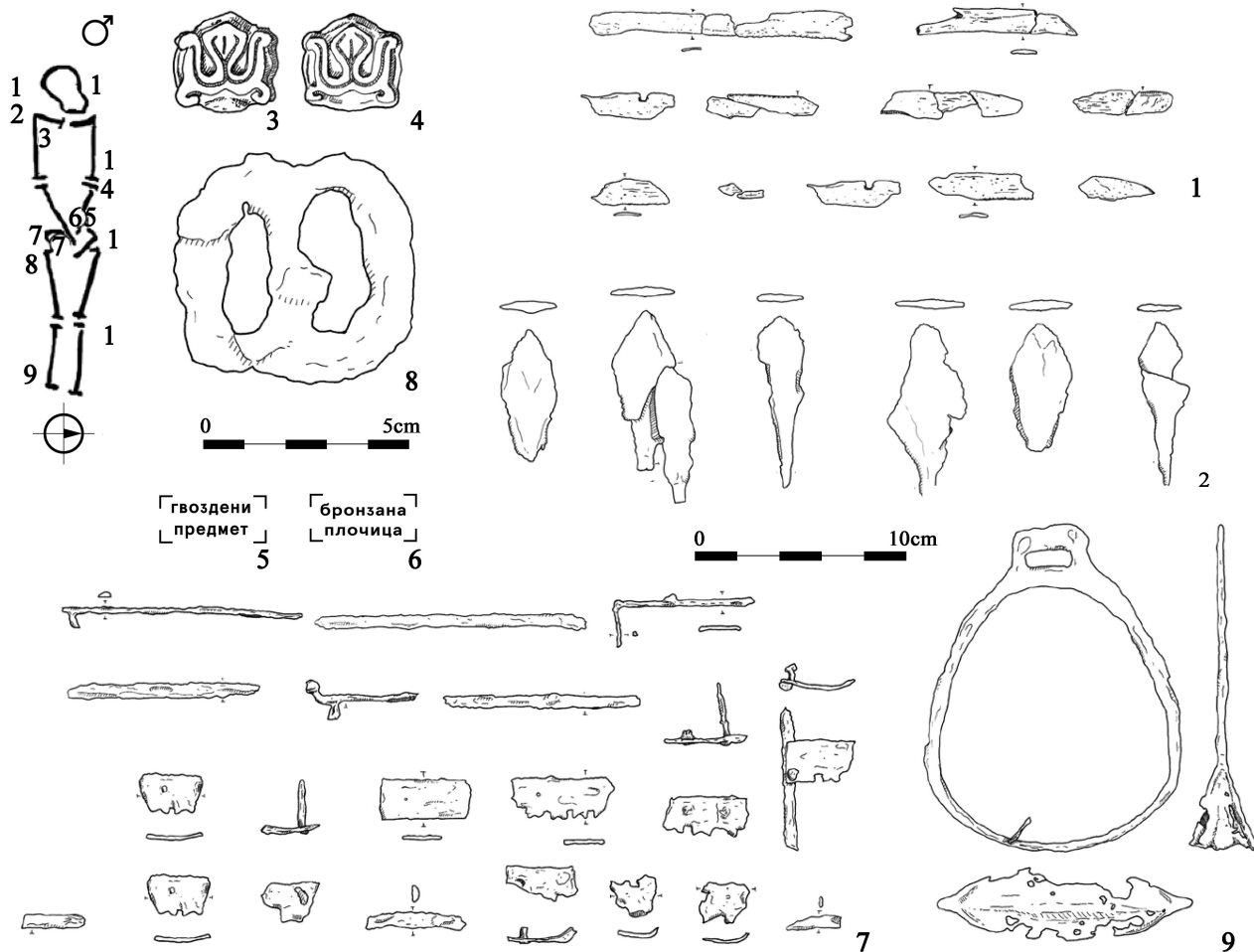
гроб 41

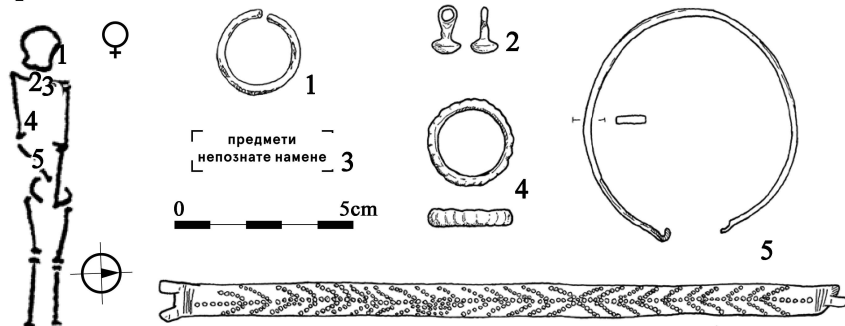
гроб 44

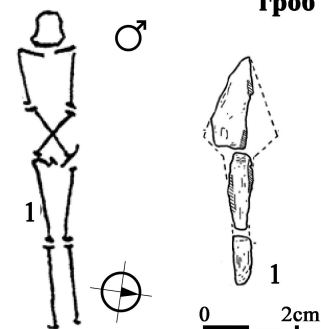
гроб 51

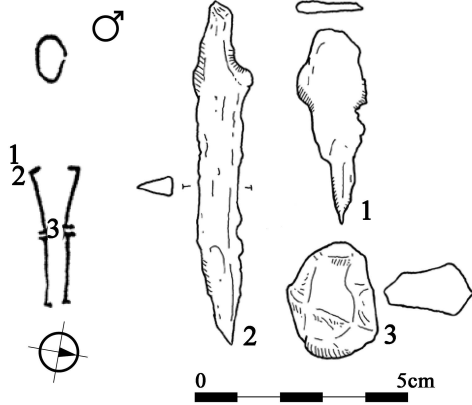
гроб 69

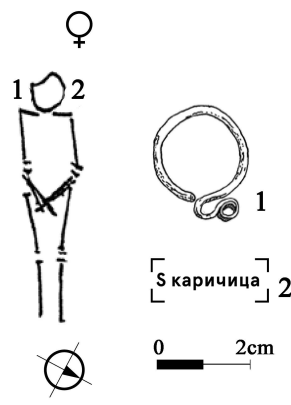
гроб 73

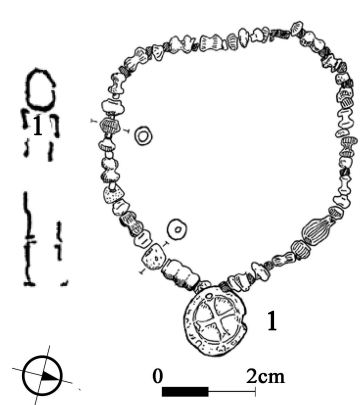
гроб 74

гроб 81

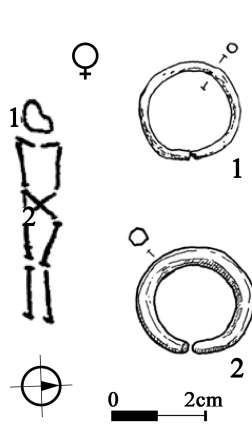
гроб 83

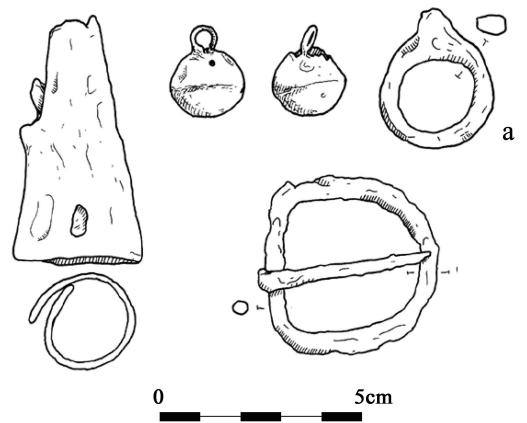
гроб 87

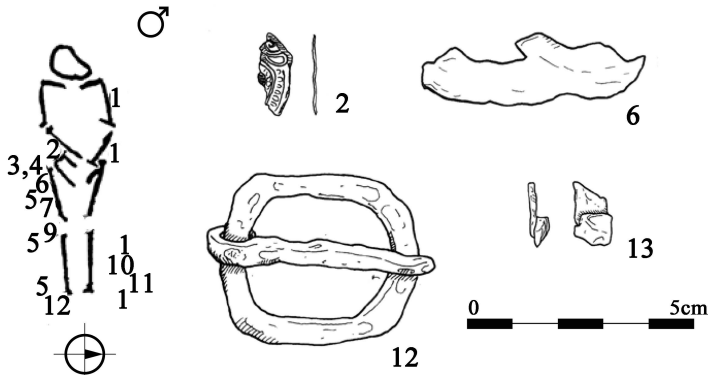
гроб 100

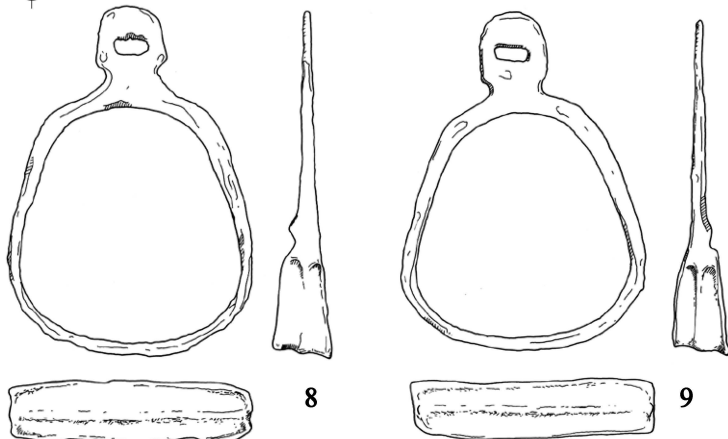
налази изван гробова

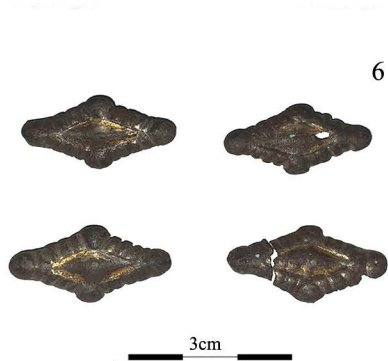

гроб 95

[тоболац] 5
[кремен] 7
[копча] 11

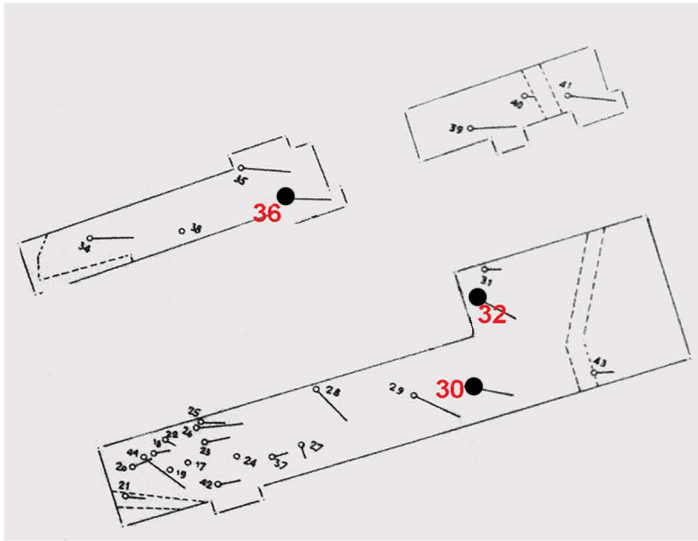

Т. 23а 1-5. Огрлице из некрополе Батајница-Велика хумка
6-7. Материјал из некрополе Војка-Хумка

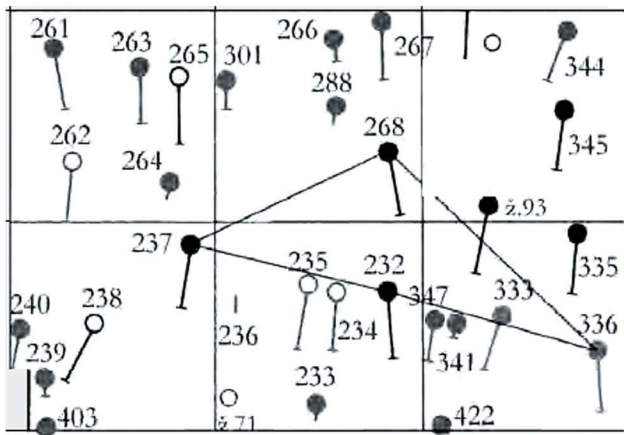

* грбови од 100 до 115 нису приказани на плановима

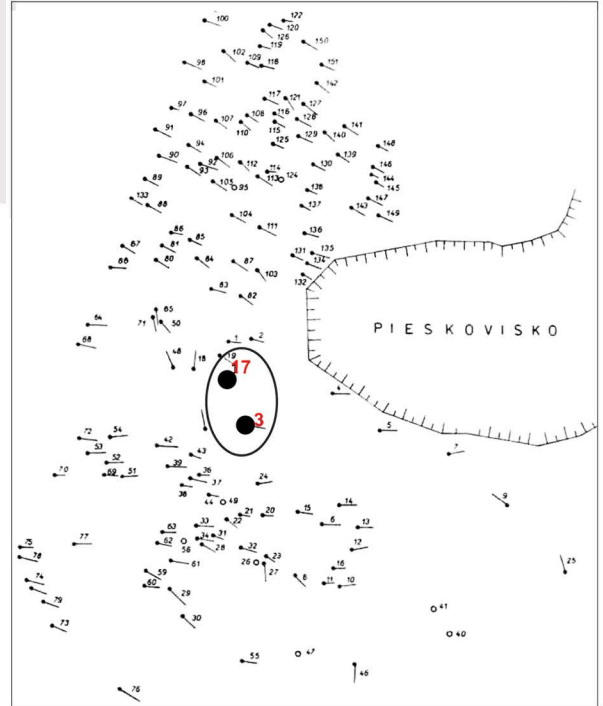
Т. 24 Ситуациони план некрополе Багајница-Велика хумка са означеним коњаничким/ратничким грбовима од којих неки садрже сахране коња (а); положај грбова са покретним налазима и остацима сандука и грбова који садрже друге остатке животиња (који нису коњски) (b)

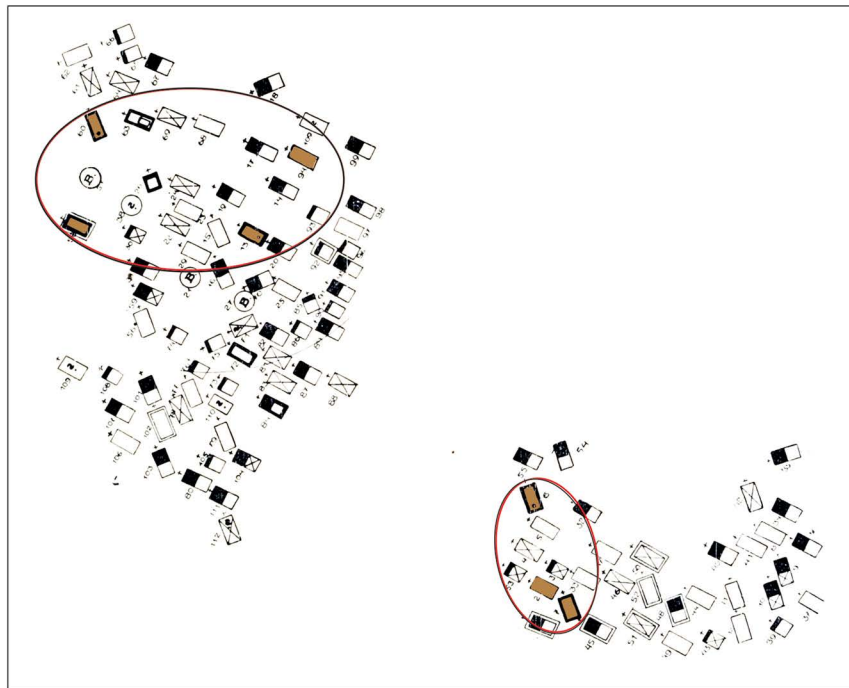
a)

b)

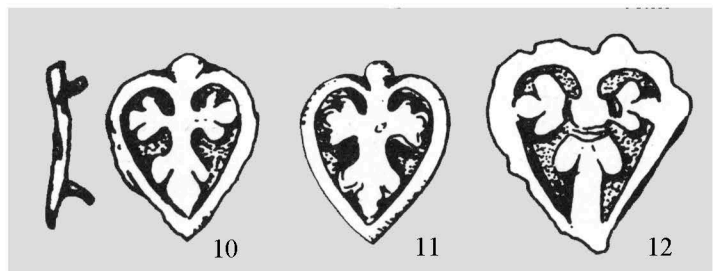
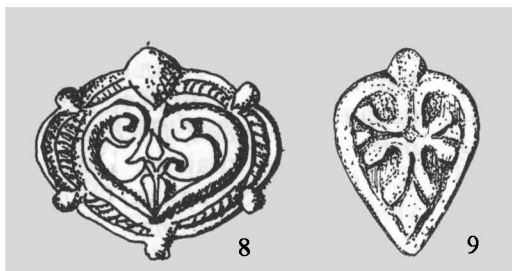
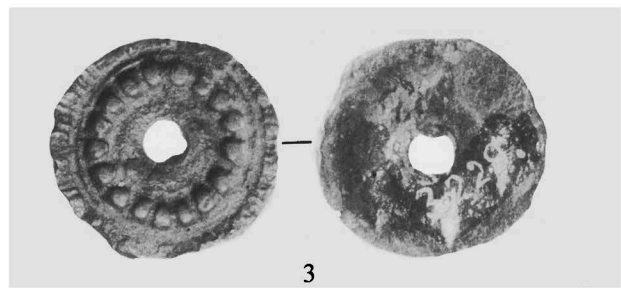

c)

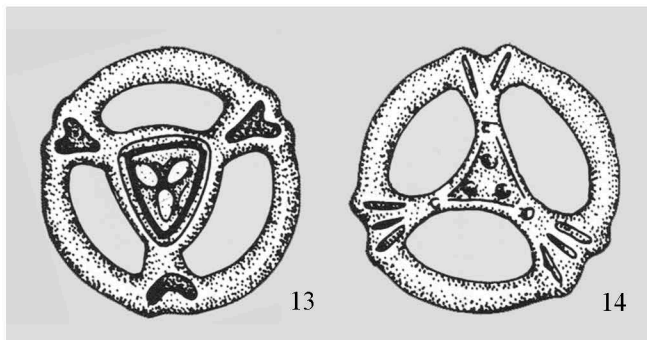

d)

- T. 25 a) Ситуациони план истраженог дела некрополе Ранчево-Атица са означеним позицијама ратничких гробова
 b) Део некрополе на Лијевој бари (Хрватска) са означеном “троугаоном” групом ратничких гробова
 c) Некропола у Хурбанову (Словачка) са гробовима ратника у средишту
 d) Некропола у Сентешу (Мађарска) са означеним зонама где се налазе гробови ратника

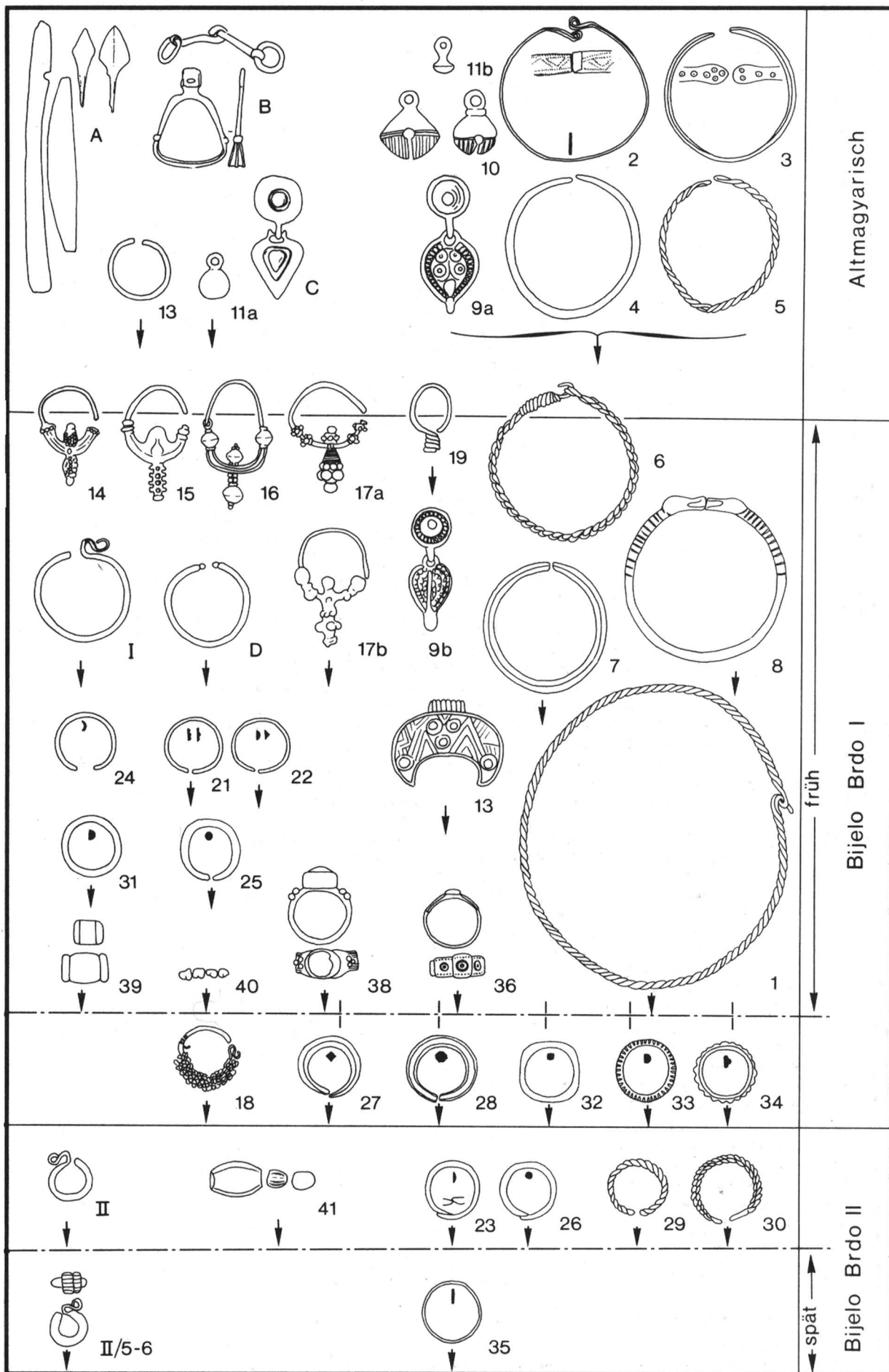
0 3cm

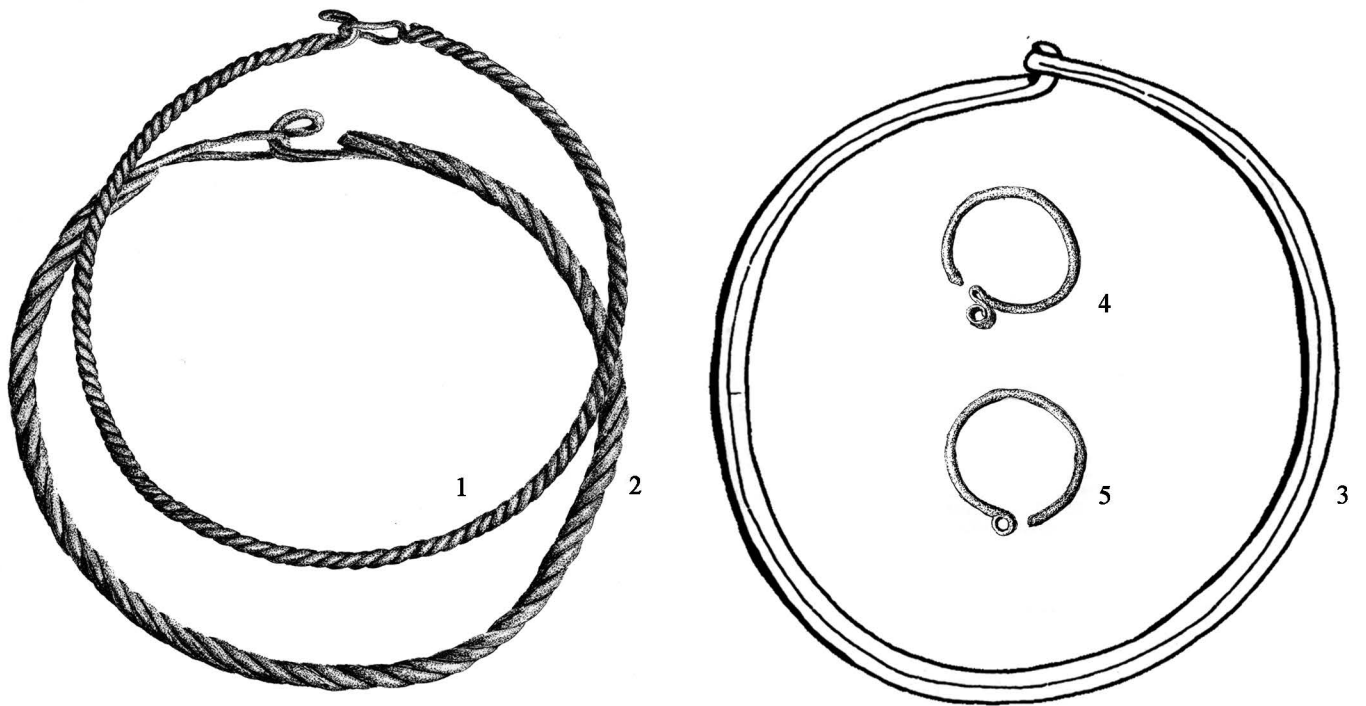
0 3cm

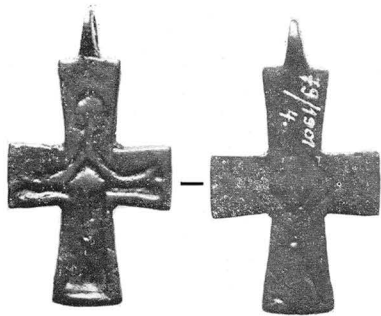
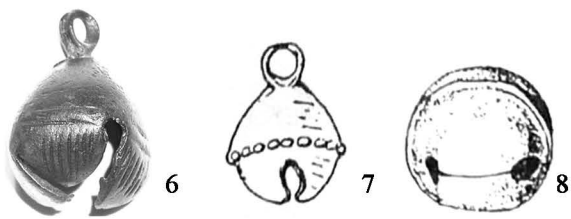
Т. 26 Налази срцеликих појасних аплика (1-2, 4-6, 8-12, 15-27), језичка (7) и разводника (13-14), и матрице за израду кружних аплика (3) из Срема и шире околине Београда: 1-2. Багајница-Велика кумка; 3. Земун-Булдожер; 4-7. Земун-Капела; 8-9. Нови Бановци; 10-12. Мачванска Митровица; 13. Непознато налазиште; 14. Брестовик (?); 15-19. Брестовик-Јалија; 20-22. Брестовик-Подунавље; 23. Брестовик, неп. налазиште; 24-26. Сеона-Орешац; 27. Обала Дунава, неп. налазиште

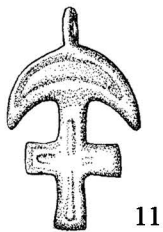
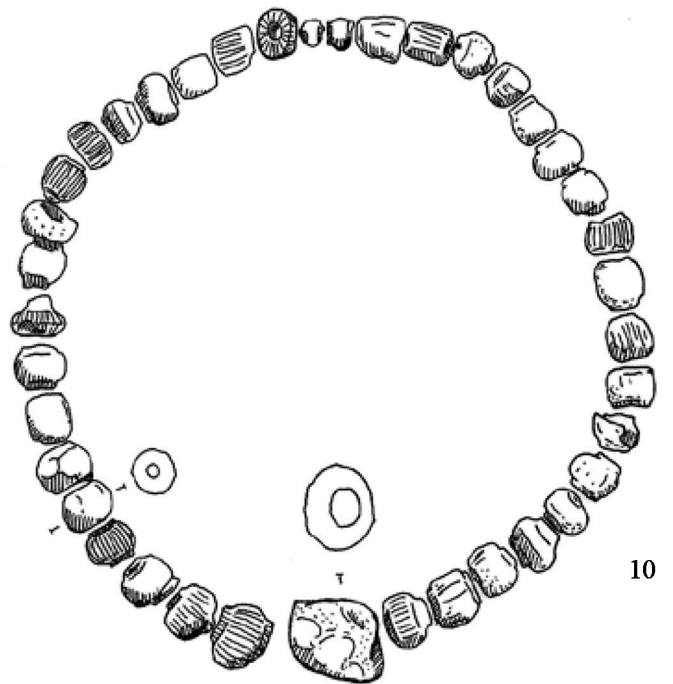
T. 27 Tipološko-hronološka podela bjelobrdskog materijala uz oblike ranomađarske materijalne kulture koji se javljaju u zajedničkim kontekstima

0 10cm

0 2cm

11

12

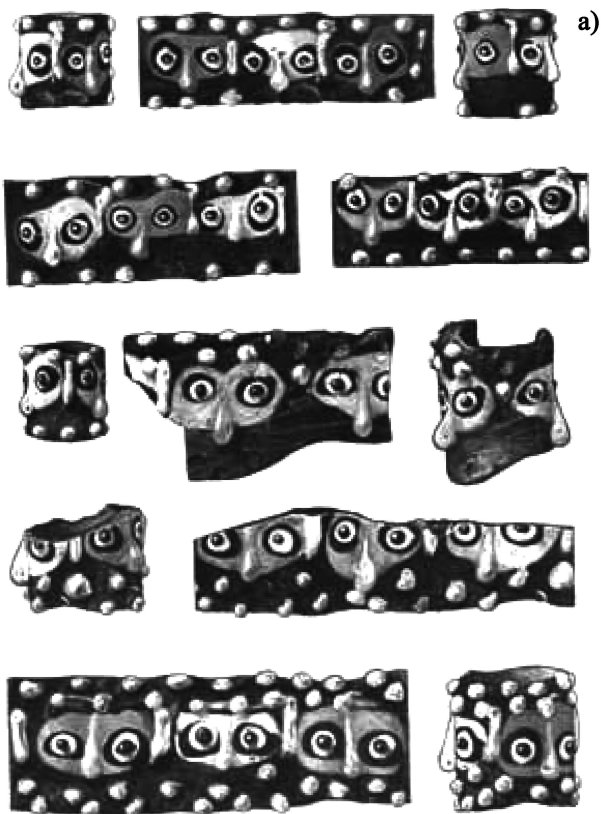
13

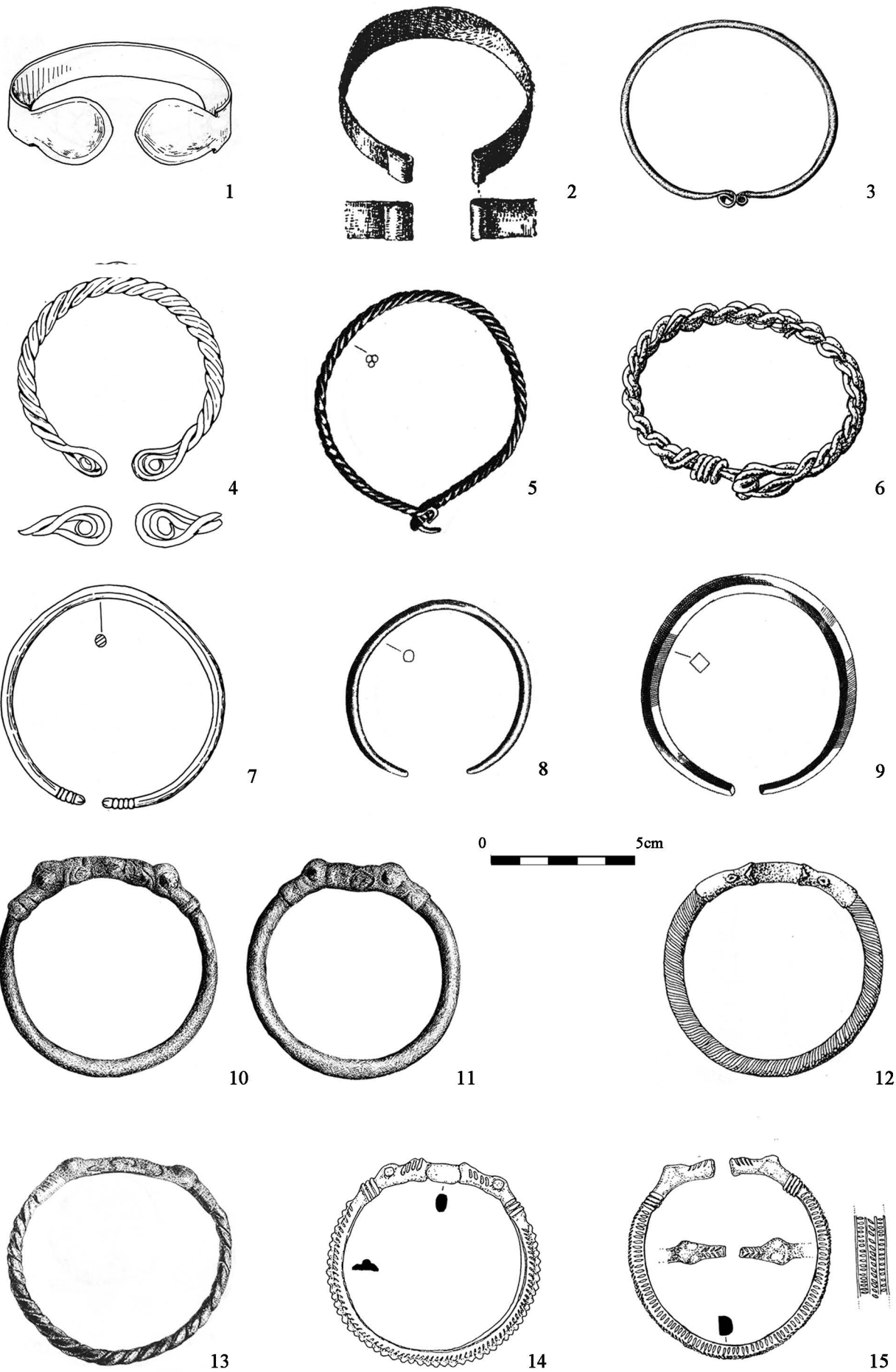
14

0 2cm

Т. 28 Бјелобрдски репертоар накита из Војводине - украси за главу и врат:
 Торквеси и ниске перли (1-2. Пригревица, 3. Бач, 10. Батајница-Велика хумка)
 "S" и "O" карике (4-5. Богојево)
 Прапорци (6. Руски Крстур, 7. Бочар, 8. Носа-Хинга)
 Крстолики привесци (9, 12. Сремска Митровица, 11. Нови Бановци)
 Перфориран римски новац (13. Богојево); Печуркаста дугмад (14. Богојево)

Т. 29 Бјелобрдски дводелни привесци и мотив изражених очију на другим предметима материјалне културе:
 1. Банатски Деспотовац; 2, 5. Банатско-Аранђелово; 3. Јазово; 4. Вршац; 6. Црна Бара; 7. Рабе-Железничка станица
 8. Сента-Папхалом; 9-10, 12. Нови Бановци; 11. Богојево; 13. Матичане; 14. Брестовик
 а) Јаподске перле из Лике; б-с) Декоративна пластика из цркве св. Миховила у Рудини (Хрватска);
 д-е) Декоративна пластика из Катедрале у Печују (Мађарска)

Т. 30 Наруквице: 1. Банатско Аранђелово; 2. Нови Кнежевац; 3. Хоргош-Стража; 4, 7. Бочар;
 5, 8-9. Хоргош-Рек-мајур; 6. Панчево-Горњоварошка циглана; 10-11. Руски Крстур; 12. Локве;
 13. Риђица; 14-15. Верушић

1

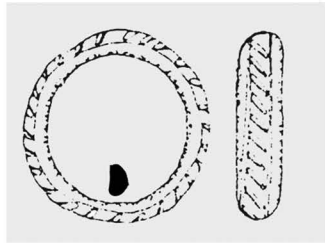
2

3

4

5

6

7

8

9

10

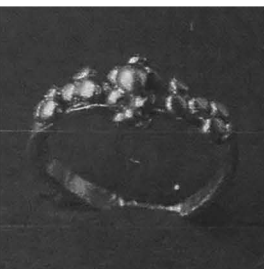
Имитације византијског прстења

11

12

13

14

15

16

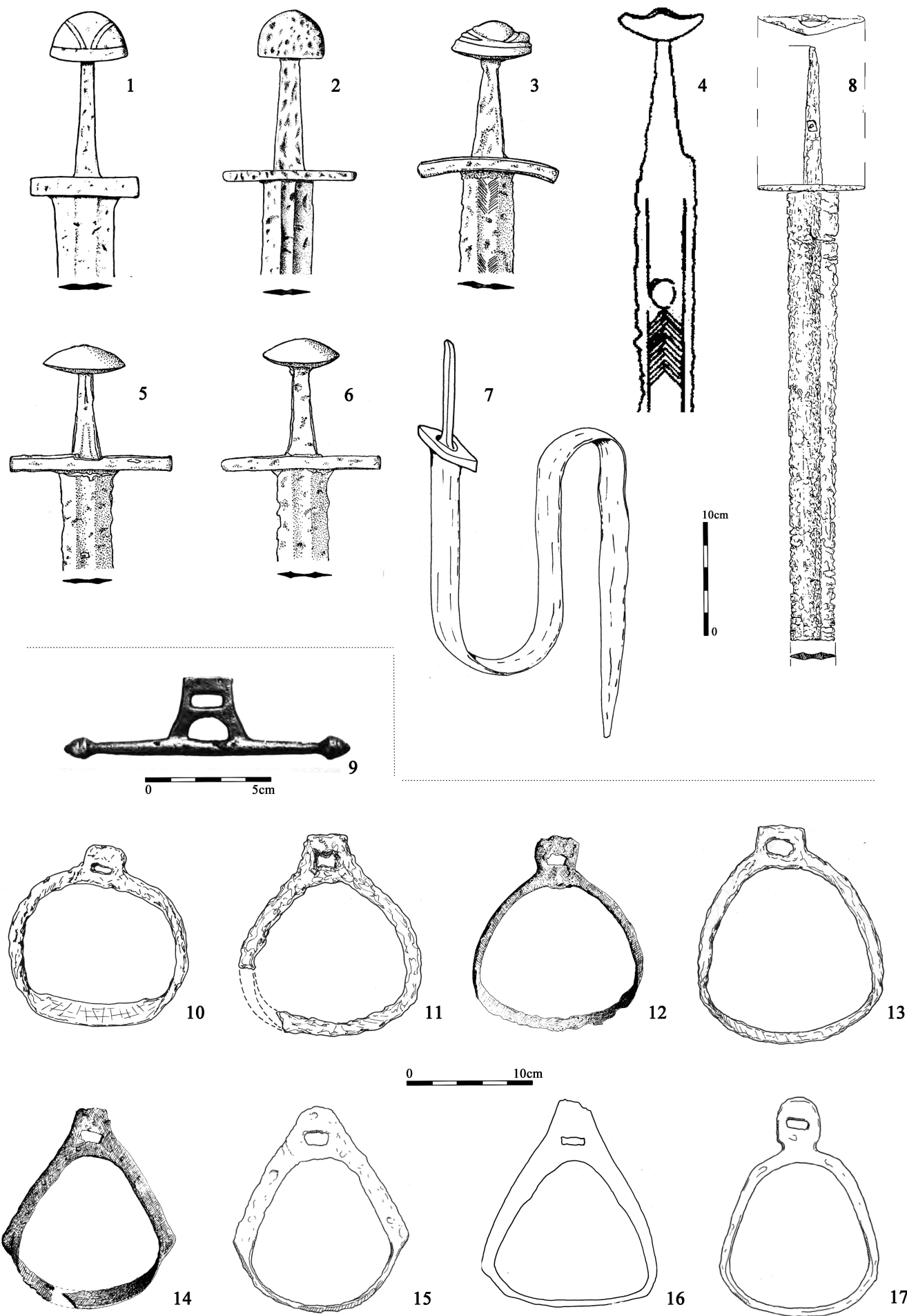
17

без мере

Т. 31 Прстење: 1-3. Руски Крстур; 4, 13. Панчево-Ливаде; 5. Верушић; 6. Пригревица;
7, 15. Батајница-Велика хумка; 8, 14. Сента-Фаркаш тања; 9. Хајдуково-Кеваго; 10-12. Богојево;
16. Бачки Моноштор; 17. Јазово

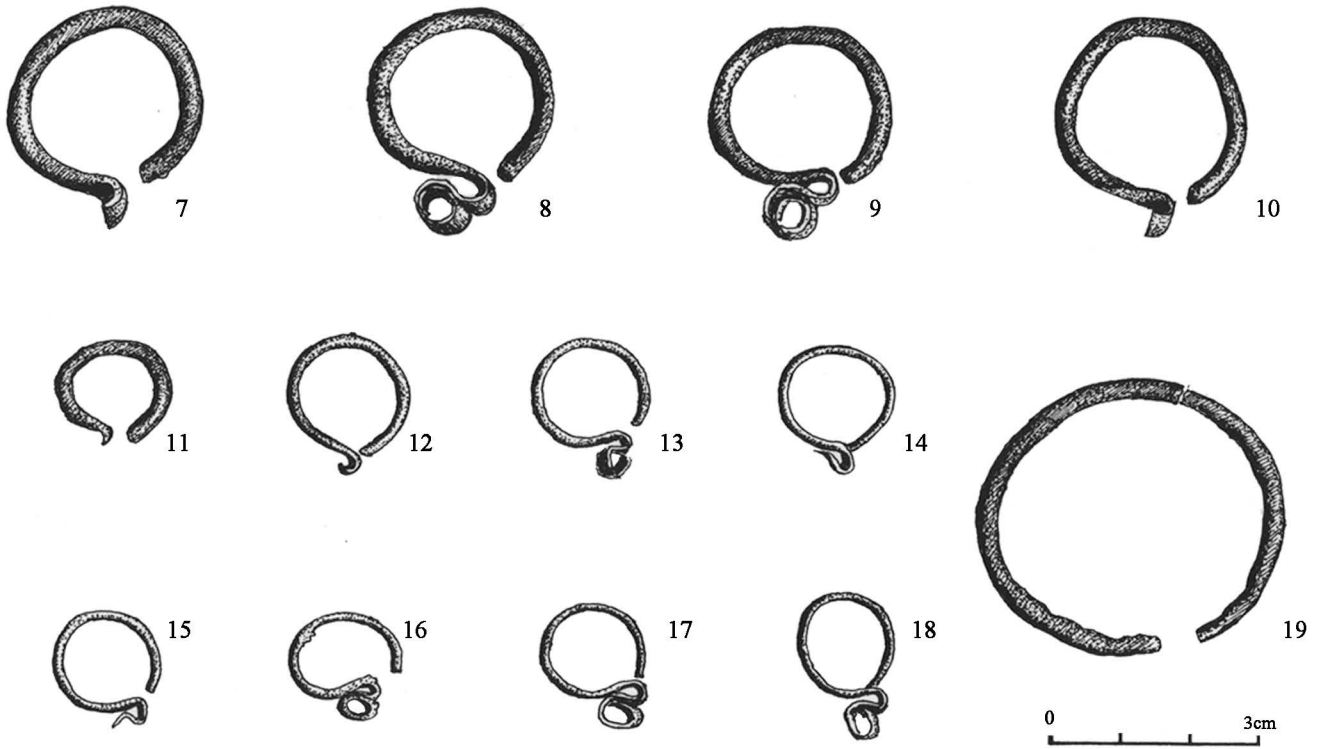
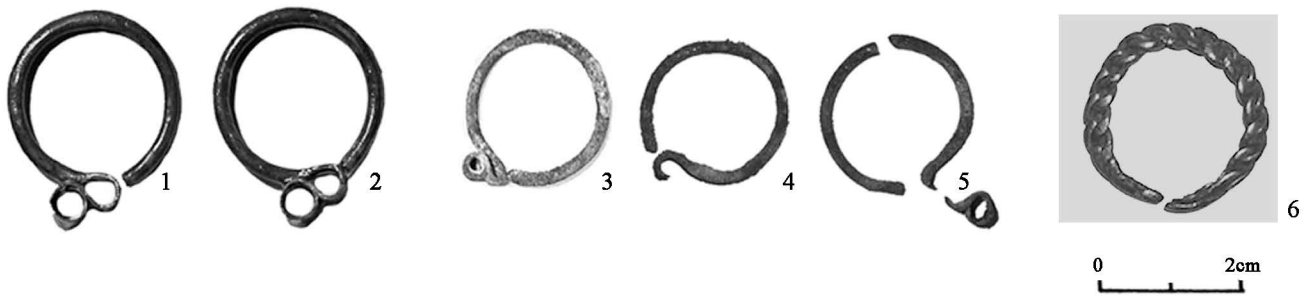

Т. 32 Предмети из суседних културних подручја (10-12. век): 1. Дугме великоморавског типа из Трешњевца; 2-3. Византијске наушнице из Ватина; Волинске наушнице (4. Батајница-Велика хумка, 5. Нови Кнежевац, 6-7. Бочар, 8, 10. Сремска Митровица, 9. Сурдук, 11. Нови Бановци); 12-19. Ливене наушнице са подручја Панчево-Горњоварошка циглана/Банатска Паланка; Огрлице, нарукнице и прстење (20, 23. Батајница-Велика хумка, 21. Дупљаја-Велики прокоп, 22, 25. Сремска Митровица, лок. 4, 24. Рума-Врцалова воденица); 26-27. Крстолики привезак и енколпион са непознатих локалитета између Вршца и Банатске Паланке

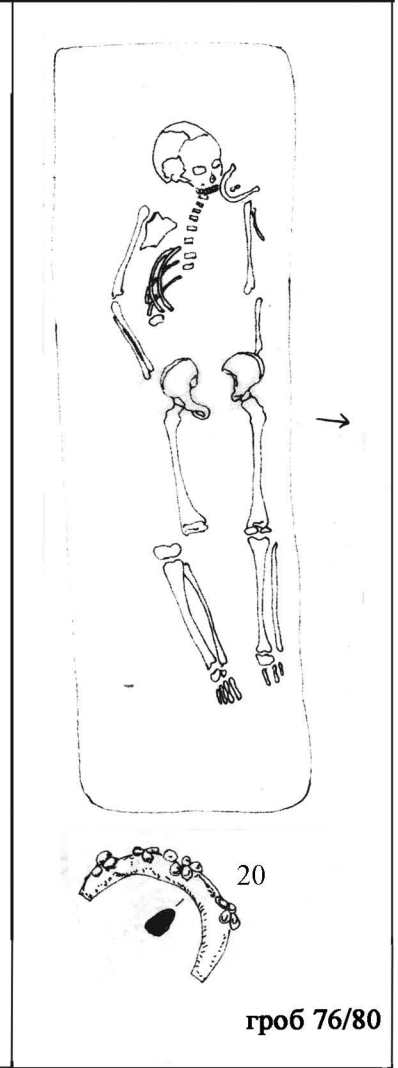
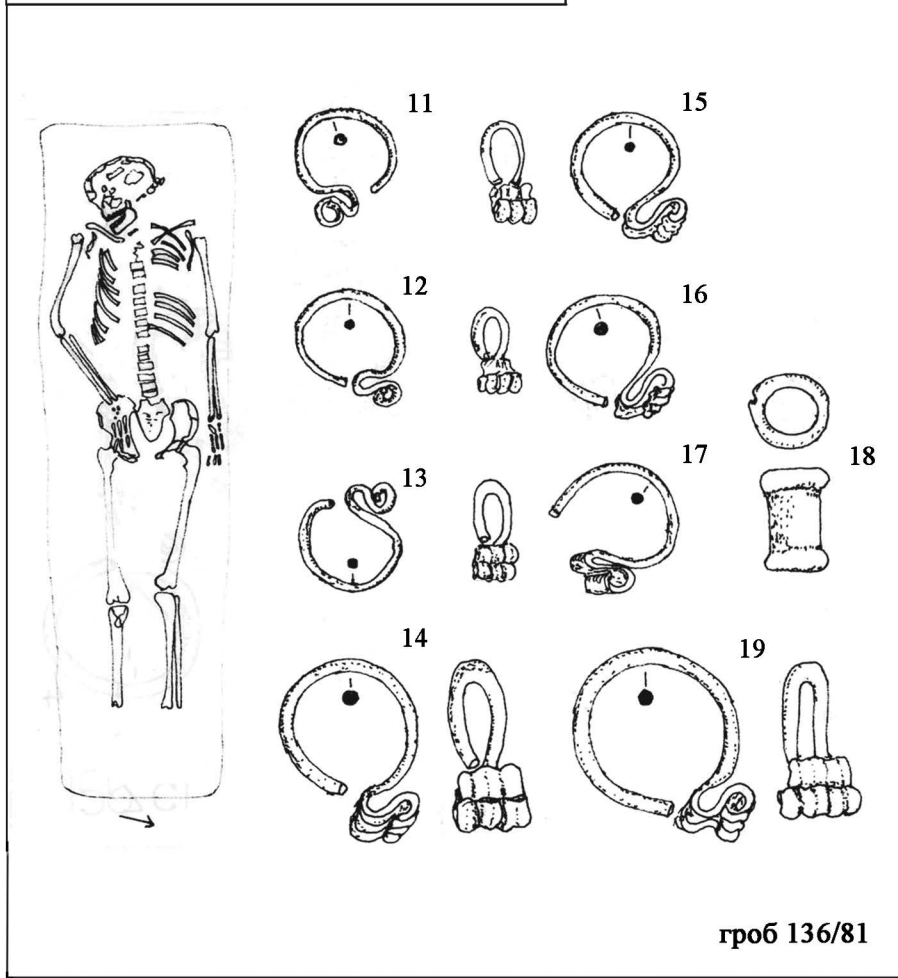
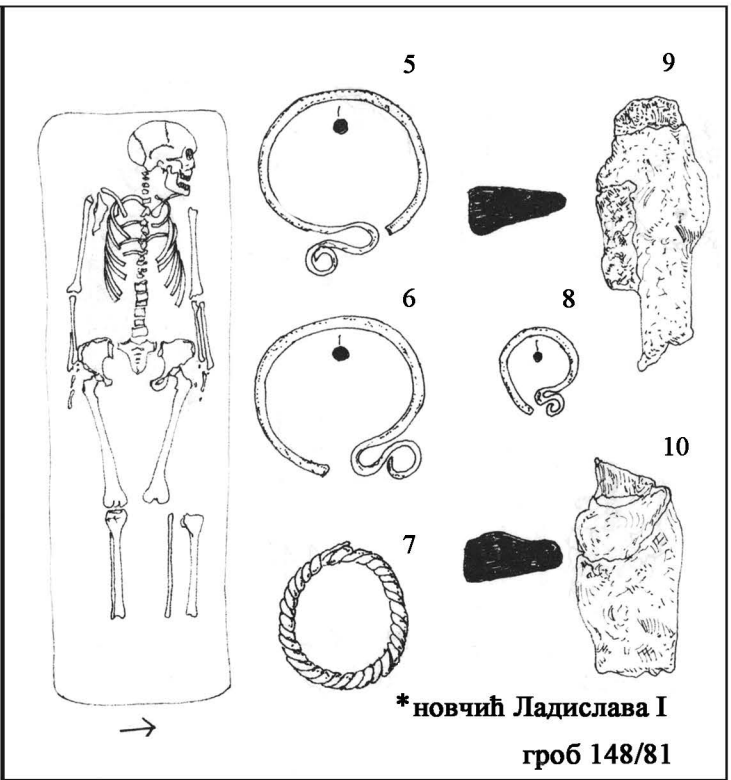
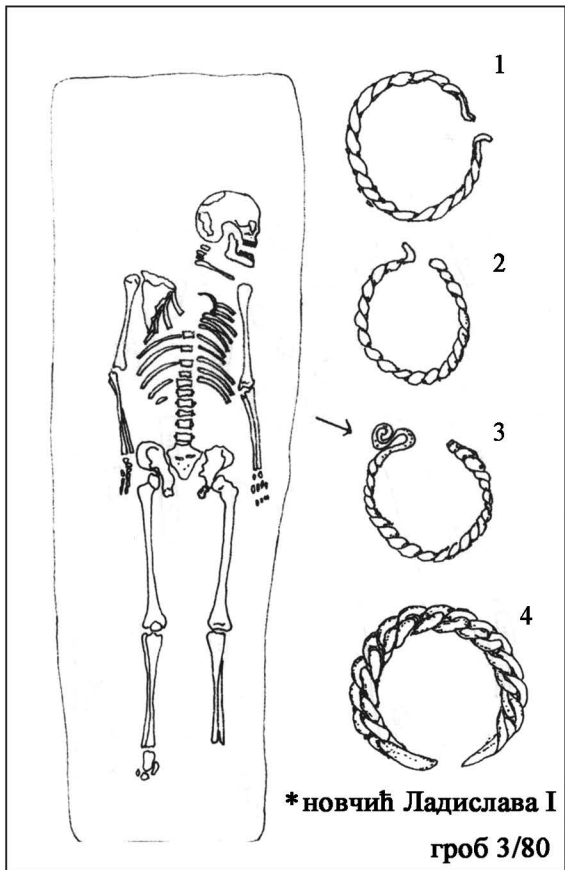

Т. 33 Каснокаролиншки мачеви и коњаничка опрема:

1. Нови Бечеј; 2. Вршац; 3. Ковин; 4. Банатски Брестовац; 5. Зрењанин; 6. Сомбор; 7. Хоргош-Рек-мајур;
 8. Батајница-Бељарица; 9-11. Банатско Аранђелово; 12, 14. Футог; 13. Јазово; 16. Ново Милошево;
 15, 17. Батајница-Велика хумка

Т. 34 1-6. Инвентар гроба из Улице Матије Гупца у Сомбору;
7-21. Налази из некрополе у Вајској

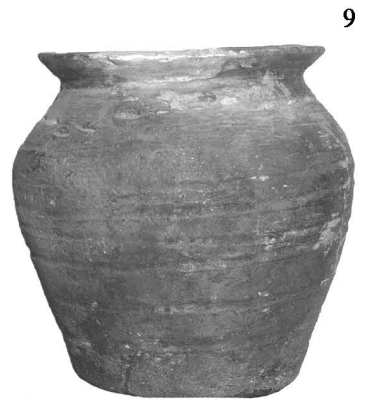

гроб 1

гроб 2

*новчић
Андрије I

* новчић
Саломона

гроб 4

гроб 5

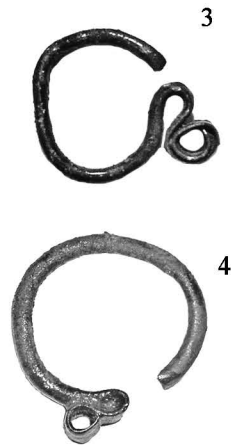
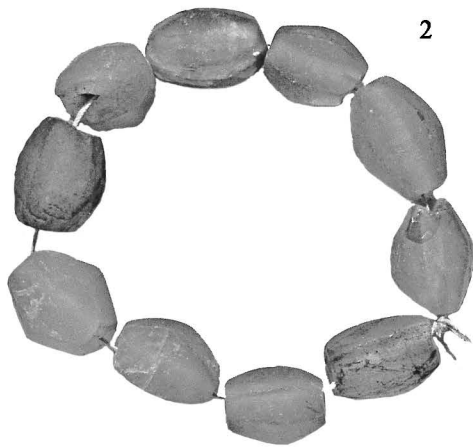
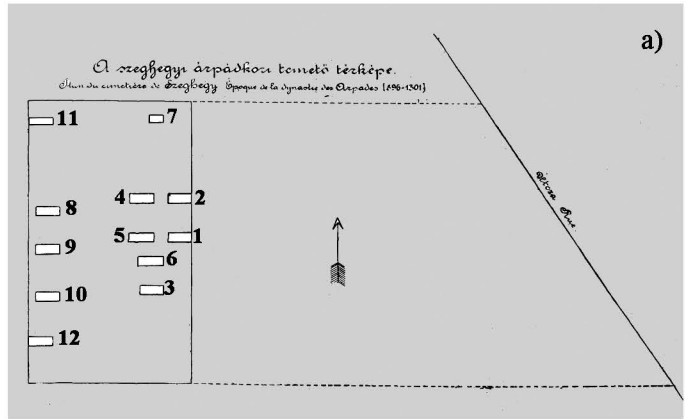
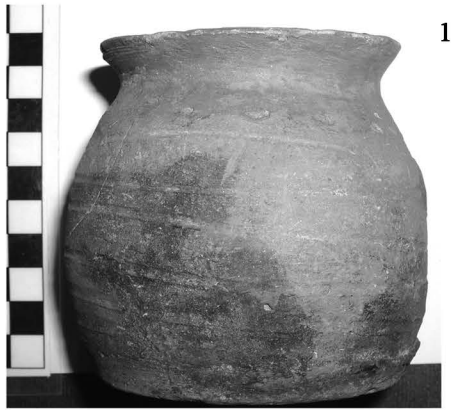
*новчић
Андрије I

гроб 7

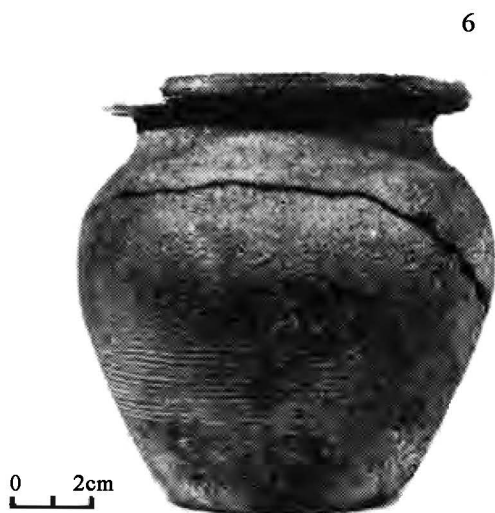

гроб 11

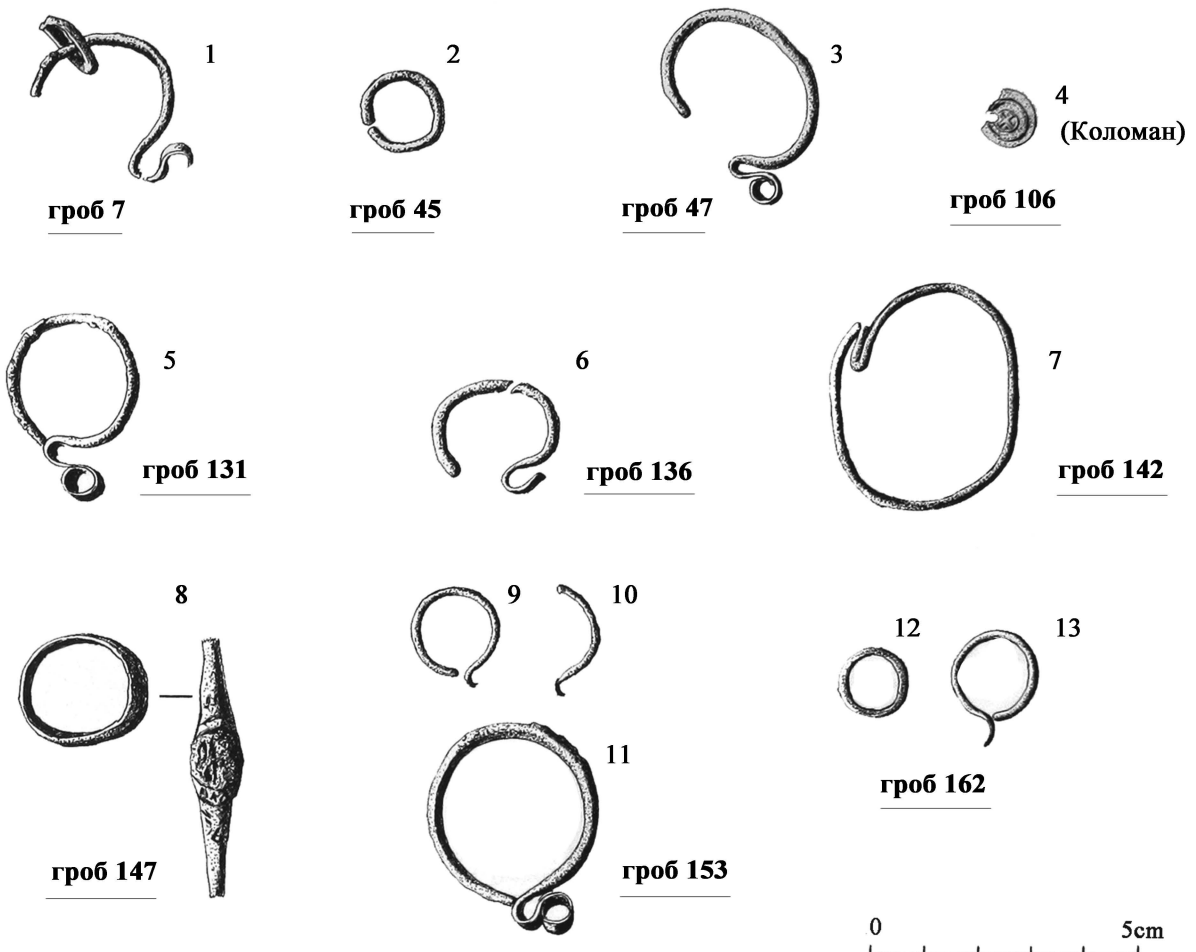
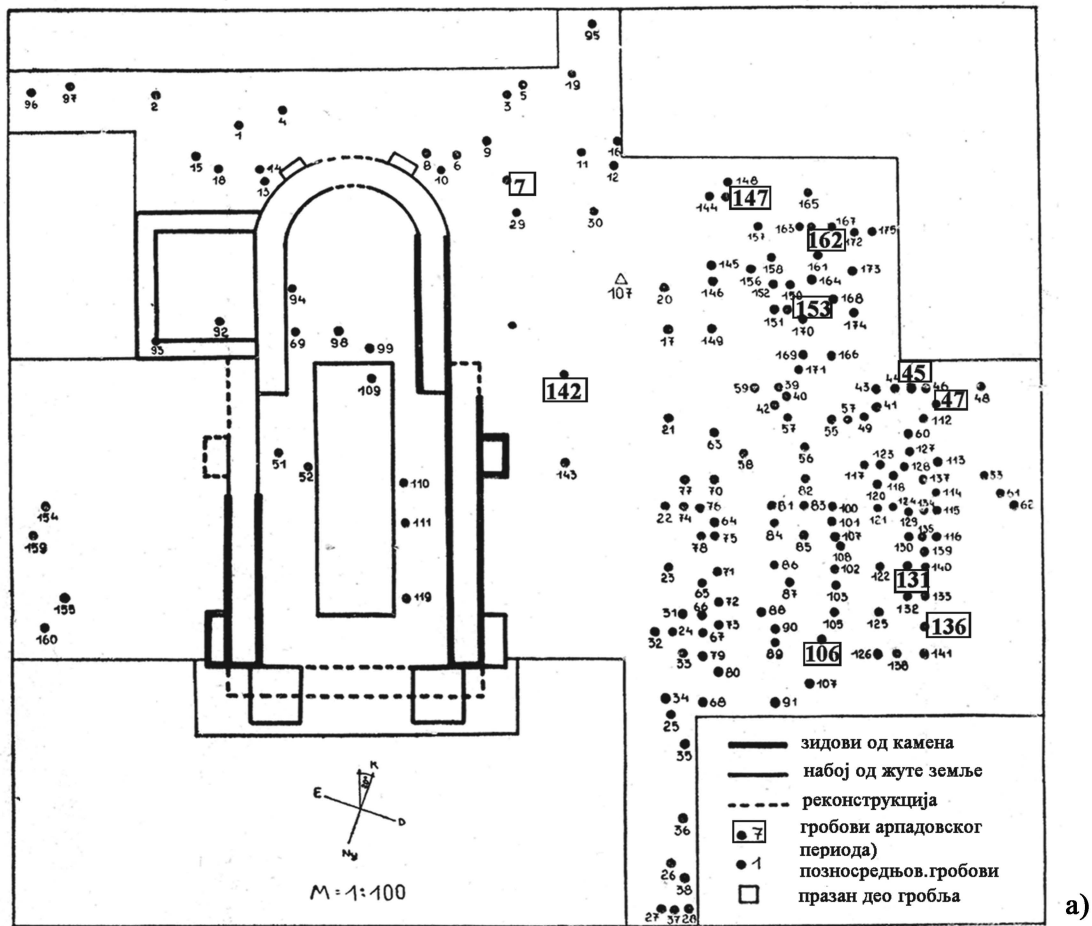

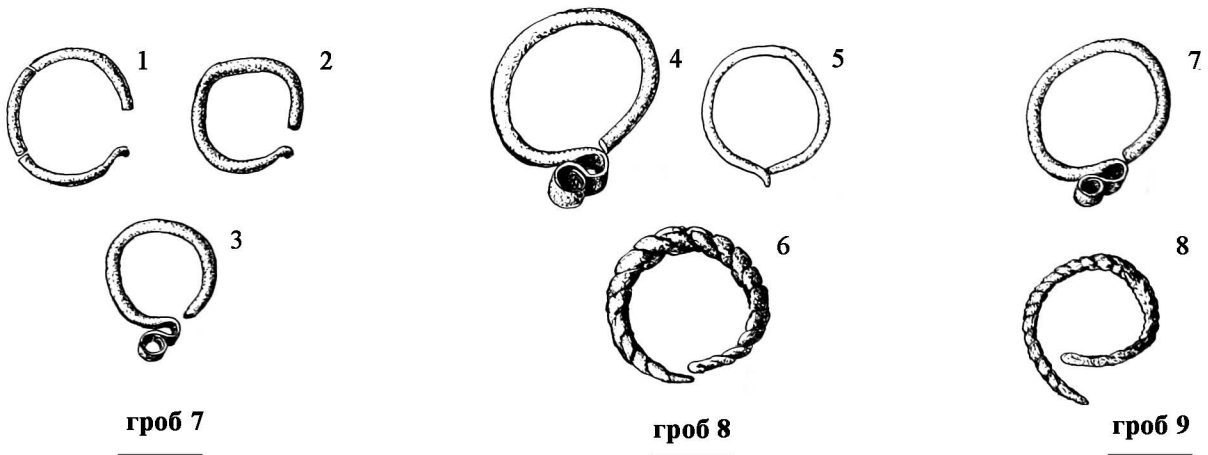
* новчић
 Андрије I

гроб 9

T. 37 a) Распоред истражених гробова на некрополи Ловћенац-Посед Ђорђа Неумана
 1-5. Садржај гроба 9 некрополе Ловћенац-Посед Ђорђа Неумана
 6. Лонац са девастиране некрополе у Банатском Аранђелову
 7. Лонац са непознатог налазишта у Бачкој (Фекетић?)

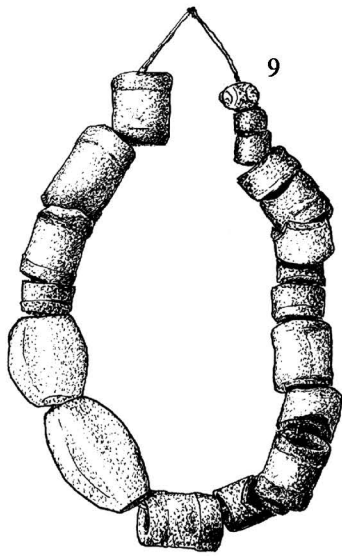

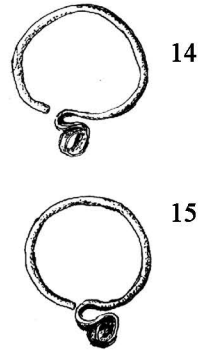
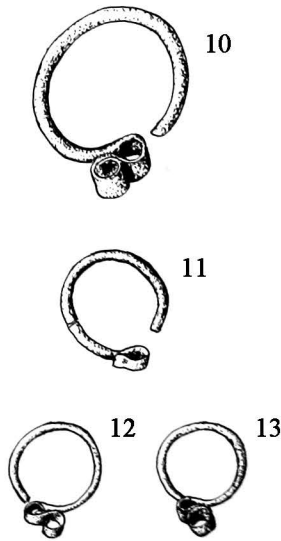
гроб 7

гроб 8

гроб 9

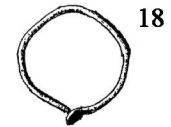
гроб 10

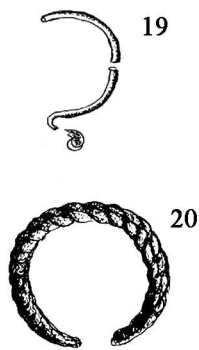
гроб 12

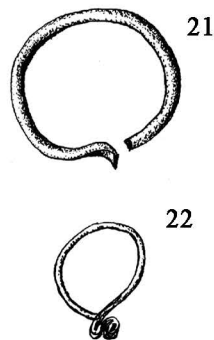
гроб 13

гроб 15 (*новчиї Ладислава I)

гроб 17

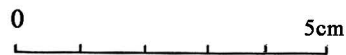

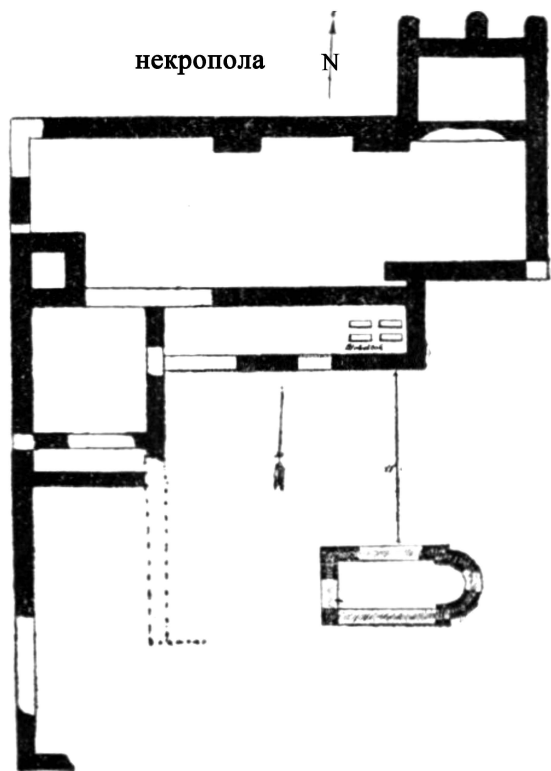
гроб 21

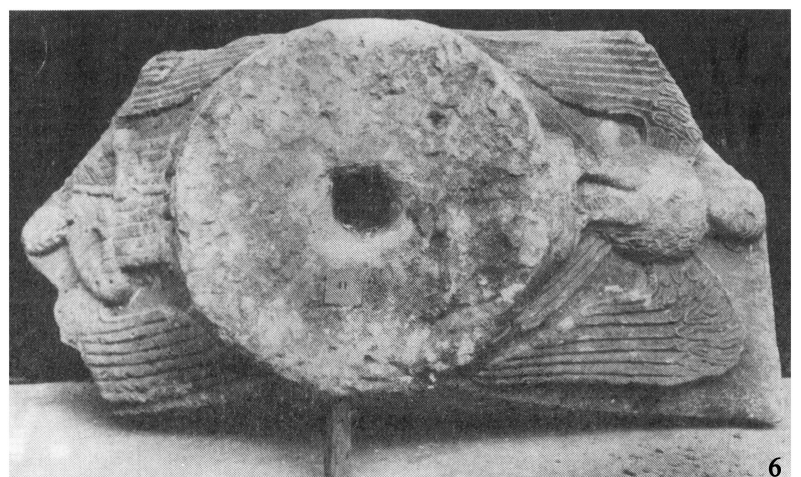
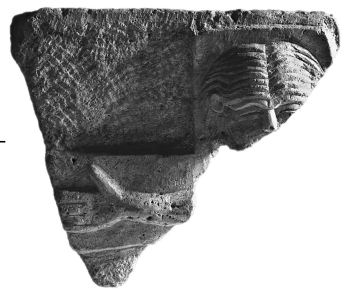
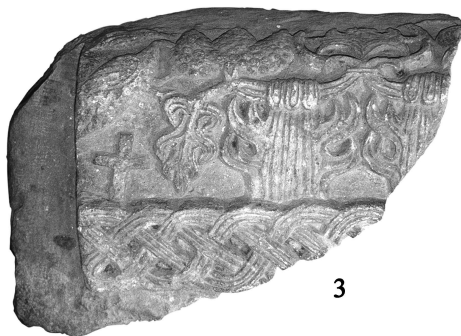
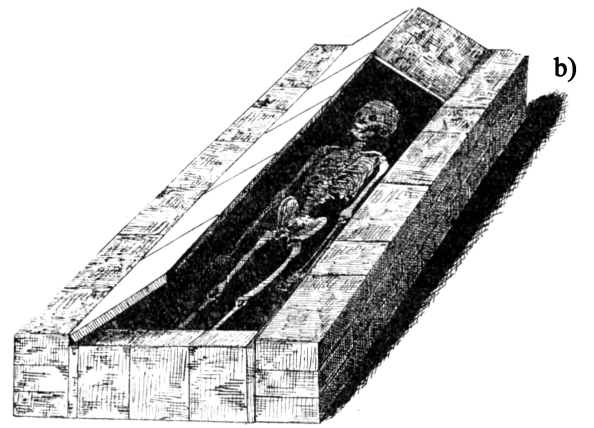
гроб 18 (*новчиї Ладислава I)

* гроб 14
(само новчиї Беле II)

a)

Т. 40 а, б, 1-4. Бачки Моноштор-Острво Сига: основа манастирског комплекса, црквена пластика и налаз прстена из некрополе; 5-6. Архитектонска пластика из Титела

a)

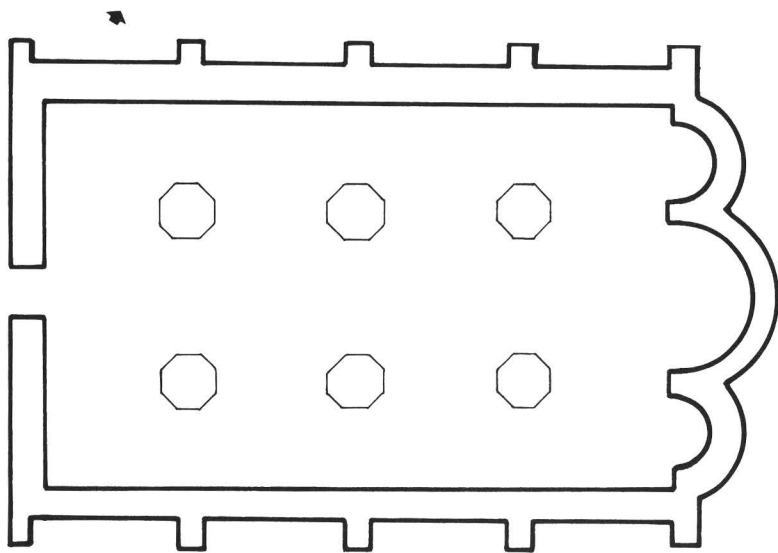

b)

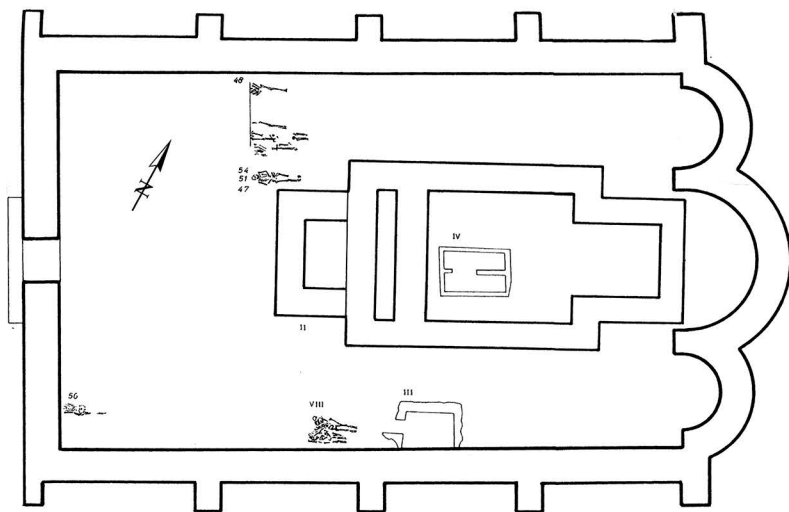
Т. 41 Црква на локалитету Врбас-Клиса, основа и реконструкција

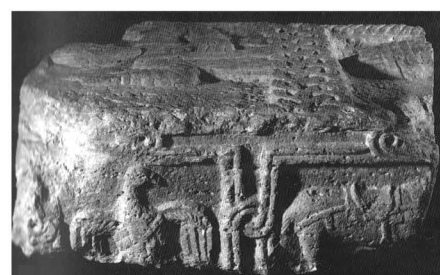
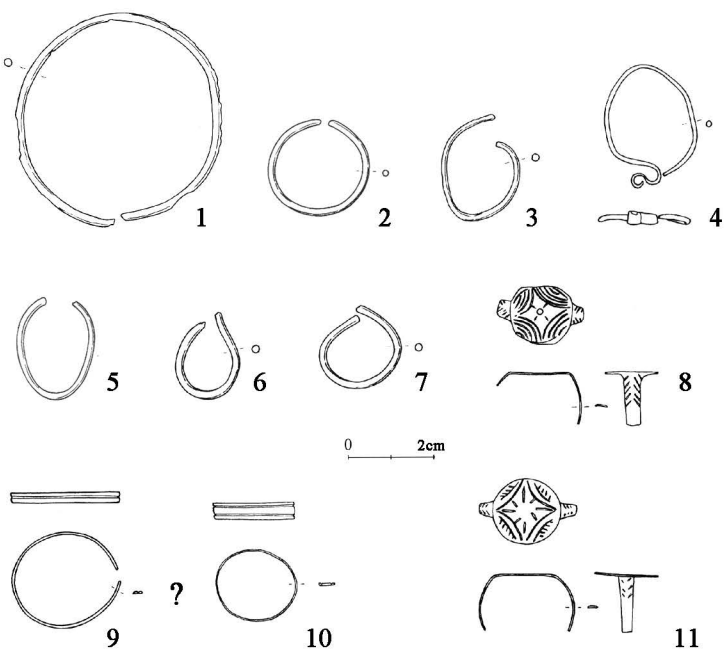
Т. 42 Локалитет Мајдан-Манастириште, црквене опеке и гробни налази

a)

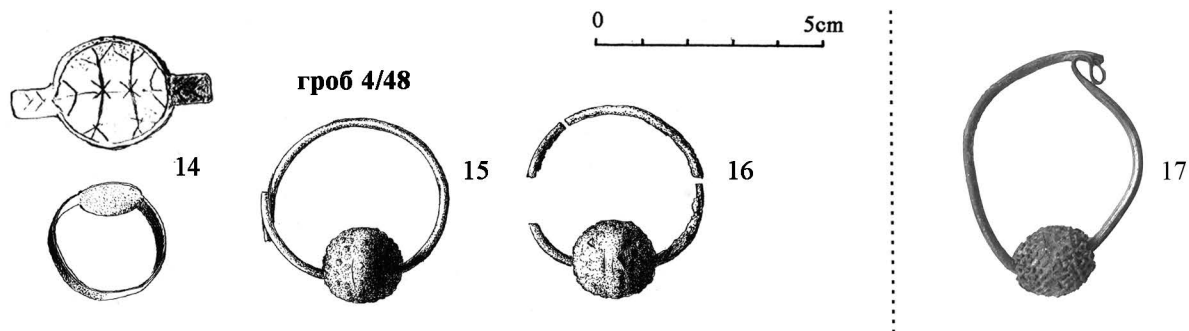
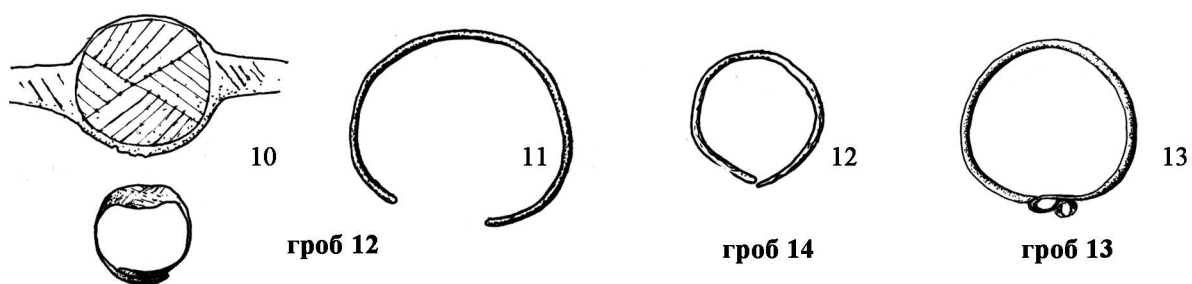
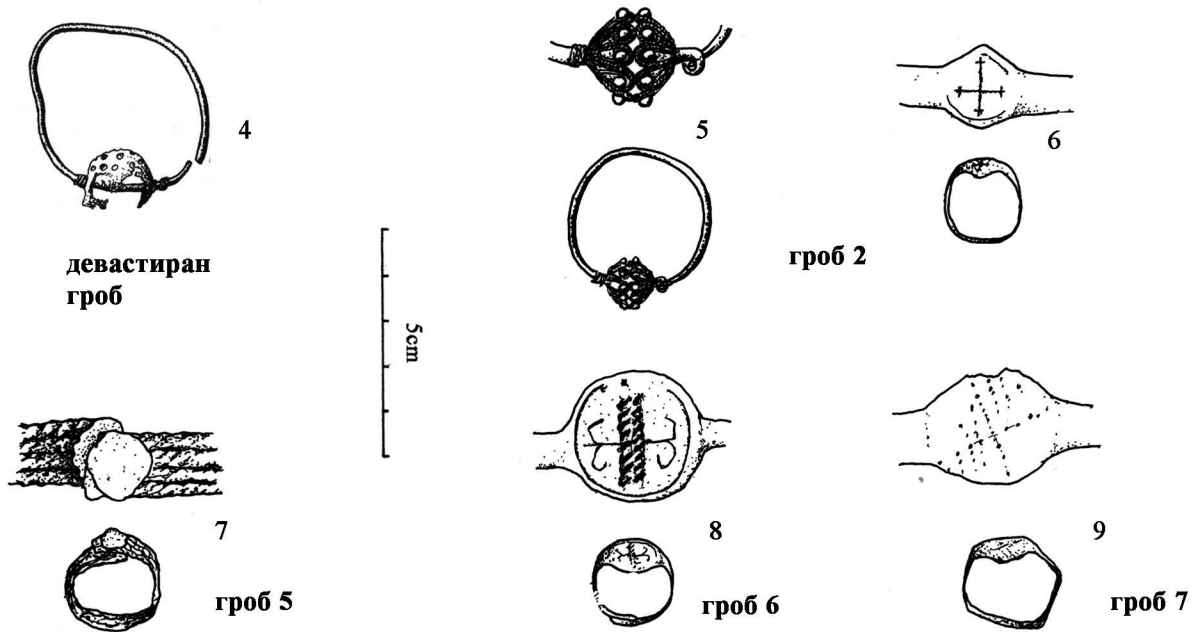
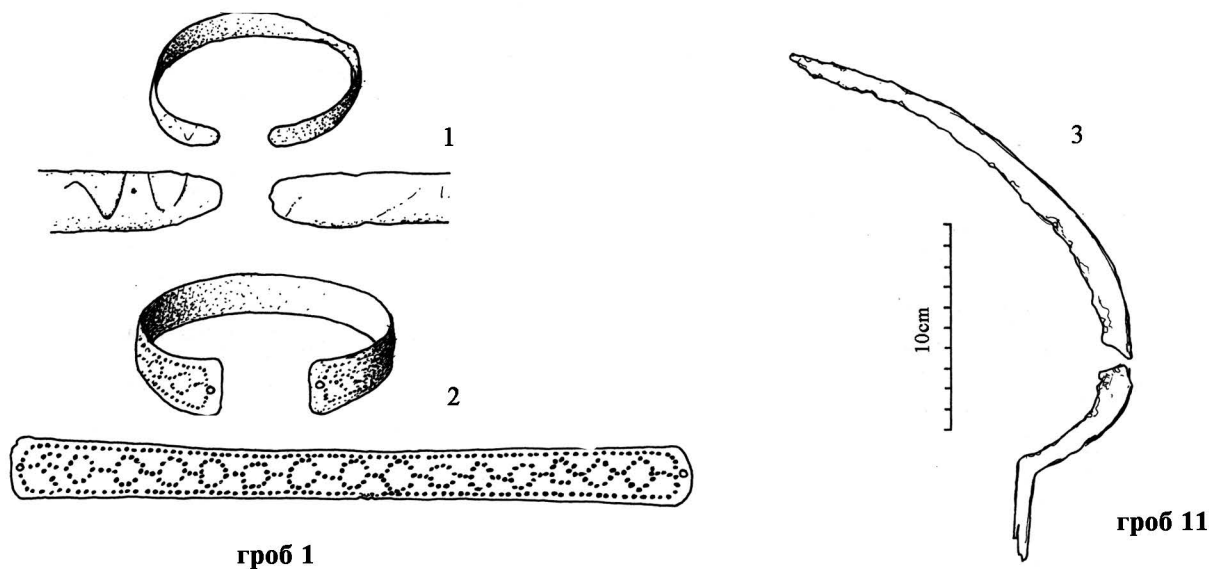
b)

приказ првобитне цркве

c)

Т. 43 а) Основа тробродне базилике у Арачи; б) Однос базилике и старије цркве са правоугаоном апсидом;
 с) Арачки камен; 1-9. Најранији налази из арачке некрополе

Т. 44 Позне бјелобрдске некрополе са налазима (имитација) византијског накита:
1-13. Војловица-Хумка-азотара; 14-16. Хоргош (Носа)-Хинга;
17. Дупљаја-Велики прокоп

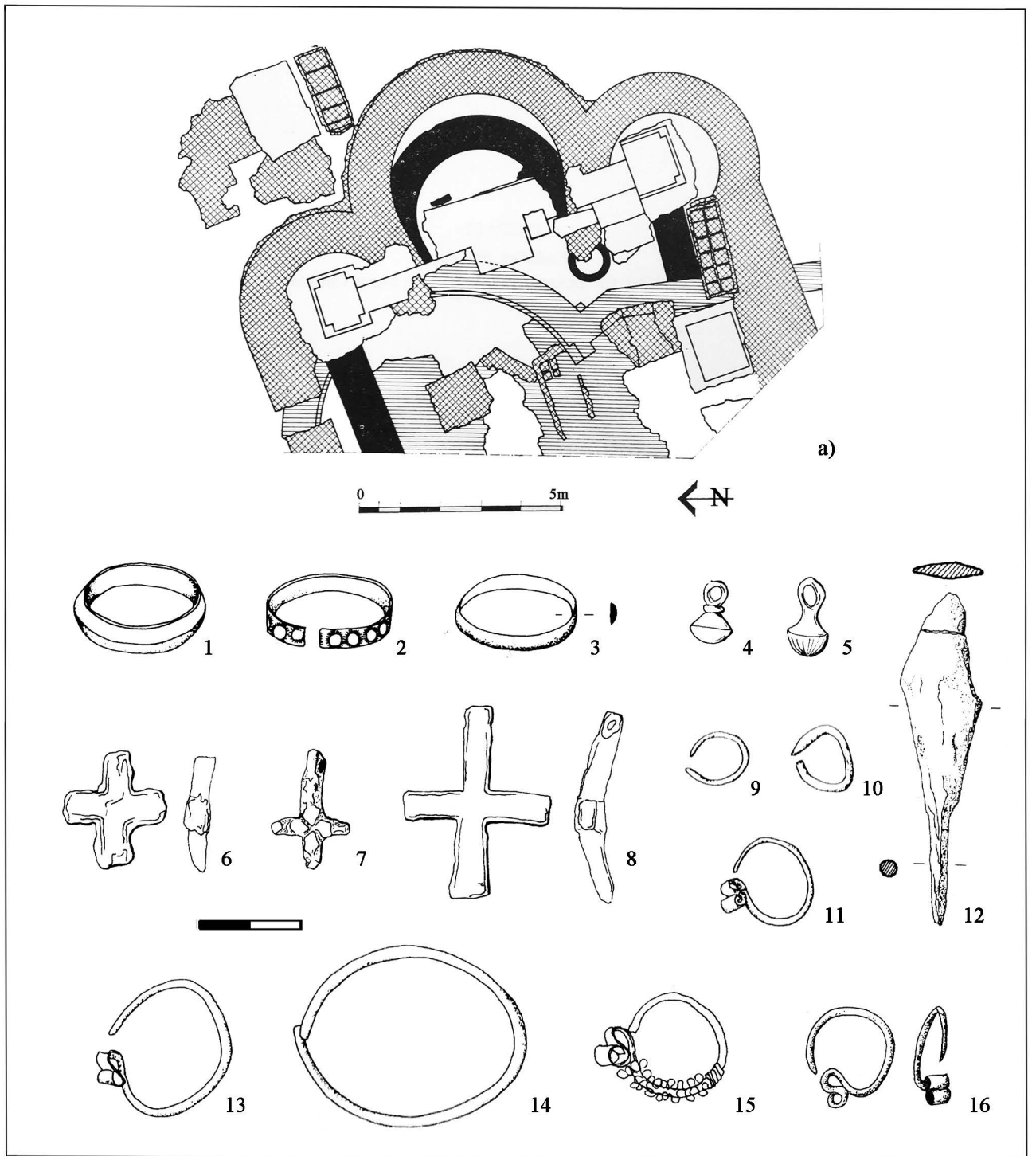
без мере

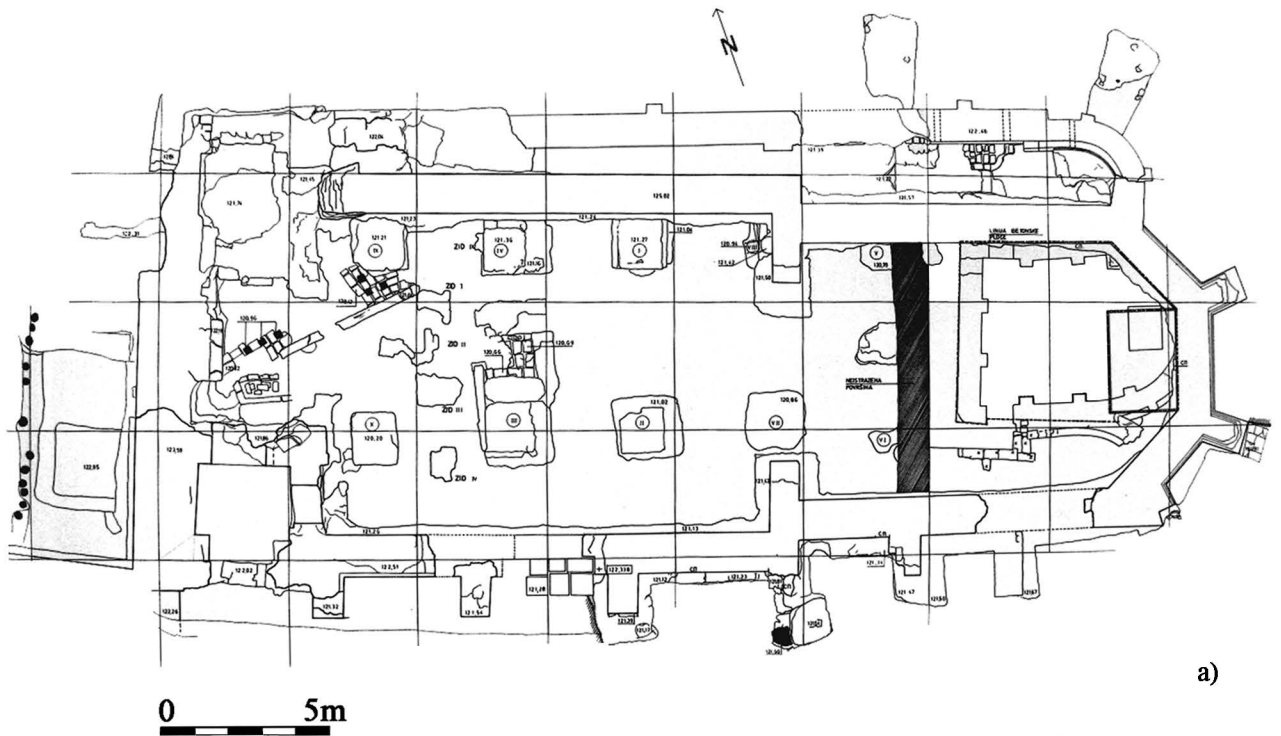
2cm

2cm

Т. 45 Накит луксузне израде и мађарски новац: 1-9. Некропола Омољица-Преко Слатине;
10. Налаз из девестираног гроба на некрополи Ковин-Град
11-13. Случајни налази из Нових Бановаца

Т. 46 а, 1-16. Мачванска Митровица, цркве и бјелобрдски налази из некрополе;
 б) Средњовековна некропола на Гомолави

a)

1

2

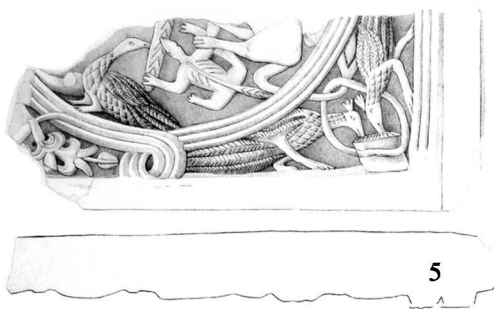
3

4

6

5

7

8

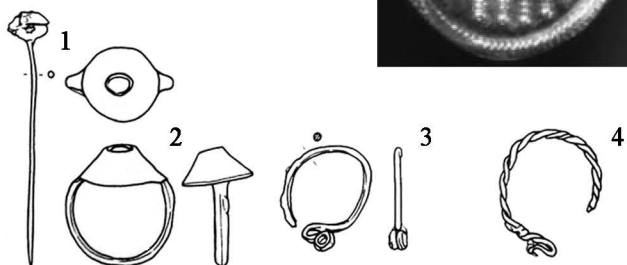
Т. 47 Раковац-Градина, основа са црквама и декоративна пластика

a)

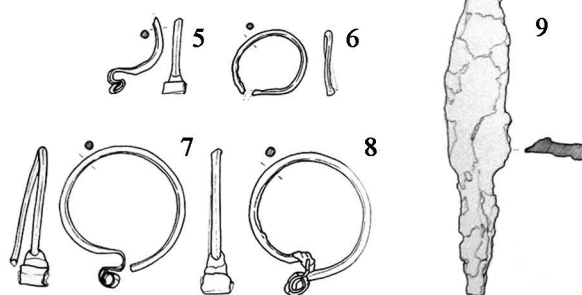
b)

гроб 110/89

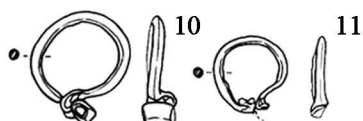
гроб 93/89

c)

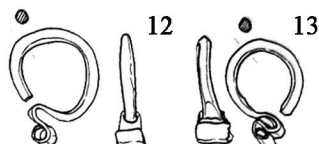

гроб 77/89

гроб 96/89

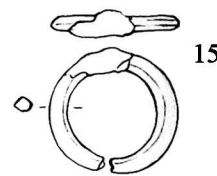

гроб 108/89

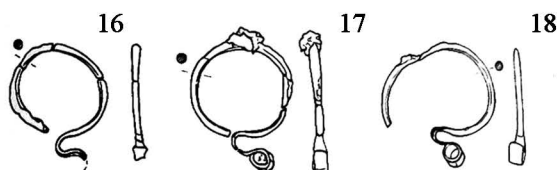

гроб 117/89

гроб 124/89

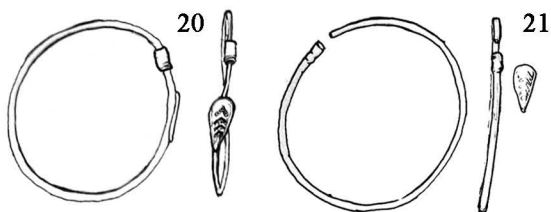

гроб 154/03

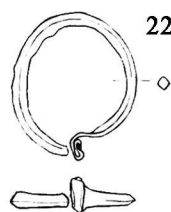

гроб 123/89

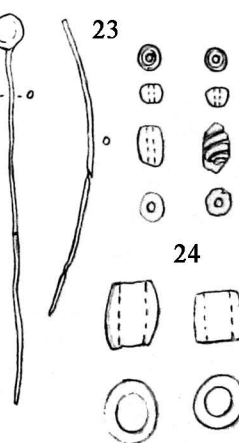
гроб 166/03

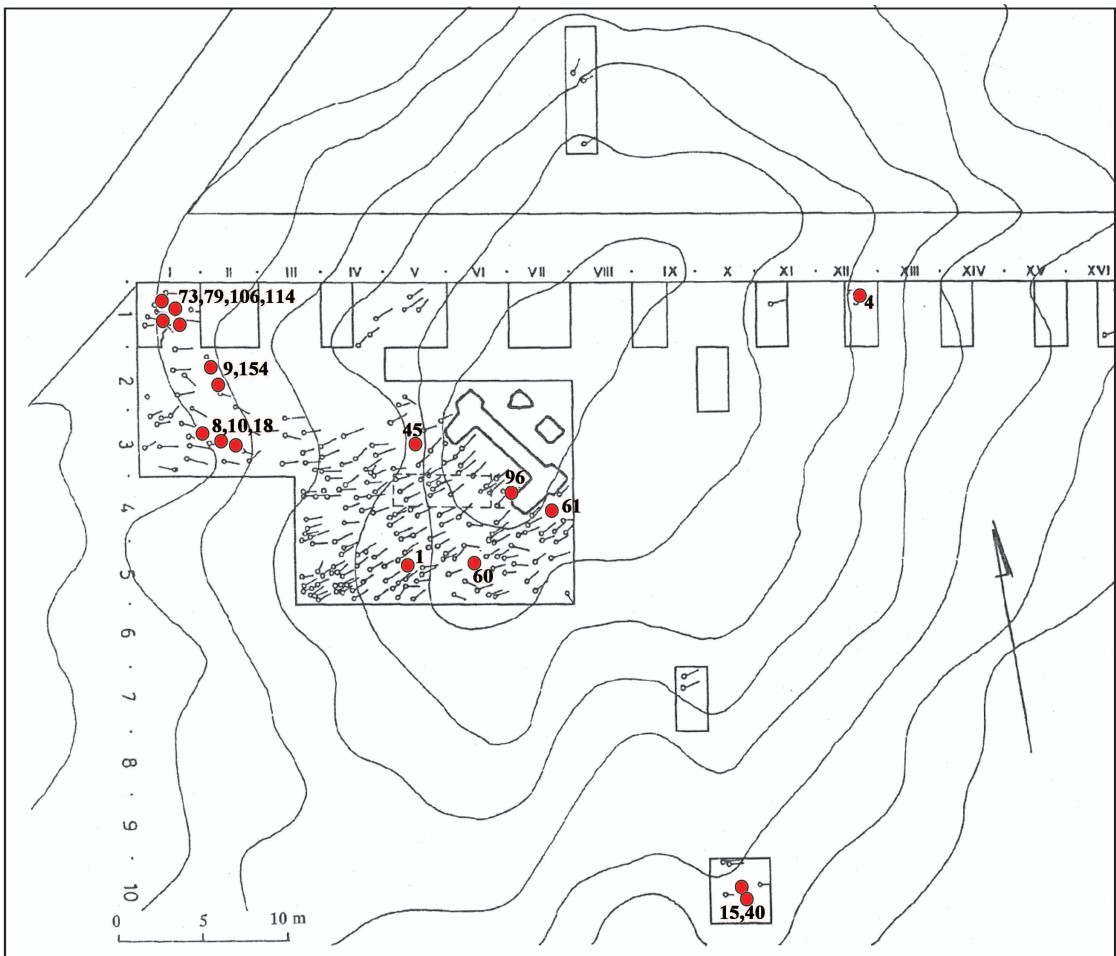
гроб 22/011

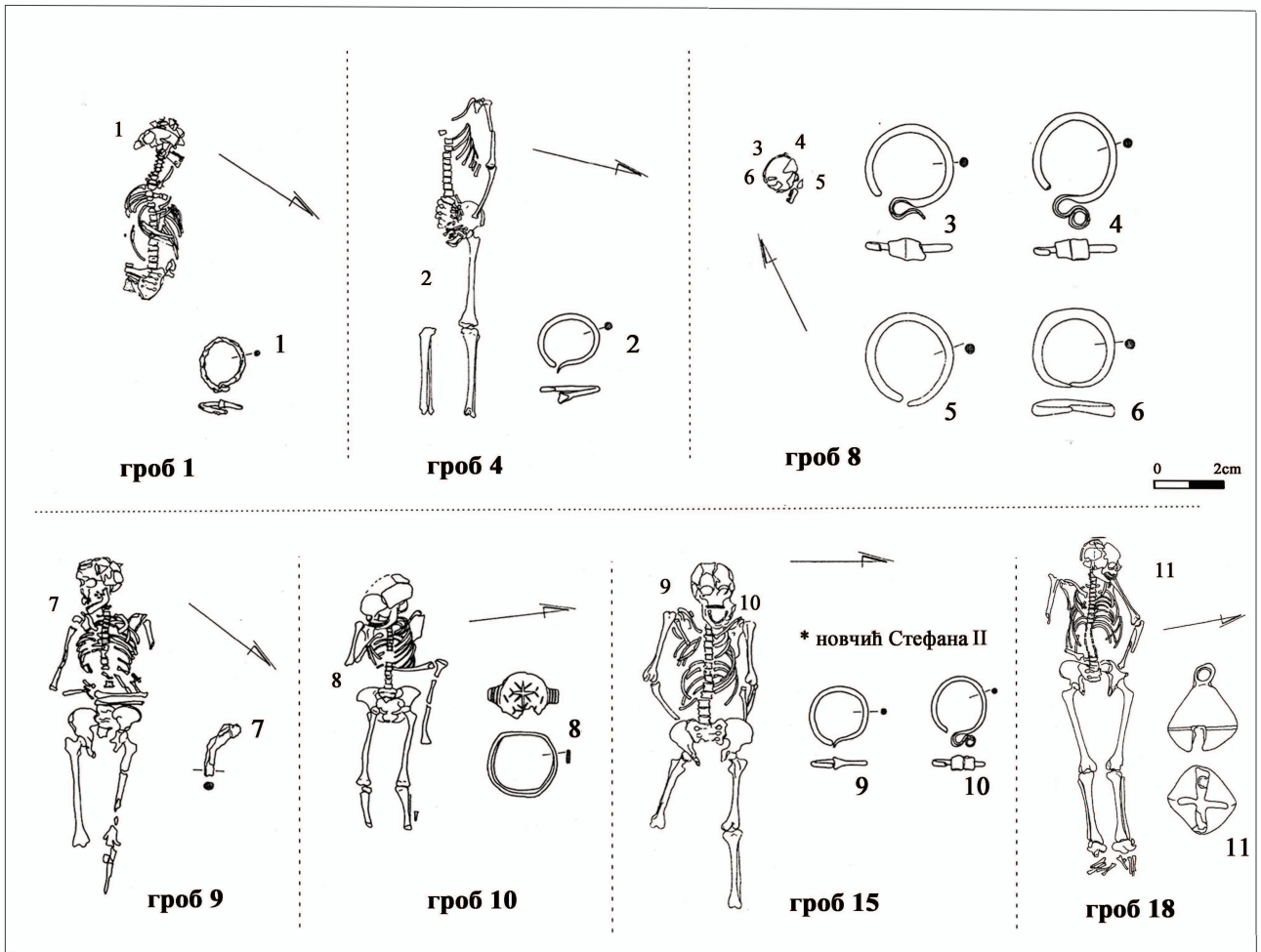
гроб 162/03

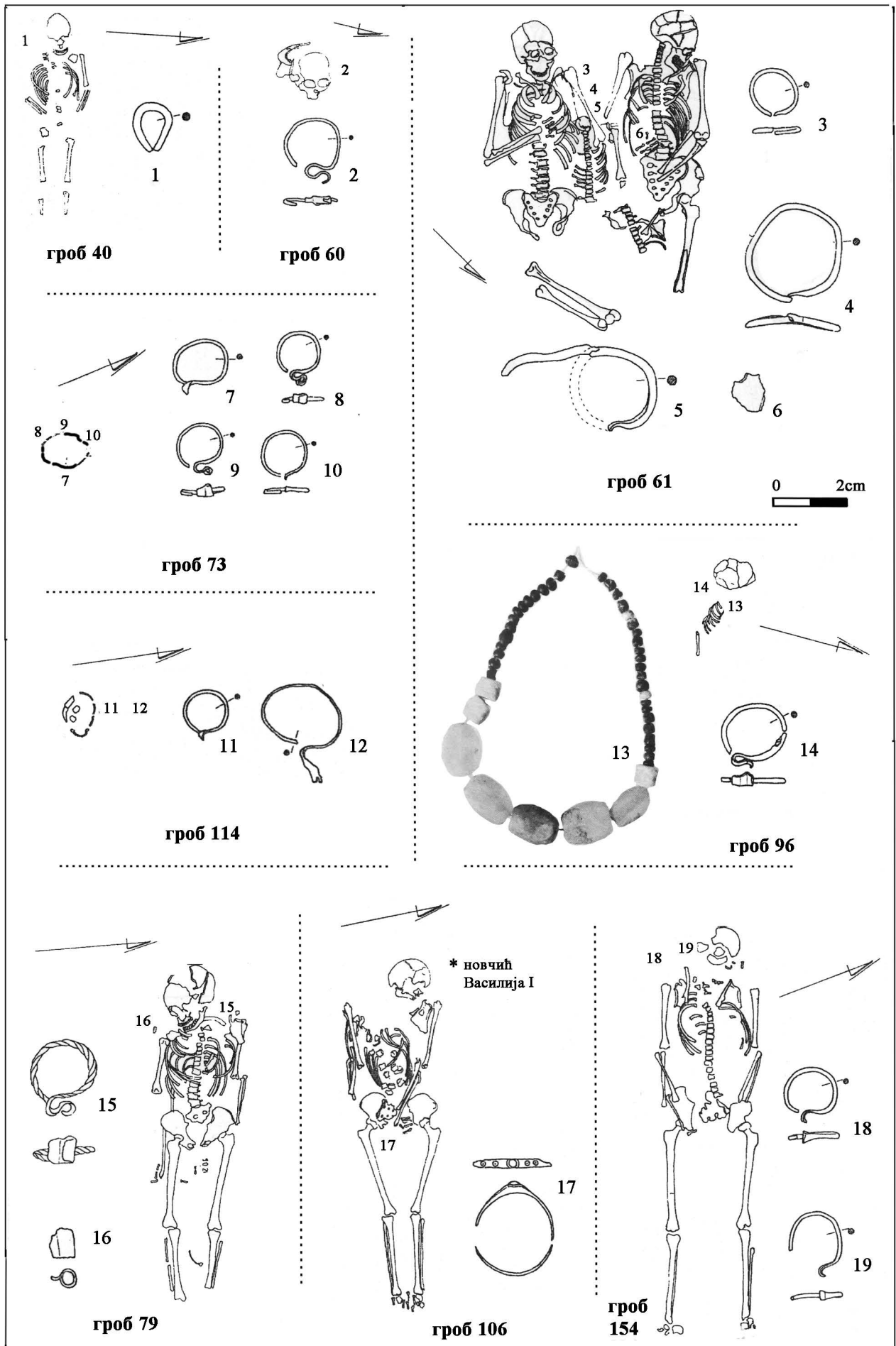

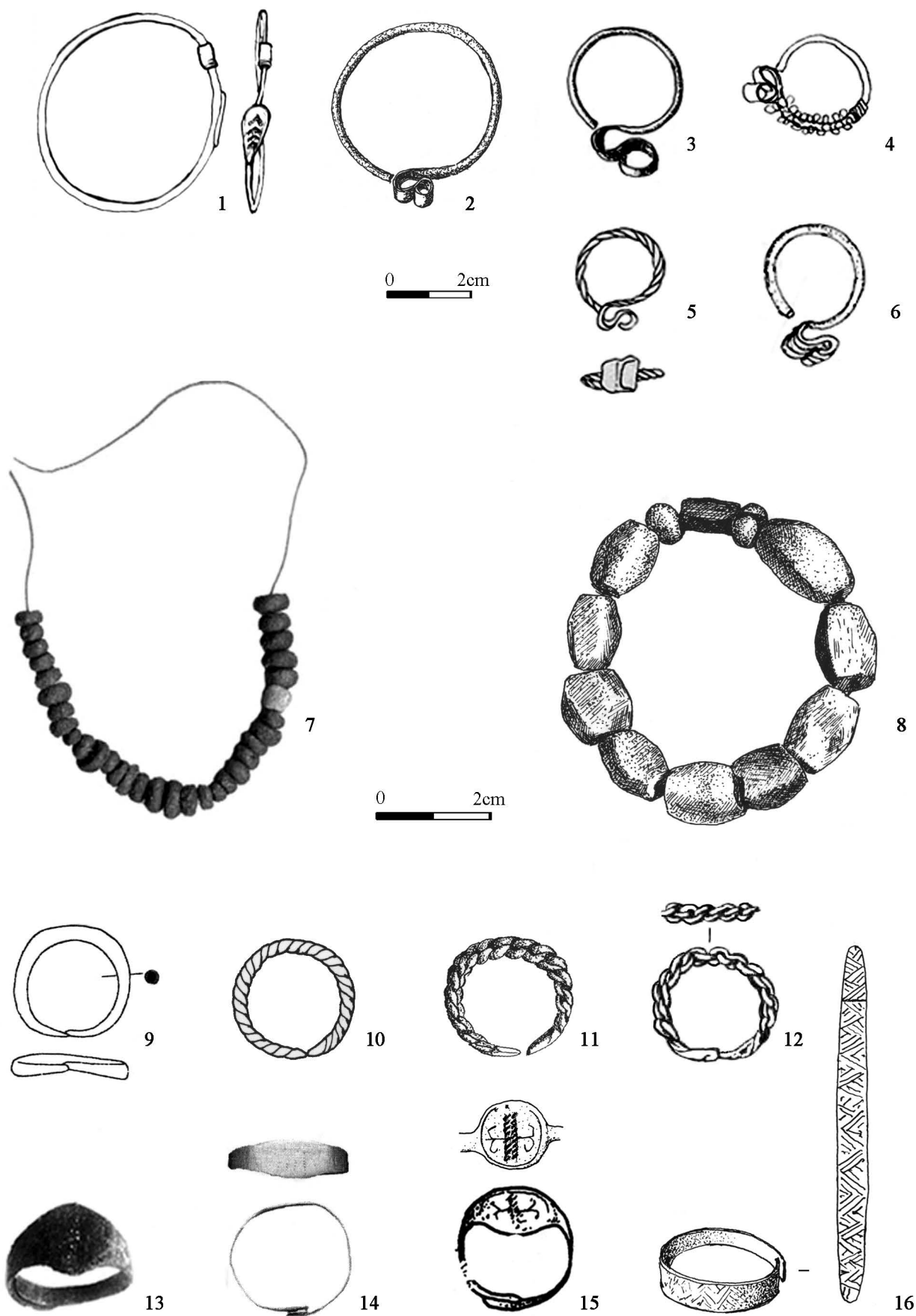
гроб 171/03

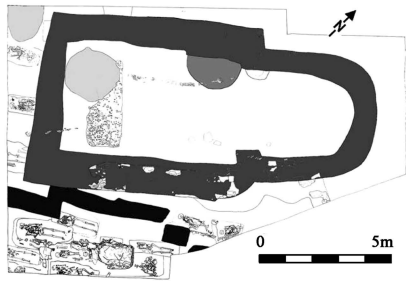
a)

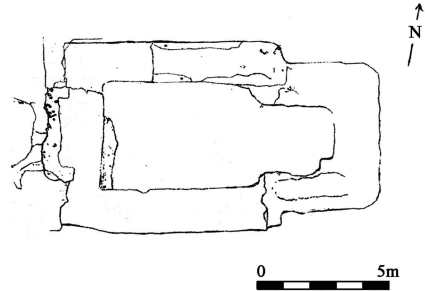

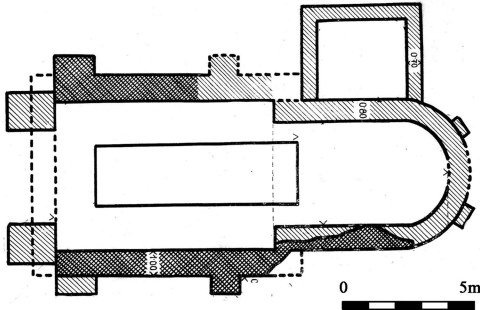
Т. 51 Касни бјелобрдски репертоар накита: Украси за главу-карике: 1. Раковац-Градина; 2. Нови Бановци; 3. Хоргош (Носа)-Хинга; 4. Мачванска Митровица; 5. Рума-Врцалова воденица; 6. Верушић-Азотара
 Огрлице: 7. Панчево-Ливаде; 8. Вајска; Прстење: 9. Рума-Врцалова воденица; 10. Ботош-Млака; 11. Сента-Папхалом; 12. Банатско Аранђелово-Железничка станица; 13. Сечањ-Атар-С; 14. Омољица-Преко Слатине; 15. Војловица-Хумка-азотара; 16. Шупљак-Бабахалом

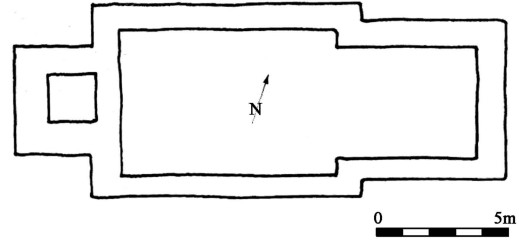
1)

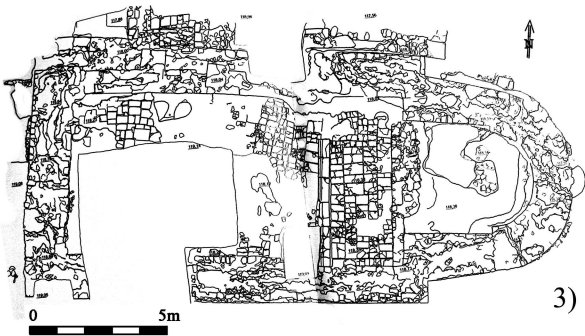
6)

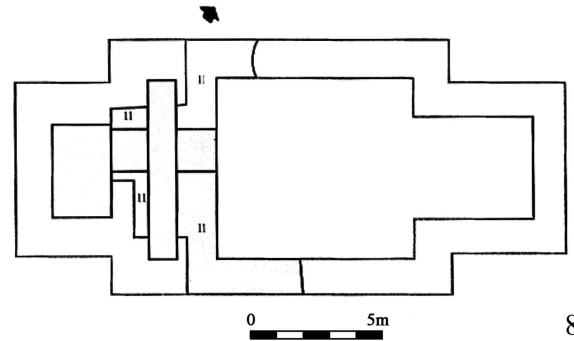
2)

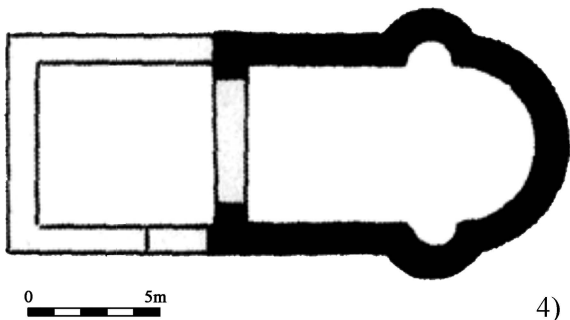
7)

3)

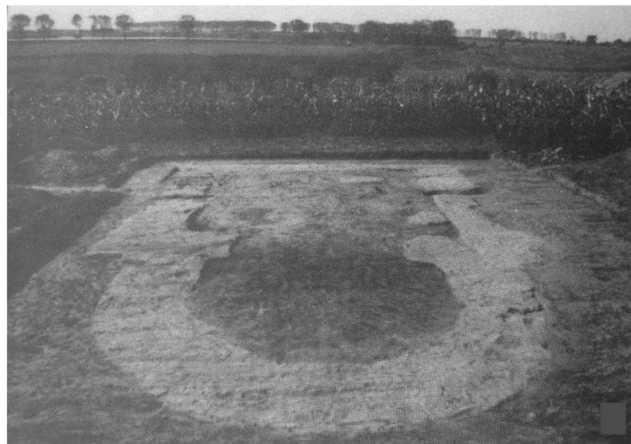
8)

4)

9)

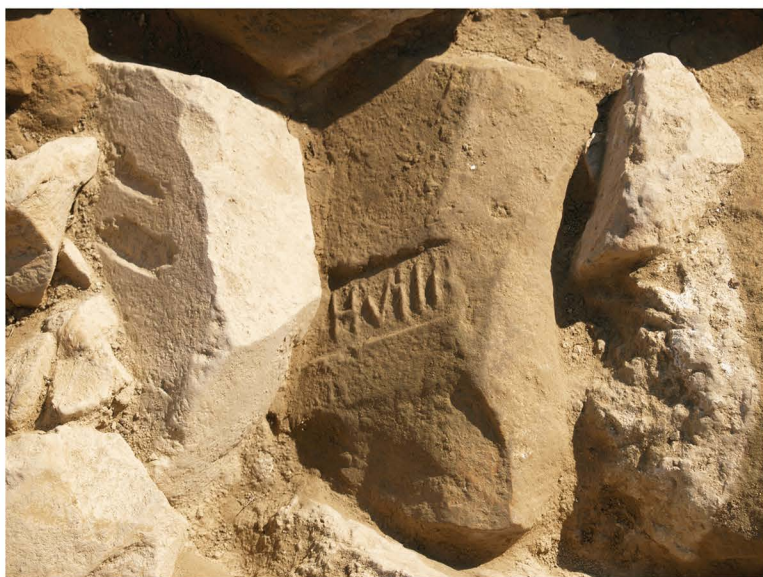

5)

Т. 52 Цркве: 1. Омошница-Преко Слатине; 2. Сента-Папхалом; 3. Раковац-Клиса; 4. Врбас-Клиса; 5. Бечеј-Ботра; 6. Перлез-Свете водице; 7. Хоргош-Темпломдомб; 8. Арача; 9. Дупљаја-Велики прокоп

1)

2)

3)

4)

Т. 53 1. БачкиMonošтор-Бартан, темељи истражене цркве; 2. Римске опеке са жигом Cohortis VII Vreucorum *in situ* у темељима цркве на Бартану; 3. Уломци опека и тегула из цркве на Бартану

a)

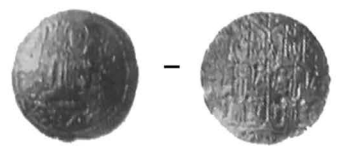
b)

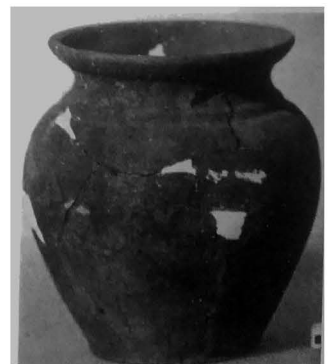
1

2

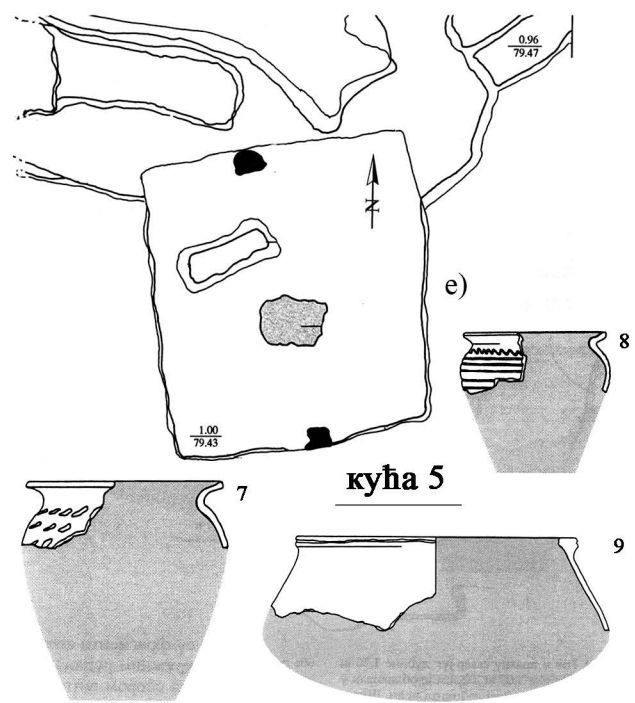
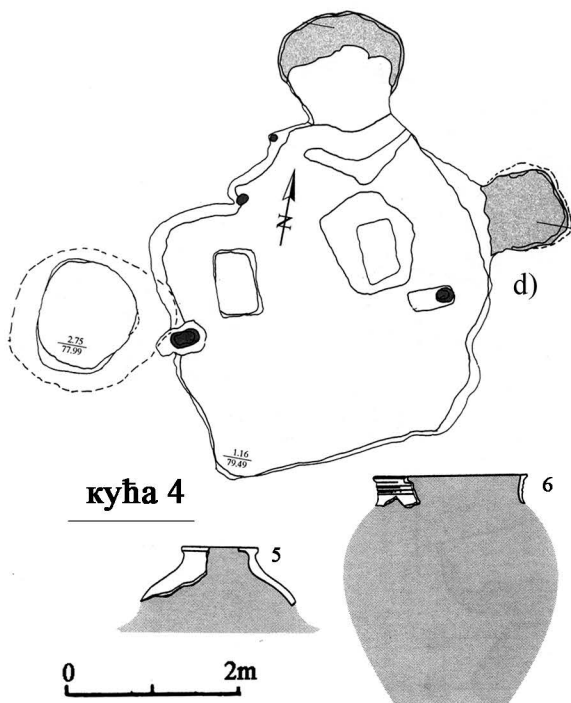
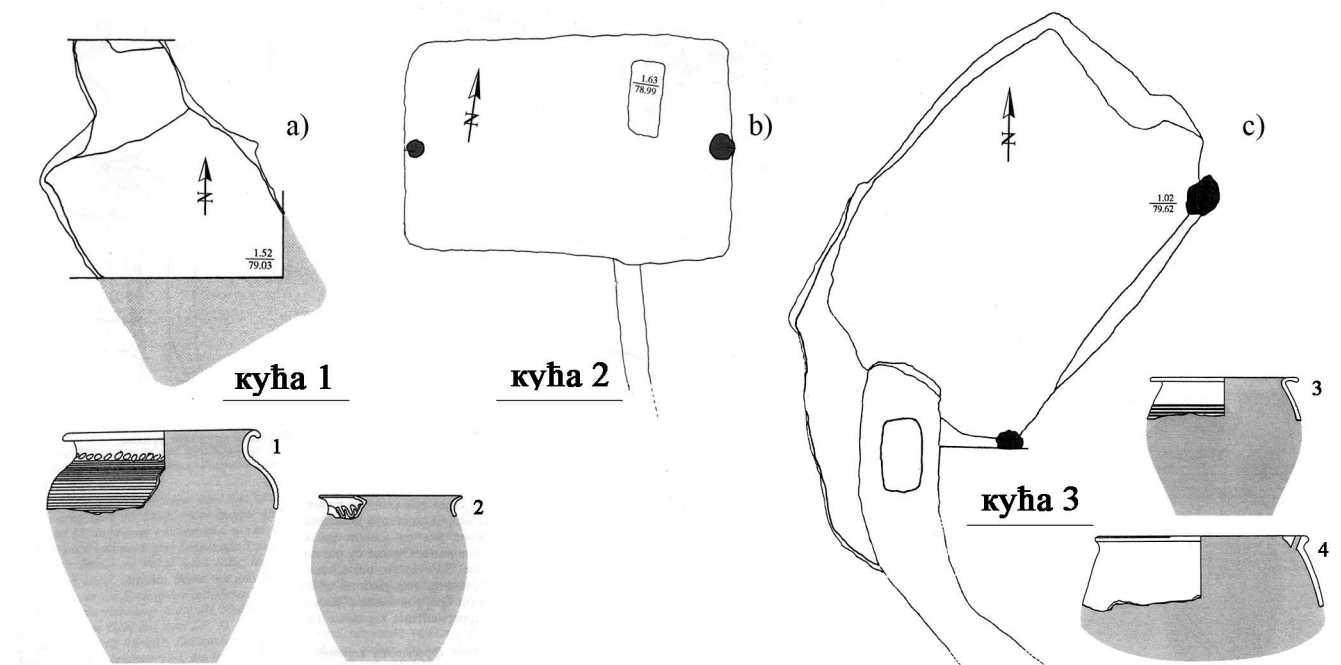

4

3

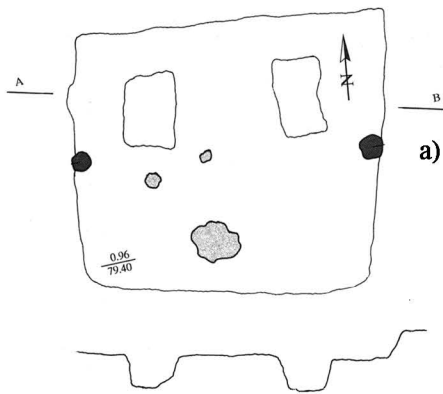
Т. 54 Тврђава у Бачу: положај средњовековног насеља и археолошки налази

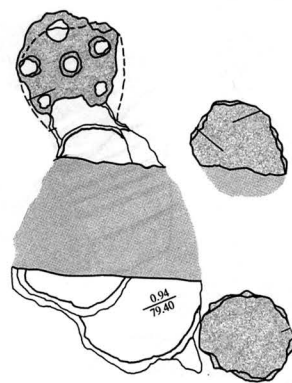
0 2m
 (размера за објекте,
 посуде без размере)

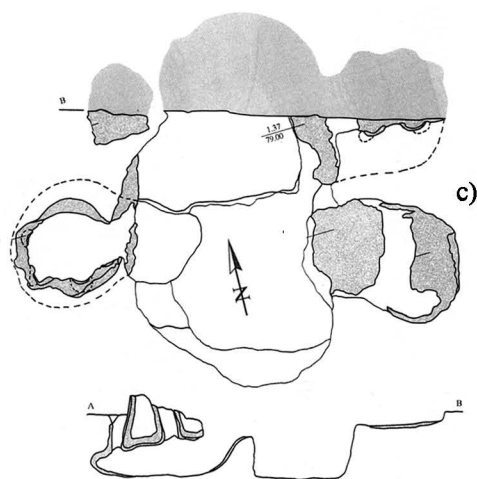
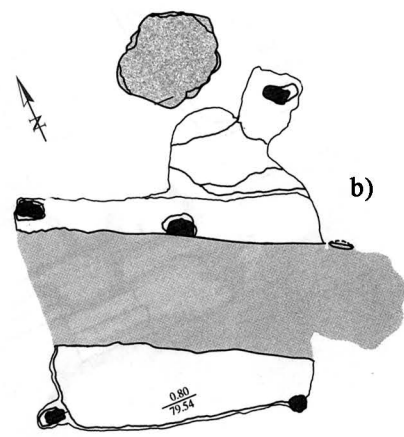
Т. 55 Насеље на локалитету Перлек у Бечеју: а-е) Основе објеката, 1-9. Грнчарија
 ф-г) Реконструкције стамбених објеката са локалитета у Мађарској

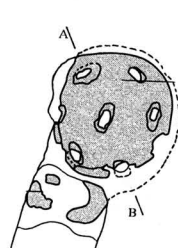
стамбени објекат

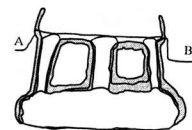
грнчарска радионица (објекти 9 и 15)

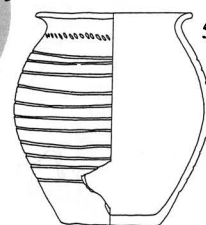
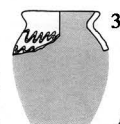
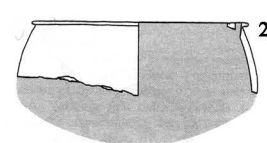
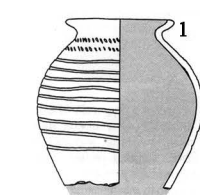
објекат 1 (пећ 1)

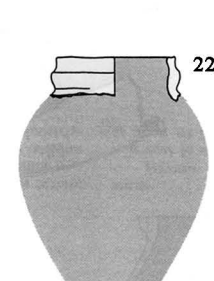
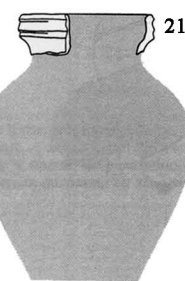
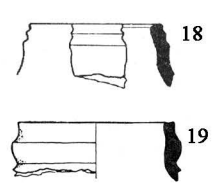
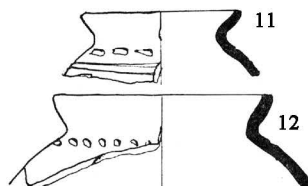
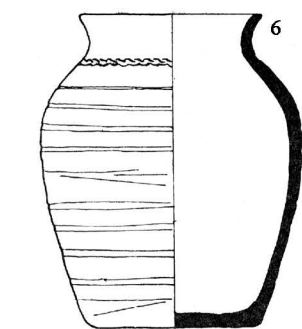
d)

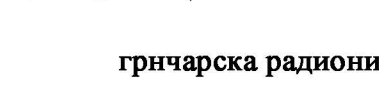
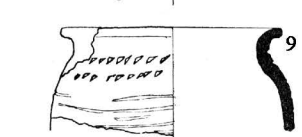
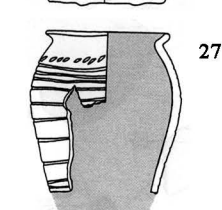
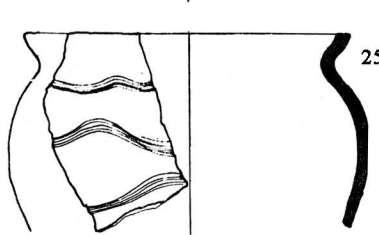
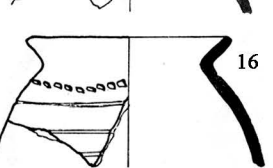
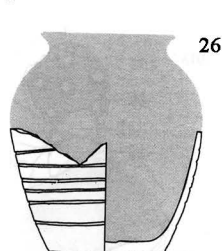
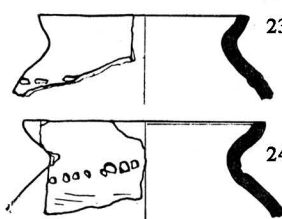
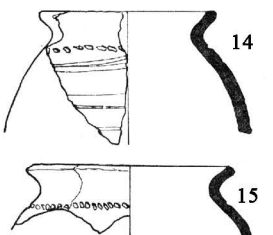
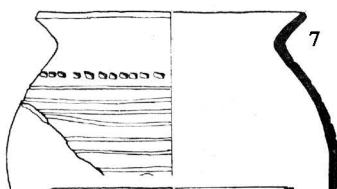
објекат 1 (пећ 1)

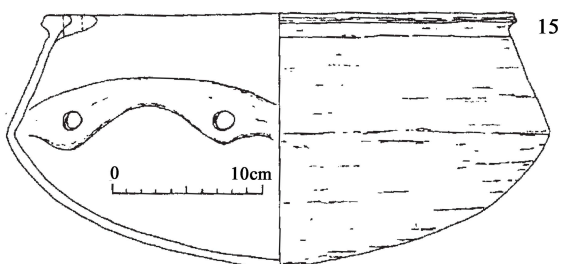
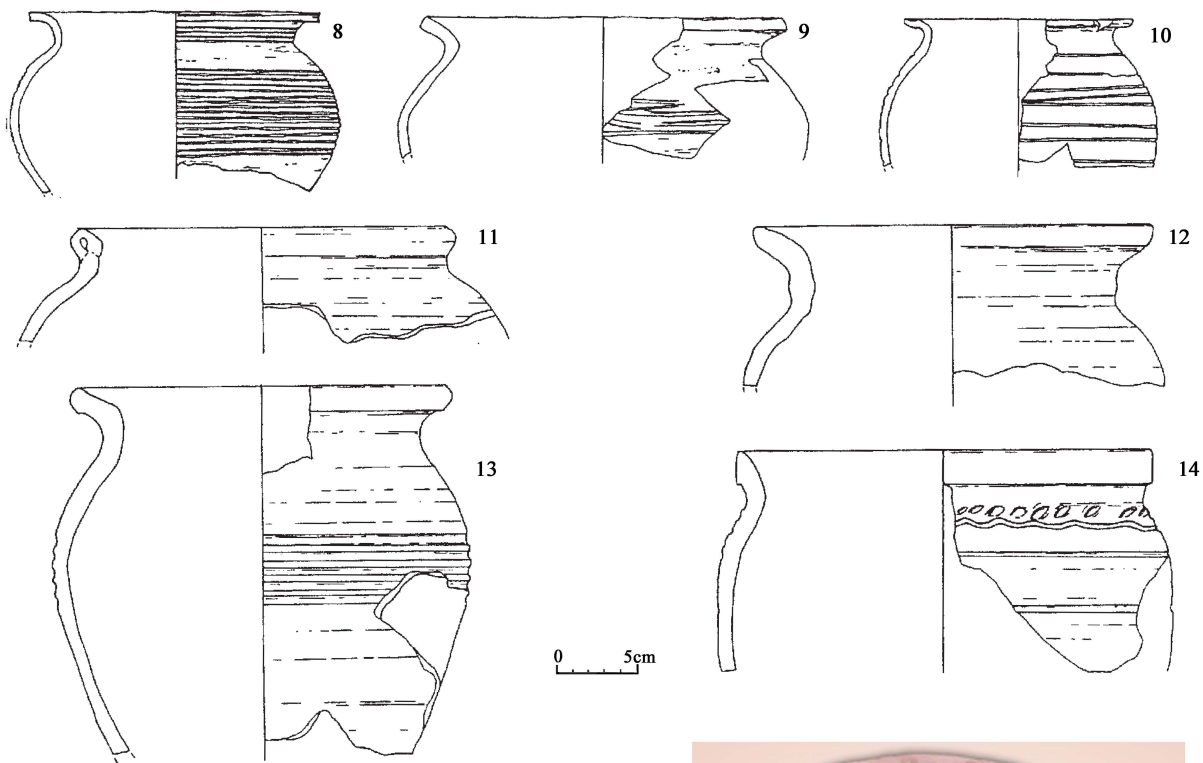
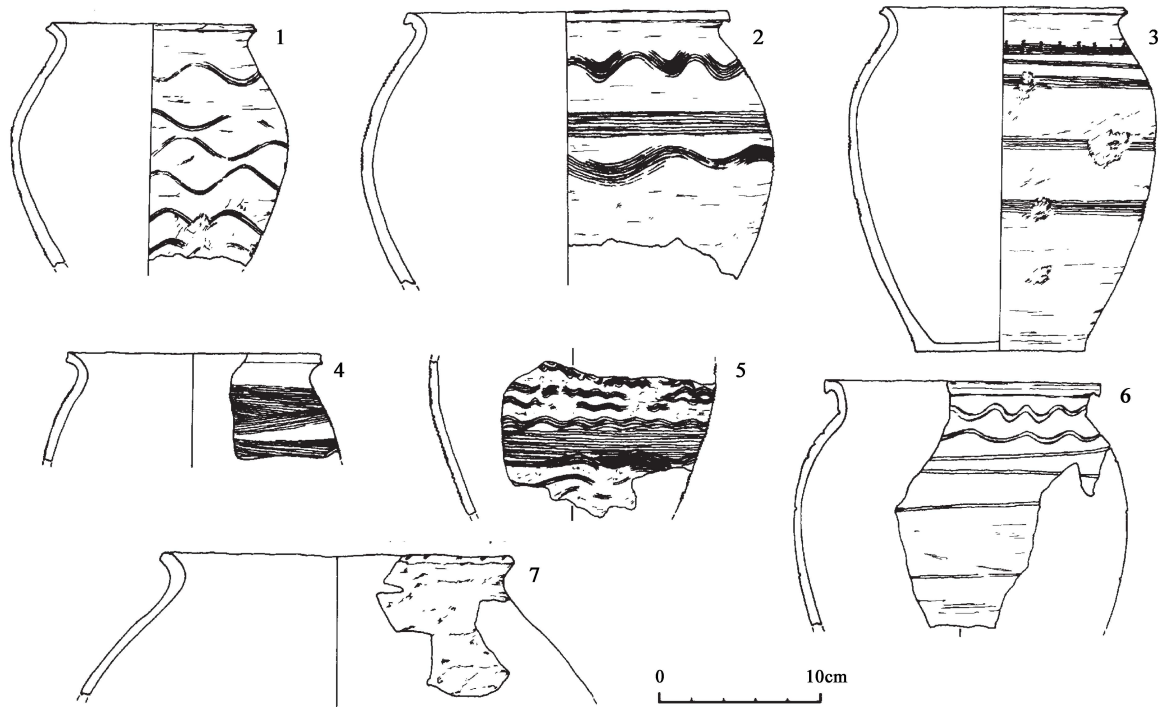
без разм.

без разм.

грнчарска радионица (објекат 7)

Т. 57 Керамика из стамбених целина у Чуругу: 1-7. Керамика 9. и 10. века; 8-16. Керамика 12. и 13. века

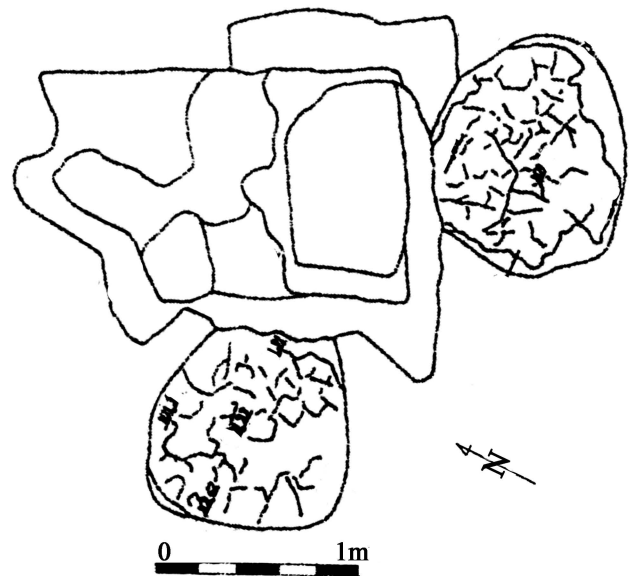
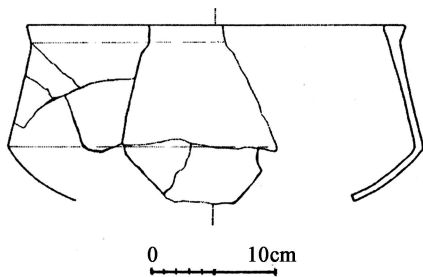
b)

a)

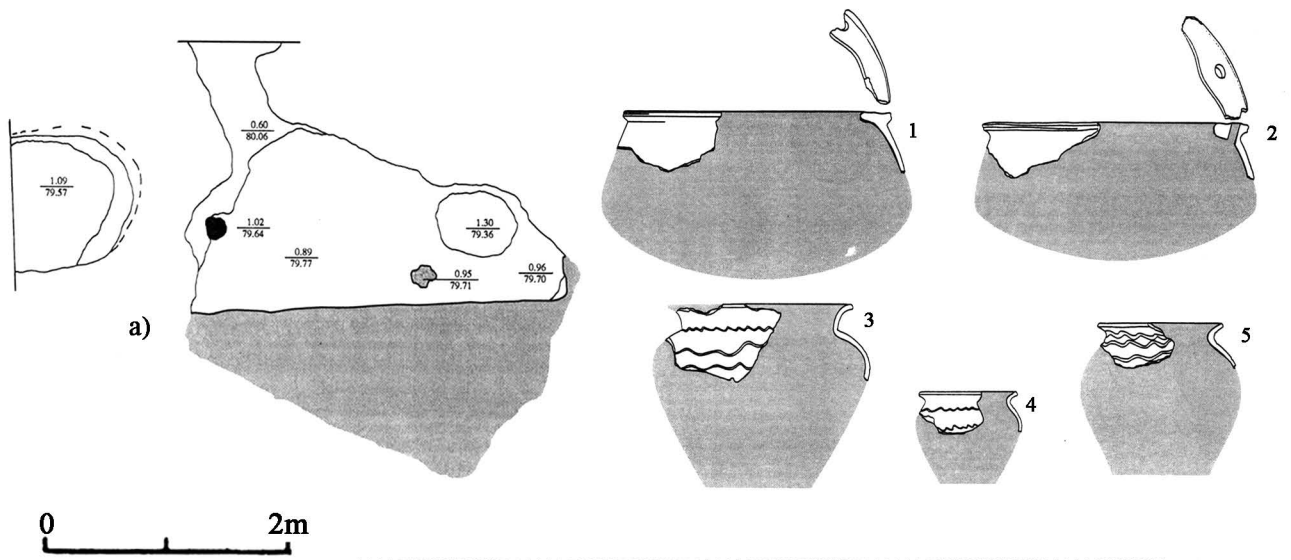
d)

c)

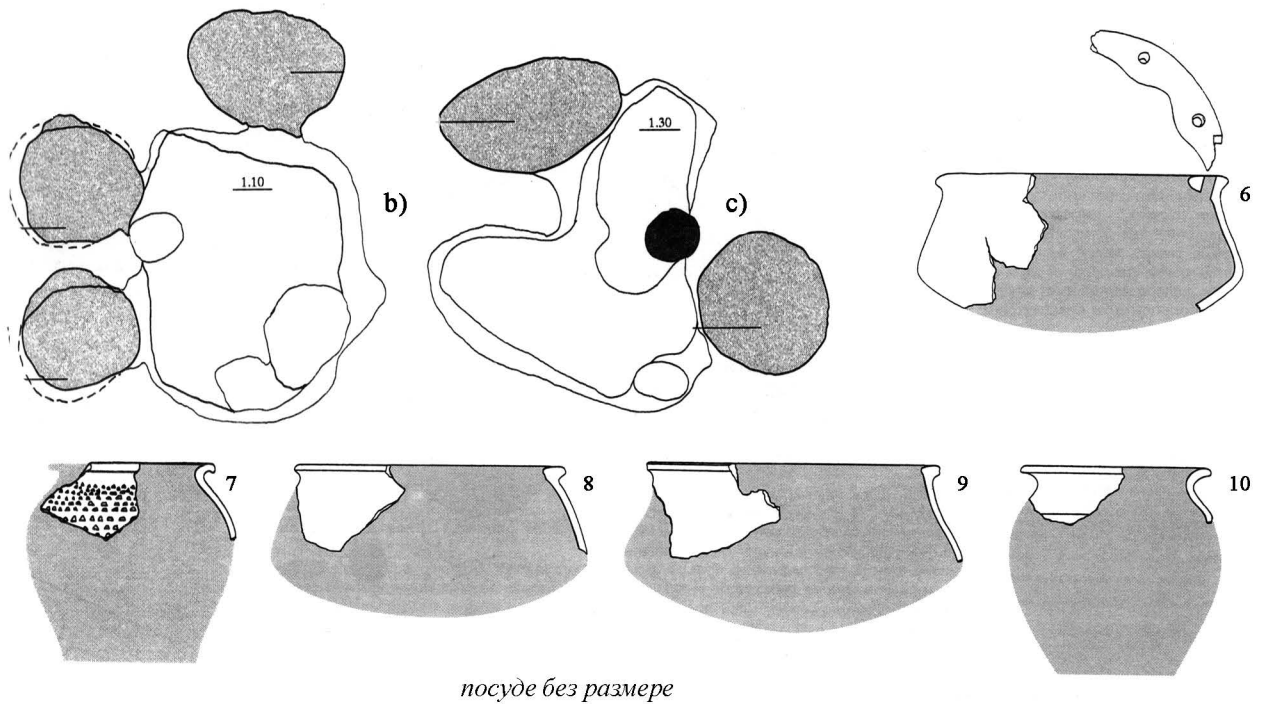

e)

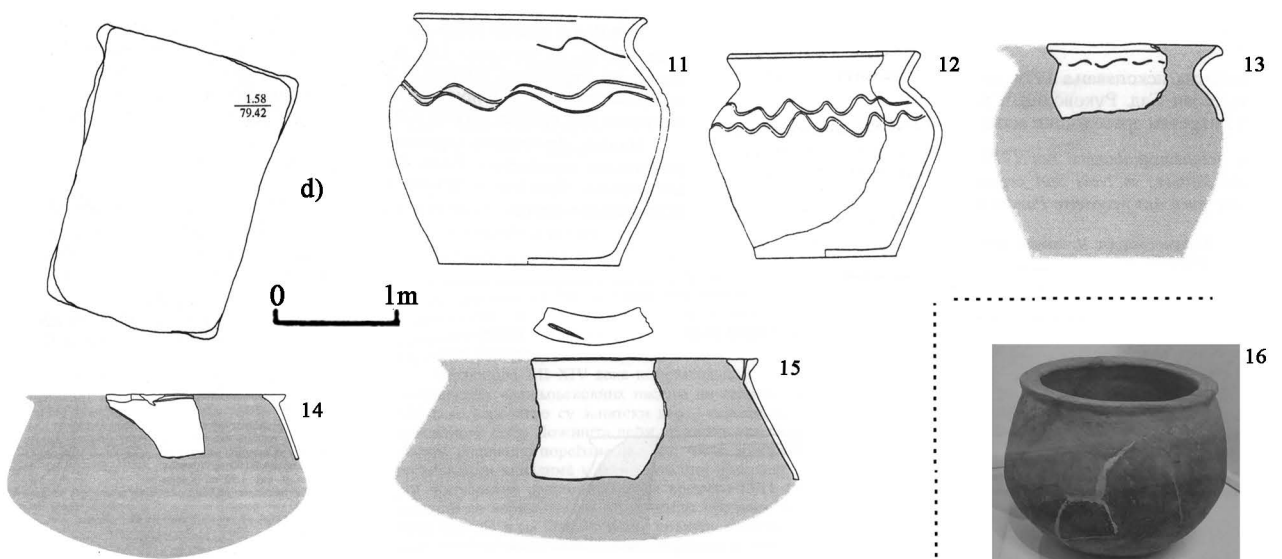
Т. 58 а-д) Основе истражених кућа и ровова из Чуруга; е) Простор са пећима, локалитет Гунарош-Победа

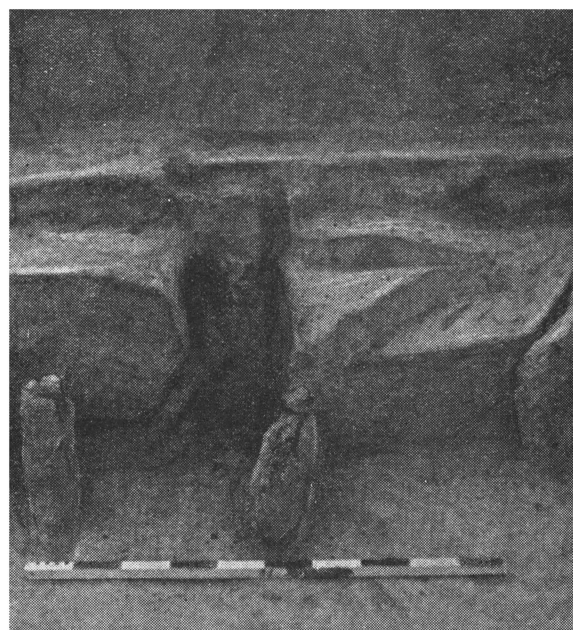
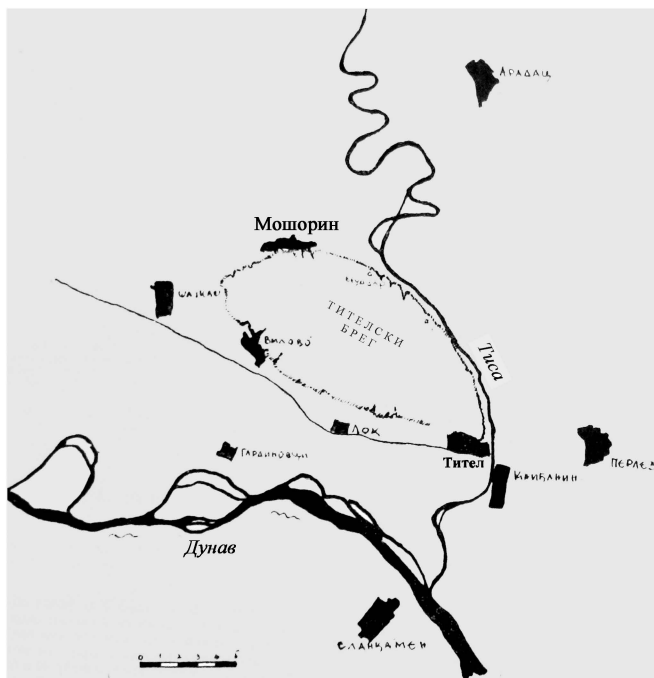
0 2m

посуде без мере

T.59 Насеобински објекти и керамика са локалитета у Бачкој: а, 1-5. Нови Сад, Клиса-Бар. магацин;
 б-с, 6-10. Суботица-Огрев; д, 11-15. Србобран-Турија; 16. Налаз целог когла из Старе Моравице

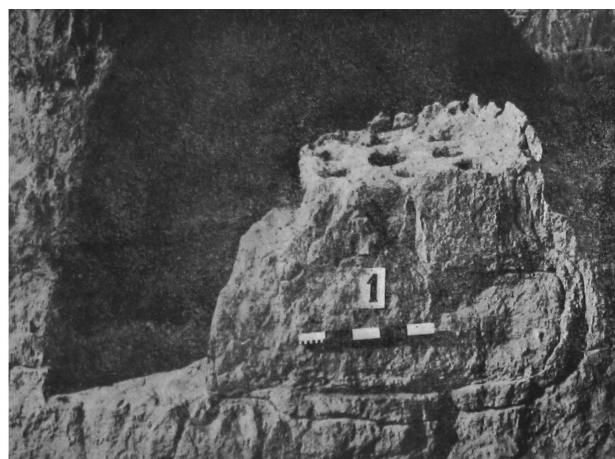

a)

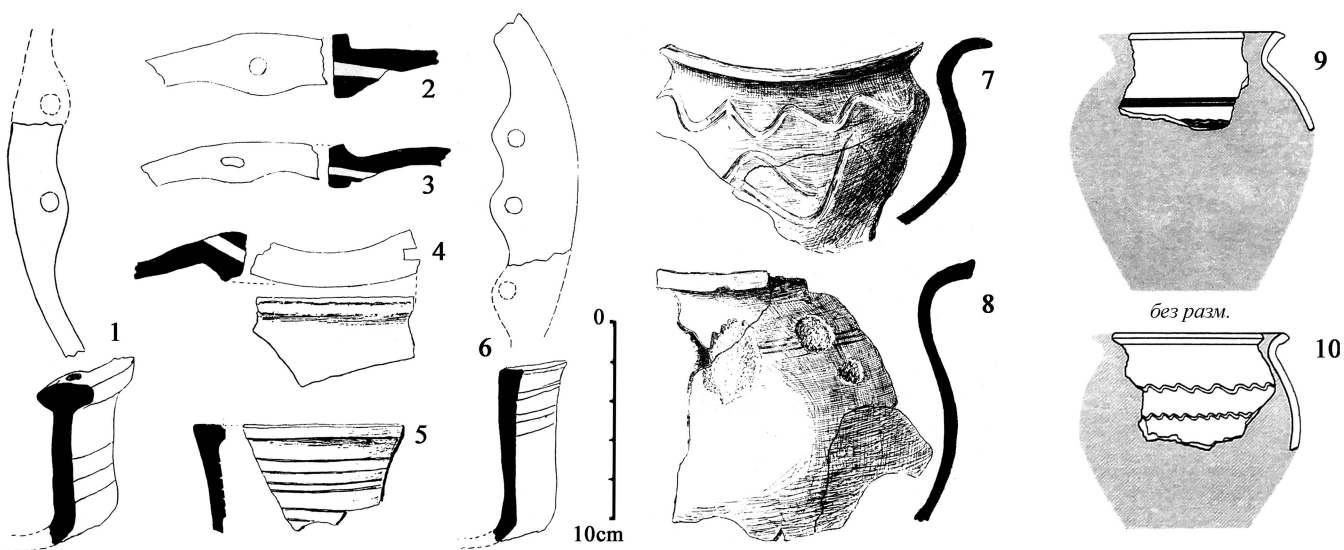
b)

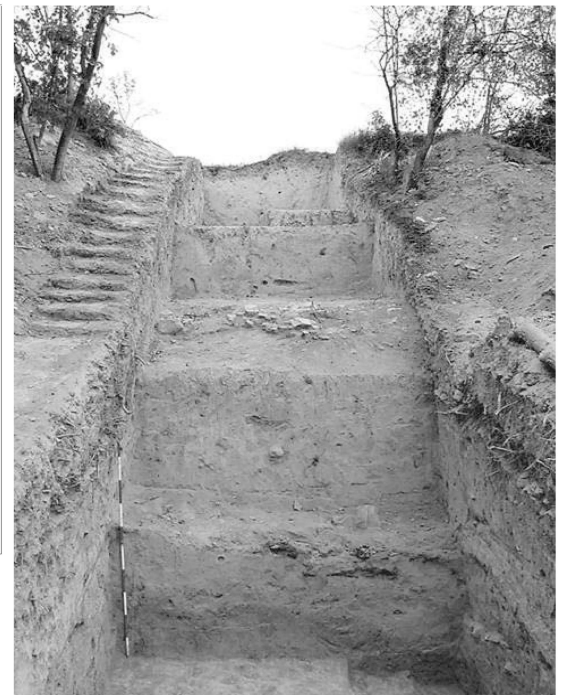
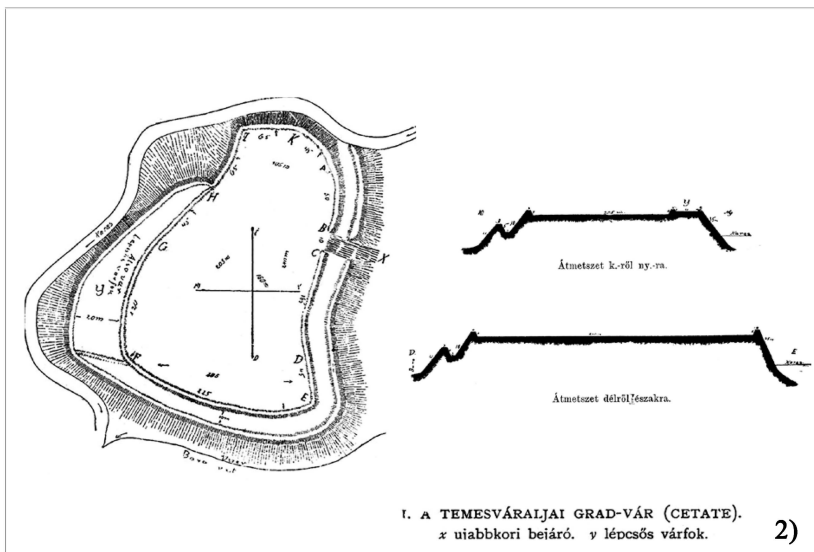
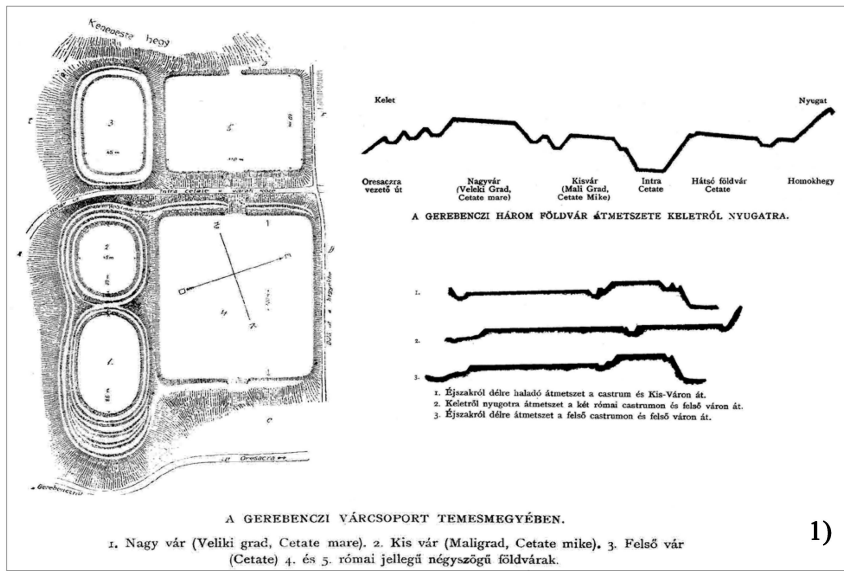
c)

d)

Т. 60 Насеље на локалитету Мошорин-Бостаниште: а) Положај насеља; б) Кућа са остацима дрвених греда; с-д) Насеобинска и грнчарска пећ; 1-10. Керамички налази

- T. 61 1. Утврђење Гребенац-Град, ситуациони план с почетка 20. века
 2. Утврђење Дупљаја-Град, ситуациони план с почетка 20. века
 3. Комплекс локалитета у Дупљаји, савремени план и делови који су истраживани од 2002. године
 4. Дупљаја-Град, пресек земљаног бедема
 5. Део истражене цркве на Граду у Дупљаји

a)

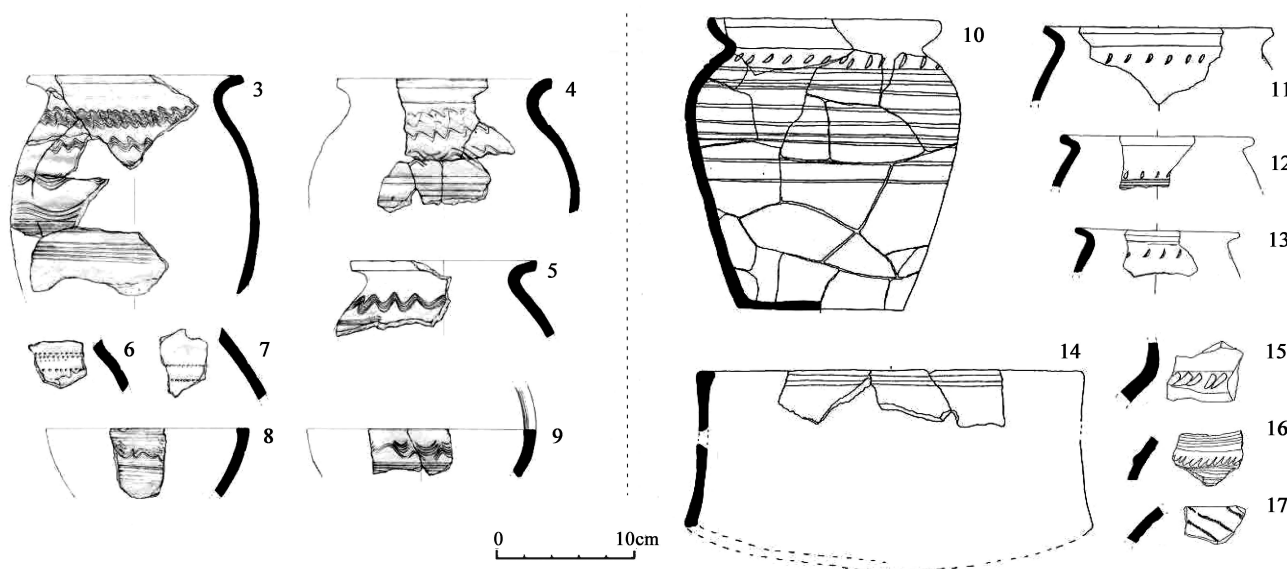
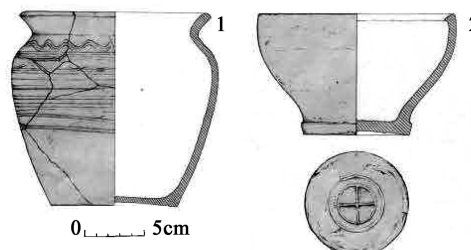
b)

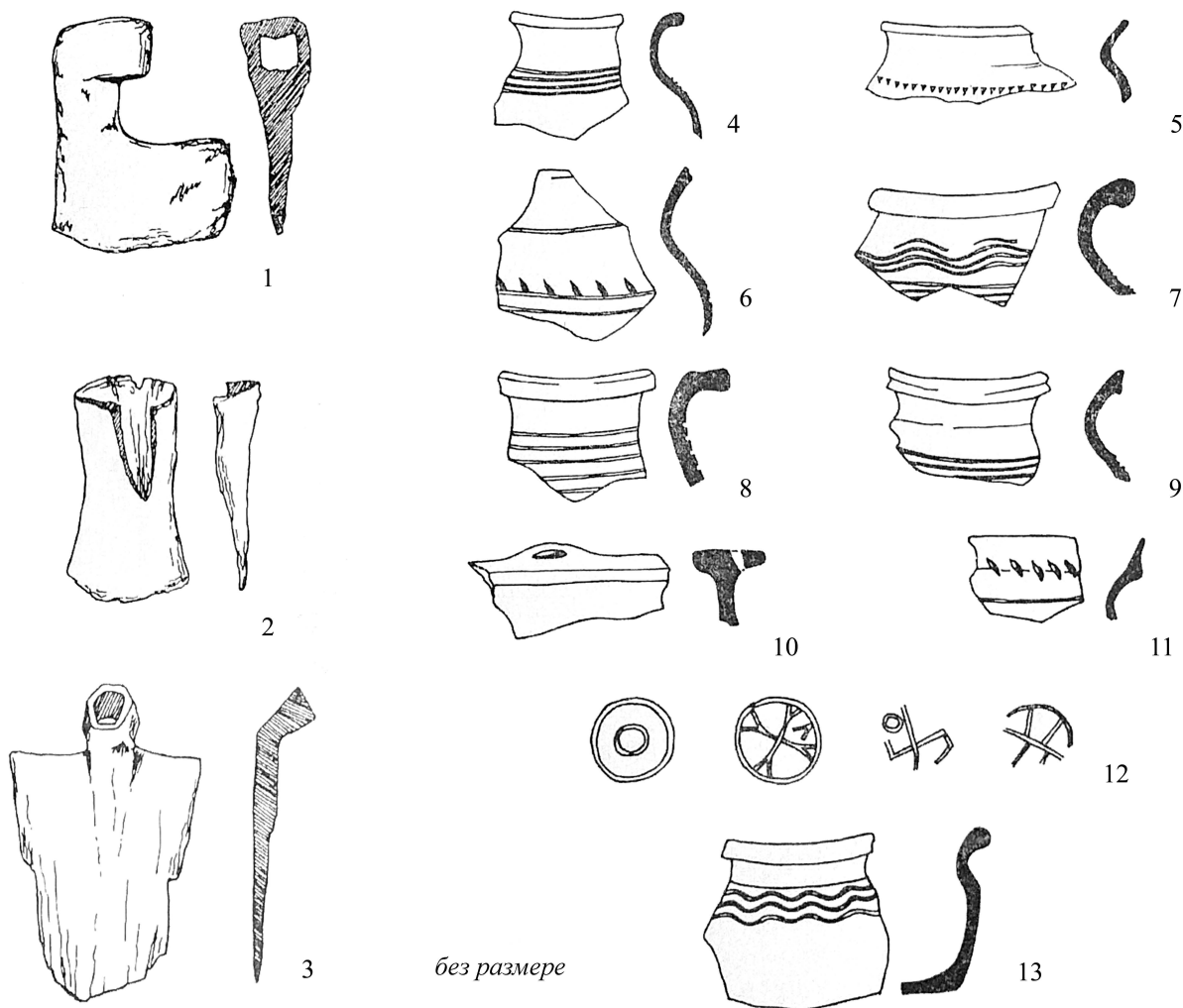
c)

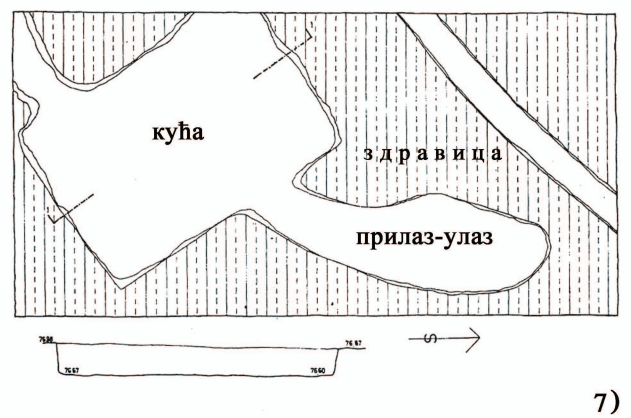
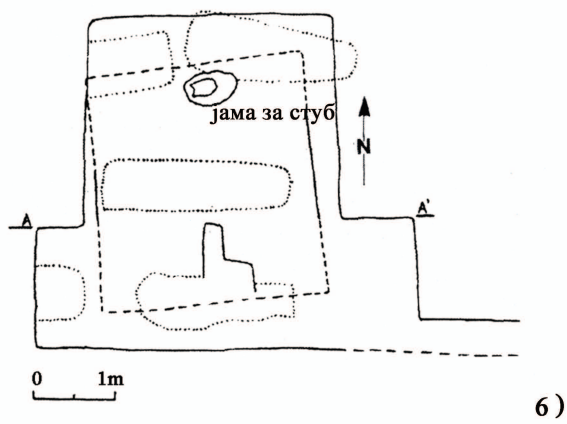
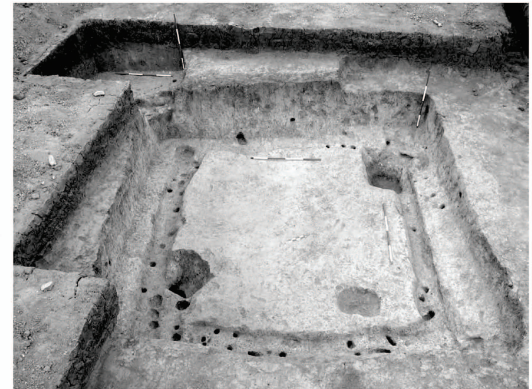
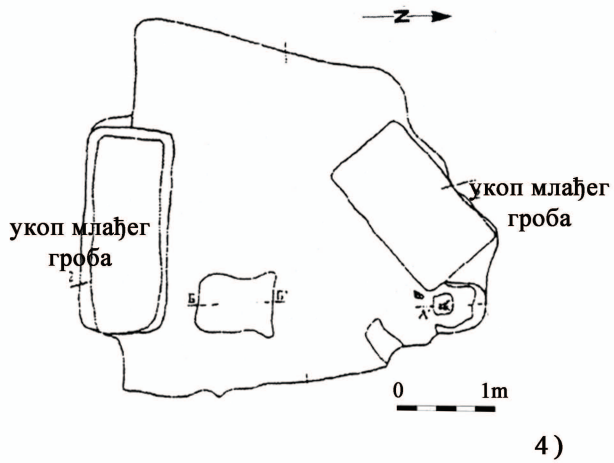
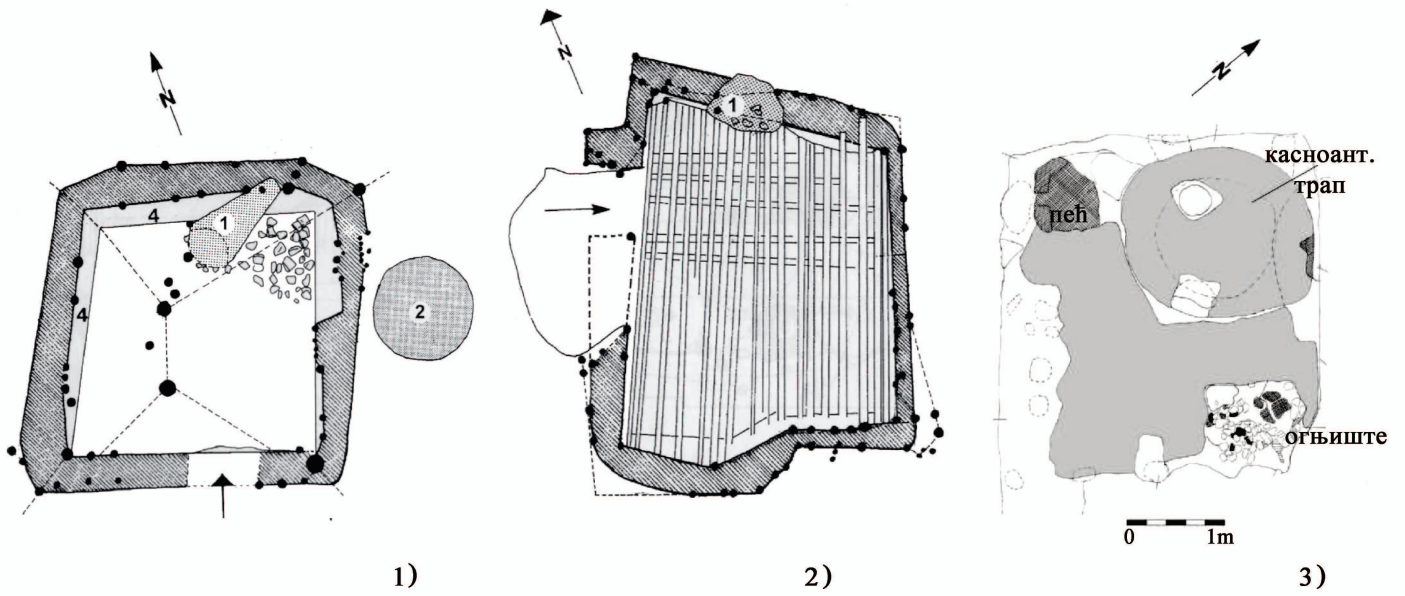
d)

Т.62 Дупљаја-Град: а) Положај локалитета, са западне стране на споју Караша и Канала ДТД.
 б,с) Истражени објекат и пећ са налазима керамике *in situ* (1,2)
 д) Остава фризатика и накита приликом откривања
 3-9. Керамика из старијег слоја уз бедем; 10-17. Керамика из млађег слоја уз бедем

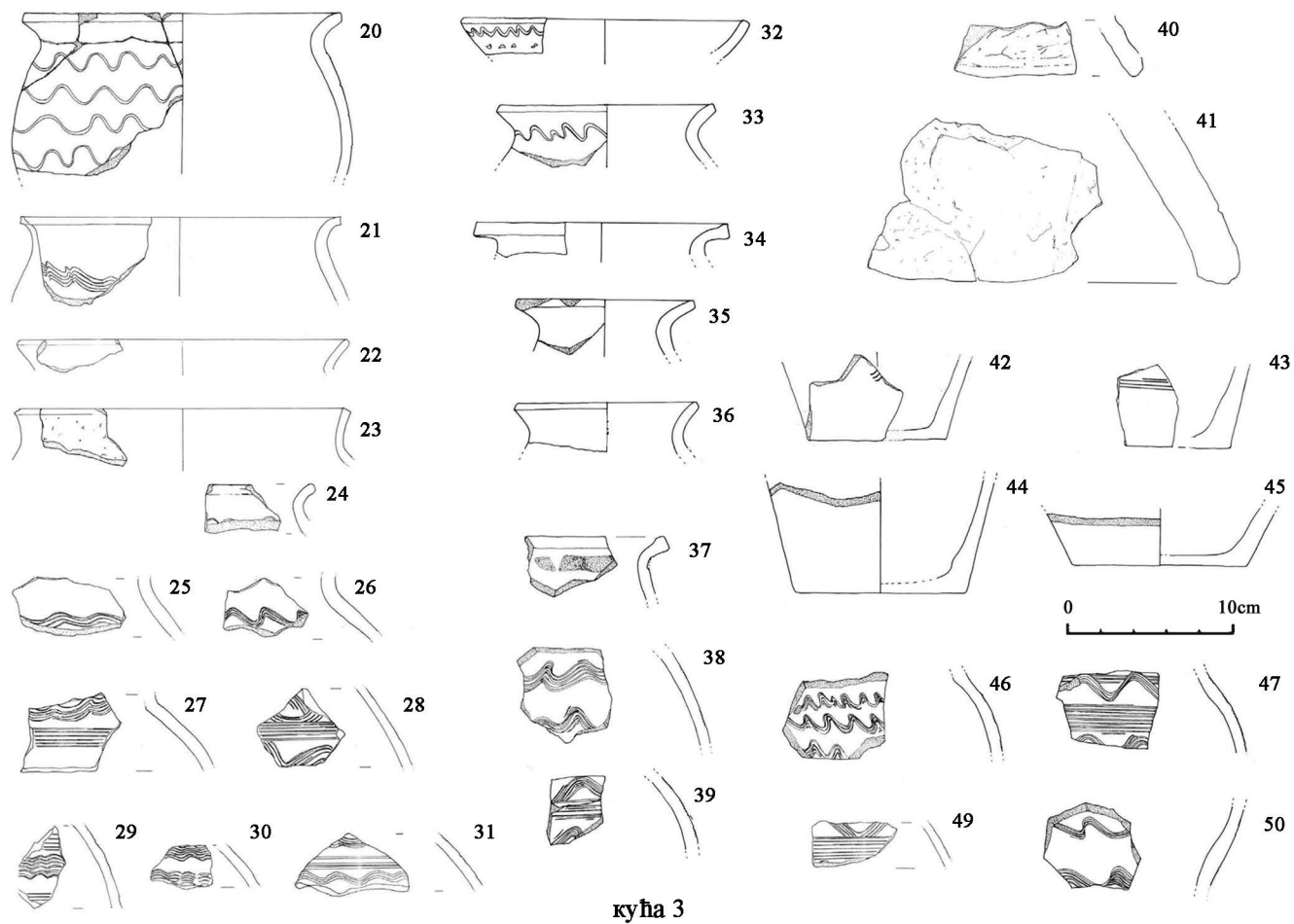
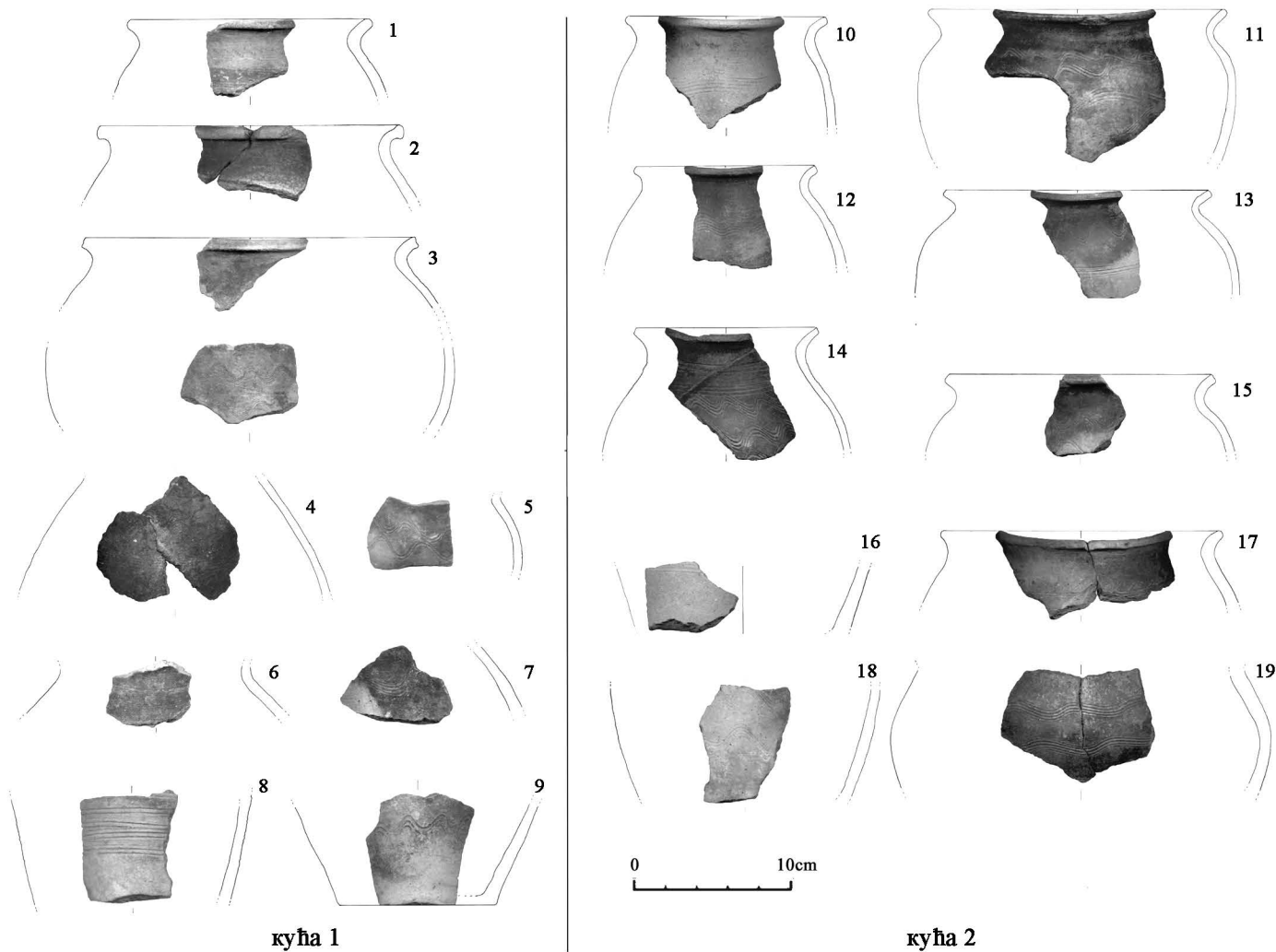

Т. 63 а) Ковин-Град, план са истраживаним деловима локалитета
 б) Дрвено језгро у земљаној маси ковинског бедема
 1-13. Покретни налази са истраживања 1968. године

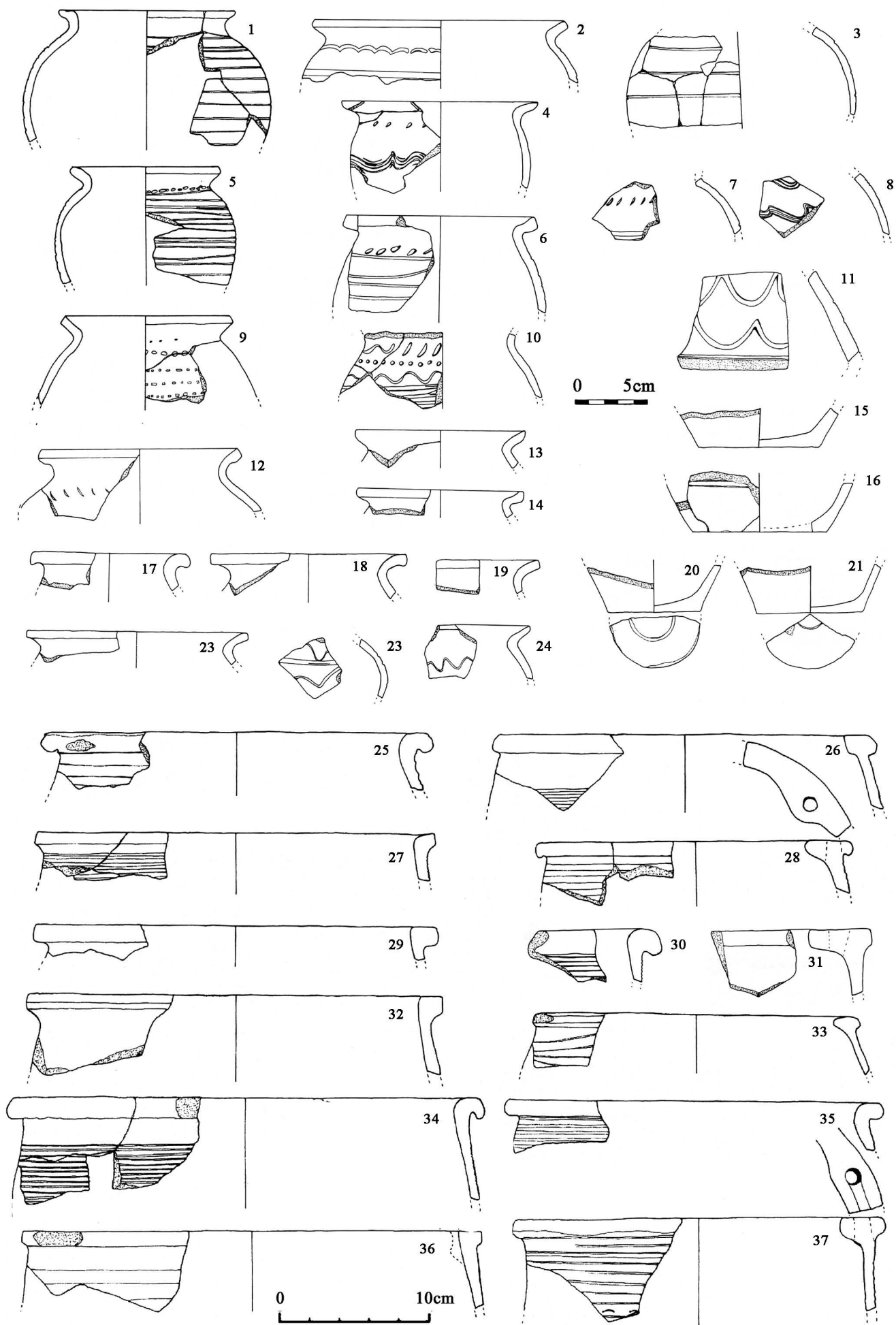

T.64 Стамбени објекти из насеља у јужном Банату: Куће из старијег (1-3) и млађег (4) средњовековног насеобинског хоризонта на локалитету Панчево-Доњоварошка циглана

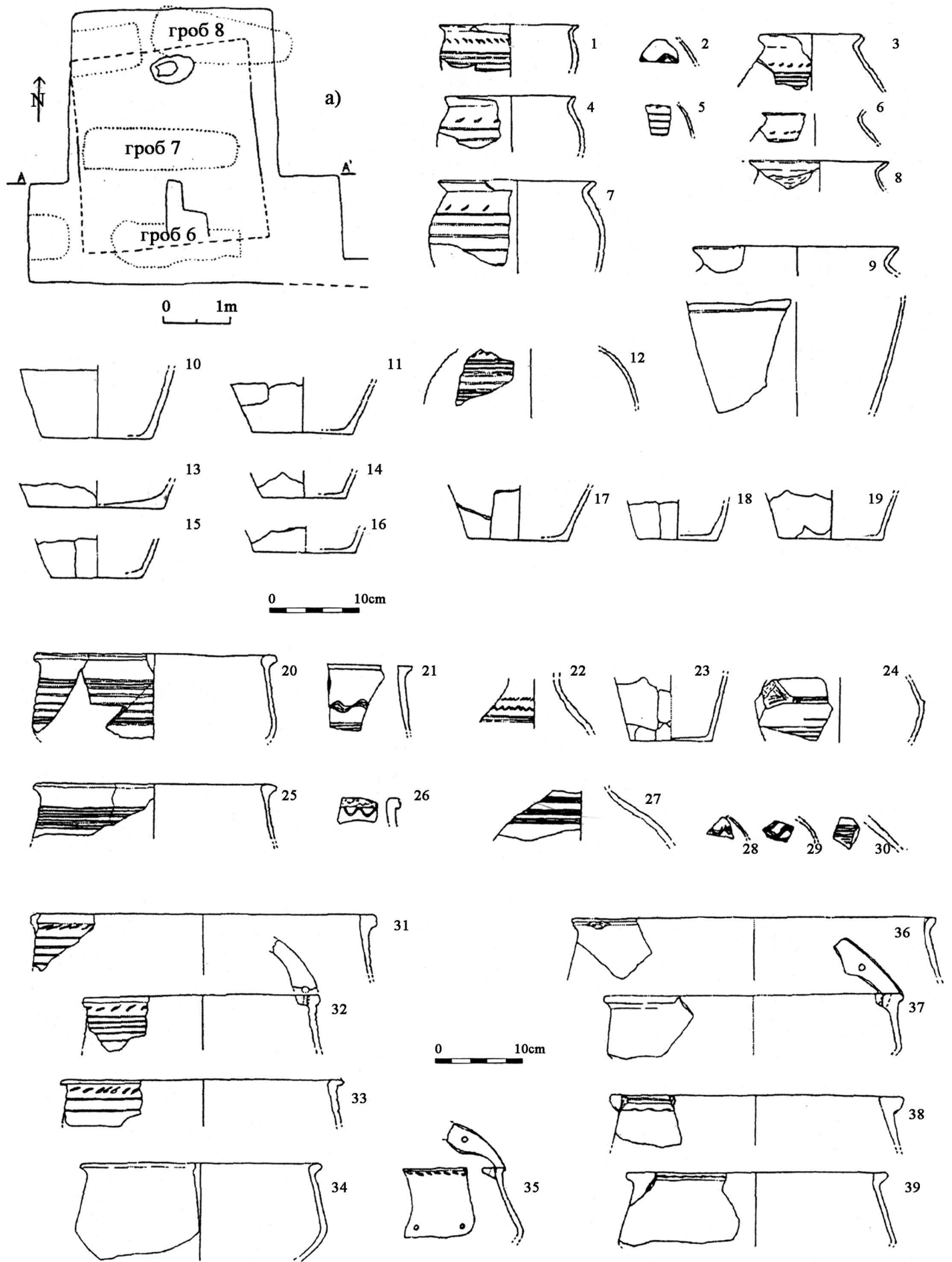
- 5. Кућа на локалитету Панчево-Ливаде
- 6. Кућа на локалитету Николинци-Кинипиште
- 7. Кућа на локалитету Сечањ-Ледине

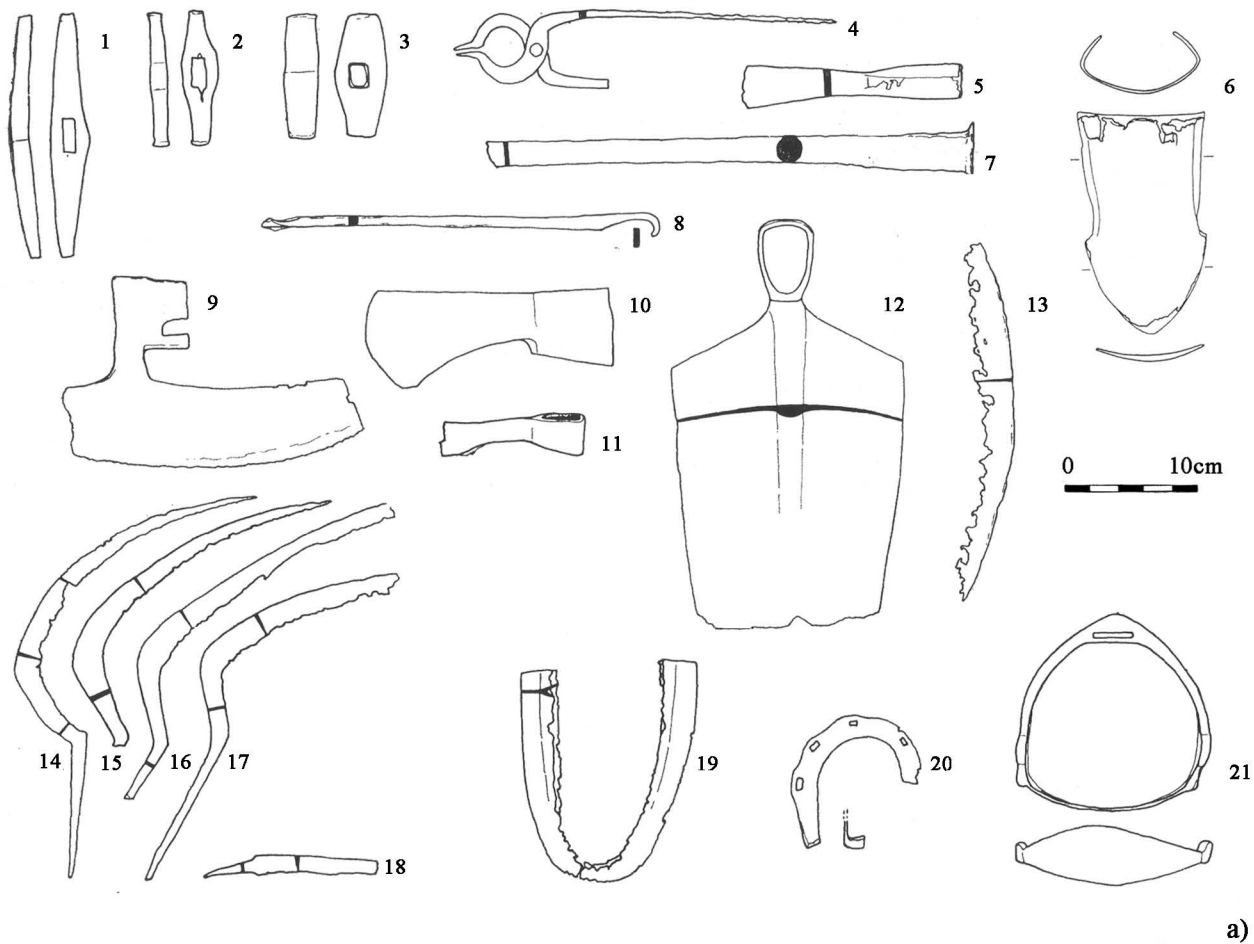
Т. 65 Керамика из објеката старијег насеобинског слоја на локалитету Панчево-Доњоварошка циглана

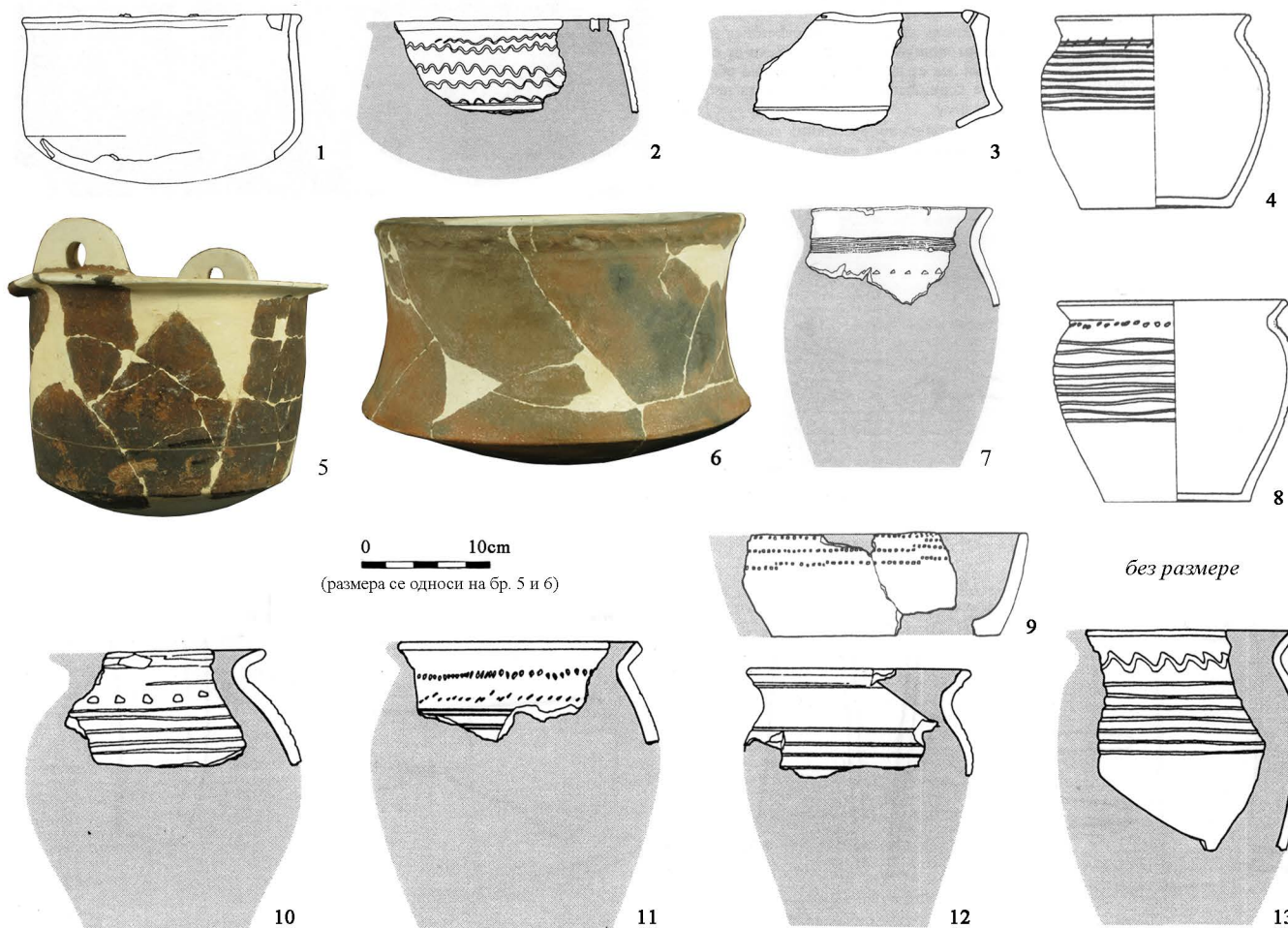
T.66 Керамика из стамбеног објекта млађег насеобинског слоја на локалитету Панчево-Доњоварошка циглана

Т. 67 Грчарија из куће на локалитету Николинци-Кинипиште

a)

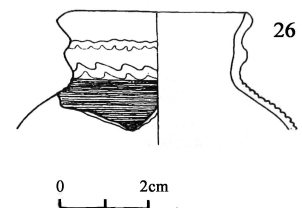
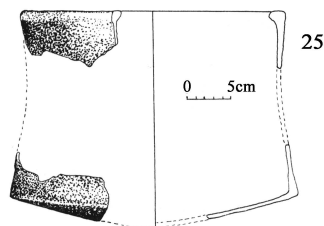
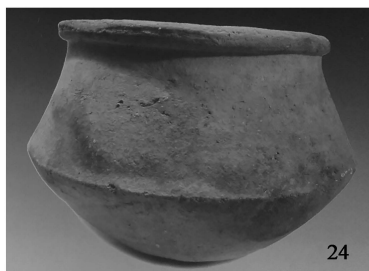
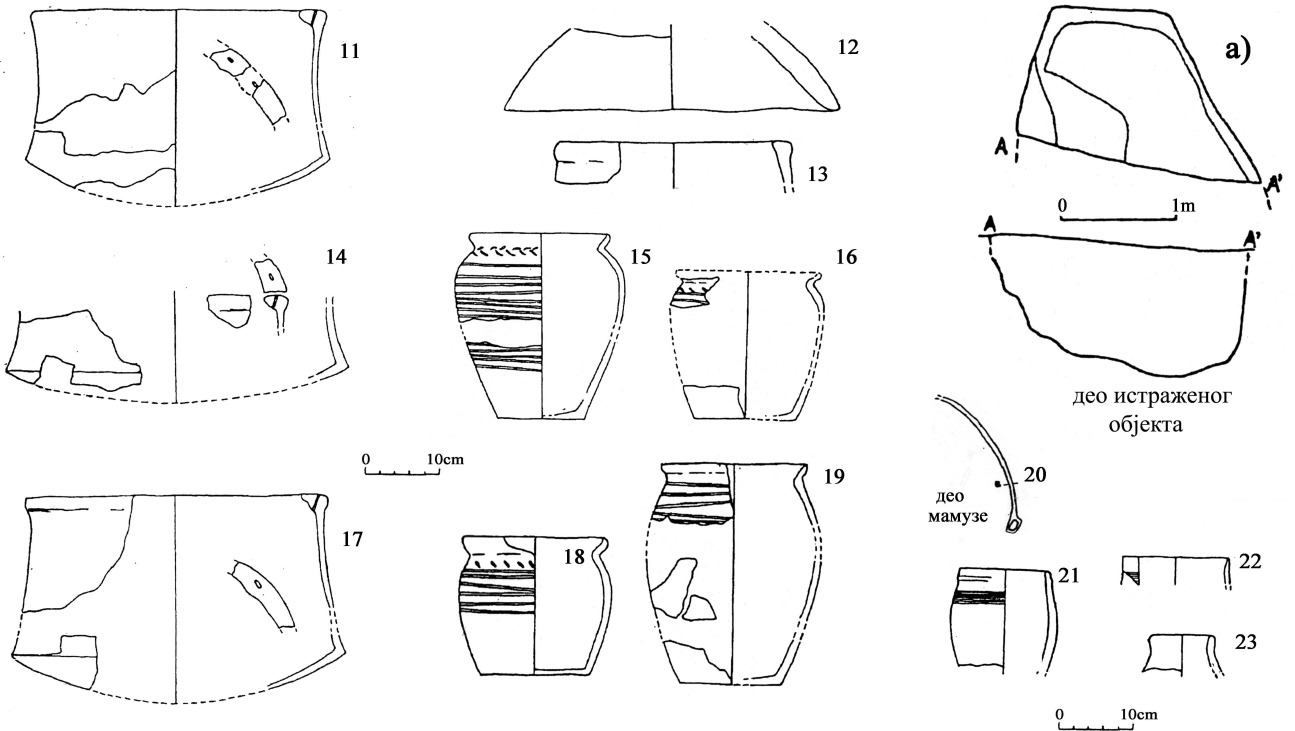
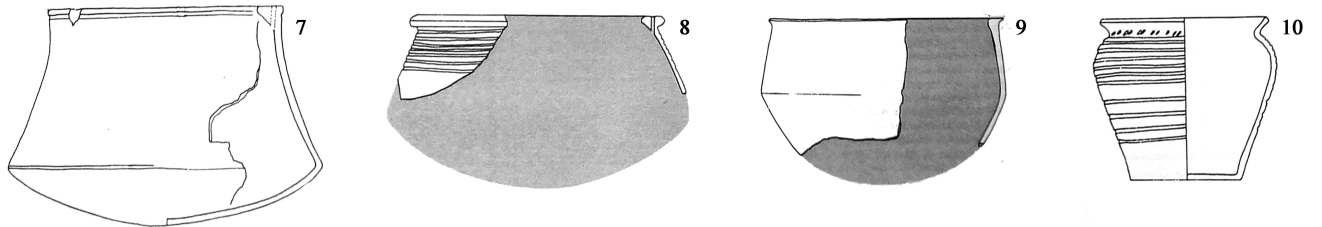
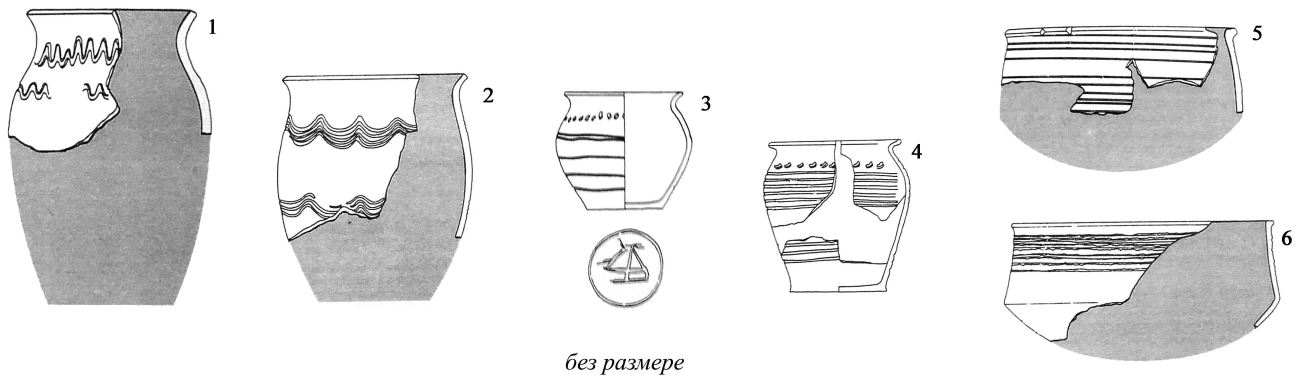

b)

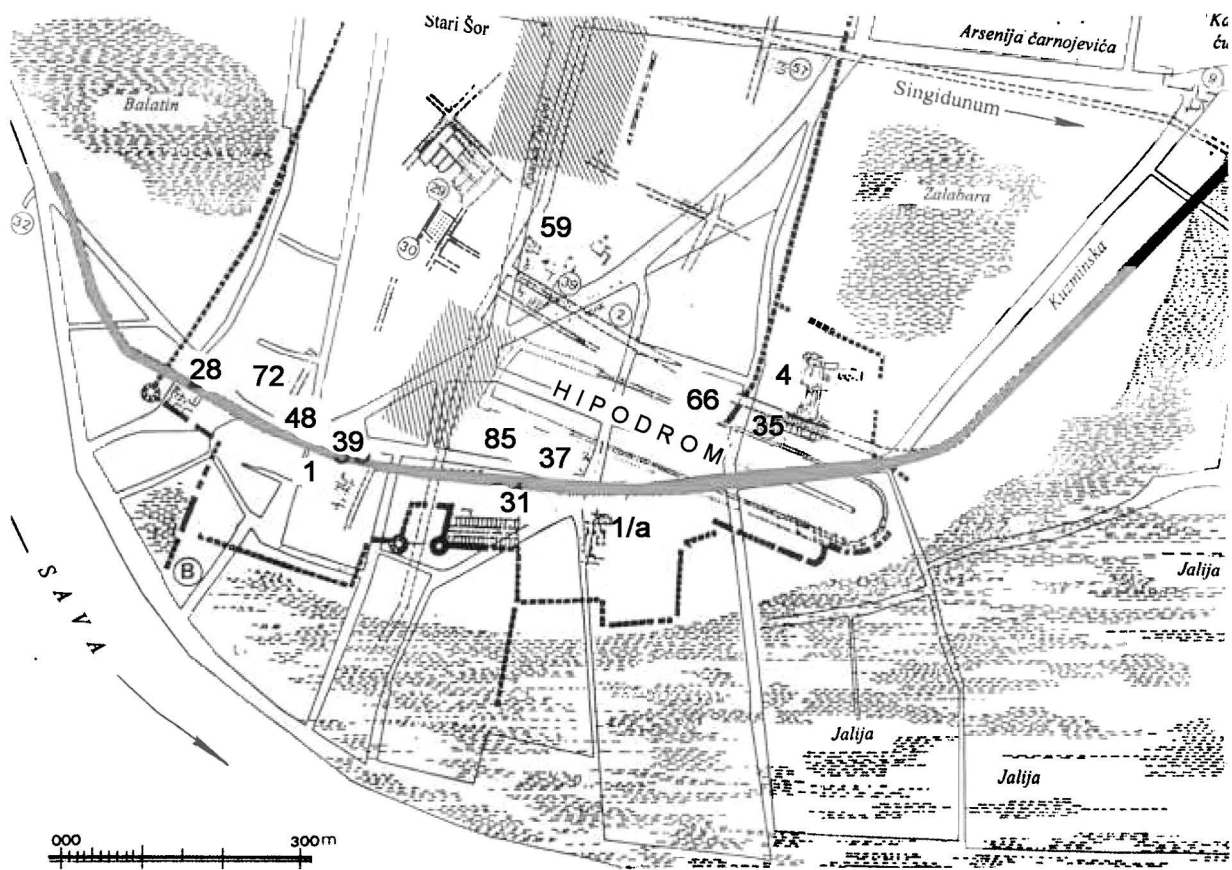
Т. 68 Насеље на локалитету Црвенка-Пескара

а) Гвожђарска остава бр. 1, б) Репертоар средњовековне керамике из објеката

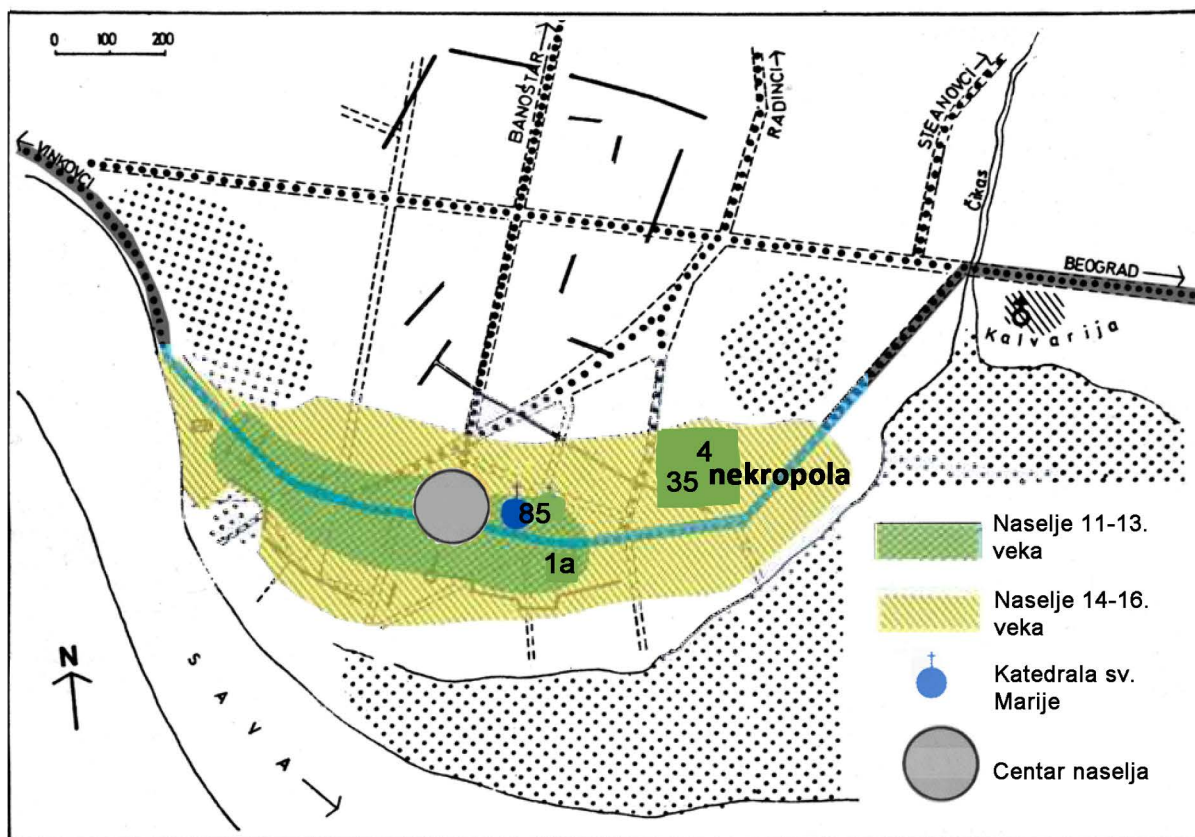
* бр. 5 касноантички коџао

Т. 69 Керамички налази са различитих локалитета у Банату: 1-10. Долово-Циглана а, 11-23. Банатски Карловац-Калварија
 24. Котао из Матејског Брода
 25. Котао из Ковина
 26. Посуда са цилиндричним вратом, Сечањ-Ледине

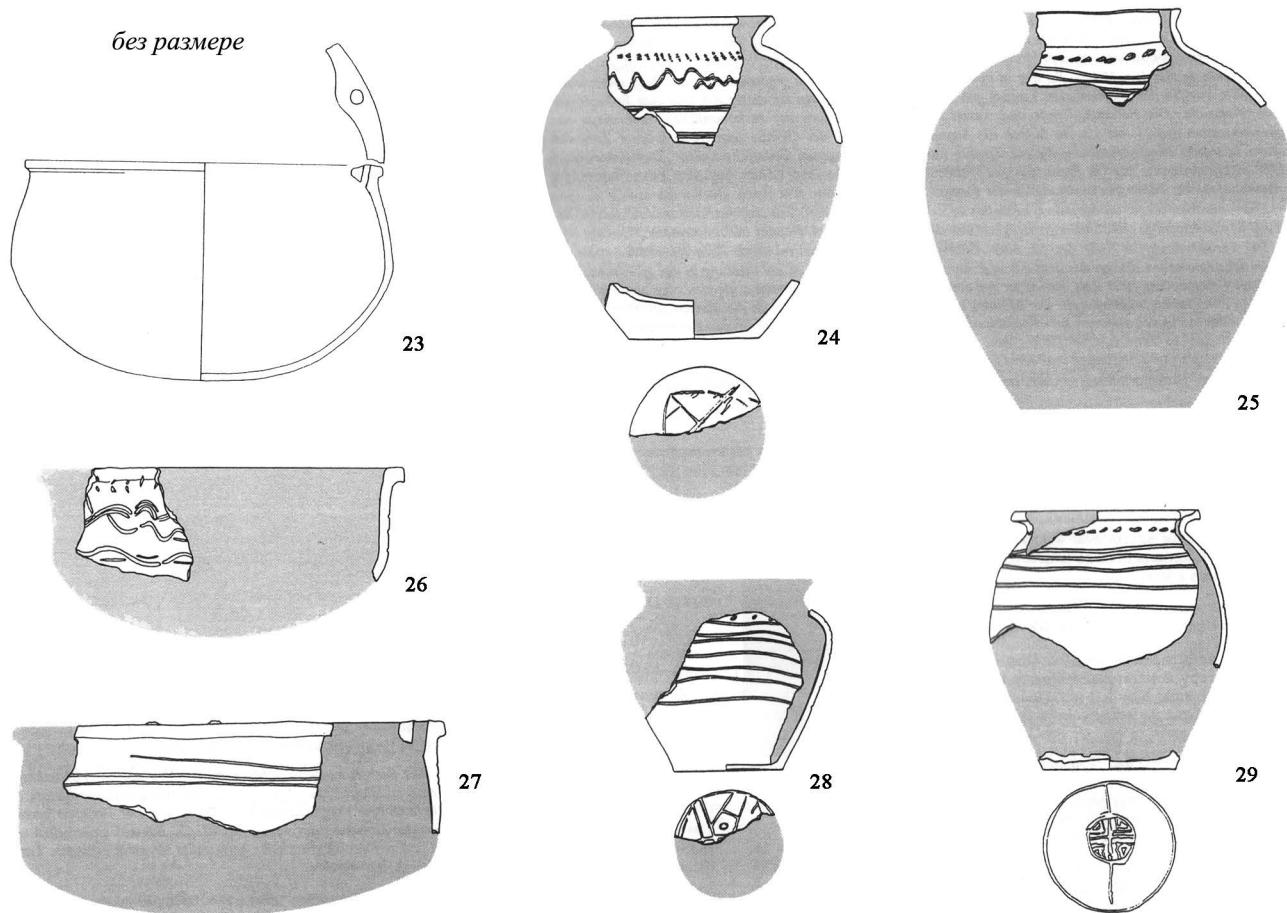
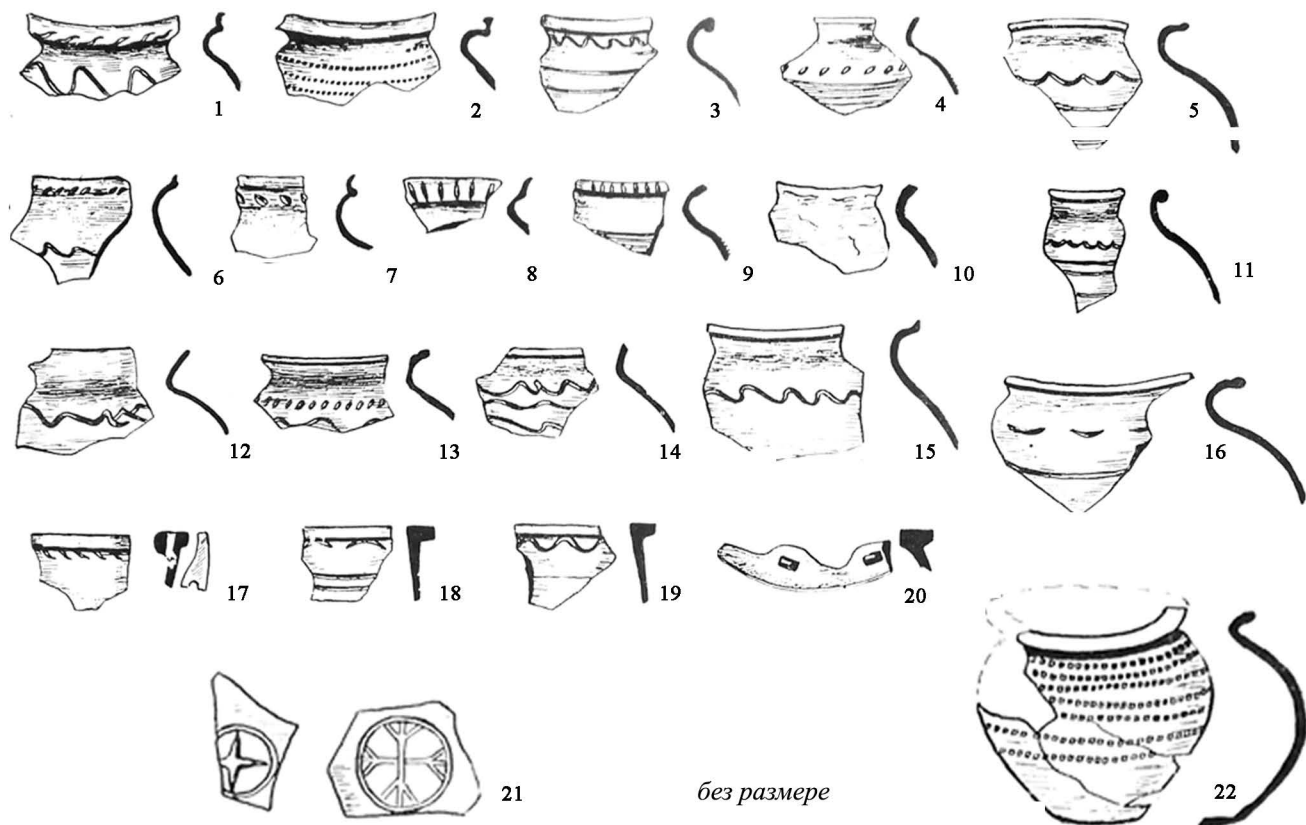

a)

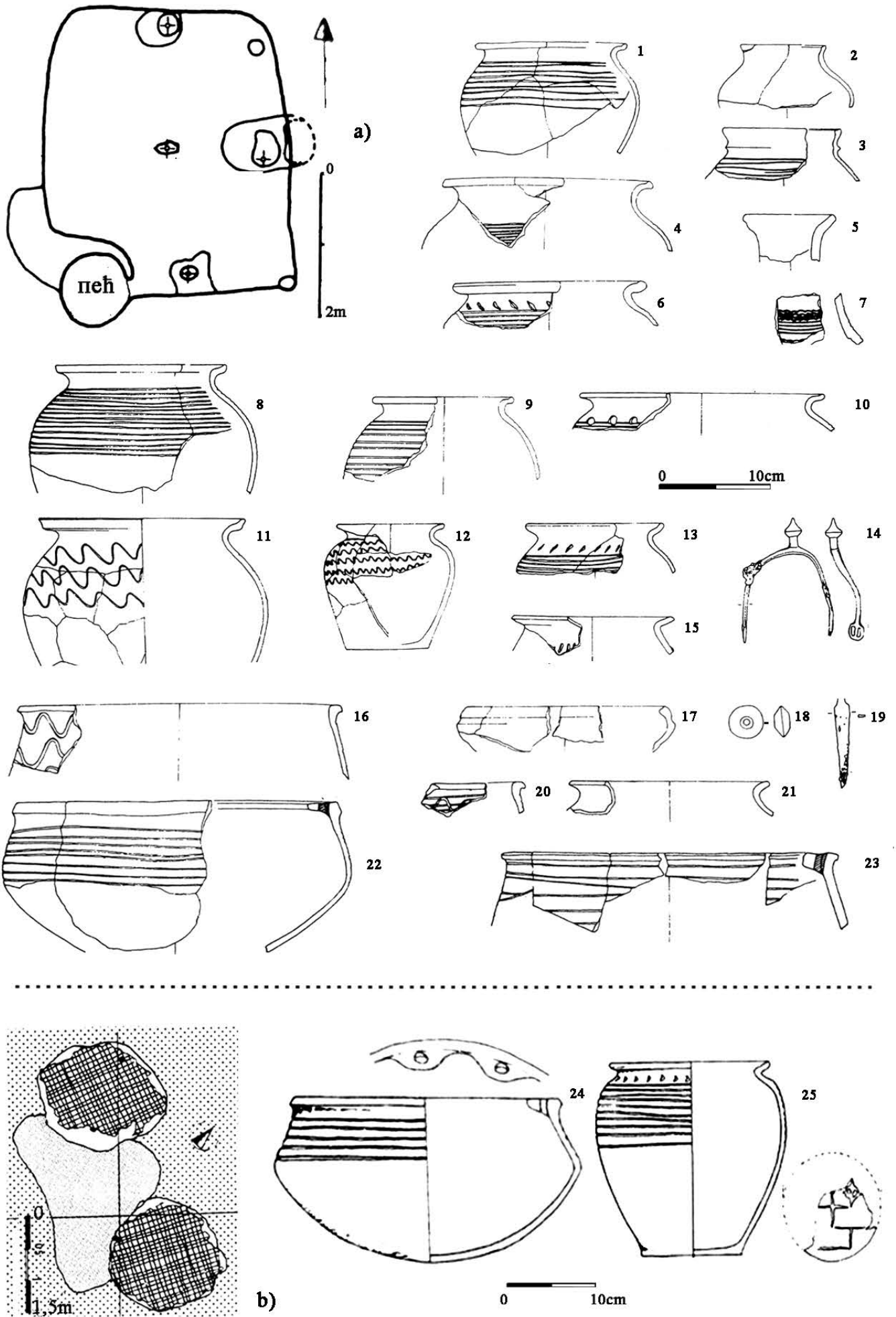

b)

T. 70 Насеље у Сремској Митровици: Распоред античких локалитета (а) и положај средњовековног насеља и некрополе (b)

Т. 71 Средњовековни керамички материјал из са локалитета 1а у Сремској Митровици (1-22)
 Посуде из насеља на локалитету Чоргановци-Обала Дунава (23-29)

Т. 72 Кућа са инвентаром, Нова Пазова-Ловиште (а, 1-23); Кућа са делом инвентара, Земун-Шљункара (б, 24-25)

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

5 cm

11

12

13

3cm

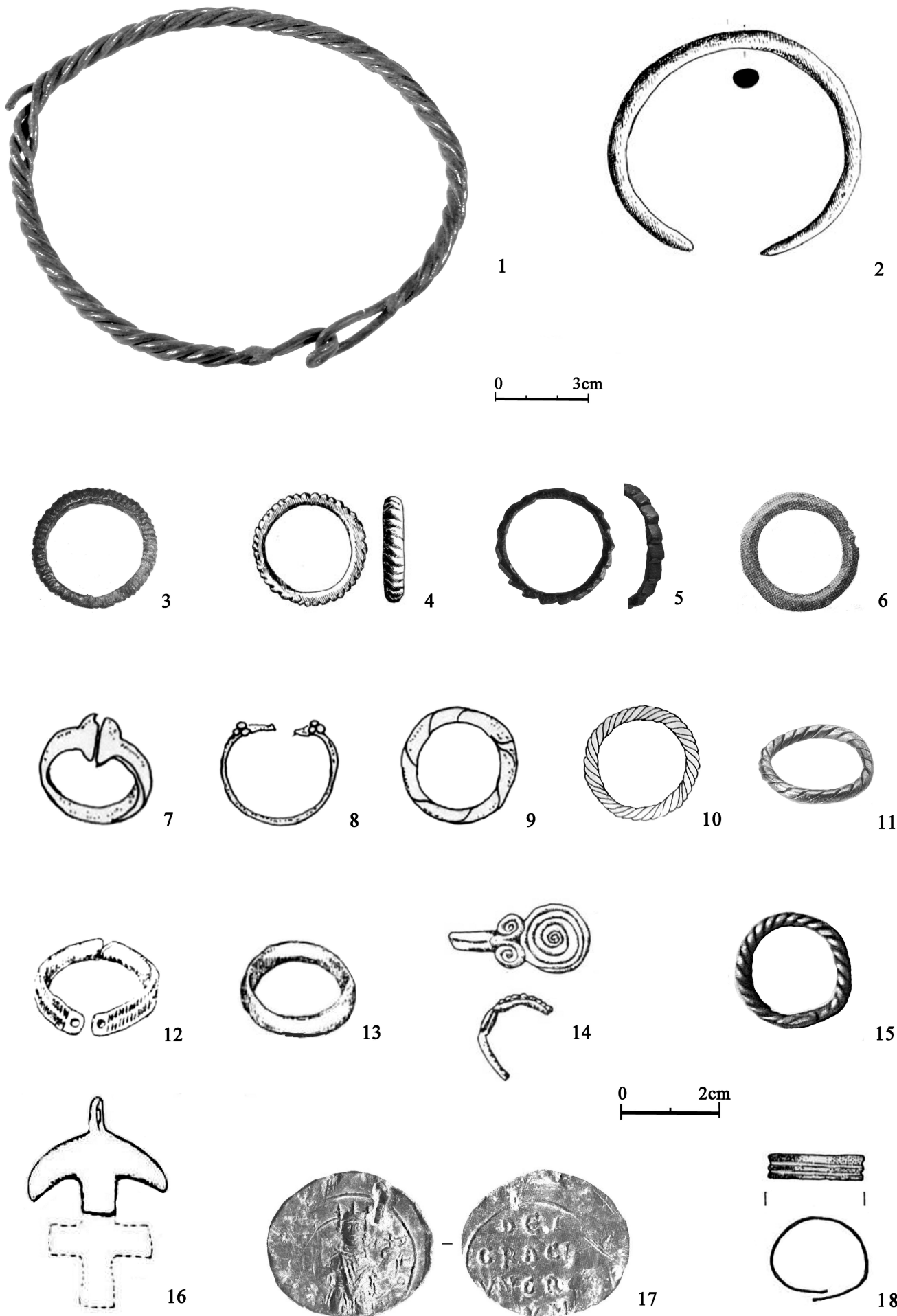
Т. 73 1-12. Остата византијских иконица из Раковца; 13. Византијски печат из Дупљаје

1

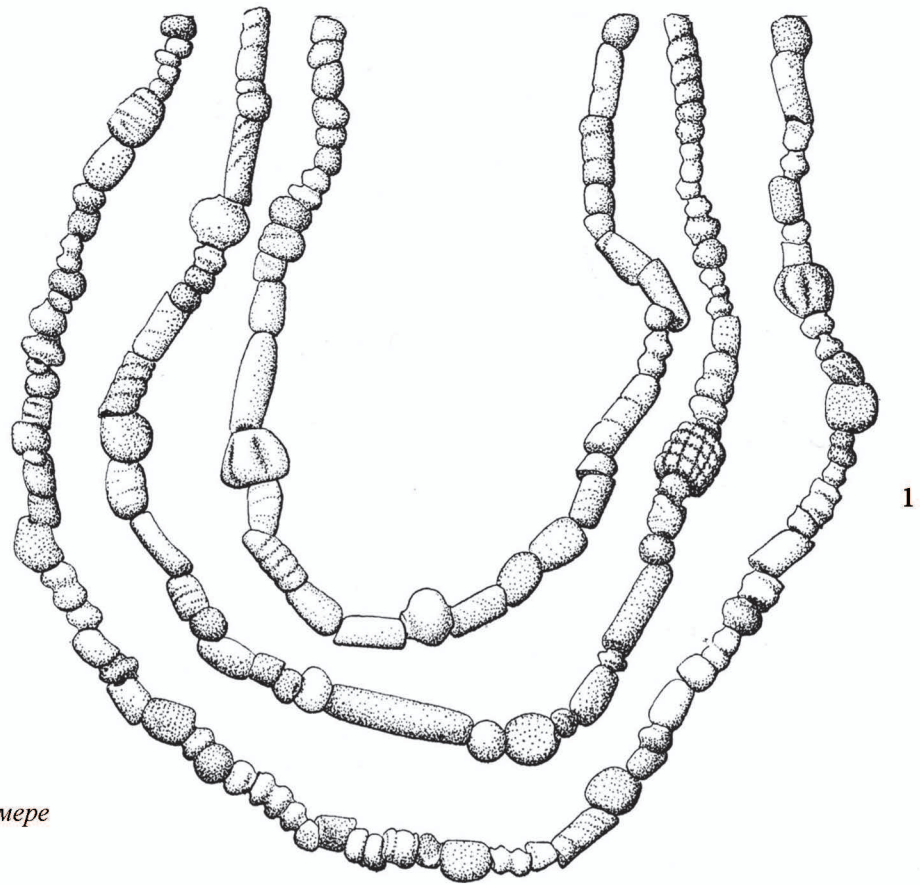

T. 74 Бјелобрдски и византијски накит из гроба 2 некрополе на локалитету Чаир-Башчована у Брестовику

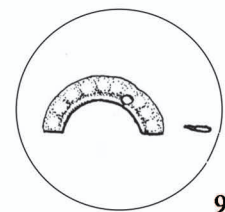
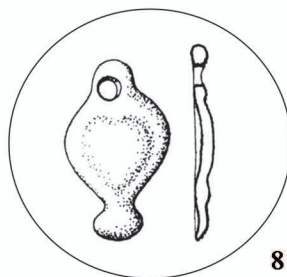
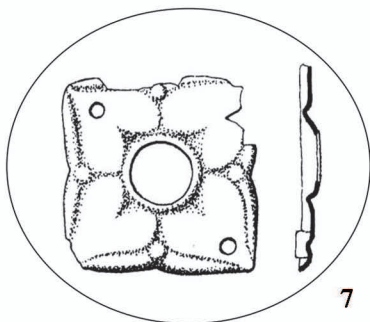
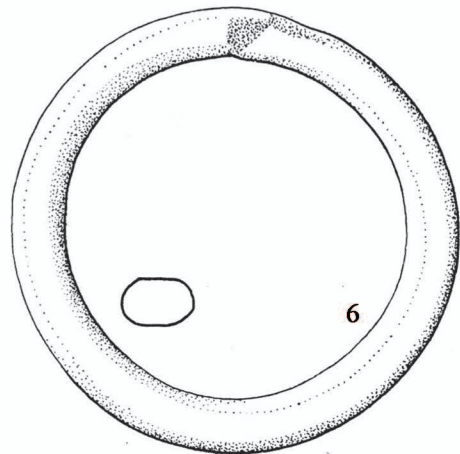
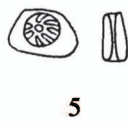
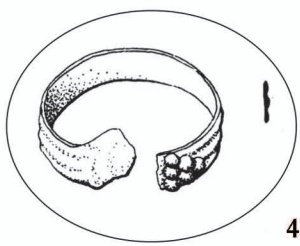
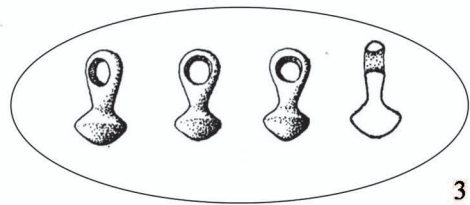
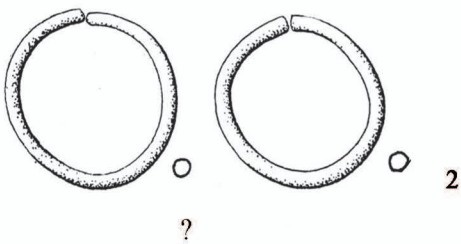

Т. 75 Бјелобрдски (и њима слични) налази из Подунавља и јужног залеђа:

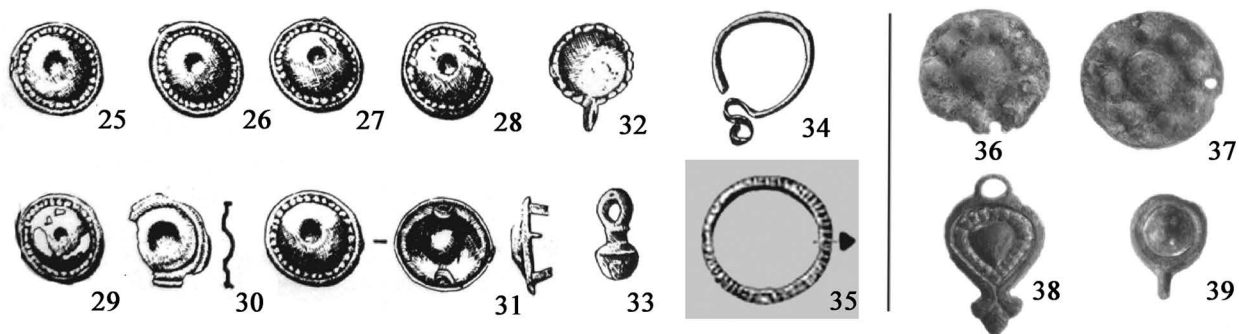
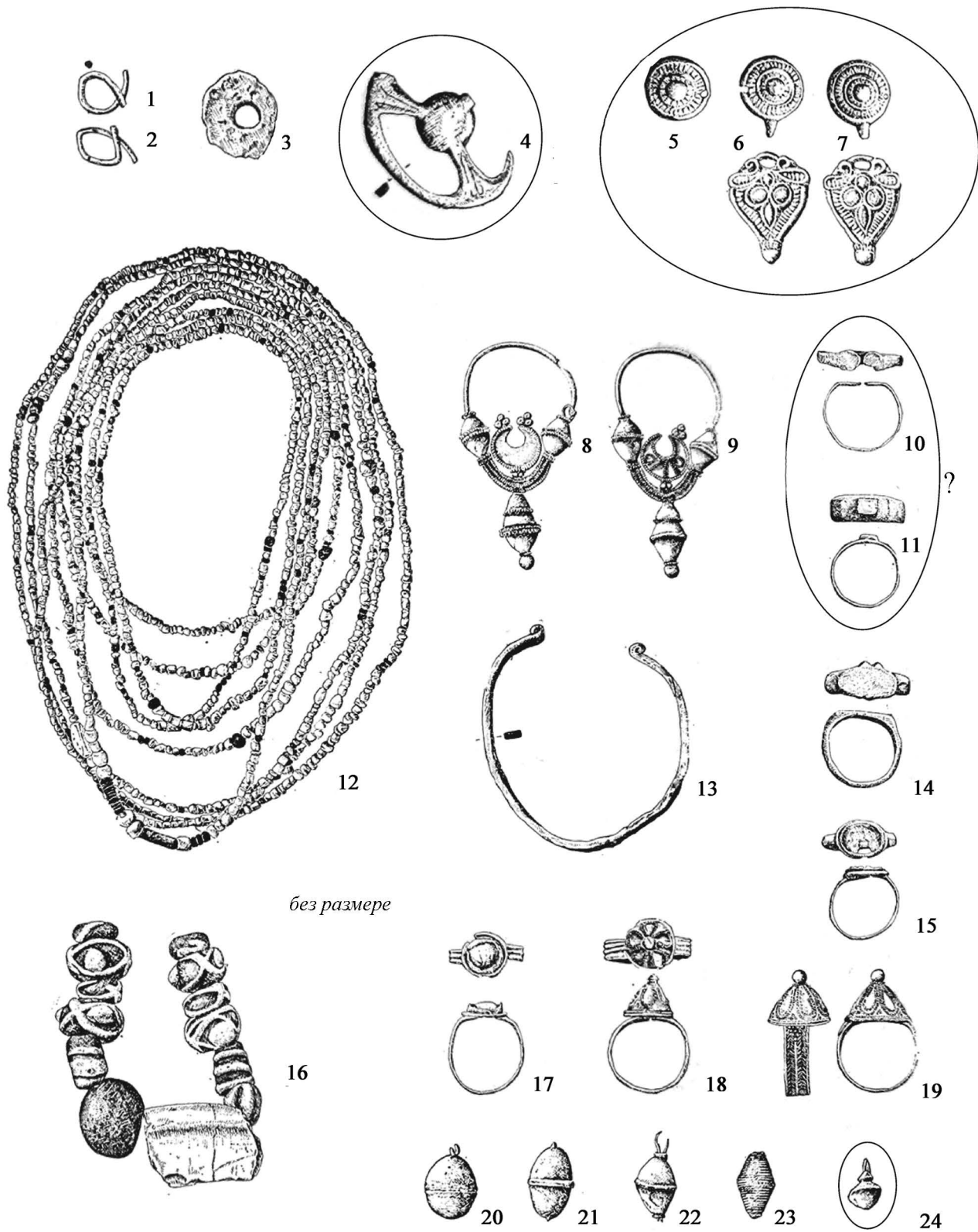
1. Ландол код Смедерева; 2, 4. Винча-Бело брдо; 3. Непознато налазиште у Србији;
5. Брестовик-Караула; 6. Између Рама и Кличевца; 7-9. Велики Градац; 10. Ниш; 11. Прчево-Бока;
- 12-14, 16-17. Београд-Доњи град; 15. Крагујевац-Донићко брдо; 18. Костол

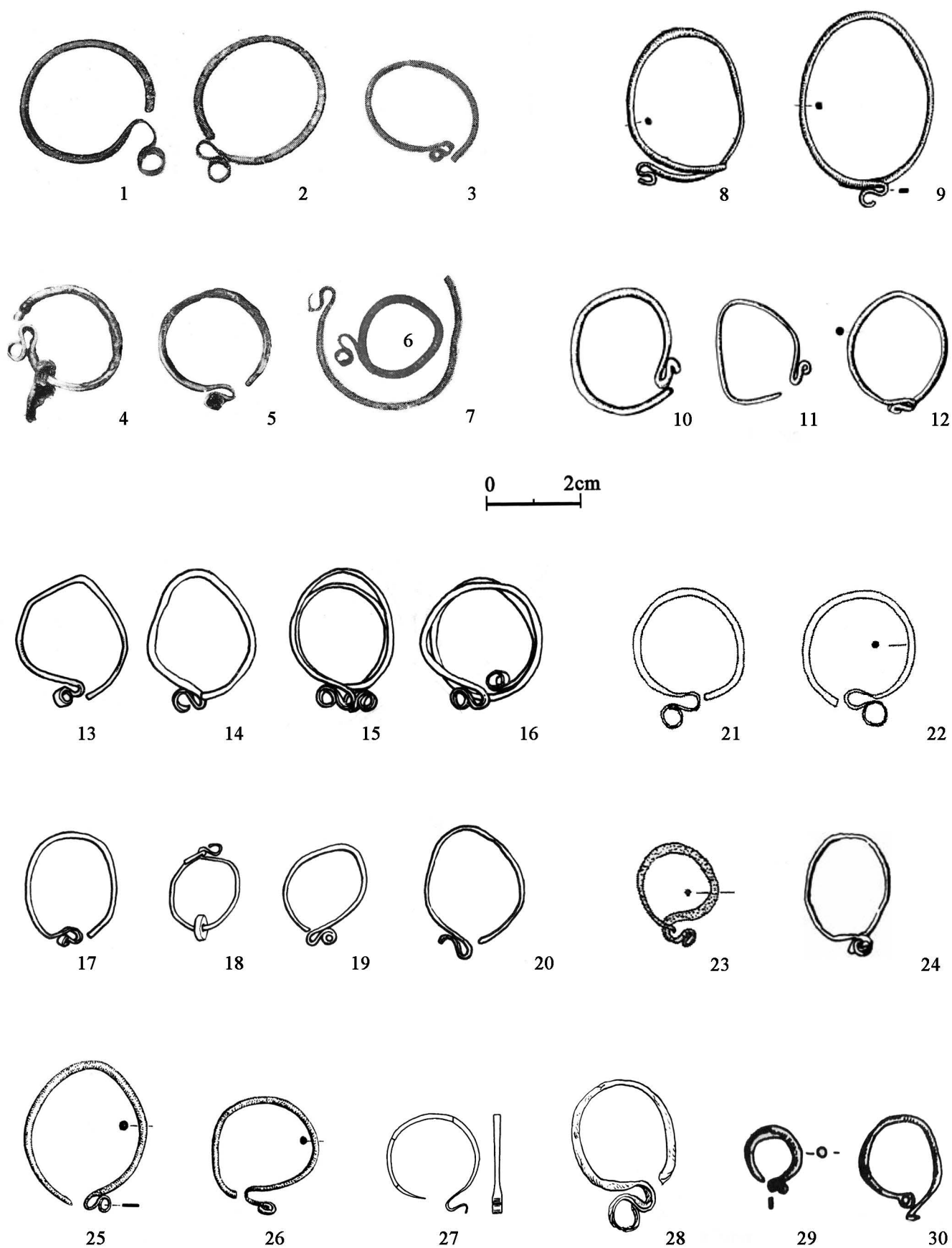
без мере

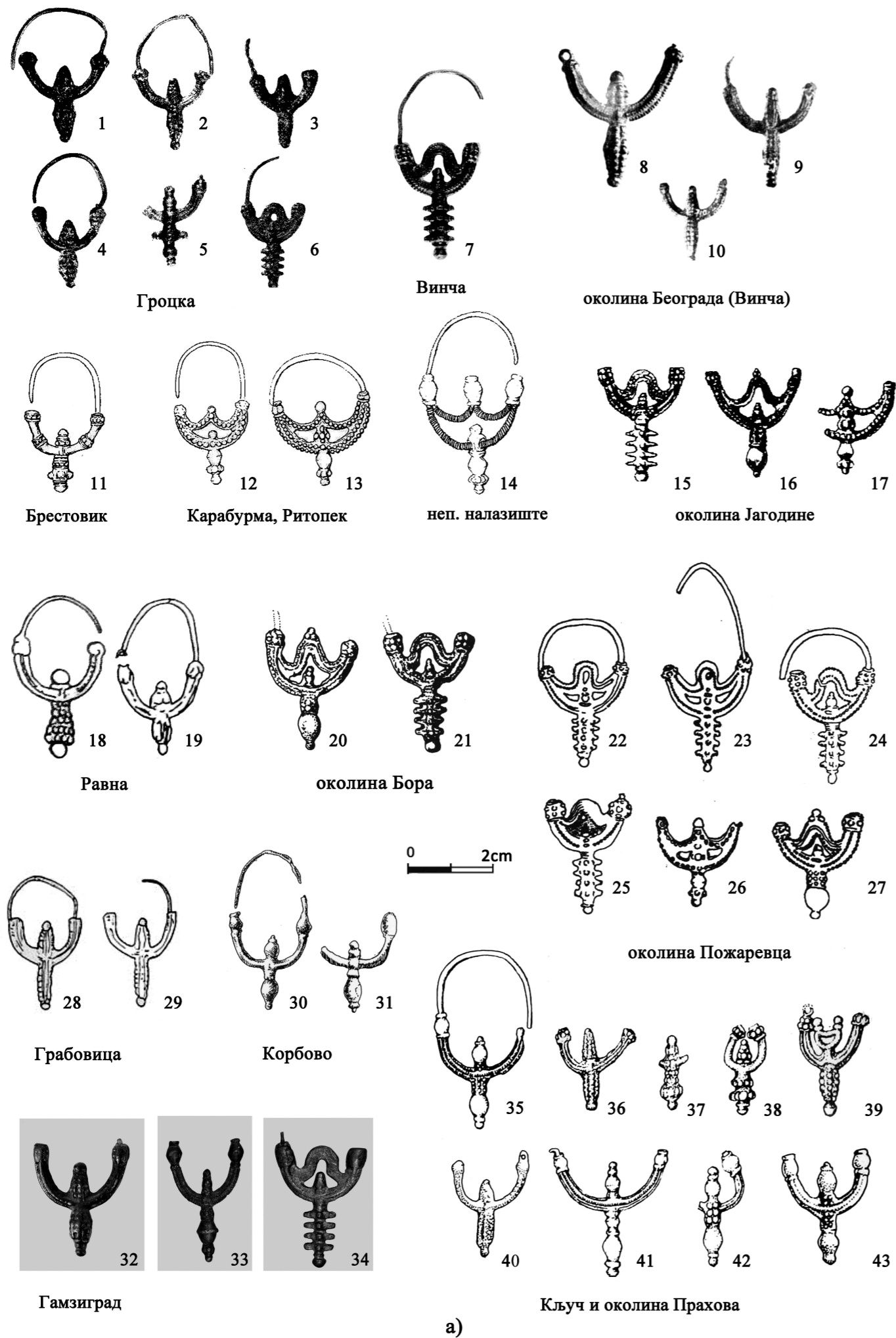
Т. 76 Гроб 27 некрополе Ниш-Гласија; заокружени предмети су ранамађарског/бјелобрдског порекла

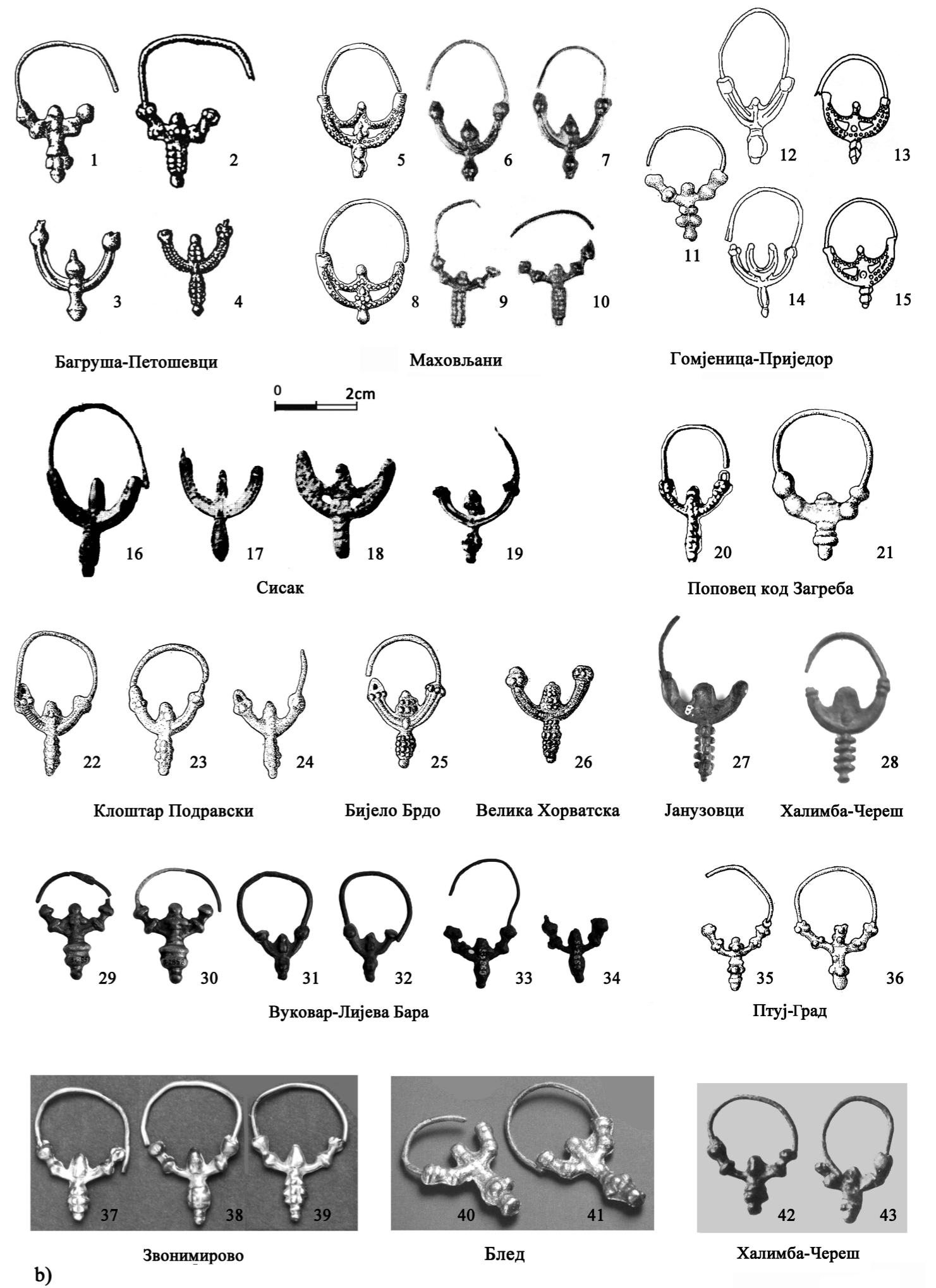
T.77 Некрополе са мађарским и бјелобрдским налазима на Косову: *Матичане-Брег*: 1-24. гроб 46 (само заокружени предмети); 25-31. гроб 97; 32-33. гроб 31; 34. S. карика из поремећеног гроба; 35. прстен из гроба 16; *Прчево-Бока*: 36-39. гроб 13

Т. 78 Налази S-карика јужно од Саве и Дунава: 1-7. Миријево; 8-9. Рипањ; 10-12. Винча; 13-20. Трњане; 21-22. Чачак-Терме; 23. Чачак-Мрчајевци; 24. Крагујевац-Донићко брдо; 25-26. Браничево; 27. Ниш-Св. Пантелејмон; 28. Доња Топоница; 29-30. Нови Пазар-Трговиште

a)

b)

Биографија аутора

Милица Радишић рођена је 1983. године у Чачку, где је похађала школу и гимназију. Основне студије археологије на Филозофском факултету у Београду завршила је 2007. (9,35) и мастер студије 2011. године. Након студија волонтирала је у Народном музеју у Београду и радила у Народном музеју у Чачку. Од 2011. године је запослена у Археолошком институту у Београду на средњовековном пројекту као истраживач приправник, а накнадно стиче звање истраживач сарадник. Докторске академске студије уписала је школске 2011/2012. године. Тему дисертације *Средњовековно археолошко наслеђе на југу карпатско-панонског простора: „бјелобрдски комплекс“ у Србији* одобрило је наставно-научно веће Филозофског факултета 2015. године.

Учествовала је у истраживањима бројних локалитета различите хронологије (Власац, Бубањ, Чачак-Црква Успења Пресвете Богородице, Перућац-Мраморје, Брестовик-Чаир, Чуруг-Стари Виногради, Дупљаја-Град и др.). Од када ради у Институту узела је учешћа у истраживањима у Давидовцу код Врања и Малој Копашници код Лесковца, и била је ангажована у ископавањима средњовековног утврђеног комплекса на локалитету Стари град у Пакрацу, у Хрватској.

Област интересовања Милице Радишић је средњовековна археологија, посебно теме из материјалне и духовне културе раног и развијеног средњег века и археологије Словена, Бугара и Мађара. Њена библиографија до сада броји око петнаест јединица објављених у научним часописима, тематским зборницима и монографијама. Као аутор каталожких одредница учествовала је у изради два каталога изложби посвећених истраживањима рановизантијског налазишта Градина на Јелици код Чачка. Излагала је на неколико конференција у земљи и иностранству (Бугарска и Хрватска).

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора: Милица Радишић

Број индекса: 7A110002

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом:

Средњовековно археолошко наслеђе на југу карпатско-панонског простора:

„бјелобрдски комплекс“ у Србији

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

У Београду, _____

Потпис аутора

Милица Радишић

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора: Милица Радишић

Број индекса: 7A11 0002

Студијски програм: археологија

Наслов рада: Средњовековно археолошко наслеђе на југу
карпатско-панонског простора: „бјелобрдски комплекс“ у Србији

Ментор: проф. др Перица Шпехар

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањивања у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

У Београду, _____

Потпис аутора

Милица Радишић

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Средњовековно археолошко наслеђе на југу
карпатско-панонског простора: „бјелобрдски комплекс“ у Србији

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

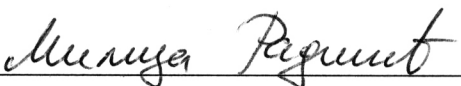
1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.

Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

У Београду, _____

Потпис аутора

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.